

Henryk Sienkiewicz

Quo Vadis

KAMUNIKAT.ORG

Генрык Сянкевіч

Quo Vadis

Раман

Пераклад з польскай мовы
ксяндза Пятра Татарыновіча

La Parrocchia dei santi
Protomartiri Romani in Roma
è lieta di poter collaborare
con il Comitato editoriale «SAFIJA»
della Parrocchia Greco-Cattolica di Polack,
all'edizione in lingua bielorusa del libro «Quo vadis».

Che questo libro di grande portata culturale,
il quale presenta una testimonianza indelebile
del martirio dei primi cristiani,
possa servire da invito per tutti i cristiani e per
tutti gli uomini di buona volontà in Bielorussia,
per rivalorizzare la testimonianza perenne
di tutti i martiri bielorusi degli ultimi decenni.

Il nostro augurio è che questa edizione
in cirillico della traduzione fatta a Roma,
giunga alle mani dei lettori in Patria
e contribuisca al rafforzamento della
lingua e della cultura bielorusa.

Парафія святых
Рымскіх Першапакутнікаў у Рыме
разам з выдавецтвам «САФІЯ»
Грэка-Каталіцкай Парафіі ў Полацку
з радасцю супрацоўнічае ў выданні кнігі
«Quo vadis» па-беларуску.

Спадзяемся, што гэтая
каштоўная ў плане культуры кніга,
якая прыносіць сведчанне пакутніцтва першых
хрысціянаў, зможа заахваціць усіх вернікаў
і ўсіх людзей добрай волі ў Беларусі
асэнсаваць каштоўнасць сведчання ўсіх
беларускіх пакутнікаў апошніх дзесяцігоддзяў.

Нам хацелася б,
каб гэтае кірылічнае выданне перакладу,
зробленага ў Рыме, трапіла ў рукі чытачоў
на Бацькаўшчыне ды спрычынілася
да ўмацавання беларускай мовы ды культуры.

ББК 84 (4 Пол)
С 99
УДК 884

Г. Сянкевіч Quo Vadis
Пераклад з польскай мовы ксяндза П. Татарыновіча

Прадмова, каментары,
транслітараванне лацінскага тэксту ў кірылічны
і рэдагаванне Вітаўта Мартыненкі

Публікацыя падрыхтаваная паводле выдання:
*Henryk Siankiewiç «Quo Vadis»
выдавецтва «Żniç»
Рым, 1956 — 476 стар.*

*Ініцыятар выдання Вітаўт Мартыненка сардэчна дзякуе
грамадскім структурам «БМАgroup» (Віталь Супрановіч), «Дыярыюш» (Ларыса Андросік)
за прад'юсарскую апеку і тэхнічную падтрымку гэтай працы, дзякуючы якім
праз дзесяцігоддзе блуканняў на выдавецкіх структурах Беларусі
яна нарэшце выходзіць у свет.*

*Адмысловая падзяка выдавецтву «Сафія» з Полацку
ды Парафіі святых Рымскіх Першапакутнікаў у Рыме,
без дапамогі якіх гэтая кніга не змагла б пабачыць свет.*

«Quo Vadis» — захапляльны гістарычны раман выдатнага польскага пісьменніка, лаўрэата Нобелеўскай прэміі (1905) Генрыка Сянкевіча аб кароткім перыядзе прадчування развалу вялікай Рымскай імперыі, аб першых кроках нікім не прызнаных тады, на пачатку новай эры, «нефармальнага суполак» хрысціян, аб першых кроках хрысціянства па гэтай зямлі, аб перадумовах і абставінах змены ваяўнічай ментальнасці на гуманістычную мараль. Над беларускім перакладам рамана працаваў каталіцкі святар — прэлат Пётр Татарыновіч (1896—1978).

Рамантычная гісторыя кахання на фоне гэтых падзеяў робіць твор цікавым для шырокага кола чытачоў.

ISBN-

© В. Мартыненка, 2002
© ГА «Дыярыюш», 2002
© «Сафія», 2002
© Вокладка — В. Іваноў, 2002

СВОЙ СЯРОД ЧУЖЫХ

Рым. Амаль 50 гадоў таму выдавецтва «Зніч», заснаванае ў Вечным горадзе беларускімі эмігрантамі, выдае грунтоўную творчую працу ксяндза Пятра Татарыновіча — беларускі пераклад аднаго з найпапулярнейшых раманаў Г.Сянкевіча «Quo Vadis». Працу, якою сын Палескіх пушчаў хацеў дасягнуць замірэння сваіх думак аб радзіме з адчуваннямі жыцця эмігранта, «свайго сярод чужых»...

Чаму менавіта «Quo Vadis»?

Бадай, гістарычны раман аб кароткім перыядзе прадачування развалу вялікай Рымскай імперыі — гэта раман не толькі з рымскай гісторыі; гістарычны раман аб першых кроках нікім не прызнаных «нефармальнах суполак» хрысціян — гэта раман не толькі з гісторыі хрысціянства.

Ініцыятары першага беларускага (*Рым, 1956*) выдання невыпадкава зазначылі ў рэдакцыйнай прадмове: «Чаму спаміж гэтулькі іншых пякучых літаратурных неабходнасцяў мы выбралі іменна гэтую? Шмат злажылася на гэта матываў ды імператываў, але ўспомнім толькі аб найгалаўнейшым, аб той удараючай аналагічнасці, а праз тое й актуальнасці ды павучальнасці ейнай узрушлівай эпізодыкі да сяннішніх, у многім так падобных, падзеяў».

Пільнае сэрца адчуе, што павучальнасць гэтай эпізодыкі ў нашыя дні не толькі не аслабела, але выявілася яшчэ больш выразна. А тое, што над беларускім перакладам рамана працаваў каталіцкі святар — Пётр Татарыновіч, пакінула і пэўны гістарычны адбітак. Узяць хоць бы факт, што беларускае рымскае выданне гэтага свецкага твору — адно з нешматлікіх у свеце, выпушчаных пад афіцыйным грыфам «З дазволу Духовных Уладаў», што робіць кнігу ў пэўным сэнсе больш важкім аргументам для тых, хто шукае разумення хрысціянскае маралі. І разам з тым беларускі пераклад нічым не абмежаваны ў параўнанні з іншымі вядомымі тэкстамі гэтага выдатнага твора мастацкай літаратуры, і перш за ўсё ў параўнанні з арыгіналам.

Адным словам, прэлат Пётр Татарыновіч зрабіў цудоўны падарунак усім беларусам — і католікам, і праваслаўным, і атэістам...— данёшы да іх твор сусветнай класікі на роднай мове. Ды вось бяда — амаль 50 гадоў доступ да плёну гэтай творчай працы мелі ўсе беларусы, акрамя тых, што жылі ў самой Беларусі: раскіданая па свеце беларуская дыяспара ў Італіі і Нямеччыне, Вялікабрытаніі і Бельгіі, Аргентыне і Аўстраліі... добра і даўно ведае гэты зграбны белы томік з аскетычнай двухколернай аздобай, у якую ўключана выява старажытных румовішчаў. Паспелі ўжо скончыцца й спрэчкі вакол вартасцяў ды недахопаў беларускага перакладу. Але тут такая знакамітая праца дагэтуль была невядомая зусім.

Мне асабіста давялося пазнаёміцца з кнігай у 1990 годзе, калі творчыя сяжынкi завялі мяне ў далёкую Канаду. Больш таго, таронцкі беларускі пісьменнік Кастусь Акула прэзентаваў мне сапраўдны рарытэт — томік з аўтографам самога перакладчыка. Ягонай рукою на пажоўклай ад часу паперы фронтыспіса накрэслена: «Вельмі паважанаму і дарагому спадару Кастусю Акулу на адудзячную памятку. П. Татарыновіч».

Кастусь Акула казаў тады: «Жыццё не вечнае, таму не хачу, каб гэты рэлікт прапаў разам са мною. У вас, ёсць надзея, ужо не прападзе».

Так, ужо не прападзе. А былі ж часіны, калі падобныя кнігі пільна вылоўліваліся сеткамі мытных цэрбераў савецкай сістэмы. Зразумела, табу было накладзена не на сусветную класіку, а на працу, зробленую беларускімі эмігрантамі, якая яўна замінала правядзенню савецкай так званай «інтэрнацыянальнай» палітыкі. Дый самі асобы эмігранцкіх дзеячаў былі ахутаны злавеснай сеткай плёткаў і домыслаў.

А што ж у сапраўднасці?

Звестак пра ксяндза П. Татарыновіча да нас дайшло няшмат (*нарадзіўся ў 1896 годзе ў вёсцы Гайнін на герайчнай Случчыне, у 1919 годзе высвячаны на святара лацінскага абраду, на мяжы 40—50-х гадоў плённа дзейнічае ў Рыме на ніве стварэння беларускай праграмы «Радзіё Ватыкан», у 60-х гадох пад псеўданімам В. Карасевіч з'яўляюцца ягоныя гістарычныя артыкулы ў чыкагскім навуковым беларускім часопісе «Litva», намёр у Рыме ў 1978 годзе*), але ўсе яны сведчаць аб палымным патрыёце, галоўная думка якога была пра Беларусь. Ці не пераканаўчае сведчанне памкненняў шчырага сэрца — і беларускі пераклад гэтага сусветнавадомага рамана.

Трэба сказаць, што праца ксяндза П. Татарыновіча выйшла ў свет крыху незвычайна — па-беларуску, але не кірылічным шрыфтам, а лацінічным.

Незвычайна для нас, але звычайна для тых, хто выходзіў на двухварыянтнай «Нашай ніве», хто чытаў выдаваныя і кірылічным, і лацінічным шрыфтам творы Ф. Багушэвіча, Я. Коласа... І беларускі «*Quo Vadis*» выйшаў лацінкай не таму, што ў Рыме не знайшлося кірылічнай друкарні (*там нават у свой час выдаваўся кірыліцай часопіс «Хрысціянскія навіны»*), а таму, што так апрацаваў кнігу перакладчык, якому лацінка была бліжэйшая. Пётр Татарыновіч і свой пераклад «Бібліі» ды нават згаданы вышэй аўтограф пісаў лацінкаю.

Каб прапанаваць працу ксяндза П. Татарыновіча айчыннаму масаваму чытачу, давалося ўсё ж зрабіць трансляцыйно тэкста. У выніку сучаснай моўнай палітыкі лацінка істотна была адсунута ад масавага чытача, таму падобныя ранейшыя выданні захоўваюцца цяпер хіба як адметы часу і, мабыць, са спадзевай, што інтэлект адукаванага беларуса калі-небудзь вернецца да свабоднага валодання абодвума варыянтамі графічнага афармлення нашае мовы.

Трэба хіба зазначыць, што трансляцыйныя рабілася без інтэрвенцыі ў стылістычную стыхію перакладчыка. Адно, што адчула змены,— гэта граматыка, бо лацінка паводле нормаў Б. Тарашкевіча трансфармавалася ў кірыліцу не «тарашкевіцкую». Прапануемае выданне рыхтавалася з улікам бытуючых цяпер нормаў правапісу: гэта і графічна не выяўленая мяккасць зычных (не *жыцццё, пацвяджэньне, а жыццё, пацвяджэньне*), і іншая форма дапасавання разнастайных моўных марфем (*па-добраму, быў бы замест падобраму, быўбы*).

Разам з тым трэба зазначыць, што ў беларускім тэксце Татарыновіча нярэдка сустракаюцца відочныя паланізмы, русізмы (*эвентуальна, быстрэйшая, зыск*). Дзеля захавання стылістыкі аўтара мы пакідалі іх, але ў выпадках, калі ён ужывае побач з барбарызмамі і словы іставетна беларускія, захоўваючы стыль, мы рабілі ўшчыльненне беларускай стыхіі за кошт арсеналу выяўленчых сродкаў самога перакладчыка (скажам, у большасці выпадкаў, хоць не ўва ўсіх, *быстрэйшая* заменена на *хутчэйшую*).

Так што Татариновічав праца ў гэтым выданні засталася працай менавіта Татариновіча, у якой паўстае выразна адметная беларуская моўная стыхія. Зразумела, можна было б зрабіць дасканала бяспрэчны пераклад, і такі мо яшчэ з'явіцца на беларускіх кніжных даляглядах, як з'яўляліся па-беларуску «Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча (*у двух поўных перакладах*), «Песня пра зубра» М. Гусоўскага (*у трох перакладах*), «Гамлет» У. Шэкспіра (*у двух перакладах*) і г. д. Але цяперашні выхад у свет працы менавіта гэтай разам з падставамі для спрэчак нясе ў сабе і процьму адкрыццяў, цэлую скарбонку моўных перлінаў, якія без П. Татариновіча маглі б проста згубіцца, збедніўшы наш інтэлектуальны патэнцыял.

Скажам, слова *харавод*, аказваецца, не абавязкова патрабуе замены на *карагод*, бо па-беларуску можа абазначаць зусім іншае паняцце — *кіраўнік хору, дырыжор*. А вось яшчэ яскравы прыклад: здавалася, ужо зусім трывала прапісаліся ў беларускай мове, асабліва цераз прэсу, такія ўварванцы-чужынцы, як *мядуза*, *вустрыца*, *бахрама*. Нават калькаванне іх адбываецца самым барбарскім спосабам — без істотных адаптацыяў у нашай мове. П. Татариновіч жа знаходзіць сапраўдныя дэяменты, якія зусім не патрабуюць для беларуса чужынскіх запазычанняў: *мядузу* ён называе красамоўным словам *лямпрыска*, для *вустрыцы* адшукаў выразны беларускі адпаведнік *астрыга*, а няпэўная ў нашай мове *бахрама* ў яго прыгожа называецца *фрэндыямі*.

Мова П. Татариновіча, нягледзячы на прысутнасць пэўнай доли варварызмаў (*ці барбарызмаў*), нясе ў сабе не толькі фрагментарнае адчуванне істэветнай беларускасці ў асобных удалых словах, але і выяўляе цэлую структуру, нават сістэму структур, хай сабе новую, татариновіцкую, але глыбока беларускую. Да прыкладу, ён не скажа «*закаханы ў Крэсыду*», робячы з беларускіх словаў расейскія моўныя канструкцыі, а шукае непаўторнага гучання па-беларуску ўсяго паняцця, і жывая моўная практыка падказвае яму — «*закаханы ў Крэсыдзе*». Нават вядомыя ўжо ў практыцы беларускай мовы паняцці ў Татариновіча знаходзяць новыя формы выяўлення: скажам, пра паважную, мерную гутарку аднаго з персанажаў рамана ён зазначае, што той «*гаварыў зпавагу*», а «*нарочны дом*» у яго — гэта зусім не абдрукоўка ад *наружнага*, *вонкавага*, а проста дом, які стаіць на рагу вуліцы. Калі чалавек страціў прытомнасць, а яго спрабуюць вярнуць да жыцця, дык насамперш прыбягае ў голаў найменне гэтаму — *апрытомліваць*. Татариновіч жа не ідзе механічным канструктывісіцкім шляхам, знаходзячы жывое слова *чуліць*.

Калі зноў жа звярнуць увагу на барбарызмы ў лексіцы перакладу П. Татариновіча, дык нельга не адзначыць відочнае імкненне беларусізаваць тыя чужародныя запазычанні, з-за чаго часам паўстаюць цікавыя і выразныя неалагізмы. Скажам, польскае *na razie* (*у гэты момант, пакуль*) у яго ператварылася ў беларускае *нараз*. І гэта, бадай, больш натуральна ўжываецца ў структуру беларускае мовы, чым грувасткая шматслоўнасць у *гэты момант*. Напрыклад: «Нараз устаў, скінуў з сябе тогу...»

Па шчырасці, гарманічнасць структуры мовы П. Татариновіча настолькі моцна ўплывае на чытача, што, прынамсі, у мяне асабіста, тройчы прачытаўшага гэтую кнігу, ужо не павернецца язык *сядравы дзень* назваць звыкла *халодным*, *пасербаў* — *пасынками*, *пажогу* — *абпаленым матэрыялам*. Нават калі даводзіцца клясіфіца *ўсімі святымі*, я скажу проста, па-татариновіцку: «*На ўсіх святых!*»

Асобна трэба звярнуць увагу на тое ў мове перакладчыка, што перакладу не падлягае: на імёны і назвы. У гэтым пытанні і ў свеце не выпрацавана адзінай пазіцыі. Асаблівую цяжкасць складаюць старажытнагрэцкія й старажытнарымскія імёны. Скажам, беларускі перакладчык-элініст Ян Пятроўскі, што жыве на Фларыдзе, ужывае формы *Сакратэс*, *Прапатагорас*, *Пармэнідэс*. Гэтыя імёны сустракаюцца і ў «*Quo Vadis*», але гучаць ужо іначай: *Сакрат*, *Прапатагор*, *Пармэнід*. У каго тут памыка?

Цікава, што па выхадзе беларускіх перакладаў Яна Пятроўскага прыгаданы вышэй пісьменнік Кастусь Акула адгукнуўся нават эпіграмай:

*...Адзін наш доктар-тэалог
Пастанавіць ніяк не мог:
Пісаць Сакратэс? Сакратус?
Людзей загнаў тым у канфуз...*

І хоць эпіграма тая не беспадстаўная, наўрад ці пытанне трэба ставіць гэтак катэгарычна. У гэтай кнізе чытач таксама сустрэне персанажы, якіх называюць то *Хілон Хіланід* — то *Хілон Хіланідэс*, то *Сэнэцыій* — то *Сэнэцыён*, якога пры тым трэба не збытаць з *Сэнэкам*. Мо і Татарыновіч «пастанавіць ніяк не мог»? Ды наўрад ці трэба тут шукаць уніформаў ды абвінавачваць у памыкаванні. Бо й самі героі раманау абмяркоўваюць гэтыя праблемы, турбуючыся, чаму Рымская імперыя дазваляе грэкам перайначваць рымскія імёны... Дык што дзівіцца, калі *Геракл* праз *Гераклеса* лёгка становіцца *Геркулесам*? Рымская імперыя жыла шматмоўем, набліжаным да трасянкі, чым і тлумачацца розначытанні ў тэксце раманау, да выяўлення якіх імкнуўся яўна не кожны перакладчык. Мімаволі ці свядома ў перакладзе Татарыновіча адбілася рэальная моўная сітуацыя старажытнага Рыму, які паступова страціў не толькі сваё светаўладства, але і сваю мову.

Ну а такія разыходжанні ў напісанні назваў, як *Гішпанія* — *Іспанія*, *цыцты* — *скіфы* і г.д., выкліканы папросту суб'ектывізмам кожнага народу ў асэнсаванні пэўных гукавых спалучэнняў ды яшчэ ў рознай графічнай афарбоўцы, дзе адзінства апырэры не можа быць. Варта зазначыць хіба, што ў выбары адпаведных варыянтаў з гэтага шырокага спектру П. Татарыновіч спыніўся на тых, якія найбольш блізка адпавядаюць фанетыцы беларускай мовы.

Такім чынам, перад чытачом кніга, якая з'яўляецца скарбам шматкратна памножанай каштоўнасці: яна бо знаёміць з скарбам сусветнай літаратуры, дэманструе моц творчай скарбонкі нашай нацыянальнай дыспары ў свеце, пашырае скарбніцу нашага гістарычнага светаўяўлення і фармуе гэта сродкамі, якія ўзбагачаюць наш нацыянальны моўны скарб. Беларусы разам з усім светам святкуюць юбілей гэтага скарбу — дзесяцігоддзі, стагоддзі, тысячагоддзі, але далучаюцца да яго ўпершыню шырокай аўдыторыяй. Дык далучаймся!

Вітаўт МАРТЫНЕНКА

Henryk Sienkiewicz
Генрык Сянкевіч

Quo Vadis

Пераклад з польскай мовы
ксяндза Пятра Татарыновіча

Транслітарацыя лаціннага тэксту ў кірылічны
і рэдагаванне Вітаўта Мартыненкі

*Памяці дарагіх братоў у Хрысце
і змагароў-мучанікаў за родна-рэлігійнае
адраджэнне Бацькаўшчыны прысвячаю.
Перакладчык*

I

Пятроні прачнуўся аж каля паўдня і, як заўсёды, надта знябыты. Надочы быў на банкесе ў Нэрона, які працягнуўся аж да позняе ночы. Апошнім часам ягонае здароўе пачало падупадаць. Сам казаў, што прачынаўся раніцамі нейкі адранцвелы, з лянiвымі думкамі. Але ранняя купель і масажы спраўных нявольнікаў разбуджалі быстрэйшую цыркуляцыю крыві, разбурхвалі яго, чуцілі, вярталі сілы так, што з олеотокіюм, г. зн. з апошняга купальнага адзелу, выходзіў шчэ як бы ўскрослы, з вачыма, разыгранымі вясёласцю, адмаладзелы, жыццярадасны, стройны, недасціглы, што і сам Атон не мог бы з ім зраўняцца — існы, як яго звалі, «arbiterelegantiarum»¹.

У публічных лазнях бываў рэдка, хіба здарыўся які годны подзіву рэтор, акрычаны ў горадзе, або сенсацыйныя баруканні ў эфебах. Дый меў у сваёй «інсулі»² собскія купальні, якія слаўны супольнік Сявера, Цэлер, расшырыў яму, перабудаваў і ўладзіў з такім незвычайным смакам, што сам Нэрон прызнаваў іх лепшыню над цэзаравымі, хоць гэныя былі абшырнейшыя ды непараўнальна пышней уладжаныя.

Пасля гэнага вось банкету, на якім, знудзіўшыся чаўпнёю Ватынія, удзельнічаў поспал з Нэронам, Люканам і Сэнэцыем у дыятрыбе: «Ці жанчына мае душу» — позна ўстаўшы, раскашаваўся, як абыдна, купеллю. Два велізарныя бальнеатары разлажылі яго на цыпрысавай «мэнсе»³, накрытай снежным егіпскім быссам, і намочанымі ў аліве далонямі пачалі націраць яго стройнае цела, а ён, заплюшчыўшы вочы, чакаў, пакуль цяпло ляконікум ды цяпло іхніх рук увойдзе ў яго ды разжане немарасць. Незабаўна пачаў гутарыць, расплюшчыў вочы і давай распытваць аб пагодзе, аб гэммах, якія залатар Ідумен абяцаў яму прыслаць на сяння да агляду. Аказалася, што пагода харошая з лёгкім подыхам ад Альбанскіх гор, а гэммы не прыйшлі. Пятроні зноў зачыніў вочы і выдаў загад перанясціся ў тэпідарыюм, аж тут з па-за котары выхліяецца «nomenclator»⁴ і звяшчае, што малады Марк Вініць, прыбылы нядаўна з Малой Азіі, прыйшоў яго адведаць.

Пятроні загадаў прасіць гасця ў тэпідарыюм, куды й сам перанёсся. Вініць быў сынам ягонай старэйшай сястры, што выйшла за Марка Вініція, консула з часаў Тыбэрыевых. Маладзён служыў цяпер пад камандай Карбулона

¹ Арбітр вытанчанасці (лац.).

² Тут: маёнтак, асабняк, гняздо (лац.).

³ Стол (лац.).

⁴ Тут: паслугач (лац.).

проці Партаў і па вайне вяртаўся ось дамоў. Пятроні чуў да яго пэўную слабасць, ледзь не прывязанасць. Бо Марк быў прыстойны і атлетычны юнак ды меў пэўную эстэтычную меру ў балаўстве, што Пятроні надусё цаніў.

— Прывет Пятронію,— адазваўся малады вяяк, уваходзячы бадзёра ў тэ-підарыюм,— ды спагад багоў, злашча Асклепіёса і Кіпрыды, пад апекай якіх нічога благога табе не станецца.

— Вітаю цябе ў Рыме, хай жа супачынак па вайне салодкім табе будзе,— адказаў Пятроні, выцягаючы рукі з-пад мяккае карбасовае тканіны, якою быў ахінуты,— што чуваць у Арменіі, ды ці, будучы ў Азіі, не заязджаў у Бітынію?

Пятроні быў калісь загадчыкам Бітыніі й сапраўды гаспадарыў там энергічна й справядліва. Гэта было супярэчным з характарам чалавека ажанчэлага й распешчанага роскашамі — таму так любіў успаміны тых часоў, яны бо паказвалі, чым бы ён мог быць, каб захацеў.

— Здарылася мне пабываць у Гераклеі,— адказаў Вініць.— Выслаў мяне туды Карбулон на пошукі падмогі.

— Ах, Гераклея! Знаў я там адну дзяўчыну з Калхіды, за якую аддаў бы ўсе тутэйшыя разводкі, не вылучаючы й Папеі. Але гэта даўнейшыя дзеі. Кажы лепш, што чуваць з партаўскага боку. Нудзяць мяне, праўду кажучы, гэныя ўсе Валохесы, Тырыдаты, Тыгрынэсы ды ўся тая барбарыя, што дома ў сябе поўзае шчэ ракам, як той Арулан казаў, а толькі перад намі строіць людзей. Але цяпер многа аб іх у Рыме гутаркі, можа й дзеля таго, што аб чым іншым не надта й бяспечна гутарыць.

— Дрэнна вядзецца гэта вайна: каб не Карбулон, магла б змяніцца ў катастрофу.

— Карбулон! На Бакха! Гэта сапраўды бог вайны, істны Марс: вялікі вяяк, адначасна ж закатны, чэсны й дурны. Люблю яго хоць бы й дзеля таго, што Нэрон яго баіцца.

— Карбулон не ёсць чалавекам дурным.

— Можа й праўду кажаш, хоць усё адно. Дурната, як кажа Пырон, нічым не горша ад мудрасці ды нічым ад яе не розніцца.

Вініць пачаў расказваць пра вайну, але як Пятроні прыплюшчыў вочы, юнак, бачачы яго немарасць і зблажанне твару, змяніў гутарку й давай распываць пра здароўе.

Пятроні зноў расплюшчыў вочы.

Здароўе!.. Не. Ён не чуўся здаровым; не дайшоў шчэ, праўда, да таго, да чаго дайшоў малады Сысэн, які так ужо загубіў пачуццё, што, як пераносілі яго ў лазню, пытаў: «Ці я сяджу?» — але не быў здароў. Вініць аддаў вось яго пад апеку Асклепіёса й Кіпрыды. Але ён, Пятроні, не верыць у Асклепіёса. Няведама бо нат, чым быў сынам гэны Асклепіёс: ці Арсіноэ, ці Караніды, а калі маці няпэўная, што ж казаць пра бацьку. Хто цяпер можа ручацца нат за свайго собскага родзіча!

Тут Пятроні пачаў смяцца, пасля гаварыў далей:

— Паслаў, праўда, два гады таму ў Эпідаўрус тры дванаццаткі пашкотаў і кубак золата, толькі ведаеш чаму? От сказаў сабе: памога не памога, але й не зашкодзіць. Калі людзі на свеце яшчэ даюць багом ахвяры, то хіба ўсе так думаюць, як я. Усе! З выняткам, можа, мулавозаў, што наймаюцца падвозіць падарожных пры Порта Капэна. Апрача Асклепіёса меў я справы таксама й з Асклепіядамі, як летась хварэў на пухір. Адпраўлялі за мяне інкубацыі. Я ведаў, што гэта абармоты, але таксама думаў сабе: што мне гэта шкодзіць! Свет стаіць на абармоцтве, а жыццё ёсць ілюзіяй. Душа таксама — здань-мара. Трэба, аднак, мець столькі розуму, каб адрозніваць раскошныя мары ад прыкрых. У маім гіпокаўстэрыі палю цэдравым дрэвам, пасыпаным амбраю, бо пах у жыцці лепш люблю, чым затху. Што да Кіпрыды, якой таксама мяне ты паручаў, дык пачуў апеку ейную над сабою настолькі, што вось маю шчыпанне ў правай назе. Хоць гэта добрая багіня! Думаю, што ты панясеш раней ці пазней беляя галубкі на ейны алтар.

— Здаецца так, — пацвярджае Вініць. — Не дасягалі мяне стрэлы Партаў, затое трапіла ў мяне астрыё Амура... неспадзявана, некулькі стаяў перад брамаю гораду.

— На беляя калені Харытак! Раскажаш мне гэта свабоднаю парою, — кажа Пятроні.

— Менавіта прыйшоў да цябе параіцца, — адказвае Марк.

Але ў той хвіліне ўвайшлі эпілятары, якія ўзялі Пятронія, Марк жа, скінуўшы туніку, зануріўся ў летнюю ванну, бо Пятроні запрасіў яго да купальні.

— Ах, не пытаю нат, ці маеш узаемнасць, — адказаў Пятроні, любуючыся маладою, нібы з мармуру выкананай фігурай Вініція. — Каб Лізып быў цябе бачыў, ухарашаў бы ты цяпер Палатынскую браму, як статуя Геркулеса ў маладым веку.

Юнак усміхаўся ад задавальнення й пачаў занурацца ў ванне, расхлюстваючы пры тым буйна цёплую ваду на мазаіку Геры, просячай Сон, каб закалыхаў Зэўса. Пятроні песціў яго з прыемнасцю вокам артыстага.

Як скончыў і аддаўся пасля эпілятарам, увайшоў лектар з бронзавай скрынкай на жываце і скрутамі паперы ў ёй.

— Хочаш паслухаць? — спытаў Пятроні.

— Калі гэта твой твор, ахвотна! — адказаў Вініць. — А калі не, то лепш пагутарым. Паэты ловяць сяння людзей на ўсіх рагох вуліц.

— А як жа. Не пройдзеш ля ніякай базылікі, ля тэрмаў, бібліятэкаў ці кнігарняў, не спаткаўшы паэта, жэстыкулюючага бы малпа. Агрыпа, як прыехаў сюды з Усходу, думаў, гэта ачмуцелья. Але цяпер такія ўжо часы. Цэзар піша вершы, дык усе йдуць у ягоныя сляды. Няможна толькі пісаць вершаў лепшых, чым цэзаравы, і з гэтай прычыны крыху пабойваюся за Люкана... Я пішу прозаю, ёю, аднак, не частую ані сябе самога, ані іншых. Тое, што лектар меў чытаць, гэта былі кадыцыллі таго беднага Фабрыцыя Вэента.

— Чаму «беднага»?

— Бо яму загадана, каб пагуляў у Адысея й не вяртаўся дамоў аж да новага загаду. Гэтая Адысея настолькі яму будзе лягчэйшай, чым Адысею, што жонка яго не ёсць Пэнелопай. Дый ці ж трэ табе казаць, што паступілі з ім па-дурному. Але тут ніхто йнакш як павярхоўна не ацэньвае рэчаў. Гэта даволі пусценькая й нудная кніжка, якую пачалі прагавіта чытаць толькі тады, як аўтара выгналі. Цяпер з усюль чуваць: «Скандал! Скандал!», і, быць можа, некаторыя рэчы Вэент зфантаз’яваў, але, знаючы наш народ, нашых патрэс і нашых жанчын, заручаю табе, што ўсё гэта шчэ не дараўняла рэчаіснасці. Разумеецца, кажны там шукае цяпер сябе з трывогаю, а знаёмых з прыемнасцяй. У кнігарні Авіруна сто скрыбаў перапісвае дыктаваную кніжку — і попыт яе запэўнены.

— Тваіх справак там няма?

— Ёсць, толькі аўтар не цэліў, бо я адначасна й горшы, і менш паскудны, як мяне апісаў. Мы, бач, тут даўно ўжо загубілі пачуццё таго, што годнае або нягоднае, і мне самому здаецца, што сапраўды гэнай розніцы няма, хоць Сэнэка, Мусоні й Трэсэй строяць міну, быццам яе бачаць. Мне дык усё роўна, на Геркулеса! Кажу тое, што думаю! Але я захаваў тую вышэйшасць, што магу адрозніць брыдоту ад прыгаства, а таго, напрыклад, наш рудабароды паэт, фурман, пляюн, танцор і актор — не цяміць.

— Шкада мне, аднак, Фабрыцыя! Гэта добры таварыш.

— Згубіла яго самалюбства. Кожны яго падазраваў, але ніхто добра не ведаў, на бяду — ён сам не мог вытрымаць і на ўсе бакі разгаласіў «пад сакрэтам». Ці ты чуў гісторыю Руфіна?

— Не.

— То прыйдзем у фрыгідарыюм, крыху ахалодзімся й раскажу табе яе.

Перайшлі ў фрыгідарыюм, пасярод якога біў угору вадаліў, акрашаны ясна-ружовым колерам, разносячы пах фіялкаў. Там паселі ў нішах, павысціланых шоўкам, і пачалі халадзіцца. Хвілінку маўчалі. Вініць углядаўся на бронзовага Фаўна, што, перагнуўшы сабе цераз плячо німфу, шукаў прагавіта вуснамі ейных вуснаў, пасля кажа:

— Гэты добра робіць. Во што найлепшае ў жыцці.

— Больш-менш! Але апрача таго кахаеш вайну, якой я не люблю, ногці бо пад палаткамі пукаюцца й губяць сваю ружаву. Але кожны мае свае ўпадобы. Рудабароды любіць песні, злашча свае собскія, а стары Скаўр сваю вазу карынфскую, якая ўначы стаіць пры ягоным ложку і якую цалуе, калі не можа спаць. Вычалаваў ужо ейныя берагі. Скажы, а ты ж не пісаў вершаў?

— Не, не згарадзіў ніколі аніводнага гексаметру.

— І не граеш на лютні ды не пяеш?

— Не.

— А не ездзіш?

— Быў на перагонках калісь у Антыохіі, але не пашанцавала.
— Тады я аб табе спакойны. А да якога старонніцтва належыш у гіпадроме?
— Да зялёных.
— Тады я зусім спакойны, тым больш, што хоць маеш вялікую маёмасць, але не так багаты, як Палас або Сэнэка. Бо, бач, у нас цяпер добра пісаць вершы, пяць пры лютні, дэкламаваць і ездзіць навывперадкі ў цырку, але яшчэ лепш ды бяспечней не пісаць вершаў, не граць, не пяць і не выпераджацца ў цырку. Найлепш умець выказаць подзіў, калі гэта робіць Рудабароды. Ты прыстойны хлопец, тое хіба табе можа толькі пагражаць, што Папея закахаецца ў цябе. Але яна завялікі мае ў гэтым дослед. Даволі накахалася за першых двух мужоў, дык пры трэцім ёй расходзіцца пра што іншае. Ці ведаеш, што гэны дурны Атон і дагэтуль кахае да адчаю... Бродзіць там па скалах Гішпаніі ды ўздыхае. І гэтак апрасцеў ды абняхаеўся, што на ўкладанне фрызуры патрабуе цяпер толькі тры гадзіны дзенна. Хто гэтага ад Атона мог спадзявацца.

— Я яго разумею,— адказаў Вініць.— Але на яго мейсцы рабіў бы што іншае.
— Што іменна?
— Збіраў бы верныя сабе легіі з тамашніх горцаў. То хвацкія ваяры, тыя іберыйцы.

— Вініць! Вініць! Хочацца сказаць табе, што ты да гэтага не быў бы здольны. А ведаеш чаму? Такія рэчы робяцца, але аб іх не гаворацца нат умоўна. Я кпіў бы на ягоным мейсцы з Папеі, кпіў бы з Рудабародага і фармаваў бы сабе легіі, толькі не з іберыйцаў, а з іберыек. Эвентуальна, пісаў бы эпіграмы, якіх, пэўна ж, не адчытваў бы нікому, як небарак Руфін.

— Ты ж маніўся мне расказаць ягоную гісторыю.
— Раскажу табе ў унктуарыюме.

Але ў унктуарыюме цікавасць Вініція звярнулася на што іншае, менавіта на чароўныя нявольніцы, якія чакалі там на купальнікаў. Дзве з іх, негрынкі, нібы стройныя гебановыя статуі, пачалі масціць іхняе цела арабскімі пахнідламі, іншыя, спрытныя часальніцы, фрыгійкі, трымалі ў мяккіх і гнуткіх, бы вужы, ручонках паліраваныя сталёвыя люстры й грабяні, а дзве, ну проста як багінкі, дзяўчаткі з Кос чакалі, як «*vaestiplicae*»¹, на статуэтнае ўкладанне тогаў.

— На Зэўса-Хмараўлада! — не вытрымаў Марк.— Які тут у цябе кветнік!
— Лепшы выбар, чым лік,— адказаў Пятроні.— Уся мая фамілія ў Рыме маець не больш як чатырыста галоў, і, думаю, да асабістае прыслугі дарабковічы хіба патрабавалі б болей.

— Прыгажэйшых русалак хіба й Рудабароды не мае,— казаў, раздымаючы ноздры, Вініць.

На гэта Пятроні з прыязнаю абьякавасцю адказвае:

¹ Вестыплікі, служанкі (*лац.*).

— Ты мой сваяк, а я не такі няўжытак, як Басс, ані такі педант, як Аўл Плаўт...

Але Вініць, пачуўшы гэтае апошняе імя, забыў на хвіліну пра русалкі з Кос і, сцяпняўшы галавою, спытаў:

— Скуль табе прыйшоў у голаў Аўл Плаўт? Ці ведаеш, я, выбіўшы руку пад горадам, прабыў колькінаццаць дзён у іхнім доме. Здарылася, што Плаўт праязджаў у момант прыпадку і, убачыўшы маё цяпенне, забраў мяне да сябе, а там ягоны нявольнік, лекар Мірміён, вылячыў мяне. Аб гэтым хацеў з табою гутарыць.

— Чаму? Ці не закахаўся прыпадкам у Пампонію? Тады шкада было б цябе: не маладая дый цнатлівая! Не ўмею сабе ўявіць горшага, чым гэта спалучэнне. Брр!

— Не ў Пампонію, эгэў! — перабівае Вініць.

— Ну, то ў каго ж?

— Каб жа я сам ведаў, у каго. Атожбо нат добра не ведаю, як імя? Лігія ці Каліна? Дома завуць яе Лігіяй, родам бо з народу лігаў, а ейнае барбарскае імя Каліна. Дзіўны сапраўды дом гэтых Плаўтаў: роіцца ў ім, а ціха, як у гаёх Субякума. Праз колькінаццаць дзён не ведаў я, што жыве ў ім боства. Аж раз на світанні ўгледзеў яе, як мылася пры агародным вадаліве, і прысягаю табе на гэную пену, з якой паўстала Афрадыта, што касулі ранняе зараніцы прасвятлялі навывлет ейнае цела. Здавалася, як сонца ўзойдзе, то яна расплывецца мне ў святле, як расплываецца зараніца. Ад той пары я бачыў яе двойчы, і ад тае пары я не знаю, што такое супакой, не знаю іншых пажаданняў, не хачу бачыць, што можа мне даць горад, не хачу жанчын, не хачу золата, не хачу медзі карыфскай, ні бурштыну, ні перлаў, ні віна, ні банкетаў, толькі жадаю Лігіі. Кажу табе шчыра, Пятроні, што тужу па ёй, як тужыў той Сон на мазаіцы ў тваім тэпідарыум за Пейсытаю, тужу цэлымі днямі й начамі.

— Калі гэта нявольніца, то выкуп яе.

— Яна не ёсць нявольніцай.

— А кім жа ёсць? Вызвольніцаю Плаўта?

— Не будучы ніколі нявольніцай, не магла быць вызвалена.

— Дык?..

— Не ведаю: каралеўскаю дачкою ці нешта падобнае.

— Зацікаўляеш мяне, Вініць.

— Але калі хочаш мяне паслухаць, зараз заспакою тваю цікавасць. Гісторыя не надта даўгая. Ты мо асабіста знаў Ванія, караля Свеваў, каторы як згнаннік з краю доўгі час прабываў тут, у Рыме, а нат праславіўся шчасліваю ігрой у косці й лоўкаю яздою. Цэзар Друзус пасадзіў яго зноў на трон. Ваній, які іставетна быў моцным чалавекам, спачатку добра гаспадарыў і вёў шчаслівыя войны, пасля, аднак, зачаў надта абдзіраць не

толькі суседзяў, але і ўласных свеваў. Тады Ванг і Сідо, сястрынцы ягоныя, а сыны Вібілія, караля Германдураў, пастанавілі змусіць яго, каб зноў паехаў у Рым... прабаваць шчасця ў гульні.

— Памятаю, гэта Клаўдыевы, нядаўныя часы.

— Але пачалася вайна. Ваній прызваў на падмогу языгаў, а ягоныя малыя сястрынцы — лігаў, якія, пачуўшы пра багацтвы Ванія ды зваблення спадзевай нажывы, прыйшлі ў такім ліку, што сам цэзар Клаўдый не хацеў мяшацца ў войны барбараў, напісаў, аднак, Атэлію Гістэру, які камандаваў наддунайскай легіяй, каб сачыў ход вайны і не дазволіў парушыць наш супакой. Гістэр жахадаў тады ад лігаў, каб прыраклі, што не парушаць граніцы, на гэта яны не толькі згадзіліся, але далі закладнікаў, між якіх былі жонка й дочанька іхняга князя-ваяводы... Табе ж ведама, што барбары йдуць на вайну з жонамі й дзяцьмі. Вось жа мая Лігія і ёсць дочанькай таго князя-караля.

— Скуль гэта ведаеш?

— Казаў мне гэта сам Аўл Плаўт. Лігі не перайшлі тады, праўда, граніцы, але барбары прыходзяць, моў бура, і ўцякаюць, моў бура. Так зніклі й лігі з сваімі рагамі тураў на галавах. Збілі Ваніевых свеваў і языгаў, але князь іхні быў забіты, тады адыйшлі з здабычамі, а закладнічкі засталіся ў руках Гістэра. Матка скорая ўмярла, а дзіця Гістэр, не ведаючы, што з ім рабіць, адаслаў да загадчыка ўсяе Германіі, Пампонія. А той пасля вайны з каттамі вярнуўся ў Рым, дзе Клаўдый, як табе ведама, пазволіў зладзіць яму трыумф. Дзяўчына йшла тады за возам пераможцы, але пасля маніфестацыі й Пампоній таксама не ведаў, што з закладнічкаю рабіць, бо закладніцаў не можна было ўважаць за нявольніц, дык аддаў яе сваёй сястры Пампоніі Грэцыне, жонцы Плаўта. У гэным доме, дзе ўсё, пачаўшы ад гаспадароў, а канчаючы на птастве ў курніку, ёсць цнатлівае, вырасла на дзяўчыну, на жаль, так цнатлівую, як сама Грэцына, ды так прыгожую, што нат Папея выглядала б пры ёй, як вясенняя фіга пры гісперыйскім яблыку.

— Ну, і што?

— Ну, і кажу табе, што ад тае хвіліны, як аглядаў яе прасветленую касулямі пры вадаліве, закахаўся да адчаю.

— Дык так, знача, празрыстая, як лямпрыска, або як маладая сардынка?

— Не жартуй, Пятроні, а калі цябе зводзіць свабода, з якою сазнаюся табе з маіх пажаданняў, ведай аб тым, што ясная тога часам глыбокія раны пакрывае. Мушу табе таксама сказаць, што, вяртаючыся з Азіі, праспаў я адну ноч у святыні Мопса, каб мець варожбы сон. Вось жа з'явіўся мне ў сне сам Мопс і запавясціў, што ў жыцці маім даканаюцца вялікія перамены праз каханне.

— Чуў я ад Плінія, што не верыць у багоў, толькі верыць у сны, і, можа, праўду кажа. Мае жарты не перашкаджаюць мне часамі думаць, што сапраўды ёсць толькі адно боства, вечнае, усёўладнае, творчае, Venus Genitrix¹. Яна канцэнтруе душы, канцэнтруе целы ды рэчы. Эрос вывеў свет з хаосу.

¹ Венера-Нараджальніца (лац.).

Ці добра зрабіў, то іншая справа, але калі так ёсць, то мусімы прызнаць яго-ную магутнасць, хоць можна яе й не багаславіць...

— Ах, Пятроні! Лягчэй філязафаваць, як даць добрую раду.

— Скажы мне, чаго ты фактычна хочаш?

— Хачу мець Лігію. Хачу, каб гэтыя рукі мае, якія абнімаюць цяпер толькі паветра, маглі абняць яе ды да грудзей прыціснуць. Калі б была нявольніцай, даў бы за яе Аўлу сто дзевак з пабеленымі вапнаю нагамі, на знак, што іх першы раз вывелі на продаж. Хачу мець яе ў маім доме датуль, пакуль галава мая не збялее, бы чуб Саракта.

— Яна не ёсць нявольніцай, але ўсё ж належыць да Плаўтавай фаміліі, і можа быць уважаная за алюмну¹, бо ёсць пакінутым дзіцём. Плаўт мог бы табе яе адступіць, каб хацеў.

— То хіба не знаеш Пампоніі Грэцыны? Дый абое да яе прывыклі, як да собскага дзіцяці.

— Пампонію знаю. Істны цыпрыс. Каб не была жонкаю Аўла, можна б яе наймаць на плачку. Ад смерці Юліі не скінула цёмнае столы ды наагул выглядае, якбы шчэ жывучы хадзіла па лузе, зарослым асфодэлямі. Ёсць пры тым «univiga»², дык між нашымі чатыры- і пяцікратнымі разводніцамі ёсць адначасна феніксам... Але!.. Ці чуў, што фенікс, мабыць, сапраўды цяпер выкльонуўся ў Егіпце? Гэта яму здараецца не часцей, як раз на пяцьсот год.

— Пятроні! Пятроні! Аб феніксе пагутарым калі йнакш.

— Што ж я табе, мой Марк, скажу. Знаю Аўла Плаўта, які хоць ганіць мой спосаб жыцця, але чуе адносна мяне пэўную слабасць, а можа нат паважае мяне больш, чым іншых, ведае бо, што я ніколі не быў даносчыкам, як, напрыклад, Даміцыус Афэр, Тыгэлін ды цэлая банда прыхвасняў Рудабародага. Не строячы пры тым з сябе стоіка, я не раз крывіўся на паступкі Нэрона, на каторыя Сэнэка й Бурр глядзелі праз пальцы. Калі спадзяешся, што я магу нешта для цябе ў Аўла выманіць — гатоў на паслугі табе.

— Думаю, што можаш. Ты маеш на яго ўплыў, а пры тым розум твой знайдзе найвычарпальныя спосабы. Каб ты так зарыентаваўся ў сытуацыі ды пагутарыў з Плаўтам...

— Замнога рахуеш на мой уплыў і досціп, але калі толькі пра гэта расхадзіца, пагутару з Плаўтам, як толькі перанясучца ў горад.

— Яны ўжо вярнуліся два дні таму.

— Тады хадзем у трыклініюм, дзе чакае нас снаданне, а пасля, падмацаваўшыся, загадаем заняціся да Плаўта.

— Ты заўсёды быў для мяне мілы, — выказвае радасць Вініць, — але цяпер пастаўлю хіба табе статуу між маімі лярамі — от такую стройную, як гэта — і буду складаць ёй ахвяры.

¹ Выхаванка (лац.).

² Аднамужня (лац.).

Гэта кажучы, абярнуўся да статуяў, што ўхарашалі цэлую адну сцяну пахучае святліцы, і паказаў рукою на фігуру Пятронія, прадстаўляючую яго як Гермеса, з посахам у далоні. Потым дакінуў:

— На святло Геліёса! Калі «боскі» Аляксандр быў да цябе падобны, — ня-ма чаго дзівіцца Гэлене.

І ў гэтым воклічу было столькі ж шчырасці, колькі й падхалімства. Пятроні бо, хоць старэйшы й менш атлетычны, прыгажэйшы быў за Вініція. Жанчыны ў Рыме любаваліся не толькі ягоным гнуткім розумам і густам, за які называлі яго арбітрам элеганцыі, але і целаскладам. Любаванне тое відаць нат на тварах тых дзяўчатак з Кос, адна з якіх, іменем Эўніка, сукрыта яго кахаючая, глядзела яму ў вочы з пакорай і захапленнем.

Але ён не звяртаў на гэта ўвагі, толькі, ухмыльнуўшыся да Вініція, пачаў адказ цытаваць яму сказы Сэнэкі аб жанчынах: «Animal impudens»¹ і г.д.

Пасля, абняўшы яго рукою цераз плячо, павёў у трыклінію.

У унктуарыюме дзве грэцкія дзяўчыны, дзве фрыгійкі й дзве негрынкі зачалі спратваць эпіліхніі з пахнідламі. Але ў тым жа моманце з па-за адхіленай котары паказаліся з фрыгідарыюма галовы бальнеатарай і разляглося прыцішанае: «Пест!» На гэта адна з грэчынак, фрыгійкі ды дзве этыёпкі, падбегшы хутка, зніклі воміг за котарай. У тэрмах пачыналася балаўство й распуста, якое інспектар не спыняў, бо й сам часта ў падобнай гульні ўдзельнічаў. Дагадваўся аб іх і Пятроні, але як чалавек паблаглівы ды не любячы караць глядзеў на гэта праз пальцы.

Асталася ў унктуарыюме толькі Эўніка. Праз хвіліну наслухоўвала адыходзячыя ў кірунку ляконікума галасы й смех, пасля, узяўшы выкладзены бурштынам і слановаю косцю столяк, на якім сядзеў перад хвілінаю Пятроні, прысунула яго да ягонай статуі. Поўна было ў унктуарыюме сонца й красак, што адбіваліся ад вясёлкавых мармураў, якімі вылажаны былі сцены.

Эўніка ўспялася на столяк і, зраўняўшыся з статуяй, раптоўна закінула ёй рукі на шыю ды плечы, пасля, адкінуўшы назад свае залатыя валасы ды прытуляючы ружовае цела да белага мармуру, пачала прыціскаць захопна губкі да халодных вуснаў Пятронія.

II

Пасля пасілкавання, якое называлася снаданнем, а якое два сябры спажывалі тады, калі звычайныя смяротнікі былі даўно ўжо па палуднёвым прандыюме, Пятроні запрапанаваў крыху задрамаць. Водля яго яшчэ было зарана на адведзіны. Ёсць, праўда, людзі, якія пачынаюць адведваць знаёмых пры ўсходзе сонца, уважаючы ў дадатку гэны звычай

¹ Бязгрудая, бессаромная жывёліна (*лац.*).

за стары рымскі. Але ён, Пятроні, заве яго барбарскім. Папаўднёвая пара найлепшая тут, не раней, аднак, пакуль сонца не схіліцца ў сторуану святыні капітолінскага Ёвіша й не пачне коса паглядаць на Форум. Восенню яшчэ бывае гарача й людзі ахвотна дрэмлюць пасля яды. Тым часам міла паслухаць шуму вадаліву ў атрыюме ды, па абыдных *mille passus*¹, прыдрамаць у чырвоным святле, працэджаным праз пурпуровае, нападўзацягнутае вэлярыюм².

Вініць прызнаў рацыю й пачалі прахаджвацца, гутарачы свабодна аб тым, што чуваць на Палатыне і ў горадзе, філізафуючы пакрысе аб жыцці. Пасля Пятроні пайшоў у кубікулюм, але не доўга спаў. Праз паўгадзіны выйшаў і, загадаўшы прынесці вервены, пачаў раскашавацца ейным запахам ды націраць ёю сабе рукі й твар.

— Каб ты ведаў,— кажа,— як гэта цвярозіць і бадзёрыць. Цяпер — я гатоў.

Лектыка чакала ўжо даўно, дык уселіся й загадалі несціся на Вікус Патрыцыюс³, у дом Аўла. «Інсуля» Пятронія ляжала на паўднёвым узбоччу Палатыну, каля так званае Карыне, дык найпрасцей ім было ніжэй Forum, але Пятроні маніўся па дарозе зайсці да залатара Ідумэна, дык загадаў, каб неслі іх праз Вікус Апалонус і Форум, у бок Вікус Сцэлератус⁴, на рагу якое поўна было ўсялякага роду табэрнаў, крамаў.

Здаравенныя негры паднялі лектыку й рушылі, папераджаныя праз нявольнікаў, званых педысеквами. Пятроні раз-пораз нюхаў моўчкі свае пахнучыя далоні й якбы аб нечым надумоўваўся, пасля адазваўся:

— Прышло мне ў голаў, што калі твая лясная багінька не ёсць нявольніцай, дык магла б кінуць дом Плаўтаў і перанясціся да цябе. Атуліў бы ты яе каханнем ды абсыпаў бы багаццем, як я сваю абажаную Хрызатэміс, якою, між намі гаворачы, я ўжо прынамсі нагэтулькі здаволіўся, наколькі яна мною.

Марк матнуў галавою.

— Не? — пытае Пятроні. — У найгоршым выпадку справа зачাপілася б за цэзара, а запэўніваю цябе, што хоць бы й дзеля маіх уплываў Рудабароды быў бы па тваёй старане.

— Не знаеш Лігіі! — адказвае Вініць.

— Дык дазволь спытаць, ці ты яе знаеш больш як з погляду? Ці хоць гутарыў ты з ёю? Звяраўся ў каханні?

— Бачыў яе перш пры вадаліве, а потым спаткаў яе шчэ двойчы. Не забудзь, што падчас побыту ў доме Аўлаў я жыў у наўзбочнай вілле, прызначанай для гасцей,— і, з выбітай рукою, не мог садзіцца разам за стол. Аж толькі напярэдадні майго выезду спаткаў Лігію пры вячэры — і не мог слова да яе прагаварыць. Мусіў слухаць Аўлавых расповядаў пра ваенныя перамогі ў

¹ Тысяча крокаў (лац.).

² Покрыва (лац.).

³ Вуліца Патрыцыяў. **Vicus** таксама ўжываецца ў знач.: квартал, вёска (заўвага рэд.). (лац.).

⁴ Вуліца Злодзеяў (лац.).

Брытаніі, пра ўпадак дробных гаспадарак у Італіі, да якога яшчэ Ліціній Сталон намагаўся не дапусціць. Наагул не ведаю, ці Аўл патрапіць гутарыць аб чым іншым, і не думай, што здалеем ад гэтага выкруціцца, хіба захочаш слухаць пра сучасную распешчанасць. Яны там маюць у курніках бажанты, але не ядуць іх водле таго прынцыпу, што кажны з’едзены бажант прыбліжае канец рымскае магутнасці. Другі раз я спаткаў яе ля паркавай цыстэрны, з свежа вырванай трасцінкай у ручцы, макаўку якое мачала ў ваду і скроплівала навакольныя ірысы. Глянь на мае калені. На шчыт Гераклавы кажу табе — не дрыжалі яны, калі на нашыя маніплы йшлі з выццём хмары партаў, а дрыжалі пры гэнай цыстэрне. І збянтэжаны, моў дзіцянё, што буллу шчэ носіць на шыі, вачыма толькі маліў літасці, доўга не могучы слова выгаварыць.

Пятроні глянуў на яго казаў бы з нейкай зайздрасцяй.

— Шчаслівы, — кажа. — Хоць бы свет і жыццё было найгоршае, адно ў іх астанецца вечна добрае — маладосць!

А па хвіліне спытаў:

— І не прагаварыў да яе?

— Прагаварыў пасля. Апрытомнеўшы крыху, сказаў, што вяртаюся з Азіі, што выбіў руку на прадмесці й вельмі балела, але ў хвіліне, калі мне пакідаць прыходзіцца гэты гасцінны дом, бачу, што боль у ім больш варты, чым дзе інакш роскаш, хвароба — больш, чым дзе здароўе. Яна слухала мяне таксама ўзварушаная, спуціўшы галованьку ды нешта грывозлячы трасцінаю на пяску. Пасля падняла вочы, шчэ раз зірнула на тыя накрэсленыя знакі, а потым на мяне, якбы хацела штось спытаць — і ўцякла неспадзявана, як гамадрыяда ад дурнаватага фаўна.

— Павінна мець чароўныя вочы.

— Як мора. І ўтануў я ў іх, бы ў моры. Вер мне, Архіпелаг менш блакітны! Неўзабаве прыбег малы Плаўт ды пачаў нешта пытацца. Але я не сцяміў, пра што яму расходзіцца.

— О Афіна! — адазваўся Пятроні. — Здымі гэтаму хлопцу з вачэй заслонку, якую завязаў Эрос, інакш бо голаў сабе расквасіць аб калумну святыні Венеры.

Пасля звяртаецца да Вініцы:

— О ты, веснавы пупышак на дрэве жыцця, першазелень ты вінаградная! Мусяў бы замест да Плаўтаў загадаць несці цябе ў дом Гелоцыя, у дом нежыццясведамых хлапцоў.

— Чаго ты смяешся з мяне?

— А што ж рысавала на пяску? Ці не імя Амура, ці не пранізанае стралою сэрца ягонае, або нешта, з чаго мог бы здагадацца, што сагыры ўжо розныя тайны жыцця шагталі гэнай німфе? Як жа можна было не пацікавіцца гэным знакам!

— Перш я ўбачыў тогу, чым табе здаецца, — бароніцца Вініць, — і пакуль прыбег малы Аўл, разглядаў я гэныя знакі. Ведаю бо, што і ў Грэцыі, і ў Ры-

ме дзяўчаты не раз рысуюць на пяску вызнанні, якіх не адважваюцца вымавіць іх вусны. Але згадай, што нарысавала?

— Калі не тое, што я думаў, то не згадаю.

— Рыбу.

— Што?

— Рыбу, кажу. Ці мела гэта азначаць, што ў ейных жылах дагэтуль плыве халодная кроў — не ведаю! Але ты, што абазваў мяне веснавою зеленню жыцця, пэўна лепш патрапіш гэны знак зразумень.

— Царысімэ! Пра такія рэчы спытай Плінія. Ён знаецца на рыбах. Калі б стары Апіць шчэ жыў, можа б таксама меў бы табе нешта сказаць, бо з’еў у жыцці рыбы больш, чым можа яе адразу змясціць Неапалітанская затока.

Але далейшая гутарка перарвалася, уняслі бо іх на роўныя вуліцы, дзе ўсё заглушаў людскі гоман. Праз Вікус Апалонус звярнулі на Рымскі Форум, дзе пагоднымі днямі перад заходам сонца збіраліся грамады абібокаў, каб пашвэндацца між калюмнаў, падзяліцца навінамі, паразяўляцца на лектыкі важных людзей, а ўрэшце заглядаць у залатарні, кнігарні, размяняльні грошай, мануфактурныя крамы, бранзоўні ды ўсялякія іншыя, каторых поўна было ў дамох проці Капітолю. Палавіна Форума, што межавала тут жа з замкам, была ўжо ў цяні, толькі калюмны вышэйшых святынь залаціліся ў сонцы на асноведзі блакіту. Ніжэйшыя кідалі даўгія цені на мармуровыя пліты, — а ўсюды так было іх поўна, што губілася вока сярод іх, бы ў лесе. Выглядала, якбы тым будоўлям і калюмнам цесна было побач з сабою. Таўпіліся адны над другімі, беглі ўправа і ўлева, успіналіся на ўзгор’і, туліліся да замкавых муроў або адны да другіх, на падобу большых і меншых, грубейшых і танчэйшых, залатавых і белых галамнёў, то расквечаных пад архітравамі кветкай аканту, то пазавіваных йонскімі рагамі, то завершаных простым дарыйскім квадратам. Над гэным лесам блішчалі каляровыя трыгліфы, з тымпанаў выхіляліся рэзьбяныя постаці багоў, з шчытоў аскрыдзяныя залатыя квадрыгі казаў бы рваліся вылецець у паветра, у той блакіт, што спакойна звісаў над гэным збітым месцам святым. Пасярэдзіне рынку ды па берагох плыла людская рака: грамады прахаджаліся пад люкамі базылікі Юлія Цэзара, грамады сядзелі на сходах святыні Кастара і Палукса й круціліся ля святліцы Весты, падобныя на гэнай вялікай мармуровай асноведзі да рознаколерных матылёў ці жукоў. З гары, праз вялікія ступані, ад стараны святыні «*Jovis optimo maximo*»¹ наплывалі новыя хвалі; пры Рос-трах слухалі нейкіх прынагодных моўцаў; тут і там чутны былі заклікі гандляроў, прадаючых садавіну, віно або ваду з фігавым сокам; круцялёў з цудоўнымі лякарствамі, варажбітаў, адгадчыкаў укрытых скарбаў, разгадчыкаў сноў. Дзе-нідзе з гоманам гутарак, заклікаў мяшаліся зыкі сістры, егіпскай самбукі або грэцкіх флейтаў. Дзе-нідзе хворыя пабожныя або стурбаваныя няслі ў святыні ахвяры. Сярод людзей збіраліся на каменных плітах лася на ахвярава-

¹ «Ёвішу (*Jovitэру*) Найпершаму Найвялікшаму» (лац.).

нае зерне, падобныя да рухлівых цёмных і стракатых плямаў, стады галубоў, то здымаючыхся з лопатам крылляў, то зноў западаючых на апарожненае людзьмі мейсца. Час ад часу грамады людскія расступаліся перад лектыкамі, у якіх відны былі выхарашаныя твары жанчын або галовы сенатараў і рыцараў, закрэплых і выснажаных жыццём. Рознамоўная грамада вымаўляла голасна імёны іхнія, дацінкі або пахвалы. Між бязладнымі гуртамі праціскаліся часам ступаючыя мерным крокам адзелы ваяроў ці вігілаў, пільнуючых вулічнага парадку. Грэцкая мова чутна была навокал нароўні з лацінскаю.

Вініць, які даўно не быў у горадзе, прыглядаўся з пэўнай цікавасцяй на тое раявішча людзей ды на той Рымскі Форум, адначасна й пануючае над хваляю свету й залітае ёю, і, адгадаўшы думкі таварыша, назваў яго гнездом Квірытаў — без Квірытаў. Іставетна тубыльчы род амаль гінуў у гэнай суталацы розных расаў, народаў. Тут відаць было этыёпаў, відаць было вялігурных яснавалосых людзей з далёкай поўначы, брытанаў, галаў і германаў, касавокіх жыхароў Сэрыкума, людзей з-над Эўфрату ды з-над Інду, з маляванымі на цэглясты колер бародамі; сірыйцаў з берагоў Аронту, з чорнымі салодкімі вачыма; як косць сухіх жыхароў арабскае пустыні, жыдоў з запаўшымі грудзьмі; егіпцянаў з вечна ўсмахненым тварам, і нумідаў, і афраў; грэкаў з Гэлады, што нароўні з рымлянамі валадалі народам, але йшчэ валадалі ведай, мастацтвам, розумам і круцельствам; грэкаў з Архіпелагу й Малой Азіі, і з Егіпту, і з Італіі, і з Нарбонскае Галіі. У натоўпе нявольнікаў з падзіраўленымі вушамі нямала было й вольнае галайстры, якую цэзар забаўляў, карміў, а нат адзяваў,— вольных прыбышоў, каторых у вялікі горад звабіў лёгкі хлеб і перспектывы фартуны; былі й святары Серапіса з пальмавымі галінкамі ў руках, і святары Ізыды, на алтар якое зносілі больш ахвяр, чым у святыню Ёвіша капітолінскага, — і святары Кібеллі з залатымі кісцямі рысу, і святары вандроўных бостваў, і танцоркі ўсходнія ў далёкапрыкметных мітрах, і прадаўцы амулетаў, і халдэйскія магі, урэшце людзі без ніякага занятку, якія штотыдзень прыходзілі да надтыбранскіх сверняў па збожжа, біліся за латарэйныя білеты ў цырках, праводзілі ночы ў западаючых дамах затыбранскага кварталу, а сонечныя і цёплыя дні ў крыптапортыках, у няхлуйных гаркухнях Субуры, на мосце Мільвійскім або перад «інсулямі» багатых, дзе ім час ад часу выкідалі недаедкі са стала нявольнікаў.

Пятронія добра зналі гэтыя грамады. Да вушэй Вініціевых далятала ўсцяж: «Ніс ест!» — «То ён». Любілі яго за шчодрасць, а асабліва папулярнасць яго ўзрасла ад таго часу, як сталася ведамай ягоная прамова перад цэзарам у абароне асуджанай на смерць цэлай фаміліі, г. зн.: усіх без розніцы плоці і веку нявольнікаў прэфекта Пэданія Сэкунда за тое, што адзін з іх забіў гэнага людаеда ў часіну распачы. Пятроні, праўда, выразна адцемліваў, што для яго было гэта абьякава, і прамаўляў да цэзара толькі прыватна, як арбітэр элеганціарум, якога пачуццё эстэтычнае абурала такая рэзь, годная якіх сьцягаў (*скіфаў*), а не рымлян. Усё ж такі народ, узбураны гэнай рэзью, любіў ад тае пары Пятронія.

Але ён пра тое не дбаў. Не забыў, што гэты народ любіў таксама і Брытаніка, якога Нэрон звёў із свету, і Агрыпіну, якую загадаў замардаваць той жа Нэрон, і Актавію, якую задушылі на Пандатарыі, падрэзаўшы ёй жылы ў гарачай пары, і Рэбелія Плаўта, што быў выгнаны, і Трэзэя, якому кажнае заўтра магло прынесці смяротны прысуд. Паважанне людское магло быць уважаным хутчэй за дрэнны прагностык, а скептычны Пятроні быў адначасна забабонны. Натоўпу не любіў падвойна: і як арыстакрат, і як эстэт. Людзі з запахамі пражанага бобу ў запазусе, а пры тым вечна ахрыплыя й спацелыя ад ігры ў мору на рагах вуліц ды перыстылях, не заслужвалі ў яго на назову людзей.

Дык зусім не звяртаючы ўвагі на авацыі, ані на пасыланья стуль ці ссюлю цалункі, расказваў Марку справу Пэданія і кпіў пры тым з нясталасці вулічнае галайстры, якая назаўтра пасля грознага абурэння віватавала Нэрону, як праязджаў у святыню Ёвіша Статара. Але перад кнігарняй Авірануса казаў затрымацца і, высеўшы, купіў аздобны рукапіс, каторы аддаў Вініцію.

— Гэта падарунак табе, — сказаў.

— Дзякую! — адказаў Вініць і, зірнуўшы на загаловак, спытаў:

— «Сатырыкон»? Гэта нешта новае. Чыё гэта?

— Маё. Але я не хачу йсці ў сляды Руфіна, гісторыю якога меў табе расказаць, ані ў сляды Фабрыцыя Вэента, таму ніхто аб гэтым не ведае, а ты нікому не кажы.

— Казаў, што не пішаш вершаў, — прыпамінае Вініць, заглядаючы ў сярэдзіну, — а тут вось бачу прозу, густа імі пераплеценую.

— Як будзеш чытаць, звярні ўвагу на банкет Трымальхіёна. Што да вершаў — збырлі мне ад тае пары, як Нэрон пачаў пісаць эпас. Вітэль, бач, хочучы сабе дагадзіць, закладае сабе ў горла палачку з косці слановае; іншыя паслугоўваюцца перынамі фламінгаў, мачанымі ў аліве або ў адвары мацярдушкі. Я ж чытаў паэзію Нэрона і — вынікі ў той жа хвіліне. Магу іх пасля хваліць, калі не з чыстым сумленнем, то з чыстым страўнікам.

Гэта сказаўшы, зноў затрымаў лектыку перад залатаром Ідуменам і, заладзіўшы справу гэммаў, загадаў нясціся проста да Аўлаў.

— Па дарозе, на доказ, да чаго даводзіць аўтарскае самалюбства, раскажу табе гісторыю Руфіна.

Але пакуль яе распачаў, то і звярнулі на Вікус Патрыцыюс ды незабаўна стаялі пры доме Аўла. Малады і дужы «janitor»¹ адчыніў ім дзверы ў остыюм, над якімі сарока ў клетцы вітала крыклівым: «Salve!»²

Ідучы з другіх сяней, званых остыюм, у самы атрыюм, Вініць кажа:

— Ці звярнуў увагу, што прыдзверны тут без ланцугоў?

— Гэта дзіўны дом, — адказаў паўголасам Пятроні. — Пэўна табе ведама, Пампонію Грэцыну падазравалі, што практыкуе ўсходні забабон, сутнасць

¹ Брамнік (лац.).

² Салют! Здароў! (лац.).

якога — аддаваць чэсць нейкаму Хрысту. Здаецца, прыслужылася ёй Крыспініла, якая не можа дараваць Пампоніі, што аднаго мужа было дастаткова ёй на цэлае жыццё. Унівiра!.. Скарэй здарыцца сяння ў Рыме паўмісак рыжкоў з Норыкума. Судзілі яе дамовым судом...

— Праўду кажаш, што гэта дзіўны дом. Потым раскажу табе, што я тут бачыў і чуў.

Тым часам прыйшлі ў атрыюм. Загадчык ягоны, нявольнік, так званы «atriensis», выслаў наменклатара, каб далажыў аб гасцях, адначасна служкі падсунулі ім крэслы й столычкі пад ногі. Пятроні, які не бываў у гэтым доме, старонячыся ад суровага суму, які там быццам валадарыў, разглядаўся навокал з пэўным здзіўленнем, бо атрыюм зусім не рабіў сумнага ўражання. З адкрытай гары падаў сноп яснага святла, рассыпаючыся ў тысячу іскраў на вадапырску. Квадратная сажалка з фантааннай усярэдзіне, прырыхтаваная для прыёмання дажджу, падаючага праз адкрытую гору, а называная «імплувіюм», была акружана анемонамі й лілеямі. Відаць, у доме кахаліся ў лілеях, было іх купіны — і белых, і чырвоных, і ўрэшце шатыровых ірысаў, далікатныя пялёсткі якіх былі як бы пасрэбраныя вадзяным пылам. Сярод мокрых мхоў, якімі прыкрытыя былі дайнічкі з лілеямі, і сярод пукоў лісця відны былі бронзавыя статуікі дзяцей і воднага птаства. У адным куце бронзавая лань нахіліла сваю запляснелую ад вогкасці галованьку да вады, казаў бы жадала напіцца. Падлога ў атрыюме была з мазаікі; сцены часткова з чырвонага мармуру, часткова маляваныя ў дрэвы, рыбы, птушкі й грыфы, вабілі вока йгрою красак. Ад дзвярэй да баковак упрыгожаны былі чарапашнікам або нат слановай косцю; пры сценах між дзвярмі стаялі статуі продкаў Аўла. Усюды відзён быў спакойны дастатак, далёкі ад пышнае збыткоўнасці, але шляхотны й самапэўны.

Пятроні, які без параўнання жыў пышней ды страйней, не мог тут, аднакава ж, знайсці ані аднае рэчы, якая б рэзала ягоны густ, дык звярнуўся з гэтым да Вініція, аж тут нявольнік-велярыюс адсунуў заслону, аддзяляющую атрыюм ад таблінума, і ў глыбі дома паказаўся спяшаючы Аўл Плаўт. Быў гэта чалавек ужо пажылы, з белаю галавою, але чорствы, з энергічным тварам, крыху прыкараткім, але затое падобным да галавы арла. Гэты раз было відно на ім пэўнае здзіўленне, а нат трывога з прычыны адведзін Нэронавага прыяцеля, сябры й завушніка.

Але Пятроні быў зоркім чалавекам ды не абьякім бывальцам, каб гэтага не даследзіць, дык па першых прывітальных словах выясніў з цэлай сваёй вымоўнасцяй і свабодай, што прыйшоў падзякаваць за апеку над сястрынцам ягоным, і што толькі ўдзячнасць спрычыніла ягоныя адведзіны, хоць асмяляла да іх і даўнейшае знаёмства.

Аўл запэўніў яго з свайго боку, што вельмі рад мілым гасцям, а што да ўдзячнасці — каза, — то і сам да гэтага пачуваецца, хоць мо Пятроні й не здагадаецца, за што. Праўда, Пятроні не здагадаўся. Дарэмна падымаў свае

арэхаваыя вочы ўгару, натужваўся, каб нагадаць найменшую паслугу Аўлу ці каму-небудзь. Не прыпамінаў сабе нічога, апрача таго хіба, што маніўся зрабіць для Вініція. Мімаволі хіба магло што здарыцца, але толькі мімаволі.

— Люблю і цяну надта Веспасыяна,— аб'ясняе Аўл,— якому вашэць уратаваў жыццё, калі раз прыдарылася яму няшчасце заснуць пры слуханні вершаў цэзара.

— Здарылася яму шчасце,— адказаў Пятроні,— бо іх не чуў. Не пярэчу, аднак, што магло яно скончыцца нешчасліва. Рудабароды маніўся канечне паслаць яму цэнтурыйна з прыяцельскай радай, каб падрэзаў сабе жылы.

— А ты, Пятроні, асмьяў яго.

— Так, а мо й наадварот: я сказаў яму, што калі Арфей умеў песняю нагнаць сон дзікім бестыям, то ён дараўняў яму, патрапіўшы ўлюляць Веспасыяна. З Рудабародага можна падкпіваць, але пад умовай, каб у малых кпінах было вялікае падхлебніцтва. Наша міласцівая аўгуста Палея разумее гэта добра.

— На жаль, такія часы,— адказаў Аўл.— Не маю двух пярэдніх зубоў, выбіў іх мне камянем брытанец, таму так гутарка мая свішчаватая, аднак жа найшчаслівейшыя дні жыцця правёў я ў Брытаніі...

— Бо пераможныя,— дакінуў Вініць. Але Пятроні, баючыся, каб стары вяк не зачаў гарадзіць аб старых сваіх войнах, змяніў тэму гутаркі.

— У ваколіцы Прэнэсты,— пачаў,— сяляне знайшлі нежывое ваўчанё з дзвюма галавамі, а падчас анагдайшай навальніцы пярун адарваў гзымс у святыні Луны, гэта з увагі на познюю восень было нечуваным дзівам.

Нейкі так жа Котта, які яму гэта расказваў, казаў, што святары тае ж святыні запавяшчаюць катастрофу гораду з гэтай прычыны або эвентуальна руйну вялікага дому, якую льго адварнуць толькі вялікімі ахвярамі.

Аўл, выслухаўшы гэта, выказаў думку, што такіх знакаў не можна, аднак, пушчаць міма вушэй. Багі могуць быць загнваны перабранай мерай злачынства, няма чаго гэтаму дзівіцца, а дзеля таго экспіяцыйныя ахвяры зусім да мейсца.

На гэта Пятроні:

— Твой дом, Плаўце, не ёсць так вялікі, а жыве ў ім вялікі чалавек; мо й, праўда, завялікі на так марнага ўласніка, але таксама замалы. А калі расхадзіцца пра руйну так вялікага, напрыклад, як «domus transitoria»¹, то ці апаляціцца нам даваць ахвяры, каб аддаліць гэну руйну?

Плаўт не адказаў на гэта пытанне, гэтым крыху крануў Пятронія, пры цэлым бо недахопе пачуцця розніцы між дабром і злом не быў ён, аднак, ніколі даношчыкам, і можна было з ім гутарыць зусім бяспечна. Вось жа змяніў зноў гутарку і пачаў выхваляць памешканне Плаўта, добры густ у ягонай абстаноўцы.

— Старая гэта сядзіба,— адказаў Плаўт,— у якой нічога не змянілася ад часу ўнаследжання яе.

¹ Прахадны Дом (лац.).

Пры адсуненай заслоне між атрыюмам і таблінумам дом адкрыты быў навывлет, так што праз табліну, праз наступны перыстыль і залю за ім, званую «экус», вока бегла аж у парк, што красаваўся здалёк, моў ясны малюнак, апраўлены ў цёмную раму. Вясёлыя дзіцячыя смехі нясліся адтуль.

— Ах, ваявода, — азваўся Пятроні, — дазволь нам бліжэй прыслухацца да таго шчырага смеху, якога так сяння мала.

— Калі ласка, — запрашае, устаючы, Плаўт. — Гэта мой малы Аўл і Лігія забаўляюцца шпурляком. Але, што да смеху, думаю, Пятроні, што жыццё тваё ў ім тоне.

— Жыццё ёсць вартае смеху, дык смяюся, — іранізуе Пятроні. — Тут, аднак, смех звiнiць iнакш.

— Пятроні, — дадаў Вініць, — смяецца, бач, не ў ясны дзень, а ў начы.

Так гутарачы, прайшлі праз увесь дом і выйшлі ў вагарод, дзе Лігія і малы Аўл гулялі з шпурлякамі, якія адумысныя нявольнікі, так званыя «сфэрыстыя», падымалі ім з зямлі і падавалі ў рукі. Пятроні кінуў быстрым вокам на Лігію, малы Аўл, згледзеўшы Вініція, прыбег вітацца, а той, праходзячы, скланіў голаў перад красуняй, што стаяла з шпурляком у ручцы і развеенымі крыху косынькамі, заяханая й румяная.

Але ў вагародным трыклініюме, ацenenым зеленню вінаграду і казінага зелля, сядзела Пампонія Грэцына, дык пайшлі прывітацца з ёю. Пятронію, хоць не бываў у Плаўтаў, была яна знаёмая, спатыкаў бо яе ў Антыстыі, дачкі Рубэлія Плаўта, ды і у Сэнэкаў, у Паліёна. Не без пэўнага подзіву глядзеў на ейны паважны, але пагодны сум, шляхотнасць паставы, жэстаў, слоў. Пампонія да таго блытала ягоньы паняціці аб жанчынах, што гэны распушчаны да крайнасці і самапэўны, як ніхто ў Рыме, чалавек не толькі пачуваў да яе пэўнага роду пашану, але як бы рабіўся менш самапэўным. І цяпер вось, дзякуючы ёй за апеку над Вініціем, устаўляў як бы мімаходзь слова «доміна», якое ніколі не збягала яму на язык, калі гутарыў, напрыклад, з Кальвіяй Крыспінілай або Валерыяй, Салінай ды іншымі жанчынамі з вялікага свету. Падчас вітання і падзякі пачаў таксама зараз наракаць, што так рэдка бачацца, што не можна спаткаць яе ані ў цырку, ані ў амфітэатры, — на гэта адказала яму спакойна, палажыўшы сваю далонь на мужавай:

— Старэем ды і абое штораз больш любім хатняе зацішша.

Пятроні хацеў прэрэчыць, але Плаўт дадаў сваім свiставатым голасам:

— Ды штораз чужэйшымі чуюся сярод людзей, якія нават нашых рымскіх багоў завуць грэцкімі імёнамі.

— Багі сталіся ўжо толькі рытарычнымі фігурамі, — кажа нядбала Пятроні, — адыж рыторыцы вучылі нас грэкі, дык і мне, напрыклад, лятчэй сказаць Гера, чым Юно.

Гэта сказаўшы, абярнуў вочы на Пампонію, моў у ейнай прысутнасці не магло яму больш ніякае слова збегчы на думку; наступна пачаў запярэчваць таму, што казалы пра старасць:

— Людзі старэюцца, праўда, хутка, але ёсць такія, што жывуць зусім іншым жыццём. Апрача таго ёсць цэры, аб якіх Сатурн як бы забыўся.

Пятроні гаварыў гэта з пэўнай нат шчырасцяй, Пампонія бо, хоць схіляла ўжо з жыццёвага паўдня, мела незвычайную свежасць цэры, а пры дробнай галаве й твары бывала, што паміма свае чорнае сукні, міма павагі й суму, выклікала ўражанне зусім маладое жанчыны.

Тым часам малы Аўл, які падчас прабывання Вініція ў іхнім доме здружыў з ім, падыйшоўшы, пачаў яго запрашаць да гульні ў шпурляка. За хлопцам увайшла ў трыклінію і Лігія. Пад фіранкай зелены з іграючымі касулямі на твары паказалася цяпер Пятронію прыгажэйшай, чым на першы пагляд, і сапраўды падобнай да нейкай німфы. Яшчэ не віталіся дагэтуль, дык устаў, скланіў перад ёю голаў і, замест звычайных вітальных слоў, пачаў цытаваць сказы, якімі Адысей вітаў Наўзікаю:

*Не знаю, боства ты або дзяўчо смяротна!
Няўжо наш свет прыдатны, каб тварыць надобна?
Тады я родзічаў тваіх за гэта бласлаўляю,
Як і братоў тваіх, чароўная Даная...*

Нат Пампоніі спадабалася вынайдаваная ветлівасць гэтага бывальца. Лігія слухала ўзварушаная й анясмеленая. Але паволі на вуснах ейных зайграў смяшок, на твары малявалася змаганне дзявочага сораму з ахвотай адказу — і, відаць, тая ахвота перамагла, зірнула бо раптам на Пятронію й адказала яму словамі тае ж Наўзікаі, вырэцытанымі крыху па-вучнёўску:

Не абы-хто ты сам, дый у мазгох не пуста...

Пасля закруцілася на назе ды ўцякла, бы спалоханая птушка. Цяпер прыйшла чарга здзіўлення на Пятронію — не спадзяваўся бо пачуць верш Гомэра ў вуснах дзяўчыны, аб барбарскім паходжанні якое чуў ад Вініція. Плянуй такж пытаючым вокам на Пампонію, але тая не магла яму даць адказу, бо глядзела на здаволенанага Аўла.

А ён не ўмеў таго гордага здавальнення сукрыць. Перш-наперш прывязаўся быў да Лігіі, як да роднага дзіцяці, а па-другое, паміма сваіх старарымскіх нехацяў да грэччыны, уважаў яе за доказ таварыскае агляды. Сам не мог яе ніколі добра навучыцца, і гэтага скрыта шкадаваў, дык вось цяпер рад быў, што гэтаму вытворнаму мужу й літарату, які гатоў быў уважаць дом ягоны за барбарскі, адказана ў ім моваю й вершам Гомэра.

— Ёсць у нас грэк-педагог,— кажа, звяртаючыся да Пятронію,— вучыць нашага хлапца, а дзяўчо прыслухоўваецца лекцыям. Птушанё гэта яшчэ, але мілае птушанё, да якога прывыклі мы абое.

Пятроні ўглядаўся цяпер праз гушчару поўсці й капрыфоліюма на парк ды на разгуляную тройку. Вініць скінуў тогу і ў толькі туніцы падбіваў угару шпурляк, які Лігія насупраць з паднятымі ручонкамі намагалася схапіць. На першы пагляд малодухна не зрабіла на Пятроні вялікага ўражання. Выдавалася яму лішне тонкай. Але ад моманту, калі ў трыклініюме ўзглянуў на яе бліжэй, падумаў сабе: так магла выглядаць хіба толькі заранка — і, як знаўца, задэцыдаваў, што ёсць у ёй нешта незвычайнае. Усё зацеміў ды ўсё апаніў: і ружова-празрысты тварык, і свежыя, ну проста просячыя цалунку, губкі, і блакітныя, бы мора, вочы, і алебастравую бель чала, і буйнасць цёмных косынькаў з бурштынавым і карынафскай медзі водблескам на лётках, і лёгкую шыю, і боскую лінію плячукоў ды цэлую постаць — гнуткую, танклявую, маладую маладосцю майскае расцвіўшае вясны.

Збудзіўся ў ім мастак і смакун красы, які адчуў, што пад фігуру гэтае красуні аж просіцца подпіс: «В я с н а». Раптам прыпомніў сабе Хрызатэміс, і парваў яго пусты смех: паказалася яму з сваёй залатою пудраю ў валадох ды начэрненымі бровамі надта звялаю, падобнай да скідаючай плясці ружы. А ўсё ж такі гэнае Хрызатэміс зайздросціў яму цэлы Рым. Наступна прыгадаў сабе Папею — і тая праслаўная Папея таксама паказалася яму бяздушнай васковай маскай. У гэтай жа дзяўчыне танагрскіх кштальтаў была не толькі вясна — была й светлая Псыхэ, прамянеючая з яе ружанага цела, моў касулі з лямпы.

— Вініць праўду казаў,— падумаў,— а мая Хрызатэміс старая, старая,.. моў Троя!

Пасля звярнуўся да Пампоні Грэцыны — і, паказаўшы на парк, сказаў:

— Разумею цяпер, доміна, што з такімі дваіма не хочацца вам ні палацкіх банкетай, ні цырку.

— Так,— адказала, звяртаючы погляд на малага Аўла і Лігію.

А стары ваяр пачаў расказаць гісторыю дзяўчыны і тое, што чуў калісь ад Атэлія Гістэра пра народ лігаў з далёкае поўначы.

А тыя скончылі гуляць у шпурляка і нейкі час хадзілі па агародным пяску, рысуючыся на цёмнай асновеці цыпрысаў, бы тры белыя статуі. Лігія трымала за руку малага Аўлюса. Пашпацыраваўшы крыху, селі на лаўцы пры «пісцыне»¹, на сярэдзіне агароду. Аўл зараз сарваўся плёшыць рыбу ў люстраной вадзе, а Вініць вёў далей зачатую падчас шпацыру гутарку:

— Так,— казаў нізкім трэмолавым голасам.— Ледзь скінуў я прэтэксту, выслалі мяне ў азіяцкія легіі. Не знаў ні гораду, ні жыцця, ні каханья. Умею напаміць крыху Анакрэонта і Гарацыя, але не патрапіў бы так, як Пятроні, гаварыць вершы тады, калі розум няме з подзіву й слоў знайсці не можа. Будучы хлопцам, хадзіў я ў школу Мусонія, які вучыў нас, што сутнасць шчасця ў тым, каб хацець таго, чаго багі хочуць — значыцца, ад нашае волі

¹ Басэйн (лац.).

залежыць. На маю ж думку, ёсць іншае — даражэйшае й большае,— якое не залежыць ад волі, бо яго толькі каханне даць можа. Шукаюць таго шчасця самі багі, дык і я, о Лігія, што не каштаваў дагэтуль кахання, йдучы ў іхнія сляды, шукаю такжа тае, каторая б схацела мне даць шчасце...

Умоўк — толькі плюск вады, у якую малы Аўл кідаў каменьчыкі, страшачы рыбу, нарушаў цішыню. Па хвілі Вініць зноў пачаў гутарыць яшчэ цішэйшым і мякчэйшым голасам.

— Хіба ж знаеш Веспасыянавага сына Тытуса? Кажуць, ледзь ад хлапчаныці падняўся, як пакахаў Берэніку так, што туга амаль не выссала з яго жыцця... Так і я б умеў пакахаць, о Лігія!.. Багацце, слава, улада — пусты дым! Марнота! Багаты знайдзе багатшага за сябе, слаўны — слаўнейшага, магутны — магутнейшага... Але ці сам цэзар, ці каторы бог нат можа мець большую роскаш або шчаслівейшым быць, чым просты смяротнік, які прышціскае да сваіх грудзей іншыя грудкі або цалуе каханыя губкі... Дык каханне раўняе нас з багамі — о Лігія!..

А яна слухала неспакойна і здзіўлена так, як бы слухала тонаў грэцкае флейты ці цытры. Часамі здавалася ёй, што Вініць пяе нейкую песню здзіўную, што сочыцца ёй у вушы, запаляе ў ёй кроў, ды адначасна праймае млоснасць і нейкая няўцямная радасць.

Здавалася ёй таксама, ён гаворыць тое, што ўжо было ў ёй перадам, а чаго не ўмела ўцяміць. Чула, як ён нешта ў ёй разбуджае, што дагэтуль драмала, і як у гэнай хвіліне ймглісты сон мяняецца ў штось выразнейшае, больш мілае й прыгожае.

Тым часам сонца перакацілася даўно за Тыбр і завісла нізка над Янікульскім узгор'ем. На спакойныя цыпрысы падала чырвонае святло — і ўсё паветра было ім перасычана. Лігія падняла свае блакітныя, як бы разбуджаныя з сну, вочы на Вініція, і цяпер, у вячэрнім водбліску нахілены над ёю з просьбаю ў раз'іскраных вачах, паказаўся ёй прыгажэйшы за ўсіх людзей, за ўсіх грэцкіх і рымскіх багоў, якіх статуі спатыкала на франтонах святынь. А ён абняў лягонька пальцамі ейную ручаньку вышэй костачкі й пытае:

— Няўжо ты не ўгадала, Лігія, чаму я гэта кажу табе?..

— Не! — адшапнула так ціха, што Вініць ледзь дачуў.

Але не паверыў ёй і, прыцягаючы штораз мацней ейную руку, быў бы прыцягнуў яе аж да сэрца, б'ючага ад жады бы молат — і быў бы проста выказаў ёй гарачыя словы, каб не паказаўся на сцежцы неспадзявана скары Аўл, які, падыйшоўшы, сказаў:

— Сонца заходзіць, сцеражэцца вячэрняга холаду і не жартуйце з Лібітынай...

— Не,— адказаў Вініць,— я не апрануў дагэтуль тогі й не адчуў холаду.

— А вось ужо толькі паўкруга з-за гор выглядае,— адказаў стары вяк.— Гэта не салодкі клімат Сіцыліі, дзе вечарамі народ збіраецца на рынках хорам развітацца з заходзячым Фэбам.

I, забыўшы, што перад хвілінай сам перасцерагаў ад Лібітыны, пачаў расказваць аб Сіцыліі, дзе меў вялікую гаспадарку, якую надта любіў. Успомніў таксама, што не раз прыходзіла яму на думку перанясціся ў Сіцылію і там спакойна дажыць да смерці. Даволі зімовай белі таму, хто мае ўжо белы голаў. Яшчэ пакуль лісце з дрэваў не паабсыпалася і над горадам зычліва ўсміхаецца чыстае неба, але як пажоўкне вінаград, як спадзе снег у горах Альбанскіх, а багі пашлюць сцюдзёны віхар з Кампаніі, тады хто ведае, ці з цэлым домам не перанясецца ў сваю ціхую сялянскую сядзібу.

— Меў бы ахвоту развітацца з Рымам, Плаўце? — спытаў устрывожаны Вініць.

— Ахвоту гэтую даўно ўжо маю,— адказаў Аўл,— там бэ спакайней ды беспячней.

I давай выхваляць свае сады, жывёлу, дом, схаваны ў зелені, і прыгоркі, аброслыя кменам і чабаром, над якімі звініць пчаліны рой. Але Вініць не зважаў на гэтыя выхвалянні — і, маючы на думцы тое, што можа разлучыцца з Лігіяй, паглядаў у бок Пятронія, як бы ад яго адзінага чакаў ратунку.

Пятроні тым часам, седзячы пры Пампоніі, любаваўся краявідам заходзячага сонца, парку й стаячых пры сажалцы людзей. Белая адзежа іхняя на цёмнай пляме міртаў свяціла золатам ад вячэрняга бляску. На небе пачала займацца вячэрняя зарніца пурпураю, фіялетам ды пералівацца пажогай. Небасхіл высока станавіўся ліліёвы. Цёмныя цыпрысы сталіся шчэ цямнейшымі, а ў людзей, на дрэвах ды ў цэлым парку запанаваў вячэрні супакой.

Пятронія зацікавіў гэты спакой, злашча ў людзей. На твары Пампоніі, старога Аўла, іхняга сынка й Лігіі было тое, чаго не спатыкаў у тых людзей, якія штодзень і штоноч яго акружалі: было нейкае святло, нейкае ўтуленне ды пагода, выплываючая проста з такога жыцця, якім тут усе жылі. I з пэўным здзіўленнем падумаў, што, аднак, можа існаваць саладосць і гожаць, якіх ён, вечно шукаючы прыгажосці й салодкасці, не каштаваў. Думкі гэтай не ўмеў утаіць у сабе і, звярнуўшыся да Пампоніі, сказаў:

— Разважаю ў душы, які іншы ваш свет ад таго, якім валадарыць наш Нэрон.

А яна, узглянуўшы на вячэрнюю зарніцу, прастадушна адказала:

— Светам валадарыць не Нэрон, а — Бог.

Хвіліна маўчання. Недалёка трыклініюма ў алеі пачуліся крокі старога ваяводы, Вініція, Лігіі й малога Аўла. Але пакуль падышлі, Пятроні спытаў яшчэ:

— Дык ты верыш у багоў, Пампонія?

— Веру ў Бога, які ёсць адзін, справядлівы і ўсёмагутны,— адказала жонка Аўла Плаўта.

III

— В ерыць у Бога, каторы ёсць адзін, усёмагутны й справядлівы,— паўтарыў Пятроні, седзячы зноў у лектыцы сам-насам з Вініціем.— Калі ейны Бог ёсць усёмагутны, тады валадарыць над жышчём і смерцай; а калі ёсць справядлівы, тады слухна ссылае смерць. Дык чаму Пампонія носіць жалобу па Юліі? Шкадуючы Юліі, ганіць свайго Бога. Мушу гэтую філязофію паўтарыць нашай рудабародай малпе, бо мне здаецца, што ў дыялектыцы дараўноўваю Сакрату. Што да жанчын, згаджаюся: кажная мае тры або чатыры душы, але ні адна не мае разумнае душы. Хай бы сабе Пампонія раздумоўвала з Сэнэкай або Корнутама аб тым, чым ёсць іх вялікі Логас... Хай бы разам выклікалі цэні Ксэнафонэса, Пармэніда, Зэнона і Плятона, каторыя нудзяцца там у Кімэрыіскіх краінах, як чыжы ў клетцы. Я хацеў гаворыць з ёю і з Плаўтам аб чым іншым. На святое лона егіпскае Ізіс! Каб ім так проста сказаў, чаго мы прыйшлі, дык думаю, што цнота іхняя забрынчэла б, як медзяная талерка ад палкі. І не смеў! Дасі веры, Вініць, што не асмеліўся? Павы прыгожыя птушкі, але крычаць надта дзярліва. Пабаяўся крыку. Але мушу пахваліць твой густ. Існая «заранка з ружовымі пальчыкамі»... І ведаеш, што мне таксама прыпомніла? — Вясну! І то не нашу ў Італіі, дзе ледзь там-сям яблыня пакрыецца кветкамі, а аліўнікі шарэюць, як шарэлі, толькі тую вясну, якую бачыў я ў Гельвецці, маладую, свежую, ясназялёную. На тую блядую Сэлену! Не здзіўлюся табе, Марк,— ведай, аднак, што кахаеш Дыяну. І што Аўл і Пампонія гатовы цябе разарваць, як калісь сабакі Актэона.

Вініць, не падымаючы галавы, маўчаў. Пасля гаворыць перапоўненым жадою голасам:

— Я жадаў яе ўпярод, а цяпер жадаю шчэ больш. Калі абняў ейную руку, ахапіў мяне агонь... Мушу яе мець! Каб я быў Зэўсам, накрыві бы я хмарай, як ён накрыві Іё, або спустыўся б на яе дажджом, як ён спустыўся на Данаю. Хацеў бы цалаваць ейныя вусны аж да болю! Хацеў бы пачуць ейны крык у маіх абдымаках. Хацеў бы забіць Аўла і Пампонію, а яе схаліць і заняці на руках дамоў. Не спаціму сяння. Загадаю біць каторага з нявольнікаў і слухаціму ягонага энку..

— Супакойся,— перапыніў Пятроні.— Маеш захцяваркі дрэвакола з Субуры.

— Мне ўсё адно. Мушу яе мець. Прыйшоў да цябе па раду, і калі ты яе не знайдзеш, знайду яе сам... Аўл уважае Лігію за дачку, чаму ж бы я меў глядзець на яе як на нявольніцу? Дык калі няма іншае дарогі, хай жа апрадзе дзверы майго дому, хай намаціць іх воўчым тлушчам ды хай сядзе, як жонка, пры маім вогнішчы.

— Супакойся, гарачы нашчадку консулаў. Не на тое вядзём барбараў на прывязі за нашымі вазамі, каб жаніцца з іхнімі дочкамі. Высцерагайся буянства. Выпрабуў простыя чэсныя спосабы і дай мне й сабе час надумацца. Мне таксама Хрызатэміс выдавалася з роду Ёвіша, аднак не жаніўся з ёю — так, як і Нэрон не звянчаўся з Актэ, хоць яе называлі дачкою цэзара Атала. Супакойся. Падумай пра тое, што, калі яна захоча дзеля цябе пакінуць дом Аўлаў, яны не маюць права яе затрымоўваць, і ведай тое, што не толькі сам гарыш, а і ў ёй Эрос запаліў полымя... Я гэта скеміў, а мне трэба верыць... Будзь цярплівы. На ўсё ёсць спосаб, але сяння і так ужо задоўга думаў, гэта мяне мучыць. Затое прыракаю табе, што ўзаўтра яшчэ падумаю аб тваім каханні, і хіба Пятроні не будзе Пятроніем, калі чаго не прыдумае.

Замоўклі зноў абодва. Урэшце Вініць, ужо спакайнейшы, па хвіліне адзваецца:

— Дзякую табе, хай фартуна для цябе шчодрэй будзе.

— Будзь цярплівы.

— Куды загадаў нясціся?

— Да Хрызатэміс...

— Шчаслівы ты, што маеш тую, каторую кахаеш.

— Я? Ведаеш, чым мяне шчэ зацікаўляе мая Хрызатэміс? Тое, што яна мяне здраджае з маім уласным вызвольнікам, лютністым Тэоклесам, і думае, што я гэтага не ведаю. Калісь кахаў яе, а цяпер смешыць мяне ейнае махлярства й дурнота. Хадзі са мною да яе. Калі пачне цябе баламуціць і стане віном пісаць табе літары на стале пальцам, ведай тое, што я не... зайздросны.

І загадалі нясціся разам да Хрызатэміс.

Але ў прысенку Пятроні палажыў руку на плечы Вініція і кажа:

— Стой. Здаецца, прыдумаў спосаб.

— Хай усе багі табе адплацяць!..

— Так! Здаецца, добры спосаб. Ведаеш, Марк, што?

— Слухаю, Афіна ты мая...

— Цэраз некалькі дзён боская Лігія будзе спажываць у тваім доме зерне Дэметры.

— Ты вялікшы, чым цэзар! — падняў голас Вініць.

IV

І Пятроні датрымаў слова.

Назаўтра пасля адведзін Хрызатэміс, праўда, спаў цэлы дзень, але ўвечар загадаў нясціся на Палатын і меў з Нэронам сакрэтную гутарку, вынікам якое на трэці дзень перад домам Плаўтаў з'явіўся цэнтурыён з колькінаццацьма прэторыянскімі ваярамі.

Часы былі няпэўныя й страшныя. Такого роду пасланцы былі часта вестунамі смерці. Вось жа, калі цэнтурыён вытнуў малатком у дзверы Аўла, а загадчык атрыюма далажыў, што ў сенях стаяць ваяры, жах ахапіў увесь дом. Радня зараз акружыла старога ваяводу, ніхто бо не сумняваўся, што небяспека перадусім яму гразіла. Пампонія, абняўшы яго за шыю, прытулілася да яго з усіх сіл, а сцінелыя вусны ейныя шапталі хутка нейкія словы; Лігія, белая, моў палатно, цалавала ягоныя рукі; малы Аўл учапўся за тогу — з калідораў, з пакояў паверхавых для служніц, з чаляднай, з лазні, падвалу, з усяго дому пачаў высыпацца рой нявольнікаў і нявольніц. Падняліся крыкі: «Heu, heu, me miserum!»¹, жанчыны завялі плач; некаторыя пачалі ўжо дзерці твар і накрываць галовы хусткамі.

Сам толькі стары ваявода, што даўно прывык смерці проста глядзець у вочы, стаяў спакойны, а яго кароткае арлінае аблічча скамянела. Супакоіўшы крыкі і парассылаўшы службу, сказаў:

— Пусці мяне, Пампонія, калі ўжо мне прыйшла пара, то будзе шчэ час на развітанне.

І адсунуў лягонька яе — а яна кажа:

— О, каб жа доля нас не разлучыла, Аўл!

Пасля, упаўшы на калені, пачала маліцца з такою сілай, якую толькі трывога пра найдаражэйшую асобу даць можа.

Аўл пайшоў у атрыюм, дзе чакаў яго цэнтурыён. Быў гэта стары Кай Гаста, даўны яго падуладны і таварыш з брытанскіх войнаў.

— Вітаю ваяводу, — сказаў. — Прыношу табе загад і вітанне цэзара — а вась таблічкі і знак, што ад яго прыходжу.

— Дзякую цэзару за вітанне, а загад выканаю, — адказаў Аўл. — Добры дзень, Гаста, кажы ж, з якім даручэннем ты прыйшоў.

— Аўл Плаўт, — пачаў Гаста, — цэзар даведаўся, што ў тваім доме прабывае дачка князя лігаў, якую той князь яшчэ за боскага Клаўдыя аддаў у рукі рымлян як заруку, што лігі ніколі не парушаць імперыі. Боскі Нэрон табе ўдзячны, ваявода, што праз столькі гадоў гасціў яе ў сябе, і, не хочучы далей абцяжаць твайго дому, ды і таму, што дзяўчына, як заложніца, павінна быць пад апекай самога цэзара і сенату — загадвае табе выдаць яе ў мае рукі.

Аўл завялікі быў ваяк ды муж загартаваны, каб жаліцца на загад. Аднак жа разорка гневу й болю воміг з'явілася на ягоным чале. Перад такім нахмураннем дрыжалі калісь брытанскія легіі — і нат цяпер на твары Гасты маляваўся страх. Але цяперака проці загаду Аўл Плаўт пачуўся безабаронным. Глядзеў праз хвіліну на таблічкі, на знак, пасля, падняўшы вочы на старога цэнтурыёна, каза ўжо спакойна:

— Пачакай, Гаста, у атрыюме, пакуль падрыхтуем табе закладніцу.

І пайшоў на другі канец дому ў залю, званую экус, дзе Пампонія Грэцына, Лігія і малы Аўл чакалі на яго з трывогай.

¹ «Вой-вой, мне няшчаснаму!» (лац.).

— Нікому не пагражае смерць ані ссылка на далёкія атокі, — пацяшае, — аднак пасланец цэзара ёсць вяшчуном няшчасця. Пра цябе расходзіцца, Лігія.

— Пра Лігію? — падняла здзіўлены голас Пампонія.

— Так! — прыцвядзіў Аўл.

І, звярнуўшыся да дзяўчыны, пачаў выясняць:

— Лігія, гадалася ты ў нашым доме, бы наша роднае дзіця, і абое з Пампоніяй любім цябе, як дочаньку, але ведаеш аб тым, што ты не нашая дачка. Ты заложніца, якую даў Рыму твой народ, і апякавацца табою павінен цэзар. Вось жа цэзар забірае цябе з нашага дому.

Ваявода гаварыў спакойна, але нейкім дзіўным незвычайным голасам. Лігія слухала ягоных слоў, маргаючы вачыма і як бы не разумеючы, пра што расходзіцца. Пампонія збялела; у дзвях з калідору ў экус пачалі зноў паказвацца розныя нявольнікі.

— Воля цэзара мусіць быць выканана, — кажа Аўл.

— Аўл! — загаласіла Пампонія, абнімаючы рукамі дзяўчыну, як бы манілася яе бараніць. — Лешая для яе была б смерць.

А Лігія, тулячыся да ейных грудзей, паўтарала: «Мама! Мама!», не могучы ад плачу нічога больш сказаць.

На твары Аўла зноў маляваўся гнеў і боль.

— Каб быў сам адзін адзінокі на свеце, — адазваўся панура, — не аддаў бы яе жывое — і сваякі мае яшчэ сяння маглі б злажыць ахвяры «*Jovi liberatori*»¹. Але не маю права губіць цябе й нашага дзіцяці, якое можа шчаслівых часаў дачкацца... Пайду шчэ сяння да цэзара і буду яго маліць, каб адмяніў загад. Ці паслухае мяне — не ведаю. Тым часам, будзь здарова, Лігія, і ведай, што і я і Пампонія заўсёды багаславілі той дзень, у якім засела ты пры нашым вогнішчы.

Гэта вымавіўшы, палажыў ёй руку на галованьцы, і, хоць намагаўся быць спакойным, то ўсё ж, калі падняла на яго заплаканыя вочы Лігія і пачала прыціскаць да вуснаў яго руку, задрыжаў бацькаўскі голас ягоны.

— Бывай, сэрцайка наша, золатца наша, — сказаў.

І хутка вярнуўся ў атрыюм, каб не дапусціць да сябе нясвомага рымлянам узварушэння.

Тым часам Пампонія, завёўшы Лігію ў кубікулум, пачала супакойваць яе, пацяшаць, будзіць надзеі і выказваць словы — дзіўныя ў гэтым доме, у якім побач у святліцы стаялі шчэ лярарыюм і агмень, на якім Плаўт, верны даўным звычаям, клаў ахвяры дамовым багом. І вось прыйшло гора. Калісь Віргіній прабіў грудзі свае дачкі, каб вызваліць яе з рук Аспія; а перад тым Лукрэцыя прыплаціла ганьбу жыццём. Дом цэзара ёсць пропастай ганьбы, злыбяды, злачынства. «Але ж мы, Лігія, ведаем, чаму не маем права налажыць на сябе рукі!..» Так! Гэта права, пад якім абедзве жывуць, ёсць іншае, вялікшае, свяцейшае, дазваляе, аднак, бараніцца ад благага й ганьбы, хоць гэну абарону жыц-

¹ «Ёвіш (*Jovimэр*) Вызваліцель» (лац.).

цём трэ было б прыплаціць. Хто чыстым выходзіць з гнязда распусты, тым большая ягоная заслуга. Зямля ёсць такім гняздом, але, на шчасце, жыццё ёсць адной хвілінай, а ўстаецца толькі з такога гробу, за каторым не ўладае Нэрон, толькі Міласэрнасць, — і замест болю ёсць радасць, замест слёз — весялосць.

Пасля гэтага зачала гаварыць аб сабе. Так! Яна спакойная — але і ў ейным сэрцы ёсць балючыя раны. Вось на вачах ейнага мужа ляжыць яшчэ бяльмо, яшчэ не засвяціла над ім святло. Не можна ёй таксама выхоўваць сына ў праўдзе. Дык як падумае, што гэтак можа быць да канца жыцця, і што можа стацца хвіліна разлукі з імі ў сто раз большай і горшай, чым гэтая часовая, ад якое плачуць цяпер вась абедзве — не можа нат уявіць, як патрапіць быць без іх аж у небе шчаслівай. І многа начэй ужо праллакала, многа прамалілася, просячы змілавання й ласкі. Але боль Богу паручае — і чакае, і спадзяецца. А калі цяпер прыходзіць новае гора, калі загад людзеда забірае ад яе дарагу галованьку — тую, якую Аўл назваў святлом вачэй, — мае шчэ надзею, веручы, што ёсць магутнасць большая, чым Нэронава, і міласэрнасць мацнейшая за ягоную злосць.

І яшчэ мацней прыціснула да грудзей галованьку дзяўчаці, а тая зараз асунулася да ейных каленяў і, схваўшы вочы ў хвандах ейнага пеплюма, доўга маўчала і, калі ўрэшце ўстала, выглядала ўжо крыху спакайнейшай.

— Шкада мне цябе, мамка. І таты, і брата. Але ведаю, што супраціў нічога не паможа, толькі мог бы згубіць нас усіх. Затое прыракаю табе, што слоў тваіх не забуду ніколі ў доме цэзара.

Яшчэ раз абняла яе, а пасля, як абедзве выйшлі ў экум, пачала развітвацца з малым Плаўтам, з старым грэкам — іхнім настаўнікам, з сваёю ўбіральніцай, што калісь яе няньчыла, ды з усімі нявольнікамі.

Адзін з іх, высокі й плячысты ліг, якога дома называлі Урсус і які сваім часам разам з маткай Лігіі ды з ёю прыйшоў у рымскі лагер з іншай службай, ён упаў цяпер да ейных ног, пасля скланіўся да калень Пампоніі, кажучы:

— О доміна! Дазвольце мне йсці з маёю князеўнаю, буду служыць ёй і пільнаваць у доме цэзара.

— Ты не наш, толькі Лігін слуга, — адказала Пампонія Грэцына, — але ці ж цябе дапусцяць да дзвярэй цэзара? Ды як жа пільнавацімеш яе?

— Не ведаю, доміна. Ведаю толькі, што жалеза ломіцца ў маіх руках, бы шчэпка.

Аўл Плаўт, які падышоў у гэтым моманце, даведаўшыся, пра што расходзіцца, не толькі не спрацівіўся намерам Урсуса, але сказаў, што не маюць нат права яго затрымліваць. Адсылаюць Лігію як закладніцу, якое дамагаецца цэзар. дык абавязаны адаслаць і ейную світу, якая пераходзіць разам з ёю пад апеку цэзара. Тут шагнуў Пампоніі, што пад відам світы можа ёй дадаць столькі нявольніц, колькі захоча — цэнтурый ён бо не можа іх не прыняць.

Для Лігіі была ў гэтым пэўная пацеха, дый Пампонія была рада, што можа яе забяспечыць службаю ўласнага выбару. Дык апрача Урсуса вызначыла ёй старую ўбіральніцу, дзве цыпрыйкі-часальніцы ды дзве купальніцы-германкі. Выбрала толькі вызнавальнікаў новае навукі, а калі і Урсус вызнаваў яе ўжо некалькі год, Пампонія магла спадзявацца на вернасць гэтае службы дый пацяшашца адначасна думкай, што зерне праўды будзе пасеяна і ў цэзаравым доме.

Напісала таксама пару слоў Нэронавай вызвольніцы Актэ, паручаючы ейнай апецы Лігію. Пампонія не спатыкала яе, праўда, на зборышчах новае навукі, чула, аднак, ад іх, што Актэ ім спрыяе й чытае прагавіта лісты Паўла з Тарсу. Адыж ведамым ёй было, што маладая вызвольніца заўсёды сумуе, што ёсць асобай іншай, чым усе жанчыны Нэрона, і што наагул ёсць добрым духам палацу.

Гаста падручыўся сам перадаць ліст Актэ. Уважаючы таксама за натуральную рэч, што княжна павінна мець сваю світу, не перашкаджаў забраць іх у палац, больш дзівячыся малой колькасці іх. Прасіў аднак жа спяшашца, каб не асудзілі за маруднае спаўненне загадаў. Прыйшла развітальная хвіліна. Вочы Пампоніі і Лігіі зноў заплылі слязьмі. Аўлюс яшчэ раз багаславіў, і праз хвіліну ваяры пад крыкі малага Аўла, які гразіў кулакамі цэнтурыёну за адабранне сястры — павялі Лігію ў дом цэзара.

Але стары ваявода загадаў прыладжваць для сябе лектыку, кажучы Пампоніі ў пінакатэцы:

— Слухай, Пампонія, іду да цэзара, хоць мо надарма, а хоць і слова Сэнэкі ў яго ўжо нічога не варта, буду і ў Сэнэкі. Сяння большае значэнне маюць Сафон, Тыгэлін, Пятроні або Ватыній... Што да цэзара, можа і не чуў ніколі аб народзе лігаў, і калі загадаў выдачы Лігіі як закладніцы, то дзеля таго, што нехта яго да гэтага падбухторыў. І не цяжка здагадацца, хто гэта зрабіў.

А яна кінула на яго зорка вокам:

— Пятроні?

— А няўжо ж хто.

Праз хвіліну маўчалі, пасля ваявода гаварыў далей:

— Вось што знача ўпусціць за парог каторага з гэных людзей без гонару й сумлення. Праклятая хвіліна тая, калі Вініць увайшоў у наш дом. Гэта ён прывёў да нас Пятронія. Гора Лігіі, бо не пра закладніцу, толькі пра наложніцу ім расходзіцца.

Ад гневу і бяссільнай закатнасці з жалю па дзіцяці сталася яшчэ больш свіставатай ягоная мова. Змагаўся з сабою, заціснутыя кулакі сведчылі, як гэтае нутранае змаганне было цяжкім.

— Я дагэтуль аддаваў чэсць багом,— кажа,— але цяпер мне здаецца, што няма іх над светам, а ёсць толькі адзін — люты, шалёны й страшны. Імя яго Нэрон.

— Аўл! — талкуе Пампонія.— Нэрон — гэта толькі жменя гнілля перад Богам.

Ейны муж пачаў мераць шырокімі крокамі мазаіку пінакатэкі. У жыцці ягоным былі вялікія чыны, але не было вялікіх няшчасцяў, дык не прызвычаіўся да іх. Стары ваяр, аказваецца, больш быў прывязаны да Лігіі, чым яму здавалася, і цяпер не мог сумірыцца. Дый чуўся паніжаным! Завісла над ім ненавісная рука, проці якой, аднак, не мае сілы. Дык вось, суняўшы крыху гнеў, адазваўся:

— Думаю, што Пятроні не забраў нам яе для цэзара, з увагі на помсту Папеі. Дык або для сябе, або для Вініція... Яшчэ сяння буду ведаць аб гэтым.

І па хвіліне лектыка нясла яго ў бок Палатыну, а Пампонія, застаўшыся сама адна, пайшла да малога Аўла, які не пераставаў плакаць па сястры ды пагражаць цэзару.

V

Сумнівы Аўла спраўдзіліся, да Нэрона яго не дапусцілі. Адказана яму, што цэзар заняты п'яннем з лютністым Тэрпнасам і што наагул не прыймае тых, каго не клікаў. Інакш кажучы, гэта быў знак, каб Аўл і напасля не маніўся з ім бачыцца.

Затое Сэнэка, паміма гарачкі, прыняў старога ваяводу з належнай яму пашанай, але, пачуўшы, пра што яму расходзіцца, горка ўсміхнуўся й сказаў:

— Адну толькі магу табе даць службу, Плаўце, не паказвацца ніколі перад цэзарам з тым, што я балюча спачуваю табе і хачу дапамагчы. Бо калі б цэзар западозрыў гэта, ведай, што не аддаў бы табе Лігіі, хоць бы на самы толькі задор проці мяне.

Не раіў яму таксама йсці да Тыгэліна, ні да Вітэлія. Можа грашмі й можна было б што з імі зрабіць, можа таксама хацелі б што зрабіць на злосць Пятронію, якога ўплыў намагаюцца падкапаць, але найпраўдападобней здрадзілі б перад цэзарам, як вельмі Лігія дарагая для Плаўтаў, а тагды цэзар тым горш яе не аддаў бы. Тут стары мудрэц пачаў казаць з куслівай іроніяй проці сябе самога:

— Маўчаў, Плаўце, маўчаў, Плаўце, маўчаў праз цэлыя гады, а цэзар не любіць тых, што маўчаць! Як жа табе не захапляцца было ягонай красою, цнотай, песняй, ягоным майстэрствам фурмана ды дэкламацыяй вершаў! Як жа табе было не выслаўляць смерці Брытаніка, не сказаць слова пахвальнага на чэсць маткабойцы ды не павіншаваць з нагоды задушэння Актавіі! Не маеш прадкачлівасці, Аўл, якую мы, шчаслівыя пры двары, маем пад дастаткам.

Гэта сказаўшы, узяў кубак, што насіў за поясам, зачэрапаў з вадаліву вады, адсвяткаваў спечаныя вусны і гаварыў далей:

— Ох, Нэрон мае ўдзячнае сэрца! Любіць цябе, бо ты служыў Рыму ды ймя ягонае раславіў на ўвесь свет, і любіць мяне, бо вучыў яго замаладу.

Дзеля таго, бач, ведаю, што вада гэта ня ёсць затручанай, і п'ю яе спакойна. Віно ў маім доме было б менш пэўным, але калі маеш прагу, то напіся сме-ла гэтай вады. Вадацягі вядуць яе з самых гораў Альбанскіх, і, хочучы яе зат-руціць, трэба затруціць усе вадалівы ў Рыме. Як бачыш, можна быць яшчэ на гэтым свеце бяспечным ды мець спакойную старасць. Я, праўда, хворы, але гэта больш душа хварэе, чым цела.

То была праўда. Сэнэку не хапала тае сілы духа, якую меў, напрыклад, Корнут або Тразэй, дык жыццё ягонае было чарадою ўступак, якія рабіў злачынству. Сам гэта чуў і разумеў, што спадкаемнік прынцыпаў Зэнона з Цытыюма павінен бы іншай ісці дарогай, і цярпеў з гэтае прычыны больш, чым ад боязі смерці. Але ваявода перарваў яму горкія думкі.

— Шляхотны Анэю, — кажа, — ведаю, як цэзар адплаціўся за апеку ў ма-ладых гадох. Але да адабрання нам дзіцяці давёў Пятроні. Парай мне проці яго што, скажы, пад чымі ён уплывамi, дый сам спрабуй да яго прамовіць, хай старая прыязнь наша дасць табе да гэтага натхненне.

— Пятроні і я, — адказвае Сэнэка, — мы людзі з двух процілеглых абозаў. Спосабаў на яго не маю, нічым уплывам ён не паддаецца. Можа ён, паміма свайго цынiзму, яшчэ больш варгы, чым тыя ўсе злыдні, якімі Нэрон сябе сяння акружыў, але даказваць яму, што зрабіў блага ўчынак, гэта марнаванне часу; Пятроні даўно пачуццё добра і зла загубіў. Дакажы яму, што ўчынак ягоны ёсць брыдотай, тады засаромецца. Як спаткаюся з ім, то скажу: твой учынак годзен вызвольніка. Калі гэта не паможа — нічога не паможа.

— Дзякую й за гэта, — адказаў ваявода.

Пасля загадаў нясіся да Вініція, якога застаў на фехтунку з хатнім ла-ністым. Аўла, што бачыў маладога чалавека, які гімнастыкуе тады, калі на Лігію дакананы быў замах, ахапіла страшэнная злосць, якая, зараз пасля адыходу ланісты, вылілася ў горкіх словах. Але Вініць, даведаўшыся аб адабранні Лігіі, так страшна збялеў, што нат злосны Аўл ні на хвіліну не мог думаць аб ягоным судзейніцтве ў гэтым. Пот выступіў на лбе юнака; кроў, якая на хвіліну ўцякла была ў сэрца, ударыла зноў гарачаю хваляй да твару, вочы пачалі іскрыцца, вусны — кідаць бязладныя пытанні. Зайздрасць і за-катнасць кідалі ім, моў бура. Здалося яму, што, раз пераступіўшы парог до-му цэзаравага, Лігія страчана для яго назаўсёды, і калі Аўл вымавіў імя Пят-ронія, праз думку маладога ваяра, бы маланка, праімчалася здагадка, што Пятроні закіў з яго і што або падарункам Лігіі хацеў сабе здабыць новыя ласкі цэзара, або хацеў яе затрымаць сабе. Тое, каб хто, раз угледзеўшы Лі-гію, не жадаў яе, не тоўпілася ў ягонай галаве. Закатнасць, знаячы ў іхнім родзе, уздымала яго цяпер бы разгуканы конь, адбіраючы прытомнасць.

— Ваявода! — кажа лаканічным тонам. — Ідзі дадому й чакай мяне... Ве-дай, што калі б нат родным бацькам маім быў Пятроні, то і тады адамасціўся б за крыўду Лігіі. Ідзі й чакай мяне. Ні Пятроні, ні цэзар мець яе не будуць!

Потым звярнуўся з кулакамі да васковых масак у атрыюме і гукнуў:

— На гэтыя маскі смяротныя! Перш яе заб’ю й сябе!

Пасля схапіўся і, кінуўшы яшчэ раз Аўлу: «Чакай мяне», выбег, як ашалелы, з атрыюма ды паляцеў да Пятронія, спіхаючы з дарогі праходзячых.

Аўл жа вярнуўся дамоў з пэўнаю польгай. Думаў, калі Пятроні набухто-рыў цэзара, каб забраў Лігію для Вініція, то Вініць адвядзе яе дамоў. Няма-ла яго пацяшала таксама думка, што калі не дасца ўратаваць Лігію, то будзе заслоненай ад смерці й ганьбы дый помшчанай. Верыў, што Вініць даканае тое, што прырок. Бачыў ягоную злосць і знаў закатнасць, сваюю гэтаму роду. Ён сам хоць любіў Лігію, як родны бацька, скарэй забіў бы яе, чым аддаў бы цэзару, і каб не сын, апошні ягоны нашчадак, быў бы гэта зрабіў. Аўл быў ваяком, пра стойкаў ледзь чуў, але характарам не быў ад іх далёкі, і для яго паняццяў, і для яго годнасці смерць хутчэй прыняў бы, чым ганьбу.

Вярнуўшыся дамоў, супакоіў Пампонію, пераліў ёй сваю лгву надзеі, і абое пачалі чакаць вестак ад Вініція. Часамі, як адзывалася хада нявольні-каў у атрыюме, ужо думалі, што Вініць вядзе ім дарагое дзіцянё, і гатовы бы-лі з глыбіні душы пабагаславіць абаіх. Але час уцякаў, а вестак не было. Аж толькі ўвечар адазваўся малаток пры браме.

Увайшоў нявольнік і аддаў Аўлу ліст. Стары ваяк, хоць любіў самастры-манасць, браў дрыжачаю рукою ды пачаў прагавіта чытаць, як бы тут пра-цэлы дом ягоны расходзілася. Нагла твар пацямнеў, моў хмара яго атуліла.

— Чытай, — кажа, падаючы ліст Пампоніі.

Тая ўзяла й прачытала наступнае:

«Марк Вініць — прывітанне Аўлу Плаўту. Што сталася, сталася з волі цэ-зара, перад якою схілеце галовы, як схіляем я і Пятроні».

Настала доўгае маўчанне.

VI

Пятроні быў дома. Прыдзверны не стаў затрымваць Вініція, які ўля-цеў у атрыюм, моў бура, і, даведаўшыся, што гаспадара трэ шукаць у бібліятэцы, з такім самым імпэтам уляцеў туды і, застаўшы Пят-ронія пішучага, вырваў яму трасцінку з рукі, зламаў і кінуў вобзем, тады ашчаперыў жалезнымі пальцамі ягоныя плячукі і, сунучы твар да ягонага твару, спытаў хрыплівым голасам:

— Што ты з ёю зрабіў? Дзе яна?

Але воміг сталася неспадзяваная рэч: хударлявы й распешчаны Пятроні схапіў урэзаную ў плечы далонь маладога атлеты, пасля другую і, трымаю-чы абедзве ў сваёй адной бы сталёвымі абцугамі, кажа:

— Я толькі раніцай бываю недалужны, а вечарам маю даўнюю пругкасць. Спрабуй вырвацца! Гімнастыцы вучыў цябе хіба ткач, а звычкам — каваль?

На твары ягоным нат не відаць было гневу, толькі ўваччу бліскаў нейкі вогнік адвагі й энэргіі. Па хвіліне пусціў рукі Вініція, а той стаяў перад ім супакораны, засаромлены й злосны.

— Маеш сталёвую руку,— кажа,— але на ўсе пякельныя богі прысягаю табе, калі мяне ты здрадзіў, увапхну табе нож у горла, хоць бы і ў пакоях цэзара.

— Пагаварэм спакойна,— адказвае Пятроні.— Сталь, як бачыш, мацнейшая, чым жалеза, дык, хоць з твайго аднаго плечука можна зрабіць мае два, не патрабую цябе баяцца. Затое горка мне ад твайго грубіянства, і калі б няўдзячнасць людская магла мяне шчэ дзівіць, то дзівіўся б з твае няўдзячнасці.

— Дзе Лігія?

— У люпанарыі, гэта знача ў доме цэзара.

— Пятроні!

— Супакойся, садзіся. Прасіў я цэзара дзвёх рэчаў, якія мне абяцаў: першая — выдабыць Лігію з дому Аўлаў, а другая — аддаць яе табе. Ці не маеш там дзе нажа ў хвандах тогі? Можа мне ўсунеш? Але я раю табе пачакаць дзён з пару, бо ўзялі б цябе ў вязніцу, а тады б Лігія нудзілася ў тваім доме.

Настала цішыня. Вініць пазіраў час нейкі здзіўленымі вачыма на Пятроні, пасля сказаў:

— Выбачай. Кахаю яе й каханне марочыць мне голаў.

— Ну, слухай, Марк. Анагдай кажу цэзару так: мой сястрынец Вініць так пакахаў адну хударлявую дзяўчыну, каторая гадуецца ў Аўлаў, што дом ягоны змяніўся ад тужных уздыханняў у паровую лазню. Ты, кажу, цэзар, ані я, знаючыся на сапраўднай красе, не далі б тысячы сэстэрцыяў за яе, але гэты хлапец дурны, як трыножнік, а цяпер і зусім здурнеў.

— Пятроні!

— Калі не здагадваешся, што я гэта сказаў дзеля ратавання Лігіі, то я гатоў сам сабе паверыць, што сказаў праўду. Я ўбіў у голаў Рудабародаму, што такі эстэта, як ён, не можа ўважаць такое дзяўчыны за красуню, і Нэрон, які дагэтуль не смее йнакш глядзець, як маімі вачыма, не знайдзе ў ёй красы, а не знайшоўшы, не будзе яе жадаць. Трэба ж было перад малпай забяспечыцца і ўзяць яе на повад. На Лігіі пазнаецца цяпер не ён, толькі Папея, і іставетна пастараецца яе зараз з палацу выдаліць. А я нехаця казаў далей Рудой Барадзе: «Вазьмі Лігію і дай яе Вініцію! Маеш права гэта зрабіць, бо яна ж закладніца, а калі так зробіш, насоліш Аўлу». І згадзіўся. Не меў найменшае рацыі не згадзіцца, тым больш, што насунуў яму нагоду дакучыць чэсным людзям. Зробіць цябе афіцыйным даглядчыкам закладніцы, аддадуць табе ў рукі гэны лігійскі скарб, а ты, як саюзнік ваяцкіх лігаў ды адначасна верны слуга цэзара, не толькі са скарбу нічога не змарнуеш, але пастараешся яго памножыць. Цэзар для віду затрымае яе дзён колькі ў доме, а пасля адашле да твае інсулі, шчаслівы малойца!

— І то праўда гэтаму? Ці ж нічога ёй там не пагражае?

— Калі б там засталася жыць назаўсёды, Папея пагаварыла б аб ёй з Лакустай, але праз некалькі дзён нічога ёй не пагражае. У палацы цэзара ёсць дзесяць тысяч людзей. Можа быць, што Нэрон зусім яе і не бачыцьме, бо й так усё даручыў мне, што вось перад хвілінай быў у мяне цэнтурыён з дакладам аб дастаўцы дзяўчыны да палацу і здачы ў рукі Актэ. Добрая душа гэта Актэ, таму я загадаў ёй яе аддаць. Пампонія Грэцына, відаць, таксама думала, бо да яе пісала. Узаўтра банкет у Нэрона. Замовіў я табе мейсца вобак Лігіі.

— Выбачай, Кай, за маю гарачку, — сказаў Вініць. — Я думаў, што ты загадаў яе ўзяць для сябе або для цэзара.

— Я магу табе гарачку дараваць, але прастацкія рубашныя жэсты й голас, як тых, што йграюць у мору, цяжка мне дараваць. Гэтага не люблю, Марк, і гэтага высцерагайся. Ведай, што цэзару дастаўляе дзевак Тыгэлін, дый знай, калі б я маніўся ўзяць дзяўчыну сабе, то цяпер, гледзячы табе ў вочы, сказаў бы наступнае: Вініць! Адбіраю ад цябе Лігію і буду яе трымаць аж датуль, дакуль мне не прыесца.

Гэта кажучы, глядзеў Вініцію проста ў вочы з выглядам халодным ды безбязным, так што малады чалавек збянтэжыўся зусім.

— Мая віна, — кажа. — Ты добры, чэсны, і дзякую табе з усяго сэрца й душы. Дазволь толькі яшчэ запытацца: чаму не загадаў адаслаць Лігію проста ў мой дом?

— Бо цэзар баіцца языкоў. Аб тым людзі будуць гаварыць у Рыме. А як Лігію забіраем як закладніцу, якая прабывае ў палацы цэзара, то языкі не страшныя. Пасля адашлюць табе яе паціхеньку й канец. Рудабароды баязлівы, як сабака. Ведае, што ўлада ягоная безгранічная, аднак стараецца абформіць кажны праступак. Ці супакоіўся ты ўжо і можаш крыху пафілізафаваць? Мне самому прыходзіла ў голаў: дзеля чаго злачынства, хоць бы было магутнае, як цэзар, ды не чула кары над сабою, як ён, стараецца заўсёды прыкрывацца правам, справядлівасцяй і цнотай?.. Нашто яму гэта турбота? Мне здаецца, замардаваць матку й жонку прыстоіла толькі якому-небудзь азіяцкаму князьку, не рымскаму цэзару; але, калі б мне гэта прыдарылася, не пісаў бы апраўдальных лістоў у сенат... А Нэрон піша — Нэрон шукае прыкрыўкі, бо Нэрон трус. Але такі Тыбэрыі не быў трусом, аднак апраўдваўся з кажнага свайто праступку. Чаму гэта так? Што гэта за дзіўная, мімавольная пашана, аддаваная праз зло цноце? І ведаеш, што мне здаецца? Дзеецца так таму, што праступак ёсць брыдотны, а цнота прыгожая. Ergo¹, спраўдны эстэт ёсць тым часам і цнатлівым чалавекам. Ergo, я цнатлівы чалавек. Мушу сяння выліць крыху віна Пратагору, Продыку і Горгію. Аказваецца, што й сафісты могуць на невашта прыдацца. Слухай, гавару далей. Забраў я Лігію ў Аўлаў, каб аддаць яе табе. Добра. Але Лізып вырэзьбіў

¹ У выніку (лац.).

бы чароўную групу. Абое вы прыстойныя, дык і мой учынак ёсць прыгожы, не можа быць злым. Глянь, Марк, во перад табою сядзіць учалавечаная ў Пятронія цнота! Каб жыў Арыстыд, павінен бы прыйсці да мяне й ахвяраваць мне сто мінаў за кароткую лекцыю аб цноце.

Але Вініць, якому рэчаіснасць больш ляжала на сэрцы, чым лекцыя аб цноце, сказаў:

— Узаўтра ўбачу Лігію, а пасля мецьму яе ў сваім доме штодзень, заўсёды і да смерці.

— Ты будзеш мець Лігію, а я буду мець на галаве Аўла. Сцягацьме на мяне помсту ўсіх падзямельных багоў. І хоць бы ж прынамсі навучыўся, бестыя, перш добрай дэкламацыі... А то ён будзе наракаць, як мой даўнейшы прыздверны, якога прыйшлося выслаць на сяло да эргастулюма.

— Аўл быў у мяне. Я абяцаў яму паведаміць аб Лігіі.

— Напішы яму, што воля боская цэзара ёсць найбольшым правам, і што першы сын будзе называцца Аўл. Трэба ж старога чым-небудзь пацешыць. Я гатоў прасіць Рудабародага, каб яго ўзаўтра паклікаў на банкет. Хай бы цябе паглядзеў у трыклініюме вобак Лігіі.

— Не рабі гэтага,— кажа Вініць.— Мне іх, аднак, шкада, злашча Пампоніі.

І сеў пісаць той ліст, які старому ваяводзе адабраў астанкі надзеі.

VII

Перад Актэ, даўнейшай каханкаю Нэрона, схіляліся калісь найвышэйшыя галовы Рыму. Але яна й тады нат не хацела мяшацца ў публічныя справы, а як і карыстала калі-небудзь з свайго ўплыву на маладога ўладара, то хіба толькі для выпрасін каму літасці. Ціхая й пакорная, здабыла сабе ўдзячнасць многіх, а нікога не зрабіла сваім ворагам. Не патрапіла яе ненавідзецц нат Актавія. Зайздросным выдавалася замала небяспечнай. Ведалі аб ёй, што кахае Нэрона сумным і балючым каханнем, якое жыве ўжо не надзеяй, а толькі ўспамінамі хвілін, калі гэны Нэрон быў не толькі маладзейшым, але й лепшым. Было ведама, што ад гэных успамінаў не можа адарваць душы й думкі, але не спадзявалася ўжо нічога; глядзелі на яе як на асобу безабаронную, пакінутую цэзарам, дык усе яе пакінулі. Папея ўважала яе толькі за ціхую слугу, да таго няшкодную, што нат не дамагалася выдалення яе з палацу.

Дзеля таго, аднак, што цэзар яе калісь кахаў і пакінуў яе бязгнеўна, у спакойны, а нат сказаў бы прыемны спосаб, усе мелі для яе паважанне. Нэрон, вызваліўшы яе, даў у палацы памешканне, а ў ім асобны кубікулюм ды жменьку службы. А калі Палас і Нарцыс, хоць вызвольнікі Клаўдыя, не толь-

кі садзіліся за стол пры банкетях, але й, як магутныя міністры, займалі пачэснае мейсца, то ж і яе запрашалі часам да стала цэзара. Рабілі гэта мо дзеля таго, што ейная прыгожая постаць была сапраўднай аздобай банкету. Дый цэзар даўно ўжо перастаў пры даборы таварыства кіравацца якімі-небудзь рацыямі. За стол ягоны садзілася мяшанка найусялякшых людзей усіх станаў і становішч. Былі між імі сенатары, але пераважна такія, якія гатовы былі адначасна быць і блазнамі. Былі патрыцыі старыя й маладыя, жадныя роскашы, збыткоўнасці й папаскі. Бывалі жанчыны з паважанымі імёнамі, але гатовыя ў вячэрніх поцьмах бялявымі парыкамі шукаць балаўства на вуліцы. Бывалі й высокія ўрадаўцы, і святары, якія пры поўных чарках самі ахвотна падкпівалі з сваіх багоў, а вобак галайстра ўсякага роду, складзеная з спевакоў, мімаў, музыкаў, танцораў і танцорак, паэтаў, што дэкламавалі за грошы, якіх спадзяваліся за ўсхваленні вершаў імператара, складзеная з галадамораў-філэзафаў, пажыраючых вачыма смачныя стравы, урэшце, з слаўных спартоўцаў-яздуноў, штукароў, цудадзеяў, бай-басняроў ды з розных свежаспечаных модаю ці дурнатаю «мастацкіх славаў», галадранцаў, між якімі былі й такія, што даўгім валоссем пакрывалі папраколванья на знак нявольніцтва вушы.

Слаўнейшыя адразу садзіліся за стол, а меншыя дапамагалі пры балаўстве падчас яды, чакаючы на тую хвіліну, калі служба ім дазволіць накінуцца на прысмакі й напіткі. Такіх гасцей дастаўлялі Тыгэлін, Ватыній і Вітэлій, не раз гасцям мусялі старацца адзежы, вымаганай у доме цэзара, які, праўду сказаць, любіў такое таварыства, чуўся бо сярод яго найсвабоднейшым. Збыткоўнасць двору ўсё залаціла, усё пакрывала бляскам. Вялікія й малыя, нашчадкі вялікіх родаў і галота з гарадскога бруку, магутныя мастакі й ліхотныя падскрэбіны талентаў лезлі ў палац, каб насыціць захопленыя вочы надлюдскаю пышнаю і збліжыцца да валадара ласкаў, добра й багацця, адзін капрыз якога мог, праўда, паніжыць, а мог і бязмерна вывышыць.

Таго дня і Лігія мелася быць на падобным банкете. Трывога, няпэўнасць і ашаламленне пасля наглых выпадкаў змагаліся ў ёй з думкай супраціву. Баялася цэзара, баялася людзей, баялася палацу, гоман якога адыймаў у яе прытомнасць, баялася банкетаў, аб гідоце якіх чула ад Аўла, ад Пампоніі Грэцыны ды іхніх прыяцеляў. Хоць была шчэ маладая, не была нясведамай, бо сведамасць благага ў тых часах даволі рана даходзіла да дзіцячых вушэй. Дык ведала, што ў гэным палацы чакала на яе гібель, ад якой і Пампонія яе перасцерагала. Маючы, аднак, маладую душу, неабытую з гідотай, і вызнаючы высокую навуку, прышчэпленую ёй прыбраною маткаю, абячала бараніцца ад тае пагубы: матцы, сабе і адначасна таму Боскаму Вучыцелю, у якога не толькі верыла, але й любіла сваім дзіцячым нявінным сэрцам за салодкую навуку, за ахвярную горкую смерць і за хвалу згробуўстання.

Была пэўная, што цяпер ужо ні Аўл, ні Пампонія Грэцына не будуць адказваць за ейныя ўчынкі, дык думала, ці не лепш будзе супрацівіцца й не

йсці на банкет. З аднаго боку страх і трывога адзываліся ў ёйнай душы, а з другога радзілася ахвота паказання адвагі, вытрываласці мучаніцкай. Адыж Боскі Вучыцель так казаў. Адыж сам даў прыклад. Дый Пампонія расказвала ёй, што гарачэйшыя вызнавальнікі цэлаю душою жадаюць мучаніцкае нагоды й просяць яе. І Лігію, як была шчэ ў Аўлаў, часамі апаноўвала такая ахвота. Удўляла сябе мучаніцай з ранамі ў руках і нагах, бы снег белай, прыгожай засветнаю горкасцю, няслі яе анёлы ў блакіт. Такімі й падобнымі з'явамі любавалася ейная ўява. Было ў гэтым шмат дзіцячых летуценняў, але крыху й самаўпадобы, за якую ганіла яе Пампонія. Цяпер жа, калі супраціў цэзаравай волі мог пацягнуць за сабою страшэнную кару і калі мары маглі стацца рэчаіснасцяй, да захопных уяваў і ўпадобаў далучылася яшчэ са страхам змяшаная нейкая цікавасць: як яе абвінавацяць ды якія пакуты ёй прысудзяць.

І так хісталася ейная паўдзіцячая шчэ душа на два бакі. Але Актэ, даведўшыся аб гэтых хістаннях, глянула на яе з такім здзіўленнем, як бы заўважыла ў ёй гарачку. Цэзару думаеш працівіцца? Сцягнуць ад першае хвіліны ягоны гнеў? На гэта трэба быць горкім дзіцянем, няведаючым, што гаворыць. З ейных слоў вынікае, што яна не ёсць закладніцай, але звычайнай, забытай праз свой народ, дзяўчынай. Не бароніць яе нікае права народаў, а нат каб і бараніла, то ў цэзара хопіць магутнасці, каб яго ў гневе стаптаць. Падабалася цэзару яе ўзяць, і ад тае пары распараджаецца ёю. Ад гэнай пары ёсць на ягонай волі, над якою няма іншае.

— Так,— талкавала далей Актэ,— і я чытала лісты Паўла з Тарсу, і я ведаю, што ёсць Бог над зямлёю, ёсць Сын Божы, што згробуўстаў, але на зямлі ёсць толькі цэзар. Памятай аб гэтым, Лігія. Ведаю таксама, што вера твая не дазволіць табе быць тым, чым я была, і што вам, як стоікам, аб якіх расказваў мне Эпіктэт, калі давядзецца выбіраць бессаромнасць і смерць, можна толькі смерць выбраць. Але ці ты ведаеш, што цябе чакае? Няўжо не чула пра дачку Сэяна, якая, шчэ дзіцянем будучы, мусіла на загад Тыбэрыя, для датрымання права, забараняючага караць дзявіц смерцяй, перажыць ганьбу перад смерцяй? Лігія, Лігія, не дражні цэзара! Калі прыйдзе вырашальная хвіліна, калі мусіцьнеш выбіраць ганьбу або смерць, дык зробіш, як табе твая праўда скажа, але не шукай згубы самахоць ды не дражні абы-чым так страшнага зямнога бога!

Актэ гаварыла з вялікай ласкавасцяй ды чуласцяй, а маючы з нараджэння прыкараткі зрок, прыснула бліжэй свой салодкі твар да твару Лігіі, як бы манячыся спраўдзіць, якое ейныя словы зрабілі ўражанне.

А Лігія, закінуўшы па-дзіцячаму даверліва ёй на шыю рукі, сказала:

— Добрая ты, Актэ.

Актэ, заахвачаная пахвалою й даверам, прытуліла яе да сэрца і, вызва-ліўшыся з ейных ручонак, адказала:

— Маё шчасце мінула, і радасць мінула, але я не злую.

Пасля гэтага пачала хадзіць хуткімі крокамі па хаце, як бы сама да сябе прыгаворваць:

— Не! І ён не быў ліхім. Ён сам думаў тады, што ёсць добры. Я найлепш гэта ведаю. Гэта ўсё прыйшло пазней... як пакінуў кахаць... Гэта іншыя зрабілі яго такім, як цяпер, гэта іншыя — і Папея!

І вочы яе заплылі слязьмі. Лігія перш вадзіла за ёю сваімі блакітнымі вачыма, пасля кажа:

— Табе шкада яго, Актэ?

— Шкада! — глуха адказала.

Ды зноў пачала хадзіць са сціснутымі, як бы ад болю, рукамі ды бязрад-ным абліччам.

А Лігія нясмела пытала далей:

— Ты яшчэ любіш яго, Актэ?

— Люблю...

Пазней дала:

— Яго ніхто, апрача мяне, не любіць...

Настала маўчанне, падчас якога намагалася супакоіць раскалыханую ўспамінамі душу, і калі на твары зноў загасціў ціхі сум, сказала:

— Гаворым аб табе, Лігія. Нават і не думай супраціўляцца цэзару. Гэта было б адчаем. Урэшце, супакойся. Ведаю добра гэты дом і думаю, з боку цэзара нічога табе не пагражае. Калі б Нэрон загадаў цябе забраць для сябе, не прывялі б цябе на Палатын. Тут валадарыць Папея, а Нэрон ад тае пары, як нарадзіла яму дачку, шчэ больш паддаецца ейнай уладзе... Не. Нэрон, праўда, загадаў, каб ты была на банкесе, але не бачыў цябе дагэтуль, не пытаў пра цябе, дык яму пра цябе не расходзіцца. Можа, адабраў цябе ад Аўла й Пампоніі толькі праз злосць да іх... Мне пісаў Пятроні, каб апекавалася табою, але пісала й Пампонія, дык хіба згаварыліся з сабою. Можа, ён зрабіў гэта дзеля ейнае просьбы. Калі так ёсць, калі і ён заапякуецца табою, нічога табе не пагражае, і хто ведае, ці не нагаворыць Нэрона, каб аддаў цябе дамоў. Не ведаю, ці Нэрон надта яго любіць, але ведаю, што рэдка калі асмяляецца яму пярэчыць.

— Ах, Актэ! — адказвае Лігія. — Пятроні перад гэтым быў у нас, і маці мая была пераканана, што Нэрон жагадаў мяне праз яго намову.

— Гэта было б дрэнна, — адцеміла Актэ.

Але, надумаўшыся, гаварыла далей:

— Можа, Пятроні на якой вячэры выгаварыўся ненарокам перад Нэронам, што ў Аўлаў жыве закладніца лігаў, і Нэрон, прагавіты на сваю ўладу, жагадаў цябе толькі таму, што закладнікі належаць да цэзара. Дый ён не любіць Аўла й Пампоніі... Не! Пятроні дзеля свае захцванкі не адбіраў цябе гэтым спосабам... Не ведаю, ці Пятроні лепшы за тых, што акружаюць цэзара, але ёсць іншы... Адыж можа апрача яго знойдзецца ж каго іншага, хто за цябе заступіўся б. Ці ў Аўлаў не пазнала каго з блізкіх цэзара?

- Спатыкала Вэспасыяна й Тыгуса.
- Цэзар іх не любіць.
- І Сэнэку.
- Даволі, каб Сэнэка што параіў, то Нэрон зробіць наадварот.
- Яснае аблічча Лігіі пачырванела.
- І Вініція...
- Не ведаю яго.
- Гэта Пятроніевы сваяк, што вярнуўся нядаўна з Арменіі...
- Ці думаеш, Нэрон рад яму?
- Вініція ўсе любяць.
- І захацеў бы заступіцца за цябе?
- Так.

Актэ чула ўсміхнулася й сказала:

— Дык напэўна яго на банкете спаткаеш. Быць на ім мусіш насамперш таму, што мусіш... Толькі такое дзіцянё, як ты, магло б інакш думаць. Па-другое, калі хочаш вярнуцца да Аўлаў, мецьнеш нагоду папрасіць Пятронія й Вініція, каб сваімі ўплывамі выпрасілі для цябе права павароту. Каб тут яны былі абодва, сказалі б табе тое, што і я: было б адчайнай злыбядой спрабаваць упірацца. Цэзар мог бы мо не дагледзець твае адсутнасці, але калі б зацемиў і ўспомніў, што ты зламала ягоную волю, не было б ужо для цябе ратунку. Хадзі, Лігія... Ці чуюш гоман у доме? Сонца зніжаецца, і госці зараз пачнуць збірацца.

— Праўду кажаш, Актэ, — вырашае Лігія, — пайду за тваёй радай.

Колькі ў гэтай дэцызыі было жадання спаткацца з Вініціем і Пятроніем, колькі жаночай цікавасці, каб раз у жыцці пабачыць такі банкет, а на ім цэзара, двор, слаўную Папею ды іншыя красуні і ўвесь той нечуваны сплендор, пра які чуды расказвалі ў Рыме, сама Лігія не магла расцемиць. Але Актэ мела рацыю, дзяўчына гэта ведала добра. Трэба было йсці, і калі мус ды проста розум падмацавалі пакусу, перастала вагацца.

Актэ завяла яе гады да свайго ўнктурьёма, каб прыхарашыцца, а хоць у цэзара багата было нявольніц, дый Актэ іх даволі мела для асабістае прыслугі, то праз спагаду да дзяўчыны, краса й нявіннасць якое хапілі яе за сэрца, вырашыла ўбраць яе сама. І зараз паказалася, што ў маладое грэчанкі, паміма ейнае журліваасці й лектуры лістоў Паўла з Тарсу, уцалела шчэ многа гэлінскае душы, да якое краса цела прамаўляла мацней, чым усё на свеце. Распануўшы Лігію, ахапіўшы вокам ейную фігуру, лёгкую, гладкую, ну проста вылітую з перламутру й ружы, аж крыкнула ад захопнага подзіву і, адступіўшы некалькі крокаў, песціла замілаваным вокам гэную чароўную постаць вясны.

— Лігія! — адазвалася ўрэшце. — Ты ж у сто разоў прыгажэйшая за Папею!

Але дзяўчына, узгадаваная ў суровым доме Пампоніі, дзе сціпласць забавязвала жанчын, нат калі былі сам-насам толькі, — стаяла цудная, бы цудны сон, гарманійная, моў твор Праксыгэлеса ці як песня; але стрывожаная, ад

сарамлівасці румяная, стуліўшы калені, рукамі засланяючы грудкі й спусціўшы вочанькі. Раптам падняла рашучым рухам рукі, выняла шпількі з валасоў і ў адной хвіліне, сцяпняўшы галавою, моў плашчом, пакрылася імі.

Актэ, падыйшоўшы й дакрануўшыся да ейных цёмных локаў, далей захаплялася:

— Ах, што за валасы!.. Не трэ ім залатое пудры, яны самі на закрутках залацяцца... Ледзь дадам хіба толькі ім залатога полыску, але лёгка, лягонька, каб прасвятлялі іх касулькі... Чароўны, не йначай, ваш край Лігаў, дзе такія чаруні родзяцца!

— Я не памятаю яго,— адказала Лігія,— толькі расказваў Урсус, што ў нас лясы, лясы і лясы.

— А ў лясох кветкі цвітуць,— дасказала Актэ, мачаючы далоні ў вазе з вервеннай ды змочваючы ёю валасы Лігіі.

Скончыўшы гэта, пачала далікатна намашчаць усё ейнае цела арабскімі алейкамі, пасля атуліла яе залацістаю мяккаю тунікай без рукавоў, на якую дасць потым снежна-белы пеплюм. Але шчэ трэ было ўчасіць валасы, дык ахінула яе тым часам шырокай хусцінай, так званай «сынтэсіс», і, пасадзіўшы на крэсле, аддала яе на хвіліну нявольніцам, наглядаючы часанне здалёк. Дзве нявольніцы пачалі адначасна накладаць на ножанькі Лігіі белыя пурпуравагафтаваныя чаравічкі, барсаючы іх накрыв тасьмамі да алебастравых костак. Калі часанне было скончана, надзелі на яе пеплюм з уложанымі стройнымі хвалдамі, тады Актэ, прыпяўшы ёй перлы на шыі, пазалаціўшы лочкі, загадала прыбіраць сябе самую, водзячы цэлы час захопленымі вачыма за Лігіяй.

Хутка сама была гатова, і як перад галоўнаю брамай пачалі паказвацца першыя лектыкі, увайшлі абедзве ў бакавы крыптапортык, з якога відаць была галоўная брама, галярэі й панадворак усярэдзіне, акружаны калюмнадаю з нумідыйскага мармуру.

Штораз болей праходзіла людзей пад высокім люкам брамы, над якою стройная квадрыга Лізвьяша казаў бы ўносіла ў паветра Апалона й Дыяну. Пышны від ачараваў Лігію, аб якім скромны дом Аўла не мог ёй даць найменшага паняцця. Была гэна хвіліна заходзячага сонца, і апошнія касулі ягонны азаралі жоўты нумідыйскі мармур калюмнаў, што гарэлі золатам у гэным бляску ды пераліваліся ружаваю. Між калюмнамі, вобак белых статуяў Данаід ды іншых багоў і герояў, плыла рака людзей — мужчын, жанчын,— падобных да гэтых статуяў, бо ўдрапананых у тогі, пеплюмы і столы, ападаючыя стройна мяккімі хвандамі да зямлі, а на іх дагасалі водбліскі заходзячага сонца. Велізарны, з асветленай шчэ галавою, Апалон ад груззей быў ужо ў ценю калюмны, паглядаў згары на гэную грамаду. Актэ паказвала Лігіі сенатараў у шырока аблямованых тогах з паўмесяцамі на абутку, і вершнікаў, і знакамітых актораў, і рымскіх жанчын, убранных па-рымску, па-грэцку або ў фантастычныя ўсходнія строі, з валасамі, уложанымі ў вежу, піраміды, або зачэсаных, моў ба-

гіні, гладка ды прыстроеных аднізу ў кветкі. Многа мужчын і кабет Актэ называла паіменна, дадаючы да імёнаў кароткія й часамі страшныя гісторыі, ад якіх Лігія праймалася жахам, подзівам, здумленнем. Быў гэта для яе дзівосны свет, прыгажосцю якога ўпаяліся ейныя вочы, але супярэчнасцяў ягоных не мог зразумець ейны дзявочы розум. У гэных зарніцах на небе, у гэных радах непарушных калюмнаў, уцякаючых у далячынь, і ў тых людзях, падобных да статуяў, быў нейкі вялікі супакой; здавалася, што сярод гэных прасталінііных мармураў павінны быць бестурботныя, шчаслівыя людзі-паўбогі, тым часам ціхі голас Актэ адкрываў паступова штораз іншую страшную тайніцу і гэтага палацу, і гэтых людзей. Вунь там далёка відаць крытапортык, на калюмнах якога й на пасадцы чырваняцца шчэ крываваыя плямы, якімі аблюзгаў беляы мармуры Калігула, забіты нажом Касія Хрэі; там замардавана ягоную жонку; там дзіцяні разбілі аб каменні; там, пад гэным крылом, ёсць падзямелле, у якім з голаду грыз рукі Друз-малодшы; там атруцілі старэйшага; там віўся ад жаху Гэмэль, там з канвульсіяў Клаўдый, там Германік. Усюды сцены гэтыя чулі енкі й стогны канаючых, а тыя людзі, што спяшаюцца цяпер на банкет у тогах, у краскавых туніках, у кветках і кляйнотах,— гэта, можа, заўтрашнія асуджэнцы; можа, не на адным твары жах прыкрываецца смехам; можа, гарачка, жарсць і зайздасць раз’ядаюць сэрцы гэтых напазор бестурботных паўбагоў. Палахлівыя думкі Лігіі не маглі паспець за словамі Актэ, і калі той чудны свет прыцягаў штораз мацней ейныя вочы, сэрца трапяталася ў ёй ад страху, а ў душы сарвалася нагла нявыказаная вялікая туга па каханай Пампоніі, па супакойным доме Аўлаў, дзе панавала любоў — не злачынства.

Тым часам ад Вікус Апалонус наплывалі штораз новыя хвалі гасцей. З-за брамы данасіліся вокрыкі й гоман кліентаў, адводзячых сваіх патронаў. Надворак і калюмнады зараіліся мноствам цэзаравых нявольнікаў, нявольніц, малых хлапчанят і прэгорыянскіх ваяроў, вартуючых палац. Дзе-нідзе між белымі або смаглымі тварамі чарнеўся твар нуміда з перыною ў шаломе і з вялікімі залацістымі кольцамі ў вушах. Няслі лютні, цытры, пучкі штучна выгадаваных, міма позняе восені, кветак, ручныя мядзяныя, сярэбраныя й залатыя лямпы. Штораз галаснейшы шум гутарак мяшаўся з плюскам вадаліву, якога ружовыя ад вячэрняй зары косы падалі звысака на мармуры, разбіваліся на іх, як бы плачучы.

Актэ перастала расказваць, але Лігія ўсцяж глядзела, як бы каго ў грамадах шукаючы. Нараз зарумянілася. Спаміж калюмнаў выхіліліся Вініць і Пятроні, яны йшлі да вадаліву рыкклініюма: прыстойныя, спакойныя, падобныя ў сваіх тогах да белых багоў. Лігіі, якая сярод чужых людзей убачыла гэтыя дзве знаёмыя прыязныя асобы, асабліва Вініція, здавалася, што вялікі цяжар апаў ёй з сэрца. Пачулася менш самотнай. Тая няўтульная тужлівасць па Пампоніі і доме Аўлаў, якая абудзілася ў ёй перад хвілінай, перастала мучыць. Пакуса спаткання з Вініціем і бяседы з ім заглушыла іншыя водгукі душы. Дарэмна пры-

гадвала сабе ўсё благошце ў доме цэзара, аб якім чула і словы Актэ, і перасцярогі Пампоніі. Паміма гэных слоў і перасцярогаў раптам пачула, што на гэтым банкете не толькі быць мусіць, але і хоча: на ўспамін, што за хвіліну пачуе гэны мілы любы голас, які гаварыў ёй пра каханне і боскае шчасце, які гучэў ёй у вушах дасюль, моў чаруючая песня, ахапіла яе радасць.

Але раптоўна і спалохалася гэтае радасці. Здалося ёй, што ў гэтай хвіліне здраджае і той чысты голас навукі, у якой яе ўзгадавана, і Пампонію, і сябе. Іншая рэч ісці пад прымусам, а іншая — цешыцца з такога прымусу. Пачулася вінаватай, нягоднай і прапашчай. Каб была сама адна, уклечыла б і пачала б бажыцца ў грудзі, прызнаючыся: мая віна, мая віна! Актэ, узяўшы цяпер яе за рукі, вяла праз нутраныя пакоі ў вялікі трыклініюм, дзе меўся быць банкет, а ёй цямнела ўваччу, шумела ад нутраных узварушэнняў, і біццё сэрца забівала ў ёй дыханне. Нібы ў сне ўбачыла тысячы мігатлівых ляпаў і на сталох, і на сценах, як праз сон пачула вокліч, якім віталі цэзара, як у імгле ўбачыла яго самога. Вокліч аглушыў яе, бляск асляпіў, ударыў пах квецця, і, страціўшы прытомнасць, ледзь магла распазнаць Актэ, якая, пасадзіўшы яе за стол, сама села вобак.

Хвілінка, і нізкі знаёмы голас адзваецца з другога боку:

— Вітаю найцуднейшую з красунь зямных і зорак нябесных! Як маешся, боская Каліна?

Лігія, крыху апрытомеўшы, зірнула — побач з ёю сядзеў Вініць.

Быў без тогі, бо выгода і звычай вымагалі гэтага. Акрывала яго толькі шкаратная туніка без рукавоў, вышываная ў сярэбраныя пальмы. Рукі меў голяы, ухарошаныя ўсходнім звычайем двума шырокімі залатымі нараменнікамі вышэй локцяў, а ніжэй — чыстыя ад валосся, гладкія, але занадта мускулярныя, сапраўдныя рукі ваяра, створаныя для мяча і шчыта. На галаве меў вянок з ружаў. З бровамі, зрослымі над носам, з чароўнымі вачыма ды смаглай скурай быў, казаў бы, увасабленнем маладосці й сілы. Лігіі здаваўся так прыгожым, што, хоць першае ашаламленне ўжо мінула, ледзь магла адказаць:

— Прывітанне Марку!

А ён:

— О, як шчаслівыя вочы мае, што на цябе глядзяць. Як жа шчаслівыя вочы мае, што чуюць твой голас, мілейшы мне, чым голас цытры ці флейты! Каб мне казалі выбіраць, хто мае сядзець пры мне на гэтым банкете: ты, Лігія, ці Венус, выбраў бы цябе, боская!

І пачаў углядацца на яе вачыма. Зор ягоны скоўзваўся з твару ейнага на шыю й голяыя рукі, песціў чароўныя лініі ейнае фігуры, любаваўся ёю, агартаў яе, прагавіта ўпаўся, але побач з жадою свяціла ў ім шчасце й любасць. І захапленне без граніц.

— Я ведаў, што спаткаю цябе ў доме цэзара, — гаварыў далей, — аднак, як угледзеў цябе, усёю душою маёй страсянула такая радасць, як бы спаткала мяне шчасце зусім неспадзяванае.

Апрытомеўшы крыху ды зарыентаваўшыся, што ў гэным таварыстве адзіная блізкаю да яе істотаю ёсць ён, пачала гутарыць з ім аб усім незразумелым тут ды страхотным, выпытваць: скуль ён даведаўся, напрыклад, што знойдзе яе ў доме цэзара, ды чаму яна тут? Навошта цэзар забраў яе ад Пампоніі? Ёй тутка жудасна, хацела б вярнуцца дамоў. Памерла б з тугі й трывогі, каб не надзея на ягонае й Пятроніева заступніцтва за яе перад цэсарам.

Вініць талкаваў ёй, што аб вывезенні яе даведаўся ад самога Аўла. Чаму яна тутака — не ведае. Цэзар ні перад кім не тлумачыцца з сваіх паступкаў і загадаў. Аднак жа хай яна не баіцца. Ён бо, Вініць, пры ёй будзе. Лепей бы страціў вочы, чым яе спрад вачэй, лепей бы аддаў жыццё, чым ад яе аддаліцца. Яна ёсць ягонай душой, дык пільнавацьме яе, як уласнае душы. Збудзе ёй у сваім доме алтар, моў багіньцы, на якім кадзіцьме ёй мыраю, алоэзам, а вясною — пралескамі й цветам яблыні... А калі баіцца цэзаравага дому, дык прыракае ёй, што ў гэным доме яна не будзе.

А хоць гаварыў жартаўліва й часамі падхлушваў, у голасе ягоным вычувалася праўда, почувы бо ягоныя былі праўдзівымі. Авалодвала ім шчырая літасць, і словы прыліпалі да ягоных вушэй так, што калі пачала дзякаваць яму ды запэўніваць аб удзячнасці й міласці Пампоніі за дабрату яму, што хіба ніколі ў жыцці не здолеў бы адмовіць ейнай просьбе, сэрца ў ім расплывалася. Краса ейная ўпойвала яго почувы, будзіліся пажаданні, але адначасна пабойваўся чымся зняважыць гэтае боскае стварэнне; з'яўлялася непаўстрыманая ахвота гутаркі пра ейную красу, пра свой подзіў, і, карыстаючы з банкетнага гоману, прысунуўся да яе бліжэй ды пачаў шаптаць салодкія любошчы — сардэчныя, мілагучныя, упаяючыя, бы віно. Ды ўпаіў жа яе. Паміж чужых тут выдаваўся ёй штараз бліжэйшым, штараз мілейшым, шчырэйшым.

Супакойваў яе, абяцаў вырваць з дому цэзара; прыракаў служыць і апекавацца ёю. Калісь у Аўлаў гутарыў з ёю толькі агульна пра каханне й шчасце, якое даць яно можа, цяпер жа прызнаваўся ёй адкрыта, што любіць яе, што яна яму наймілейшая ды найдаражэйшая.

Лігія першы раз чула такія словы з мужчынскіх вуснаў, і чым больш слухала, тым больш уяўляла сабе, што нешта ў ёй будзіцца, бы ад сну, што падпальвае ейнае нейкае шчасце, у якім бязмерная радасць мяшаецца з бязмернай трывогай. Загарэліся шчочкі, затрапятала сэрца, вусны расхіліліся бы з подзіву. Баялася гэных слоў, а ні за што не хацела ўраніць аніводнага з іх. То спусщала, то падымала на Вініція вочанькі іскрыстыя, баязлівыя, пытаючыя, казаў бы — прасячыя: «Гавары яшчэ!» Гоман, музыка, пах кветак ды водар арабскага кадзідла пачалі зноў адураць яе. Рымскі абычай вымагаў пры стале на банкетах выцягацца наўзлокатку, але дома Лігія займала мейсца між Пампоніяй і малым Аўлам, тут жа ляжаў вобак яе Вініць, малады, урадлівы, раскаханы, гарачы, дык рабілася ёй сорамна, але й раскошна. Авалодвала ёю нейкая салодкая знямога, млоснасць і самазабыццё, бы які раскошны сон яе марыў.

Але й на яго пачала ейная блізкасць дзеяць. Твар збялеў, ноздры хадзілі, бы ў каня арабскага. Відаць, і ягонае сэрца скакала пад шкаратнаю тунікай, бо зяхаў прыспешна, а сказы заміралі яму ў вуснах. І ён таксама першы раз быў так пры ёй. Думкі яму памутнелі, у жылах адчуваў полымя, якое надарэмна натужваўся гасіць віном. Не віно, але ейны цудны твар, яе нагія ручанькі ды дзявочыя грудкі, хвалюючыя пад тунікай, і ейная постаць, атуленая белымі хвандамі пеплюма, упаялі яго штораз больш. Урэшце не ўсцерапеў, абняў яе руку вышэй костачкі, як было ўжо раз у Аўлаў, і, цягнучы яе да сябе, пачаў шаптаць дрыжачымі губамі:

— Я цябе люблю, Каліна... боская мая!..

— Марк, пусці, — бароніцца Лігія.

А ён з вачыма памутнелымі далей:

— Багіня мая!.. Пакахай мяне!..

Нараз адзваецца голас Актэ з другога боку Лігіі:

— Цэзар паглядае на вас.

Вініція парвала наглая злосць і на цэзара, і на Актэ. Словы бо ейныя знішчылі чар упаення. Юнаку нат і спагадны голас выдаваўся дакукаю, думаў бо, што Актэ манілася знарок перарваць ім гутарку. Дык, падняўшыся ды акінуўшы вокам экснавольніцу з-за плячэй Лігіі, цыкнуў:

— Кажуць, што слепнеш, дык як жа можаш яго дагледзець?

А тая бы з сумам адказвае:

— Аднак жа яго бачу... Ён таксама блізарукі й абсэрвуе вас праз шкло.

Усё, што рабіў Нэрон, будзіла чуйнасць нат і найбліжэйшых ягоных, і Вініць устрывожыўся й асеў — ды пачаў нязначна кідаць вокам у бок цэзара. Лігія, якая напачатку банкету бачыла яго, ад нясмеласці, бы праз ймглу, а пасля, захопленая Вініціем, не глядзела на цэзара зусім — цяпер таксама звярнула да яго цікаўныя й адначасна трывожныя вочы.

Актэ праўду казала. Цэзар, нахіліўшыся над сталом ды прыжмурыўшы адно вока, узброенае круглым шмарагдам, глядзеў на іх. На хвіліну зрок ягоны спаткаўся з вачыма Лігіі, і сэрца дзяўчыны сціснуў жах. Калі за дзіцячых гадоў бывала ў сіцылійскай вёсцы Аўла, старая няня, егіпская нявольніца, расказвала ёй аб смоках з горскіх нетраў, вось жа цяперака здалосся ёй: глядзяць на яе зэкра такога смока. Хапіла за руку Вініція, бы спалоханае дзіцянё, а ў галаву пачалі налазіць раптоўна спагудныя з'явы. Дык гэ-та ён? Той страшны ды ўсёмагутны? Не бачыла яго ніколі, інакш сабе яго ўяўляла. Імагінавала сабе нейкае людаедскае аблічча з закамьянелаю злосцю; тым часам тут угледзела вялізную, асаджаную на грубезным карку галаву, страшную, праўда, але больш смешную, чым жахлівую, падобную бо здалёк да галавы дзіцячае. Туніка колеру аметыставага, забароненага звычайным смяротнікам, кідала сіняваты водблеск на ягоны шырокі кароткі твар. Валасы меў цёмныя, модна ўложаныя на манер Атона ў чатыры рады

пукляў. Барады не насіў, нядаўна бо ахвяраваў яе Ёвішу, за гэта ўвесь Рым складаў яму падзяку, хоць паціху шаптаў сабе, што ахвяраваў яе з прычыны рудога колеру, якім абрастаў увесь ягоны род. На чале ягоным, моцна выступаючым над бровамі, было, аднак, штось алімпійскае. У насупленых бровах знаць было сведамасць вялікамагутнасці; але пад гэным чалом паўбога мясціўся твар малпы, п'яніцы й камедыянта, твар пустагона, поўны ўсялякае жады, наліты, міма маладога веку, салам, твар хваравіты й плюгавы. Лігіі выдаваўся ён агідным, зладумным.

Пасля палажыў шмарагд і перастаў глядзець на яе. Тады ўгледзела ягоныя пукатыя вочы, прыжмураныя ад лішняга святла, шклястыя, бязмыслныя, падобныя да вачэй мерцвякоў.

Абярнуўшыся да Пятронія, спытаў:

— Ці гэта тая закладніца, у якую закахаўся Вініць?

— Тая, — адказаў Пятроні.

— Як завецца ейны народ?

— Лігі.

— Вініць уважае яе за красуню?

— Убярэ ў жаночы пеплюм спарахнелы пень аліўны, дык Вініць назаве яго прыгожым. Але на тваім твары, о знаўца незраўнаны, прысуд на яе ўжо чытаю. Не патрабуеш яго й аглашаць. Так ёсць. Засухая! Хударлявая! Істаетная макаўка на тоненькім сцібурыку; а ты ж, боскі эстэта, цэніш у жанчыне сам сцібур, і твая праўда — у тры, у чатыры столкі праўда! Самы тварок яшчэ нічога не значыць. Я многа пераняў ад цябе, аднак так меткага вока яшчэ не маю... І гатоў пайсці ў заклад з Туліем Сэнэцыем на ягоную каханку, што хоць цяжка пры банкеце, калі ўсе ляжаць, мераць стан вокам, ты ўжо сабе адмераў: «Завузкая ў паясніцы».

— Завузкая ў клубох, — пацвердзіў з прыжмураным вокам Нэрон.

Па губах Пятронія прабег ледзь прыкметны смяшок, а Тулій Сэнэцый, які заняты быў дасюль чаўпнёю з Вестам, расказваючым пра свае сны, звярочваецца да Пятронія і, хоць не ведаў, у чым рэч, кажа:

— Махлюеш! Я веру цэзару.

— Добра, — адказаў Пятроні. — Я цвярдзіў іменна, што ты маеш крошку розуму, а цэзар цвердзіць, што ты асёл без дамешку..

— Habet! — кажа Нэрон, смяючыся й звяртаючы ўніз вялікі палец рукі, як гэта робіцца ў цырках на пагібель гладыятару, які атрымаў удар ды меў быць дабіты.

Вестын жа, думаючы, што йдзе гутарка ўсё яшчэ пра сны, адзываецца:

— А я веру ў сны, і Сэнэка мне калісь казаў, што ён таксама верыць.

— Снілася мне апошнія ночы, быццам сталася я вьсталкаю, — умяшалася, перагінаючыся праз стол, Кальвія Крыспініла.

¹ Атрымаў (балазе) (лац.)

У адказ на гэта Нэрон пачаў пляскаць у далоні, іншыя паўтаралі тое самае, і за хвіліну навакол разлягаліся ладкі, Крыспініла бо, колькіразовая разводка, была ведамай з свае нечуванае распусты ў цэлым Рыме.

Але яна, не засаромеўшыся ані крошкі, казала:

— І што ж? Усе яны старыя й брыдкія. Адна Рубрыя да людзей падобна, і так было б нас дзве, хоць і Рубрыя мае рабаценне летам.

— Дазволь, аднак, прачыстая Кальвія,— кажа Пятроні,— вьсталкаю магла ты стацца хіба толькі праз сон.

— А калі цэзар загадае?

— Уверыў бы, што збываюцца сны нат найдзівачнейшыя.

— Бо й спраўджаюцца,— дакінуў Вестын.— Разумею людзей, якія не вераць у багоў, але як можна не верыць у сны?

— А варожбы? — спытаў Нэрон.— Варажылі мне калісь, што Рым перастане існаваць, а я панавацьму над цэлым Усходам.

— Сны і варожбы — гэта мае з сабою сувязь,— талкуе далей Вестын.— Раз адзін праконсул, вялікі недаверак, паслаў нявольніка з апячатаным лістом да святыні Мопса, якога не дазволіў адкрываць, каб зверыцца, ці бажок патрапіць адказаць на пытанне, пастаўленае ў лісце. Нявольнік праспаў у святыні, каб прысніць варожбы сон, пасля вярнуўся й кажа так: сніўся мне ясны, як сонца, юнак, каторы вымавіў мне адно толькі слова: «Чорнага». Праконсул, пачуўшы гэта, збылеў і, звяртаючыся да сваіх гасцей, роўных яму недаверкаў, сказаў: «Ці ведаеце, што было ў лісце?»

Тут Вестын перарваў і, падняўшы чару з віном, пачаў піць.

— Дык што было ў лісце? — дапытваецца Сэнэцый.

— У лісце было пытанне: «Якога быка маю ахвяраваць: беллага ці чорнага?».

Але зацікаўленне, разбуджанае расказам, перарваў Вітэлій, які, прыйшоўшы на банкет ужо падпіўшым, раскаласіўся нагла — без ніякае прычыны — пустым смехам.

— Чаго гэта бочка лою рагоча? — пытае Нэрон.

— Смех, бач, адрознівае людзей ад быдлят,— тлумачыць Пятроні,— а ён жа не мае іншае адметкі, напрыклад, ад парсюка.

А Вітэлій перарваў нагла смех і, цмокаючы аслізлымі ад жыхжкі ды тлустасці губамі, пачаў таропіцца на прысутных так, як бы іх ніколі перад гэтым не бачыў. Пасля падняў сваю падобную да падушкі далонь ды адазваўся хрыплым голасам:

— Зваліўся мне з пальца рыцарскі пярэсёнак па бацьку.

— Які быў шаўцом,— дасказаў Нэрон.

І Вітэлій зноў зайшоўся рогату ды пачаў шукаць згубы ў... пеплюме Кальвіі Крыспінілы.

На гэта Ватыні давай пішчаць — прыкідацца быццам перапалоханай жанчынай. Нігідыя ж, таварышка Кальвіі, маладая ўдава з дзіцячым тварам ды распуснымі вачыма, уголас падхватвае:

— Шукае таго, чаго не згубіў.

— Ды што на нівошта яму не прыдасца, хоць бы й знайшоў, — дакончвае паэт Люкан.

Банкет становіўся штораз весялейшым. Тоўпы нявольнікаў разносілі штораз новыя стравы; з вялікіх вазаў, напоўненых снегам ды абвітых зеленню, штораз часцей даставалі кратэры розных гатункаў віна. Пілі ўсе ўдзельнікі. А згары на стол ды на бяседнікаў падаў ружовы дождж.

Пятроні пачаў, аднак, прасіць Нэрона, каб цяпер, калі госці яшчэ не напіваліся, ушляхотніў банкет сваёю песняй. Госці падхапілі хорам просьбу, але Нэрон пачаў адказвацца. Не пра самую адвагу тут расходзілася, хоць заўсёды яе было ў яго недахоп. Багі ведаюць, колькі каштуюць яму ўсялякія выступы... Не адказваецца, праўду сказаўшы, ад іх, трэба ж бо што-небудзь зрабіць для мастацтва, дый калі Апалон надарыў яго голасам, дык нельга дараў божых марнаваць. Разумею нават, што гэта ж ёсць ягоны абавязак адносна дзяржавы. Але сяння сапраўды нейкі ён ахрыплы. Ноччу клаў сабе на грудзі валавыя цяжаркі, але й гэта не дапамагло... Падумоўвае аб выезде да Анцыюма, каб аддыхнуць марскім паветрам...

Але пачаў маліць яго Люкан у імя мастацтва й чалавецтва. Усе ж бо ведаюць, што боскі паэт і пяюн улажыў новы гімн на чэсць Венеры, у параўнанні з якім Лукрэцыявы выглядае бы скавытанне белабуга ваўчаныці. Так добры ўладар не павінен задаваць мукаў такіх сваім падданым: «Не будзь лютым, цэзару!»

— Не будзь мучыцелем! — адгукнуліся ўсе сядзячыя бліжэй.

Нэрон развёў рукамі на знак, што здаецца. Тады ўсе распрамянелі радасцяй ды пачалі звяртацца да яго. Але ён згадаў паведаміць аб тым Папеі, што спяваціме, прысутным жа асведчыў, што не прыйшла яна на банкет дзеля пэўнага недамагання; а таму, што ніякае лякарства не робіць ёй такое палёгкі, як ягоная песня, дык шкада было б пазбавіць яе гэтае нагоды.

Незабаўна з'яўляецца й Папея. Валадала яна дагэтуль Нэронам, бы падданым, ведала, аднак, што ў справах ягонага «мастацкага самалюбства» жартаваць з ім нельга. Дык з'явілася прыгожая, моў боства ўбраная, падобна як Нэрон, у аметыставыя ўборы, у пацеркі з буйных перлаў, заграбленых калісь у Масынісы, залатавалася, салодкая і, паміма трэцяга ўжо замужжа, з дзязочым абліччам.

Вітаюць яе воклічамі, называючы «боскай аўгустай». Лігія ніколі яшчэ не бачыла такое красы, яна не хацела верыць сваім вачам, ведама бо было, што Папея Сабіна ёсць адной з нягоднейшых жанчын на свеце. Ведала ад Пампоні, што яна давала цэзара да маткабойства ды жонкабойства, знала яе з расказаў Аўлавых гасцей і службы; чула, што гэта ейныя статуі ноччу ў горадзе разбівалі; чула аб напісах, якія, паміма найстрашнейшых караў, з'яўляліся ўсцяж пасля ночы на сценах. І вось цяперака, калі глядзела на гэну аслаўленую Папею, уважаную праз хрысціян за ачалавечанне зла й праступку, вы-

давалася ёй, што так толькі выглядаць можа анёл ці які нябесны дух. Проста не магла адарваць ад яе вачэй, а з вуснаў мімаволі вырвалася пытанне:

— Ах, Марку, ці гэта можа быць?..

А ён, падагрэты віном і крыху як бы незадаволены з ейнае на яго няўвагі, гаварыў:

— Так, яна прыгожая, але ты ў сто разоў прыгажэйшая. Каб ты толькі ведала, то б закахалася сама ў сябе, моў Нарцыс... Яна купаецца ў малацэ асліц, а цябе не йначай Венус выкупала ў сваім. Ты нясведая, *ocelle mi!*¹ Не глядзі на яе. Абярні вочы да мяне, *ocelle mi!*.. Дакраніся вуснамі гэнай кружы віна, а пасля я прытулю свае да гэтага самага мейсца...

І прысоўваўся штораз бліжэй, а яна пачала адсоўвацца да Актэ. Але ў тым моманце запанавала цішыня. Цэзар устаў. Мастак Дыядор аддаў яму лютню, званую «дэльта», другі — Тэрпнас — які меўся яму акампаніяваць, збліжыўся з інструментам, званым «набліюм». Нэрон, абалёршы дэльту аб стол, падняў вочы ўгару, і за хвіліну залягла ў трыклініюме абсалютная цішыня, парушаная толькі ціхусенькім шорахам спадаючых згары ружаў.

І пачаў пяць, а ярней — спешна й рытмічна дэклываваць свой гімн у гонар Венус пры водгаласе дзвёх лютняў. Ані голас, хоць крыху мутны, ані верш не быў блгі, дык бедную Лігію пачало зноў турбаваць сумленне, гімн бо, паміма велічання нячыстае паганскае Венеры, выдаваўся аж надта прыгожым; дый сам цэзар з сваім лаўровым вянком на галаве і ўзнесенымі вачыма выглядаў менш страшным і агідным, а дастайнейшым, чым на пачатку банкету.

Бяседнікі адазваліся грамам воплескаў. Водгукі «О нябесны голасе!» разлягаліся навакол. Некаторыя з жанчын застывалі ў позе з паднятымі рукамі на знак захаплення нат пасля спеву, іншыя выпіралі слёзы. Ва ўсёй залі загуло, бы ў вуллі. Папея, накланіўшы сваю залатавалосую галоўку, прытуліла да вуснаў руку Нэрона і трымала яе доўга маўкліва. А малады грэк Піфагор, цуднае красы юнак, з якім пазней паўпрытомны ўжо Нэрон загадаў фламінам даць сабе вянец, цэрыманіяльна ўпаў перад ім на калені. Але Нэрон непарушна глядзеў на Пятронія, пахвала якога перадусім была жаданай, дык той азваўся:

— Арфей жаўцее з зайздрасці горш, чым прысутны тут музыка Люкан, а што да верша, дык шкада, што не горшыя, бо можа б лго было тады знайсці на іх пахвалу прыдатнейшыя словы.

Люкан ані думаў за гэта гневацца, наадварот, кінуў вокам на Пятронія з удзячнасцю і, нібыта нахмурыўшыся, пачаў мармытаць:

— Праклятая доля судзіла мне жыць адначасна з такім паэтам, астаўся б чалавек у людзей у памяці ды на Парнасе, а так знікне, бы таа газоўка пры сонцы.

Пятроні, аднак, які меў годную подзіву памяць, пачаў паўтараць уступы з гімну, цытаваць асобныя вершы, адзначаць ды разбіраць удалейшыя сказы. Люкан, быццам забыўшыся аб зайздрасці з прычыны чару паэзіі,

¹ Радасць мая! (*лац.*).

патураў ягоным словам ды захапленням. Воблік Нэрона заяснеў адчуццём пустое ды глупае раскошы. Сам падсуляў ім вершы быццам прыгажэйшыя, а ўрэшце паддаваў пацехі й адвагі быццам сумнаму Люкану, бо хоць чалавек тым астаецца, кім уродзіцца, то аднакава ж чэсць, аддаваная праз людзей Ёвішу, не выключае чэсці й іншым багом.

Потым устаў, каб адвесці Папею, якая сапраўды недамагала й хацела адыйсці. Бяседнікам усё ж дазволіў садзіцца, пацяшаючы, што неўзабавак вернецца. І праўда, цераз момант вярнуўся, каб у адураючым кадзідламі дыме любаватца далейшымі відовішчамі, якія ён сам, Пятроні або Тыгэлін прыгатавалі на банкет.

Зноў чыталі вершы, слухалі дыялогаў, у якіх пустая чаўпня заступала разумны гумар. Пасля слаўны мімік Парыс прадстаўляў прыгоды Іёны, Інахавай дачкі. Гасцям, асабліва Лігіі, не прывыкшым да гэных відовішчаў, здавалася ўсё цудамі ды чарамі. Парыс рухам цела й рук вытвараў такія рэчы, якія, казаў бы, у танцу выказаць было немагчыма. Далоні ягоныя замуцілі паветра, наганяючы быццам святлістую хмару, жывую, поўную дрыготаў, любощчаў, ахапляючую, млеючы, дзявочы стан уздрыганы спазмамі раскошы. Гэна быў жывы абраз, не танец, абраз ясны, адсланяючы тайніцы каханья, чароўны бессаромны абраз. А калі на канцы яго ўвайшлі карыбанты й пачалі пад музыку цытраў, флейтаў, цымбалаў ды бубянцеў з сірыйскімі малодухнамі бахічны танец, поўны дзікага вераску й дзічэйшае шчэ распусты — Лігіі здалася, што паліць яе жывы агонь, што пярун зара ўдарыць у гэны дом, або скляпенне заваліцца на галовы банкетнікаў..

Але з залатога неваду, распятага пад скляпеннем, падалі толькі ружы, а паўп'яны Вініць шаптаў ёй:

— Спаткаў я цябе ў Аўлаў пры вадаліве й пакахаў. Світала раніцаю, і ты думала: ніхто не бачыць. Я, аднак, цябе бачыў.. І бачу цябе такою дасяння, хоць закрывае мне цябе гэты пеплюм. Скінь пеплюм, як Крыспініла. Бачыш! Багі й людзі шукаюць каханья. Няма апроч яго на свеце нічога! Прытулі галоўку мне да грудзей ды заплюшч вочанькі.

А ёй сэрца аж выскаквала. Здавалася ёй, ляціць у нейкую пропасць, а той Вініць, што нядаўна выдаваўся ёй так блізкім і пэўным, замест ратаваць, цягне яе туды. Парваў жаль на яго. Пачала зноў баяцца і таго банкету, і сябе самое. Нейкі голас, моў Пампоніі, чула ў душы: «Лігія, ратуйся!» — але штось падказвала ёй адначасна, што быццам ужо запозна, ды каго авеела падобнае полымя, хто ўсе дзеі падобнага банкету бачыў, у кім сэрца так скакала, як у ёй, слухаючы словы Вініція, ды каго праймалі такія дрыготы, як праймалі яе падчас прыгуляння — той ужо прапаў, той ужо без ратунку. Пачало ёй рабіцца млосна. Часамі здавалася ёй, што абамлее, і пасля станецца нешта страшнае. Ведала, што нікому не можна ўстаць, пакуль не падымецца цэзар, але без яго яна ўжо ўстаць не ўздужае.

Тым часам да канца банкету было яшчэ далёка. Нявольнікі падносілі ўсцяж новыя стравы, нападўнялі кружы віном, а перад сталом, устаўленым у форме падковы, з'явіліся два сілачы, каб пацешыць гасцей баруканнем.

І ўміг пачалі барукацца. Магутныя, блішчастыя ад алівы мускулы склубіліся ў вадну брылу, аж косці пачалі трашчаць ды скрыгітаць сківіцы. Час ад часу чутны былі глухія ўдары іхніх ступоў аб прытрэсеную шафранам падлогу, то зноў застывалі ў заядлай скамянеласці, моў выкананая з каменя мастацкая група. Вочы рымлян з любасцю слядзілі йгру напружаных хрыбтоў, лыдак і плечукоў. Ды не доўга трывала змаганне, бо настаўнік школы гладыятараў Кратон нездарма лічыўся наймацнейшым у дзяржаве чалавекам. Праціўнік ягоны хутка зазяхаўся, пачаў храпіць, потым счарнеў на твары, урэшце хлыснуў праз рот крывёю і абвіс.

Громы воплескаў укаранавалі змаганне, а Кратон, паставіўшы ступу на плячах пакананага ды ўзяўшыся пад бокі з відам трыўмфатара, вадзіў вокам па залі.

Увайшлі пасля гэтага прадстаўляцелі звярат і галасоў іхніх, балаўнікі й блазны, але на іх мала ўжо звярталі ўвагу, віно бо ўжо марочыла вочы глядзельнікаў. Банкет паступова ператвараўся ў прайдацкую папойку. Сірыйскія баханткі палезлі за сталы. Музыка змянілася ў бязладны дзікі бразг цытраў, лютняў, армянскіх цымбалаў, егіпскіх цытраў ды труб, а хто жадаў пачаць гутарку, дык выў на музыкантаў, каб ішлі прэч. Паветра, перасычанае пахам кветак, водарам алівы, якою прыгожыя дзетанькі скраплялі бяседнікам ногі, бо паветра, насычанае людскім потам і шафранам, пачынала аж душыць. Прыцьміліся лямпы, пакрывіліся вянкi на галовах, твары пабляднелі ды папачелі.

Вітэлі пакаціўся пад стол. Нігідыя, абнажыўшыся да паясніцы, прытуліла сваю дзяцінаватую галаву да грудзей Люкана, а той, не менш п'яны, пачаў здзьмухваць з ейных валасоў залатую пудру, вывернуўшы з уцешлівасці вочы ўгару. Вестын упорыста паўгараў дзесяты мо ўжо раз адказ Мопса на праконсулаў ліст, а Тулій, бязбожнік, трызніў, чхаючы:

— Бо калі сфэра Ксэнафонэса круглая, дык такога бога, ведаеш, можна каціць перад сабой нагою, моў бочку.

На гэта Даміцый, стары шэльма і даношчык, абурыўся і з абурэння на такую чаўпню абліў сабе туніку фалернам. Ён заўсёды ў багоў верыў. Людзі кажуць: Рым згіне, ды ёсць нат такія, якія перакананы, што ўжо гіне. Пэўна!.. Але таму так дзеецца, што моладзь не мае веры, а без веры няма й цноты. Забываюць таксама й пра даўнейшыя суровыя звычаі, а нікому й у голаў не прыйдзе, што эпікурэізм не ў змозе будзе проціставіцца барбарству. Дарэмна гутарка! Ён жа каецца, што дажыў такіх часаў ды што лякарства ад маркотлівасці змушаны вось шукаць у банкетах.

Гэта вымавіўшы, прыгарнуў да сябе сірыйскую бахантку і бяззубымі губамі пачаў цалаваць яе шыю й плечы. Бачачы гэта, консул Рэгул пачаў рагатаць і, начупырыўшы прыхарошаную ў вянок лысіну, пытае:

— Хто кажа, што Рым гіне?.. Дрэнь!.. Я, консул, найлепш ведаю...
Videant consules!..¹ Трыццаць легіяў старожыць нашую рах romana!..²

Тут падняў кулак ды давай крычаць на цэлую залу:

— Трыццаць легіяў!.. Трыццаць легіяў!.. Ад Брытаніі да граніцы партаў!..
Але раптоўна апамятаўся і, уставіўшы ў лоб палец, паправіў:

— А бадай што й трыццаць дзве...

І асунуўся пад стол ды пачаў аддаваць назад языкі фламінгаў, печаныя рыжкі, марожаныя грыбы, жамяру на мёдзе, рыбу, мяса і ўсё, што еў ці піў. Даміцыя, аднак, не супакоіла колькасць легіяў, гарантуючых рымскі мір:

— Не, не! Рым прападзе, бо згінула вера й суровыя звычаі! Згіне Рым, а шкада! Жыццё бо ёсць, аднак, прыемнае, цэзар ласкавы, віно добрае... Ой, шкада, шкада!..

І, утуліўшы голаў у лапаткі сірыйскае баханткі, расплакаўся:

— Што там жыццё загробнае!.. Ахілес праўду казаў, што лепш быць парбакам у падсонечным свеце, чым панаваць у кімэрыійскіх прасторах. Дый то пытанне, ці існуюць якія багі, бо ж бязвер'е губіць моладзь.

Люкан тым часам раздзьмухаў увесь пыл з валасоў Нігідыі, якая ад п'янасці заснула. Пасля зняў перавяслы зялёнае поўсці з вазаў вобак ды абкруціў імі заснуўшую, а даканаўшы гэта, расмяяным ды пытаючым вокам вадзіў па прысутных. Потым і сам убраўся ў зелень, прыгадваючы быццам з перакананнем:

— Ці ж я чалавек? Я фаўн...

Пятроні не быў п'яны, затое Нэрон, які спачатку мала піў, шкадуючы свайго «нябеснага» галаска, пад канец перакідаў чару за чарай, пакуль не ўпіўся. Хацеў нат далей пяць свае вершы, гэтым разам грэцкія, ды, на жаль, забыў іх і праз памылку запяў песеньку Анакрэонта. Акампаніяваў яму Піфагор, Дыядор і Тэрпнас, але кінулі, бо не ўдавалася. Нэрон замест таго пачаў захапляцца, як знаўца і эстэта, чароўнаю ўрадлівасцю Піфагора ды цалаваць ягоныя рукі. Так пекныя рукі ён бачыў толькі калісь... у... некага...

І, прылажыўшы далонь да мокрага чала, пачаў сабе прыпамінаць. Нараз жахнуўся:

— Ага! У маці! У Агрыпіны!..

І нагла апанавалі яго жудасныя крозы.

— Кажуць, яна бродзіць ноччу месячнаю па моры, каля Баяў і Баўлі. Больш нічога, толькі ходзіць, ходзіць, бы чаго шукае. А як зблізіцца да лодкі, дык паглядзіць ды адыйдзе, але рыбак, на якога глянула, памірае.

— Нішто сабе тэма,— адзваецца Пятроні.

Вестын, шыю выцягнуўшы, як журавель, таёмна шаптаў:

— Не веру ў багі, затое веру ў духі — ой!

Але Нэрон не зважаў на іхныя словы і гаварыў далей:

¹ Хай консулы пільнуюць!.. (лац.).

² Мір рымлянам!.. (лац.).

— Я ж і лемураліяў адправіў. Не хачу аглядаць яе! Гэна вось ужо пяты год. Я мусіў, мусіў яе страціць, бо наслала на мяне пагубніка, і калі б яе быў не ўпярэдзіў, не чулі б сяння маіх песняў.

— Дзякуем табе, дзякуем ад імя гораду ды свету! — крычаў Даміцый Афэр.— Віна! І хай удараць у тымпаны!

Гоман падняўся зноў. Люкан, увесь у зелені, хочучы яго перакрычаць, устаў ды пачаў гарланіць:

—Я не чалавек, я фаўн, і жыву ось у лесе! Ээ... хо...ооо!

Спіўся ўрэшце цэзар, спіліся мужчыны й жанчыны. Вініць не менш быў п'яны за іншых, а ў дадатку, вобак жады, будзілася ў ім ахвота да спрэчкі, гэ-та здаралася яму заўсёды, калі перабіраў меру. Пабляднела ягонае чарнявае аблічча, а язык у роце ўжо калом станавіўся, як хацеў голасна сказаць:

— Дай губкі! Дай узаўтра, усё роўна!.. Даволі гэтага! Цэзар узяў цябе ад Аўлаў і падарыў мне, зразумела? Заўтра на змроку прышлю па цябе, зразумела?.. Цэзар перад забраннем цябе мне абяцаў... Ты мусіш быць маёю! Дай губкі! Не да заўтра ж чакаць... Дай хутка, дай!

Ды абняў яе, але Актэ пачала яе бараніць, дый сама яна баранілася, як магла, чула бо гібель. Але дарэмна намагалася абедзвюма рукамі зняць з сябе ягоную безвалосую руку, дарэмна жаласлівым і трывожным галаском маліла яго, каб адкасніўся, каб зжаліўся над ёю. Перасычанае віном дыханне аблівала яе штораз бліжэй, а твар ягоны збліжаўся да ейнага твару. Не той ужо гэта быў Вініць, што даўней, быў то п'яны люты сатыр, наганяючы на яе жах і абрыду.

Сілы, аднак, ейныя слабелі. Дарма адхілялася, хавала твар, каб абараніцца ад ягонага цалунку. Ён сарваўся, схапіў яе ў абедзве рукі, прыцягнуў да сябе голаў ды пачаў расціскаць, сапучы, ейныя збялелыя вусны сваімі вуснамі.

Але ў той жа момант нейкая страшэнная сіла адгарнула яго рукі з ейнае шыі так лёгка, як бы тое былі дзіцячыя рукі, а яго адсунула на бок, бы сухую былінку ці кволы лісток. Што сталася? Вініць працёр аслупелыя вочы і бачыць над сабою магутную постаць ліга, званага Урсусам, якога бачыў у Аўлаў. Ліг стаяў спакойна і толькі глядзеў на Вініця так дзівосна, што маладому чалавеку аж кроў замірала ў жылах, пасля ўзяў на рукі сваю князёўну і мерным ціхім крокам выйшаў з трыклініюма.

Актэ ў той жа хвіліне выйшла за імі.

Вініць на міг вока стрымаўся, бы скамянелы, пасля схапіўся й пабег да дзвярэй.

— Лігія! Лігія!..

Але гарачка, здумленне, закатнасць ды віно падцялі яму ногі. Пасланіўся раз, другі, ды, халіўшы за рукі адну з бахантак, пачаў пыгаць, маргаючы вачыма:

— Што сталася?

А яна падсунула яму чару з віном, заахвочваючы з расмяянымі памутнелымі вачыма:

— Пі!

Вініць выпіў ды зваліўся з ног. Большая частка гасцей ляжала ўжо пад сталом, іншыя хадзілі п'яным крокам па трыклініюме, іншыя спалі на софах сталовых, храпучы ды адказваючы злішак віна, а на п'яных консулаў і сенатараў, на п'яных рыцараў, паэтаў, філізофаў, на п'яныя танцоркі й патрышчянкi, на цэлы гэны свет, яшчэ ўсёўладны, але ўжо бяздушны, увенчаны й распусны, але ўжо згасаючы, з залатога неваду, распятага ўгары, падалі ды падалі ўсцяж ружы.

VIII

Урсуса ніхто не затрымаў, ніхто не спытаўся нат, што робіць. Тыя госці, якія не ляжалі пад сталом, не пільнаваліся ўжо сваіх мейсцаў, дык служба, бачачы вялігура, нясучага на руках банкетніцу, думала, гэта які нявольнік выносіць п'яную сваю спадарыню. Дый Актэ йшла з імі, ейная прысутнасць аддаляла ўсялякія падазрэнні.

Такім чынам выйшлі з трыклініюма ў сумежную камору, а адтуль на галерэю, што вяла ў памешканне Актэ.

Лігія была так зняможанай, што аж лягла, бы мёртвая, на руках Урсуса. Але калі ашварозіла яе чыстае халоднае паветра, расплюшчыла вочы. На двары ўжо світала. Ідучы калюмнадай, незабаўна звярнуліся ў бочны портык, што выходзіў не на панадворак, але на палацавыя агароды, дзе верхавіны пініяў і цыпрысаў румяніліся ўжо ад ранней зарніцы. У гэнай частцы гмаху было пуста, і адгалоссе музыкі ды банкетны гоман ледзь да іх даходзілі. Лігіі здавалася, што яе вырвалі з пекла й вынеслі на ясны божы свет. Было адорак штосьці па-за гэным агідным трыклініюмам. Было неба, зарніца, святло й цішыня. Дзяўчо нараз пачало плакаць і, тулячыся да волата, прасіцца:

— Дамоў, Урсуска, дамоў, да Аўлаў!..

— Пойдзем! — пацяшаў Урсус.

А тым часам зайшлі ў малы атрыюм, што належаў да памешкання Актэ. Там Урсус пасадзіў Лігію на мармуровай лаўцы воддаль вадаліву. Актэ пачала яе супакойваць ды заахвочваць да супачынку, запэўніваючы, што тым часам нічога не пагражае, бо п'яныя бядседнікі пасля банкету спацімуць да вечара. Але Лігія доўга шчэ не магла супакоіцца і, утуліўшы ў далоні твар, ягліла па-дзіцячаму:

— Дадому, да Аўлаў!..

Урсус быў гатовы. Ля брамаў, праўда, стаіць стража, але ён пройдзе. Стражнікі не затрымоўваюць выходзячых. Перад люкам рояцца лектыкі. Людзі пачнуць выходзіць кучамі. Ніхто іх не затрымае. Выйдуць разам з натоўпам і пойдучь проста дадому. Дый што яму! Як князёўна хоча, так павінна быць. А на што ж ён тут.

А Лігія не ўціхала:

— Так, Урсуска, выйдзем.

Але Актэ думала за іх абаіх. Выйдуць! Так! Ніхто іх не затрымае. Але з дому цэзара ўцякаць не можна. Хто на гэта адважыцца, абражае маestat ягоны. Выйдуць, але вечарам цэнтурыён з вяцкім аддзелам прынясе прысуд смерці Аўлюсу, Пампоніі Грэцыне, а Лігію забярэ назад у палац, і тады ўжо няма ёй ратунку. Калі Аўлы прымуць яе ў свой дом, смерць для іх немінучая.

Лігія й рукі апусціла. Няма рады. Перад ёю была згуба Плаўтаў або ейная. Ідучы на банкет, мела надзею, што Вініць і Пятроні выпрасяць яе ў цэзара ды аддадуць Пампоніі, а цяпер ужо ведала, што гэта яны набухторылі цэзара, каб забраў яе ад Аўлаў. Няма рады. Цуд хіба мог бы вырваць яе з гэтай процьмы. Цуд і Божая моц.

— Актэ, — адазвалася распачна, — ці чула ты, што казаў Вініць: яму цэзар мяне падарыў, і сяння ўвечары прышле нявольнікаў ды забярэ мяне ў свой дом?

— Чула, — пацвердзіла Актэ.

І, развёўшы рукамі, замоўкла. Распач Лігіі не ўзварушыла яе. Яна ж бо сама была каханкаю Нэрона. Сэрца ейнае, хоць добрае, не ўмела глыбока адчуць агіды такіх адносін. Як былая нявольніца, занадта зжылася з правам няволі, ды і, акрамя таго, кахала й дагэтуль Нэрона. І калі б схачеў вярнуцца да яе, працягнула б да яго рукі, як да шчасця. Разуумеючы цяпер ясна, што Лігія або мусіць стаць каханкаю маладога прыстойнага Вініція, або выставіць сябе й Аўлаў на згубу, проста не цяміла, як дзяўчына магла хістацца.

— У доме цэзара, — адазвалася па хвіліне, — не было б табе беспячней, чым у доме Вініція.

І ўдум ёй не прыйшло, што, хоць гаварыла праўду, словы ейныя азначалі: «Згадзіся з доляй і станься палюбоўніцай Вініція». Але Лігію, на вуснах якое шчэ не застылі ягонья похатныя, моў жар палючыя цалункі, на самы ўспамін залівала ад сораму кроў.

— Ніколі! — адазвалася бурліва. — Не застануся ні тут, ні ў Вініція, ніколі! Актэ здзівіла гэтае ўзбурэнне:

— Няўжо, — спытала, — Вініць табе такі нялюбы?

Лігія не магла адказаць, зноў пачала плакаць. Актэ прытуліла яе да грудзей ды пачала ўцяшаць. Урсус цяжка соп і заціскаў кулак: ён моцна любіў сваю князёўну і не мог спакойна глядзець на ейныя слёзы. У ягоным лігійскім паўдзкім сэрцы ўздымалася ахвота вярнуцца ў залю, задавіць Вініція, а калі трэба, дык і цэзара; баяўся, аднак, свае спадарыні, не будучы пэўным, ці гэтакі ўчынак, які адразу паказаўся яму простым, быў бы адпаведным для вызнаўцы Баранка ўкрыжаванага.

Актэ, утуліўшы Лігію, пачала зноў пытаць:

— Няўжо ён табе такі ненавісны?

— Не, — апраўдвалася Лігія, — нельга мне яго ненавідзець, я хрысціянка.
— Ведаю, Лігія. Ведаю таксама з лістоў Паўла з Тарсу, што вам няможна ані зганьбіцца, ані баяцца больш смерці, чым граху, але скажы мне, ці твая навука дазваляе выклікаць смерць?

— Не.

— Дык як жа можаш сцягаць помсту цэзара на дом Аўлюсаў?

Маўчанне. Бяздонная процьма адкрылася зноў перад Лігіяй. А маладая вызвольніца талкавала далей:

— Пытаюся, бо мне шкада цябе і шкада добрае Пампоніі, Аўла ды іхняга дзіцяці. Я не ад сяння жыву ў гэтым доме й ведаю, чым пахне цэзаравы гнеў. Не! Вы не можаце ўцякаць адгэтуль. Перад табою адна дарога: прасіць Вініція, каб цябе аддаў назад Пампоніі.

Але Лігія абсунулася на калені, каб прасіць каго іншага. Урсус незабаўна таксама ўкленчыў, і абое пачалі маліцца ў цэзаравым доме на ранній зарніцы.

Актэ першы раз угледзела такую малітву і не магла вачэй адарваць ад Лігіі, абярнутаі да яе профілем, з паднесенай галавою і рукамі ды загляджанай у неба, як бы чакаючы адтуль ратунку. Зараніца абліла святлом яе цёмныя валасы й белы пеплюм, адбіваючыся ў зрэнках, і ўся ў бляску сама выглядала бы святло. У прыбледлым ейным твары, у расхіленых вуснах, у паднятых руках ды вачах значна была нейкая надзямная экстаза. І Актэ цяперака зразумела, чаму не можа стацца нічыёю наложніцай. Перад колішняю палюбоўніцаю Нэрона як бы адкрыўся ражок зусім іншага свету, чым той, да якога прызвычалася. Зумелася, глядзячы на гэнюю малітву ў тым доме злачынства й гідоты. Нядаўна здавалася ёй — няма для Лігіі ратунку, а цяпер пачала верыць і спадзявацца чагось незвычайнага, што прыйдзе нейкі ратунак, прыйдзе так магутны, што й сам цэзар яму не здолее супрацівіцца, што з неба сыйдзе нейкае войска на помач дзяўчыне, або сонца падсцэле пад яе касулі і пацягне да сябе. Чула ўжо пра многія цуды між хрысціянамі й думала цяпер, што ўсё гэта, відаць, праўда, калі так моліцца Лігія.

А Лігія ўстала ўрэшце з тварам, распрамененым надзеяй. Урсус падняўся таксама і, прыкульнуўшы ля лаўкі, углядаўся ў сваю спадарыню, чакаючы слова.

Вочы ейныя памутнелі, і па хвіліне-другой вялікія слязіны пачалі каціцца па твары.

— Хай Бог сцеражэ Пампонію й Аўла, — прагаварыла. — Не можна мне сцягаць на іх пагубы, дык не ўбачу іх болей.

Пасля чаго звярнулася да Урсуса і пачала талкаваць яму, што ён адзіны застаўся ёй цяпер на свеце, што мусіць ён быць ёй айцом і апякуном. Не могуць шукаць прытулішча ў Аўлаў, бо сцягнулі б на іх гнеў цэзара. Але не можа таксама заставацца яна ні ў доме цэзара, ні ў Вініція. Дык хай Урсус возьме яе, выведзе з гораду ды схавает дзе-небудзь, каб не знайшоў ні Вініць, ні слугі ягонья. Яна ўсюды пойдзе за ім хоць бы й за мора, за горы, да барба-

раў, дзе не чуто рымскае імя, куды ўлада цэзара не сягае. Хай бярэ яе ды ратуе, бо ён адзін толькі ў яе застаўся.

Ліг быў гатовы і на знак послуху нахіліўся, абняў ейныя ногі. На твары Актэ, якая спадзявалася цуду, малявалася расчараванне.

Гэтулькі ўсяго спрычыніла гэтая малітва? Уцячы з дома цэзара, гэта знача дапусціцца праступку абразы маестату, якая немінуча будзе помшчана, і калі б нат Лігіі ўдалося схавацца, то цэзар помсціцца над Аўламі. Калі хоча ўцякаць, хай уцякае з дому Вініція. Тады цэзар, які не цікавіцца чужымі справамі, можа, нат не захоча дапамагаць Вініцію ў пошуках, а ў кожным выпадку не будзе праступку абразы маестату.

Але Лігія так і думала. Аўлюсы не будуць нат ведаць, дзе яна, нат Пампонія. Уцячэ, аднак, не з дому Вініція, толькі з дарогі. Ён у пахмеллі прызнаўся ёй, што ўвечар прышле па яе сваіх нявольнікаў. Гаварыў праўду, якой хіба ж не адкрыў бы пры цвярозасці. Відаць, ён сам або, можа, поспал з Пятроніем бачыліся перад банкетам з цэзарам і выкучылі ў яго слова, што назаўтра вечарам яе аддадуць. А калі б сяння забыліся, то прышлюць па яе ўзаўтра. Але Урсус яе адратуе. Прыйдзе, вынясе яе з лектыкі, як вынес з трыклініюма, і пойдучы у свет. Але што Вініць можа прыслаць вельмі многа нявольнікаў, дык Урсус пойдзе зараз да біскупа Лінуса па раду і помач. Біскуп пашкадуе яе, не пакіне яе ў руках Вініція і пашле хрысціян з Урсусам на ратунак. Адбяруць яе ды ўцякуць, а пасля Урсус патрапіць вывесці яе з гораду ды схаваць дзе ад рымскае сіламоцы.

І пачала румяніцца ды ўсміхацца. Льга напоўніла яе зноў, быццам надзея ратунку змянілася ўжо ў дзейнасць. Нараз кінулася на шыю Актэ і, прылажыўшы свае прыгожанькія вусны да ейнага твару, пачала шаптаць:

— Ты нас не здрадзіш, Актэ, праўда?

— На цень маткі мае,— адказвае вызвольніца,— не здраджу вас, прасі толькі свайго Бога, каб дапамог Урсусу цябе адабраць.

Блакiтныя дзiцячыя вочы вялiгура гарэлі шчасцем. Прыдумаць бо ён не патрапіў нічога, хоць ламаў голаў, але такую рэч дык ён патрапіць. Удзень ці ўначы, яму ўсё роўна!.. Пойдзе да біскупа, бо біскуп, што трэба рабіць і чаго не трэба, чытае ў небе. Але хрысціян дык і так патрапіў бы сабраць. Ці ж мала ён мае знаёмых і нявольнікаў, і гладыятараў, і вольных людзей, і на Субуры ды за мастамі. Сабраў бы тысячу ды дзве. І адбярэ сваю князёўну, а вывесці яе з места таксама патрапіць. Пойдзе хоць бы на канец свету, хоць бы й туды, адкуль родам, дзе ніхто й не чуў пра Рым.

Тут пачаў задуменна натужваць позірк, быццам хацеў дагледзець нешта мінулае, далёкае, пасля адазваўся:

— У бор? Эх, бор ты, бор родны!..

Але задума хутка прайшла. Вось пойдзе зараз да біскупа, а ўвечары ўжо з якою сотняю чакаціме на лектыку. І хоць бы яе неслі не толькі нявольнікі,

але нат і прэторыяне! Лепш нікому тады не падсоўвацца да ягоных кулакоў, хоць бы ў жалезным рыштунку... Бо ці жалеза такое ўжо моцнае? Як добра гакнуць у жалеза, дык галава пад ім і не вытрымае.

Але Лігія з вялікай ды дзіцячай павагай падняла палец:

— Урсус! «Не забівай!» — прыгразіла.

Ліг прылажыў сваю, падобную да доўбні, руку да патыліцы і пачаў турботліва паціраць карак. Аднак ён мусіць яе адабраць... сонейка сваё... Сама ж казалася, што цяпер ягоная чарга... Будзе старацца, колькі мага. А калі б што здарылася нехаця?.. Трэба ж бо яе адабраць! Ну а каб што якое, дык ён ужо так будзе пакутаваць, так нявіннага Баранка перапрашаць, што ён злітуецца над ім, небаракам... Ён жа Баранка не хацеў абразіць, адно бяда, што такую цяжкую мае руку...

Глыбокае расчужненне малявалася на ягоным твары, але, маніўшыся яго схаваць, пакланіўся й кажа:

— Дык я йду да святога біскупа.

Актэ, абняўшы Лігію, пачала плакаць...

Яшчэ раз уявіла сабе, што ёсць нейкі іншы свет, у якім нат пры цярпенні ёсць болей шчасця, чым ува ўсіх збыткоўнасцях ды роскашах цэзаравага дому, яшчэ раз прачыніліся перад ёю нейкія дзверы да святла, але адначасна пачула, што яна не годная праз іх прайсці.

ІХ

Лігія шкадавала Пампоніі Грэцыны, якую любіла ўсёй душой, і шкадавала ўсяго дому Аўлаў, аднак цяжкая туга прайшла. Адчувала нат у думках пэўную салодкасць, што для свае вольнасці прысвячае дастатак, выгоду ды йдзе ў няведамае бадзячае жыццё. Можа, было ў гэтым крыху дзіцячае цікавасці: якое будзе тое жыццё недзе ў далёкай старонцы, сярод барбараў ды дзікіх звяроў; было ўсё ж ткі больш глыбокае й надзейнае веры, што так паступаючы, выконвае волю Боскага Вучыцеля, і што ад гэтае пары сам будзе пільнаваць яе, як вернага й паслухмянага дзіцяці. А тады што ж ёй благага можа стацца? Калі прыйдзе якое гора, то яна перацерпіць яго ў імя Ягонае. Прыйдзе неспадзяваная смерць, то ён забярэ яе, і калісь, як памрэ Пампонія, будучы вечна разам. Не раз, шчэ як была ў Аўлаў, клапаціла сваю дзіцячую галованьку, што яна, хрысціянка, нічым не можа прыслушыцца для Ўкрыжаванага, аб якім так чула ўспамінаў Урсус. Але цяпер вольнасць прайшла пара. Лігія чулася шчаслівай і хвалілася аб гэтым Актэ, якая, аднак, зразумець яе не магла. Усё пакінуць: дом, дастаткі, горад, паркі, святыні, портыкі, усё, што прыгожае, пакінуць край сонечны ды блізкіх лю-

дзеі — дзеля чаго? Дзеля таго, каб уцячы ад каханна маладога прыстойнага рыцара?.. Гэта ўсё ў галаве Актэ не магло змясціцца. На момант прызнавала, што мо ёсць у гэным рацыя, што нат можа быць нейкае вялікае таёмнае шчасце, але не магла сабе гэтага ясна ўявіць, тым больш, што Лігію чакала яшчэ здарэнне, якое магло дрэнна скончыцца, у якім можна загубіць нат жыццё. Актэ з натуры была баязлівай і з трывогаю думала аб тым, што гэны вечар можа прынесці. Але трывогі сваёй не выяўляла Лігіі, і пры ўстаўшым ужо ясным дні, сонца бо ўжо заглядала ў атрыюм, пачала намаўляць яе да супачынку, патрэбнага пасля бяссоннае ночы. Лігія не працівілася, і абедзве ўвайшлі ў кубікулюм, абшырны і пышна ўладжаны з прычыны даўняга палюбоўніцтва з цэзарам. Там леглі поруч, але Актэ, паміма змучанасці, не магла заснуць. Здаўна яна была сумнай і няшчаснай, але цяпер ахапіў яе нейкі неспакой, якога ніколі перад гэтым не адчувала. Дагэтуль жыццё ёй выдавалася цяжкім, бяззаўтрашнім, цяпер паказалася ёй раптам агідным.

У ейнай галаве рабіўся штораз большы хаос. Дзверы да святла зноў пачалі то адчыняцца, то зачыняцца. Але ў моманце іхняга адчынення святло тое так яе асляпіла, што нічога выразна не бачыла. Хутчэй як бы згадвала, што ў гэнай яснасці ёсць нейкае бязмернае шчасце, перад якім усялякае іншае было такой нікчомнасцяй, што калі б, напрыклад, цэзар аддаліў Папею, а пакахаў нанова яе, Актэ, дык і тое было б нічым. Нараз прыходзіць ёй думка, што той цэзар, якога кахала й якога мімаволі называла нейкім паўбогам, ёсць чымсь такім сціплым, як і кажны нявольнік, а той палац з нумідыйскага мармуру — звычайнай кучай каменя. Такія думкі мучылі яе, не магла з імі асвоіцца. Хацела заснуць, але трывожлівасць перашкаджала.

Урэшце, думаючы, што і Лігія, над якою завісла столькі небяспек, таксама не спіць, звярнулася да яе, каб пагутарыць аб ейных вячэрніх уцёках.

Але Лігія спала спакойна. У цёмны кубікулюм праз няшчыльна засунутую заслону ўкрадалася некалькі ясных касуляў, у якіх мітусіўся залаты пыл. Пры гэтым святле Актэ любавалася ейным далікатным тварам, абапёртым на голай руцэ, заплюшчанымі вачыма і лёгка расхіленымі вуснамі. Зяхала роўна, але так, як зяхаецца ў сне.

— Спіць, можа спаць! — падумала Актэ. — Яшчэ дзіця.

А ўсё ж па хвіліне прыйшло ёй у голаў, што гэтае дзіцяне маніцца лепш уцякаць, чым стацца палюбоўніцаю Вініція, больш баіцца ганьбы, чым нэндзы, бяздолле ёй мілей, чым дыхтоўны дом каля Карынаў, пышныя строі, банкеты, зыкі лютні ды цытры.

— Чаму?

І пачала прыглядацца Лігіі, як бы хацела знайсці адказ на ейным разаспаным твары. Глядзела на яе нявіннае чало, на пагодны лук броваў, на цёмныя вейкі, на расхіленыя вусны, на хвалючыя спакойным зяханнем дзявочыя грудкі дый зноў падумала:

— Якая яна іншая за мяне!

Лігія паказалася ёй чудам, нейкаю боскаю зданню, нейкай пясчункай багоў, стораз прыгажэйшай ад усіх кветак у вагародзе цэзара ды ад усіх статуяў у ягоным палацы. Але ў сэрцы грэчанкі не было зайздрасці. Наадварот, на ўспамін аб небяспеках, якія пагражалі дзяўчаці, агарнула яе літасць. Збудзілася ў ёй нейкае пачуццё маці; Лігія паказалася ёй не толькі красуняй, як сон, але адначасна й надта любай, дык, прыткнуўшы вусны да ейных цёмных валасоў, пачала іх цалаваць.

А Лігія спала спакойна, як бы дома, пад апекай Пампоніі Грэцыны, і спала даволі доўга. Мінула ўжо паўдня, калі адкрыла свае блакітныя вочанькі ды пачала здзіўлена разглядацца па кубікуломе.

Відаць, дзівілася, што не ў доме Аўлаў.

— Гэта ты, Актэ? — спытала ўрэшце, дагледзеўшы ў прыцемку твар грэчанкі.

— Я, Лігія.

— Ці то ўжо вечар?

— Не, каток, але паўдня ўжо мінула.

— А Урсус не вярнуўся?

— Урсус не казаў, што вернецца, толькі вечарам будзе з хрысціянамі цікаваць на лектыку.

— Праўда.

Па чым выйшлі з кубікулома і пайшлі ў лазню, дзе Актэ, выкупаўшы Лігію, завяла яе на сьнеданне, а пасля ў палацавы парк, дзе ніякай небяспекі не трэ было спадзявацца, бо цэзар і ягоныя бліжэйшыя прыдворнікі яшчэ спалі. Лігія першы раз у жыцці бачыла гэныя раскошны парк, поўны цыпрысаў, пініяў, дубоў, алівак і міртаў, сярод якіх бялеўся цэлы натаўп статуяў, блішчэлі спакойныя люстраныя сажалкі, квяціліся цэлыя хмызнякі ружаў, зрошаных пылам фантанаў, дзе ўвойсце ў чароўныя гроты абвіваў блюшч або вінаград, дзе на водах плавалі сярэбраныя лебедзі, а сярод статуяў і дрэваў хадзілі асвоеныя газэлі з афрыканскіх пустыняў ды рознапёрае птаства з розных старон свету.

Парк быў пусты; там-сям толькі працавалі з рыдлёўкамі ў руках нявольнікі, пяючы паўголосам песні; іншыя, якім далі хвіліну адпачынку, сядзелі над сажалкамі або ў ціні дубоў у мігатлівых касулях сонца, прадзіраючагася праз лістоту, іншыя ўрэшце зрашалі ружы ці бледналіловыя кветкі шафрану. Актэ з Лігіяй шпацыравалі даволі доўга, любуючыся чарамі агароду, і хоць думкі Лігіі былі крыху звязаныя, не магла, як дзіця, устрымацца ад цікавасці й подзіву. Прыходзіла ёй нат думка, мо калі б цэзар быў добры, то ў такіх палацах ды такім райскім парку мог бы шчаслівым быць.

Урэшце, крыху прымычаныя, селі на атуленай зеленню цыпрысаў лаўцы ды пачалі гутарыць аб тым, што найбольш ім ляжала на сэрцы: аб уцёках Лігіі.

Актэ далёка менш верыла, чым Лігія, што гэта ўдасца. Часамі здавалася ёй нат, што гэта шалёны намер, які не можа ўдацца. Чула штораз большую

літасць над Лігіяй. Здавалася ёй, што ўштораз беспячней было б спрабаваць прасіць Вініція. І пачала выпытваць, як даўно знае Вініція, ды ці не думае, што даўся б мо ўпрасіць і вярнуў бы яе Пампоніі.

Але Лігія сумна запярэчыла галавою.

— Не. У Аўлаў Вініць быў іншы, вельмі добры, а ад учарашняга банкету я баюся яго і хутчэй хачу ўцячы ад яго да лігаў.

Актэ пыталася яе далей:

— Аднак у Аўлаў ён быў табе мілым?

— Так, — адказала Лігія, пацвярджаючы галавою.

— Ты ўсё ж ткі ня ёсць нявольніцай, як была я, — сказала, надумаўшыся, Актэ. — Цябе Вініць мог бы ўзяць замуж. Ты ж закладніца й дачка князя лігаў. Аўлы кахаюць цябе, як родную, і я пэўная, што гатовы цябе прыняць за дачку. А Вініць мог бы цябе ўзяць, Лігія.

А Лігія ціха ды шчэ сумней адказала:

— Лепш уцякаць да лігаў.

— Хочаш, Лігія, зараз пайду да Вініція, збуджу яго, калі спіць, ды скажу яму тое, што кажу табе цяпер? Так, мая дарагая, пайду да яго й скажу: «Вініць, гэта князёўна і дарагое дзіця слаўнага Аўла; калі кахаш яе, вярні яе Аўлам, а пасля вазьмі яе замуж з іхняга дому».

А дзяўчына адказала голасам так ужо ціхім, што Актэ ледзь дачула:

— Лепш да лігаў..

І дзве слязіны павіслі на ейных спущаных зрэнках. Далейшую гутарку перарваў шорах збліжаючыхся крокаў, і Актэ не паспела глянуць, хто йдзе, як перад лаўкаю паказалася Сабіна Папея з невялікім карагодом нявольніц. Дзве з іх трымалі над ейнаю галавою пучкі страўсавых перынаў, асаджаных на залатых прутках, ды матлялі імі лягонька, засланяючы ад гарачага йшчэ вясенняга сонца сваю спадарыню, а перад ёю чорная, бы гебан, этыёпка з напучанымі грудзьмі нясла на руках дзіця, атуленае пурпураю з залатымі фрэндзлямі. Актэ й Лігія ўсталі, думалі бо, што Папея пройдзе вобак лаўкі, не звярнуўшы на іх увагі, але яна затрымалася перад імі й сказала:

— Актэ, званочкі, што прышыла ікункулі¹, дрэнна прышытыя; дзіця адарвала адзін ды ўзяло ў рот; шчасце, што Ліліт упору агледзела.

— Выбачай, боская, — адказала Актэ, крыжуючы на грудзях рукі ды скланіўшы голаў.

Папея глянула на Лігію:

— Што гэта за нявольніца?

— Гэта не нявольніца, боская аўгуста, а ўзгадаванка Пампоніі Грэцыны і дачка князя лігаў, адданая як закладніца для Рыму.

— І прыйшла да цябе ў адведзіны?

— Не, аўгуста, ад анадашняга дня жыве ў палацы.

¹ Ляльцы (*лац.*).

- Была ўчора на банкете?
- Была, аўгуста.
- З чыйго загаду?
- На загад цэзара...

Папея пачала ўважней углядацца на Лігію, якая стаяла перад ёю з пахіленай галавою, то падыймаючы з цікавасці свае прамяністыя вочанькі, то зноў накрываючы іх вейкамі. Нагла аўгуста прыхмурылася. Зайздросная собскай прыгажосці й улады, яна вечна трывожылася, каб якая шчаслівая канкурэнтка не згубіла яе так, як яна сама згубіла Актавію. Дзеля таго каждая красуня ў палацы будзіла ейнае падазрэнне. Знатокім вокам акінула адразу ўсю фігуру Лігіі, ацаніла кожную дробязь ейнага твару і жахнулася. «Гэта ж сапраўды німфа,— сказала сама сабе.— Яе, ныйначай, сама Венус нарадзіла». І нараз прыйшло ёй у голаў тое, што ніколі йшчэ не прыходзіла: яна ёсць значна старэйшай! Закіпела ў ёй зраненае самалюбства, агарнула трывога, і розныя сумнівы пачалі ёй лезці ў голаў. «Можа, Нэрон яе не прыкмеціў або, аглядаючы праз шмарагд, не дацаніў. Але што будзе, калі спаткае яе ўдзень, пры сонцы, так чароўную?.. У дадатку ня ёсць нявольніцай! Ёсць князёўнай, барбарскай, але князёўнай!.. О, богі несмяротныя! Яна ж такая красуня, як бы і я, але маладзейшая!» І бровы насупіліся яшчэ хмарней, а вочы халадней бліснулі з-пад залацістых вейкаў.

Але, звярнуўшыся да Лігіі, пачала нібыта спакойна распытваць:

- Гутарыла з цэзарам?
- Не, аўгуста.
- Чаму ж тут прабываеш, а не ў Аўлюса?
- Я тут мімаволі, Пятроні нагаварыў цэзара, каб узяў ад Пампоніі, і я тут мімахоць, спадарыня!..
- І хацела б вярнуцца да Пампоніі?

Апошняе пытанне Папея выгаварыла крыху мякчэй ды лагядней, дык у Лігіі пачала радзіцца надзея.

— Уладарыня,— адазвалася Лігія, выцягаючы да яе рукі,— цэзар абяцаў аддаць мяне, бы нявольніцу, Вініцію, але ты ўступіся за мяне і вярні мяне Пампоніі.

- Дык намовіў цэзара, каб забраў цябе ў Аўлаў ды аддаў Вініцію?
- Так, уладарыня. Вініць шчэ сяння збіраецца мяне забраць, але ты, добрая, зжалься нада мною.

Гэта сказаўшы, нахілілася і, хапіўшы за бераг сукні Папеі, чакала з расхвалёваным сэрцам на ейнае слова. Папея паглядзела, паглядзела на яе, злавесна ўхмыляючыся, ды і кажа:

- Дык абяцаю табе, што яшчэ сяння станешся нявольніцаю Вініція.

І пайшла, як здань стройная, спагудная. Да вушэй Лігіі і Актэ даляцеў толькі крык дзіцяці, якое, немаведама чаму, пачало плакаць.

Вочы Лігіі таксама набеглі слязьмі, але зараз узяла за руку Актэ й кажа:
— Вяртаемся. Помачы трэ чакаць толькі адтуль, адкуль яна можа прыйсці.

І вярнуліся ў атрыюм, адкуль не выходзілі ўжо да вечара. Як сцягнула й нявольнікі ўняслі чацвярочныя пламянеючыя светачы, абедзве выглядалі збялелыя. Гутарка не клеілася. Наслухоўвалі ўсцяж, ці хто не йдзе, Лігія не пераставала паўтараць Актэ, што хоць добра ёй, але калі Урсус там ужо чакае, то хай бы ўжо хутка ўсё сталася. Аднак жа ўзварушэння апанаваць не магла. Актэ хутка згортвала, якія магла, каштоўнасці і, завязваючы іх у ражок пеплюма, заклінала яе, каб брала гэта з сабою, патрэбна будзе пры ўцёках. Раз-пораз западала цішыня, поўная спагудай. Абедзвюм здавалася, быццам чуюць то нейкія шэпты за котарай, то далёкі плач дзіцяці, то браханне сабак.

Нараз заслона прадсення заварушылася бяшэлесна, і высокі чарнявы чалавек з васпаватым тварам з'явіўся, бы дух, у атрыюме. Лігія ў той жа хвіліне пазнала Атацына, Вініціева вызвольніка, які прыходзіў да Аўлаў.

Актэ ўскрыкнула, але Атацын скланіўся нізка й кажа:

— Прывітанне боскай Лігіі ад Марка Вініція, які чакае на яе з пачосткай у прыбраным зеленню доме.

Вусны дзяўчыны збялелі, як снег.

— Іду,— кажа.

І кінулася Актэ на шыю.

X

А дом Вініція сапраўды быў узялены міртамі ды бляшчам, папрыпінаным на сценах і над дзвярыма. Калюмны паабвівана звіткамі вінаграду. У атрыюме, над якім распята ад начнога холаду ваўняную пурпуровую заслону, відно было, як удзень. Палымнелі васьмі- і дванаццацісветачныя каганцы, падобныя кшталтам да судзін, дрэваў, звярат, птушак або статуяў, трымаючых лямпы, напоўненыя пахучаю алівай, выкананых з мармуру, з залочанае карынцае медзі, не так чароўных, як той слаўны свячнік Апалона Нэронавы, але стройных, работы слаўных разьбяроў. Некаторыя былі папрыслоньваныя александрыйскім шклом або ажуровымі тканінамі з-над Інду, чырвонага колеру, блакітнага, жоўтага, фіялетавага, так што ўвесь атрыюм поўны быў рознаколерных праменьняў. Усюды расходзіўся пах нарду, да якога Вініць прывык і палюбіў на ўсходзе. У глыбі дому, дзе снавала мноства жаночай і мужчынскай службы, было таксама ясна. У трыклініюме быў накрыты стол для чатырох асоб, меліся бо апрача Вініція й Лігіі туды засесці Пятроні й Хрызатэміс.

Вініць ува ўсім трымаўся слоў Пятронія, які раіў яму не йсці па Лігію, толькі паслаць з цэзаравым дазволам Атацына, а самому спаткаць яе дома і прыняць з чулай міласпагаднасцяй, а нат з жэстам асаблівае чэсці.

— Учора быў ты п'яны, — вяртаўся яму. — Я бачыў цябе: абходзіўся з ёю, як камяняр з Альбанскіх гор. Не будзь лішне нахабны ды памятай: добрае віно трэба піць паволі. Ведай таксама й тое, што салодка пажадаць, але шчэ саладзей быць пажаданым.

Хрызатэміс мела на гэта свой, крыху інакшы пагляд, але Пятроні, называючы яе сваёю вясёлкаю й галубкаю, пачаў ёй уталкоўваць, якая можа быць розніца між выпрактываваным цыркавым яздуном а хлапчанём, што першы раз садзіцца ў квадрыгу. Пасля, звярнуўшыся да Вініція, гутарыў далей:

— Здабудзь ейны давер, развесялі яе, будзь для яе міласпагодным. Я не хацеў бы глядзець на сумную бяседу. Заклянися ёй Гадэсам, што аддасі яе Пампоні, а ўжо твая справа, каб назаўтра сама хацела застацца, не вяртацца.

Пры гэтым, цыкнуўшы на Хрызатэміс, дасказаў:

— Я пяты вось ужо год штодзень паступаў у такі больш-менш спосаб з гэнай палахлівай птушынай і не магу наракаць на ейную строгасць.

Хрызатэміс шлёпнула за гэта яго па плячы павіным вахляром і сказала:

— Або ж не працівілася, ты, сатыр!

— З увагі на майго папярэдніка...

— Або ж не прыпадаў да маіх ног?

— Каб на іх пальцы накладаць пярсцёнкі.

Хрызатэміс мімахоць зіркнула на свае стопы, на пальцах бо сапраўды іскрылася каштоўнае бліскоцце, і абое з Пятроніем пачалі рагатаць. Але Вініць не слухаў іхняе спрэчкі. Сэрца яго неспакойна хвалявалася пад узорыстай шатай сірыйскага святара, у якую выстраіўся на спатканне Лігіі.

— Ужо ж хіба павінны былі выйсці з палаца, — адазваўся як бы сам да сябе.

— Павінны былі, — пацвердзіў Пятроні. — Можа, табе тым часам расказаць аб варажбе Апалонія з Тыяны або тую гісторыю Руфіна, якое не скончыў я, не помню чаму?

Але Вініція мала цікавіў Апалон з Тыяны, як і гісторыя Руфіна. Думка ягоная не адступала ад Лігіі, і хоць чуў, што прыгажэй было спаткаць яе дома, чым ісці ў ролі хапуна да палаца, а ўсё ж каяўся, што не пайшоў, хоць бы й для таго толькі, каб хутчэй пабачыцца з ёю ды сядзець пры ёй у цяні лектыкі.

Нявольнікі тым часам унеслі трыножнік, упрыгожаны галоўем трыкаў, а на ім — бронзавыя місы з вугалём, на якое пачалі пасыпаць малыя сцібуркі мырры й нардру.

— Ужо падыходзяць да Карынаў, — гарачыцца зноў Вініць.

— Ён не вытрымае, выскачыць насустрач і гатоў яшчэ з імі размінуцца, — адазвалася Хрызатэміс.

Вініць ухмыльнуўся й бязмысна адказвае:

— Вытрымаю.

Але пачаў варушыць ноздрамі ды сапці. Гледзячы на гэта, Пятроні дзівіцца:

— Няма ў ім філэзафа ні на адну сыстэрцыю, ніколі мусі не зраблю з гэтага сына Марса чалавека.

Вініць не вядзе нат і вухам:

— Ужо на Карынах!..

А яны сапраўды завярталіся ўжо да Карынаў. Нявольнікі, так званыя лямпадарыі, ішлі наперадзе, іншыя — педысеквы — абапал лектыкі. Атацын — за лектыкай, не спушчаючы з вока паход.

Але ішлі паволі, бо лятарні ў руках нявольнікаў не надта паказвалі дарогу ў неасветленым горадзе. Дый вуліцы поблізу палацу былі бязлюдныя, рэдка сямтам з лятарняю прасоўваўся хто, але далей былі поўныя руху. З кожнага, бадай, завулка выходзіла па трох-чатырох, усе без святла, усе ў цёмным акрышці. Некаторыя ступалі поспал з паходам, мяшаючыся з нявольнікамі, іншыя большымі грамадамі заходзілі насупраць. Некаторыя сланяліся, моў п'яныя. Часамі паход натыкаўся на такое замінішча, што лямпадарыі мусілі пакрыкваць:

— Праход для крывічэснага трыбуна Марка Вініція!

Лігія бачыла праз адхіленыя фіранкі гэныя цёмныя грамады і аж калацілася. Агортвала яе то надзея, то трывога. «Гэта ён! Гэта Урсус і хрысціяне? Станецца тое ўжо хутка,— шаптала дрыжачымі вуснамі.— О Хрысце, дапамажы! Хрысце, ратуй!»

Але Атацын, які спачатку не надта зважаў на абыдны вулічны рух, цяпер насцярожыўся. Тут было нешта нейкае. Лямпадарыі мусілі штораз часцей пакрыкваць: «Дарогу для лектыкі крывічэснага трыбуна!» З бакоў невядомыя прахадзімцы так напіралі на лектыку, што Атацын загадаў адганяць іх кіем.

Нараз падняўся наперадзе крык, свечачы воміг патухлі. Каля лектыкі зрабілася сумятня і бойка. Атацын скеміў: гэта быў напад.

І, уцяміўшы гэта, атрупеў. Усе ведалі, што цэзар часта для гульні буяніць з аўгустыянамі і на Субуры, і ў іншых кварталах гораду. Ведама было, што часамі нат прыносіў з тых начных гульняў сінякі й гузы, але хто бараніўся, ішоў на смерць, хоць бы й сенатар. Дом вартаўнікоў, абавязкам якіх быў нагляд над горадам, быў не надта далёка, але старожа ў гэтых выпадках старалася нічога не чуць і не бачыць. Ня лектыкі тым часам кіпела. Людзі пачалі змагацца, біцца, валяць ды таптаць адзін другога. Атацыну бліснула ў галаве думка: ратаваць перад усім Лігію й сябе, а рэшту пакінуць к ліхой долі. Дык, выцягнуўшы яе з лектыкі, шапіў на рукі й давай уцякаць упоцёмкі.

Але Лігія пачала клікаць:

— Урсус! Урсус!

Была ў белая апранута, дык лёгка было яе дагледзець. Атацын пачаў другою вольнаю рукою накідаць на яе свой плашч, як тут страшэнныя абцугі шапілі ягоны карак, а зверху нешта цяжкае грывнула па галаве.

І ён упаў, бы вол, удараны абухам перад алтаром Ёвіша.

Нявольнікі большай часткай ляжалі на зямлі або бараніліся, гопаючыся ў поцемках аб заломы муроў. На мейсцы асталася толькі пахрабустаная ў шчэпкі лектыка. Урсус імчаў Лігію ў бок Субуры, спадручнікі ягонья беглі за ім, паволі рассыпаючыся па дарозе.

Нявольнікі пачалі збірацца ля дому Вініція й раіцца. Не смелі ўвайсці. Пасля кароткай нарады вярнуліся на мейсца нападу, знайшлі там некалькі забітых, а між імі Атацына. Ён яшчэ сцепваўся ў смяротных канвульсіях, раптам у апошняй сільнейшай канвульсіі спруцянеў і так застыў.

Тады забралі яго і, вярнуўшыся, затрымаліся зноў перад брамаю. Трэ было, аднак, паведаміць гаспадара, што сталася.

— Гул хай паведаміць, — шапталі некалькі галасоў. — Кроў у яго плыве па твары, як і нам, дый гаспадар яго любіць. Гулу зручней, чым каму.

А германін Гул, стары нявольнік, які вынянчыў Вініція, а трапіў да яго ў спадчыне ад маткі, Пятроніевай сястры, кажа:

— Я далажу, але пойдзем усе. Хай гнеў ягоны не спадзе на мяне аднаго.

Вініць зусім знецярпліваўся. Пятроні й Хрызатэміс пасміхаліся з яго, а ён бегаў сюды-туды па атрыюме, паўтараючы:

— Ужо ж павінны былі быць!.. Ужо ж павінны быць! — і рваўся йсці, але гэньны абое ўстрымоўвалі яго. Нараз у сенях пачуліся крокі, і да атрыюма гуртам убеглі нявольнікі. Пасталі борзда пад сцяною, паднялі рукі ўгару ды пачалі трывожліва енчыць:

— Аааа!..Аа!

Вініць прыскочыў да іх:

— Дзе Лігія? — завяў страшным змененым голасам.

— Аааа!..

Тады Гул выйшаў з пакрываўленай галавою, адзваючыся хутка й жаласліва:

— Во кроў, спадару! Баранілі! Во кроў, спадару, бачыце, кроў!..

Але не паспеў дакончыць, Вініць схапіў бронзавы ліхтар і адным ударам раскалаў чэрап нявольніка ды, дзеручы валасы на галаве, хроп са злосці:

— Me miserum! Me miserum!

Аж счарнеў, вырачыў вочы, аж пена выступіла на вуснах.

— Розаг!!! — крыкнуў нялюдскім голасам.

— Спадару! Аааа!.. Злітуйся! — скавыталі нявольнікі.

Устаў сканфужаны Пятроні.

— Хадзем, Хрызатэміс, — кажа. — Калі хочаш глядзець на мяса, загадай адбіць краму разніка на Карынах.

І выйшаў з атрыюма, а ўва ўсім доме, расхарошаным зеленню й вырыхтаваным да банкету, пачалі незабаўна свістаць розгі ды разлягацца енкі, якія трывалі амаль да самага рання.

XI

Гэтае ночы Вініць зусім не клаўся спаць. Цераз нейкі час пасля адыходу Пятронія, калі енкі катаваных нявольнікаў не маглі суняць ані ягонага болю, ані закатнасці, сабраў грамаду іншых слугаў і на чале іх, позна ўжо ноччу, кінуўся на пошукі Лігіі. Аббегаў квартал Эсквілінскі, пасля Субуру, Вікус Сцэлератус ды ўсе прымежныя завулкі. Потым абыйшоў Капітоль, праз мост Фабрыцыя лучыў на абток ды перабегаў частку гораду затыбранскую. Але беганіна гэтая была бязмэтная, сам бо не меў надзеі знайсці Лігію, і калі шукаў яе, дык таму толькі, каб чым-небудзь запоўніць страшную ноч. І вярнуўся дамоў аж на світанні, калі ў горадзе пачалі з'яўляцца вазы і мулы гандляроў агароднінай, ды пекары адчынялі ўжо крамы. Вярнуўшыся, загадаў пахаваць цела Гула, якога ніхто не смеў дагэтуль крануць, пасля тых нявольнікаў, у якіх адабрана Лігія, загадаў выслаць на вёску да эргастулаў, дзе праца на плантацыях была карай, страшнейшай за смерць, бадай. У канцы кінуўся на пасланую лаву ў атрыюме ды пачаў хаатычна раздумоўваць, якім чынам знойдзе ды забярэ Лігію.

Зрачыся яе, страціць, не бачыць яе болей здавалася яму немагчымым, і на самы ўспамін аб гэтым ахапляла яго шалёнасць. Самавольная натура маладога ваяра першы раз магла суцяміць, як гэта можа быць, каб хто смеў станавіцца ўпоперак ягонай жады. Хай бы лепш свет і горад разваліліся ў друзы, чым жаданні ягоныя не маглі збыцца. Адхапілі яму чару раскошы амаль з вуснаў, дык здавалася яму, што сталася нешта незвычайнае, выклікаючае помсту права боскага й людскога.

Не хацеў ды не мог пагадзіцца з горкаю доляй, ніколі бо нічога так не пажадаў, як Лігіі. Немагчыма, здавалася, без яе жыць. Не ўмеў сабе ўявіць, што страціў бы без яе ўзаўтра, як мог бы перажыць наступныя дні. Часамі ахапляў яго на яе шалёны гнеў. Жадаў бы мець яе на тое, каб яе біць, валачыць за валасы па кубікуломе і зганяць на ёй злосць; то ноў парывала яго страшэнная туга да ейнага голасу, постаці, вачэй, і гатоў, здэцца, быў упасці да ейных ног. Клікаў яе, грыз пальцы, абнімаў рукамі голаў. Натужваўся з усіх сіл думаць спакойна аб пошуках яе і не мог. Прыходзілі ў голаў тысячы ўсялякіх спосабаў, але ўсё шалёныя. У канцы ўлезла яму ў голаў думка, што ніхто іншы не мог яе адабраць, толькі Аўлюс, а прынамсі Аўл мусіў ведаць, дзе яна.

І схпіўся бегчы да Аўлаў. Калі не аддадуць яе, калі не пабаяцца пагрозаў, пойдзе да цэзара і пажаліцца на старога ваяводу непаслухмянага ды здабудзе на іх прысуд смерці, але перад гэным усім выдабудзе ад іх звестку, дзе Лігія. Нават калі б аддалі яе дабрахоць, дык усё адно помсціўся б. Прынялі, праўда, яго ў свой дом і даглядалі хворага, але гэта нічога. Гэтай адной крыў-

дай звольнілі яго ад усякай удзячнасці. Тут мсцівая і заўзятая душа ягоная пачала любаватца думкай пра роспач Пампоніі Грэцыны, як старому Аўлу прынясе цэнтурыён смяротны прысуд. А быў амаль пэўны, што яго здабудзе. Дапаможа яму ў гэтым Пятроні. Дый сам цэзар не шкадуе нічога просьчым аўгустыянам, хіба змушае да гэтага асабістая нехаць або жадоба.

Сэрца ў ім замерла ад іншых думак і гадак. Ануж сам цэзар адбіў Лігію?

Усе ведалі, што цэзар часта шукаў у начным буянстве забаўкі сярод нуды. Нат Пятроні ўдзельнічаў у гэтых забавах. Галоўнай мэтай іх было, праўда, хапанне жанчын і падкіданне іх на ваяцкім плашчы аж да непрытомнасці. Аднак жа сам Нэрон часамі называў такія буянствы лоўляю перлаў: здаралася бо, што ў нетры ўбогіх кварталаў вылоўлівалі перлу сапраўднай маладой красы.

Тады *sagatio*, як называлася падкіданне на ваяцкай гуні, рабілася сапраўдным хапунствам, і перлу адсылалі або на Палатын, або да каторае з многіх віллаў цэзара, або ў канцы Нэрон аддаваў яе катораму таварышу. Так магло здарыцца і з Лігіяй. Цэзар углядаўся на яе падчас банкету, і Вініць ані на момант не сумняваўся, што мусіла яму выдавацца найпрыгажэйшаю з жанчын, якіх дагэтуль бачыў. Як жа інакш магло быць? Праўда, Нэрон меў яе на Палатыне і мог проста затрымаць, але, як казаў Пятроні, цэзар не меў адвагі ў злачынствах і, могучы дзеяць адкрыта, дзеяў заўсёды таемна. Гэтым разам магло яго да гэтага схіліць пабойванне Папеі. Вініцію прыйшло цяпер у голаў, што Аўлюсы, можа, б і не смелі гвалтам адбіраць падараванай яму дзяўчыны. Дый хто ж бы адважыўся? Няўжо той вялігурны ліг з блакітнымі вачыма, які, аднак, адважыўся ўвайсці да трыклініюма ды вынесці яе на руках з банкету? Але дзе ж бы ён з ёю схваўся, куды б яе мог занесці? Не, нявольнік не адважыўся б на гэта. Дык зрабіў гэта ніхто іншы, як цэзар.

На ўспамін аб гэтым Вініцію аж пацямнела ўваччу, і пот на ілбе выступіў Лігію, знача, страціў назаўсёды. Можна было яе вырваць з усялякіх іншых рук, але не з такіх. Цяпер жаласней, чым дагэтуль, мог бедаваць: *Vae misero mihi!* Уява прадстаўляла яму Лігію ў лапах Нэрона, і першы раз у жыцці зразумеў, што ёсць думкі, якіх чалавек не можа папросту перажыць. Толькі цяпер адчуў, як моцна пакахаў яе. Як тапельцу маланкавым становіцца ўсё жыццё, так яму стала ўваччу Лігія. Відзеў яе і чуў кожнае ейнае слова. Бачыў яе пры вадаліве, бачыў яе ў Аўлаў ды на банкете. Адчуваў яе зноў блізка, чуў пах ейных валасоў, цеплыню цела, раскошу цалункаў, якімі на банкете расціскаў ейныя нявінныя вусны. Выдавалася яму ў сто разоў прыгажэйшай, жаданай, салодшай, у сто разоў больш незвычайнай адзінай выбранкай спаміж іншых смяротнікаў ды бостаў, чым калісь. І як падумаў, што гэта ўсё, што так ушчапілася ў ягонае сэрца, сталася крывёй і жыццём, што згарнуць Нэрон, хапіў яго боль зусім фізічны, так страшны, што гатовы быў галавою біць аб сцены атрыюма, пакуль не расквасіць яе. Адчуваў, што хіба ашалее, дый ашалеў бы,

¹ «Гора мне, няшчаснаму!» (лац.).

каб не жада помсты. Як раней выдавалася яму, што немагчыма жыць, калі не здабудзе Лігіі, гэтак цяпер — што немагчыма памерці, пакуль не адпомсціць за яе. Гэтая адзіная думка давала яму нейкую польгу. Буду тваім Касыем Харрэм! — гаварыў сабе, думаючы пра Нэрона. Па хвіліне, хапіўшы з кветачных вазаў, акружаючых імплівіюм, зямлі, заклёўся страшнай прысягай помсты перад Эрэбам, Гэкатаю ды ўласнымі дамавымі лярэмі.

Аж лягчэй яму стала. Прынамсі меў дзеля чаго жыць, запаўняць дні і ночы. І, змяніўшы намер ісці да Аўлаў, загадаў несціся на Палатын. У дарозе раздумоўваў: калі не дапусцяць яго да цэзара або захочуць спраўджаць, ці не мае пры сабе зброі, дык гэта будзе доказ, што Лігію схапіў цэзар. Зброі, аднак, не ўзяў. Быў не ў змозе цвяроза разважаць, але, як заўсёды людзі, ахопленыя адной думкай, трымаў у кантролі адно помсту. Не хацеў, каб уцякла яна перадчасна. Апрача таго жадаў перад усім пабачыцца з Актэ, спадзяваўся бо ад яе даведацца праўды. Дразніла яго таксама й надзея, ануж там пабачыць і Лігію, аж дрыготы прабіралі ад такога думкі. Ануж мо цэзар схапіў яе, не ведаючы каго, ды сяння яму аддасць яе? Але праз момант адагнаў гэтую згадку. Каб маніліся яму адаслаць яе, дык адаслалі б учора. Актэ адна магла ўсё выясніць, і яе перш-наперш трэ пабачыць.

Уцвярдзіўшыся ў гэтай пастанове, загадаў нявольнікам спяшацца і па дарозе падумоўваў то пра Лігію, то пра помсту. Чуў, што святары егіпскае багіні Пахт умеюць наганяць хваробу на каго захочуць, і вырашыў даведацца ад іх пра спосаб на гэта. На ўсходзе расказвалі яму таксама, што жыды маюць нейкія заклёўкі, ад якіх на цела нападаюць скулы. Між нявольнікаў меў дома колькінаццаць жыдоў, дык абяцаў сабе: як вернецца, усыпле ім, каб выявілі тайніцу. З найбольшай, аднак, раскошай думаў аб кароткім рымскім мячу, які выпускае кроў струмянём менавіта такім, які выліўся з Кая Калігулы і пакінуў неспіральныя плямы на калюмне портыку. Гатовы быў цяперака вымардаваць увесь Рым, а калі б якія мсцівыя багі абяцалі яму, што ўсе людзі вымруць за выняткам яго й Лігіі, згадзіўся б на гэта.

Перад уваходным лукам апрытамнеў, убачыўшы старожу прэторыянскую, і падумаў: калі будуць хоць крыху ўтрудняць яму праход, гэта будзе доказ, што Лігія з волі цэзара ёсць у палацы. Але галоўны цэнтурыён прыязна ўхмыльнуўся да яго і, падступіўшы некалькі крокаў, сказаў:

— Вітаю крывічэснага трыбуна. Калі йдзеш з прывітаннем да цэзара, трапіў на благую пару. І не ведаю, ці магчымеш яго пабачыць.

— А што сталася? — спытаў Вініць.

— Боская аўгуста малая неспадзявана захварэла ад учарашняга дня. Цэзар і аўгуста Папея пры ёй разам з лекарамі, паскліканымі з усяго гораду.

Гэта было не абы-якое здарэнне. Цэзар, як урадзілася яму гэтая дочанька, шалеў проста з радасці і прыняў яе *extra humanum gaudium*¹. А яшчэ перад гэтым сенат урачыста паручаў багом улонне Папеі. Складаліся ахвя-

¹ «З надчалавечай радасцяй» (лац.).

ры і спраўлялі ў Анцыпюме, дзе даканаліся народзіны, вясёлыя гульні, ды пабудавалі двум Фартунам святыні. Нэрон, які ні ў чым не ведаў меры, без меры таксама й дзіця гэнае кахаў, а Папеі пэўна ж было яно таксама дарагім, хоць бы й дзеля таго, што ўмацоўвала ейную пазіцыю ды ўплывы.

Ад здароўя й жыцця малое аўгусты магла залежаць доля ўсяе імперыі, але Вініць так быў затурбаваны сам сабою, собскаю справаю й каханнем, што, не зважаючы на цэнтурыёна, адказаў:

— Хачу пабачыцца толькі з Актэ.

І прайшоў.

Актэ была таксама пры дзіцяці, і мусіў чакаць на яе доўга. Прышла аж каля паўдня, блядая, змучаная, а пабачыўшы Вініція, збялела яшчэ больш.

— Актэ, — адазваўся, хапаючы ейныя рукі, Вініць, і цягнучы яе на сярэдзіну атрыюма, — дзе Лігія?

— Я цябе хацела пра гэта спытацца, — адказала, глядзячы яму дакорна ў вочы.

А ён, хоць прыракаў сабе выпытаць яе спакойна, зноў далонямі сціснуў голаў ды, скрывіўшыся ад болю й гневу, паўтараў:

— Няма яе! Схапілі мне яе ў дарозе!

Пасля, аднак, суняўся і, нахіліўшыся да Актэ, пачаў праз заціснутыя губы цадзіць:

— Актэ... Калі табе жыццё міла, калі не хочаш стацца прычынай няшчасця, якога не здолееш нат сабе ўявіць, скажы: ці не цэзар схапіў яе?

— Цэзар не выходзіў учора з палацу.

— На цень маці твае, на ўсе боствы! Ці няма яе ў палацы?

— На цень маткі мае, Марк, няма яе ў палацы, ды не цэзар схапіў яе. Учора захварэла малая аўгуста, і Нэрон не адступае ад ейнае калыскі.

Вініць супакоіўся. Тое, што здавалася яму найстрашнейшым, не пагражае.

— Дык схапілі яе, — дадумоўваецца, садзючыся на лаве ды заціскаючы кулак, — Аўлы, гора ім.

— Аўл Плаўт быў тут сяння рана. Не мог са мною спаткацца, бо я была пры дзіцяці, але выпытваў пра Лігію ў Эпафрадыта ды іншых слугаў цэзарскіх, а пасля сказаў ім, што яшчэ прыйдзе пабачыцца са мною.

— Хацеў адварнуць ад сябе падазрэнне. Калі б не ведаў, што сталася з Лігіяй, прайшоў бы да мяне шукаць яе.

— Пакінуў мне некалькі слоў на таблічцы, з якіх убачыш, што ён сяння рана быў у цябе, спадзяваўся бо там знайсці забраную на тваё і Пятроніева жаданне праз цэзара Лігію, там яму сказалі, што сталася.

Сказаўшы гэта, пайшла ў кубікулом і праз момант вярнулася з таблічкаю Аўла.

Вініць прачытаў і анямеў. Актэ як бы чытала ягоныя думкі ў насупленым твары, бо зараз адазвалася:

— Не, Марк. Сталася тое, чаго жадала сама Лігія.

— Ты ведала, што яна манілася ўцякаць! — загарэўся Вініць. А яна глянула на яго сваімі ймглістымі вачыма амаль сурова:

— Я ведала, што не хоча быць тваёй наложніцай.

— А ты кім была ўсё жыццё?!

— Я была перад тым нявольніцай.

Але Вініць не перастаў бурыцца. Цэзар падарываў яму Лігію, дык ён не патрабуе пытаць, кім была яна перад тым. Знойдзе яе хоць бы пад зямлёю і зробіць тое, што яму спадабаецца. Так! Яна будзе ягонай наложніцай. Загадае сцёбаць яе, пакуль яму не надакучыць. Калі яму спрыкрыцца, аддасць яе апошняму з сваіх нявольнікаў або паставіць яе круціць жорны ў сваіх гаспадарках у Афрыцы. Будзе яе цяперака шукаць толькі на тое, каб зганьбіць, стаптаць ды ўпакорыць.

І, запаліяючыся штораз гарачэй, губіў усякую меру да таго, што нат Актэ пазнала, што казаў больш, чым здольны быў бы выканаць, і тое гаварылі ў ім гнеў і пакута. Над пакутай мела б літасць, але перабраная мера парвала ейную цяплівасць так, што ўрэшце спытала яго, чаго да яе прыйшоў.

Вініць не мог адразу знайсці адказу. Прыйшоў да яе, бо так хацеў, бо спадзяваўся выдабыць ад яе якія звесткі, але, фактычна, прыйшоў толькі да цэзара, а, не могучы з ім пабачыцца, зайшоў да яе. Лігія, уцякаючы, спрацівілася волі цэзара, дык ён упрасіць яго, каб загадаў шукаць яе ўва ўсім горадзе ды дзяржаве, хоць бы прыйшлося спатрэбіць да гэтага ўсе легіі ды ператрэсі па чарзе кожны дом. Пятроні дапаможа яму, і пошукі пачнуцца ад сянняшняга дня.

На гэта Актэ кажа:

— Глядзі, каб не страціў яе назаўсёды тады, як з цэзаравага загаду яе знойдуць.

Вініць нахмурыў бровы:

— Што гэта значыць? — спытаў.

— Слухай, Марк, мяне! Учора былі мы з Лігіяй у тутэйшым парку і спаткалі Папею, а з ёю і малую аўгусту, якую несла негрынка Ліліт. Увечар дзіця захварэла, а Ліліт кажа, быццам яго ўраклі, і што ўракла яго тая чужаземка, якую ў парку спаткалі. Калі выздаравее, забудуць пра гэта, але пад прычыну Папея асудзіць Лігію за чараўніцтва, а тады, дзе б яе ні знайшлі, не будзе для яе ратунку.

Настала хвіліна маўчання, пасля Вініць адзваецца:

— А можа, і ўракла яе. І мяне ўракла.

— Ліліт кажа, што дзіцянё зараз заплакала, як яго пранеслі каля нас. І сапраўды! Заплакала. Няйначай, вынеслі яго ў парк ужо хворае. Марк, шукай яе сам, дзе хочаш, але пакуль малая аўгуста не выздаравее, не гутар аб ёй з цэзарам, бо сцягнеш на яе помсту Папеі. Даволі ўжо наплакалася яна праз цябе, дык хай багі сцерагуць яе беднае галованькі.

— Ты любіш яе, Актэ? — спытаў панурыста Вініць.

Уваччу вызвольніцы заблішчэлі слёзы.

— Так. Я надта палюбіла яе.

— Бо табе не адплаціла нянавісцю так, як мне.

Актэ паглядзела на яго праз хвіліну, як бы сумнявалася ці манілася даследзіць шчырасць ягоных слоў, пасля адказала:

— Чалавеча сляпы і заўзяты! Яна цябе кахала.

Вініць схпіўся пад уплывам гэных слоў, як удараны. Няпраўда! Ненавідзела яго. Скуль Актэ можа ведаць?! Ці пасля аднадзённага знаёмства Лігія выпавядалася перад ёю? Што гэта за каханне, якое прагне безгалоўя, бяздоля, няпэўнай будучыні, а можа і смерці замест узяленага дому, дзе чакае з пачосткаю каханы? Не чуць бы яму такіх рэчаў, а то гатовы ашалець. Не аддаў бы ён гэнай дзяўчыны за ўсе скарбы гэтага палацу, а яна ўцякла. Што гэта за каханне, якое баіцца раскошы, а плодзіць боль? Хто гэта здолее ўцяміць? Хто зможа зразумець? Калі б не надзея, што знойдзе яе, пырнуў бы ў грудзі сабе мячом. Любоў аддае, не адбірае. Былі моманты ў Аўлаў, што ён сам верыў у блізкае шчасце, але цяпер ведае, што яго ненавідзела, ненавідзіць ды памрэ з нянавісцю ў сэрцы.

Актэ, звычайна баязлівая і лагодная, абурылася ў сваю чаргу. Як жа ён хацеў яе здабыць? Замест пакланіцца пра яе Аўлюсу і Пампоніі, адабраў яе бацьком падступна. Маніўся зрабіць не жонкай, а палюбоўніцай яе, гадаванку годнага дому, князёўну! І ўцягнуў яе ў гэты дом бессаромнасці і распусты, зняважыў ейныя нявінныя вочы відовішчам распуснага банкету, паступаў з ёю, як з лёгкадумнаю дзяўчынай. Няўжо забыў, чым ёсць радня Аўлаў, і кім Пампонія Грэцына, якая ўгадавала Лігію? Няўжо не мае даволі розуму, каб даўмецца, што гэта іншыя жанчыны, чым Нігідыя, Кальвія Крыспініла, Папея ды ўсе тыя, якіх спаткае ў доме цэзара? Няўжо, спаткаўшы Лігію, не даўмеўся адразу, што гэтае нявіннае дзяўчо, якое пажадае хутчэй смерці, чым ганьбы, увасабленнем ёсць чысціні? Скуль жа ён ведае, якім яна багом верыць, і ці не чысцейшым, не лепшым, як распусная Венус або Ізыс, якім аддаюць шанаванне распусныя рымлянкі? Не! Лігія не спавядалася перад ёю, казала ёй, што чакае ратунку ад Вініція, спадзявалася, што ён выпрасіць для яе ад цэзара дазвол вярнуцца дамоў ды аддасць яе Пампоніі. Гэта кажучы, чырванела, бы дзяўчо, якое кахае і спадзяецца. І ейнае сэрца кахала яго, але ён сам нагнаў пуд, знеахвоціў, пакрыўдзіў, і хай жа цяпер яе шукае з цэзаравай паліцыяй, але хай ведае таксама, што калі дзіцяне Папеі памрэ, дык западозраць яе, і згуба ейная тады немінучая.

Гнеў і боль Вініція пачалі паволі змякчацца. Думка аб тым, што Лігія кахае яго, устрасянула ягонай душою да глыбіні. Прыпомніў яе сабе ў парку ў Аўлаў, слухающую ягоных слоў з пачырванелым тварам ды бліскучымі вачыма. Выдавалася, што тады іставетна пачынала яго кахаць, і нагла агарнула яго пры гэным успаміне пачуццё нейкага шчасця, сто разоў большага, чым тое, якога жадаў. Падумаў — сапраўды мог мець яе паслухмяную ды кахающую. Апрапа б дзверы ягоныя ды намасціла б іх воўчым тукам, а пасля засела а, як жонка, на воўне авечага руна пры ягоным агменю. Пачуў бы з ейных вуснаў сакрамэнтальнае: «Дзе ты, Кай, там і я, Кая», і была б ягонай назаўсёды.

Чаму ён так не зрабіў? Быў жа гатовы. А цяпер няма яе, і можа не знайсці, а калі б і знайшоў, можа згубіць, ды і хоць не згубіў бы, не захочуць яго ні Аўлы, ні

яна. Тут гнеў пачаў яму зноў падымаць на галаве валасы, але цяпер гневаўся не на Аўлаў ды Лігію, толькі на Пятронія. Ён усяму вінаваты. Каб не ён, Лігія не патрабавала б хавацца, была б ягонай сужаніцай, і ніякая небяспека не вісела б над ейнай галавою. А цяпер сталася, і позна папраўляць бяду, яна не дасца напавіць.

— Запозна!

Здавалася яму, процьма адкрылася пад ягонымі нагамі. Сам не ведаў, што рабіць, як паступаць, куды падацца. Актэ паўтарыла, бы рэха, слова «запозна», яно ў чужых вуснах загучала яму, як прысуд смерці. Разумеў толькі адну рэч, што трэба яму знайсці Лігію, бо йнакш станецца з ім нешта дрэннае.

І, закруціўшыся машынальна ў тогу, думаў адыйсці, не развітваючыся з Актэ, аж тут заслона, дзелячая сені ад атрыюма, адхіляецца, і бачыць воміг перад сабою асобу Пампоніі Грэцыны.

І яна, мабыць, даведалася ўжо аб прапажы Лігіі і, спадзеючыся, што ёй схадней будзе, чым Аўлу, спаткацца з Актэ, прыйшла да яе па весткі.

Прыкмеціўшы Вініція, звярнулася да яго і сказала:

— Марк, хай Бог табе даруе крыўду, якую ты зрабіў нам і Лігіі.

А ён стаяў, звесіўшы голаў, з пачуццём няшчасця й віны, не разумеючы, які Бог меўся ды мог яму дараваць, і чаму Пампонія гаварыла аб дараванні тады, калі павінна была б казаць аб помсце.

І ўрэшце выйшаў з галавою бязраднай, поўнай цяжкіх думак, турботы й недаўмення.

На дзядзінцы і пад галярэяй стаялі неспакойныя грамады людзей. Між палацавымі нявольнікамі відны былі рыцары й сенатары, што прыйшлі даведацца пра здароўе малое аўгусты, а адначасна паказацца ў палацы ды даць доказ свае спагаднасці хоць бы й перад нявольнікамі цэзара. Вестка аб хваробе «багіні», відаць, разыйшлася борзда, бо ў браме з'яўляліся штораз новыя асобы, а праз атворыну луку бачны быў цэлы натаўп. Некаторыя з прыйшоўшых, бачачы Вініція, выходзячага з палацу, пыталі яго пра навіны, але ён, нічога не адказваючы, ішоў уперад, пакуль Пятроні, прыспеўшы таксама ўжо па навіны, амаль не здырыўся з ім грудзмі ды не затрымаў.

Вініць быў бы найначай загарэўся, убачыўшы яго, ды дапусціўся б якога бяспраўя ў палацы цэзара, каб не тое, што ад Актэ выйшаў, як зламаны, так зняможаны ды прыгнечаны, што на пару аціхла ў ім гарачая жорсць. Адапхнуў, аднак, Пятронія й хацеў прайсці, але той затрымаў яго амаль сілком.

— Як маецца боская? — спытаў.

Гэтае наставанне зноў раздражніла Вініція ды ўзбурыла яго ў адной хвіліне.

— Хай процьма глыне яе разам з усім гэтым домам! — выпадзіў праз зубы.

— Маўчы, самагубца! — перасцерагае Пятроні і, агледзеўшыся навокал, хуценька дасказвае:

— Хочаш даведацца што аб Лігіі, дык хадзі са мною. Не! Тут не скажу нічога! Хадзі са мною, падзялюся сваімі здагадкамі аб лектыцы.

I, абняўшы юнака, вывеў яго як мага хутчэй з палацу.

Пра гэта яму галоўна расходзілася, бо навін ніякіх не меў. Будучы дасцейлівым чалавекам і маючы, паміма ўчарашняга абурэння, шмат спагады да Вініція дый пачуваючыся да адказнасці за ўсё, што сталася, быў ужо нешта надумаў і, як селі ў лектыку, кажа:

— Паставіў я маіх нявольнікаў цікаваць пры кожнай браме, даўшы ім дакладную характарыстыку выгляду дзяўчыны й таго вялігура, што вынес яе ад цэзара з банкету, няма бо сумніваў, што гэта ён яе адабраў. Слухай мяне! Быць можа, Аўлюсы маняцца схаваць яе ў каторай сваёй вёсцы, а тады будзем ведаць, у які бок з ёю пададуцца. Калі пры брамах яе не ўбачаць, дык, знача, засталася ў горадзе, і сяння яшчэ й тут распачнем пошукі.

— Аўлюсы не ведаюць, дзе яна, — адказаў Вініць.

— Ты пэўны, што так ёсць?

— Бачыўся я з Пампоніяй. Яны шукаюць яе таксама.

— Учора не магла выйсці з места, бо ноччу замкнёныя брамы... Двух маіх вартаўнікоў сочаць ля кожнае брамы. Адзін маецца йсці ўслед за Лігіяй і асілкам, другі зараз мне падасць вестку. Калі яна ў горадзе, знойдзем яе, бо таго ліга лёгка пазнаць па росце й плечуках. Шчасце тваё, што не схапіў яе цэзар, а магу цябе ўпэўніць, што не, бо на Палатыне няма для мяне тайніц.

Вініція шчэ больш ахапіў жаль, чым гнеў, і дрыготным голасам пачаў расказваць Пятронію, што гаварыла яму Актэ і якія новыя небяспекі навіслі над Лігіяй, так страшныя, што трэ будзе, знайшоўшы яе, укрываць ад Папеі. Пасля пачаў горка наракаць на рады Пятроніевы. Каб не ён, усё было б інакш. Лігія жыла б у Аўлюса, а ён, Вініць, мог бы з ёю спатыкацца штодзень і быў бы шчаслівейшы за цэзара. І чым больш гаварыў, тым больш абураўся, аж пачалі крапаць з вачэй слёзы жалбы ды злосці.

А Пятроні, які проста не спадзяваўся, каб малады юнак мог пажадаць і кахаць да такой ступені, бачачы гэныя слёзы распачы, казаў сабе, у душы дзівячыся:

— О, магутная валадарыня Цыпру, ты адна пануеш над багамі й людзьмі!

XII

Калі выселі перад домам Пятронія, загадчык атрыюма далажыў, што ніводзін нявольнік з высланых яшчэ не вярнуўся. Атрыенсіс загадаў аднесці ім харчу ды новы загад, каб пад пагрозай розаг пільнавалі ўсіх выходзячых з гораду.

— Бачыш, — кажа Пятроні, — без сумнення, яны дасюль яшчэ ў горадзе, дык знойдзем іх. Загадай, аднак, і сваім людзям вартаваць пры брамах, лепш тым, якіх пасылаў па Лігію, бо яны лёгка яе распазнаюць.

— Я паразганяў іх на вёскі ў эргастулы,— адказвае Вініць,— але зараз адклічу, хай ідуць да брамаў.

І, напісаўшы некалькі слоў на vascaванай таблічцы, аддаў яе Пятронію, які даручыў яе воміг аднесці да дому Вініція.

Ды перайшлі да нутранага портыку і, пасеўшы на мармуровай лаве, пачалі гутарку.

Залатавалася Эўніка й Ірас падсунулі ім пад ногі бронзавыя столячкі ды, прыставіўшы да лаўкі столік, пачалі ім наліваць у чашы віно з прыгожых вузкакашыястых збанкоў, вырабленых у Валатэры й Цэрэ.

— Ці ведае хто з тваіх людзей таго вялізарнага ліга? — пытае Пятроні.

— Ведалі яго Атацын і Гул. Але Атацын забіты ўчора пры лектыцы, а Гула забіў я.

— Шкада мне яго,— бедаваў Пятроні.— Ён насіў на руках не толькі цябе, але й мяне.

— Я маніўся яго нат вызваліць,— тлумачыцца Вініць,— але досыць таго. Гаворам аб Лігіі. Рым — гэта мора...

— Перлы ловяць менавіта ў моры... Пэўна, не знойдем яе сяння або заўтра, але знойдем немінуча. Ты цяпер вінаваціш мяне, што падсунуў табе гэты спосаб. Дык спосаб сам па сабе быў не дрэнны, ён стаўся пахібным толькі тады, калі быў кепска выкіраваны. Ты ж чуў ад самога Аўла, што маніцца з усёй сям’ёй пераносіцца на Сіцылію. Такім чынам, дзяўчына і так была б ад цябе далёка.

— Паехаў бы за імі,— адказвае Вініць,— а прынамсі была б бяспечная, а цяпер, як тое дзіцянё памрэ, Папея й сама ўверыць ды ўталкуе цэзару, што гэта сталася з віны Лігіі.

— Так. Гэта турбуе таксама й мяне. Але гэна байстручанё, можа, яшчэ ачуняе. А калі б і памерла, знойдем і тады нейкі выхад.

Тут Пятроні задумаўся на хвіліну ды і кажа:

— Папея нібыта жыдоўскае рэлігіі і верыць у злыя духі. Цэзар забабонны... Дык, калі распусцім вестку, што Лігію схапілі нячыстыя, павераць, тым больш, што калі не адабраў яе ані цэзар, ані Плаўт, знікла сапраўды таемным чынам. Ліг сам адзін не адолеў бы гэнага зрабіць, мусіў бы мець падмогу, а скуль бы нявольнік у адзін дзень мог бы сабраць столькі людзей?

— Нявольнікі дапамагаюць сабе ўзаемна ў цэлым Рыме.

— Які кроўю калісь за гэта заплаціць. Так, успамагаюцца, але не адзін супраць другога, а тут ведама было, што на тваіх спадзе адказнасць і кара. Калі падсунеш сваім гадку аб злых духах, пацвердзяць адразу, што на ўласныя вочы бачылі, бо гэта іх адразу перад табою апраўдае... Паспрабуй спытай каторага, ці не бачыў, як неслі ў паветры Лігію, дык на згіду Зэўса бажыцімца зараз, што так і было.

Вініць, які таксама быў забабонны, зірнуў на Пятронію з наглай трывожлівасцю.

— Калі Урсус не мог мець памагатараў ды сам адзін не мог яе схапіць, дык хто яе схапіў?

Пятроні пачаў смяяцца.

— Бачыш, — кажа, — увераць, калі і ты ўжо верыш. Такі ўжо наш свет, які кпіць з багоў. Павераць і не будуць яе шукаць недзе далёка ад гораду ў якой-небудзь сваёй або тваёй вилле.

— Аднак жа, хто мог ёй дапамагчы?

— Ейныя сувернікі, — адказаў Пятроні.

— Якія? Якому ж боству яна аддае шанаванне? Я ж бы аб гэтым ведаў лепш за цябе.

— Кожная амаль жанчына ў Рыме паважае іншае боства. Няма сумніву, што Пампонія ўздавала яе ў веры таму боству, у якое верыць сама, а што там за боства, не ведаю. Адно ёсць пэўным, што ніхто яе не бачыў, каб у якой-небудзь з нашых святыхняў яна дала ахвяры нашым багом. Абвінавачвалі яе нат, што яна хрысціянка, але гэта рэч непраўдападобная. Дамовы суд ачысціў яе ад гэтага закіду. Пра хрысціян гавораць, што не толькі аддаюць шанаванне аслячай галаве, але яны непрыяцелі роду чалавечага і дапушчаюцца найагіднейшых злачынстваў. Дык Пампонія не можа быць хрысціянкай, бо цнота яе добра ведаемая, а непрыяцелька людскога роду не абходзілася б так з нявольнікамі, як яна абходзіцца.

— Нідзе так з імі не абходзяцца, як у Аўлаў, — дадаў Вініць.

— Дык бачыш. Пампонія згадвала мне аб нейкім Богу, што ёсць адзіны, усёмагутны й міласэрны. Дзе падзела ўсіх іншых, гэта ейная справа; даволі таго, што гэты ейны Логас не быў бы хіба надта ўсёмагутным, інакш кажучы, мусіў быць надта сціплым Богам, каб меў толькі дзве паклонніцы, Пампонію і Лігію, з прыдаткам іхняга Урсуса. Павінна быць іх больш, тых паклоннікаў, і тыя далі помач Лігіі.

— Гэная вера навучае прабачаць, — сказаў Вініць. — Спаткаў я ў Актэ Пампонію, якая сказала мне: «Хай табе Бог даруе крыўду, якую ты зрабіў Лігіі й нам».

— Відаць, іхні Бог — гэта нейкі куратар вельмі спагадлівы. Адыж хай табе даруе ды на знак прабачэння хай верне табе дзяўчыну.

— Ахвяраваў бы яму заўтра гекатомбу. Не хачу есці, ні купелі, ні сну. Вазьму цёмную адзежыну ды пайду бадзяцца па горадзе. Можа, гэтак знайдучу яе хутчэй. Я хворы.

Пятроні паглядзеў на яго спагадліва. Праўда, вочы ў Вініція былі падсінелыя, біла з іх гарачка, твар зарослы, неабголены, знябыты, валасы скалмочаныя, выглядаў, як хворы. Ірас і залатавалася Эўніка глядзелі на яго таксама спачувальна, але ён як бы і не бачыў іх, дый абодва з Пятроніем не звярталі ўвагі на прысутнасць нявольніц, як і на сутарлівых сабак.

— Гарачка цябе разбірае, — адазваўся Пятроні.

— Але.

— Дык паслухай мяне... Не ведаю, што параіў бы табе лекар, але ведаю, як на тваім мейсцы паступіў бы я. От, пакуль знойдзеца тая, пашукаў бы ў іншае таго, чаго табе разам з тамтою не хапае. Я бачыў у тваёй вілле стройных маладзці. Не прэрч мне. Ведаю каханне, разумею нехаць да іншых, калі пажадаецца адной. Але ў прыгожай нявольніцы можна знайсці хоць хвілінную патоллю...

— Не хочу! — адрэзаў Вініця.

Але Пятроні, які сапраўды любіў яго ды хацеў асаладзіць ягонае гора, пачаў думаць-гадаць, як бы гэта зрабіць.

— Можа, твае не маюць для цябе чару свежасці,— сказаў, пачакаўшы,— дык прыгледзься вось гэтай харытцы (*тут пачаў кідаць вачыма то на Ірас, то на Эўніку, гладзячы стройны стан залатавалосае грэчанкі*). Некалькі дзён таму малады Фантэй Капітон даваў мне за яе трое цудных хлапчанят з Клазамен, прыгажэйшага бо цела хіба й Скопас не стварыў. Сам не ведаю, чаму дасюль абьякавы да яе, не ўстрымаў жа мяне ўспамін аб Хрызатэміс! Вось жа дару табе яе, вазьмі!

Залатавалосая Эўніка, пачуўшы гэта, збялела ў адзін момант, як палатно, і, гледзячы палахлівымі вачыма на Вініція, як бы замёршая, чакала адказу ягонага.

Але ён сарваўся на ногі ды, схопіўшыся за голаў, пачаў хутка гаварыць, як чалавек у гараццы, не хочучы слухаць аб нічым:

— Не! Не!.. Што мне з яе! Што мне яна!.. Дзякую табе, але не хочу! Іду шукаць тамтое па горадзе. Дай гальскую люцэрну з каптуром. Пайду за Тыбар... Мо хоць Урсуса спаткаю!..

І выйшаў, спяшаючыся. А Пятроні, бачачы, што сапраўды не можа ўседець, не спрабаваў яго сутрымоўваць. Уважаючы, аднак, адмову Вініція за часовую нехаць да кожнай жанчыны, што не была Лігіяй, ды не хочучы марнаваць сваёй спрыяльнасці, звярнуўся да нявольніцы й кажа:

— Эўніка, выкупаешся ды прыбрэшся, а пасля пойдзеш да Вініція.

А яна ўпала перад ім на калені ды, згарнуўшы рукі, пачала яго маліць, каб не выпускаў яе з дому. Яна не пойдзе да Вініція. Лепей тут дровы насіць у гіпакаўстум, чым там быць першай слугою. Не хоча!.. Не можа!.. І моліць яго, каб злітаваўся над ёю. Хай загадае сячы яе розгамі штодзень, абы толькі не высылаў яе з дому.

І, трасучыся, як асіна, з баязні й расчулення, выпягала да яго рукі, а ён слухаў яе з недаўменнем. Нявольніца, якая смее адпрошвацца ад спаўнення загаду, якая гавора: «Не хочу і не магу» — была нечым так нечуваным у Рыме, што Пятроні адразу не хацеў верыць вушам. У канцы нахмурыў бровы. Занадта ён быў далікатным, каб аказаць зверскасць. Ягонья нявольнікі, асабліва ў распусце, мелі большую волю, чым іншыя, пад умовай, што наўзорна спаўняцьмуць службу і волю гаспадара ставіцьмуць нароўні з божаю. Але, калі два гэтыя абавязкі не былі спаўняныя, умеў пакараць, як вымагаў агульны звычай. А да таго не цяпеў і ўсякіх супраціваў ды ўсяго, што муціла яму супакой, дык, паглядзеўшы на молячую, загадаў:

— Пакліч мне Тэйрэзыя ды прыйдзеце сюды.

Эўніка ўстала дрыготна, са слязьмі, і пайшла. Незабаўна вяртаюцца з загадкама атрыюма крэтонцам Тэйрэзіем.

— Вазьмі Эўніку, — загадаў яму Пятроні, — і дасі ёй дваццаць пяць, так, аднак, каб не папсаваць скуры.

Гэтак сказаўшы, перайшоў у бібліятэку і, сеўшы пры мармуровым сталe, пачаў працу над сваім «Банкетам Трымальхіёна».

Але ўцёкі Лігіі і хвароба малое аўгусты надта блыталі яму думкі, так што не мог доўга працаваць. Асабліва тая хвароба была важным здарэннем. Пятронію думалася: калі цэзар уверыць, што Лігія ўракла малую аўгусту, дык адказнасць можа зваліцца й на яго, бо ён прасіў узяць дзяўчыну ў палац. Спадзяваўся, аднак, што пры першым спатканні ён патрапіць цэзару вытлумачыць усю недарэчнасць падобнае думкі, а крыху разлічваў і на пэўную слабасць Папеі да яго, хоць прыхаваную, але прыхаваную й не так ужо старанна, каб нельга было яе здагадацца. І пайшоў, раздумоўваючы аб усім гэтым, у трыклініюм, каб падсілкавацца, а пасля занесціся ў палац, на Марсавае Поле ды да Хрызатэміс.

Але, ідучы ў трыклініюм, пры ўваходзе на службовы калідор угледзеў неспадзявана пад сцяною сярод іншых нявольнікаў стрункую постаць Эўнікі і, забыўшыся, што Тэйрэзіў не меў апрача розаг іншага загаду, насупіў зноў бровы ды пачаў шукаць яго.

Не прыкмеціўшы, аднак, яго між службаю, звярнуўся да Эўнікі:

— Розгі атрымала?

А яна зноў упала яму да ног, прыціснула да вуснаў краёк ягонаі адзежны ды дый адзваецца:

— О, так, спадару! Атрымала! О, так, спадару!

У ейным голасе была як бы радасць і ўдзячнасць — відаць, думала, што розгі меліся заступіць пасланне яе з дому, і цяпер можа ўжо заставацца. Пятронія, які даўмяваўся гэтага, здзівіў гэны ўпор нявольніцы, але задобра ён ведаў людскую натуру, каб не адгадаць, што прычынай гэтага магло быць толькі адно каханне.

— Маеш каханка ў гэтым доме? — спытаў.

Яна зірнула на яго блакітнымі вачыма ды адказала так ціха, што ледзь можна было яе дачуць:

— Так, спадару!..

І з тымі вачыма, з адкінутымі ўзад залатымі валасамі, з трывогай і надзеяй на твары была так прыгожая ды так благальна на яго глядзела, што Пятроні, сам філэзаф і гласіцель магутнасці любові ды эстэты й вызнавальнік вялікага прыгаства, пачуў пэўную літасць над ёю.

— Каторы з іх ёсць тваім каханкам? — спытаў, паказваючы ківом галавы на службу.

Але на гэта адказу не было, Эўніка толькі схілілася аж да стопаў ягоных і знерухомела.

Пятроні глянуў па нявольніках, між якімі былі прыгожыя і ўрадлівыя юнакі, але з нічыйнага твару не мог нічога вычытаць, толькі ўсе нейк дзіўна ўхмыляліся; тады паглядзеў яшчэ на схіленую ля ягоных ног Эўніку ды адыйшоў моўчкі ў трыклінію.

Паснедаўшы, загадаў занесціся ў палац, пасля да Хрызатэміс, у якое прабываў аж да позняе ночы. Вярнуўшыся, казаў паклікаць Тэйрэзыя.

— Ці Эўніка дастала розаг? — спытаў яго.

— Так, спадару, толькі не дазволілі вы працінаць скуры.

— Ці не было адносна яе іншага загаду?

— Не, спадару, — адказаў трывожна атрыенсіс.

— Ну, добра. Хто з нявольнікаў ёсць ейным каханкам?

— Ніхто, спадару.

— Што пра яе ведаеш?

Тэйрэзыя пачаў гаварыць няпэўным голасам:

— Эўніка ніколі ноччу не выходзіць з кубікулюма, дзе спіць са старою Акрыз'энай і Іфідай; ніколі пасля твае купелі, спадару, не застаецца ў лазні... Іншыя нявольніцы смяюцца з яе і называюць яе Дыянай.

— Годзе, — кажа Пятроні. — Мой сваяк, Вініць, якому я падараваў сяння рана Эўніку, не прыняў яе, дык застанеца дома. Можаш ісці.

— Ці можна мне яшчэ гаварыць аб Эўніцы, спадару?

— Я казаў табе гаварыць усё, што ведаеш.

— Уся фамілія гавора, спадару, аб уцёках дзяўчыны, якая мелася застацца ў крывічэснага Вініція. Пасля твайго адыходу прыйшла да мяне Эўніка і сказала, што ведае чалавека, які патрапіў бы яе знайсці.

— А! — адзваеца Пятроні. — Што гэта за чалавек?

— Не ведаю яго, спадару, але тое думаў, што трэ было вам аб гэтым паведаміць.

— Добра. Хай гэны чалавек чакае ўзаўтра ў маім доме на прыбышчце трыбуна, якога папросіш узаўтра ад майго імя, каб ранкам мяне адведаў.

Атрыенсіс пакланіўся ды выйшаў.

А Пятроні пачаў мімаволі думаць пра Эўніку. Спачатку здавалася яму ясным, што маладая нявольніца жадае, каб Вініць знайшоў Лігію дзеля таго толькі, каб не мусіла заступаць яе ў ягоным доме. Але пасля прыйшло яму ў голаў, што той чалавек, якога суліць Эўніка, можа быць ейным каханкам, і гэта думка, нараз, яму здавалася прыкрай. Быў, зрэшты, просты спосаб даведацца праўды, варты толькі паклікаць Эўніку, але было ўжо позна, а Пятроні чуўся знябытым пасля доўгіх адведзінаў у Хрызатэміс, і хацелася яму спаць. Аднак жа, ідучы да кубікулюма, прыгадаў сабе няведама чаму, што ля вачэй Хрызатэміс прыкмеціў сяння зморшчынкі. Падумалася яму, што краса ейная была больш слаўнай у Рыме, чым сапраўднай, і што Фантэй Капітон, які даваў яму трое падлеткаў з Клазамен за Эўніку, маніўся купіць яе затанна.

ХІІІ

Назаўтра Пятроні канчае туалету ў унктуарыюме, прыходзіць пакліканы праз Тэйрэзыя Вініць. Ён ужо ведаў, што ніякіх навін ад брамаў няма, і вестка гэная замест яго абрадаваць, бо, знача, Лігія ў горадзе, замаркоціла яго яшчэ больш, бо здавалася яму, што Урсус вывеў яе адразу, калі яшчэ нявольнікі Пятроніевы не стаялі пры брамах. Праўда, восенню, калі дні становяцца карацейшымі, брамы зачыкалі даволі рана, але большым грамадам выязджаючым адчынялі іх. Дый за мury можна было выдабыцца й іншымі спосабамі, аб якіх нявольнікам, часамі ўцякаючым, было добра ведама. Праўда, Вініць парасылаў людзей і за горад да вігілаў меншых мястэчак з аглашэннямі, як уцёкшая пара выглядае, ды з загадам перахапіць яе за абячаную ўзнагароду. Было, аднак, сумніўным, ці гэны спосаб іх дасягне, а калі б і дасяг, ці тамтэйшыя ўлады будуць пачувацца ўпраўненымі затрымаць іх на прыватнае жаданне Вініція, не пасведчанае прэторам. Вось жа на падобнае пасведчанне не было часу. З свайго боку Вініць праз увесь учарашні дзень шукаў Лігіі, пераапрунуўшыся за нявольніка, па ўсіх завулках гораду, не здолеў, аднак, знайсці найменшага следу, ні тропу. Спаткаў, праўда, людзей Аўла, але тыя таксама нечага шукалі, і гэта ўзбудзіла здагадку, што не Аўл яе схопіў, і што ён не ведае таксама, дзе яна.

Дык калі Тэйрэзый далажыў, што ёсць чалавек, які падручаецца яе знайсці, чым хутчэй паспяшыў да Пятронія і, ледзь прывітаўшыся, пачаў аб ім распытвацца.

— Зараз убачым яго,— сказаў Пятроні.— Гэта знаёмы Эўнікі, якая зараз прыйдзе ўкладаць мне тогу ды дасць нам бліжэйшыя аб ім звесткі.

— Тая, што ўчора хацеў мне падараваць?

— Але, якую ты ўчора адапхнуў, за што я табе, між іншым, удзячны, бо гэта найздальнейшая вестыпліка на ўвесь горад.

І вось вестыпліка прыходзіць на канец гэтых слоў і, узяўшы тогу з крэсла, інкруставанага слановай косцяй, разгарнула яе, каб закінуць на плечы Пятронію. Твар мела ясны, ціхі, уваччу радасць.

Пятроні глянуў на яе, паказалася яму надта прыгожай. Пасля, калі, атуліўшы яго тогай, пачала ўкладаць хванды, часамі схіляючыся для выдаўжання іх, прыкмеціў, што рукі ейныя белыя, моў белыя ружы, а грудзі й плечыкі маюць водблескі алябаstrу.

— Эўніка,— адзваецца,— ці ёсць той чалавек, аб якім учора ты казала Тэйрэзыю?

— Ёсць, спадару.
— Як завецца?
— Хілон Хіланідэс, спадару.
— Хто ён такі?
— Лекар, мудрэц і варажбіт, які ўмее адгадваць людскую долю ды прадказваць будучыню.

— Ці табе прадказаў будучыню?
Эўніка пачырванела па самыя вушы.

— Так, спадару.

— Што ж ён табе вываражыў?

— Што спаткае мяне боль і шчасце.

— Боль спаткаў цябе ўчора з рукі Тэйрэзыя, дык цяпер трэ чакаць толькі шчасця.

— Ужо спаткала, спадару.

— Якое?

Яна ціха шапнула:

— Засталася.

Пятроні пачаў гладзіць яе залатую галоўку.

— Добра ўлажыла сяння хванды, і рад я з цябе, Эўніка.

А ёй ад гэтага прытэку ў адной хвіліне вочы памутнелі ад шчасця, і пачалі хвалявацца грудзі.

Пятроні з Вініціем перайшлі ў атрыюм, дзе чакаў іх Хілон Хіланідэс, які спаткаў іх нізкім паклонам. Пятронію на ўспамін аб учарашняй ягонай здагадцы, што мо гэта каханак Эўнікі, стала смяхотна. Чалавек, які стаяў перад імі, не мог быць нічым каханкам. У гэнай дзівоснай фігуры было нешта і агіднае, і смяхотнае. Яшчэ не быў стары: у ягонай няўхлойнай барадзе ды кучаравай чупрыне ледзь сям-там бліскаў сівы волас. Жывот меў апалы, плечы згорбленыя, так што на першы пагляд выглядаў гарбатым, а над гэным гарбом вытыркала вялікая галава з лысаватым ды малпаватым ажаўцелым тварам, упярэшчаным вуграмі. Нос сігналізаваў поцяг да бутэлькі. Лахманнэ, акрываючае яго, складалася з цёмнае ваўнянае тунікі й такога ж дзіравага плашча. Яно сымбалізавала сапраўдную ці крывадушную бядноту. Пятронію ўзбег на думку Тэрзыт Гомэра, дык, падняўшы на прывітанне руку, адазваўся:

— Вітаю, боскі Тэрзыт! Як жа маюцца твае гузы, што панабіваў табе пад Тройяй Уліс, ды што сам парабляе на Элізэйскіх прасторах?

— Шляхотны спадару,— адказаў Хілон Хіланідэс,— наймудрэйшы з пермерлых, Уліс, перасылае праз мяне наймудрэйшаму з жывых, Пятронію, прывітанне і просьбу, каб акрыў новым плашчом мае гузы.

— На Гекату Трыформіс! — адазваўся Пятроні.— Адказ варты плашча.

Але далейшую гутарку перарваў нецярплівы Вініць, які спытаў:

— Ці добра ведаеш, чаго падручаешся?

— Калі дзве «фаміліі» ў двух дастойных дамох не гутараць аб нічым іншым, а за імі паўтарае палова Рыму, не цяжка ведаць, — адказвае Хілон. — Учарашняе ночы адабраная дзяўчына, выгадаваная ў доме Аўла Плаўцыя, Лігія або Каліна, якую твае, спадару, нявольнікі пераносілі з цэзаравага палацу ў тваю «інсулю», а я падручаюся адшукаць яе ў горадзе, або калі — гэта мала праўдападобна — знайшлася за горадам, паказаць табе, шляхотны трыбуне, куды ўцякла і дзе схавалася.

— Добра! — кажа Вініць, якому звязласць адказу надта падабалася. — Якія маеш на гэта спосабы?

Хілон хітра ўхмыльнуўся:

— Спосабы ты маеш, спадару, я маю толькі розум.

Пятроні таксама ўсміхнуўся, бо быў задаволены з свайго госьця.

«Гэты чалавек можа знайсці дзяўчыну», — падумаў.

Тым часам Вініць нахмурыў свае зрослыя бровы ды кажа:

— Калі зводзіш мяне, бадзяка, дзеля нажывы, загадаю затаўчы цябе кіямі.

— Я філязоф, спадару, а філязоф не можа быць ласы на зыск, злашча на такі, які абяцаеш.

— Ах, ты філязоф? — спытаў Пятроні. — Эўніка казала мне, што ты лекар і варажбіт. Скуль ведаеш Эўніку?

— Прыходзіла да мяне па раду, бо слава мая ацерлася аб ейныя вушы.

— Якое ж яна хацела рады?

— На каханне, спадару. Хацела вылечыцца з безузаемнага кахання.

— І вылечыў ты яе?

— Больш таго, спадару, я даў ёй амулет, які запэўнівае ўзаемнасць. У Пафосе, на Цыпры, ёсць сватыня, у якой прахоўваецца Венерын паясок. Я даў дзве ніткі з гэнага паяска, уложаныя ў мігдаловую лушпіну.

— І загадаў сабе солана заплаціць?

— За ўзаемнасць ніколі нельга заплаціць даволі, а я, не маючы двух пальцаў на правай руцэ, збіраю грошы на нявольніка-скрыбу, які б спісваў мае думкі ды прахаваў маю навуку для свету.

— Да якой жа, мудрэц, належыш школы?

— Я цынік, доміне, бо маю ось дзіравы плашч; я і стоік, бо цярпліва зношу гора; я таксама й парыпатэтык, бо, не маючы лектыкі, хаджу пехатою ад вінярні да вінярні, навучаючы па дарозе тых, што абяцаюць заплаціць за збан.

— Дык пры збанку робішся рэторам?

— Гераклід казаў: «Усё плыве», а ці можаш запырэчыць, спадару, што віно ня ёсць плыняй?

— Ён і агонь называў боствам, і вось боства гэнае паланіцца на тваім носе.

— А боскі Дыягенэс з Апалоніі настаўляў, што сутнасцяй рэчы ёсць паветра, а чым паветра цяплейшае, тым дасканалейшыя творыць істоты, а з найцяплейшага творацца ўжо душы мудрацоў. А што восенню прыходзяць

халады, ерго сапраўдны мудрэц павінен абаграваць душу віном... Бо таксама не можаш запырэчыць, спадару, каб збан цымусу з-пад Капуі ці Тэлезыі не разносіў цеплыні па касцях гаротнага цела людскога.

- Хілон Хіланід, дзе твая бацькаўшчына?
- Над Понтам Эўксынам. Я родам з Мезэмбрыі.
- Дык ты, Хілон, вялікі чалавек!
- А заняхаены! — дадаў меланхалічна мудрэц.

Вініцію не цярпелася зноў. Пры надзеі, што засвітала, хацеў бы, каб Хілон зараз жа пайшоў на пошукі, і ўся гутарка выдавалася яму непатрэбнай патратай часу, за якую сердаваў на Пятронія.

— Калі пачнеш пошукі? — сказаў, звяртаючыся да грэка.

— Я ўжо пачаў іх, — адказвае Хілон. — І як я тут, як адказваю на гэныя ветлівыя пытанні, дык ужо шукаю. Вер толькі мне, чэсны трыбуне, і ведай: калі б згинула завязка ад абутку, я патрапіў бы адшукаць яе або таго, хто яе на вуліцы падняў.

— Ці быў калі затруднены гэтакімі пошукамі? — спытаў Пятроні.

Грэк падняў угару вочы.

— Занадта нізка цэняць сяння сумленнасць і мудрасць, каб філязоф не быў змушаны шукаць іншых да жыцця спосабаў.

— Якія ж твае?

— Ведаць усё ды служыць навінамі тым, хто іх патрабуе.

— І хто за іх плаціць?

— Ах, спадару, патрабую купіць пісара. Інакш мудрасць мая памрэ разам са мною.

— Калі ты дагэтуль не сабраў нат на цэлы плашч, дык заслугі твае хіба надта сціплыя.

— Скромнасць перашкаджае мне іх выяўляць. Але падумай толькі, доміне, што няма сяння такіх дабрадзеяў, якіх было поўна даўней і для якіх абсыпаць золатам заслугу было так міла, як палыкнуць астрыгу з Путэолі. Не заслугі мае малыя, толькі ўдзячнасць людская малая. Як часамі ўцячэ дарагі нявольнік, хто яго знойдзе, калі не адзіны сын майго бацькі? Як з'явіцца на сценах напісы на боскую Папею, хто пакажа зламыснікаў? Хто вышнарыць у кнігароў верш на цэзара? Хто данясе, што гавораць у дамох сенатараў ды рыцараў? Хто адносіць лісты, якіх не хочучь паручыць нявольнікам? Хто падслухоўвае навіны пры дзвярах цырульнікаў? Для каго не маюць тайніц віняры й пяркарнікі, каму давяраюць нявольнікі, хто ўмее пранізаць вачыма кожны дом ад атрыюма да агароду? Хто ведае ўсе вуліцы, завулкі, хто чуе, што гавораць у тэрмах, у цырку, на гандлёвых рынках, у школах ланістаў, у будах-гандлянях, дзе прадаюць нявольнікаў, ды нат у арэнарных?..

— На богі, даволі, даражэнькі мудрэц! — адазваўся Пятроні. — Бо гатовы мы шчэ патануць у тваіх заслугах, сумленнасці, мудрасці ды красамоўстве. Годзе! Хацелі мы ведаць, хто ты, ну й ведаем!

Вініць быў рады, бо думаў, што гэты чалавек, бы той гончы сабака, раз пушчаны на троп, не спыніцца, пакуль не знойдзе сховішча.

— Добра,— кажа.— Ці патрабуеш інструкцыяў?

— Патрабую зброі.

— Якое? — спытаў здзіўлены Вініць.

Грэк наставіў жменю, а другою рукою зрабіў жэст лічэння грошай.

— Такія сяння часы, спадару,— кажа, уздыхаючы.

— Дык будзеш аслом,— адзваецца Пятроні,— які здабывае крэпасць мяшкамі золата.

— Я толькі небагаты філязоф, спадару,— пакорна адказвае Хілон.— Золата маеце вы.

Вініць шпурнуў яму капшук, які грэк схапіў на лята, дарма што сапраўды не меў двух пальцаў на правай руцэ. Пасля задзёр голаў дый кажа:

— Я больш ведаю ўжо, спадару, чым ты спадзяешся. Ведаю, што дзяўчыны не вырвалі Аўлы, я ўжо гутарыў з іхняй службай. Ведаю, што яе няма на Палатыне, дзе ўсе затурбаваныя малою хвораю аўгустай, і мо нат дацемліваю, чаму маніцёся шукаць малодухны з маёю помачай, а не віглаў ды цэзаравых жаўнераў. Ведаю, што дапамог ёй уцячы слуга родам з таго ж самага краю, што й яна. Не мог ён шукаць дапамогі ў нявольнікаў, нявольнікі бо трымаюцца ўсе разам, дык не выступалі б проці тваіх пасланцоў. Маглі яму дапамагчы толькі сувернікі.

— Слухай, Вініць,— перарваў Пятроні,— ці я табе гэтага самага слова ў слова не казаў?

— Гонар для мяне,— ганарыцца Хілон.— Дзяўчына, спадару,— казаў, звяртаючыся да Вініція,— бессумніўна верыць у тое самае боства, што і найшнатлівейшая з рымлянак, сапраўдная матрона Пампонія. Я чуў і тое, што Пампонію судзілі дамавым судом за веру ў нейкае чужое боства, не мог, аднак, ад ейных слуг даведацца, што там за боства ды як завуцца ягонья вызнавальнікі. Каб мог аб гэтым даведацца, пайшоў бы да іх, стаў бы найпабажнейшым між імі, здабыў бы іхні давер. Але ты, спадару, можа магчымеш мне даць аб гэтым якую вестку, бо ж прабыў колькінаццаць дзён у доме шляхотнага Аўла?

— Не магу,— адказаў Вініць.

— Вы распытвалі мяне доўга пра розныя рэчы, дарагія спадары, і я адказваў на пытанні, дазвольце ж цяпер і мне ў вас запытацца: ці не бачыў, паважаны трыбуне, якіх фігурак, ахвяр, якіх-небудзь знакаў, амулетаў на Пампоніі або на тваёй боскай Лігіі? Ці не прыкмеціў часам, мо малявалі знакі, якія для іх толькі зразумелыя?

— Знакі?.. Пачакай!.. Але! Бачыў раз, як Лігія намалявала на пяску рыбу.

— Рыбу? Аа! Ооо! Раз гэта зрабіла ці колькі разоў?

— Адзін раз.

— І ты пэўны, спадару, што намалявала... рыбу? Га?

— Так, пэўны! — пацвердзіў зацікаўлены Вініць. — Няўжо ведаеш, што гэта значыць?

— Ці ведаю?! — мармытаў Хілон.

I, скланіўшыся, быццам на развітанне, дадаў:

— Хай фартуна абсыпае вас пароўну ўсякімі дарамі, дастойныя спадарыкі!

— Загадай даць сабе плашч, — сказаў яму на дарогу Пятроні.

— Уліс дзякуе табе за Тэрзытэса, — адказаў грэк і, скланіўшыся яшчэ раз, выйшаў.

— Я кажу, што ён знойдзе Лігію! — адазваўся радасна Вініць. — Але кажу таксама, калі б існавала дзяржава злыдняў, ён мог бы каралём быць у той дзяржаве.

— Бессумніўна. Мушу з гэтым стоікам пазнаёміцца бліжэй, але тым часам скажу выкадзіць па ім атрыюм.

А Хілон Хіланід, ахінуўшыся сваім новым плашчом, падкідаў у жмені пад ягонымі хвандамі капшук ад Вініція, любуючыся ягоным цяжарам ды званам. Ідучы не спяшаючыся ды аглядаючыся, ці з дому Пятронія не сочаць, мінуў портык Лівіі і, дайшоўшы да рагу схіла Вірбіюса, падаўся на Субуру.

— Трэ зайсці да Споруса, — казаў сам сабе, — і лінуць крыху віна Фартуне. Знайшоў, нарэшце, тое, чаго даўно шукаў. Ён малады, гарачы, шчодры, як капальні Цыпру, і за гэта лігійскую макаўку гатоў бы аддаць паўмаёмасці. Так, я такога шукаў ужо даўно. Трэба, аднак, з ім быць асцярожным, бо ягоныя бровы нічога добрага не варажаць. Эх! Воўчыя шчанюкі пануюць сяння над светам!.. Меншая боязь ад гэнага Пятронія. О багі! Чаму падсультва лепш сяння аплочваецца, чым цнота? Гэ! Нагрымзоліла табе рыбу на пяску? Каб так я ўдавіўся кавалкам сыру казінага, як я ведаю, што гэта значыць! А буду ведаць! Але рыба жыве пад вадою, а пошукі пад вадою цяжэйшыя, чым на сухазем'і, ergo: заплаці мне, галубчык, за гэну рыбу асобна. Яшчэ адзін такі капшук, я мог бы кінуць дзядоўшчыну ды купіць сабе нявольніка... Але што б ты сказаў, Хілонка, каб параіць табе купіць не нявольніка, а нявольніцу?.. Ведаю цябе! Ведаю, што згодзіся!.. Калі б была такой, напрыклад, красуняй, як Эўніка, сам бы пры ёй адмаладзеў, ды і меў бы адначасна сумленны й пэўны даход! Прадаў гэнай небарацы Эўніцы дзве ніткі з майго ўласнага старога плашча... Дурненькая, але каб падарыў мне яе Пятроні, дык бы ўзяў!.. Так, так, Хілонка, сынку Хілона... Не маеш бацькі ні маткі!.. Сірата, дык купі сабе на пацеху хоць нявольніцу. Яна ж мусіць недзе жыць, дык Вініць найме ёй памешканне, у якім і ты прытулішся; мусіціме прыадзецца, Вініць заплаціць за ейны прыдзевак, ды мусіціме есці, дык і карміціме яе. Ох, якое жыццё цяжкое! Дзе тыя часы, у якіх за абала можна было купіць столькі бобу з салам, колькі анно льго было загарнуць прыгаршчамі, або кавалак казінае кішкі даўжынёю з руку дванаццацігадовага падшпарка!.. Але вось і гэны зладзюга Спорус. У вінарні хутчэй чаго можна даведацца.

Так гутарачы з сабою, увайшоў у вінярню і загадаў падаць сабе збанец «цёмнага»; дацеміўшы, аднак, недаверлівы позірк гаспадара, выкалупіў залатнік з капшука і, палажыўшы яго на сталае, адазваўся:

— Спорус, працаваў я сяння з Сэнэкай ад світанка да паўдня, і вось чым мой прыцель абдарыў мяне на дарогу.

Круглыя вочы Споруса, гэта бачачы, зрабіліся яшчэ круглейшымі, і віно зараз з’явілася перад Хілонам, які, памачыўшы ў яго палец, нагрымзоліў на сталае рыбу ды кажа:

— Ведаеш, што гэта значыць?

— Рыба? Ну рыба ды больш нічога!

— Дурны ты, хоць даліваеш столькі вады да віна, што магла б у ім знайсціся й рыба. Гэта сымбаль, які ў мове філязофаў азначае «ўсмешка Фартуны». Каб ты быў яго адгадаў, дык і ты мо дабіўся б фартуны. Шануй філязофію, кажу табе, бо йнакш — змяню вінярню; на гэта мой асабісты прыцель Пятроні даўно ўжо мяне нагаворвае.

XIV

Праз некалькі наступных дзён Хілон не паказваўся нідзе. Вініць, які ад тае хвіліны, калі даведаўся ад Актэ, што Лігія кахала яго, у што раз больш жадаў яе знайсці, распачаў пошукі на ўласную руку, не хочучы дый не могучы карыстаць з помачы цэзара, ахопленана трывогай з прычыны хваробы малое аўгусты.

Адыж не дапамаглі ахвяры ў святыхнях, мольбы і вота, як і лякарская практыка ды ўсякія чарадзеіныя спосабы, якіх з адчаю хапіліся. Прайшоў тыдзень, і дзіця памерла. Пала жалоба на цэлы двор і на Рым. Цэзар, які пры народзінах дзіцяці шалеў з радасці, цяпер шалеў з распачы і, зачыніўшыся, праз два дні не браў нічога ў губу, а хоць палац поўны быў спачувваючых сенатараў і аўгустыянаў, не дапускаў нікога на вочы. Сенат сыйшоўся на адумснае паседжанне, на якім мёртвае дзіця агалошана багіняй: пастанавілі пабудаваць ёй святыню і ўстанавіць пры ёй асобнага святара. Складалі і ў іншых на гонар памёршае новыя ахвяры, адлівалі ёй статуі з каштоўных металаў, а хаўтуры былі адною бязмернаю ўрачыстасцю, на якой народ падзіўляў бязмерны жаль цэзара, плакаў разам з ім, выпягаў руку на падарункі, а больш за ўсё забаўляўся незвычайным відовішчам.

Пятронія смерць гэта ўстрывожыла. Было ўжо ведама ўва ўсім Рыме перакананне Папеі, што дзіця памерла ад уроку. Паўтаралі гэта за ёю і лекары, якія такім чынам маглі апраўдаць сваю недалужнасць, і святары, якіх ахвяры аказаліся бясільнымі, і шаптуны, якія дрыжалі пра сваё жыццё, і народ. Пятроні быў цяпер рад, што Лігія ўцякла; дзеля таго, аднак, што спрыяў Аўлам, сабе і Вініцію, калі

знялі цыпрыс, заткнёны на знак жалобы перад Палатынам, пайшоў на пачостку, уладжаную для сенатараў і аўгустыянаў, каб пераканацца, наколькі Нэрон верыў слухам аб чарах, ды перашкодзіць наступствам, якія маглі б з гэтага вынікнуць.

Думаў таксама, ведаючы Нэрона, што ён хоць бы ў чары і не ўверыў, будзе крывіць, што верыць, і дзеля таго, каб ашукаць свой боль, і дзеля таго, каб на кім спагнаць помсту, ды каб адсунуць думкі аб кары багоў за злачынствы. Пятроні не думаў, каб цэзар мог нат собскае дзіця кахаць шчыра і глыбока: хоць любіў похатна, быў аднак пэўным, што перасоліць у жальбе. І не памыліўся. Нэрон слухаў спачуванняў сенатараў і рыцараў з каменным тварам, з вачыма, устаўленымі ў адзін пункт, і бачна было, што калі нат і сапраўды церпіць, дык адначасна гадае, якое ўражанне выклікае ў прысутных, пазуе Нюбе, дае сцэну бацькаўскага жалю так, як бы яе выконваў камедыянт. Не ўмеў нат пры гэтым вытрымаць у маўклівым, быццам скамянелым сумаванні, бо раз рабіў жэст моў пасыпання галавы попелам, а іншы раз глуха стагнаў, а ўбачыўшы Пятронію, усхапіўся і пачаў трагічным голасам адзвацца так, каб усе маглі яго чуць:

— Эгэў!.. І ты вінаваты, што яна памерла! За тваёй парадай увайшоў у гэтыя муры ліхі дух, які адным позіркам высаў жыццё з яе... Гора мне! Хай вочы мае не глядзяць на святло Геліёса... Гора мне! Эгэў! Эгэў!..

І, падымаючы штораз голас, пачаў распачна крычаць. Але Пятроні вырашыў усё паставіць на шалю, дык, выцягнуўшы хутка руку, сарваў шаўковую абвязку з шыі і заткнуў ёю вусны Нэрону.

— Доміне! — адзваецца паважна.— Спалі Рым і свет з болю, але голас нам свой ашчадзі!

Прысутныя астаўпелі, сумеўся на хвіліну і сам Нэрон, адзін толькі Пятроні застаўся няўзрушны. Ён ведаў надта добра, што робіць, бо ж памятаў, што Тэрпнас і Дыядор мелі папросту загад затыкаць вусны цэзару, калі б пачынаў шкодзіць свайму голасу.

— Цэзару,— гаварыў далей з тою ж самаю павагай і сумам,— маем страту вялізарную, хай жа нам хоць гэты скарб пацехі застанецца!

Дрыгата прабегла па твары Нэрона, з вачэй пусціліся слёзы; нараз абняў далонямі плячукі Пятронію і, успёршы голаў на ягоных грудзях, давай паўтараць плачліва:

— Ты адзін з усіх аб гэтым падумаў, ты адзін, Пятронійка! Ты адзін!

Тыгэлін аж жэаўцеў ад зайздрасці, а Пятроні далей кажа:

— Едзь да Анцыюму! Там яна прыйшла на свет, там сплыла на цябе радасць, там сплыве і супакаенне. Хай марское паветра адсвежыць тваё боскае горла, хай грудзі твае адатхнуць салёнаю вогкасцяй. Мы, верныя, пойдзем за табою ўсюды, і калі твой боль саладзіцімем спагадай, ты ўпоіш нас песняй.

— Так!— адказаў жаласна Нэрон.— Напішу гімн на ейнае шанаванне ды падрыхтую да яго музыку.

— А пасля пашукаеш цёплага сонца ў Байя.

— А пасля — забыцца ў Грэцыі.

— У калысцы песні й паэзіі!

І каменны пануры настрой паволі мінуў, як мінаюць хмары, засланяючы сонца, а пачалася гутарка, нібыта поўная шчэ суму, але паўнейшая абмеркаванняў на будучыню датычна падарожжа, мастацкіх выступаў, а нат пачостак, якіх вымагала запавешчанае прыбыццё Тырыдата, караля Арменіі. Тыгэлін спрабаваў, праўда, яшчэ спамінаць аб чарах, але Пятроні, пэўны ўжо выйгрышу, прыймае проста наступ:

— Тыгэлін, — кажа, — няўжо думаеш, чары могуць шкодзіць багом?

— Сам цэзар пра іх спамінаў, — адказаў дварак.

— Дакука, боль гаварыла, не цэзар, але ты што пра гэта думаеш?

— Багі замагутныя на тое, каб маглі паддавацца прыроку.

— А ты запярэчваеш боскасці цэзара й ягонай радні?

— *Peractum est!*¹ — мармытнуў вобак Эпрый Марцэль, паўтараючы вокрык народу падчас трапна пакананага гладыятара так, што не трэ ўжо было яго дабіваць.

Тыгэлін згрыз у сабе гнеў. Між ім і Пятроніем здаўна існавала спаборніцтва перад Нэронам, і Тыгэлін меў на сваім баку тое, што Нэрон менш, або й зусім на яго не аглядаўся, дагэтуль, аднак, Пятроні ў сутычках перамагаў яго розумам і дасціпнасцяй.

Так сталася й цяпер. Тыгэлін змоўк і толькі натаваў сабе тых сенатараў і рышараў, якія зараз акружылі Пятронія, як той падаўся ў глыбіню залі, думуючы, што пасля гэтага ён будзе напэўна першым улюбенцам цэзара.

А Пятроні выйшаў з палацу ды пайшоў да Вініція і, расказаўшы яму здарэнне з цэзарам і Тыгэлінам, кажа:

— Не толькі адварнуў небяспеку ад Аўла Плаўцыя і Пампоніі, але й ад нас абодвух ды ад Лігіі, якое не будучь шукаць хоць бы й дзеля таго, што я набухторыў тую рудабародую малпу, каб ехаць у Анцыюм, а адтуль у Неапаль або ў Байя. І паедзе, бо ў Рыме не смеў дагэтуль выступіць публічна ў тэатры, а ведаю, што даўно збіраецца выступіць у Неапалі. Пасля думае аб Грэцыі, дзе маніцца спяваць ува ўсіх важнейшых гарадох, а ў канцы з ахвяраванымі праз «грэкулаў» вянкамі трыўмфальна вярнуцца ў Рым. Праз гэты час мы магчымым свабодна шукаць Лігію ды схаваць яе бяспечна. А што ж? Ці нашага паважанага філэзафа не было?

— Твой паважаны філэзаф ёсць абармотам. Не! Не было, не паказваўся ды і не пакажацца болей!

— А я крыху лепш думаю калі не пра ягоную шчырасць, дык пра розум. Ужо хіба выпусціў крыху крыві таму капшуку, дык прыйдзе, хоць бы па тое, каб атрымаць шанц зрабіць гэта другі раз.

— Хай сцеражэцца, каб яму не спусціў крыві!

¹ Рэй! (як вайсковы адказ да гатоўнасці). (лац.).

— Не рабі гэтага, стрымайся, пакуль аб ашуканстве не ўпэўніўся. Не давай яму больш грошай, а лепш абячай шчодрую ўзнагароду, калі прынясе табе пэўную вестку. Ці манішся рабіць што на ўласную руку?

— Два мае вызвольнікі, Німфід і Дэмас, шукаюць яе на чале шасцідзесяці людзей. Той з нявольнікаў, які знойдзе яе, мае абяцаную вольнасць. Апрача таго выслаў я адмысловых на ўсе дарогі з Рыму, каб выпытвалі ў гасподах пра ліга й дзяўчыну. Сам абягаў горад днём і ноччу, спадзеючыся шчаслівага трыпу.

— Як толькі што-небудзь даведаешся, дай мне знаць, бо я мушу ехаць да Анцыюма.

— Добра.

— А калі каторае-небудзь раніцы, прачнуўшыся, скажаш сабе, што для аднае дзяўчыны не варта грызціся ды столькі турбавацца, дык прыезджай у Анцыюм. Там хопіць і жанчын, і ўцехаў.

Вініць пачаў бегаць хуткімі сьцягамі сюды-туды, а Пятроні глядзеў на яго праз хвіліну, пасля кажа:

— Скажы мне шчыра — не як агняхват, самадур, але як чалавек разважны, які адказвае шчыраму прыяцелю: ці табе заўсёды аднолькава расходзіцца пра гэнную Лігію?

Вініць на хвіліну спыніўся і зірнуў так на Пятронію, як бы яго перад гэтым не бачыў, ды зноў пачаў хадзіць. Бачна было, што выбух у сабе душыць. Урэшце, з пачуцця немачы, з жалю, гневу й непераможнае тугі набеглі яму дзве слязы, якія прамовілі да Пятронію мацней, чым найкрасамоўнейшыя словы.

Дык, падумаўшы хвіліну, Пятроні кажа:

— Свет на сабе трымае не Атлант, але жанчына, і часам забяўляецца ім, бы шпурляком.

— Так! — пацвердзіў Вініць.

І пачалі развітвацца. Але ў той жа хвіліне нявольнік далажыў, што ў сенцах чакае Хілон Хіланід і просіць пабачыцца.

Вініць загадаў упусціць яго зараз жа, а Пятроні сказаў:

— А што! Не казаў я табе! На Геркулеса! Будзь толькі спакойным, бо інакш ён табою заўладае, не ты ім.

— Чэсць і прывітанне шляхотнаму трыбуну і табе, спадару! — кажа, уваходзячы, Хілон. — Хай шчасцю вашаму дараўняе слава, ды хай абяжыць яна цэлы свет ад стаўпоў Геркулеса аж па граніцы Аршацыдаў!

— Вітаем правадаўцу мудрасці й цноты! — адказаў Пятроні. А Вініць пытае, крывячы нібыта спакойнага:

— Што нясеш?

— Першы раз я прынёс табе надзею, спадару, а цяпер прыношу пэўнасць, што дзявіца будзе знойдзена.

— Гэта знача, што дагэтуль яшчэ яе не знайшоў?

— Але, спадару, затое ведаю, што абазначае знак, які табе напісала, ведаю, хто яе адбіў, і ведаю, між якімі вернікамі трэ яе шукаць.

Вініць хацеў усхапіцца з крэсла, на якім сядзеў, але Пятроні спыніў яго і, звяртаючыся да Хілона, кажа:

— Гавары далей!

— Ці ты зусім пэўны, спадару, што дзяўчына табе намалявала рыбу на пяску?

— Так! — зікнуў Вініць.

— Дык, знача, яна ёсць хрысціянкай, і адбілі яе хрысціяне.

Хвіліна маўчання.

— Слухай, Хілон, — адзваецца ўрэшце Пятроні, — мой сваяк падрыхтаваў табе за знаход красуні ладную колькасць грошай, але й не меншую колькасць розаг, калі асмелішся яго ашукваць. У першым выпадку купіш не аднаго, але трох пісцоў, у другім — філізофія ўсіх мудрацоў з дадаткам твае собскае не будзе табе гаючаю масцай.

— Дзяўчына ёсць хрысціянкай, спадару! — адазваўся грэк.

— Падумай, Хілон, ты чалавек не дурны! Ведаем, што Юнія Сылана з Кальвіяй Крыспінілай абвінавчвалі Пампонію Грэцыну, што верыць у хрысціянскі забабон, але ведаем таксама, што дамовы суд апраўдаў яе ад гэтага закіду. Няўжо ты хацеў бы яго зноў уздымаць? Няўжо манішся нам уталкоўваць, што Пампонія, а разам з ёю і Лігія могуць належаць да непрыяцеляў роду чалавечага, да затрувальнікаў фантанаў і студняў, да паклоннікаў аслінай галаве, да дзецябойцаў і найагіднейшых распуснікаў? Глядзі, Хілон, каб гэтая тэза, якую нам агалошваеш, не адбілася як антытэза на тваім хрыбце.

Хілон развёў рукамі, быццам гэта не яго віна, пасля кажа:

— Спадару! Вымаві па-грэцку наступны сказ: Езус Хрыстус, Сын Божы, Збавіцель.

— Ну, добра, на табе!.. І што з таго?

— А цяпер вазьмі першыя літары кожнага слова і злажы іх так, каб утварылі адно слова.

— Рыба!¹ — кажа здзіўлены Пятроні.

— Вось дзеля чаго рыба сталася меткай хрысціян, — адказвае самазадаволены Хілон.

Хвіліна маўчання. У домыхлах грэка было, аднак, штось так рэвеляцыйнае, што абодва прыяцелі сумеліся.

— Вініць, — спытаў Пятроні, — ці ты не памыліўся, ці іставетна Лігія намалявала табе рыбу?

— На ўсе багі падземныя, можна здурэць! — загараецца малады чалавек. — Каб намалявала мне птушку, дык і сказаў бы — птушку!

— Дык ёсць хрысціянкай, — завяршыў Хілон.

¹ Ichthys! (грэч.).

— Гэта знача, — дадае Пятроні, — што Пампонія і Лігія затручваюць студні, мардуюць схоплення на вуліцы дзеці ды аддаюцца бессаромным учынкам! Дурное! Ты, Вініць, быў даўжэй у іхнім доме, я быў коротка, але даволі ведаю і Аўла і Пампонію дый Лігію, каб гаварыць: лухта, чарнату нясінесіцё! Калі рыба ёсць меткаю хрысціян, чаму, праўда, нельга запярэчыць, і калі яны ёсць хрысціянкі, на Празэрпіну, відавочна, хрысціяне ня ёсць такімі, за якіх іх маюць.

— Гаворыш, моў Сакрат, спадару, — адказвае Хілон. — Хто калі цікавіўся хрысціянінам? Хто пазнаў іхнюю навуку? Як шоў я перад трыма гадамі раз з Неапалю сюды, у Рым (*ох, чаму там не застаўся!*), прылучыўся да мяне чалавек, лекар, называўся Глаўк, пра якога казалі, што быў хрысціянінам, адылі я пераканаўся, што гэта быў сумленны чалавек.

— Ці не ад яго ты й даведаўся, што значыць рыба?

— На жаль, не, спадару! У дарозе ў адной гасподзе пырнуў нехта пачцівага старога нажом, жонку й дзіця ягонае схапілі гандляры нявольнікамі, а я ў абароне іх страціў гэтыя вось два пальцы. Адылі між хрысціянамі, чутно, здараюцца чуды, дык маю надзею, што мне адрасуць.

— Як гэта? І ты стаўся хрысціянінам?

— Ад учарашняга дня, спадару, ад учарашняга дня! Зрабіла мяне ім гэная рыба. Бач, якая, аднак, у ёй сіла! І за некалькі дзён буду найшчырэйшым з шчырых, каб толькі мяне дапусцілі да ўсіх сваіх тайніц, а як дапусцяць мяне да ўсіх сваіх тайніц, буду ведаць, дзе хаваецца красуня. Тады мо маё хрысціянства лепш мне аплоціцца, чым мая філязофія. Прырок я Мэркураму, калі мне дапаможа знайсці дзяўчыну, ахвярую яму дзве ялаўкі-аднагодкі аднае меры дый яшчэ з пазалочанымі рагамі.

— Дык тваё ўчарашняе хрысціянства ды твая філязофія дазваляюць табе верыць у Мэркурыя?

— Веру заўсёды ў тое, што мне дае карысць, і гэта мая філязофія, якая асабліва Мэркураму павінна прыпасці да смаку. На жаль, ведаецца, мае дастойнікі, які гэта недаверлівы бог. Не верыць ён абяцанкам нат найбольш сумленных філэзафаў і хацеў бы мо наўперад атрымаць ялаўкі, а тым часам гэта не абыякі выдатак. Не кожны ёсць Сэнэкай, і мне на гэта не хапае. Калі б, аднак, шляхотны Вініць быў ласкавы наконт гэнай абяцанай сумы... штоколучы...

— Ані обаля, Хілон, — адрэзвае Пятроні, — ані обаля. Шчодрасць Вініція перавысіць тваю спадзеву, але толькі тады, як Лігія будзе знойдзена, гэта знача, калі нам пакажаш ейнае сховішча. Мэркур мусіціме табе акрэдытаваць дзве ялаўкі, хоць не дзіўлюся, чаму не мае да гэтага ахвоты, і пазнаю ў гэтым ягоны розум.

— Паслухайце мяне, дастойныя спадары. Адкрышчэ, якое я даканаў, вялікае, бо хоць я не знайшоў дагэтуль дзяўчыны, дык знайшоў дарогу, на якой трэ яе шукаць. Нібыта разасланыя вызвольнікі й нявольнікі на ўвесь горад і правінцыю, а ці ж каторы з іх даў вам які знак? Не! Я адзін вам яго даў. Скажу вам больш. Між вашымі нявольнікамі могуць быць хрысціяне, пра якіх не ведаецца, бо забабон гэты распаўсюдзіўся ўжо шырока, і яны, замест пільнаваць, бу-

дуць вас здраджваць. Дрэнна, што й мяне тут бачаць, і таму ты, шляхотны Пятронію, загадай Эўніцы, каб маўчала, ды і ты, шляхотны Вініцію, распусці вестку, быццам прадаю табе масць, якая пашмараваным ёю коням запэўнівае перамогу ў цырку... Я адзін шукаціму ўцекачоў, і я адзін іх знайду, а вы верце мне і ведайце, што б я ні атрымаў ад вас, будзе гэта для мяне заахвотай, бо заўсёды спадзявацімуса больш ды пераконвацца, што абяцаная заплата мяне не міне. Ну але! Як філязоф, плюю на грошы, хоць не пагарджаюць імі ані Сэнэка, ані нат Музон ці Корнут, якія ўсё ж не страцілі пальцаў, баронячы каго-небудзь, і якія могуць самі пісаць ды імёны свае нашчадкам пераказаць. А шчэ, апрача нявольніка, якога маніўся купіць, ды апрача Мэркурыя, якому абяцаў ялавіцы (*а ведаеце ж, як падарожэла быдла*), само шуканне глытае шмат выдаткаў. Паслухайце толькі цяплява. За гэтых ужо некалькі дзён парабіліся ў мяне на нагах раны ад бесперастаннае хады. Заходзіў я ў віярню, каб гутарыць з людзьмі, да лекараў, разнікоў, алівяроў ды рыбакоў. Абабег усе вуліцы й завулікі, быў у сховішчах уцёкшых нявольнікаў, прайграў блізу сто эсаў у мору, быў у прачкарнях, сушнях ды страўнях, бачыўся з мулаводамі й разьбярамі, спатыкаў лекараў пухіра і зубалекараў, гутарыў з гандлярамі сушаных фігаў, быў на магільніках, а ведаеце чаго? Каб усюды маляваць рыбу, глядзець людзям у вочы і слухаць, што на гэты знак адкажуць. Доўга я не мог нічога скеміць, аж спаткаў старога нявольніка пры вадаліве, які чэрпаў ваду і плакаў. Падыйшоўшы да яго, пытаю, чаго ён плача. На гэта ён, як прыселі на ступянёх вадаліву, адказвае, што збіраў усё жыццё сэстэрцыю па сэстэрцыі, каб выкупіць дарагога сына, але спадар ягоны, нейкі Панса, як згорыў грошы, схапіў іх, а сына затрымаў у няволі. «І гэтак вось плачу, — кажа стары, — бо хоць гавару: будзь воля Божая, не магу я, бедны грэшнік, паўстрымаць слёз». Тады я, як бы крануты прачуццём, намачыўшы ў вядры палец, нагрымзоліў яму рыбу, а ён кажа: «І мая надзея на Хрыста». Пытаю: «Пазнаў ты мяне па гэтым знаку?» — «Але, — кажа, — Бог з табою». Тады я давай больш яго цягнуць за язык, і небарака выспяваў усё. Ягоны спадар, той Панса, сам ёсць вызвольнікам вялікага Пансы і дастаўляе Тыбрам каменне ў Рым, якое найміты й нявольнікі выгружаюць з плытоў ды носяць на будоўлі начамі, каб удзень не замінаць руху на вуліцах. Працуе там між многімі хрысціянамі й ягоны сын, але дзеля непасільнай работы хоча яго выкупіць. А Панса затрымаў і грошы, і нявольніка. Гэта кажучы, зноў пачаў плакаць, а я з ягонымі слязьмі змяшаў і мае, гэта ўдалося мне без цяжасці з дабрата майго сэрца ды ламаты ў нагах, зняможаных валаканінай. Пачаў я наракаць, што, прыйшоўшы нядаўна з Неапалю, нікога не ведаю з братоў, невядома мне, дзе збіраюцца на малітвы. Ён здзіўся, што мне хрысціяне не далі пісулькі да рымскіх братоў, але кажу яму, што ўкралі мне яе ў дарозе. Тады гавора мне, каб прыйшоў уначы на рэчку, ён пазнаёміць мяне з братвою, якая давядзе мяне ў дом малітвы ды да хрысціянскіх старшынаў гміны. Гэта пачуўшы, я так узрадаваўся, што даў патрэбную на выкуп сына суму, спадзяючыся, што вялікадушны Вініць удвая мне яе верне...

— Хілон,— перарывае Пятроні,— у тваім расказе лгарства плавае на паверхні, бы аліва на вадзе. Прынёс ты важныя весткі, не прыэчу. Скажу нат, што на шляху знаходу Лігіі зроблены вялікі крок. Але ж ты не шмаруй махлярствам сваіх навінаў. Як завецца той старац, ад якога ты даведаўся, што хрысціяне пазнаюцца знакам рыбы?

— Эўрыцы, спадару. Бедны бяздолны старац! Нагадаў мне лекара Глаўка, якога бараніў я ад злыдняў, і таму мяне так расчуліў.

— Веру, што ты спаткаў яго і што патрапіш скарыстаць з гэнага знаёмства, але грошай ты яму ж не даваў. Не даў ты яму ані аса, разумееш! Не даў нічагутка!

— Але ж дапамог яму насіць вёдры ды аб сыну гаварыў спачувальна. Так, доміне! Што ж можа схавацца ад пранікліваці Пятронія? Ну не даў я яму грошай, а вярней даў, але толькі ў душы, у розуме, гэтага, калі б ён быў філэзафам, павінна б яму хапіць... А даў дзеля таго, што ўважаў гэтка ўчынак за неабходны і карысны, падумай бо, як бы ён да мяне прыхіліў усіх хрысціян, які б да іх адкрыў прыступ ды які ўзбудзіў бы ў іх давер.

— Праўда,— кажа Пятроні,— ты павінен быў гэта зрабіць.

— Вось жа таму й сюды прыходжу, каб мог гэта я зрабіць.

Пятроні звярнуўся да Вініція:

— Загадай яму адлічыць пяць тысяч сэтэрцыяў, але толькі ў душы, у розуме... Вініць кажа:

— Дам табе хлапчука, які панясе патрэбную суму, а ты скажаш Эўрыцыю, што хлапчук ёсць тваім нявольнікам, і вылічыш старому перад ім грошы. А за тое, што прынёс ты, аднак, важную вестку, атрымаеш яшчэ столькі для сябе. Прыйдзеш па хлапца і па грошы сяння вечарам.

— Во праўдзівы цэзар! — сказаў Хілон.— Дазволіш, спадару, я прысвячу табе мой твор, але дазволь таксама, што сяння вечарам прыйду толькі па грошы, бо Эўрыцій сказаў мне, што камення ўжо ўсе выгружаны, а новыя прыплывуць з Остыі за некалькі дзён. Pax vobis!¹ Так развітваюцца хрысціяне... Рыбу ловяць на вуду, а хрысціян — на рыбу. Pax vobiscum! Pax!.. Pax!.. Pax!..

XV

Пятроні да Вініція:

«Праз даверанага нявольніка пасылаю табе з Анцыюма гэны ліст, на які — хоць рука твая больш да мяча ды дзіды, чым да пяра, прызвычалася — думаю, праз таго ж самага пасланца неадкладна адпішаш. Пакінуў я цябе на добрым тропе ды поўнадзейнага, дык спадзяюся, што або ўжо салодкую жаду ў абдымках Лігіі супакоіў, або супакоіш яе перш,

¹ Мір з вамі! (лац.).

чым зімовы сівер дзьмухне з верхавін Сорактэ на Кампанью. О мой Вініцыйка! Хай табе будзе валадарыняй залатая багіня Цыпру, а ты будзь валадаром гэнай лігійскай заранкі, што ўцякае ад сонца каханьня. А не забывай пра тое, што мрамур сам у сабе, хоць бы й найдаражэйшы, ёсць нічым, і што сапраўднай каштоўнасці набірае тады, калі яго ў архітвор ператворыць рука рэзьбяр. Будзь такім рэзьбяр, *carissime!* Мала кахаць — трэба ўмець кахаць, ды трэ ўмець навучыць кахаць.

Адыж роскаш адчувае і плебс, і нат жывёлы, а сапраўдны чалавек тым ад іх адрозніваецца, што яе быццам замяняе ў шляхотнае мастацтва і, любуючыся ёю, ведае аб ёй, усю боскую вартаснасць упрытамняе ў думцы, а праз тое не толькі цела, але й душу ўпойвае. Не раз, калі падумаеш тут аб пустагонстве, няпэўнасці ды нудзе нашага жыцця, прыходзіць мне ў голаў, што ты мо й лепш выбраў, ды што не двор цэзара, але вайна і каханне — гэта дзве адзіныя рэчы, для якіх варта радзіцца й жыць.

У вайне быў ты шчаслівым, будзь жа ім і ў каханні, а калі цікавішся, што дзесяцца пры двары цэзара, я табе аб гэтым сягды-тагды пісаціму. Вось жа, сядзімо ў Анцыюме ды даглядаем наш нябесны галасок, заўсёды адчуваемо, аднак, брыдасць да Рыму, а на зіму манімся падацца да Байя, каб публічна выступіць у Неапалі, жыхары якога, як грэкі, лепш патрапяць ацаніць нас, чым воўчая наць, засяляючая ўзбярэжжа Тыбру. Збягуцца людзі з Байя, Пампеі, з Путэолі, з Кумэ і з Стабіяў. І воплескаў, і вянкуў нам хопіць, і гэна будзе заахвотай да прадбачанай выправы ў Ахайю.

А памяць малое аўгусты? Так? Яшчэ па ёй плачам. Пяём гімны собскага творства так чароўныя, што сырэны ад зайздрасці пахаваліся ў найглыбейшыя нетры Амфітрыты. Дэльфіны толькі вечна слухалі б нас, каб не перашкаджаў ім шум мора. Жальба наша дагэтуль не супакоілася, дык паказваем яе людзям у розных формах мастацкіх, аглядаючыся адначасна, ці нам з ёю прыгожа ды ці ўмеюць на гэтай прыгожасці пазнацца людзі.

Тут усе аўгустыяне й аўгустыянкі, не лічачы пяцісот асліц, у якіх малацэ купаецца Папея, ды дзесяці тысяч слугаў. Часамі нат бывае й весела. Кальвія Крыспініла старэе: кажуць, быццам упрасіла Папею купацца зараз пасля яе. Нігідыі Люкан даў па мордзе за тое, што нюхаецца з гладыятарам. Спорус прайграў жонку Сэнэцыю ў косці. Торкват Сылан даваў мне за Эўніку чатыры каштанавых каня, якія ў гэтым годзе бессумніўна выйграюць бегі. Я не ўзяў, і табе таксама дзякую, што не прыняў яе. Што да Тарквата, дык не здагадваецца небарака, што хутчэй ёсць ценом, чым чалавекам. Смерць яго ўжо здэцыдавана. А ці ведаеш, якая віна ягоная? Ёсць праўнукам боскага Аўгуста. Няма яму ратунку. Такі ўжо наш свет!

Чакалі мы тутака, як вядома, Тырыдата, тым часам Валохэс напісаў зняважлівы ліст. Заваяваў ён Арменію, дык просіць, каб аддаць яму яе для Ты-

¹ Найдаражэйшы! (лац.).

рыдата, бо калі не, дык і так яе не аддасць. Горкія кліны! Дык урадзілі мы вайну. Карбулон атрымае такую ўладу, якую за часаў вайны з марскімі разбойнікамі меў Пампей. Была, аднак, хвіліна, што Нэрон хістаўся: мабыць, баіцца славы, якую на выпадак перамогі можа здабыць Карбулон. Думалі нат, ці не ахвяраваць галоўнага камандавання нашаму Аўлу. Спрацівілася Папея, якой цнота Пампоні коле ў вочы.

Ватыні паабяцаў нам нейкія незвычайныя змаганні гладыятараў, якія маніцца зладзіць у Бэнэвэнце. Бачыш да чаго, насуперак сказу «ne sutor surga speridem»¹, даходзяць шаўцы ў нашых часах! Вітэлі нашчадак шаўца, а Ватыні — родны сын! Можа яшчэ сукаў дратву! Гістрыён Алітурус чароўна ўчора прадстаўляў Эдыпа. Пытаў я між іншым яго як жыда, ці хрысціяне й жыды — гэта тое самае? Адказаў мне, што жыды мелі спрадвечную рэлігію, а хрысціяне з’яўляюцца новай сэктаю, якая нядаўна паўстала ў Юдэіі. Укрыжавалі тамака за часаў Тыбэрыя аднаго чалавека, якога вернікі множацца з кожным днём; уважаюць яны яго за Бога. Здаецца, больш ніякіх багоў, а злашча нашых, не хочуць ведаць. Не разумею, што гэта ім шкодзіла б.

Тыгэлін яўна мне ўжо аказвае непрыязнь. Да гэтых пор не можа мне даць рады, мае аднак нада мною адну вышэйшасць: больш дбае аб жыццё ды адначасна ёсць большым за мяне злыднем, што збліжае яго да Агенабарба. Яны абодва згаворацца хутчэй ці пазней, а тады прыйдзе мая чарга. Калі гэта будзе — не ведаю, але ўсё роўна будзе, дык што там тэрмін. Тым часам трэба гуляць. Жыццё само ў сабе было б не дрэннае, каб не Рудабароды. Дзякуючы яму чалавек часам брыдзіцца сам сабою. Дарма ўважаць барацьбу для ягоных ласкаў за нейкія цыркавыя выперадкі, за нейкую гульню, нейкі бой, у якім перамога падсычае самалюбства. Я часта так сабе талкую, а, аднак, часам мне здаецца, што я такі сабе Хілон, нічым не лепшы за яго. Калі табе будзе ён непатрэбны, прыйшлі яго мне. Паздароў ад мяне тваю боскую хрысціянку, а вярней, прасі яе ад майго імя, каб не была для цябе рыбаю. Напішы мне аб сваім здароўі, аб каханні, умей кахаць, навучы кахаць ды бывай!»

М.Г. Вініць да Пятронія:

«Лігіі няма дагэтуль. Каб не надзея, што яе хутка знайду, ты б адказу не атрымаў, бо калі жыццё горкне, дык і пісаць не хочацца. Я хацеў спраўдзіць, ці Хілон не ашуквае мяне, і тае ночы, калі прыйшоў па грошы для Эўрыцыя, ахінуўся я вайсковым плашчом ды пайшоў назіракам за ім і за хлопцам, якога яму даў. Як прыйшлі на мейсца, я іх здалёк сачыў, прытуліўшыся за партовым слупам, і пераканаўся, што Эўрыцый не быў выдуманай асобай. Далавах пры рацэ колькідзiesiąт людзей выгрузала пры свечачах каменне з вялізнае кумягі і ўкладала іх пры беразе. Бачыў, як Хілон

¹ Не судзіць шаўцу вышэй бота (лац.).

падыйшоў да іх дый пачаў гутарыць з нейкім старцам, які зараз кінуўся яму да ног. Іншыя абступілі іх, голасна дзівячыся. У маіх вачах хлапчук аддаў капшук з грашыма Эўрыцыю, які, схапіўшы яго, пачаў маліцца, узяўшы дагары рукі, пры ім укленчыў нехта другі, мабыць, ягоны сын. Хілон яшчэ нешта гутарыў, таго я не дачуў, і багаславіў поспал тых абодвух кленчучых, як і іншых, робячы ў паветры знакі на падобу крыжа, якому яны, відаць, аддаюць шанаванне, бо ўсе гнулі калені. Брала мяне ахвота кінуцца да іх і абяцаць тры такія капшукі таму, хто б мне выдаў Лігію, але баяўся папсаваць Хілону работы і, крыху падумаўшы, адыйшоў.

Дзеялася гэта мо якіх дзён дванаццаць пасля твайго выезду. Ад тае пары ён быў у мяне некалькі разоў. Сам расказваў мне, што здабыў між хрысціянамі вялікае значэнне. Кажа, калі дагэтуль не знайшлі Лігіі, дык дзеля таго, што іх ёсць ужо непералічная колькасць у самым Рыме, дык не ўсе знаюцца ды не ўсё могуць ведаць, што між імі дзеіцца. Да таго ж яны асцярожныя і наагул маўклівыя, ён аднак заручае, што абы толькі дайшоў да старшын, якіх завуць прэзбітэрамі, патрапіць ад іх выцягнуць усе тайніцы. Некалькіх ужо пазнаў і спрабаваў іх распытваць, але асцярожна, каб праз поспех не выклікаць падазрэння ды не ўтрудніць справы. І хоць цяжка чакаць, чую, што праўду кажа, і чакаю.

Даведаўся ён таксама, што на малітвы маюць супольныя мейсцы, пераважна за брамамі гораду, у пустых дамох, а нат у арэнарных. Там аддаюць шанаванне Хрысту, пяюць і частуюцца. Такіх зборышчаў даволі шмат. Хілон думае, што Лігія ходзіць наўмысна ў іншую малельню, чым Пампонія, дзеля таго, каб пры нагодзе суду і допытаў смела магла прысягнуць, што не ведае аб ейным сховішчы. Можа, прэзбітэры паралі ёй гэтую асцярожнасць. Як Хілон пазнае ўжо гэныя мейсцы, хадзіціму з ім разам і, калі багі дазваляць мне ўбачыць Лігію, бажуся табе Ёвішам, што тады ўжо не выйдзе з маіх рук.

Не перастаю думаць аб самых мейсцах малітвы. Хілон не хоча, каб я з ім хадзіў. Баіцца, але я не магу дома ўседзець. Пазнаю яе і ўначы. Пазнаў бы ўсюды ейны голас і манеры. Сам пайду пераапануты і буду сачыць кожнага ўваходзячага і выходзячага. Заўсёды аб ёй думаю, дык пазнаю. Хілон павінен узаўтра прыйсці, і пойдзем. Вазьму з сабою зброю. Некалькі маіх нявольнікаў, высланых на правінцыю, вярнуліся без нічога. Але я цяпер пэўны, што яна ёсць тутака, у горадзе, можа нат недалёка. Я сам адведаў шмат дамоў пад прэтэкстам найму. У мяне будзе ёй у сто разоў лепш, бо там гняздзіцца цэлы мурашнік галоты. Адыж я ёй нічога не пашкадую. Пішаш, добра выбраў, дык выбраў вось турботы і згрызоты. Пойдзем перш-наперш у тыя дамы, якія ў горадзе, пасля за брамы. Надзея чагось ад кожнага заўтра спадзяецца, інакш нельга жыць. Ты кажаш, трэба ўмець кахаць, і я ўмеў гутарыць з Лігіяй пра каханне, а цяпер толькі тужу, толькі чакаю Хілона, і дома не магу вытрымаць. Бывай!»

XVI

Хілон, аднак, не вяртаўся даволі доўга, так што Вініць не ведаў, што аб гэтым урэшце думаць. Добра ўцееў сабе, што каб напэўна яе знайсці, дык трэба шукаць паволі. Кроў ягоная ды гвалтоўная натура бурлыліся супраць рассудку. Сядзець, згарнуўшы рукі й нічога не робячы, не мог ні за што. А зноў жа абяганне гарадскіх завулкаў у цёмным нявольніцкім плашчы, выглядаўшае на дарэмны самападман, не магло яго таксама задаволіць. Вызвольнікі ягонья, людзі даволі спрытныя, якім на ўласную руку загадаў пошукі, аказаліся ў сто разоў менш зручнымі ад Хілона. Тым часам, апрача каханьня, якое чуў да Лігіі, радзілася яшчэ ў ім заўзятасць іграча, які конча хоча выйграць. Вініць такім ужо быў заўсёды. Ён не здольны быў зразумець, што можа якая-небудзь справа не ўдацца, што трэба адрачыся намераў. Вайсковая дысцыпліна, праўда, на нейкі час зацугляла ягоную самаволю, але адначасна ўшчэпіла ў яго перакананне, што кожны выданы падуладным загад мусіць быць выкананы, а даўжэйшы побыт на ўсходзе, сярод людзей гнуткіх і да нявольніцкага паслугу прывыклых, умацаваў толькі ягоную веру, што для ягонага жадання няма межаў. Стагнала цяпер у ім самалюбства. Было пры тым у гэных няўдачах і ў самай згубе Лігіі штось незразумелае, нейкая загадка, над разгадваннем якое мучыў сабе голаў... Адчуваў, што Актэ праўду казала: Лігія не была да яго халоднай. Але калі так, дык чаго было ўцякаць ад ягонага раскошнага дому, ад ягонага каханьня ды салодкіх пястошчаў, уцякаць на тулянне й нэндзу? На гэнае пытанне не ўмеў ён знайсці адказу, да сведамасці ягонай ледзь даходзіла пэўнае няяснае адчуццё, што між ім і Лігіяй ды між іхнімі светаглядамі, між светам ягоным, Пятроніевым, а Лігіі й Пампоніі існуе нейкая розніца і непаразуменне глыбокае, моў пропасць, якое нельга выраўняць. Тады здавалася яму, што мусіць развітацца з Лігіяй, дык яшчэ горш траціў раўнавагу, якую спрабаваў утрымоўваць у ім Пятроні. Былі хвіліны, у якіх і сам ужо не ведаў, ці кахае Лігію, ці ненавідзіць, ведаў толькі, што мусіць яе знайсці, хай зямля яго глыне, калі яе не ўбачыць ды не прысвоіць. Сілай уявы часта аглядаў яе, як жывую й прысутную, прыгадваў сабе кожнае высказанае да яе або ёю слова. Чуў яе блізка, адчуваў на грудзях і руках, і тады гарачка жады парывала яго неймаверна. Кахаў яе, да сябе заклікаў. А на ўспамін, што і яна яго кахала й гатова была дабравольна споўніць ягоныя жаданні, душыў яго няўтульны жаль, а сэрца залівала хваля салодкае песліваасці. Іншы раз падыходзіла такая злосць, што аж бялеў з закатнасці й пагражаў Лігіі пакутамі. Жадаў яе не толькі мець, але мець стаптаную нявольніцаю, а адначасна адчуваў, што каб прыйшлося яму выбіраць, ці быць ейным нявольнікам, ці не бачыць яе болей у жыцці, дык згадзіўся б быць

нявольнікам. Бывалі дні, у якіх нат думаў і аб розгах, але гатовы быў адначасна сляды розаг тых на ейным ружовым целе цалаваць. Дакучала нат яму думка, што быццам шчасліўшым быў бы, каб яе забіў.

Ад гэных распачных думак, сумніваў і згрызотаў цярпела здароўе, а нат і краса. Стаўся мсцівым ды абрызглым для ўсіх. Нявольнікі, а нат вызвольнікі збліжаліся да яго з дрыготным страхам, а як пачаў штотым часцей катаваць іх без дай прычыны, пачалі яго ўпотаікі ненавідзець.

А ён, бачачы гэта, мсціўся яшчэ горш у прыпадку горкае свае самоты. Шчадзіў цяпер аднаго толькі Хілона, баяўся бо, каб не пакінуў шукаць, а той, спанатрыўшы гэта, пачаў з яго тым больш цягнуць ды вадзіць за нос. Спачатку пры кожных адведзінах завяраў Вініція, што справа пойдзе хутка й лёгка, цяпер жа пачаў самахоць выдумоўваць перашкоды і, запэўніваючы аб добрым канчатку, не хаваў, што яшчэ канчатак той далёка.

Прышоў урэшце пасля доўгіх чакальных дзён так нахмураны, што закаханы юнак наш збялеў, гэта бачачы, і адразу накінуўся з градам пытанняў:

— Няма яе між хрысціянамі?

— Чаму няма,— адказвае Хілон,— але знайшоўся між імі Глаўк, лекар.

— Дык што, што за Глаўк?

— Ці ж забыўся, спадару, аб старым, з якім я падарожыў з Неапалю ў Рым і якога баронячы страціў гэтыя вось два пальцы, нельга цяперака ўтрымаць п'яра ў руцэ. Разбойнікі парэзалі яго нажом, адабраўшы жонку й дзеці. Пакінуў яго ў гасподзе пад Мінтурнай канаючага, доўга плач мяне браў. На жаль, пераканаўся, жыве й дасюль і належыць да гміны хрысціянскае ў Рыме.

Вініць адразу не мог даўмецца, аб чым гутарка, здагадваўся толькі, што той Глаўк нейк мусі ўтрудняе адшукаць Лігію, дык, прытлуміўшы гнеў, кажа:

— Калі ты яго бараніў, дык павінен быць табе ўдзячны і дапамагаць.

— Ах, дастойны трыбуне! Нават багі не заўсёды бываюць удзячныя, а што ж казаць аб людзях. Так! Павінен мне быць удзячны. Але бяда, гэты стары слабога розуму, прыцемненага векам ды старасцяй, дык не толькі не ўдзячны мне, але, як дайшло да майго ведама ад ягоных аднаверцаў, вінаваціць мяне, што я быў у змове з разбойнікамі ды што я навёў на яго злыбяду. Вось мне заплата за два пальцы!

— Я перакананы, што так і было, шэльма, як ён кажа,— прыгваздіў Вініць.

— Ці ж больш ведаеш за яго, спадару,— адказаў важна Хілон,— ён бо толькі здагадваецца аб гэтым, хоць, аднак, мог бы пры помачы хрысціян горка мне адпомсціць. Напэўна, зрабіў бы гэта, а іншыя напэўна памаглі б. На шчасце, не ведае, як завуся, а ў доме малітвы, дзе спаткаліся, не спанатрыў мяне. Я, аднак, пазнаў яго адразу ды як жа хацеў яму кінуцца на шыю. Развага мяне толькі ўстрымала. Пасля, як выйшлі, пачаў я пра яго выпытваць, і тыя, што ведаюць яго, казалі мне: гэтага чалавека здрадзіў нейкі злыбеднік падчас падарожжа з Неапалю... Іначай бо не ведаў бы аб ягоным вайцянні.

— Што мне за справа да гэтага! Кажы, што бачыў у доме малітвы?

— Табе не справа, спадару, але мне справа, і то скурная справа. Бо хачу, каб навука мая мяне перажыла, дык лепш адракуся абяцанае праз цябе заплаты, чым жыццё змарную дзеля марнае мамоны, без якое, як боскі філязоф, і так патраплю жыць ды шукаць божай праўды.

Вініць, злосны й нахмураны, збліжыўся да яго і кінуў панурае пытанне:

— А хто цябе запэўніў, што з Глаўкавых рук смерць хутчэй цябе спаткае, чым з маіх? Скуль, сабача, ведаеш, што не загорнуць цябе зараз зямлёю ў маім агародзе?

Хілон, трусліва глянуўшы на Вініція, адразу скеміў, што тут яшчэ адно лішняе слова можа давесці да гібелі.

— Буду шукаць яе, спадару, і знайду! — адманваецца паспешна.

Замоўклі, у цішы чутны толькі зыханне ўзбуранага Вініція ды далёкія песні працуючых у агародзе нявольнікаў. Цераз момант грэк, бачачы ўжо на твары маладога патрыцыя супакаенне, пачаў гаварыць:

— Смерць прайшла ля мяне, але я так смела глядзеў ёй у вочы, бы Сакрат. Не, спадару, я не кажу, што не шукаціму дзяўчыны, я жадаў толькі звярнуць увагу, што пошукі яе надта ж для мяне небяспечныя. Сумняваўся, ва шэць, у сваім часе, што існуе на свеце нейкі Эўрыцы, а хоць на ўласныя вочы пераканаўся, што сын бацькі майго казаў табе праўду; думаеш вось, што лгу аб Глаўку. На жаль, ня ёсць ён выдумкай; каб я мог зусім бяспечна ацірацца ля хрысціян так, як даўней, аддаў бы за тое старую бедную маю нявольніцу, якую анагдай купіў дзеля апекі над маім старэчым калецтвам. Але бо Глаўк жывы, і каб мяне хоць раз убачыў, дык не ўбачыў ужо мяне больш ты, спадару, а тады хто б табе знайшоў красуню?

Тут замоўк ды пачаў выпіраць слёзы, пасля гаворыць далей:

— А пакуль Глаўк жыве, як жа мне яе шукаць, магу знячэўку нарвацца на таго злыдня і згину, а разам са мною скончацца й пошукі.

— Да чаго ты дагаворваешся? Дай раду! Што думаеш пачаць?

— Арыстотэлес нас вучыць, спадару, што меншыя рэчы трэ пасвячаць дзеля большых, а кір Прыам казаў часта: старасць не радасць. Вось жа ярмо старасці й гора гныбіць Глаўка так даўно ўжо і цяжка, што смерць была б для яго вызваленнем. Так кажа і Сэнэка...

— Блазнуў з Пятроніем, не са мною, кажы, чаго хочаш?

— Калі цнота ёсць блазготай, хай дазваляць багі назаўсёды застацца мне блазнам. Манюся, спадару, спратаць Глаўка, бо пакуль ён жыве, і жыццё маё і пошукі заўсёды будуць у небяспецы.

— Дык наймі людзей, якія кіямі затаўкуць яго, я ім заплачу.

— Здыруць з цябе, спадару, ды і магчымуць парушыць сакрэт. Абармотаў у Рыме ёсць столькі, колькі пяску на арэне; каб ты ведаў, аднак, як даражацца, калі сумленны чалавек патрабуе іхняга разбойніцтва. Не, дастойны трыбуне! Ануж бы вігілы спаймалі? Дый прызналіся, хто іх наняў? А мя-

не не выявляць, імя бо маё не ведацімуць. Чаму б не даверыць мне, бо, не кажучы ўжо аб маёй сумленнасці, памятай, расходзіцца тут пра дзве іншыя рэчы: пра маю ўласную скуру ды пра абяцаную мне заплату.

— Колькі ж хочаш?

— Патрэбна мне тысяча сэтэртцыяў, падумай бо, спадару, сам: мушу знайсці сумленных абармотаў, такіх, якія б, узяўшы задатак, не прапалі б з ім разам без вестак. За добрую работу — добрая заплата! Прыдалося б таксама і мне што-небудзь на абмышце слёз па Глаўку... Перад багамі клянуся, як мне дораг ён! Калі сяння дастану тысячу сэтэртцыяў, за два дні душа яго будзе ў Гадэсе, і там толькі *(калі душы наагул маюць памяць і дар мыслі)* пазнае, як спагадаў я яму. Людзі знайдуцца хоць бы й сяння, загадаю ім, што ад заўтрашняга вечара за кожны дзень жыцця Глаўка здымаю ім па сто сэтэртцыяў. Маю таксама адзін помысел, які выдаецца мне беспакійным.

Вініць яшчэ раз прыабяцаў яму жаданую суму, але забараніў далей гаварыць аб Глаўку, а замест таго спытаў, якія больш прыносіць навіны, дзе праз апошні час быў, што бачыў ды што выследзіў. Але Хілон не шмат новага мог яму сказаць. Быў яшчэ ў двух дамох малітвы і зважаў рупна на ўсіх, асабліва на жанчынаў, але не прыкмеціў ніводнай падобнай да Лігіі. Хрысціяне, аднак, бышчам уважаюць яго за свайго, а пасля выкуплення Эўрыцыя ганаруюць яго, як наслядоўніка Хрыста. Даведаўся таксама ад іх, што адзін іхні вялікі заканадаўца, нейкі Павал з Тарсу, ёсць у Рыме, у вязніцы, з прычыны жыдоўскага на яго даносу, дык задумаў пазнаёміцца з ім. Але найбольш усцешыла яго іншая вестка, менавіта: найвышэйшы святар цэлае сэкты, вучань і намеснік Хрыстовы, якому Хрыстус паверыў кіраўцтва хрысціянства, маецца таксама хутка прыехаць у Рым. Усе хрысціяне, ведама, старацімуцца пабачыць яго ды паслухаць навучання. Маюцца быць вялікія зборышчы, дзе і ён, Хілон, зразумела, будзе прысутны, а нат магчыма ўвесці туды і Вініцыя. Тады знойдуць Лігію напэўна. А як не будзе Глаўка, не будзе й небяспекі. Помсціцца, пэўна, можа і помсціліся б, але наагул гэта спакойныя людзі.

Тут Хілон пачаў расказваць з пэўным подзівам, што ніколі не бачыў між імі распусты, атручвання студняў і вадаліваў, не даследзіў, каб былі непрыяцелямі роду людскога, каб аддавалі шанаванне аслу ці елі мяса дзяцей. Не, гэтага не бачыў. Пэўне знайдзе між імі й такіх, якія за грошы спратаюць Глаўка, але іхняя навука, наколькі яму вядома, не заахвочвае да ніякага злачынства, наадварот, наказвае дараваць вінаватаму.

Вініць прыгадаў сабе, што казала яму ў Актэ Пампонія Грэцына, і наагул гутаркі Хілона слухаў з радасцяй. Хаця пачуццё яго да Лігіі выглядала бы нянавісць, рабілася яму, аднак, лягчэй, як пачуў, што навука, якую і яна і Пампонія вызнавалі, не была ані злачыннаю, ані плюгаваю. Радзілася, аднак, у ім нейкае пачуццё, што менавіта яна — тая таемная нязнаная чэсць для Хрыстуса — стварыла пропасць між ім і Лігіяй, дык пачаў адначасна і баіцца тае навукі, і ненавідзець яе.

XVII

Хілон сапраўды маніўся з свету звесці Глаўка, чалавека хоць ужо ў гадох, але яшчэ цепяткога. У тым, што казаў Вініцію, была крошка праўды. Ведаў ён у сваім часе Глаўка, здрадзіў яго, прадаў разбойнікам, пазбавіў сям'і, маёмасці і выдаў на морд. Згадаў, аднак, пра гэта з лёгкаю душою, бо кінуў яго канаючага не ў гасподзе, але ў полі пад Мінтурнэ, не спадзеючыся таго, што Глаўк выліжацца з ран і прыйдзе ў Рым. Дык сапраўды, спаткаўшы яго ў доме малітвы, спалохаўся і ў першай хвіліне хацеў зрачыся ўсякіх пошукаў Лігіі. Але з другога боку, баяўся шчэ больш Вініція ды Пятронія. Дык хутка на ўспамін аб гэтых магутных патрыцыях паканаў у сабе хісліваць. Думаў: лепш мець малых ворагаў, як вялікіх, і, хоць трусливая натура ягоная ўздрыгалася перад крывавамі спосабамі, пастанавіў замардаваць Глаўка пры дапамозе трэціх рук.

Цяпер расходзілася толькі пра падбор людзей, аб іх іменна і талкаваў перад хвілінай Вініцію. Начуючы часта ў вінярнях між людзьмі без даху, без сумлення і веры, лёгка мог знайсці спадручнікаў, гатовых на ўсё, але йшчэ лягчэй такіх, каторыя, знохаўшы ў яго грошы, пачалі б работу ад яго самога або ўзяўшы з яго ўсю суму пагрозаю выдачы вігілам. Дый ад пэўнага часу чуў нейкую ў сабе абырду да галіты, да плюгавых страхотных тыпаў, якія гняздзіліся ў спелюнках на Субуры ці Затыбры. Мераючы ўсё сваёю меркай дый не ведаючы дастаткова хрысціян, ані іхняе навукі, думаў, што і між імі знойдзе паслужмянае знадоб'е, маючыся выкрывіць у свой бок іхнюю безінтэрасоўную шчырасць.

Вось жа таго самага вечара пайшоў з тою мэтай да Эўрыцыя, які быццам адданы яму быў цэлаю душою і не адкажа ніякае помачы. Будучы, аднак, з натуры асцярожным, ані думаў яму адкрываць сапраўдных сваіх намераў, бо ж працівіліся яны веры і багабойнасці старца. Істыя замыслы свае меўся адкрыць толькі сапраўдным завушнікам і выканаўцам, якія з увагі на сваю бяспечнасць мусілімуць датрымаць тайніцу.

Стары Эўрыцы, выкупіўшы сына, наняў адну з такіх малых крамак, ад якіх раілася пры Цыркус Максімус, прадаваў у ёй боб, аліўкі, пернікі, мядовую ваду цыркавым глядзельнікам. Хілон застаў яго дома, ладзіў крамку, і, прывітаўшы па-хрысціянску, адразу прызнаўся, з чым прыйшоў. Адаўшы моў ім прыслугу, спадзяецца ўдзячнае помачы ад іх. Трэба яму двух або трох людзей, дужых і адважных, дзеля адхілення небяспекі, пагражаючай не толькі яму, але і ўсім хрысціянам. Праўда, ён бедны, бадай бо ўсё, што меў, адаў Эўрыцыю, а ўсё ж людзям тым заплаціў бы за іхнюю паслугу, калі будуць яму

вернымі й паслухмянымі. Пачцівы Эўрыцы з сынам сваім Квартусам слухалі свайго дабрадзея амаль на каленях. Абодва самі былі гатовы споўніць жаданні ягоныя, верачы, што так святы муж, як ён, не жадаціме ад іх прыслугі, нязгоднае з Хрыстоваю навукаю. Хілон запэўніў іх аб гэтым і, падняўшы вочы ўгару, нібыта маліўся, а сапраўды надумоўваўся, ці б не прыняць ад іх паслугі, ашчадзіўшы тысячу сэтэръцыяў. Але па хвіліне адкінуў гэную думку. Эўрыцы быў усё ж такі слабым ужо старцам, прыгнобленым горам і хваробай. Кварт меў усяго шаснаццаць год, а Хілону трэ было людзей спраўных, дужых. Тысячу сэтэръцыяў спадзяваўся сваім спосабам і так заашчадзіць. Яны намагаліся, але, спаткаўшыся з станоўкасцяй, саступілі. Квартус тады кажа:

— Ведаю пекара Дэмаса, у якога пры жорнах многа ўсякіх людзей. Адзін з тых наймітаў так дужы, што стаў бы не за двух, а за чатырох, бо ён сам бачыў, як падымаў каменне, якое чатырох людзей не давала рады.

— Калі гэта багабойны чалавек і гатовы пасвяціцца за братаў, пакажы мне яго, — просіць крывадушны Хілон.

— Гэна хрысціянін, спадару, — адказвае Кварт, — у Дэмаса бо амаль усе хрысціяне. Ёсць там і работнікі начныя, і дзённыя, той менавіта — начны. Цяпер нат маглі б мы з ім свабодна разгаварыцца, бо акурат у іх вячэра. Дэмас жыве каля Эмпорыюма¹.

Хілон згадзіўся ахвотна. Эмпорыюм знаходзіўся пад узгор'ем Авентынскім, дык не надта далёка ад Вялікага Цырку. Льго было, не абходзячы ўзгор'я, ісці ўздоўж ракі праз Портык Эмілія, скарачаючы дарогу.

— Стары я ўжо, — кажа Хілон, затрымаўшыся пад калюмнаю, — дык часам маю зацьменне памяці. Так, здаецца, Хрыста нашага здрадзіў вучань ягоны! Толькі імя здрадніка не магу ось сабе прыгадаць.

— Юдаш, спадару, што павесіўся, — нагадаў Кварт, дзівячыся адначасна ў душы, як можна было такое імя забыцца.

— Во так! Юдаш! Дзякуй табе, — адказвае Хілон.

Праз хвіліну йшлі моўчкі. Дайшоўшы да Эмпорыюма, які ўжо быў замкнёны, мінулі яго і, абыйшоўшы сверні, з якіх выдавалася народу збожжа, сыйшлі налева, уздоўж дамоў на Астыенскай дарозе аж да ўзгорку Тэстацыюс і Форум Пісторыюм². Там затрымаўся перад драўляным будынкам, з якога даходзіў гук жарон. Кварт увайшоў туды; Хілон, баючыся спаткацца сілаю фатум з Плаўкам, лекарам, ды не хочучы наагул паказвацца ў талацэ людзей, застаўся на двары.

— Цікавасць бярэ, што за Геркулес у наймітах пры жорнах, — гадаў сабе, пазіраючы на ясны мясяц, — калі гэта хітры злыдзень, крышку мусі мне каштаваціме, а калі сумленны цяляпень, усё зробіць задарма.

Далейшыя думкі перарваў яму Кварт, які выйшаў з будынку з другім чалавекам, апранутым толькі ў туніку, так званую «эксоміс», так скроеную,

¹ Гандлёвая плошча (лац.).

² Хлебны Форум (лац.).

што правая рука і частка грудзей была голай. Такую адзежу, выгодную пры рабоце, насілі пераважна работнікі. Хілон, акінуўшы вокам незнаёмага, усцешыўся, нідзе бо дагэтуль не спатыкаў такога пляча і грудзей.

— Вось, дабрадзею, — паказвае Кварт, — брат, якога жадаў бачыць.

— Вітанне табе Хрыстовае! — азваўся Хілон. — Скажы ж, Квартуська, гэтаму брату, ці я годзен веры й даверу, ды йдзі сабе з Богам, нельга бо старога бацькі пакідаць самога.

— Гэта святы чалавек, — заручае Кварт, — які аддаў усю сваю маёмасць на выкупленне мяне, незнаёмага, з няволі. Хай Госпад, Збаўца наш, дасць яму заплату вечную.

Асілак-работнік, пачуўшы гэта, схіліўся ды пацалаваў у руку Хілона.

— Як жа завешся, браток? — пытае грэк.

— На хросце святым далі мне, ойча, імя Урбан.

— Браток мой, Урбанка, ці маеш хвілінку часу пагутарыць са мною?

— Работу нашу пачынаем каля поўначы, а цяперака вараць ось нам вячэру.

— Дык часу маеш даволі; пойдзем жа пад рэчку, паслухаеш, што я табе там скажу.

Пайшлі, селі на каменным беразе ў цішы, парушанай толькі далёкім гукам жарон ды булькатаннем рачное хвалі. Там Хілон прыгледзеўся добра жарнамолу, які, паміма грознай барбарскай панурыстасці, выдаваўся яму, аднак, даволі шчырым і рахманым.

— Так, — думае сабе, — гэта чалавек добры і наіўны, ён дарма заб'е Плаўка.

Пасля пытае:

— Любіш, Урбан, Хрыста?

— Люблю ўсёй душою й сэрцам, — адказаў жарнамол.

— А братоў і сясцёр сваіх, а тых, што навучылі цябе праўды й веры Хрыстовай?

— І іх таксама люблю, ойча.

— Тады — рах табе!

— І табе, ойча!

Настала зноў цішыня, толькі жорны гучэлі ўдалечыні, а ўнізе бульбацела рака. Хілон заглядзеўся ў ясны месяц ды спавагу пачаў расказваць пра Хрыстову смерць. Гаварыў быццам не Урбану, а як бы сам сабе разважаў тую смерць, як бы тайніцу яе хацеў пераказаць заспанаму гораду. Выглядала гэта ўрачыста і ўзрушаюча. Жарнамол плакаў, а як Хілон пачаў енчыць і бедаваць, што падчас смерці Збаўцы не было нікога, хто б яго бараніў калі не ад укрыжавання, дык прынамсі ад знявагі салдатаў ды жыдоў, магутныя кулакі барбара пачалі сціскацца ад жалю й злосці. Расчуляла яго смерць, а злосць і здзікая ахвота агартала яго на ўспамін аб здзеках і кпінах раз'юшанага зброду з укрыжаванага Баранка.

А Хілон нагла суліць пытанне:

— Ведаеш, Урбан, хто быў Юдаш?

— Чаму ж не ведаю. Але ён павесіўся, — адказвае работнік.

І ў гутарцы ягонаў вычувалася быццам незадавальненне з таго, што здраднік укараў сам сябе і не можа патрапіцца яму ў рукі.

Хілон жа падсябрываўся далей:

— Ну а каб не быў павесіўся ды каб каторы з хрысціян сустрэў яго на моры ці на сухазем'і, няўжо не павінен быў бы помсціць пакуту, кроў і смерць Хрыстову?

— Хто ж бы не адпомсціўся, ойча!

— Рах табе, слуга верны Баранка! Так, можна дараваць сваю крыўду, але Богавае ніхто не мае права дараваць! Але як вуж плодзіць вужа, як злосць родзіць злосць, а здрада здраду, так з яду Юдашавага нарадзіўся другі здраднік, і як той выдаў жыдом і рымскім воям Збаўцу, так гэты, што жыве між намі, маніцца выдаць авечкі ваўком, і калі ніхто не адверне здрады, калі не скруціць упору вужацы галавы, нікога з нас не міне згуба, а з намі разам загіне і чэсць Баранка.

Жарнамол устаў у яго трывожныя вочы, як бы не кеміў, што гаворыцца, а грэк, накінуўшы на голаў рог адзежныны, прыдушаным голасам цягнуў абармоцтва далей:

— Гора вам, праведныя слугі Божыя, хрысціяне й хрысціянкі!

Ды зноў замоўк, зноў чуцён быў толькі гук жарон, шум ракі ды глухое п'яанне жарнамолаў.

— Ойча! — пытае ўрэшце работнік. — Што гэта за здраднік?

Хілон схіліў голаў.

— Што за здраднік? Юдавы сын, сын ядога, што быццам прыкідваецца хрысціянінам і ходзіць у дом малітвы па тое толькі, каб ачарняць братаў перад цэзарам, што цэзара моў не хочучь прызнаваць за Бога, што затручваюць вадалівы, душаць дзяцей ды намагаюцца знішчыць гэты горад так, каб на каменні камення нат не засталася. За некалькі дзён вась будзе выданы прэторыянам загад арыштаваць старцаў, жанчын, дзяцей ды паслаць на смерць так, як нявольнікаў Пэданія Сэкунда. І ўсё гэта спрычыніў той Юдаш. Але калі першага Юды ніхто не скараў, не помсціў, баронячы Хрыста падчас мукаў, дык хто захоча ўкараць гэтага, хто разатрэ вужаку перш, чым судзіціме цэзар, хто згладзіць, хто абароніць ад загубы веру ў Хрыста?

Урбан устаў нагла й кажа:

— Я даканаю гэтага, войча!

Хілон таксама ўстаў, праз момант глядзеў у твар жарнамолу, асветлены месцам, пасля, кладучы важна далонь на ягонай галаве, гавора:

— Ідзі да хрысціян, — загадаў важна, — ідзі ў дамы малітвы й пытай братаў пра Глаўка, лекара, і як толькі табе яго пакажуць, у імя Хрыста, забі!

— Пра Глаўка? — паўтарыў жарнамол, як бы жадаў уцвярдзіць сабе ў памяці тое імя.

— Ведаш яго?

— Не, не ведаю. У Рыме ёсць тысячы хрысціян, дык не ўсе з сабою знаюцца. Але заўтра ў Острыяnumе збяруцца браты і сёстры ноччу ўсе да аднае душы, бо прыехаў вялікі Апостал Хрыстовы, які будзе тамака навучаць, там брацця пакажуць мне Глаўка.

— У Острыяnumе? — спытаў Хілон.— Гэта ж за горадам. Усе брацця і сёстры? Уначы? За брамамі Острыяnumа?

— Так, ойча. Гэта наш магільнік, між дарогамі Саларыя і Намэнтана. Ці ж ты не ведаеш нічога пра навучанне там Вялікага Апостала?

— Не быў праз два дні дома, дык не атрымаў ад яго весткі, ды і не ведаю, дзе той Острыяnum, нядаўна бо ж прыехаў з Карынту, дзе апякуюся хрысціянскаю гмінаю... Але так ёсць! Калі Хрыстус даў табе такое натхненне, пойдзеш, сынку, уначы да Острыяnumа, там знойдзеш між братамі Глаўка і заб'еш яго, вяртаючыся назад у горад, за гэта будуць адпушчаны табе ўсе твае грахі. А цяпер рах з табою!..

— Ойча...

— Ну што, слуга Баранка?

На твары работніка села цяжкая задума. Нядаўна вось забіў чалавека, а можа й двух, а навука Хрыстова забараняе забойства. Не забіў іх, праўда, дзеля ўласнае абароны, бо і гэта не можна! Не забіў, барані Божа, дзеля нажывы... Біскуп сам даў яму на помач братву, але забіваць не дазволіў, ён жа забіў нехаця, бо пакараў яго Бог сілаю вялікаю... І цяпер вось цяжка пакутуе... Іншыя пяюць пры жорнах, а ён, небарака, усё думае пра свой грэх, пра абразу Баранка... Колькі ён ужо вымаліўся, колькі выплакаў слёз! Колькі разоў перапрашаў Баранка! І дагэтуль пачуваецца грэшным. А цяпер зноў вось абяцаў забіць здрадніка... Яно мо й добра! Уласную бо крыўду толькі можна прабачаць, дык заб'е яго хоць бы на вачах усіх братоў і сёстраў, якія ўзаўтра будуць у Острыяnumе. Але хай Глаўка перш асудзяць старшыны гміны, біскуп ці Апостал. Забіць не цяжка, а забіць здрадніка нават і міла, бы воўка ці мядзведзя, але што, калі заб'ю невінаватага? Як жа браць на сумленне новы грэх, новую абразу Баранка?

— На суд няма часу, мой сыне,— вырашыў Хілон,— бо здраднік проста з Острыяnumа пойдзе да цэзара ў Анцыюм або схавецца ў таго патрыцыя, якому служыць; даю вось табе знак, па забойстве Глаўка пакажаш яго ці біскупу, ці Вялікаму Апосталу, а яны багаславіцімуць твой учынак.

Сказаўшы гэта, дастаў грашавік, выскраб нажом на сэстэрцы знак крыжа і аддаў яго работніку.

— Во прысуд на Глаўка і знак табе. Пакажы толькі, зрабіўшы сваё, біскупу, дык адпусціць табе і гэтае і тамтыя забойствы.

Работнік выцягнуў руку, але, успомніўшы надта яшчэ свежае папярэдняе забойства, жажнуўся, небарака.

— Ойча,— адазваўся, быццам молячы,— няўжо бярэш на сваё сумленне гэты ўчынак, няўжо сам ты чуў Глаўка, як прадаваў братоў?

Хілон скеміў, што трэ даць нейкія доказы, выказаць якія-небудзь прозвішчы, інакш бо ў душу асілка залезе сумніў. І нараз прыдатная думка мігнула ў галаве.

— Слухай, Урбан,— кажа,— я жыву ў Карынце, але родам я з Кос, і тут, у Рыме, вучу Хрыстоваю навукаю адну служніцу з маіх старон, якая завецца Эўніка. Служыць яна як вестыпліка ў аднаго цэзаравага прыяцеля, нейкага Пятронія. Вось жа ў адным доме чуў я, як Глаўк падручаўся выдаць усіх хрысціян дый апрача таго абяцаў іншаму цэзараваму завушніку, Вініцію, знайсці яму між хрысціянамі дзяўчыну..

Тут замоўк і глянуў, здзіўлены, на жарнамола, у якога вочы загарэліся раптам бы ў звера, а твар нахмурыўся дзікім гневам і злосцю.

— Што табе? — спытаў сопалаху.

— Нічога, ойча. Заб’ю Глаўка ўзаўтра!..

Грэк змоўк, пасля, узяўшы за плячо рабачая, адвярнуў яго на бляск месьца ды пачаў уважна прыглядацца. Відавочна сумняваўся ў душы, ці выцягваць ад яго болей, ці задаволіцца тым, што выдабыў. У канцы свая асцярожлівасць перамагла. Уздыхнуў глыбока раз і другі ды, палажыўшы зноў далонь на галаве асілка, спытаў важным дабітным голасам:

— Табе на хросце далі імя Урбан?

— Так, ойча.

— Ну дык рах табе, Урбанка!

XVIII

Пятроні да Вініція:

«Дрэнна з табою, carissime! Венус, мабыць, скаламуціла ў табе почуву, адабрала розум, памяць і дар думкі аб усім, што ня ёсць каханнем. Прачытаеш калісь свой адказ на мой ліст, а дзівіцімешся, як твой розум ахаладзеў цяперака да ўсяго, што ня ёсць Лігіяй, як ён повен яе, ля яе безустанку снуе, моў той каршун над здабычаю. На Палукса! Шукай яе хутчэй, бо інакш, калі агонь цябе не стравіць на попел, зменіцца ў егіпскага сфінкса, што, закахайшыся, як кажучь, у блядую Ізіс, аглох на ўсё сабе, спрыкрыў і чакае толькі ночы, каб углядацца ў каханку каменнымі вачыма.

Абягай сабе вечарамі горад, пераапануўшыся, учашчай нат разам з сваім філэзафам да хрысціянскіх малельняў. Усё, што родзіць надзею ды запаўняе час, годнае пахвалы. Але, у імя мае прыязні, зрабі адну рэч: той Урсус, нявольнік Лігіі, мабыць, незвычайнае сілы чалавек, дык наймі Кратона ды шукайце ўтрох. Так будзе беспячней ды разумней. Хрысціяне, калі да іх належаць Пампонія Грэцына ды Лігія, не такія хіба разбойнікі, як гэта ўсім здаецца, паказалі аднак, адбіраючы Лігію, што ў абароне авечак свайго статку не

жартуюць. Як знойдзеш Лігію, то ж напэўна захочаш яе забраць з сабою, а ці ж даканаеш гэта з самым толькі Хіланідам? А Кратон дасць рады, хоць бы яе бараніла дзесяціх такіх Урсусаў. Не дайся Хілону смактаць, але Кратону грошай не шкадуў. Ад усіх радаў, якія магу табе пераслаць, гэта найлепшая.

Тут пакінулі ўжо гаварыць аб малой аўгусце ды аб чарах, ад якіх быццам яна памерла. Прыгадвае йшчэ часамі аб іх Папея, але думка цэзара занята цяпер чым іншым; а калі праўда, што аўгусцейшая дзіва пры новай надзеі, дык і ў ёй хутка сумныя ўспаміны пагаснуць бяследна. Мы ўжо колькінаццаць дзён у Неаполісе, а вярней у Байя. Калі б ты здольны быў аб чым-небудзь думаць, дык рэха нашага тут побыту мусіла б дайсці й да цябе, у цэлым Рыме хіба ж аб чым іншым ніхто й не гаворыць. Дык вось, прыехалі мы проста да Байя, дзе апанавалі нас перш-наперш згрызоты сумлення. І ці ведаеш, да чаго Агенабарбус ужо дайшоў? З агіднага забойства маці робіць сабе тэмы для сваіх вершаў ды блазночка-трагічных сцэнаў. Даўней баязлівасць выклікала сапраўдныя згрызоты, цяпер жа, калі пераканаўся, што свет і па-даўнаму застаўся пад яго нагамі, а ніводзін бог не даканаў над ім помсты, крывіць з сябе пакутніка, каб расчуліць, бач, да сябе людзей. Часам зрываецца ноччу ды крычыць, быццам яго мучыць Фурыя, будзіць нас, палахліва аглядаецца, робіць позу камедыянта, гуляючага ролю Орэста, і то марнага камедыянта, дэкламуе грэцкія вершы і цікуе, ці з яго дзівімся. А мы, ведама, дзівімся! І замест крыкнуць яму: «Пайшоў спаць, блазне!» — настройваемся на тон трагедыі ды ратуем вялікага мастака ад Фурыі.

На Кастора! Дайшла да цябе, можа, хоць вестка аб выступленні ў Неаполісе? Сагналі ўсіх грэцкіх валындаў з Неапалісу і ваколіцаў, яны так засмуродзілі арэну потам і часныкам, што нельга было вытрымаць у першых радох з аўгустыянамі, я дзякаваў багом, што быў з Рудабародым за сцэнай. І ці павяршы, ён баяўся, сапраўды баяўся! Хапаў маю руку і прыкладаў сабе да ўстрывожанага сэрца. Ледзьве зяхаў, а перад выступам быў белы, моў пергамін, на лбе відаць былі кроплі поту. Адыж ведаў, што па ўсіх радох сядзяць напегатове прэторыяне з кіямі, якімі мелі «красаць» зацікаўленне. Але патрэбы не было. Ніводзін хіба статак малпаў з ваколіцаў Картагіны не патрапіць так выць, як выла тая галіта. Кажу табе, смурод часныку даходзіў аж да сцэны. А Нэрон кланяўся, хапаўся за сэрца, пасылаў цалункі і плакаў. Пасля прыбег да нас, чакаючы за сцэнай, як ап'янелы, самахвалячыся: «Што ж значаць усе мае трыўмфы ў параўнанні з гэтым?!» А там голь усцяж выла і плакала, ведаючы, што выпляскае сабе ласку, дарункі, бядседу, латарэйныя білеты ды новыя відовішчы цэзара-блазна. Я ім нат і не дзіўлюся, што пляскалі, бо таго дагэтуль не бачылі. А ён захапляўся: «Вось што значаць грэкі!» І здаецца мне, што ад гэтае пары нянавісць яго да Рыму яшчэ паглыбілася. Сваім парадкам у Рым выслалі адмысловых рассыльных з дакладам аб трыўмфе, дык спадзяемся ў гэтых днях гратуляцыі сенату. Зараз пасля першага выступлення Нэ-

рона здарылася тутака дзіўнае здарэнне. Нагла заваліўся тэатр, на шчасце як выйшлі ўжо людзі. Быў я на мейсцы здарэння і не бачыў, каб каго даставалі з-пад румовішчаў. Многія нат з грэкаў талкуюць гэта як гнеў багоў, якія быццам маюць у відавочнай апецы ягоны спеў і аўдыторыю. З тае прычыны ахвяры па ўсіх святынях падзячаныя, а яму заахвота адведаць Ахайю. Анагдай казаў мне, аднак, што баіцца, бо што на гэта скажа рымская публіка ды ці не ўзбурыцца адсутнасцяй ягонай, адсутнасцяй збожжа й ігрышчаў.

Едзем таксама і да Бэнэвэнтэ падзіўляць шавецкія раскошы Ватынія, адтуль пад апекай боскіх братоў Алены — у Грэцыю. У сабе самым зацемиў я адну рэч: між шалёнымі становіцца шалёным, а прынамсь пачынае смакаваць шалы-балы. Грэцыя і падарожжа з тысячамі цытраў, нейкі трыўмфальны карагод Бакха сярод увенчаных міртовай зеленню, вінаградавым лісцем німфаў і бахантак, вазы з запрэжанымі тыгрысамі, краскі, тырсы, вянкi, воклічы «эвоэ!», музыка, паэзія й воплескі Гэлады, усё гэта добрае, але мы тут гадуем яшчэ смялейшыя замыслы. Нам заманілася стварыць нейкую байковую дзяржаву пальмаў, сонца, паэзіі ды ператворанае рэчаіснасці, ператворанага ў раскошу жыцця. Нам хочацца забыць пра Рым, а цэнтр свету ўфундаваць недзе між Грэцыяй, Азіяй і Егіптам, жыць жыццём не людскім, але жыццём багоў, не ведаць будзёншчыны, блукацца ў залатых галярэях у цяні пурпуровых вятругаў па Архіпелагу, быць Апалонам, Озырысам і Баалем у адной асобе, ружавець моў зараніца, сонцам залаціцца, месяцам серабрыцца, валадарыць, пяць і сніць... І ці паверыш, я, што маю яшчэ на сэтэрыню рассудку, а на аса толку, падаюся гэным фантазіям-мроям. Падаюся таму, што, калі гэта ўсё немагчымае, дык прынамсі велізарнае й незвычайнае... Такая байковая імперыя сном калісь патомкам нашым выдавалася б. Паколькі Венус не прыбярэцца ў постаць Лігіі або хоць такое нявольніцы, як Эўніка, ды паколькі не прыхарошыць яго мастацтва, дык жыццё само ёсць нікчэмным, пустым і часта мае аблічча малпы. Але Рудабароды не ажыццёвіць сваіх помыслаў хоць бы й дзеля таго, што ў той байковай дзяржаве паэзіі і Ўсходу не павінна быць мейсца на здраду, подласць і смерць, а ў ім пад відам паэта сядзіць марны камедыянт, дурнаваты фурман і нікчэмны тыран. Душым людзей, калі нам чым-небудзь заваджаюць. Бедны Таркват Сыланус ёсць ужо ценем. Падрэзаў сабе жылы перад некалькімі днямі. Лекан і Ліцыній прымаюць кансулат са страхам, стары Тразэй не пазбегне смерці, бо смее быць чэсным. Тыгэлін і дагэтуль не можа выстарацца для мяне загаду, каб падрэзаў сабе жылы. Я, бач, патрэбны яшчэ не толькі як арбітр элеганцыі, але як чалавек, без якога рады і густы магла б няўдацца экспедыцыя ў Ахайю. Часта, аднак, думаю, што раней ці пазней мусіце на гэтым скончыцца, і ці ведаеш, пра што тады расхадзіцца: каб Рудабародаму не дасталася тая мірэнская чара, якую ты знаеш ды любуеш. Калі падчас смерці мае будзеш пры мне, дык аддам яе табе, а калі будзеш далёка, дык паб'ю яе. Бывай здароў і наймі Кратона, бо інакш

другі раз табе выдзяруць Лігію. Як перастане табе быць патрэбны Хіланід, прыйшлі яго мне, дзе буду. Можа, зраблю з яго другога Ватынія, і мо мужы консульства ды сенатары будуць яшчэ дрыжаць перад ім, як дрыжаць перад тамтым рыцарам-дратаўкаю. Як знойдзеш Лігію, дай мне знаць, ахвярую за вас пару лебедзяў і галубоў у тугэйшай круглай святыні Венеры. Бачыў я раз у сне Лігію на тваіх каленях, шукаючую тваіх цалункаў. Пастарайся, каб гэны сон спраўдзіўся. Хай жа неба твайго не засноўваюць хмары, а калі й заснуюць, дык хай маюць колер і пах ружаў. Бывай здароў!»

XIX

Толькі што скончыў Вініць чытаць, як у бібліятэку ўсоўваецца ціха неспадзяваны Хілон, бо служба мела загад пушчаць яго ў кожную пару дня й ночы.

— Хай боская маці твайго крывічэснага продка Энэя будзе міласціва табе так, як мне быў міласцівы боскі сын Майі.

— Гэта знача?.. — спытаў Вініць, зрываючыся ад стала, пры якім сядзеў.

Хілон падняў голаў і кажа:

— Эўрыка!

Малады патрышый узгарэўся так, што праз даўжэйшую хвіліну не мог слова прамовіць.

— Бачыў яе? — спытаў нарэшце.

— Бачыў Урсуса, спадару, і гугарыў з ім.

— І ведаеш, дзе схаваліся?

— Не, доміне. Хто іншы мо праз самае сябелобства даў бы від лігу, што згадаў, хто ён такі, або пачаў бы выпытваць, дзе жыве, і дастаў бы куксача, ад якога ўсе зямныя стравы сталіся б нямілымі, або ўзбудзіў бы недавер вялігура і спрычыніў бы тое, што тае ж самае ночы пашукалі б іншага сховішча. Гэтага я не зрабіў. Даволі мне ведаць, што Урсус працуе ў млынара каля Эмпорыюма, які завецца Дэмас, так, як твой вызвольнік, а даволі мне гэтага таму, што цяпер кожны твой надзейны чалавек магчыме пайсці ягоным следам і выследзіць іхняе сховішча. Я прыношу табе толькі пэўнасць, спадару, што калі Урсус тут, дык і боская Лігія ёсць у Рыме, і другую вестку: сянняшныя ночы напэўна яна будзе ў Острыянуме...

— У Острыянуме? Дзе гэта? — перапытаў Вініць, жадаючы мабыць зараз бегчы на тое мейсца.

— Стары магільнік між дарогамі Саларыя і Намэнтана. Той хрысціянскі роніфех тахітус¹, аб якім табе, спадару, я згадаў ды прыезду якога спадзяваліся многа пазней, ужо прыехаў і сянняшныя ночы хрысціціме й навучаціме на гэным магіль-

¹ Найвялікшы святар (лац.).

ніку. Яны хаваюцца з сваёю навукаю, бо хоць няма дагэтуль ніякіх забараняючых эдыктаў, народ іх ненавідзіць, дык мусяць асцерагацца. Сам Урсус казаў мне, што ўсе як адна душа сыйдуцца ў Острыянуме, кожны бо хоча пабачыць ды паслухаць таго першага вучня Хрыстовага, якога яны завуць Высланцом. Жанчыны ў іх нароўні з мужчынамі слухаюць навукі, дык адна мо з іх толькі Пампонія, баючыся Аўлюса за начныя пабягушкі, не будзе прысутнай. Лігія, аднак, будучая пад апекай Урсуса і старшынаў гміны, прыйдзе, думаю, разам з іншымі жанчынамі.

Вініць, які дагэтуль жыў як бы ў гарачцы, падтрымоўваны надзеяй, цяпер, калі тая надзея здавалася спаўняцца, пачуў нагла такое стамленне, як падарожнік пасля непасільнай падарожы. Хілон гэта скеміў, дык пастанавіў выкарыстаць.

— Браны, праўда, вартуюць твае, спадару, людзі, хрысціяне павінны аб гэтым ведаць. Але яны не патрабуюць брамаў. Тыбр таксама іх не патрабуе, і хоць ад тамтых дарог далёка, варта й дарогу адолець, каб пабачыць Вялікага Апостала. Але яны маюць тысячы спосабаў выхаду з гораду. У Острыянуме, вашэць, знойдзеш Лігію, а калі б нават — чаго не прадбачваю — не было яе тамака, дык будзе Урсус, прырок бо мне задушыць Глаўка. Сам казаў мне, што будзе, і там яго замардуе, чуець, крывічэсны трыбуне? Дык або пойдзеш следам за ім і даведзешся, дзе жыве Лігія, або загадэш сваім людзям схопіць яго як забойцу і, маючы ў сваіх руках, выдабудзеш з яго вестку, дзе схаваная Лігія. Я сваё зрабіў! Іншы, спадару, круціў бы, што выпіў з Урсусам дзесяць кантараў першараднага віна, пакуль выкучыў з яго тайніцу; другі кляўся б, што мусіў прайграць яму ў scriptae duodecim¹ тысячу сэтэрыяў, або папросту за дзве тысячы купіў сакрэт... Ведаю, што ты заплаціў бы мне за гэта з вярхом, але няма таго, раз у жыцці... то знача хацеў сказаць: як заўсёды ў жыцці, буду чэсным, бо спадзяюся, згодна з словамі вялікадушнага Пятронія, усе патрэбы мае й надзеі твая шчодрасць перавышыць.

Вініць, які ўмеў сабе па-вацяцку даваць раду ў цяжкіх здарэннях, хутка апанаваў слабасць і сказаў:

— Не ашахнешся на маёй шчодрасці, перш, аднак, пойдзеш са мною да Острыянума.

— Я да Острыянума? — пытаў збянтэжаны Хілон. — Я, сумленны трыбуне, абяцаў табе знайсці Лігію, але не прыракаў яе адбіраць... Падумай, спадару, што сталася б са мною, калі б той лігііскі мядзведзь, разадраўшы Глаўка, пераканаўся адначасна, што не зусім слушна яго разадраў? Ці не ўважаў бы мяне — бяспраўдна — за істэветнага выканаўцу забойства? Памятай, спадару, чым большы хто філязоф, тым цяжэй яму адказваць на глупыя запыты прасцюгі, бо й што ж яму адказаў бы, каб спытаў мяне, чаму абвінавачваў Глаўка? Калі, аднак, падазраеш мяне ў круцельстве, скажу табе: заплаціш тады толькі, як пакажу табе дом, у якім жыве Лігія, сяння акажы мне частку толькі твае шчодрасці, каб, калі з табою, спадару, — хай багі бароняць — што благае здарылася, не застаўся я цалкам без заплаты. Сэрца тваё хіба таго не перажыло б.

¹ Дванаццаць рысак (гульня) (лац.).

Вініць падыйшоў да куфра, што стаяў на падмуроўцы, называнай «арка», дастаў капшук, шпурнуў яго Хілону.

— Гэта скрупулы¹,— растлумачыў.— Будзе Лігія — дастанеш такі самы, напоўнены аўрэўсамі.

— О, Ёвіш! — закрычаў Хілон.

Вініць прыхмурыў бровы.

— Есці дадуць тутака, можаш тут і адпачыць. Да вечара ані кроку згэтуль, настане ноч — пойдзем да Острыянума.

На твары грэка асеў страх і хістанне, хутка супакоіўся, аднак, і сказаў:

— Хто ж табе, спадару, прэрэчыціме! Словы гэныя ўважай за памысную варажбу так, як падобныя ўважаў вялікі наш герой у святыні Амнона. Скрупулы гэныя,— патрасаючы капшук,— пераважлілі маё скрупулёзнае сумленне, аб шчасці й раскошы твайго таварыства ўжо й не кажу...

Вініць нецярпліва перапыніў яго ды пачаў выпытваць аб падрабязнасцях гутаркі з Урсусам. Адно было ясным: сховішча Лігіі шчэ гэтае ночы будзе выкрыта, або яе самую льго будзе схопіць падчас вяртання з Острыянума. Гэтая думка напаўняла Вініцію радасцяй. Цяпер, калі зрадзілася пэўнасць здабыцця Лігіі, адыйшла і злосць на яе, і гнеў. За гэтую менавіта радасць дараваў ёй усю віну. Уяўляў толькі яе, сваю дарагу і пажаданую істоту, чаканую з далёкага падарожжа. Брала яго ахвота склікаць зараз нявольнікаў, каб прыхарошвалі ўжо дом у вянкi. Гатовы быў дараваць усім усё. Хілон, да якога дагэтуль, міма ягоных паслугаў, чуў агіду, першы раз выдаўся яму чалавекам забавным ды не абы-якім. Раз'ясніўся яму дом, раз'ясніліся вочы й цэлае аблічча. Адчуваў нанаву роскаш жыцця маладога. Даўнейшая маркотная туга не дала яму яшчэ дастатковай меры, як моцна пакахаў Лігію. Цяпер толькі гэта зразумеў, калі спадзяваўся мець яе. Пажаданне яе будзілася ў ім, моў навесну будзіцца зямля, прыгрэтая сонцам, але ягоная жада была цяперака як бы менш сляпая і дзікая, а больш радасная й далікатная. Адчуваў у сабе безгранічную энергію і быў перакананы: як толькі ўгледзіць Лігію собскімі вачыма, не адбяруць тады ўжо яе ўсе хрысціяне цэлага свету, а нат сам цэзар.

Хілон аднак жа, асмелены ягонай радасцю, падняў зноў гутарку і пачаў даваць рады. На ягоную думку, справы не трэба яшчэ лічыць выйгранай і датрымаць як найбольшую асцярожнасць, без якое ўсе намаганні могуць спракудзіцца. Заклінаў таксама Вініцію, каб не адбіраў Лігіі ў Острыянуме. Мусяцімуць туды йсці ў каптурох, з заслоненымі тварамі ды абмежавацца да самае толькі асцярожнае абсэрвацыі з якога-небудзь цёмнага кутка. А як прыкмецяць Лігію, найбеспячней будзе пайсці за ёю назіраць, зацемяць, у які ўваходзіць дом, а наўтра досвітак абставіць яго вялікаю сілаю нявольнікаў і забраць яе сярод белага дня. Бо яна ж закладнічка і фактычна належыцца цэзару, дык можна гэта

¹ *Scripulum*, або *scrupulum* — малая залатая манета, 1/3 частка залатога дэнара, або аўрэўса (заўвага аўтара).

зробіць без парушэння права. А калі б яе не знайшлі ў Острыянуме, пойдучь за Урсусам, і вынік будзе той самы. На магільнік у вялікай талацэ людзей ісці нельга, бо лёгка звярнулі б на сябе ўвагу, а тады хрысціяне патушаць усе светачы так, як было пры першым адбіранні яе, і разбягуцца ды пахаваюцца ў сховішчах, ім толькі ведамым. Дый трэба ўзброіцца, ці лепш — узяць з сабою двух асілкаў пэўных, каб на ўсялякі выпадак мець абарону.

Вініць прызнаў яму пэўную праўду і, прыгадаўшы адначасна рады Пятронія, выдаў нявольнікам загад, каб прывялі яму Кратона. Хілон, пачуўшы прозвішча слаўнага атлеты Кратона, сілу якога бачыў не раз на сцэне, супакоіўся і згадзіўся ісці да Острыянума. Здабыццё капшука, напоўненага залатымі аўрэўсамі, выдавалася яму лягчэйшым пры помачы Кратона.

Рассеўся з пагоднаю думкаю пры стале, да якога паклікаў яго, крыху пачакаўшы, загадчык атрыюма, і падчас яды мантачыў нявольнікам, як дастаўляў іхняму гаспадару цудоўную масць, якою даволі памазаць каптыты найздахлейшым коням перагонак, каб усіх іншых выперадзіць. Навучыў яго рабіць гэту масць адзін хрысціянін, бо старшыны хрысціянскія шмат болей знаюць на чарах і цудах, чым нат тэсалійцы, слаўныя чараўнікі. Хрысціяне маюць да яго вялікі давер, а чаму яго маюць, кажны лёгка дадумаецца, хто ведае, што абазначае рыба. Так прастарэкуючы, старанна вывучаў вочы нявольнікаў, спадзеючыся знайсці між імі хрысціян і далажыць аб гэтым Вініцію. Калі ж свайго не дапяў, пачаў пражорліва есці й піць, не шкадуючы кухару хвальбы ды абяцанак, што адкупіць яго ў Вініція. Весялосць ягоную муціла толькі думка, што ноччу трэ будзе йсці да Острыянума, але пацяшаўся гадкаю, што пойдзе поцемку пераапануты ды ў таварыстве двух не абы-якіх чалавек, з якіх адзін ёсць бажышчам сілы ў цэлым Рыме, а другі патрыцыем і высокім вайсковым урадаўцам. «Хоць бы Вініція й адкрылі, — казаў сабе, — дык не асмеляцца налажыць на яго рукі, а мяне — хай будуць мудрымі ўбачыць кончык майго носа».

Пасля пачаў прыгадваць сабе гутарку з работнікам, і разважанні гэныя напоўнілі яго новаю льгою. Не меў найменшага сумніву, што той жарнамол быў адыстар Урсус. Чуў ад Вініція ды ад тых, што адводзілі Лігію з цэзаравага палацу, аб незвычайнай сіле таго чалавека. І ў Эўрыцыя выпытваў пра людзей выняткава моцных, дык нічога дзіўнага, што паказалі яму Урсуса. Апрача таго ўстрывожанасць і абурэнне вялігура на ўспамін аб Вініцію і Лігіі не дазваляе сумнявацца, што асобы гэныя цікавяць яго асабліва; жарнамол згадваў таксама аб пакуце за забойства чалавека, а Урсус забіў Атацына; урэшце рысапіс рабачая згаджаўся з апісаннем Вініція. Адно толькі змяненая імя магло будзіць сумніў, але Хілону было ўжо ведама, што хрысціяне змяняюць на хросце імёны.

— Калі Урсус заб'е Глаўка, — думаў сабе Хілон, — дык будзе яшчэ лепей, а калі й не заб'е, дык таксама будзе добры знак, бо акажацца, як цяжка аддважваюцца хрысціяне на забойства. Я ж распісаў таго Глаўка як юдашына здрадніка ўсіх хрысціян; быў я так вымоўны, што камень бы ўзрушыўся й абяцаў бы

спасці на голаў Плаўка, а паміма гэтага ледзь схліў таго лігійскага мядзведзя да налажэння на яго лапы... Надумоўваўся, не хацеў, згадваў пра свой жаль і пакуту. Відаць, ім гэта не ўходзіць... Сваю крыўду трэба дараваць, за чужую не надта можна памставаць, ergo, падумай, Хілонка, што ж табе можа пагражаць? Плаўку не можна над табою мсціцца... Урсус, калі не заб'е Плаўка за так вялікую віну, як здрада ўсіх хрысціян, дык тым больш не заб'е цябе за так малую, як здрада аднаго хрысціяніна. Ну, хай толькі пакажу таму яраму грывачу гнездо гэнае туркалкі, тады рукі ўмываю ад усяго і пераношуся назад у Неапаль. Хрысціяне таксама гавораць пра нейкае ўмыванне рук, відаць, гэта ў іх спосаб, якім канчаюцца з імі справы. Нейкія добрыя людзі тыя хрысціяне, а так дрэнна пра іх гавораць! О богі! Гэткая ўжо справядлівасць на свеце. Люблю, сапраўды, гэтую навуку за тое, што не дазваляе рабіць забойства. Але калі не дазваляе забіваць, дык не дазваляе хіба й красці, і ашукваць, і лжыва сведчыць, дык не скажу, каб надта была выгаднаю. Яна, відаць, вучыць не толькі сумленна паміраць, але й сумленна жыць. Як калісь разбагацею ды меціму такі дом, як гэты, і столькі нявольнікаў, дык, можа, стануся хрысціянінам на так доўга, як гэта будзе мне зручна. Багаты бо можа сабе на ўсё дазволіць, нат на цноту.. Так, гэтая рэлігія толькі для багатых, і дзеля таго не цяплю, якім спосабам ёсць між імі столькі ўбогіх, што ім з таго за карысць, чаму дазваляюць цноце звязваць сабе рукі? Мушу калісь над гэтым падумаць. Тым часам хвала табе, Гермес, што дапамог знайсці гэнага барсука... Але калі ты гэта спрычыніў, спадзяючыся дзвёх ялавіц белых, аднагодак, з пазалочанымі рагамі, дык не пазнаю цябе. Устыдзься, Аргабойца! Такі мудры бог, і каб загадзя не прадбачыць, што атрымаеш шыш! Ахвярую табе маю ўдзячнасць, а калі жадаеш лепш пару быдлят, тады сам ты трэцяе быдла і павінен быць пастухом, а не богам. Ой, сперажыся, каб не ўфілязафаваў я людзям, што цябе нямашака, тады бо ўсе табе перастануць несці ахвяры. З філязофамі трэба ласкаю.

Так прастарэкуючы з сабою ды з Гермесам, выцягнуўся на лаве, палажыў сабе адзежыну пад голаў і, як нявольнікі скончылі збіраць са стала, заснуў. Прачнуўся, а хутчэй збудзілі яго, як прыйшоў Кратон. Выйшаў у атрыном і з уцехаю прыглядаўся магутнай постаці экс-гладыятара, які сваёй велізарнасцю ледзь не ўвес атрыном запаўняў. Кратон ужо дамовіўся аб цане і гутарыў з Вініціем.

— Бадай цябе Геркулес! Добра, спадару, што сяння па мяне прыслалі, бо ўзаўтра еду ў Бэнэвэнт на загад Ватынія, там у прысутнасці цэзара барукацімуся з нейкім Сыфаксам, найдужэйшым афрыканскім неграм. Ці ўяўляеш сабе, вашэць, як ягоныя косці трашчацімучь у маіх руках, расквашу кулаком яму і чорную сківіцу.

— На Палукса! — адказвае Вініць.— Не сумняваюся, што даканаеш гэтага, Кратоне.

— І добра зробіш, — дадаў Хілон.— Але!.. І губу яму расквась! Гэта ўдалая думка й дастойная цябе справа. Гатовы я пайсці ў заклад, што гэта зробіш. Памаж

толькі тым часам цела аліваю, мой Геркулесе, ды падперажыся, бо трэба ведаць, што з існым Какусам прыйдзеца мець справу: чалавек, што пільнуе дзяўчыну, пра якую дастойнаму Вініцію расходзіцца, мае быццам неймаверную сілу.

Хілон такімі словамі пампаваў амбіцыю Кратона, але Вініць перасцерагаў:

— Так ёсць, не бачыў я яго, але чуў, што, быка схапіўшы за рогі, можа вадзіць куды хоча.

— Ай-ай-ай! — дзівіўся Хілон, які не ўяўляў сабе аж такое сілы ў Урсуса.

Кратон лёгка ўхмыльнуўся.

— Падручаюся, дастойны спадару, — запэўніваў, — гэтаю вась рукою абараніцца ад сямі такіх лігаў і прынесці табе дзяўчыну ў дом, хоць бы ўсе хрысціяне мяне даганялі, моў калабрыскія ваўкі. Калі не дакажу гэтага, абдзеліш мяне дзягаю ў гэтым імплувіюме.

— Не давай яму рабіць гэтага, спадару! — спахапіўся Хілон. — Пачнуць па нас шпурляць каменнямі, а тады хіба даламожа ягоная сіла? Ці ж не лепш забраць дзяўчыну з дому і не выстаўляць ані яе, ані сябе на згубу?

— Так маецца быць, Кратоне, — прышвардзіў загадна Вініць.

— Твае грошы — твая воля! Не забудзь толькі, спадару, што ўзаўтра еду ў Бэнэвэнт.

— Маю пяць сотак нявольнікаў у самым горадзе, — адказаў Вініць і, паказаўшы ім рукою дзверы, пайшоў у бібліятэку, сеў і так пісаў Пятронію:

«Хілон знайшоў Лігію. Сяння ўвечар іду з ім і з Кратонам да Острыянума ды забяру яе адразу або ўзаўтра з дому. Хай багі абдораць цябе шчасцем! Будзь здароў, carissime, радасць не дазваляе мне болей пісаць».

І, палажыўшы трасціну, пачаў борздым крокам хадзіць, радасць залівала яму душу, і паліла гарачка. Прысягаў сабе, што назаўтра Лігія будзе ў гэтым доме. Гадаў сабе, як з ёю паступіць, а ў душы пачуваў, што будзе ейнай служою, калі захоча яго кахаць. Прыпамінаў сабе словы Актэ, што быў каханы, і хваляваўся да глыбіні. Дык, значыць, расходзіцімецца толькі пра пакананне нейкага дзявочага сораму ды нейкіх прырачэнняў, якія відавочна хрысціянская навука накладала. А калі так, дык хай толькі раз Лігія, папаўшы ў ягоны дом, паддасца нагавору або прымусу, тады мусіціме сказаць сабе: «Сталася!» — і будзе слухаць і кахаць.

Уваходзіць Хілон і перарывае гэныя думкі.

— Доміне, — адазваўся грэк, — вось што яшчэ прыйшло мне ў голаў: ануж хрысціяне маюць якія знакі, «тэсэры», без якіх не дапушчаюць да Острыянума? Памятаю, у дамох малітвы так бывае, і такую тэсэру атрымаў я ад Эўрыцыя. Дык дазволь пайсці да яго, распытаць і прызапасіць тыя знакі, калі акажуцца патрэбнымі.

— Добра, чэсны мудрагелю, — адказаў весела Вініць. — Гаворыш як чалавек празорлівы, і трэба цябе за гэта пахваліць. Ідзі да Эўрыцыя ці куды хочаш, але дзеля пэўнасці пакінь на гэтым вась сталае капшук, які атрымаў.

Хілон, якому надта ж не даспадобы было расставашца з грашмі, скрывіўся, але выканаў загад і выйшаў. З Карынаў да Цырку, ля якога была крамка Эўрыцыя, не надта было далёка, дык вярнуўся Хілон яшчэ задоўга перад змярканнем.

— Вось знакі, спадару. Без іх нас не ўпусцілі б. Распытваўся я таксама добра, кудую йсці, ды сказаў Эўрыцыю, што патрабую іх толькі для маіх знаёмых, сам бо не пайду, задалёка для мяне старога, што ўзаўтра буду бачыцца з Вялікім Апосталам, які мне перакажа найпрыгажэйшыя ўступы сваёй прамовы.

— Як гэта: не будзеш? Мусіш быць! — паставіўся Вініць.

— Ведаю, што мушу, але пайду добра закаптураны і вам тое самае раю, інакш можам спалохаць птушку.

І неўзабаве пачалі збірацца, пачынала бо ўжо змяркацца. Узялі галійскія вопраткі з каптурамі, узялі лятарні. Вініць апрача таго ўзброіў сябе й таварышаў у кароткія крукаватыя нажы, Хілон жа ўздзеў маску, якую здабыў, варочаючыся ад Эўрыцыя, і выйшлі спешна, каб да адлеглае Намэнтанскае брамы паспець перад яе замкненнем.

XX

Ішлі праз вуліцу Патрыцыяў, уздоўж Віміналу, да даўнейшае Вімінальскае брамы, каля пляцу, на якім пазней Дыаклеццыян пабудоваў раскошныя лазні. Мінулі астанкі муру Сэрвія Тулія і праз больш адлюдныя ўжо ходы дайшлі да Намэнтанскае дарогі, а там збочылі да Саларыяў улева, на прыгоркі ды капальні пяску, а таксама магільнікі. Сцямнела ўжо зусім, але месяца яшчэ не было, дык дарогу ім было б знайсці цяжка, каб не дапамагалі хрысціяне, як гэта раней прадбачыў Хілон. Направа, налева і спераду паказваліся кудзевныя істоты, ідучыя да пяскавых сухадолоў. Некаторыя з іх неслі лятарні, акрывалі, аднак, іх вопраткаю, іншыя йшлі поцемку. Трапныя ваяцкія вочы Вініція адрознівалі па паходцы малодшых ад старцаў, дыбаючых з кіёчкам, ды ад жанчын, закутаных у доўгія столы. Рэдка спатыканыя тутака прахожыя і сяляне, выязджаючыя з гораду, уважалі, мабыць, тых начных вандроўнікаў за рабочых, спяшаючых да арэнарыяў, або за хаўтурныя брацтвы, сябры якіх ладзілі сабе часамі ўначы абрадавыя агапы. Чым далей малады патрыцый з таварышамі йшлі, тым часцей мігалі лятаранькі ды больш спатыкалі асоб. Некаторыя з іх пялі прыцішным голасам песні, якія выдавалі Вініцію вельмі тужлівымі. Час ад часу вушы ягоныя лавілі словы або сказы песні, як, напрыклад, «Устань сонны» або «Згробуў-стань!», часамі зноў імя Хрыстовае выходзіла з вуснаў мужчын і жанок. Але Вініць не надта зважаў на словы, бо ў галаве таўклася думка: можа, каторая з тых асобаў ёсць Лігія. Некаторыя, праходзячы міма, гаварылі: «Pax vobis!»

або «Пахвалёны Езус!» — і падыходзіла да яго трывога, трапятала сэрца, бо выдавалася яму, што чуе голас Лігіі. Хутка, аднак, пераканаўся, што рухі і галасы гэняы зводзілі яго, дык перастаў верыць вачам.

Дарога вельмі яму доўжылася. Ваколіцы ведаў добра, але поцемку не мог арыентавацца. На кожным амаль кроку спатыкаў то нейкія вузкія затулкі, то румовішчы, то нейкія нябачаныя будынкі. Урэшце з-за хмар паказаўся беражок месяца, які лепш асвятляў ваколіцу, чым жухлыя лятарні. І вось нешта паказалася ўдалечыні, ці то вогнішча, ці то полымя светача. Вініць нахіліўся да Хілона і спытаў, ці гэта Острыяnum?

Хілон, на якога ноч, адлегласць ад гораду й гэняы ведзьмаватыя постаці, відаць, рабілі ўражанне, адказаў крыху няпэўным голасам:

— Не ведаю, спадару, не быў ні разу ў Острыяnumе. Але маглі б славіць Хрыста дзе-небудзь бліжэй.

А потым, чуючы патрэбу гутаркі і падмацавання адвагі, дадаў:

— Сходзяцца бы разбойнікі, адыж не можна ім забіваць, хіба мяне той ліг звёў.

Вініція, думаючага аб Лігіі, таксама задзіўляла тая асцярожнасць і таемнасць, з якою сувернікі ейныя збіраліся на слуханне найвышэйшага духоўніка, дык адазваўся:

— Як усе рэлігіі, так і гэта мае між намі сваіх адгерэнтаў, але хрысціяне таксама сэкта жыдоўская. Чаму ж збіраюцца тутака, калі на Затыбры стаяць жыдоўскія святыні, у якіх жыды публічна складаюць ахвяры?

— Не, спадару, жыды менавіта найзацятшыя іхнія непрыяцелі. Расказвалі мне, што ўжо перад сянняшнім цэзарам даходзіла амаль да вайны між імі й жыдамі. Цэзару Клаўдыю так абрыдлі гэняы закалоты, што выгнаў усіх жыдоў; сяння, аднак, той эдыкт скасаваны. Але хрысціяне хаваюцца ад жыдоў ды ад народу, які, як табе ведама, называе іх злыднямі й ненавідзіць.

Хвілін некалькі йшлі моўчкі, пасля Хілон, страх якога магутнеў у меру аддалення ад брамаў, адазваўся:

— Вяртаючыся ад Эўрыцыя, пазычыў я ад аднаго бальмайстра парык і ў ноздры ўсадзіў сабе дзве калівы бобу. Не павінны мяне пазнаць. А каб і пазналі, дык не заб'юць. Людзі гэта не благія, люблю іх і цаню.

— Не хвалі іх перадчасна, — адказвае Вініць.

Увайшлі цяпер у вузкі роў, замкнуты з абодвух бакоў як бы акопамі, цераз якія перакінуты быў у адным мейсцы аквадукт. Месяц тым часам выглядаў з-за хмар, і ў канцы перавалу ўбачылі мур, густа аплецены зеллем. Гэта быў Острыяnum.

Заскакала сэрца Вініціева.

Пры браме два фосары правяралі меты. Неўзабавкі Вініць і ягоныя спадручнікі знайшліся ў месцы даволі прасторным, зачыненым з усіх бакоў мурам. Дзе-нідзе стаялі тут асобныя помнікі, а на сярэдзіне бачны быў гіпа-

геўм або крыпта, ніжэйшая частка якое ўваходзіла пад зямлю, дзе былі гробы; перад уваходам у крыпту шумеў вадаліў. Відаць было, што сам гіпагеўм няшмат мог змясціць людзей, дык Вініць здагадаўся, што абрад адбываці-мецца пад адкрытым небам на двары, дзе ўжо многа сабралося народу. Як вокам згледзець, лятарня мігацела пры лятарні, а многія з прыйшоўшых не мелі ніякага святла. Толькі некалькі галоў было раскаптураных, усе, баючыся здраднікаў ці холаду, заставаліся ўкрытымі, і малады патрыцый маркоціўся, каб не засталіся так да канца, нельга бо будзе ў такой суталocy пры слабым асвятленні распазнаць Лігію.

Але вось пры крыпце запалілі некалькі смаловых светачаў, уложаных у малы касцёр. Сталася відней. Грамада пачала пяць, спачатку прыцішна, пасля мацней, нейкі дзіўны гімн. Вініць ніколі ў жыцці не чуў такое песні. Тая самая туга, якую чуў ад паўгалосна пяючых, ідучы на магільнік, адазвалася і ў гэным гімне, толькі мацней і выразней, а ў канцы сталася так праймаючай і магутнай, што, здавалася, разам з людзьмі пачаў тужыць і ўвесь гэты магільнік, і акалічныя прыгоркі й даліны. Магло здавацца, бы што ўночы галосіць, прызвае ратунку заплаканы ў цемры. Галовы, паднятыя ўгару, быццам бачылі некага там у высі, а рукі малілі, каб сыйшоў. Але песня ўціхала, настава-ла хвіліна быццам чакання, так праймаючая, што Вініць і ягоныя таварышы мімаволі падымалі жahlівыя вочы да зораў, як бы сапраўды нехта адтуль мог зыйсці. Вініць бачыў шмат розных святын і ў Малай Азіі, і ў Егіпце, і ў самым Рыме, пазнаў шмат вер і чуў шмат песень, тут, аднак, упершыню спаткаў людзей, узываючых песняй боства не дзеля рытуальнае фармальнасці, але з-пад сэрца, з такое праўдзівае да яго тугі, якую могуць мець толькі дзеці да маці. Сляпы толькі хіба не мог дагледзець, што гэтыя людзі не толькі аддавалі Богу шанаванне, але з цэлае душы яго мілавалі, таго Вініць не бачыў дагэтуль у ніякім краі, у ніякіх абрадах, у ніякай святыні, бо ў Рыме ды Грэцыі тыя, хто аддаваў яшчэ багом шанаванне, рабілі гэта дзеля вымалення помачы або з боязі, але нікому ў голаў не прыходзіла, каб іх мілаваць, любіць.

Хоць меў думкі занятыя Лігіяй, выглядаў яе між грамадою, не мог не бачыць тых дзіўных і незвычайных рэчаў, якія дзеяліся навакол яго. Падкінулі тым часам смалякоў у вогнішча, якое абліло чырвоным святлом магільнік, прыцьмяваючы бляск лятарняў, і ў той жа хвіліне з гіпагеўма выйшаў старац, апрануты ў доўгую сярмягу з каптуром, але з адслоненаю галавою, і стаў на калені тут жа, ля вогнішча.

Грамада захвалявалася. Вобак Вініція пачалі адзвацца галасы: «Петрусь! Петрусь!»... Адны кленчылі, другія выцягалі да яго рукі. Настала так глыбокая цішыня, што чуцен быў кожны ападаючы ў агні вугалёк, барашчанне колаў на далёкай Намэнтанскай дарозе ды шорах ветру ў суседніх пініях.

Хілон нахіліўся да Вініція й шапнуў:

— Гэта ён! Той першы вучань Хрыста, рыбак!

Старац падняў руку ўгару і крыжам перажагнаў кленчачых прысутных. Вініціевы таварышы ды ён сам, каб не здрадзіцца, уклечылі таксама. Наш юнак спершку не мог валодаць сваімі ўражаннямі, выдавалася бо яму, што тая постаць, якую бачыў перад сабою, ёсць і прастачай адначасна і незвычайнай, а тым дзіўнейшай, што незвычайнасць выплывала іменна з ягонай прастачай шчырасці. Старац не меў ані мітры на галаве, ані дубовага вянка, ані пальмы ў руцэ, ані залатое табліцы на грудзях, ані шатаў зарыстых ці белых, адным словам — ніякіх такіх адзнакаў, якія насілі ўсходнія святары, егіпскія, грэцкія або рымскія фламíny. І зноў ударыла Вініція тая самая адметнасць, якую адчуваў ужо ў песнях хрысціянскіх, бо і гэты вось рыбак выдаваўся яму не архісвятаром нейкім, арбітрам цэрэмоніяў, але простым і вельмі дастойным сведкам, прыйшоўшым здалёк, прыносячы з сабою нейкую праўду, якую сам аглядаў, дасягаў рукою, у якую ўверыў так, як у рэчаіснасць, і мілаваў іменна дзеля таго, што ўверыў. З ягонага вобліку біла такая сіла пераканання, якую можа мець толькі сама праўда. Адыж Вініць, хоць скептык, а ўсё ж такі загарэўся цікавасцяй: што скажа гэны таварыш таёмнага Хрыста, і што там за навука, у якую верыць Лігія і Пампонія Грэцына.

Тым часам Пётр пачаў мову, гаварыў спачатку, як бацька, што вучыць і дакладае, як павінны жыць. Нагадваў ім, каб выракліся збыткаў, раскошы ды каб мілавалі ўбогасць, нявіннасць абычаяў, праўду, каб цяпліва зносілі крыўду й праслед, каб слухалі старшых і ўлады, каб высцерагаліся здрады, крывадушнасці й абгавору, а ў канцы — каб давалі добры прыклад і самі між сабою, і паганам. Вініція, якому добрым выдавалася толькі тое, што дапамагала здабыць Лігію, а благім — што перашкаджала гэтаму, раздражнялі і гневалі некаторыя з тых радаў, здавалася бо яму, што старац, заляцаючы нявіннасць і змаганне з похачымі, не толькі граміць ягонае каханне, але й Лігію знеахвочвае да яго ды наганяе ёй упорства. Калі яна, думаў, ёсць тут і слухае гэных слоў шчыра, дык у гэнай хвіліне прымушана думаць аб ім як аб ворагу тае навукі і нягодніку. Думка гэта ўзбудзіла ў ім злосць: «Ну і што ж за навіну пачуў я,— вайцяў сабе.— І гэта маецца быць тая нязнаная навука? Кажны гэта ведае й не раз ужо аб гэтым чуў. Або ж не заляцаюць убоства і абмежавання патрэб цынікі, або ж не паляцаў цноты Сакрат як рэч старую, але карысную? Першы-лепшы стойкі, нат такі Сэнэка, што мае пяцьсот цытрыновых сталоў, славіў сціпую памяркоўнасць, заляцаў праўду, цяпліваўся у горы, сталасць у нядолі — усё гэта старое ўжо, моў прылеглае збожжа, што мышы цярэбцяць, бо людзі яго есці не хочуць за тое, што ад старасці пратухла»... І разам з гневам закрадаўся ў душу знявер, спадзяваўся бо адкрыць новыя чароўныя тайніцы, а прынамсь маніўся пачуць якога парываючага вымоваю рэтора, тым часам чуў толькі дужа проста, без ніякае прыкарасы словы. Дзіўнай яму толькі здавалася тая загадкавая цішыня і ўважлівасць слухачоў. Старац гаварыў далей да тых заслуханых людзей аб тым, як маюць быць добрымі, ціхімі, справядлівымі, убогімі й чысты-

мі не таму, каб у гэным жыцці толькі мець супакой, але каб па смерці жыць вечно з Хрыстом у такім вяселлі, у такой славе, росквіце і радасці, якіх ніхто ніколі на зямлі не асягне. Вось тут Вініць, паміма ўпярэджання й знеахвоты, не мог не даследзіць розніцы між навукаю старца і навукаю цынікаў, стоікаў ці іншых філзафаў, тамтыя бо заляцалі цноты толькі як рэч разумную і практычную ў жыцці, а ён прыракаў за яе несмяротнасць, і то не абы-якую марную несмяротнасць падземную ў нудзе, нікчомнасці, процьме, але светазарную, роўную амаль несмяротнасці багоў. Пры тым гаварыў ён аб ёй, як аб рэчы зусім пэўнай, дык пры такой веры цнота набірала папросту безгранічнай цаны, а жыццёвая бяда-гора выглядала чымсь надта маленькім, сціплым, бо цярпець да часу для пазнейшага шчасця — зусім іншая рэч, чым цярпець толькі для кадука натуры. Старац талкаваў далей, што цноту і праўду трэба любіць не для іх саміх, бо найвышэйшым прадвечным дабром і цнотай ёсць сам Бог, вась жа хто мілуе іх, той мілуе Бога і праз тое сам становіцца ягоным мілым дзіцем. Вініць не цяміў гэтага добра, але ведаў ужо з гутаркі Пампоніі Грэцыны з Пятроніем, што Бог той, на думку хрысціян, ёсць адзіны і ўсёмагутны, а пачуў цяпер, што ёсць ён таксама і найвышэйшым дабром ды ўсёпраўдай, мімаволі здавалася яму, што перад такім Дэміюргам Ёвіш, Сатурн, Апалон, Юно, Веста і Венус выглядалі б моў якая разгуканая кучка, у якой буяняць усе разам і кажны на сваю руку. Але найбольш малады чалавек сумеўся, як старац пачаў навучаць аб тым, што Бог ёсць таксама і ўсёміласцай, вась жа хто любіць людзей, той спаўняе найвышэйшае ягонае прыказанне. Але мала любіць людзей свайго народу, Бог-Чалавек за ўсіх бо праліў кроў і між паганаў знайшоў сабе выбранцаў, як, напрыклад, цэнтурыён Карнэлі, ды мала любіць тых, хто нам робіць дабро, Хрыстус бо дараваў і жыдом, што выдалі яго на смерць, і ва-якам рымскім, што прыбівалі яго да крыжа, дык трэба тым, што робяць нам крыўду, не толькі прабачаць, але любіць іх і плаціць ім дабром за зло; мала любіць добрых, трэба любіць і благіх, любоўю толькі льго злосць з іх выкараніць. Хілону зараз у думках звіўся каўтун, што быццам работа ягоная дарэмная: Урсус ні за што не адважыцца забіць Глаўка ані сёе ночы, ані якое іншае. Але пацяшаўся зараз другім выснавам з навукі старца, менавіта: што і Глаўк не заб'е яго, хоць бы яго напаткаў ды пазнаў. Вініць ужо перастаў думаць, што ў навуцы старца няма нічога новага, толькі пытаў сябе: што гэта за бог? што за навука? ды што за людзі? Усё, што чуў, не мог судумаць у сваёй галаве. Выдавалася гэта яму нечуваную навіною. Усведаміў сабе, што калі б, напрыклад, захацеў пайсці за гэнай навукай, дык мусіў бы адрачыся сваіх думак, звычайў, характару, цэлай дацяперашняй натуры і ўсё гэта спаліць да попелу, а выэкпіавацца зусім новым жыццём, натхніцца зусім новай душою. Навука, якая наказвала яму любіць партаў, сірыйцаў, грэкаў, егіпцянаў, галаў і брыгтанаў, выбачаць ворагаў, плаціць ім за зло дабром ды любіць іх, паказалася яму шалёнаю, адначасна, аднак, меў працуюць, што ўсё ж у самай той адчайнасці ёсць нешта магуч-

нейшае, чым ува ўсіх дагэтуляшніх філязофіях. Думаў: з прычыны адчайнасці ёсць яна невыканальнай, а з прычыны невыканальнасці — боскай. Ягоная душа адпыхвала яе, а почувы падказвалі яму, што расходзіцца ад яе, бы ад нівы квяцістае, нейкі ўпаяючы пах, якога даволі пакаштаваць раз, каб забыць пра ўсё ў жыцці, моў у тым краі лётафагаў, а толькі аб ім лятуець. Здавалася яму, што няма ў ёй нічога рэчаіснага, і адначасна не менш здавалася, што рэчаіснасць без яе ёсць нечым такім кволым, што не варта нат аб ёй думаць. Разгарнуліся перад ім нейкія прасторы, аб якіх і не гадаў, нейкія хмары. Той магільнік пачаў выдавацца яму збяговішчам адчайдухаў, але таксама і мейсцам таёмным, страхотным, дзе, моў на містычным логве, родзіцца штось дасюль небывалае. Упрытамняў сабе ўсё, што ад першае хвіліны казаў старац аб жыцці, праўдзе, любові, аб Богу, і думкі ягоныя асляпляў бляск, падобна як маланка асляпляе вочы. Як усе людзі, жыццё якіх ператварылася ў адно полымя похаці, глядзеў на гэта ўсё праз спектр кахання да Лігіі, пры блісках гэнай маланкі ўбачыў ясна адну рэч: калі Лігія ёсць на магільніку, калі прызнае гэтую навуку, слухае і бярэ ў сэрца, дык ніколі не станеца ягонай каханкай.

Першы раз ад тае хвіліны, калі спаткаў яе ў Аўлаў, Вініцію прыйшла гадка, што калі б і ўдалося яе адсюль вырваць, дык і так не здабудзе ейнае душы. Нічога падобнага раней не прыходзіла яму ў голаў, дык цяперака не мог сабе ўявіць, бо гэта была думка падсведамая або хутчэй нейкае мутнае працўццё няўдачы. Прачнулася ў ім трывога, якая воміг змянілася ў буру гневу на хрысціян агулам, а на стараца ў асобнасці. Той рыбац, якога на першы пагляд лічыў прастваком, напаўняў яго цяпер жахам і прадстаўляўся яму цяпер бы які таемны фатум, рашаючы ягоную долю суроа і трагічна.

Фосар зноў падкінуў смалякоў у агонь, у пініях вецер прыціх, полымя падымалася роўным танклявым вастрыём да зорнага неба, а старац, нагадаўшы аб смерці Хрыста, пачаў далей толькі аб ім гаварыць. Прысутныя сунялі дыханне, настала яшчэ большая цішыня, чым надоечы, такая, што, здаецца, біццё сэрцаў было чуваць. Чалавек гэны відавочыў! Расказваў так, што каб і вочы закрыў, дык кожны момант жывы ў памяці бачыў бы далей. Расказваў, як, вярнуўшыся з-пад крыжа, праседзелі з Янам два дні й дзве ночы ў вячэрніку без ежы і без сну ледзь жывыя, поўныя журбы, трывогі й сумніваў, з балючымі галавамі ад думак, што ён памёр. О, цяжка было, цяжка! Настаў ужо дзень трэці, і святло абяліла муры, а яны ўсё абодва з Янам сядзелі пад сцяною без рады і надзеі. То зморыць іх сон *(бо і ноч перад пакутаю таксама была бяссонная)*, то будзяцца зноў ды пачынаюць бедаваць нанова. Аж вось паказалася сонца, прыбягае Марыя з Магдалі — з замёршым зяханнем, з развеенымі косамі ды з крыкам: «Забралі Вучыцеля!» Яны гэта, сарваўшыся, давай бегчы на тое мейсца. Ян, як малодшы, дабег першы, убачыў гроб парожны і не смеў увайсці. Ажно як стоўпіліся ўсе трое пры ўваходзе, ён, што расказвае ім гэта, увайшоў і бачыць на камяні посцілку й абвівачы, а цела няма.

Дык апанаваў іх страх, бо думалі, што ўзялі Хрыста фарызэі, і вярнуліся дамоў з большым яшчэ сумам. Пасля прыйшлі іншыя вучні і нарабілі ляманту, то ўсе разам, каб лепей учуў іх Госпад, то па чарзе. Замёр у іх дух, спадзяваліся бо, што ён адкупіць Ізраэля, а тут вось трэці ўжо дзень, як памёр, дык не разумелі, чаму Айцец пакінуў Сына, аж горкім жыццём рабілася, так цяжкай была тая маркота.

Успамін тамтых страшных хвілін яшчэ й цяпер выціснуў дзве слязіны з вачэй старца, якія льго было выразна бачыць пры бляску агню, сцякаючыя з белага барады. Старая безвалосая галава пачала трасціся, і голас заміраў яму ў грудзях. Вініць сказаў у душы: «Гэты чалавек праўду кажа і плача над ёю», а простых слухачоў таксама хапіў жаль за сківіцы. Не раз чулі ўжо пра пакуту Хрыстову і ведалі, што радасць прыйдзе пасля слёз, аджы тое раскажаў сам Апостал, навочны сведак, дык аж заломлівалі рукі, плачучы і б'ючыся ў грудзі.

Але паволі супакойваліся, бо ахвота далейшага слухання перамагала. Старац прымкнуў вочы, як бы маніўся лепей бачыць у душы адлеглыя рэчы, і мовіў далей:

— Калі так вось мы галасілі, прыбгае зноў Марыя з Магдалі, лямантуючы, што бачыла Госпада. Не могучы распознаць яго з прычыны зьянення, што сыходзіла ад Яго, думала агароднік, але Ён адазваўся: «Марыя!» Тады крыкнула: «Рабоні!» і прыпала да ног ягоных. Ён жа сказаў ёй ісці да вучняў і знік.

Але вучні не паверылі ёй і, глядзячы на ейны плач радасці, адны вайцялі ёй, а другія думалі, жаль збіў яе з глузду, бо і аб анёлах згадвала ў агародзе; пабеглі другі раз да гробу, і зноў быў парожны. Потым увечары прыйшоў Клеофас, што хадзіў з іншымі да Эмаўс, і хутка вярнуліся з галоснаю весткаю: «Сапраўды Хрыстус уваскрос». І, замкнуўшыся ад жыдоў, пачалі спрачацца. Нараз з'яўляецца між імі Ён праз зачыненныя дзверы і кажа ім, патрухлеўшым ад пераляку: «Pax vobis!»

«І бачыў Яго я, так як і ўсе, а быў Ён моў сонца, моў шчасце сэрцаў нашых, бо мы ўверылі, што ўваскрос, што мора высохне, горы ў пыл рассыплюцца, а слава ягоная не праміне!»

А пасля васьмёх дзён Тамаш Дыдымус укладаў пальцы ў раны, у бок Ягоны ды ўпаў да ног ягоных, вызнаючы: «Госпад мой і Бог мой!» А Ён адказаў яму: «Ты бачыў мяне і ўверыў. Багаслаўлёння тья, што не бачыўшы ўверылі». І гэныя словы чулі мы, а вочы нашыя глядзелі на Яго, бо ж быў між намі.

Вініць слухаў, і дзелялася з ім нешта дзіўнае. Забыў на момант, дзе ён, пачаў губляць адчуванне рэчаіснасці, губляць меру, толк, Дзве нестаетнасці стаялі перад ім. Не мог уверыць у тое, што казаў старац, а чуў, што трэ хіба быць сля-

пым і адмовіцца ад уласнага розуму, каб дапусціць, што чалавек той хлусіў, кажучы: «Я бачыў». Было штось у ягонай постаці ды ў дакладнасці апавядання, што адганяла ўсялякі сумніў. Вініцію выдавалася часамі ўсё гэта як бы снішчам, але ж навакол сябе бачыў усцішаную масу людзей; воддаль палала вогнішча, копаць лятарняў казытала ноздры, а вобак на камяні стары чалавек, згрыбелы, з дрыжачай галавою, які з відам сведкі цвердзіў: «Я бачыў!»

І расказаў ім усё далей аж да ўнебаўшэсця. Час ад часу адпачываў, бо гаварыў падрабязна, але відаць было, што кожная дробязь адкрэслена была ў ягонай памяці, як на камяні. Слухачоў пачало ахапляць упаенне. Пасцягалі з галоваў каптуры, каб лепей слухаць, каб не ўпусціць аніводнага слоўца бяспэчнага. Здавалася ім, што нейкая надлюдская моц пераносіць іх у Галілею, што вандруюць разам з вучнямі ў тамтэйшых гаёх, узбярэжжах, што магільнік гэты змяняецца ў Тыберыядскае возера, а на беразе ў ранішнім тумане стаіць Хрыстус так, як стаў тады, калі Ян, згледзеўшы з лодкі, крыкнуў: «Ёсць гэта Госпад!» — ды Пётр рынуўся плысці, каб хутчэй кінуцца Яму да ног. На тварах малявалася захапленне й забыццё, малявалася шчасце й бязмерная любоў. Значна было, што на працягу доўгага апавядання Пятра некаторыя мелі візы, а калі пачаў казаць, як падчас унебаўшэсця пачалі аблокі засоўвацца пад стопамі Збаўцы ды засланяць Яго і закрываць перад вачыма апосталаў, галовы ўсіх чыста мімахоць падымаліся ўгару, і вычувалася як бы хвіліна чакання, як бы тыя людзі спадзяваліся яшчэ Яго дагледзець або чакалі, быццам вернецца з нябесных прастораў, каб паглядзець, як стары Апостал пасе авечкі, яму павераныя, ды багаславіць іх.

Для людзей не было ў тым моманце ні Рыму, ні шалёнага цэзара, ні багоў і святых паганскіх, быў толькі Хрыстус, напаўняючы сабою зямлю, мора, неба й свет.

У далёкіх дамох, параскіданых уздоўж Намэнтанскае дарогі, пачалі пяяць ужо пеўні, звязчаючы поўнач. У той хвіліне Хілон тузануў Вініція за рог адзежны і шапнуў:

— Спадару, там, вунь дзе, недалёка старца, бачу Урбана, а пры ім нейкую дзяўчыну.

Вініць схамянуўся, бы са сну, і, абярнуўшыся ў кірунку, намечаным праз грэка, убачыў Лігію.

XXI

Кожная кропля крыві зайграла ў маладым патрыцыю, як убачыў яе. Забыў аб нагоўпе, аб старцу, аб уласным здумленні з навукі, перад сабою бачыў толькі яе адну. Ну вось урэшце, пасля ўсіх натугаў, трывогаў, знайшоў яе! Першы раз у жыцці адчуў на сабе, што радасць можа зваліцца

на грудзі, моў люты звер, і прыгнясці іх аж да заніку дыхання. Ён, катораму дагэтуль здавалася, быццам Фартуна лёгка яму падпарадкоўваецца, цяпер ледзь верыў уласным вачам і ўласнаму шчасцю. І каб не гэтае недаверанне, гвалтоўная ўдача ягоная гатова была б папхнуць да якога неразважнага кроку, але хацеў перш пераканацца, ці гэта не сон, ці гэта не далейшы ланцуг тых цудаў, якімі была перапоўнена галава. Ды ж не было сумніву: бачыў Лігію ў адлегласці мо якіх колькінаццаці крокаў. Стаяла ў поўным святле, дык мог упаяцца ёю, колькі сам жадаў. Каптур асунуўся ёй з галавы і разгарнуў валасы, вусны былі крышачку расхілены, вочы ўзнесены да Апостала, а твар заслуханы і захоплены. Апанута была ў плашч з цёмнае воўны, як звычайна з простага роду дзяўчына. Вініць, аднак, ніколі не бачыў яе прыгажэйшай, і, міма перажыванага нутранага закалоту, ударыў яго кантраст цуднае шляхотнае патрыцыянскае галованькі ў адметку да простае, казаў бы нявольніцкае, вопраткі. Каханне перабягала па ім, бы магутнае полымя, прасочанае нейкім дзіўным пачуццём тугі, адданасці, замілавання, жады. Чуў раскошу, гледзячы на яе, насычаўся як бы крынічнаю вадою пасля доўгае прагі. Пры вялігурным лігу выдавалася меншай, чым падалося спачатку, моў дзяцінай. Здэцца, паблагала. Аблічча ейнае было быццам празрыстае, бы кветка ці душа. І тым больш жадаў мець гэну істотку, так адметную ад іншых жанчын, спатыканых на Ёсходзе і ў Рыме. Гатовы быў аддаць за яе тыя ўсе, а да іх яшчэ Рым і цэлы свет у прыдатку.

Быў бы заглядзеўся і ўтануў зусім, каб не Хілон, які цягнуў яго за край адзежы, баючыся, каб чаго не накуралесіў, што б магло навесці небяспеку. Хрысціяне тым часам пачалі маліцца й пяць. Цераз хвіліну загрымела «Маран-ата», пасля вялікі Апостал пачаў вадою з вадаліву хрысціць тых, што прэзбітары рэкамендавалі як прыгатаваных да хросту. Вініцію здавалася, ноч гэта ніколі не скончыцца. Хацеў зараз ісці за Лігіяй ды забраць яе ў дарозе або ў памяшканні.

Урэшце некаторыя пачалі расходзіцца. Хілон тады шапнуў:

— Выйдзьма пад браму, бо мы не знялі каптуроў, і людзі глядзяць на нас.

І так сапраўды было. Калі ўсе пад час мовы Апостала паадхілялі каптуры, каб лепей чуць, яны не зрабілі гэтага. Рада Хілона была слухная. Стоячы пры браме, маглі цікаваць на ўсіх выходзячых, а Урсуса не цяжка было распазнаць па росту і паставе.

— Пойдем за імі,— сказаў Хілон,— паглядзімо, да якога дому ўваходзіцімуць, а заўтра або й сяння абставіш усе сходы ў доме нявольнікамі ды забярэш яе.

— Не! — запярэчыў Вініць.

— А што рабіцімеш, спадару?

— Увойдем за ёю ў дом і схопім яе воміг цяпер; ты ж падручыўся, Кратон?

— Так ёсць,— адказаў волат,— і аддаюся табе, спадару, у нявольнікі, калі не зламлю хрыбта гэтаму буйвалу, што пільнуе яе.

Хілон пачаў адрываць і заклікаць іх на ўсе багі, каб не рабілі гэтага. Адыж Кратон меў быць узятым толькі дзеля абароны на выпадак, калі б іх пазналі, не для хапунства дзяўчыны. Калі брацімучь толькі самі ўдвух, налезуць на смерць і, чаго лепшага, могуць яе ўпусціць з рук, а тады яна схаваецца ў іншым мейсцы або ўцячэ з Рыму. І што тады рабіцімучь? Чаму не йсці дарогаю больш пэўнаю? Пашто выстаўляць сябе на згубу і ўсю справу на ліхую долю?

Вініць, хоць устрымоўваў сябе, каб тут жа на магільніку зараз не хапіць у абдымкі Лігіі, прызнаваў, што грэк меў рацыю, і быў бы мо падаўся ягонаі радзе, каб не Кратон, ласы на зыск.

— Замкні, спадару, гэтаму старому маркачу губу, — зікнуў, — або дазволь мне спусціць кулак на голаў яму. Раз у Буксэнтуме, куды запрашаў мяне на ігрышча Луцый Сатурнін, напала на мяне ў гасподзе сямёх п'яных гладыятараў, і аніводзін не выйшаў з цэлымі рэбрамі. Не кажу цяпер хапаць дзяўчыну, з грамады, бо маглі б нам пад ногі кідаць каменне, але як пераступіць парог дому, схалплю табе яе і занясу, куды хочаш.

Вініць усцешыўся, слухаючы гэта, і адазваўся:

— Так і будзе, на Геркулеса! Узаўтра маглі б не знайсці яе прыпадкам дома, і, як спалохалі б дом, адвялі б яе далей.

— Гэны ліг выдаецца мне надта моцным! — заскігліў Хілон.

Мусілі яшчэ доўга чакаць, і куры пачалі пяць на світанні, пакуль угледелі выходзячага з брамы Урсуса, а з ім Лігію. Ішло з імі некалькі іншых асоб. Хілону здавалася, быццам пазнае Вялікага Апостала, вобак яго йшоў другі старац, шмат меншы ростам, дзве пажылыя жанчыны і падлетак, які свяціў лятарню. За гэнаю грамадою йшла маса верных, можа, са дзвесце асоб. Вініць, Хілон і Кратон патанулі ў гэнай масе.

— Так, спадару, твая малодухна знаходзіцца пад дастойнаю апекай. Гэта ён з ёю, Вялікі Апостал. Бач бо як людзі кленчаць перад ім.

Людзі сапраўды кленчылі, але Вініць не глядзеў на іх. Не спускаючы ані на хвіліну з вачэй Лігію, думаў толькі аб здабычы і, напрактыкаваны ў войнах, снаваў сабе ў галаве з цэлаю ваяцкаю прэцызыйай падступны план хопу. Усведамляў, што крок, на які важыўся, быў адчайны, але ведаў, што такія крокі найчасцей удаюцца.

Дарога даволі доўжылася, дык у міжчасе думаў таксама пра тую прорву, якую выкапала між ім Лігія й тая дзіўная навука, што яна вызнавала. Разумеў цяперака ўсё, што дагэтуль сталася. Быў на гэта даволі ўніклівы. Ён Лігіі не ведаў. Адкрыў у ёй цуднейшую над усімі дзяўчынамі, да якой загарэліся ягоныя похачі, але цяпер пераканаўся, што гэная навука рабіла з яе нейкую адметную ад іншых жанчын істоту, якое нельга будзе здабыць пэслівасцю, жадою, багаццем, раскошамі. Зразумеў урэшце, чаго абодва з Пятроніем не маглі зразумець, што тая новая рэлігія ўшчапляла ў душу штось нязнае свету, дзе жыву, і што Лігія, хоць бы нат яго й кахала, ад ніводнае хрысціянскае праўды дзеля яго не адступіць;

што калі існуе для яе раскоша, дык цалкам іншая, чым раскошы ягонья й Пятроніевы, і цэзаравы, і цэлага Рыму. Кажная іншая жанчына, яму знаная, магла б стацца ягонай каханкай, гэтая ж хрысціянка магла б быць толькі ахвярай.

І балючы гнеў паліў яго пры такіх думках, але адначасна ўсведамляў, што гнеў той быў бяссільны. Адабраць Лігію было магчыма, быў пэўны, што гэта ўдасца, але адначасна быў пэўны, што мужнасць і магутнасць ягоная супраць гэнае навукі нічога не здолеюць. Ён, вайсковы рымскі трыбун, перакананы дасяння, што сіла мяча, заваладаўшая светам, павек ім валадаціме, першы раз у жыцці дагледзеў, што па-за ёю можа быць яшчэ нешта іншае, дык, сумеўшыся, задаваў сабе пытанне: што гэта?

І не ўмеў сабе ясна адказаць, у галаве стаялі вобразы магільніка, грамады і Лігіі, заслуханай усёю душою ў словы старца, расказваючага пра пакуту, смерць і згробуўстанне Бога-Чалавека, што адкупіў свет ды абяцаў яму шчасце на іншым баку Стыксу.

Падчас гэных думак у галаве ягонай рабіўся хаос. Але з гэтае блытаніны вырваў яго Хілон, які пачаў наракаць на сваю долю: ён бо згадзіўся знайсці Лігію, якую вось пад небяспекаю жыцця знайшоў ды паказаў. Дык чаго ж больш ад яго хочучь? Ці ж падручаўся ён яе забіраць? Дый хто мог бы нат вымагаць чагось падобнага ад бяспальцага калекі, ад старога чалавека, адданага навуцы, думцы і цноце? Што будзе, калі так дастойны вашэць, як Вініць, нарвецца на якую пракуду пры здабыванні красуні? Ну, яно праўда, што багі павінны мець вока над сваімі пупіламі, але ці ж не трапляюцца часамі такія рэчы, як бы багі ў жмуркі гулялі, забыўшыся, што на свеце робіцца? Фартуна мае завязаныя вочы, як ведама, дык не бачыць нат днём, не тое што ноччу! Хай жа адно што станецца, хай гэты лігііскі мядзвездзь шпурне ў крывічэснага Вініція каменем ад жарон, бочкаю віна або горай — вады. Хто ж заручыць, што на Хілона-небараку не спадзе кара замест узнагароды? Ён, гаротны мудрэц, прыручыўся так да шляхотнага Вініція, як Арыстотэль да Аляксандра Македонскага, і каб жа прынамсь хоць чэсны Вініць аддаў яму той капшук, які на ягоных вачах заткнуў за папругу, выходзячы з дому, было б за што пры благой прыгодзе нея прызваць ратунак або размякчыць сэрцы хрысціянам. Ох! Чаму ж не хочучь слухаць рады старога, падыктаванае досведам і растаропнасцю?

Вініць, пачуўшы гэта, дастаў капшук з-за папругі і кінуў яго ў лапы Хілону.
— Бяры, толькі замоўкні!

Грэк, абмацаўшы ягоную цяжкасць, набраў адвагі.

— Уся мая надзея на тое, — кажа, — што Геркулес або Тэзэй даконвалі яшчэ цяжэйшыя рэчы, а чым жа ёсць мой найбліжэйшы асабісты прыяцель Кратон, калі не Геркулесам? Цябе ўжо, дастойны спадару, не назаву паўбогам, бо ты сапраўды бог і надалей памятацімеш аб сваім верным слуге, патрэбы якога час ад часу трэба заспакойваць, бо сам ён як усадзіць нос у кнігі, свету божага не бачыць... Каб хоць некалькі стайкаў гародзік ды дамок

хоць бы з малюсенькім ганачкам для халадку летам, годзен быў бы такога дарыцеля. Тым часам здалёк велічаціму вашыя геройскія справы, заклікаціму Ёвіша, каб вам спагадаў, а калі б што, нараблю такога крыку, што палова Рыму са сну схопіцца і прыбяжыць вам на ратунак. А бадай яе, што за дрэнная й няроўная дарога! Набяду й аліва выгарала ў маім светачы, каб Кратон, які не менш хіба ёсць чэсны, як дужы, схачеў мяне ўзяць на рукі й паднесці аж да брамы, перш-наперш даведаўся б, ці лёгка падыме красуню, па-другое — узяў бы прыклад з Энэя, у канцы — падсябраваў бы сабе ўсіх спагаднейшых багоў, так што пра добры вынік вашае справы я б не клапаціўся.

— Хутчэй бы згадзіўся я несці здохлую ад скулачак прасмярдзелую авечку,— адгукнуўся волат,— але як аддасі мне той капшук, занясу аж да брамы.

— Каб ты сабе ногі паабіваў,— адсекся грэк,— так ты гэта скарыстаў з навукі таго чэсцігоднага старца, які нядаўна заляцаў убоства і літасць як дзве найважнейшыя цноты?.. Або ж табе ён не наказваў мілаваць мяне? Не зраблю з цябе, бачу, ніколі нат абы-якога хрысціяніна, лягчэй сонцу пранікнуць праз мур Мамэртынскай вязніцы, як праўдзе праз твой бегемотавы чэрап.

Кратон, чалавек з сілаю, але зусім без людскасці, адказваў:

— Не бойся! Хрысціянінам не стануся! Не думаю траціць кавалка хлеба!

— Так, але каб меў ты хоць пачатковую навучу філязофіі, дык ведаў бы, што золата — гэта марнасць!

— Ну, хадзі сюды з сваёю філязофіяй, дам табе толькі адзін букіш у трыбух, і паглядзімо, хто выйграў.

— Тое самае мог сказаць і бык Арыстотэлю,— адрэзаў Хілон.

На свеце шарэла. Дзень паволі бяліў мураванья сцены. Прыдарожныя дрэвы, будынкі й раскіданыя сям-там нагробкі пачалі выхіляцца з цемры. Дарога паволі ажыўлялася. Гандляры варыва спяшаліся да брамаў, паганяючы аслоў і мулаў, нагружаных агароднінай. Сям-там рыпелі вазы з дзічыною. На дарозе й наабапал дарогі ляжала йшчэ лёгкая ймгла, прадвесніца пагоды. Людзі ў гэтай мгле выглядалі здалёк, моў здані. Вініць углядаўся ў танклявую постаць Лігіі — сівы золак штораз больш яе серабрыў.

— Спадару,— звярнуўся Хілон,— абразіў бы цябе, каб прадбачваў, што твая шчодрасць калі-небудзь меціме канец, ты ўжо мне заплаціў, дык не думай, што казаціму дзеля далейшае нажывы. Атжа, раю табе яшчэ раз, каб, намеціўшы, у якім доме жыве боская Лігія, вярнуўся дадому па нявольнікаў і лектыку, а не слухаў гэнага боўдзілы Кратона, які таму толькі падручаецца сам адзін выхапіць красуню, каб выціснуць тваю кабзу, бы клінок з тварагом.

— Дам кулаком паміж лапатак, і развітвайся з светам,— адгражаўся Кратон.

— Вазьму дыету кафалонскага віна і гуляціму здароў,— бароніцца грэк.

Вініць не адказваў ані слова, бо падыйшла да брамы, ля якое дзіўнае відовішча кінулася ім у вочы. Двух ваякаў уклечыла перад Апосталам, а ён трымаў праз момант над імі рукі, пасля перажагнаў. Маладому патрыцыю дагэ-

туль ніколі і ў думку не прыходзіла, каб то ўжо й між ваякамі былі хрысціяне, і поўны подзіву гадаў сабе: як падчас пажару агонь ахапляе штораз новыя будынкі, так, мабыць, і гэная навука абыймае штораз новыя душы і шырыцца з неймавернай хуткасцяй. Агарнуў яго подзіў і з увагі на Лігію, дадумаўся бо, што калі б хацела ўцячы з места, знайшліся б вартаўнікі, якія самі ўмагчымілі б ёй выхад. Дзякаваў у гэнай часіне ўсім багом, што так не сталася.

Перайшоўшы незабудаваную прагаліну за парканам, натаўп хрысціян пачаў разыходзіцца. Трэ было цяпер ісці за Лігіяй асперажней, каб не звярнуць на сябе ўвагі. Хілон пачаў зноў мантачыцца, наракаць на ламату ў нагах і прыставаўся штораз болей здаду. Вініць гэтаму ўжо й не супраціўляўся, думваючы: палахлівы і недалужны грэк не будзе ўжо яму патрэбны. Быў бы нат пазволіў яму пайсці да ліхой долі; аднакаваж мудраца ўстрымоўвала празорлівасць, а больш мо цікавасць, бо йшоў назіраць за імі, а нат часамі падбліжаўся, паўтараючы сваю раду ды выказваючы здагадку, што стары спадарожнік Апостала, каб крыху вышэйшы, мог бы быць Глаўкам.

Ішлі даволі яшчэ доўга аж да Затыбра, сонца незабаўна ўжо мела паказца, як грамадка, у якой была Лігія, раздзялілася. Апостал, старуха і хлапанё лучылі ўздоўж ракі, а стары нізкага росту, Урсус і Лігія ўсунуліся ў вузкую вулачку і, падышоўшы за сто крокаў, увайшлі ў сенцы дому, у якім было дзве крамы, адна з аліваю, а другая — птушніка.

Хілон, каторы йшоў за Вініціем на якіх сягнуў пяцьдзсят здаду, стаў адразу як урыты і, прытуліўшыся да муру, пачаў сыкаць на іх, каб вярнуліся да яго.

Яны паслухалі, бо трэба ж было параіцца.

— Ідзі, — загадаў яму Вініць, — і даведайся, ці гэты дом не выходзіць другою палавінаю на іншую вуліцу.

Хілон, дарма наракаў нядаўна на раны ў нагах, чмыхануў так хутка, як бы крылле Мэркурага з’явілася пры ягоных костках, і праз хвіліну вярнуўся.

— Не, — звясціў, — выхад ёсць толькі адзін.

І заламаў рукі:

— На Ёвіша, Апалона, Весту, Кібелу і Озырыса, на Мітру, Баалю ды ўсе багі Ёсходу й Захаду! Малю цябе, спадару, заняхай свайго намеру... Паслухай мяне!..

Але нагла замоўк, сумеўся бо, гледзячы на белы, моў палатно, твар Вініція, вочы якога іскрыліся, бы воўчыя зэкры. Даволі было глянуць на яго, каб зразумець, што нічога не паўстрымае ўжо яго ад задуманага намеру. Кратон надымаў свае Геркулесавыя грудзі і цяляпаў на абодва бакі малпаватым лбом, як мядзведзь у клетцы. Трывогі на твары нельга было даследзіць.

— Я ўвайду першы! — прапанаваў.

— Пойдзеш за мною! — цвёрда вырашыў Вініць.

І па хвіліне зніклі абодва ў цёмных сенях.

Хілон даў чосу да рову найбліжэйшае вуліцы і давай вызіраць з-за вугла, чакаючы, што будзе.

XXII

Вініць толькі ў сеньях зразумеў усю цяжкасць справы. Дом быў абшырны, колькіпаверхавы, адзін з такіх, якіх тысячы будавана ў Рыме дзеля даходнасці з памешканняў, і звычайна будавана з такім поспехам і неакуратнасцю, што не было амаль году, каб некалькі з іх не заваліліся на галовы кватарантам. Гэта былі сапраўдныя вулі, надта высокія і надта вузкія, поўныя каморак і закамаркаў, у якіх гняздзілася ўбогая маса. У горадзе, у якім шмат якія вуліцы не мелі назову, дамы такія не мелі нумароў; собснікі паборы належнасці павяралі нявольнікам, каторыя, не маючы ад гарадскіх уладаў загаду падаваць прозвішчы лакатараў, часта не ведалі іх самі. Дапытацца каго ў такім доме было не раз вельмі цяжка, асабліва калі пры браме не было стоража.

Вініць з Кратонам праз доўгія, падобныя да калідору, сенцы ўвайшлі на вузкі, забудаваны з чатырох бакоў, панадворак, моў супольны для ўсяго дому атрыюм з вадалівам пасярэдзіне, струмень якога спадаў у каменную місу, умураваную ў зямлю. Пры ўсіх сценах беглі ўгару вонкавыя сходы, часткова каменныя, часткова драўляныя, вядучыя на галярэю, з якое ўваходзілася ў памяшканні. Унізе былі таксама кватэры, некаторыя зачыняліся драўлянымі дзвярыма, іншыя толькі ваўнянымі, па большай частцы павытрапанымі, падзёртымі ці палапленымі занавесямі.

Было заранне, і на панадворку ані жывое душы. Відаць, у цэлым доме йшчэ ўсе спалі, з выключэннем тых, што нядаўна вярнуліся з Острыянума.

— Што рабіцімем, спадару? — спытаў, затрымоўваючыся, Кратон.

— Чакайма тут: можа, хто з'явіцца, — адказаў Вініць. — Не трэ, каб нас бачылі на надворку.

Тут здагадаўся, што рада Хілона была практычная. Каб меў з сабою колькідзсят нявольнікаў, можна было б абсадзіць браму, якая, здэцца, была адзіным выхадам, і ператрэсці ўсе кватэры, а так трэба адразу трапіць у памешканне Лігіі, бо інакш хрысціяне, якіх напэўна ў гэтым доме было шмат, магчымуць упярэдзіць, што яе шукаюць. Дзеля таго было таксама небяспечным і распытвацца незнаёмых асоб. Вініць праз хвіліну надумоўваўся, ці не вярнуцца па нявольнікаў, ажно воміг з-за аднае занавесі выходзіць чалавек з сітам у руцэ ды йдзе да вадаліву.

Юнак на першы пагляд пазнаў Урсуса.

— Гэта ліг, — шапнуў Вініць.

— Ці зараз паламаць яму косці?

— Чакай.

Урсус не дагледзеў іх, бо стаялі ў змроку сеньяў, і пачаў спакойна паласкаць у вадзе агародніну, што была ў сіце. Пасля доўгае, бач, ночы, збаўленае на магільніку, маніўся прыгатаваць з яе снеданне. Па хвіліне, скончыўшы работу, узяў мокрае сіта й знік за заслонаю. Кратон і Вініць лучылі за ім, думачуць, што патрапяць проста ў памешканне Лігіі.

Але, надзіва, заслона зачыняла ад надворку не памяшканне, а другі цёмны калідор, на канцы якога відзён быў агародчык з некалькімі цыпрысамі і міртавымі кустамі, за ім дамок, прылеплены да глухое задняе сцяны суседняе камяніцы. Абодва скемлілі нараз, што гэтая абставіна для іх памыслая. На двары бо магло зрабіцца зьбывішча ўсіх жыхароў, а найзбочча дамку аблягчала сітуацыю. Хутка ўвінуцца з абаронцамі, а злашча з Урсусам, ды з ухопленай Лігіяй таксама хутка выдабыцца на вуліцу, а там ужо дадуць сабе рады. А можа, ніхто іх і не зачэпіць; калі зачэпяць, скажучь, што расходзіцца пра цэзараву закладнічку; а ў незвычайным выпадку Вініць звернецца да вігілаў.

Урсус ужо бадай уваходзіў у дамок, ажно шорах нечых крокаў закрануў ягоную ўвагу, затрымаўся і, угледзеўшы двух чалавек, палажыў сіта на балюстрадае ды завярнуўся да іх.

— А чаго тут шукаеце? — спытаў.

— Цябе! — адсек Вініць.

Па чым, кіўнуўшы Кратону, загадаў рэзкім прыцішным голасам:

— Бі!

Кратон кінуўся бы тыгрыс і ў адной хвіліне, перш, чым ліг змеркаваўся, хапіў яго ў свае сталёвыя рукі.

Вініць надта быў пэўны ягонай надлюдскае сілы, дык не чакаў выніку барацьбы, а, мінуўшы іх, падскочыў да дзвярэй дамкі, піхнуў іх і ўвайшоў у цёмную камору, расветленую, аднак, распаленым камінкам. Бляск гэтага камінку падаў проста на твар Лігіі. Другою асобай, што сядзела пры камінку, быў той старац, спадарожнік Лігіі і Урсуса з Острыянума.

Вініць ускочыў так раптоўна неспадзявана, што Лігія й не паспела агледзецца, як схапіў яе ўполкі і, падняўшы ўгару, кінуўся назад да дзвярэй. Старац паспеў, праўда, яму заступіць дзверы, але ён, прыціснуўшы дзяўчыну адною рукою, другою адапхнуў яго. Каптур асунуўся з ягонай галавы, і тады ў абліччы гэнага знаёмага а страшнага твару сэрца Лігіі замерла ад жаху і спаралізавала голас. Хацела крычаць ратунку й не магла. Таксама надарэмна спрабавала ўхапіць за раму дзвярэй, упірацца. Пальцы ейныя слізганулі па камяні, і была б згубіла прытомнасць, каб не ўдарыла ейных вачэй жahlівае відовішча, калі выскачыў з ёю Вініць у вагарод.

Урсус трымаў у руках нейкага чалавека, цалкам перагнутага ўзад, з абвісшаю галавою ды акрываўленымі вуснамі. Угледзеўшы іх, яшчэ ўдарыў кулаком па той галаве і вокамгненна прыскочыў, бы раз'юшаны звер, да Вініцыя.

— Смерць! — падумаў малады патрыцый.

Нараз чуе, бы праз сон, крык Лігіі: «Не бі!» Пасля адчуў, як, моў пярун, развязаła яму нешта рукі, якімі яе абнімаў, урэшце зямля пад ім закружылася, і дзённае святло згасла ўваччу...

* * * * *

Хілон, схаваны за вуглом нарожнага дому, чакаў, што станецца, цікавасць змагалася ў ім са страхам. Гадаў сабе: калі ўдасца ім схапіць Лігію, дык добра будзе быць пры Вініцію. Урбана не баяўся ўжо, бо быў таксама пэўны, што Кратон адолее яго. Затое ўважаў, што калі б на пустых дагэтуль вуліцах пачалася суталака, калі б хрысціяне ці іншыя людзі жадалі ставіць супраціў Вініцію, тады ён кінецца да іх як прадстаўнік улады, як выканаўца волі цэзара, а ў скрайнім выпадку пакліча вігілаў на помач маладому патрыцыю проці вулічнай галайстры і тым прыдбае сабе новыя ласкі. У душы думаў, што ўчынак Вініція ёсць неразважны, аднак, звважаючы на страшэнную моц Кратона, можа ўдасца. «Калі б прыйшло крута, сам трыбун нясціме дзяўчыну, а Кратон расчышчаціме дарогу». Час, аднак жа, яму надта доўжыўся: карціла яму тая цішыня ў снях, на якія здалёк зорыў вокам. «Калі не трапяць у ейную крыёўку, а наробяць галасу, дык спалохаюць яе».

Думка гэтая не надта яго й засмуціла, бо разумеў, што ў такім выпадку зноў будзе патрэбен Вініцію ды зноў патрапіць з яго выціснуць значную колькасць сэтэрцыяў.

— Што б ні зрабілі, — гадаў сабе, — для мяне зробіць, хоць ніводзін з іх да гэтага не дадумоўваецца... Багі, багі, дазвольце мне толькі...

І нагла абарваўся, здавалася бо яму, быццам нешта выхілілася з сяней, дык, прыціснуўшыся да сцяны, цікаваў, стрымліваючы оддых у грудзях.

І не памыліўся, бо з сяней высунулася паўгалавы нейкае і пачала разглядацца навокал.

Па хвіліне, аднак, знікла.

— Гэта няйначай Вініць або Кратон, — падумаў Хілон, — але калі схапілі дзеўку, чаму яна не крычыць ды чаго выглядаюць на вуліцу? Людзей і так напаткаюць, пакуль бо да Карынаў дойдуць, рух зробіцца на горадзе. Што гэта? На ўсенькія багі несмяротныя!..

І нагла астанкі валасоў вожыкам сталі яму на галаве. У дзвях паказаўся Урсус з абвісаючым на плечуку целам Кратона і, з'арыентаваўшыся яшчэ раз, пачаў з ім бегчы пустою вуліцаю да рэчкі.

Хілон пры сцяне зрабіўся так пласкі, як кавалак тынку.

— Згіну, калі мяне ззорыць, — падумаў.

Але Урсус борзда прабег каля нарожнага дому і знік за наступным будынкам, а Хілон, доўга не чакаючы, сунуў у глыб папярэчнае вулачкі, звонячы спалаху зубамі і з вёрткасцю, якою, бадай, і юнак не задзівіў бы.

— Як спанатрыць мяне здалёк, варочаючыся, дык дагоніць і заб'е, — талкаваў сабе. — Ратуй мяне, Зэўсе, ратуй, Апола, ратуй, Гермесе, ратуй, Божа хрысціян! Уцяку з Рыму, вярнуся ў Мэзамбрыю, выбаўце мяне толькі з рук гэтага дэмана!

І той ліг, што задушыў Кратона, выдаваўся ў гэнай хвіліне сапраўды нейкаю надлюдскаю істотаю. Бегучы, думаў, мо гэта які бог у постаці барбара. У той хвіліне верыў ува ўсіх багоў цэлага свету, ува ўсе німфы, з якіх звычайна кпіў. Марочылася яму таксама ў галаве, што Кратона мог забіць хрысціянскі Бог, і валасы зноў дубам сталі на галаве, як падумаў: нашто заводзіўся з такою магутнасцю.

Аж, прабегшы некалькі завулкаў і спаткаўшы нейкіх работнікаў, воддаль насупраць ідучых, крыху супакоіўся. У грудзях не хапала ўжо й паветра, дык сеў на парозе дому і пачаў рогам сярмягі выціраць на лбе пот.

— Стары я ўжо і патрабую супакою, — кажа сабе.

Людзі, што йшлі насупраць, збочылі ў нейкую вулічку, і зноў агарнула яго чорная думка. Горад яшчэ спаў. Раніцаю рух падымаўся ўпярод у багатых кварталах места, дзе нявольнікі багатых дамоў мусілі ўставаць дадня, а ў тых, дзе жыла люднасць вольная, утрымоўваная коштам гаспадарства, дармаедская, уставалі — злашча зімою — даволі позна. Хілона, праседзеўшага крыху на парозе, пачаў праймаць холад, дык устаў і, пераканаўшыся, што не згубіў капішчука, Вініцьевага дарунку, пацягнуўся паволі да рэчкі.

— Мо дзе агледжу цела Кратона, — казаў сабе. — О, багі! Гэны ж ліг, калі ёсць чалавекам, мог бы за год зарабіць мільёны сэтэртцыяў, калі бо ўдушыў Кратона, як шчанё, дык хто ж яго падолее?

За кожны выступ на арэне далі б яму столькі золата, колькі важыць сам. Лепей ён сцеражэ гэнае дзеўкі, чым Цэрбер пекла. Дык хай яго тое пекла глыне! Не хачу з ім заводзіцца. Занадта касцісты. Але што ж тут рабіць? Сталася рэч страшэнная. Калі ён таму Кратону паламаў косці, дык і душа Вініцьева скігліць ужо там недзе над гэным домам, чакаючы хаўтураў. На Кастара! Адыж гэта патрыцый, прыяцель цэзара, Пятроніеў сваяк, уладар ведамы ў цэлым Рыме ды вайсковы трыбун. Смерць ягоная не ўвойдзе ім насуха... От каб, напрыклад, данесці ў абоз прэтарыянам або вігілам?..

Тут замоўк і пачаў надумоўвацца, а па хвіліне кажа:

— Гора мне! Хто ўвёў яго ў гэны дом, калі не я?.. Ягонья нявольнікі і вызвольнікі ведаюць, што я да яго прыходзіў, а некаторыя нат ведаюць, з якою мэтай. Што будзе, як западозраць мяне, быццам я наўмысна паказаў яму той дом, дзе спаткала яго смерць? Хоць бы паказалася потым у судзе, што яе не хацеў, усё роўна скажучь, што я яе спрычыніў... Адыж гэта патрыцый, не, не выкручуся ад кары. Ну а каб моўчкі ўцёк з Рыму недзе далёка — будзе шчэ большае падазрэнне.

І так і гэтак было дрэнна. Расходзілася ўжо толькі пра тое, каб выбраць меншае ліха. Рым быў вялікім горадам, аднак Хілон кеміў, што можа быць яму ў ім цесна. Кожны бо іншы мог бы проста пайсці да прэфекту вігілаў, расказаць, што сталася, і, хоць бы пала на яго падазрэнне, чакаць спакойна следства. Але цэлая мінуўшына Хілона была такая, што ўсякае бліжэйшае

знаёмства будзь з прэфектам гарадскім, будзь з прэфектам вігілаў мусіла б ублытаць яго ў паважныя турботы ды адначасна апраўдаць усялякія падазрэнні, якія маглі б толькі ўлезці ў голаў урадаўцам.

З другога боку, уцячы — гэта значыць уцвярдзіць Пятронія ў перакананні, што Вініція здрадзілі й замардавалі патайнаю змоваю. Адыж Пятроні быў чалавек магутны, на загад якога гатова была паліцыя цэлай дзяржавы і які бессумніўна пастараўся б знайсці вінаватых хоць бы на краі свету. Аднак жа прыйшло ў голаў, ці не паспяшацца проста да яго ды ці б не звясціць яму, што сталася. Так! Гэта быў найлепшы спосаб. Пятроні быў чалавекам апанованым, і Хілон прынамсь мог мець надзею, што хоць выслухае яго да канца. Пятроні, які ведаў справу ад пачатку, хутчэй уверыў бы ў нявіннасць Хілона, чым прэфекты.

Але перш чым ісці да яго, трэба было б даведацца напэўна, што сталася з Вініціем. Хілон жа гэтага не ведаў. Бачыў, праўда, ліга, скрадаючагася да рэчкі з целама Кратона, але і ўсяго толькі. Вініць мог быць забітым, але мог быць і раненым або схопленым. Цяпер вось толькі прыйшло ў голаў Хілону, мо хрысціяне пэўна не адважыліся б забіць так дастойнага чалавека, аўгустыяніна і высокага ўрадаўца вайсковага, бо такі праступак мог бы выклікаць на іх пераслед. Было праўдападобнейшым, што яны затрымалі яго гвалтам, каб даць час Лігіі зноў схаватца ў новым мейсцы.

Думка гэта крыху ўліла Хілону ў душу льгі.

— Калі той лігійскі смок не раздзёр яго ў першым парыве, тады жыве, а калі жыве, тады сам пасведчыць, што не было ніякае здрады, а тады нічагусенька мне не пагражае, толькі — о, Гермесе, спадзявайся зноў дзвёх ялавіц! — адкрываецца перада мною новае поле... Магу даць знаць аднаму з вызвольнікаў, дзе мае шукаць гаспадара, а ці ён пойдзе да прэфекту, ці не, гэта ўжо ягоная справа, каб толькі мне не трэ было да яго йсці... Магу таксама пайсці да Пятронія і спадзявацца ўзнагароды... Шукаў Лігію, цяпер шукаціму Вініція, а пасля зноў Лігію. Трэба, аднак, спярша даведацца, ці жыве, ці забіты.

Тут прыйшло яму ў голаў, што ён жа ўначы мог бы пайсці да Дэмаса, пекара, і спытаць пра гэта Урсуса. Але думку гэту як бач адагнаў. Лепей быць далей ад Урсуса. Мог слухна думаць, калі Урсус не забіў Глаўка, дык, відаць, перасцераглі яго хрысціянскія старшыны, якім выявіў свой намер, што гэна справа нячыстая і што маніўся яго набухтарыць да гэтага які-небудзь здраднік. Дый самы ўспамін аб Урсусе выклікаў дрыготы ў Хілона. Пастанавіў вечарам падаслаць туды Эўрыцыя, дзе здарыўся гэны выпадак. Тым часам трэ было пажывіцца, выкупацца й адпачыць. Бяссонная ноч, дарога да Острыянума і ўцёкі з Затыбра стурбавалі яго сапраўды.

Адна рэч пацяшала яго ўвесь час: менавіта, два тыя капшукі ад Вініція, што дастаў у ягоным доме і ў дарозе з магільніка. Дык з увагі на гэнюю пацяшваючую акалічнасць ды на нядаўнія перажыванні пастанавіў болей пад'есці і выпіць лепшага віна, чым заўсёды.

І дачакаўшыся ўрэшце пары адчынення вінярняў, выканаў пастанову так акуратна, што забыўся й пра ванну. Больш за ўсё хацелася яму спаць, і сон змарыў яго да таго, што ледзь валокся да свайго памешкання на Субуры, дзе чакала яго купленая на Вініцёвы грошы нявольніца. Там, увайшоўшы да цёмнага, бы лісава нара, кубікулюма, рынуўся на пасцель і заснуў адразу як камень.

Прачнуўся аж толькі вечарам, а вярней, збудзіла яго нявольніца, клічучы, каб уставаў, нехта бо яго шукае і хоча з ім бачыцца ў неадкладнай справе. Чуйны Хілон апрыгамнеў у адной хвіліне, накінуў хутка сярмягу з каптуром і, загадаўшы нявольніцы ўстараніцца, вызірнуў перш асцярожна навонкі.

І аслупянеў! Бо праз дзверы кубікулюма ўгледзеў вялігура Урсуса. На гэта гледзячы, чуе, ногі й галава ягоныя робяцца як лёд, сэрца млее ў грудзях, а за скураю бегае рой мурашак... Праз момант не мог слова вымавіць, пачакаўшы, аднак, выенчыў, звонячы зубамі:

— Сыра! Няма мяне... не ведаю таго... добрага чалавека...

— Я сказала яму, што ты дома, спадару, што спіш,— патлумачыла дзяўчына,— а ён прасіў цябе збудзіць...

— О, богі!.. Бадай цябе!..

А Урсус, як бы не могучы чакаць, падыйшоў да дзвярэй кубікулюма і, нагнуўшыся, усадзіў усярэдзіну голаў.

— Хілон Хіланід! — адазваўся.— Рах tecum! Рах, рах! — адказвае Хілон.— О, найлепшы мой хрысціянiне! Так, я Хілон, але гэта абмылка... Не ведаю цябе!

— Хілон Хіланідзе! — паўтарыў Урсус.— Твой спадар, Вініць, кліча цябе, каб ішоў да яго разам са мною.

XXIII

Вініція разбудзіў дакучны боль. У першай хвіліне не мог зразумець, дзе ён ды што з ім дзеецца. У галаве шум, уваччу туман. Паволі, аднак, вярталася прытомнасць, і ўрэшце праз той туман бачыць над сабою трое людзей. Двух пазнаў: Урсуса і таго старца, якога паваліў, выносячы Лігію. Трэці, незнаёмы, трымаў ягоную левую руку і, абмацваючы яе ўздоўж локця аж да плечука, выклікаў такі страшны боль, што Вініцію здалося, быццам робяць над ім якую мсту, дык выпадзіў праз заціснутыя зубы:

— Даб'еце мяне?

А яны не звярталі на гэта ўвагі, так, як бы не чулі ці не ўважалі за незвычайнасць. Урсус з сваёй барбарскай заклапочанай мінай трымаў жмут стужак з белых пазёртых хусцін, а стары гаварыў незнаёмаму:

— Ці ты, Глаўк, пэўны, што гэная рана ў галаве ня ёсць смяротнай?

¹ Мір з табою! (лац.).

— О так, дастойны Крыспе, — супакойваў Глаўк. — Служачы ў нявольніках на мараплаўстве ды жывучы ў Неапалі, прыходзілася мне аглядаць шмат ран, за тую працу ўдалося мне якраз і выкупіцца з сям’ёю. Не, рана ў галаве лёгкая. Як ён, відаць, — тут паказаў на Урсуса, — адбіраў дзяўчыну і піхануў гэтага на мур, дык ён, падаючы, заслانیўся рукою, каторую вывіхнуў і зламаў, але праз тое ўсцярог голаў — і жышце.

— Не адным з братоў ты ўжо апекаваўся, — адказаў Крысп, — і слынеш як добры лекар... Таму ж і паслаў я Урсуса па цябе.

— Каторы ў дарозе прызнаўся мне, што ўчора йшчэ маніўся мяне забіць.

— Але перш гэты намер выявіў мне; а я, ведаючы цябе й тваю вернасць да Хрыста, выталкаваў яму, што не ты здраднік, але той незнаёмец, які да збойства яго падбухторваў.

— Гэна быў нячысты дух, але мне здалося, што анёл, — апраўдваўся, уздыхаючы, Урсус.

— Другім разам раскажаш мне аб гэтым, — перарваў Глаўк, — а цяпер мусімы думаць аб раненым.

Гэта сказаўшы, пачаў настаўляць плячо Вініцію, які раз-пораз млеў з болю, не дапамагала й Крыспава ахалоджванне вадою галавы. Але можа й лепш было, што млеў, бо хоць тады не чуў настаўляння нагі ды перавязкі зламанае рукі, якую Глаўк управіў у дзве жалабкаватыя дошчачкі, хутка й моцна абвязаўшы, каб знерухоміць. Па дакананай аперацыі апрытомеў зноў і ўбачыў над сабою Лігію. Стаяла тут жа пры ягоным ложку, трымаючы перад сабою медзяное вядзерца з вадою, у якой Глаўк час ад часу мачаў губку й змываў яму голаў.

Вініць глядзеў і вачам не верыў. Яму здавалася, гэта сон або гарачка марочыць, ставячы перад ім гэную мілую здань, і аж пасля доўгае хвіліны здолеў выпаштаць:

— Лігія...

Ад голасу ягонага задрожала вядзерца ў руках, і звярнуліся да яго сумныя вочы.

— Рах табе! — адказала ціха.

І стаяла з выцягнутымі перад сабою рукамі, поўная літасці і жалю. Ён жа паглядаў на яе, моў жадаў напоўніць ёю вочы так, каб, як заплюшчыць, воблік ейны стаяў яму над павекамі. Прыглядаўся на ейны твар, бялейшы і блажэйшы, чым даўней, на лёкі цёмных валасоў, на ўбогую вопратку работніцы; глядзеў так упорыста, што аж ад сілы ягоных вачэй пачало ружавець ейнае снежнае чало — і перш-наперш падумаў, што ён жа кахае яе, а па-другое, што гэную нікчомнасць ды ўбогасць ён спрычыніў, бо ён выплашыў яе з дому, дзе плавала яна ў дастатках і выгодзе, і ўправіў у гэтую мізэрную хату ды апрануў у гэтую вось нэндзную вопратку з цёмнае воўны.

І так хацеў яе ўхарашыць у найдаражэйшыя залатыя каштоўнасці, што апанавала ім здумленне, трывога, літасць і жаль так магутны, што — здэцца — кінуўся б ёй да ног, каб мог крануцца з мейсца.

— Лігія, — кажа, — ты не дазволіла забіць мяне...

А яна салодка адказвае:

— Хай Бог дасць табе здароўе.

Для Вініція, сведамага даўнейшых і апошняй крыўд, што маніўся зрабіць ёй, словы гэныя былі сапраўдным бальзамам. Забыўся ў гэнай хвіліне, што ейнымі вуснамі можа гаварыць хрысціянская навука, а чуў толькі, быццам гаворыць каханая жынчына, у адказе якое ёсць нейкая асабістая паслівасць ды надлюдская дабрыва, да глыбіні яго праймаючая. Як упярод аслаб ад болю, так цяпер аслаб з расчулення. Авалодала ім нейкая немач, адначасна і магутная і салодкая. Меў такое ўражанне, як бы ляцеў недзе ў процьму, але пры тым адчуваў, што яму добра, што ён — шчаслівы. У моманце тае салодкае немачы думаў таксама — стаіць над ім бовства.

Тым часам Глаўк скончыў прамываць рану ў ягонай галаве і прылажыў да яе гаючую масць. Урсус забраў з рук Лігіі мяднік, а яна, узяўшы са стала чарку з вадой і віном, прыставіла яму да вуснаў. Вініць выпіў прагавіта й пачуў льгу. Пасля перавязкі боль супакоіўся. Раны пачалі тужэць. Вярнулася прытомнасць.

— Дай мне яшчэ, — просіць, — напіцца.

Лігія пайшла ў бакоўку; збліжаецца да яго пасля кароткае гутаркі з Глаўкам Крысп і кажа:

— Вініць, Бог не дазволіў табе выканаць благі намер, але дараваў табе жыццё, бо ты апамятаўся. Той, перад каторым чалавек ёсць пылінкай, аддаў цябе безабароннага ў нашыя рукі, але Хрыстус, у якога мы верым, загадвае нам мілаваць нат непрыяцеляў. Дык агледзелі мы табе раны і, як казала Лігія, маліцімемся, каб Бог вярнуў табе здароўе, але даўжэй цябе даглядаць не можам. Дык заставайся з Богам і падумай сам, ці гадзіцца табе далей пераследваць Лігію, якую пазбавіў апякуноў, дому, — і нас, што за зло дабром табе адплацілі?

— Хочаце пакінуць мяне? — спытаў Вініць.

— Хочам выйсці з гэтага дому, у якім можа дасягнуць нас рука прэфекта. Твой спадручнік забіты, а ты, спадару, між сваімі ляжыш ранены. Не з нашае віны гэта сталася, але на каго ж, як не на нас, спадзе помста права...

— Пераследу не бойцеся, — заручыў Вініць. — Я вас засланою.

Крысп не хацеў далей талкаваць, што не толькі пра паліцыю тут расхадзіцца, але й Лігію хочучь забяспечыць ад яго.

— Спадару, — кажа, — правая рука твая здаровая, дык вазьмі ось таблічку і стыль ды напішы слугам сваім, каб прыйшлі па цябе ўвечар з лектыкай ды аднеслі дадому, там табе будзе выгадней, як тут у нашай беднаце. Мы тут кватаруем у беднай удавы, яна зараз прыйдзе з сваім сынам, і тое хлапчанё аднясе твой ліст, бо ўсе мусімы шукаць іншага прытулішча.

Вініць збялеў, бо сцяміў, што хочучь яго разлучыць з Лігіяй, і як зноў страціць яе, дык ніколі ў жыцці можа не аглядаць... Уяўляў сабе, праўда, што паміж ім і ёю ляглі вялікія перапоны, таму, каб асягнуць яе, трэ шукаць нейкіх новых

дарог, аб якіх не меў калі яшчэ думаць. Разумеў таксама, што словам ягоным, хоць бы прысягнуў аддаць Лігію назад Пампоніі Грэцыне, маюць права не верыць дый не павераць. Бо мог даўно ўжо зрабіць гэта; мог замест тропіць Лігію пайсці да Пампоніі і прысягнуць ёй, што выракаецца посцігу, хай сама, калі хоча, шукае дзяўчыны. Не, ніякія запэўніванні не здолеюць іх затрымаць, ніякая прысяга не будзе прынята, тым больш, што і прысягаць не было на каго, бо багоў паганскіх, у якіх ён і сам не верыў, уважалі яны за нячыстыя сілы.

Аднак моцна жадаў прыхіліць і Лігію і тых ейных апякуноў якім толькі ўдасца спосабам, але на гэта патрабаваў часу. Ну хоць бы дзянькоў пару яшчэ так соладка паглядзець на яе. Як тапельцу адламак дошкі ці хоць бы якая шчэпка выдаецца ратункам, так і яму выдавалася, што праз гэных пару дзён здалее мо што ёй вымавіць такое, што б яго да яе збліжыла, нешта можа абдумае, нешта памыснае здарыцца.

Дык, сабраўшы думкі, кажа:

— Паслухайце мяне, хрысціяне. Учора быў я разам з вамі ў Острыяnume і слухаў вашу навуку, але хоць бы й не ведаў яе, учынкi вашыя пераканалі мяне, што вы людзі сумленныя й добрыя. Скажэце той удаве, што займае гэты дом, хай застаецца ў ім, вы заставайцеся таксама, і мне дазвольце застацца. Хай гэты чалавек,— тут кінуў вокам на Глаўка,— лекар, які знаецца на перавязках ран, скажа, ці можна мяне сяння пераносіць. Я ж хворы, маю зламаную руку, яе хоць праз пару дзён не можна варушыць; і таму кажу вам, нікуды не крануся згэтуль, хіба выцягнеце мяне сілком.

Тут зарвала яму, бо ў разбітых ягоных грудзях не хапіла духу, а Крысп сказаў:

— Ніхто, спадару, над табою не рабіціме гвалту, мы толькі вынесем адгэтуль нашы галовы.

На гэта непрызвычайны да пярэчанняў юнак нахмурыў бровы і сказаў:

— Дай мне зяхнуць.

Цераз момант пачаў гаварыць далей:

— Пра Кратона, якога задушыў Урсус, ніхто не пытаціме: меўся ён ехаць сяння ў Бэнэвэнт, куды выклікаў яго Ватыній, дык усе думацімуць, што выехаў. Як уваходзілі мы з Кратонам у гэты дом, ніхто нас не бачыў, апрача аднаго грэка, які быў з намі ў Острыяnume. Скажу вам, дзе жыве, паклічае яго — я загадаю яму маўчаць, бо гэта чалавек мною наняты. Да дому майго напішу пісульку, што я таксама выехаў у Бэнэвэнт. Калі б грэк данёс ужо прэфекту аб здарэнні, расталкую яму, што я сам забіў Кратона, і што менавіта ён зламаў мне руку. Так зраблю, бажуся айцом і маці роднаю! Дык можаце тутака заставацца, волас нікому з галавы не спадзе. Паклічце хутка грэка, які завецца Хілон Хіланід.

— Застанецца, спадару, пры табе Глаўк,— кажа станоўча Крысп,— і разам з удавой апякавацімуцца табою.

Вініць насупіў бровы яшчэ мацней.

— Слухай, стары чалавеча. Я табе ўдзячны, і выглядаеш на сумленнага й добрага чалавека; чаму не кажаш мне, што на дне душы тоіш? Ты баішся, каб я не паклікаў маіх нявольнікаў ды не забраў Лігіі? Ці ж не так?

— Так! — адказаў суровы Крысп.

— Дык уцяма жа: з Хілонам гаварышціму пры вас і пры вас напішу вестку дадому аб маім выездзе, — і што іншых пасланцоў, як вы, пасля не меціму... Раздумай гэта й не дражні мяне больш.

Тут узбурыўся, зморшчыўся ад гневу і з гарачкай талкаваў далей:

— Няўжо табе здавалася — я не прызнаюся, што хочу тут застацца, каб бачыць яе?.. Дурань бы адгадаў, хоць бы я не сазнаўся. Але сіламоц не буду яе болей здабываць... А табе скажу нешта іншае. Калі яна тут не застанецца, дык гэтаю вось здароваю рукою пазрываю бандажы, не вазьму ў рот ні вады, ні ежы, і хай смерць мая спадзе на цябе й на тваю браць. Нашто было мяне ратаваць? Чаму не затоўк мяне?

Аж пабялеў з гневу й аслаблення. Лігія, чуючы гэта з бакоўкі і будучы пэўнай, што ён гатовы гэта зрабіць, спалохалася. Не жадала ні за што ягонай смерці. Безабаронны ранены выклікаў толькі літасці яе пра ахвяры, пасвяту й міласэрнасць без межаў, сама ўпаілася тым новым духам да таго, што забылася й аб доме, і аб бацькох, і аб згубленым шчасці, зрабілася з яе адна з такіх маладых хрысціянак, якія пазней змянілі старую душу свету. Вініць так ужо ўрэзаўся ў ейную долю, так накінуўся, што нельга ўжо было пра яго забыць. Думала пра яго цэлымі днямі й не раз маліла Бога, каб спаслаў такую хвіліну, у якой, ідучы за подыхам навукі, магла б яму выплаціцца дабром за зло, міласэрнасцю за пераслед, зламаць яго, здабыць для Хрыста, збавіць. І цяпер вось, здавалася ёй, такая хвіліна прыйшла, малітвы, знача, Бог выслухаў.

Падышла да Крыспа з абліччам як бы натхнёным ды пачала гаварыць так, як бы праз яе гаварыў нейкі іншы голас:

— Крысп, хай ён застаецца між намі, і мы застанемся з ім, пакуль Хрыстус яго не здаровіць.

Стары прэзбітэр, прывыклы бачыць ува ўсім волю Божую, бачачы ейную экзальтацыю, падумаў зараз, а можа, гаворыць праз яе моц вышэйшая, і, затрывожыўшыся ў сэрцы, схіліў свой голаў.

— Хай так станецца, як кажаш, — прыцвярдзіў.

На Вініція, які праз увесь час не спускаў з яе вачэй, гэная борздая паслухмянасць Крыспа зрабіла дзіўнае й моцнае ўражанне. Здалося яму, што Лігія ёсць між хрысціянамі нейкаю Сыбілаю ці капланкаю ў арэоле сумлення й паважання. І мімахоць сам праняўся тою сумленнасцю. Да адчуванага каханне дамяналася цяперака як бы нейкая трывожлівасць, пры якой само каханне выглядала на зухвальства. Не мог пры тым асвойтацца з думкай, што адносіны між імі змяніліся, што цяпер не яна ад яго, але ён ад яе залежны, ляжыць вось хворы, зланы, што перастаў быць напаснікам, здабыўцам, і што стаўся моў безабарон-

нае дзіця на ейнай апецы. Для ягонай гордай удачы і самаволі такія адносіны павінны былі быць паніжаючымі, аднак у гэным выпадку не толькі не адчуваў паніжэння, але быў ёй удзячны, як маці. Былі гэта пачуцці ў ім нечування, яны перад нядаўнім часам не памесціліся б яму ў галаве, сумілі б яны й цяпер яго, каб мог ясна парахункавацца з імі. Ды ён і не пытаў сябе, чаму гэта так ёсць, быццам гэта была рэч натуральная, цешыўся толькі, што застаецца.

І маніўся ёй дзякаваць — з глыбокай пяшчотай ды йшчэ з нейкім пачуццём, так далёка яму няведаным, што й не мог вымысліць, як яго назваць, бо гэта была папросту пакора. Але нядаўняе ўзбурэнне змучыла яго так, што не мог гаварыць, і дзякаваў ёй толькі вачыма, у якіх гарэла радасць, што застаецца пры ёй, што магчыме ёю любавання ўзайтра і пазаўтра, можа й доўга. Радасць тую муціла толькі трывога, каб не страціць таго, што здабыў, так вялікая, што, калі Лігія падала яму зноў вады і калі хапіла яго пры тым ахвота ўзяць яе за руку, баяўся гэтага зрабіць, баяўся — ён, той самы Вініць, які на банкесе ў цэзара цалаваў сіламоц ейныя вусны, а пасля ейных уцёкаў баяўся, што за валасы цягаціме яе ў кубікулюм або загадае высцябаць.

XXIV

Але пачаў таксама трывожыцца, каб якая няпрошаная дапамога звонку не знішчыла яму радасці. Хілон мог паведаміць прэфекта гораду аб ягонай загубе або вызвольнікаў дому, дык інтэрвенцыя вігілаў была магчымай. Праз голаў, праўда, прабегла яму думка, што ў такім выпадку мог бы загадаць схапіць Лігію й замкнуць у сваім доме, але пачуваў, што рабіць ён гэтага не павінен — ды і не здолее. Быў ён чалавекам самавольным, адчайным і даволі папсаваным, а пад прычыну й закатным, але аднак жа не быў ні Тыгэлінам, ні Нэронам. Вяцкае жыццё выгадала ў ім пэўнае пачуццё справядлівасці, веры й столькі сумлення, каб зразумець, што такі ўчынак быў бы страшэнна подлым. Быў бы, можа, здольным пусціцца на яго ў нападзе злосці пры поўным здароўі, але ў гэнай хвіліне быў расчулены й хворы, дык расходзілася яму толькі пра тое, каб ніхто не стаў паміж ім і Лігіяй.

Сцяміў таксама надзіва, што ад тае хвіліны, калі выказалася Лігія па ягоным баку, ані яна сама, ані Крысп не жадаюць ад яго ніякіх запэўніванняў, так, як бы былі перакананыя, што пры благой нагодзе абароніць іх нейкая надпрыродная моц. Вініць, у галаве якога пасля выслухання навукі Апостала ў Острыянуме пачала блытацца й зацірацца розніца між рэчамі магчымымі й немагчымымі, не быў таксама далёка ад думкі, што так быць магло б. Аднак жа, дзякуючы цверазейшай думцы, сам прыгадаў ім гутарку пра грэка ды зноў жагадаў, каб прывялі яму Хілона.

Крысп згадзіўся на гэта, і пастанавілі высласць Урсуса. Вініць добра ведаў ужо Хілона й ягоную зыгзакаватасць, дык дакладна расталкаваў лігу, як да яго дабрацца й злавіць, і, напісаўшы некалькі слоў на таблічцы, звярнуўся да Крыспа:

— Даю таблічкі, Хілон бо чалавек аглядны й хітры, які часта, мною пакліканы, загадваў адказваць маім людзям, што няма яго дома, рабіў гэта злашча тагды, калі не меў для мяне добрых навін і баяўся майго гневу.

— Абы яго толькі я знайшоў, дык прывяду, ці хацеціме, ці не, — запэўніваў Урсус.

Пасля чаго, узяўшы накідку, борзда выйшаў. Знайсці яго ў Рыме не было лёгка, нат пры найлепшым адрасе, але Урсусу ў такіх выпадках дапамагаў інстынкт ляснага чалавека ды адначасна добрая абазнанасць з горадам, так што незабаўна знайшоўся ў памяшканні Хілона.

Не пазнаў яго, аднак. Упярод бачыў яго толькі раз у жыцці, дый тое ўначы. Той пастаўны й самаўпэўнены старац, які набухторваў яго забіць Глаўка, так быў непадобны да гэтага згорбленага ў абшас са страху грэка, што нельга было падумаць, каб гэта яны былі адной асобай. Хілон таксама, скеміўшы, што Урсус глядзіць на яго, як баран на новыя вароты, ахрабрэў. Не пагражала яму, знача, падазрэнне, што ўвёў яго наўмысна ў бяду. Прытым здагадаўся, што хрысціяне не забілі Вініція, мабыць, дзеля таго, што не асмеліліся падняць рукі на паважаную асобу.

— Гэта знача й мяне Вініць заслоніць у патрэбе, — падумаў, — бо ж не выклікае мяне на тое, каб забіць.

Дык, каўтнуўшы крыху духу, спытаў:

— Мілы чалавеча, ці не прыслаў часам мой прыяцель Вініць па мяне лектыку?.. Ногі бо вось мае папухлі, не магу далёка йсці.

— Не, — адказаў Урсус, — пойдзем пехатою.

— А як не пайду?

— Не рабі гэтага, бо мусіш ісці.

— І пайду, але з уласнае ахвоты. Ніхто мяне не прымусіць, бо я чалавек вольны й прыяцель прэфекта. Як мудрэц, маю раду й на гвалт — бо ўмею ператвараць людзей у дрэвы й звяроў. Але пайду, пайду! Апану толькі накідку крыху цяплейшую й каптур, каб не пазналі мяне, бач, нявольнікі таго кварталу, інакш бо затрымоўвалі б нас бесперастанку, каб цалаваць мне ў руку.

Сказаўшы гэта, уздзеў іншую хламіду, на голаў напусціў вялікі каптур, каб Урсус не прыпомніў, бач, сабе ягонага выгляду, як выйдучь на святло.

— Куды ж мяне вядзеш?.. — спытаў у дарозе Урсуса.

— На Затыбра.

— Я нядаўна ў Рыме й ніколі там не быў, але й там, думаю, жывуць дастойныя людзі.

Але наіўны Урсус, які нядаўна чуў ад Вініція, што грэк быў з ім на магільніку ў Острыянуме, дый бачыў, як уваходзіў з Кратонам у дом Лігіі, затрымаўся на момант і кажа:

— Не махлой, стары чалавеча, ты ж сяння быў з Вініціем у Острыяnume ды пад нашаю брамай.

— Ах! — спахапіўся Хілон.— Дык гэта ваш дом стаіць на Затыбры? Я нядаўна, бач, у Рыме, дык і не ведаю добра, як завуцца розныя кварталы. Так, мілы дружа! Быў я пад вашаю брамаю і заклінаў у імя гонару Вініція, каб не ўваходзіў. Быў і ў Острыяnume, а ведаеш чаго? Жадаю навярнуць Вініція, дык хацеў, каб ён паслухаў найстарэйшага Апостала. Асвець Божа ягоную й тваю душу! Ты ж, здэцца, хрысціянін і хіба ж пражнеш, каб праўда запанавала над зямлёю?

— Так, — адказаў пакорна Урсус.

Хілон з'адважнёў.

— Вініць вяльможны пан,— талкуе,— ды прыяцель цэзара. Часта ён яшчэ настаўляе вушы на падшэпты злога духа, але хай толькі ўпадзе волас з ягонай галавы, цэзар помсту згоніць на ўсіх хрысціянах.

— Нас сцеражэ большая моц.

— Праўда! Праўда! Але што ж маніцесья рабіць з Вініціем? — спытаў з новаю трывогаю Хілон.

— Не ведаю. Хрыстус наказвае міласэрнасць.

— Во, добра сказаў. Памятай аб гэтым заўсёды, бо йнакш будзеш скварціцца ў пекле, як вантрабянка на патэльні.

Урсус бедны ўздыхнуў, а Хілон думае сабе: з гэным страшэнным чалавечынай можна заўсёды зрабіць штохаця.

Дык, хочучы даведацца, як адбывалася тое няўдалае адбіранне Лігіі, пытаў далей важным судзейскім голасам:

— Што зрабілі з Кратонам? Кажы, не круці.

Урсус ізноў уздыхнуў.

— Вініць скажа.

— Гэта знача ўсунуў яму нажа або калом абязвечыў?

— Я быў з голымі рукамі.

Грэк, аднак, не мог устрымацца ад подзіву надлюдскае сілы барбара.

— Бадай цябе Плутон!.. Гэта значыць, хацеў сказаць: даруй табе Божа!

Ішлі моўчкі, пасля Хілон кажа:

— Не я цябе здраджу, але сцеражыся вігілаў.

— Я баюся Хрыста, не вігілаў.

— І тое праўда. Няма цяжэйшае віны над забойства. Буду за цябе маліцца, але не ведаю, ці нат і мая малітва што дапаможа — хіба ж рабіў прысягу, што ніколі нікога ў жыцці не кранеш пальцам.

— Я і так не забіваў з розмыслам і самахоць,— тлумачыцца Урсус.

Хілон аднак, хочучы на ўсялякі выпадак забяспечыцца, не пераставаў далей абрыджаць Урсусу забойства ды заахвочваць яго да прысягі. Выпытваў таксама й пра Вініція, але ліг адказаў на ягоныя пытанні неах-

вотна, адмахваючыся, што ад самога Вініція даведаецца ўсё, што трэба. Гутарачы так, прабрылі ўрэшце далёкую дарогу, што дзяліла кватэру грэка ад Затыбра, і апынуліся перад домам. Зноў устрывожылася сэрца Хілона. Ад страху выдавалася яму, што Урсус лыпае на яго нейкім людаедскім вокам. «Малая мне з таго пацеха,— думаў сабе,— што заб'е мяне нехаця, лепей бы, каб хапіў яго самога параліч, а разам з ім усіх лігаў, што дай, Зэўсе, калі патрапіш!» Так размысляючы, штораз больш затульваўся ў сваю галійскую гонку, нібыта, бач, ад холаду. Урэшце, як толькі, прайшоўшы праз сені й першы надворак, апынуліся ў калідоры, што выходзіў у агародзец дамку, нагла затрымаўся й кажа:

— Дай мне адсапціся, бо не магчыму гаварыць з Вініціем і ўдзяляць яму мудрых радаў.

Вымавіўшы гэта, затрымаўся, бо хоць угаворваў сябе, што нікая небяспека яму не пагражае, аднакава ж на ўспамін, што знайдзецца сярод гэтых таемных людзей, якіх аглядаў у Острыянуме, ногі дрыжалі.

Тым часам з дамку данеслася п'яанне.

— Што гэта? — спытаў.

— Кажаш, быццам хрысціянін, а не ведаеш пра наш звычай пасля кожнае яды вяльбіць Збаўцу п'яаннем,— адказаў Урсус.— Мырыям з сынам мусі ўжо вярнулася, а можа, і Апостал ёсць з імі, ён штодзень адведвае Крыспа.

— Вядзі мяне проста да Вініція.

— Вініць у той самай каморы, дзе і ўсе, бо адна толькі гэтая большая й ёсць, астатнія самыя цёмныя кубікулы, у якіх толькі спімо. Хадзем ужо, там аддыхнеш.

Увайшлі. У хаце было цемнавата; быў хмарны зімовы вечар, а агеньчыкі некалькіх газовачак не зусім разганялі змрок. Вініць хутчэй здагадаўся, чым пазнаў закаптуранага Хілона, а той, ззорыўшы ложа ў рагу хаты і на ім Вініція, рушыў, не глядзячы на нікога, проста да яго — як бы ў перакананні, быццам пры ім будзе яму беспячней.

— О доміне! Чаму ж не слухаў маіх радаў! — азваўся, згарнуўшы рукі.

— Маўчы,— адгукнуўся Вініць,— і слухай!

Глядзеў пільна ў вочы Хілону і гаварыў спавагу, дабітна, моў жадаў, каб кожнае слова ягонае зразумеў як загад і раз назаўсёды затрымаў сабе ў памяці.

— Кратон кінуўся на мяне, каб замардаваць — разумеш! Дык я забіў яго, а гэныя вось людзі агледзелі мне раны, атрыманыя ў барацьбе з ім.

Хілон скеміў адразу, што калі Вініць так гаворыць, дык, мабыць, умовіўся з хрысціянамі, а тады — знача — хоча, каб яму верыў. Здагадаўся пра гэта і з ягонай міны, дык як бач, не аказаўшы ні сумніву, ні здзіўлення, падняў вочы ўгару і адазваўся:

— Гэна быў існы злыдзень, спадару! Ці ж я цябе не перасцерагаў, каб не давяраў яму? Усе мае дакоры адбіваліся ад ягонай галавы, бы гарох ад сця-

ны. Ува ўсім Гадэсе няма для яго дастатковых пакутаў, бо хто не можа быць сумленным чалавекам, той станецца злыднем, а каму ж цяжэй стацца сумленным, як не злыдню? Гэта ж трэба: нападаць на свайго дабрадзея, чалавека. так вялікадушнага!.. О, божанькі!..

Тут, аднак, спахапіўся, што нядаўна прыкідваўся перад Урсусам за хрысціянiна — і змоўк.

— Каб не «сіса»¹, якую меў з сабою, ён забіў бы мяне.

— Багаслаўлю тую хвіліну, у якую параіў я табе ўзяць хоць гэты нож.

Вініць ускінуў на грэка пыталыны пагляд і пачаў экзаменаваць:

— Што рабіў сяння?

— Як гэта? Ці ж я табе, спадару, яшчэ не казаў, што рабіў абеткі за тваё здароўе?

— І больш нічога?

— І выбіраўся ось адведаць цябе, ажно ж прыходзіць той добры чалавечына й кажа, што клічаш мяне.

— Вось таблічка, пойдзеш з ёю да мяне дадому, знойдзеш майго вызвольніка й аддасі яму. Напісана тут, што я выехаў у Бэнэвэнт. Скажаш Дэмасу ад сябе, што гэта сталася сяння рана, было тэрміновае пісьмо ад Пятронія.

Тут паўтарыў з націскам:

— Выехаў у Бэнэвэнт — зразумеў?

— Выехаў, спадару, выехаў! Адыж рана развітаў я цябе пры Порта Капэна², і ад часу твайго выезду агарнула мяне такая туга, што калі твая ласкавасць яе не ўтуліць, зажуруся насмерць, як небарака жонка Зэтоса³ з жалю па Ітылю.

Вініць, хоць хворы й звыклы да падступнае гнуткасці грэка, не мог, аднак, утрымацца ад смеху. Да таго ж і рад быў, што Хілон воміг яго зразумеў, і пацяшае:

— Ну дапішу, дапішу ўжо, каб табе слёзы абцерлі. Дай святліка.

Хілон, супакоены, устаў, ступіў некалькі сянняў у бок коміна, зняў адзін з гаручых на прыморку святлікоў.

І трэба ж — з галавы падчас гэнай паслугі асунуўся каптур, і бляск хлынуў проста яму ў твар. Плаўк тады, сарваўшыся з лавы ды падбегшы, тыц яму ў вочы.

— Не пазнаеш мяне, Цэфас? — пытае.

У ягоным голасе было штось так злавеснае, што па ўсіх прысутных прабегла дрыгата.

Хілон мыкнуў светача і воміг упусціў яго на зямлю, па чым сагнуўся ў дугу й пачаў енчыць:

— Я не... я не!.. Злітуйцеся!

Плаўк зварочваецца ў бок вячэраючых і крычыць:

— Во гэты чалавек прадаў і згубіў мяне з сям'ёю.

¹ Кінжал, спізорык (лац.).

² Капэнская брама (лац.).

³ Аэдonna, пераўтвораная ў салаўя (заўвага аўтара).

Ягоная гісторыя была ведамай усім хрысціянам і Вініцію, які таму толькі не здагадаўся, кім ёсць Глаўк, што, млеючы з болю падчас перавязкі, прозвішча ягонае не дачуў. Але для Урсуса гэная кароткая хвіліна разам з крыкам Глаўка была як бы бліскаўкай у цемры. Распазнаўшы Хілона, адным скокам падбег да яго, схпіў за плечукі і, згібаючы ўзад, загаманіў:

— Гэта ён мяне намаўляў, каб забіў Глаўка!

— Злітуйцеся, — енчыў Хілон, — аддам вам... Спадару, — звярнуўся да Вініція, — ратуй! На цябе я здаўся, заступіся за мяне... Тваё пісьмо... занясу, спадару! Спадарыку!

Але Вініць менш за ўсіх праймаўся гэтым разам таму, што ўсе справы грэка былі яму ведамыя, а па-другое — сэрцу ягонаму літасць была нясвомай.

— Закапайце яго, — кажа, — у агародзе, пісьмо занясе хто іншы. — Хілону паказаліся словы гэняыя пяруновым прысудам. Косці ягоныя трашчалі ў руках Урсуса, вочы з болю заплывалі слязьмі.

— У імя Бога вашага! Зжальцеся, — крычаў, — я ж хрысціянін!.. Рах vobiscum! Я хрысціянін, калі не верыце, ахрысціце мяне яшчэ раз, яшчэ два! Дзесьці разоў! Глаўк, гэта памылка! Дайце слова сказаць! Зрабеце нявольнікам... Не беце мяне! Пашкадуйце!

Ягоны голас ад болю штораз слабеў, аж вось за сталом падымаецца апостал Пётр; праз момант хінаў сваёю белаю галавою, апускаючы яе на грудзі, вочы меў заплюшчаныя, але адкрыў іх і сярод агульнага маўчання прамовіў:

— А от сказаў нам Збаўца: «Калі б твой брат зграшыў супраць цябе, карай яго; калі каяцімецца, даруй яму. А калі б сем разоў на дзень зграшыў супраць цябе і сем разоў каяўся, кажучы: шкада мне! — даруй яму!»

Настала яшчэ большая цішыня.

Глаўк доўга стаяў, закрыўшы твар далонямі, урэшце адкрыў і кажа:

— Цэфас, хай Бог так даруе табе крыўду маю, як я табе ў імя Хрыста адпушчаю.

І Урсус, пусціўшы грэка, дадае таксама:

— Хай так будзе міласцівы Збаўца, як я табе адпушчаю.

А той упаў на зямлю і, падпіраючыся рукамі, матляў галавой, бы звер у клетцы, разглядаючыся навокал ды чакаючы, адкуль прыйдзе смерць. Вачам і вушам яшчэ не верыў і не смеў спадзявацца прабачэння.

Але паволі ажывала прытомнасць, толькі ссінелыя вусны дрыжалі йшчэ з пералаяку. Апостал тым часам кажа:

— Ідзі з Богам!

Хілон устаў, але гаварыць не мог. Мімахоць падыйшоў да ложа Вініція, быццам спадзяваўся йшчэ ад яго ратунку, не меў мо часу падумаць, што той Вініць, забыўшы пра ягоныя паслугі, асудзіў яго, тады як тыя, супраць якіх служыў, даравалі яму. Думка гэная спазнілася. Цяпер у вачах ягоных відаць было толькі здумленне й недавер. Хоць змеркаваў ужо, што яму дарована, жадаў, аднак, чым хутчэй вынесці голаў ад гэтых таемных людзей, дабрыня

якіх не менш яго страшыла, чым страшыла б суровасць. Марочылася яму, што калі даўжэй тут заставацімецца, дык гатова йшчэ неспадзяванае здарыцца, дык, налягаючы на Вініція, нагліў:

— Давай, спадару, пісьмо! Давай пісьмо!

І, вырваўшы таблічку з рук Вініціевых, адбіў паклон адзін хрысціянам, другі хвораму і хілкам, паўз самую сцяну, вылецеў за дзверы.

У вагародчыку, як агарнула яго цемра, зноў падступіў страх, бо быў пэўны, што Урсус выбяжыць за ім ды заб'е сярод ночы. Даў бы драла з усіх сіл, ды, на жаль, ногі не слухалі, а цераз момант і зусім папрутнелі, бо Урсус сапраўды стаяў пры ім.

Хілон кінуўся тварам на зямлю й пачаў скамліць:

— Урбанка... У імя Хрыста...

А той адзваецца:

— Не бойся. Апостал казаў мне вывесці цябе за браму, каб не зблудзіў у цемры, а калі зняможаны, дык адвяду цябе дадому.

Хілон падняў голаў.

— Што кажаш? Што?.. Не біцімеш мяне?

— Не, не заб'ю! А калі замоцна цябе хапіў і нарушыў косці, дык выбачай.

— Дапамажы ўстаць,— скігліў грэк.— Не заб'еш мяне? Га? Выведзі мяне на вуліцу, далей сам пайду.

Урсус падняў яго бы прынку і паставіў на нагах, пасля правёў праз цёмны праход на другі надворак, з якога выходзілася ў сенцы й на вуліцу. У калідоры Хілону зноў марочылася: «Грапаў я!», і аж толькі на вуліцы супакоіўся.

— Далей сам пайду.

— З Богам! Рах табе!

— І табе, і табе!.. Дай мне аддыхнуць.

І па адыходзе Урсуса адатхнуў цэлымі грудзьмі. Мацнуўся рукамі ля папругі й паясніцы, як бы маніўся спраўдзіць, ці жыве, і рушыў борздым крокам наперад. Падышоўшы сьгнёў колькідзесят, затрымаўся і давай разважаць:

— Чаму яны, аднак, мяне не забілі?

І паміма павучальнае гутаркі з Эўрыщым аб хрысціянскай навуцы, паміма індагацыі Урбана над ракою ды ўсяго, што чуў у Острыяnume, не ўмеў знайсці на гэтае пытанне адказу.

XXV

Вініць таксама не мог сцяміць таго, што сталася, і на дне душы, бадай, не менш быў здзіўлены, чым Хілон. Бо што з ім так абыйшліся гэныя людзі, што, замест помсціцца за напасць, лячылі рупліва ягоныя раны, то йшчэ льго было выталкаваць часткова навукаю вызнаваную, часткова

ўплывам Лігіі, а крыху і ягоным высокім значэннем. Але ўчынак іхні з Хілонам перавышаў ягоныя паняцці аб людской здольнасці прабачання. Мімахоць лезла і яму ў голаў пытанне: чаму яны не забілі грэка? Урсус бы ў агародзе яго закапаў або ноччу занёс у Тыбр, які ў тых часах начнога цэзаравага бунства так часта выкідаў раніцамі трупы людзей, што ніхто нат не даследваў, адкуль браліся. Па думцы Вініція, хрысціяне не толькі маглі, але павінны былі з свету звязці Хілона. Літасць, праўда, не зусім ужо была нязнанай таму колу, да якога належаў малады патрыцый. Адыж Афiны збудавалі ёй алтар і праз доўгі час не дапушчалі ў горад гладыятарскіх бойняў. Здаралася, што і ў Рыме пакананья даставалі ўласкаўленне, як, напрыклад, Калікрат, брытанскі кароль, якога ўзяў у няволю Клаўдыюс і, шчодро абдарыўшы, пусціў у горад на свабоду. Але помста за асабістую крыўду выдавалася Вініцію, так як і ўсім, слушнаю і справядліваю. Абняханне яе было не па душы яму. Чуў, праўда, і ён у Острыянуме, што трэ мілаваць нат непрыяцеляў, уважаў, аднак, гэта за нежышчэвую тэорыю. Праходзіла яму таксама праз голаў, што мо не забілі Хілона таму толькі, што перашкаджала якаясь пара святаў ці якаясь квадра месяца, падчас якое хрысціянам не выпадае рабіць забойства. Чуў ад людзей, што бываюць такія тэрміны, у якіх розным народам не можна нават вайны пачынаць. Але чаму тады не аддалі грэка ў рукі справядліваасці, чаму Апостал казаў, калі б хто сямікrotnа правініўся, дык сямікroць трэ яму й дараваць, ды чаму Глаўк сказаў Хілону: «Хай табе так Бог даруе, як я табе адпушчаю»? Дык жа Хілон зрабіў яму найчарнейшую крыўду, якую чалавек чалавеку можа зрабіць, і ў Вініція на ўспамін аб тым, як бы ён, напрыклад, паступіў з такім, хто б забіў Лігію, закіпела сэрца, бы кіпень: не было б такіх пакутаў, якімі б не мсціўся! А той дараваў! І Урсус адпусціўся таксама, ён, што па сутнасці мог бы забіць у Рыме каго б хацеў зусім бяскарна, бо чаргова патрабаваў бы задушыць толькі Немарэнскага караля і заняць ягонае мейсца. Ці ж чалавека, якога не адолеў Кратон, перамог бы носьбіт гэтай годнасці — гладыятар, да якога даходзілася толькі праз пакананне папярэдняга «караля»? Адзін быў толькі на гэтыя ўсе пытанні адказ: яны ныйначай не забівалі праз нейкую добрасць так вялікую, што падобнае не было дагэтуль на свеце, ды праз бязмежную міласць да людзей, якая змушала забываць аб сабе, аб сваіх крыўдах, шчасці й горы — і жыць для іншых. Якую заплату мелі тыя людзі за такую дабрывню, Вініць чуў у Острыянуме, але не месцілася яму гэта ў галаве. Уяўляў, што жышчэ гэтае зямное, поўнае абавязкаў ды рэзыгнацы з усяго добрага й раскошнага на карысць іншых, быць мусіла б нудным. Гэныя думкі наваялі яму не толькі здзіўленне, але і літасць, і як бы пэўную пагарду. Здавалася яму, што гэта авечкі, якія раней ці пазней мусяцімуць быць з'едзеныя ваўкамі, а ягоная рымская ўдача не магла прызнаць тых, якія дазваляюць сябе з'ядаць. Ударыла яго ўсё ж такі адна рэч, іменна: як выйшаў Хілон, нейкая глыбокая радасць распрамяняла ўсіх. Апостал падышоў да Глаўка і, палажыўшы на галаве ягонай далонь, сказаў:

— Хрыстус у табе перамог!

А той падняў угару вочы, так даверлівыя й поўныя радасці, як бы абліло яго вялікае й неспадзяванае шчасце. Вініць, які здольны быў бы зразумець толькі радасць з дакананае помсты, глядзеў на яго вытрашчанымі з гарачкі вачыма, маўляў на бязглузdnіка. Бачыў не без нутранага абурэння, як пасля Лігія прылажыла свае губкі каралеўны да рукі таго чалавека, які выглядаў на першы пагляд на нявольніка, і здавалася яму, што лад гэтага свету пераварочваецца зусім. Пасля вярнуўся Урсус і пачаў расказваць, як вывеў Хілона на вуліцу ды як перапрасіў яго за крыўду; за гэта Апостал пабагаславіў і яго, а Крысп агалосіў, што гэта дзень вялікае перамогі. Пачуўшы аб гэтай перамозе, Вініць зусім згубіў толк.

І, як Лігія зноў давала яму напіцца, затрымаў на хвіліну ейную руку і спытаў:

— Дык і ты мне даравала?

— Мы хрысціяне, нам не можна насіць у сэрцы гневу.

— Лігія,— сказаў тады,— кім бы ні быў твой Бог, сто валоў у ягоны гонар ахвярую для таго толькі, што Ён твой.

А яна паправіла яго:

— Аддасі яму гонар у сэрцы, калі яго палюбіш.

— Дзеля таго толькі, што Ён твой...— паўтарыў слабеjším голасам Вініць.

І прымкнуў павекі, бо зноў апанавала яго аслабленне. Лігія адыйшла, але праз момант вярнулася і, прыступіўшыся блізка, нахілілася над ім, каб пераканацца, ці спіць. Вініць адчуў ейную блізкасць і, расплюшчыўшы вочы, усміхнуўся, а яна палажыла лягенька на іх руку, як бы манілася схіліць яго да сну. Тады агарнула яго большая раскоша, але адначасна пачуўся больш хворым. І так было сапраўды. Ноч ужо была ўпоўні, а разам з ёю прыйшла й мацнейшая гарачка.

З гэнай прычыны не мог заснуць і вадзіў за Лігіяю вачыма, дзе толькі яна павярнулася. Час ад часу западаў у нейкую немарасць, у каторай чуў і бачыў усё навокал, але мяшалася ў ёй рэчаіснасць з соннымі марамі. Мроілася яму, напрыклад, быццам стаіць на нейкім апусцелым магільніку святыня, бы вежа, якой Лігія ёсць святаркай. Ён не спушчаў з яе вачэй, бачыў яе з лютняю ў рупэ, усю ў святле, падобную да тых усходніх святарак, што пялі начны гімн на славу месяца. Ён сам падымаўся з вялікаю натугаю па крутых сходах, каб злавіць яе, за ім поўз Хілон, звонячы зубамі сопалаху і дакараючы: «Не рабі гэтага, спадару, бо гэта святарка, за якую Ён помсціцца...» Вініць не ведаў, хто быў той Ён, не разумев, што йдзе рабіць святакрадства, дык страшэнна баяўся, але як дайшоў да балюстрады на шчыце вежы, пры Лігіі нагла з'явіўся Апостал срэбнабароды й сказаў: «Не падымай на яе рукі, бо яна мая». Як гэта сказаў, пайшлі разам з ёю месячным святазарным шляхам, бы дарогаю да неба, а ён пачаў прасіць, каб і яго ўзялі з сабою. Гэтта прачнуўся, адверзеў і

пачаў глядзець. Вогнішча на высокім чаране тлілася слабей, але крыху яшчэ асвятляла прысутных, якія сядзелі пры агні, грэючыся, бо ноч была сядравая, а хата даволі халодная. Вініць бачыў, як зыхалі параю. Усярэдзіне сядзеў Апостал, пры каленях ягоных на нізкім услончыку Лігія, далей Глаўк, Мырыям, Крысп, а з краю — з аднаго боку Урсус, з другога Назарка, Мырыямін сын, прыгожы падлетак з даўгімі чорнымі валасамі, спадаючымі яму аж на плечы.

Лігія слухала, гледзячы на Апостала, ды і ўсе былі нахілены да яго, а ён нешта гаварыў. Вініць трывожна ўглядаўся. Прышло на думку, што ў гарачцы адчуваў праўду, што той стары прыбыў з далёкіх старон сапраўды забірае яму Лігію і вядзе ў нязнаную дарогу. Быў пэўны, што старац талкуе аб ім, можа дараджае, як яго з ёю разлучыць, бо здавалася Вініцію непраўдападобнаю рэччу, каб хто ў гэнай хвіліне аб чым іншым мог гаварыць, дык, натужыўшы ўсю прытомнасць, пачаў прыслухоўвацца гутарцы Пятра.

Але абмыліўся, бо Апостал гаварыў зноў аб Хрысце.

— Яны толькі гэтым імем жывуць! — падумаў сабе Вініць.

Стары муж расказваў аб пайманні Хрыста:

— Прышла рота й Кайфашавы слугі, каб Яго спаймаці. Збаўца спытаў іх, каго шукаюць, адказалі: «Езуса Назарэнскага!» А як сказаў ім: «Я Езус!» — пападалі на зямлю, не смеючы падняць на Яго рукі, і аж толькі пасля паўторнага пытання схапілі Яго.

Тут Апостал перапыніўся і, выцягнуўшы да агню рукі, сказаў:

— Была сядравая ноч, як сяння, але закіпела ўва мне кроў, выхапіў я меч на абарону і адсек вуха слуге архісвятара. І быў бы я бараніў яго больш, чым жыццё сваё, каб не суняў мяне:

«Улажы, — кажа, — меч твой у похву. Як жа чары, якую даў мне Айцец, не піціму?..» Тады спаймалі й звязалі Яго...

Гэта сказаўшы, закрыў далонямі твар і змоўк, хацеў, бач, перад далейшым апавяданнем паканаць натаўп успамінаў. Урсус, не могучы вытрымаць, сарваўся, паправіў на прыпяку качаргою агонь, аж іскры сыпнулі залатым дажджом, і полымя стрэліла жывей, па чым, сеўшы, адазваўся:

— Што было б ужо, тое было б — эх!..

Але нагла хапіўся за язык, бо Лігія паказала палец на вуснах. Соп толькі, бы кавалёў мех, відаць было буру ў ягонай душы, бо хоць заўсёды гатовы быў цалаваць стопы Апостала, аджы таго аднаго праступку ў душы не мог стравіць: ну хай бы хто так от пры ім падняў руку на Спаса, хай бы ён быў з ім тае ночы, ой паляцела б пер'е і з ваяроў, і з Кайфашавых паслушнікаў! І аж слёзы накаціліся на вачах і з жалю, і з душэўнае каламесіцы, бо з аднаго боку, — думае, — не толькі сам бараніў бы Збаўцу, але шчэ склікаў бы лігаў яму на помач, хватаў, малайцоў; а з другога — што, калі б гэта зрабіў, аказаў бы непаслухмянасць Збаўцы і перашкодзіў бы адкупленню свету.

Таму не мог ад слёз паўстрымацца.

Па хвіліне Пётр, адкрыўшы твар, пачаў расказваць далей, але Вініція зноў апанаваў гарачкавы вобмарак. Усё, што цяпер чуў, памяшалася яму з тым, што гаварыў Апостал папярэднія ночы ў Острыянуме, як Хрыстус з'явіўся на беразе Тыбэрыйскага возера. Вось жа бачыў быццам шырока разлітую вадзяную роўню, на ёй рыбацкую лодку, а ў лодцы Пятра й Лігію. Ён сам плыў за імі з усіх сіл, але боль у зламанай руцэ перашкаджаў яму іх дасягнуць. Бура пачала біць яму хваляю ў вочы, і пачаў тануць, клічучы ратунку. Тады Лігія ўкленчыла перад Апосталам, а ён завярнуў лодку й выцягнуў да яго вясло, пры дапамозе якога выдабыўся ў лодку і ўпаў на ейнае дно. Пасля яму здалося, быццам, падняўшыся, бачыць многа людзей плывучых за лодкаю. Хвалі накрывалі пенаю іхнія галовы; некаторых адно ўжо толькі рукі былі відаць з вады, але Пётр раз за разам ратаваў тонучых і забіраў іх у сваю лодку, якая пашыралася, большала, як бы цудам. Хутка напаўняла яе вялікая талака людзей, падобная як у Острыянуме, а пасля яшчэ большая. Вініць дзівіўся, як яна магла ў ёй стоўпіцца, і браў яго страх, што пойдучь на дно. Але Лігія супакойвала яго, паказваючы нейкае святло на далёкім беразе, да каторага плылі. Тут Вініцёвы мары зноў памяшаліся з тым, што казаў Апостал у Острыянуме аб з'яве Хрыста над возерам. Цяпер ось выразна бачыў у тым узбярэжным святле нейкую постаць, да якое Пётр скіроўваў лодку. І чым болей да яе набліжаўся, тым надвор'е рабілася цішэйшым, водная паверхня гладзейшай, а святло яснейшым. Грамада пачала пяць мілагучны гімн, паветра залунала пахам нарду, вада йграла вясёлкаю, казаў бы з дна праглядалі ружы ды лілеі, а ўрэшце лодка ціха носам шурхнула ў берагавы пясок. Тагды Лігія ўзяла яго за руку і прагаварыла: «Хадзі, завяду цябе!» І павяла яго ў яснагляд.

* * * * *

Вініць зноў прагнуўся, але мары не адразу разыйшліся, і не адразу прыйшло пачуццё рэальнасці. Праз хвіліну мроілася яму яшчэ, што ён над возерам сярод натаўпу, дзе, сам не ведае чаму, шукае Пятронія й дзівіцца, што не можа яго знайсці. Жывы водбліск ад камінку, пры якім нікога ўжо не было, ацвярэзіў яго, аднак, зусім. Аліўныя карчы ляніва тліліся пад ружовым прыскам, але затое шчэпы пініі, ныйначай свежападкінутыя, стралялі ясным полымем, і ў гэтым бляску Вініць дагледзеў Лігію, сядзячую ля ложка. Прысутнасць ейная расчуліла яго да глыбіні душы. То ж мінулую ноч была ў Острыянуме, а цэлы дзень увіхалася каля перавязкі, і цяпер, бачыш, калі ўсе пайшлі спаць, яна адна не адступала ад ложа. Лёгка было здагадацца, што была зняможанай, бо сядзела без руху з заплюшчанымі вачыма. Вініць не ведаў, ці спіць, ці задумалася. Вывучаў ейны профіль, сплунчаныя вейкі, рукі, зложаныя на каленях, і ў ягонай паганскай уяве з цяжкасцю пачало высноўвацца паняцце, што вобак нагае, самапэўнае й самагордае грэцкае й рымскае красы ёсць на свеце іншая, новая, беззаганна чыстая, у якой жыве душа.

Немагчыма яму было назваць яе хрысціянскаю, думаючы, аднак, аб Лігіі, не мог яе ўявіць апрычона ад навукі, якую вызнавала. Разумеў нават, што калі ўсе іншыя паляглі спаць, а Лігія адна, яна, каторую крыўдзіў, сядзела над ім, дык менавіта таму, што гэтая навукa так вучыць. Думка гэная, хоць праймаючая яго подзівам да навукі, была, праўду сказаць, яму і прыкрай. Хацеў бы, каб Лігія рабіла гэта больш з любові да яго, да ягонай урадлівасці, твару, вачэй, статнай фігуры, адным словам — з тых усіх прычын, з якіх не раз абнімалі яго снежныя ручанькі грэчанак і рымлянак.

Нагла, аднак, уявіў, што каб яна была такою, як іншыя жанчыны, дык яму б ужо чагось у ёй не хапала. Тады сумеўся і сам не ведаў, што з ім дзеецца, бо скеміў, што і ў ім родзяцца нейкія новыя пачуцці ды новыя ўпадобы, нясвомыя свету, у якім дагэтуль жыў.

Тым часам яна расплюшчыла вочы і, бачачы, што Вініць на яе глядзіць, збліжылася да яго з словамі:

— Я пры табе.

А ён ёй:

— Бачыў я ў сне тваю душу.

XXVI

Назаўтра прачнуўся аслабленым, але з галавою халоднаю і без гарачкі. Здавалася яму, быццам прабудзіў яго шэпт гутаркі, але як расплюшчыў вочы, нікога не бачыў перад сабою, Лігіі не было пры ім, толькі Урсус, нагнуўшыся над камінкам, разграбаў попел, шукаў жару і, знайшоўшы, пачаў раздзьмухаць яго так, як бы рабіў гэта не вуснамі, а кавалёвым мяхом. Вініць, прыпомніўшы сабе, што чалавек гэны задавіў учора Кратона, з цікавасцю цырковага смакуна прыглядаўся магутным плячам, моў цыклопавым, і падобным да калюмнаў сцёгнам.

— Дзякую Мэркураму, што не скруціў карку, — падумаў у душы. — На Палукса! Калі ўсе лігі да яго падобныя, дунайскія легіёны мецімуць з імі калісь цяжкую работу!

А ўголас адазваўся:

— Эй, нявольнік!

Урсус выхіліў голаў з коміна і, ухмыльнуўшыся прыязна, сказаў:

— Дай Бог добры дзень, спадару, ды добрае здароўечка, але я чалавек вольны, а ня ёсць нявольнік.

Вініцію, які меў ахвоту распытаць Урсуса пра родны край лігаў, словы гэныя зрабілі пэўную прыемнасць, бо гутарка з чалавекам вольным, хоць бы і простым, больш дагаджала ягонай рымскай патрыцыянскай самагоднасці, чым гутарка з нявольнікам, якога ані права, ані звычай не прызнавалі за чалавека.

— Дык ты не Аўлюсаў? — спытаў.
— Не, спадару, я служу Каліне, як маці ейнай служыў, але па сваёй ахвоне.
Ды зноў схаваў голаў у пелюсці, каб падзьмухаць вуглі, да якіх падкінуў
дравец, пасля выхіліўся й кажа:

— У нас няма нявольнікаў.

Але Вініць спытаў:

— Дзе Лігія?

— Толькі што адыйшла, але я варыціму табе снаданне, спадару. Сядзела
над табою ўсю ноч.

— Чаму ж ты яе не выручыў?

— Калі ж сама хацела, мая справа слухаць.

Тут вочы ягонныя нахмурыліся, і праз момант дадаў:

— Каб яе не слухаў, дык ты, спадару, ужо не жыў бы.

— Няўжо каешся, што не забіў мяне?

— Не, спадару! Хрыстус забараняе забойства.

— А Атацын? А Кратон?

— Нельга было йнакш, — мармытнуў Урсус.

І пачаў прыглядацца сваім рукам як бы з жалем, бо яны, відаць, засталіся
паганскімі, хоць душа прыняла хрост.

Потым паставіў на чаране гарнушак і, прыкуліўшыся перад комінам, ус-
тавіў задуменныя вочы ў агонь.

— Гэта твая віна, спадару, — кажа ўрэшце. — Нашто было падымаць руку
на каралеўскую дачку?

У Вініцію спершку закіпела годнасць, бо як прастак і барбар смее не
толькі так звяртацца да яго, але йшчэ й дакараць яму. Да тых усіх апошніх
незвычайнасцяў і непраўдападобнасцяў маеш табе яшчэ й гэта. Але, будучы
слабым і не маючы пад рукою сваіх нявольнікаў, устрымаўся, бо ахвота вы-
дабыць весткі з жыцця Лігіі перамагла.

Дык, супакоіўшыся, пачаў выпытваць пра вайну лігаў з Ваніем і свэамаі. Ур-
сус ахвотна расказваў, але мала больш ведаў аб гэтым, як Аўл Плаўт, ад якога ўжо
пра гэную вайну Вініць чуў. Урсус не быў у бітве, бо мусіў ісці з закладніцамі ў ня-
волю Атэлія Гістэра. Ведаў толькі, што лігі збілі свэаў і языгаў, але ваявода, іхні
князь, быў забіты. Незабаўна пасля таго сэмноны падпалілі ім лясы на граніцы.
Лігі лётам вярнуліся, каб помсціць крыўду, а закладніцы засталіся ў Атэлія, які
спачатку загадаў ганаравальца іх як княгіні. Пазней маці Лігіі памерла. Рымскі ва-
явода не ведаў, што рабіць з ейнай дачкою. Урсус маніўся вяртацца з ёю на баць-
каўшчыну, але баяўся ў дарозе дзікіх звяроў і плямёнаў; таму, як толькі прыйшла
вестка, што нейкае пасольства ёсць у Пампонія, якое суліць дапамогу супраць
маркоманаў, Гістэр адаслаў іх да Пампоніі. Прыбыўшы да яго, даведаліся аднак,
што ніякага пасольства не было, і такім чынам дасталіся з Пампоніем у Рым, дзе
пасля трыўмфальных цэрэмоніяў аддаў ён дзяўчынку Пампоніі Грэцыне.

Вініць, хоць не было нічога новага ў гэтым апавяданні, слухаў з прыемнасцю, нязмерную бо ягоную гордасць пляменную гладзіла тое, што навочны сведак сцвярджаў каралеўскае паходжанне Лігіі. Як дачка князёўская, яна ж магла б у свеце цэзара заняць становішча, роўнае дочкам найпершых родаў, тым больш, што народ ейны ніколі не ваяваў з Рымам, а хоць барбарскі, мог аказацца грозным, бо, як сведчыў Атэлій Гістэр, меў вялікі лік ваякоў. Урсус цалкам пацвярджаў тое сведчанне, на пытанне бо Вініціева пра лігаў адказаў:

— Мы седзімо ў лясох, але зямлі ў нас столькі, што ніхто не ведае, дзе канец пушчы, і народу ў ёй шмат. Ёсць таксама і гарады драўляныя ў лясох, у якіх ёсць поўны дастатак, бо што сэмны, маркоманы, вандалы і квады нарабуюць па свеце, дык мы ім адбіраем. Яны не смеюць супраць нас выступаць, толькі як бываюць вятры, паляць нам лясы. І не баімося ні іх, ні рымскага цэзара.

— Багі далі рымлянам верхаводства над усёй зямлёю, — адазваўся суро-ва Вініць.

— Багі — гэта нячыстыя сілы, — адказаў сціпла Урсус, — а дзе няма рымлян, там няма і верхаводства.

Тут паправіў агонь і гаварыў далей як бы да самога сябе:

— Як Каліну цэзар забраў і прыйшла мне думка, што можа там яе спаткаць крыўда, дык я хацеў ісці далёка туды ў родныя пушчы і прывесці лігаў на дапамогу князёўне. І лігі рушылі б да Дунаю, бо гэта народ добры, хоць паганскі. От! Занёс бы ім «Добрую Навіну». Але я і так, як Каліна вернецца да Пампонаі, пакланюся ёй, каб дазволіла мне ісці да іх, бо Хрыстус на свет нарадзіўся, а яны, небаракі, аб Ім нат не чулі... Ведаў Ён лепш за мяне, дзе нарадзіцца, але, каб у нас у пушчы прыйшоў на свет, напэўна б Яго не замучылі, толькі гадалі б Дзіятка і дбалі б, каб заўсёды меў дастатак і звярыны, і грыбоў, і бурштыну. А што адабралі б ад свэваў ці маркоманаў, тое аддалі б Яму.

Гэта гаворачы, прыставіў на агонь пасудзіну з поліўкаю для Вініція і замоўк. Ягоная думка блукалася, мабыць, праз нейкі час па лігійскіх пушчах, аж як пачало кіпець у гаршчу, выліў з яго страву ў міску і, астудзіўшы, звярнуўся:

— Глаўк раіць, спадару, каб як найменш варушыў нават здароваю рукою, дык Каліна загадала мне карміць цябе.

Лігія загадала! На гэта не было адказу. Вініцію не прыйшло нат у голаў супраціўляцца ейнай волі, бы дачцэ цэзара ці багіні, дык не адказаў ані слова. Урсус, сеўшы ля ложка, пачаў чэрпаць поліўку з міскі малым кубкам і падносіць яму да вуснаў. Рабіў гэта так рупясна, з такою добраю ўсmeshкаю ў вачах, што Вініць і сам сабе не верыў, каб гэта мог быць той самы страшэнны тытан, які ўчора, здушыўшы Кратона, кінуўся на яго самога, як бура, і растармашыў бы яго, каб не літасць Лігіі. Маладому патрыцыю першы раз у жыцці прыйшла ў голаў думка, што можа дзеецца ў сэрцы праства, слугі і барбара.

Урсус аказаўся нянькаю вельмі нязручнаю. Кубак зусім глуў у ягоных геркулесавых пальцах, так што нельга было Вініцію да яго даткнуцца вуснамі. Пасля некалькіх няўдалых спробаў вялігур надта заклапаціўся дый кажа:

— Эй, лягчэй зубра вывесці з оступу..

Вініція расмяшыла няўдача ліга, але больш зацікавіла гадка пра зубра. Бачыў ён у цырках страшэнныя «уры», дастаўляльныя з паўночных пушчаў, на якіх найадважнейшыя бестыярыі палявалі з трывогай і якія адным сланам ступалі па велічыні й моцы.

— Няўжо спрабаваў ты браць такія бестыі за рогі? — спытаў з выглядам здзіўлення.

— Пакуль не мінула мне дваццаці зімаў, дык баяўся,— адказаў Урсус,— але потым бывала!

І зачаў зноў карміць Вініція яшчэ больш нязручна, як перад тым.

— Мушу папрасіць Мырыям або Назаркі,— сказаў.

Але на шчасце белая галованька Лігіі выхілілася з-за заслоны.

— Зараз дапамагу,— кажа.

І выйшла з кубікулюма, дзе, відаць, рыхтавалася да сну, бо была апранута толькі ў абціснутую туніку, званую ў старадаўнасці «капітьном», закрываючую шчыльна грудзі, і валасы мела распушчаныя. Вініцій, у якім жывей засакала сэрца, пачаў ёй дакараць, што дагэтуль не спіць, а яна весела адказвае:

— Я хацела ўжо класіся, але перш выручу Урсуса.

І, узяўшы кубак, села на краі ложка ды пачала карміць Вініція, супакоранага адначасна й шчаслівага, калі нахілялася да яго, біла на яго цяпло ейнага цела, і разгорненыя косынькі сплывалі яму на грудзі, аж ён збялеў ад уражання, але ў мутні і парыве жады адчуваў адначасна, што гэта надусё яму даражэйшая і вяльбейшая галованька, перад якою ўвесь свет — нічым. Даўней пажадаў яе, цяпер пачынаў кахаць поўнымі грудзьмі. Даўней як наагул у жыцці, так і ў пачуццях быў, як усе тагачасныя людзі, сляпым няўступным эгаістам, якому толькі пра сябе расходзілася, цяпер жа пачало яму расходзіцца і пра яе.

Па хвіліне адмовіўся далей есці і, хоць прысутнасць ейная ўпяяла яго раскошай, сказаў:

— Годзе, ідзі спаць, багінька мая.

— Не называй мяне так,— адказала,— мне гэтага не гадзіцца слухаць.

І ўсміхалася да яго, кажучы, што сон ад яе ўцёк, што не чуе знямогі, што не пойдзе спаць, пакуль не прыйдзе Глаўк. Ён слухаў ейных слоў, бы музыкі, і сэрца набрыняла штотым большым расчуленнем, штотым большым захапленнем, штотым большаю ўдзячнасцю, а думка непакоілася, як бы ёй тую ўдзячнасць аказаць.

— Лігійка,— адазваўся пасля кароткага маўчання,— я ўпярод цябе не ведаў. Але цяперака ведаю, што маніўся дайсці да цябе блуднаю дарогаю, вось жа кажу табе: вярніся да Пампоніі Грэцыны і будзь пэўнай, што адцяпер ніхто на цябе рукі не падыме.

Твар ейны нагла пасмутнеў.

— Была б я шчасліваю,— адказала,— каб хоць здалёк з ёю магла пабачыцца, але вярнуцца да яе ўжо не магу.

— Чаму? — спытаў здзіўлены Вініць.

— Мы, хрысціяне, ведаем праз Актэ, што дзеецца на Палатыне. Няўжо ты не чуў: цэзар хутка пасля маіх уцёкаў, а перад выездам у Неапаль, заклікаў Аўла і Пампонію — і, думаючы, што яны мне дапамаглі, пагражаў ім гневам. На шчасце, Аўл мог яму адказаць: «Ведаеш, доміне, што ніколі лгарства не выходзіла з маіх вуснаў; вось жа клянуся перад табою, што мы ўцякаць ёй не дапамагалі і што так роўна, як ты, не ведаем, што з ёю сталася». І цэзар паверыў, а пасля забыўся — а я ніколі не пісала, не прасіла радаў старэйшых, дзе я, каб яны заўсёды смела маглі прысягнуць, што нічога пра мяне не ведаюць. Ты, можа, гэтага не зразумееш, Вініцька, але нам лгаць не можна, нат хоць бы расходзілася нам пра абарону жыцця. Такая наша навука, да якой жадаем прынаравіць нашае сэрца. Дык не бачыла я Пампоніі ад таго часу, калі развіталася з ейным домам, а да яе час ад часу даходзіла слабенькае рэха, што я живу пад добрай апекай.

Тут узмаглася ў ёй туга, бо на вачах з’явіліся слёзы, але хутка супакоілася і сказала:

— Ведаю, што і Пампонія тужыць па мне, ды, аднак, маем пацехі, якіх не маюць іншыя.

— Так, — адказаў Вініць, — вашаю пацехай — Хрыстус, але я гэтага не цяплю.

— Глядзі на нас: няма для нас разлукі, няма болю і цярпенняў, а калі і прыйдуць, дык змяняюцца ў радасць. І смерць самая, якая для вас ёсць чорным канцом жыцця, для нас ёсць толькі пачаткам ягоным і перамайной горшага шчасця на лепшае, менш спакойнага на спакойнейшае і вечнае. Падумай, што гэта мусіць быць за навука, калі наказвае нам міласэрнасць нат і адносна непрыяцеляў, забараняе махлярства, ачышчае нашы душы ад злосці і абяцае па смерці шчасце бязмежнае.

— Чуў я гэта ў Острыянуме і бачыў, як вы паступалі са мною ды з Хілонам, і калі прыгадаў пра гэта, дык здаецца ўсё мне, што гэта сон, што ні вачам, ні вушам быццам не павінен я верыць. Але ты мне адкажы на іншае пытанне: ці ты шчаслівая?

— Так! — адказала Лігія. — Вызнаючы Хрыста, я не магу быць нешчаслівай.

Вініць глянуў на яе так, як бы тое, што казалася, цалкам перавышала меру людскога толку.

— І не хацела б вярнуцца да Пампоніі?

— Хацела б цэлаю душою і вярнуся, калі такая будзе Боская воля.

— Дык яшчэ раз кажу табе: вярніся, а я прысягну табе на мае ляры, што не падыму на цябе рукі.

Лігія задумалася на хвіліну, пасля адказала:

— Не. Не магу маіх блізкіх выстаўляць на небяспеку. Цэзар не любіць роду Плаўтаў. Калі б вярнулася — дык ты ж ведаеш, як праз нявольнікаў разыходзіцца кожная вестка па ўсім Рыме — дык і маё вяртанне сталася б вядомым у горадзе, і Нэрон даведаўся б аб ім ад сваіх нявольнікаў напэўна. Тагды скараў бы Аўлаў або адабраў бы мяне зноў.

— Так, — пацвердзіў, хмурачы бровы, Вініць, — гэта магло б стацца. Зрабіў бы гэта хоць бы й дзеля таго толькі, каб паказаць, што ягоная воля мусіць быць заспакоена. Праўда, хіба толькі забыў пра цябе або не хацеў памятаць, думаючы, што не яму, але мне сталася крыўда. Але можа... забраўшы цябе ў Аўлаў... аддаў бы мне, а я аддаў бы цябе Пампоніі.

На гэта ставіць яна наступнае сумнае пытанне:

— Вініць, ці ты хацеў бы зноў мяне бачыць на Палатыне?

Ён заціснуў зубы й адказаў:

— Не. Праўду кажаш. Гаварыў, як дурны! Не!

І нагла ўбачыў перад сабою як бы бяздонне. Быў патрыцыем, быў вайсковым трыбунам, быў чалавекам магутным, але над усімі гэтага свету стаяў аднак жа шаленец, ліхіх прымхаў якога ніколі не можна было прадбачыць. Не аглядацца ды не баяцца яго маглі толькі такія людзі, як хрысціяне, для якіх цэлы гэты свет, ягоныя разлукі, цяргенні ды смерць самая была нічым. Усе іншыя мусілі дрыжаць перад ім. Жудасць часінаў, у якіх жылі, уявілася Вініцію ў цэлай сваёй агідзе. Не мог ось аддаць Лігіі Аўлам з трывогі, каб зльдзень-агіднік не прыпомніў сабе яе ды не абярнуў на яе свайго гневу. З тае ж прычыны, каб за жонку ўзяў яе сабе, мог бы натравіць яго на яе, на сябе і на Аўлаў. Хвіліны лютага гумару было даволі, каб згубіць. Вініць першы раз у жыцці ўявіў, што або свет мусіць перайначыцца, або жыццё станецца немагчымым. Зразумеў таксама тое, што ў такіх часінах адны толькі хрысціяне маглі быць шчаслівымі.

Але перадусім разабраў яго жаль, бо зразумеў тое, што ён сам так паблытаў жыццё і сабе і Лігіі, што з гэнае блытаніны нельга было выйсці. І пад уражаннем таго жалю пачаў гаварыць:

— Ці ведаеш, што ты шчаслівейшая за мяне? Ты ў беднаце і ў гэнай адной хаце сярод простых людзей маеш сваю навуку й свайго Хрыста, а я маю толькі цябе, і як ты аддалілася, я быў як жабрак, што не мае ні хаты, ні хлеба. Ты даражэйшая мне за ўвесь свет. Я шукаў цябе, бо не мог без цябе жыць. Не хацеў ні банкетаў, ні сну. Каб не надзея, што цябе знайду, кінуўся б на меч. Але баюся смерці, бо не мог бы на цябе глядзець. Кажу табе шчырую праўду, што не здалею без цябе жыць і дагэтуль жыў я толькі надзеяй, што цябе знайду і ўгледжу. Ці памятаеш ты нашыя гутаркі ў Аўлаў? Раз накрэсліла ты мне на пяску рыбу, а я не цяміў, што гэта значыць. Памятаеш, як гулялі мы ў шпурляка? Ужо тады для мяне ты была мілей, чым жыццё, ды ты пачынала здагадвацца, што кахаў цябе. Надыйшоў Аўл, настрашыў нас Лібітынай і перарваў нам гутарку. Пампонія сказала Пятронію пры развітанні, што Бог ёсць адзін усёмагутны й міласэрны, але нам і ў голаў не прыйшло, што вашым Богам ёсць Хрыстус. Хай Ён аддаець мне цябе, а палюблю Яго, хоць ён мне выдаецца Богам нявольнікаў, чужынцаў і бяздольных. Ты сядзіш пры мне й думаеш толькі аб ім. Думай і пра мяне, бо інакш зненавіджу Яго. Для мяне бос-

твам толькі адна ты. Багаслаўлёны бацька твой і маці, багаслаўлёная зямліца, што зрадзіла цябе! От, абняў бы, здэцца, твае ногі й маліўся б да цябе, табе шанаванне аддаваў бы, табе ахвяры, табе паклоны — ты тройчы боская!!! Ты не ведаеш, ты не можаш ведаць, як я кахаю цябе...

Так гаворачы, правёў рукою па збялелым твары і прымкнуў вочы. Натура ягоная не ведала перапоны ніколі як у гневе, гэтак і ў каханні. Гаварыў з уздымам духа, як чалавек, які перастаў ды не жадае аглядацца на меру ні ў словах, ні ў вялічанні. Гаварыў з глыбіні душы й сэрца. Значна было, што боль, захапленне, жада і шанаванне, нагромадзіўшыся ў ягоных грудзях, бухнулі ўрэшце непаўстрыманаю ракою слоў. Слова ягонья выдаваліся Лігіі блюзнерствам, а аднак сэрца ейнае заскакала так моцна, як бы манілася разарваць сціскаючую грудзі туніку. Не ў змозе была перамагчы літасць над ягонымі пакутамі. Расчуляла яе пашанота, з якою да яе звяртаўся. Пачувалася каханаю ды абажанаю бязмежна, чула, што гэты няўступлівы ды небяспечны чалавек адданы цяпер ёй душой і целам, як нявольнік, і гэнае пачуццё ягонаі пакоры, а ўласнае магаты напоўніла яе щчасцем.

Ажылі ў ёй успаміны ў адной хвіліне. Гэта быў для яе зноў той раскошны й прыгожы, як бажок паганскі, Вініць, які ў Аўлаў абяцаў ёй каханне й будзіў, бы ад сну, ейнае паўдзіцячае тады сэрца; той самы, якога цалункі чула яшчэ на вуснах і з абдымкаў якога вырваў яе на Палатыне Урсус, нібыта з вогнішча выхапіў. Але цяпер ён, гэтка мужны, захоплены, з бодем на сваім арліным бледным твары, з размоленымі вачыма, паранены, зламаны каханнем, поўны абагаўляння й пакоры, выдаваўся ёй такім, якім жадала яго мець тагды і якога магла б у той час пакахаць усёю душою, — ён быў для яе даражэйшым, чым калі-небудзь дагэтуль.

І нараз сцяміла, што можа надыйсці часіна, у якой ягонае каханне агорне й яе, бы віхар, а пачуўшы гэта, перажывала такое самае ўражанне, якое перад хвілінай перажываў ён: менавіта, што стаіць над бяздоннаю пропасьцю. Ці ж на гэта яна кінула дом Аўлаў? Ці ж на тое ўцякала з банкету? Хавалася столькі часу па гарадскіх норах? Кім быў той Вініцій? Аўгустыянін, рыцар і дваранін Нэрона! Адыж удзельнічаў у ягоным распусным буянстве й шаленстве, сведчыць аб гэтым той банкет, аб якім Лігія не магла забыцца; адыж учашчаў з іншымі да святыняў і складаў ахвяры нячыстым багом, якім мо й не верыў, але аддаваў шанаванне афіцыйна. То ж лавіў яе на тое, каб зрабіць з яе сваю нявольніцу й каханку, ды ўправіць яе ў той страшны свет збыткаў, раскошы, блуду й бессаромнасці, кліччых Божае помсты. Выглядаў, праўда, іншым, але ж нядаўна прызнаваўся з пагрозай: калі далей больш будзе думаць аб Хрысце, чым аб ім, дык зненавідзіць Яго. Лігіі здалось, што самая думка толькі аб іншай любові, чым да Хрыста, ужо ёсць грахам супраць Яго і супраць навукі, дык сцяміўшы, што на дне душы ейнае могуць абудзіцца іншыя пачуцці й жаданні, пачала трывожыцца аб сваёй будучыні ды сэрцы.

На гэтую часіну нутранаго змагання акурат падаспеў Глаўк, які прыйшоў аглядзець хворага. На твары Вініція зайграла незадавальненне. Злы быў, што перарваў яму гутарку з Лігіяй, і, як Глаўк пачаў пытацца, адказваў ледзь не з пагардай. Праўда, крыху сунімаў сябе, але Лігія пераканалася, што навука з Острыянума не дзейнічала на ягоную няўжытую натуру. Змяніўся толькі для яе, а ў астатнім засталася ў грудзях тое ж даўняе, суровае і сябелюбнае, сапраўды рымскае, воўчае сэрца, не здольнае не толькі да адчуцця салодкае хрысціянскае навукі, але нат і ўдзячнасці.

Адыйшла неспакойная і поўная думак. Калісь у малітве ахвяравала Хрысту пагоднае, галубінае сэрца, чыстае, бы слязу. Цяпер ось пагоднасць тая пахмурнела. Нутро кветкі пачаў падточваць чарвяк. Нават сон па дзвёх недаспаных ночах не прынёс ёй утулення. Снілася ёй, што ў Острыянуме Нэрон на чале карагоду аўгустыянаў, танцорак, баянаў і глядыятараў талочыць увенчаным ружамі возам грамады хрысціян, а Вініць хапае яе ўполкі, уцягвае на квадрыгу і, тулячы да грудзей, шэпча: «Хадзі да нас!»

XXVII

Ад тае пары рэдка паказвалася ў супольнай каморы і рэдка збліжалася. Бачыла, як Вініць пасвіў яе благальным вокам, як на кожнае ейнае слова, бы на ласку, чакаў, як церпіць і не смее скардзіцца, каб не знеахвоціць яе да сябе, як яна адна ёсць для яго здароўем і радасцю, і тады ейнае сэрца ўздымала літасць. Хутка змеркавалася таксама, што чым больш ад яго староніць, тым больш робіцца ёй шкада яго, а праз тое самае родзяцца ў ёй да яго чужэйшыя пачуцці. Сталася неспакойнай. Часамі талкавала сабе, што іменна павінна быць заўсёды пры ім, раз для таго, што боская навука загадвае плаціць дабром за зло, а па-другое, што, гутарачы з ім, магла б яго да гэнае навукі схіліць. Але зараз жа сумленне паказвала ёй, што сама сябе ашуквае, і што цягне яе да яго не што іншае, толькі каханне й краса ягоная. І так жыла ў заўсёдным нутраным змаганні, якое магутнела з кожным днём. Быццам яе аплятае сець нейкая, а яна, хочучы з яе выдабыцца, умотваецца ў яе што-раз горш. Мусіла ўрэшце прызнацца сама перад сабою, што аблічча ягонае становіцца для яе штораз патрабнейшым, голас мілейшым, і што трэба ёй усімі сіламі змагацца з хаццю праседжвання з ім. Калі збліжалася да яго, а ён распрамяняўся, радасць залівала і ейнае сэрца. Раз нейк зацеміла сляды слёз на ягоных вачах, і першы раз у жыцці прыйшла ёй думка: можа б іх асушыць цалункамі. Перапалоханая гэнай думкай, праплакала, дакараючы сябе, цэлую наступную ноч.

А ён быў цярплівы так, як бы сабе прысягнуў цярпець. Калі бывала зайграла ўваччу нецярплінасць, самаволя або гнеў, воміг змагаў яе, а потым глядзеў неспакойна на любую, казаў бы, перапрашаў вачыма, а яе гэта да яго цягнула яшчэ больш. Ніколі не мела пачуцця, што ёсць так моцна каханай, і на ўспамін аб гэтым чулася надта шчаслівай, але й вінаватай. Вініць сапраўды перайначваўся. У гутарцы ягонай з Плаўкам менш было ўжо гонару. Часта прыходзіла яму ў голаў, што і гэны бедны лекар-нявольнік, і чужаземка, старая Мырыям, што аб ім рупілася, і пабожны Крысп, гэта ўсё ж такі людзі. Сам дзівіўся сваім думкам — аднак жа іх меў. Урсуса палюбіў і гутарыў з ім цяпер цэлымі днямі, бо мог з ім гаварыць аб Лігіі, а вялізан зрабіўся гаваркі і, спаўняючы пры хворым простыя паслугі, пачаў яму таксама аказваць пэўную прывязанасць. Лігія была заўсёды для Вініція істотай іншага гатунку, вышэйшай у сто разоў за тых, што яе акружалі, а ўсё ж пачаў прыглядацца і людзям убогім, чаго ніколі дагэтуль не рабіў, і пачаў знаходзіць у іх розныя годныя ўвагі свомасці, існаванне якіх ніколі яму перад гэтым не прыходзіла ў голаў.

Назаркі толькі не мог сцярпець, бо здавалася яму, што малады хлапчук смее кахацца ў Лігіі. Доўгі час устрымоўваўся, праўда, ад выяўлення яму нехаці, але раз, калі хлапец прынёс дзяўчыне дзве перапёлкі, якія купіў за собскія заробленыя грошы, у Вініцію загарэўся нашчадак квірытаў, для якога прыблуда з чужога краю менш значыў, чым сціплы чарвяк. Чуючы падзяку Лігіі, страшэнна збялёў і, калі Назар выйшаў па ваду для птушак, адазваўся:

— Лігія, як ты можаш сцярпець, каб ён табе даваў падарункі? Няўжо ты не ведаеш, што народ ягоны грэкі абзываюць жыдоўскімі псамі?

— Не ведаю, як іх грэкі абзываюць, — адказала, — ведаю толькі, што Назарка ёсць хрысціянінам і братам маім.

Сказаўшы гэта, зірнула на яго з здзіўленнем і жалем, бо ўжо крыху была адвыкла ад падобных выбухаў, а ён заціснуў зубы, каб не сказаць ёй, што такога брата загадаў бы насмерць засекчы дзямі або саслаў бы яго на вёску, каб як кампедытус капаў зямлю ў ягоных сіцылійскіх вінаградніках. Устрымаўся аднак, здушыў у сабе гнеў і аж па хвіліне сказаў:

— Выбачай, Лігія. Ты ж у мяне князеўна і прыбранае дзіця Плаўтаў!

І перамогся да таго, што, калі зноў Назарка вярнуўся ў хату, абцяў яму пару паваў або фламінгаў, якіх меў повен агарод.

Лігія зразумела, колькі яму каштавала падобная перамога сябе. І чым часцей перамагаў сябе, тым больш сэрца ейнае ліпла да яго. Заслуга ягоная адносна Назаркі была, аднак, меншай, чым спадзявалася. Вініць мог перад хвілінай абурыцца на яго, але не мог быць зайздросным. Бо сын Мырыям іставетна мала больш значыў у вачах ягоных, чым сабака, дый быў жа ён яшчэ дзіцём, якое калі й любіла Лігію, дык нясведама і хутчэй з прывязанасці. Большую барацьбу з сабою мусіў весці малады трыбун, калі прыходзілася падацца, хоць моўчкі, той пачэснасці, з якою ставіліся прысутныя

да Хрыста й ягонай навукі. У гэнай справе дзеяліся ў Вініцію рэчы дзіўныя. Гэта была, як бы сабе ні здавалася, навукa, якую ўверыла Лігія, дык дзеля гэтага самага гатовы быў яе прызнаць. Акрамя таго — чым больш ачуньваў, чым лепш прыгадваў сабе цэлы шэраг здарэнняў, якія збыліся ад тае начы ў Острыянуме, ды цэлую нізку паняццяў, якія наплылі ад таго часу ў ягоную галаву, тым больш задзіўляла яго надлюдская сіла тае навукі, якая перараджала так грунтоўна людскія душы. Разумеў, што ёсць у ёй нешта незвычайнае, нешта небывалае да гэтых пор на свеце, і ўяўляў сабе, што каб яна апанавала ўвесь свет ды каб ушчапіла ў яго сваю міласць і міласэрнасць, дык хіба настала б нейкая эпоха, прыпамінаючая тую, калі не Ёвіш, а Сатурн кіраваў светам, не смеў таксама сумнявацца аб надпрыродным паходжанні Хрыста, ані аб ягоным уваскрэсенні, ані аб іншых цудах. Навочныя сведкі занадта былі верагодныя і занадта гідзіліся лгарствам, каб можна было дапусціць, што гавораць небывіцы. Дый рымскі скептыцызм, хоць дазваляў сабе не верыць у багоў, дык усё ж такі не адвяргаў цуды. Перад Вініціем стала нейкая дзіўная загадка, якое не мог разблытаць. З другога боку, аднак, уся тая навукa выдавалася як супярэчнаю існуючаму жыццяпарадку, так і немагчымаю ў практыцы ды так адчайнаю, як ніякая іншая. Паводле ягонай думкі, людзі на свеце і ў Рыме маглі быць сабе злымі, але жыццяпарадак быў добры. Каб цэзар, напрыклад, быў сумленным чалавекам, каб сенат складаўся не з агідных распуснікаў, але з такіх людзей, якім быў Трэзэй, чаго ж больш трэ было б жадаць? Але ж рах готана і рымская ўлада была добрая, растасоўка людзей была слухная й справядлівая. А тым часам навукa гэтая, на думку Вініція, мусіла збурыць увесь дагэтуляшні лад, усякую ўладу і ступяні між людзьмі. І што ж тады б сталася хоць бы й з уладствам Рыму? Ці ж рымляне могуць перастаць панаваць над цэлым светам або прызнаць цэлы статак заваяваных народаў роўнымі сабе? Гэта ўжо не магло змясціцца ў галаве патрыцыя. А да таго навукa гэтая супярэчыла ўсялякім асабістым ягоным уявам, звычцы, удачы і жыццягледу. Не мог сабе ўявіць, як бы гэта ён выглядаў, каб ейным стаўся адгерэнтам. Баяўся яе, падзіўляў яе, але прыняць яе папроста ўздрыгалася ягоная натура. А ў канцы разумеў, што нішто ж іншае, толькі яна разлучала яго з Лігіяй, і на ўспамін аб гэтым ненавідзеў яе ўсімі сіламі душы. Аднак жа было відавочным адначасна, што гэта менавіта яна ўпрыгажала Лігію ў нейкую выняткавую, нявыказаную прыгажосць, якая зраділа ў ягоным сэрцы апрача каханання — шанавання, апрача жады — адданасць, вяльбенне, і з самае Лігіі зрабіла яму найдаражэйшую ў свеце істоту. А тады зноў хацелася яму любіць Хрыста. І ўяўляў ясна, што або мусіціме Яго палюбіць, або зненавідзець, абыхавым быць не можа. Налягалі на яго як бы супярэчныя хвалі, хістаўся ў думках, хістаўся ў пачуццёх, не мог выбраць, схіляў, аднак, голаў і моўчкі аказваў шанаванне таму таемнаму Богу дзеля таго толькі, што быў ён Богам Лігіі.

А Лігія бачыла, што ў ім дзеецца, як ён змагаўся, як натура ў ім адпівала гэтую навуку, і як з аднаго боку гэта яе маркоціла, так з другога — жаль, літасць, удзячнасць за тую ціхую пашану, аказваную для Хрыста, нахіляла да яго непераможнай сілай ейнае сэрца. Прыгадала сабе Пампонію Грэцыну і Аўла. Для Пампоніі крыніцай ніколі не высыхаючых сумных слёз была думка, што за гробам не знойдзе Аўлюса. Лігія пачала цяпер лепей разумець тую горыч і той боль. Бо і яна ведала дарагую істоту, з якою пагражала ёй вечная разлука. Часамі пацяшалася надзеяй, што мо ягоная душа яшчэ адчыніцца калісь для Хрыстовай праўды, але спадзеўкі гэныя былі вельмі слабыя. Ведала і разумела яго ўжо занадта добра. Вініць — хрысціянін? Два гэныя паняцці нат у ейнай недазнанай галованьцы не маглі вобак сябе мясціцца. Калі разважны і поўны сталасці Аўл не стаўся ім пад уплывам дасканальнае і мудрае Пампоніі, дык як жа магчыме стацца ім Вініць? На гэта не было адказу, а дакладней, існаваў толькі адзін: няма для яго ні надзеі, ні ратунку. Але Лігія спахапілася з трывогай, што гэты асуд загубы, які быццам вісіць над ім, праз самую жаласць робіць яго яшчэ даражэйшым. Часамі брала яе ахвота гаварыць з ім шчыра пра ягоную цёмную будучыню, але як адзін раз, сеўшы пры ім, сказала яму, што па-за хрысціянскаю навукай няма жыцця, ён, будучы ўжо крыху падмацаваным, падняўся на здравым узлокатку і воміг палажыў ёй голаў на каленях, кажучы: «Ты — жыццё!» Замерла ёй дыханне ў грудзёх, уцякла прытомнасць, нейкая раскошная дрыгата прабегла ад ног да галавы. Хапіўшы ў далоні ягоную галаву, хацела падняць ды замест таго сама нахілілася над ім так, што аж вуснамі даткнулася да ягонай чупрыны, і праз хвіліну змагаліся ўпойна так з сабою ды з каханнем, якое штурхала адно да другога.

Лігія ўсхапілася ды ўцякла, чуючы полымя ў жылах і заварот у галаве. Гэта была ўжо кропля, якая канчаткова перапоўніла чару. Вініць не дадумаўся, колькі каштаваціме яму тая шчасная хвіліна, але Лігія зразумела, што цяпер яна сама патрабуе ратунку. Наступная ноч прайшла бяссонна, у слязах і малітве, у пачуцці нягоднасці, што малітва ейная не будзе выслухана. Назаўтра раненька выйшла з кубікулома ў агародзец і, заклікаўшы Крыспа, адкрыла яму ўсю душу, молячы яго адначасна, каб дазволіў ёй пакінуць дом Мырыям, бо не давярае сабе і не можа перамагчы ў сабе каханьня да Вініція.

Крысп — стары, суровы чалавек — згадзіўся, каб выйшла з дому Мырыям, але не знайшоў слоў прабачэння грэшнага, на ягоную думку, каханьня. Сэрца ягонае зардзелася абурэннем на ўспамін, што тая Лігія, якою рупна апекаваўся, якую лалюбіў, уцвярдзіў у веры і на якую ўглядаўся цяперака бы на бельскую палю, што вырасла на грунце хрысціянскае навукі, не заражаную ніякою прыземнасцю, магла знайсці ў душы мейсца на іншую, апрача нябеснае, любоў. Ведаў дагэтуль, што нідзе на свеце не біла сэрца чысцейшае на славу Хрыста. Жадаў яе ахвяраваць Яму, як перлу, як дарагую каштоўнасць рук сваіх, дык неспадзяванка гэтая напоўніла яго і здзіўленнем, і горыччу.

— Ідзі малі Бога, каб дараваў табе віну,— прагаварыў да яе хмурна.— Уцякай, пакуль дух нячысты не аблытаў яшчэ цябе цалкам ды не давёў да канчатковага ўпадку, пакуль не здрадзіла Збаўцы. Ён памёр для цябе на крыжы, каб уласнай крывёю адкупіць тваю душу, а ты пажадала пакахаць таго, хто маніўся зрабіць з цябе сваю нявольніцу. Бог цудам выратаваў цябе з рук ягоных, а ты адкрыла сэрца нячыстай жадзе і пакахала сына цемры. Хто ж бо ён? Прыхвасцень і слуга Антыхрыста, супольнік блуду й распусты. Куды ж ён цябе завядзе, калі не ў тую атхлань і Садоху, у якой жыве сам, а якую Бог счысціць агнём свайго гневу? Бадай табе не жыць, бадай бы гэтыя сцены былі заваліліся на тваю галаву перш, чым той вуж поўз у тваё сэрца й аслініў яго ядам сваім.

І сердаваў штораз больш, бо віна Лігіі напаўняла яго не толькі гневам, але абрыджэннем і пагардай да натуры людское наагул, а ў канкрэтнасці да жаночай, якое нат і хрысціянская навукa не асцерагла ад слабасці Евінай. Не звяртаў на тое ўвагі, што дзяўчына фактычна была яшчэ чыстай, што манілася ўцякаць ад гэнага каханьня ды спавядалася з яго, каючыся. Крысп хацеў быў зрабіць з яе анёла й падняць на вышыню чыстае любові толькі для Хрыста, а яна вось пакахала аўгустыяніна! Самая толькі думка пра гэта жудзю і расчараваннем напаўняла ягонае сэрца. Не! Не мог ёй гэнага дараваць! Злоснае дакаранне паліла яму вусны бы разжараныя вуглі; змагаўся з сабою, каб не вымавіць яго, і трос над беднаю дзяўчынай сухімі сваімі рукамі. Лігія пачувалася да віны, але не ў такой меры. Гадала сабе: уцёкі яе з гэнага дому будуць перамогаю над жадою і згладзяць віну. Але Крысп знішчыў яе ў пыл: выказаў усё благоцце й нікчэмнасць ейнае душы, да якое не пачувалася. Яна спадзявалася нат, што стары прэзбітэр, які ад часу ўцёкаў з Палатыну быў для яе моў бацькам, акажа ёй крыху літасці, пацешыць, льгі дадасць, умацуе.

— Богу аднаму ахвярую маю няўдачу і боль,— дакараў далей,— але ж ты зняверылася й перад Збаўцам, бо сыйшла ў балота і атруцілася ягонай сморадзю. Магла б ахвяраваць сэрца Хрысту моў каштоўную судзіну і сказаць яму: «Выпаўні яго, Збавіцелю, ласкай!», а ты пажадала ахвяраваць яго слузе злога духа. Хай Бог табе даруе, хай злітуецца над табою, бо я, пакуль не выкінеш вужа... я, што ўважаў цябе за выбранку...

І заціх, бо агледзеўся, што нехта ідзе.

Праз павяўшую зеляніну, праз бяровец, зелянеючы летам і зімою, угледзеў двух чалавек, адзін з якіх быў Апостал Пётр. Другога не мог адразу распазнаць, бо адзежына з грубое ваўнянае тканіны, званая «цільцыюм», заціляла яму частку твару. Крыспу на першы пагляд здалася, што гэта Хілон.

А яны, пачуўшы галосную гутарку Крыспа, увайшлі ў агародзец і селі на каменнай лаўцы. Таварыш Пятровы адхіліў тады худы твар з лысеючай чашкаю, пакрытаю па бакох купчастым воласам, з зачырванёўшымі павескамі ды крывым носам — брыдкі, але натхнёны твар, у якім Крысп пазнаў Паўла з Тарсу.

Лігія, уклечыўшы, абняла рукамі, як бы з распачы, ногі Пятра і, прытуліўшы сваю зняможаную галованьку да хвалдаў ягонаі адзежныны, трымала іх моўчкі. Пётр адазваўся:

— Рах душам вашым!

І, гледзячы на дзяўчо ля сваіх ног, пытае: што сталася? Тады Крысп пачаў расказваць усё, што вызнала яму Лігія, ейнае грэшнае каханне, ейны намер уцякання ад Мырыям ды свой жаль, што вось душа, якую жадаў ахвяраваць Хрысту чыстаю, як сляза, заплямілася зямным пачуццём да судзейніка ўсіх блудаў, у якіх патанаў паганскі свет і якія клікалі помсты Богае.

Лігія падчас ягонаі скаргі абыймала штораз мацней ногі Апостала, казаў бы хацела пры іх шукаць патолі і выжабравашь хоць кропельку літасці.

Апостал, выслушаўшы да канца, нахіліўся й палажыў згрыбелую руку на ейнай галаве, пасля падняў вочы на старога прэзбітэра й кажа:

— Крыспе, няўжо ты не чуў, што Збаўца наш быў у Кане на вяселлі й багаславіў каханне між нявестаю й мужам, сужэнцамі!

Крыспу апалі рукі, глядзеў, сумеўшыся, на мовячага, не могучы вымавіць слова. А той памаўчаў хвілінку, спытаў зноў:

— Крыспе, няўжо думаеш, што Хрыстус, які дазволіў Марыі з Магдалі ляжаць пры нагах сваіх і які дараваў яўнагрэшніцы, адварнуўся б ад гэнага дзіцяці, чыстага, як лілея ў полі?

Лігія, рассязіўшыся, прытулілася яшчэ мацней да ног Пятровых, зразу меўшы, што не дарма шукала пры іх патолі. Апостал, падняўшы ёй заліты слязьмі твар, гаварыў далей:

— Пакуль вочы таго, што кахаеш, не адкрыюцца на святло праўды, патуль старані ад яго, каб не давёў цябе да граху, але маліся за яго і ведай, што няма граху ў каханні тваім. А калі баронішся ад спакусы, мецімеш заслугу. Не маркоцься і не плач, бо ласка Збаўцы ад цябе не аднята, твае малітвы будуць выслуханы, тваё сумаванне меціме вясёлы канец.

Сказаўшы гэта, палажыў далоні на ейнай галаве і, узнёсшы ўгару вочы, багаславіў яе. З аблічча ягонага свяціла надземная дабрыня.

Супакораны Крысп пачаў апраўдвацца:

— Зграшыў я супраць міласэрнасці, — гаварыў, — але я думаў: дапушчаючы да сэрца зямную любоў, здрадзіла Хрыста...

А Пётр патлумачыў:

— Я выракся Яго тройчы, аднак дараваў мне і загадаў пасвіць баранкі свае.

— ...І таму, — канчаў Крысп, — што Вініць ёсць аўгустыянінам...

— Хрыстус яшчэ цвярдзейшыя сэрцы паконваў, — адказаў Пётр.

На гэта Павал з Тарсу, які дагэтуль маўчаў, паказваючы на сябе, сказаў:

— Я той, хто праследаваў і лавіў на смерць слугі Хрыстовыя; я падчас каменавання Сцяпана пільнаваў адзежы тых, што каменавалі; я маніўся выкараніць Праўду па ўсёй зямлі, дзе толькі жывуць людзі, аднак бач — мне прызначыў Госпад, каб шырыў яе на ўсёй зямлі. І я аглашаў яе ў Юдэі, у Грэцыі,

на атоках і ў гэтым бязбожным горадзе, калі першы раз як вязень тут прабываў. А цяпер на пакліканне Пятра, майго загадчыка, увайду ў гэны дом, каб схіліць тую гордую галаву да Хрыстовых ног і кінуць зерне ў гэную камяністую раллю, якую ажыццяплодзіць Госпад, каб дала добры ўраджай.

І ўстаў. Крыспу гэны малы гарбаты чалавек паказаўся ў гэтай хвіліне тым, чым быў іставетна — волатам, які зрушыць свет і загорне землі й народы.

XXVIII

Пятроні — Вініцію:

«Будзь ласкавы, *carissime*, не наследуй у пісьмах ані лакадэмонаў, ані Юлія Цэзара. Каб жа хоць так, як ён, мог напісаць: *veni, vidi, vici!*¹ — разумеў бы йшчэ лаканізм. Але тваё пісьмо канчаткова азначае: *veni, vidi, fugi!*²; а што такі канец справы нясвомы тваёй натуре, што быў паранены ды што ўрэшце дзееліся з табою рэчы незвычайныя, дык пісьмо вымагае тлумачэння. Я вачам сваім не верыў, як прачытаў, што той ліг так лёгка задушыў Кратона, бы каледонскі сабака воўка ў гарах Гіберніі. Той чалавек варты столькі золата, колькі сам важыць, і ад яго толькі залежала б стацца ўлюбенцам цэзара. Як вярнуся дамоў, мушу з ім пазнаёміцца і загадаю выліць яго сабе з бронзы. Рудабароды лопне з цікавасці, як скажу яму, што гэта з натуре. І сапраўды атлетычныя людзі здараюцца і ў Італіі, і ў Грэцыі штотараз радзей; пра Ўсход няма чаго й казаць, а германы хоць рослыя, ды салам налітыя, і больш вялізныя, чым дужыя. Даведайся ад ліга, ці гэта ён адзін толькі такі ў сваім краі, ці ёсць шмат яму падобных. Ануж табе або мне прыйдзецца калісь *ex officio*³ рабіць ігрышчы, добра было б ведаць, дзе шукаць асілкаў.

Але хвала багом усходнім і заходнім, што ты застаўся з душою, выйшаўшы з падобных рук. Ацалеў ты напэўна дзеля таго, што ты патрыцый і сын консула, але ўсё, што спаткала цябе, здзіўляе мяне вельмі: і той магільнік, дзе ты прабываў між хрысціян, і яны самі, дый учынак іхні з табою, і пасля ўцёкі Лігіі, і ўрэшце той нейкі сум і трывожнасць, якія веюць з твайго кароткага ліста. Раствучае мяне, бо шмат рэчаў не цяплю, а калі праўду любіш, скажу табе адкрыта: не разумею ані хрысціян, ані цябе, ані Лігіі. І не дзівіся, што я, якога па-за ўласнаю асобаю мала што больш на свеце цікавіць, дапытваюся пра ўсё гэта так сквапна. Бо я ж прычыніўся да ўсяго таго, што сталася, дык гэта вось жа й мая справа. Пішы безадкладна, бо не магу прадбачыць, калі ўбачымся. У галаве Рудабародага змяняюцца намеры, бы вясеннія вятры. Цяпер,

¹ Прышоў, убачыў, перамог! (лац.).

² Прышоў, убачыў, збег (лац.).

³ Паводле афіцыйнага абавязку (лац.).

седзячы ў Бэнэвэнце, мае ахвоту ехаць проста ў Грэцыю і вяртацца ў Рым. Ты-гэлін, аднак, раіў яму, каб вярнуўся хоць на кароткі час, бо народ вельмі тужыць па ім (*чытай: па хлебе ды йгрышчах*) і можа ўзбурыцца. Вось жа, немаведама як будзе. Калі Ахайя пераважыць, дык мо пасля захочацца нам Егіпту. Раіў бы прыехаць сюды, бо для цяперашняга стану твае душы падарожжа і нашыя забавы былі б лекам, але мог бы нас не застаць. Падумай, аднак, можа, лепш было б супачыць у сваім маёнтку на Сіцыліі, чым сядзець у Рыме. Пішы мне падрабязна аб сабе і — бывай! Ніякіх жаданняў, апрача здароўя, гэтым разам табе не залучаю, на Палукса! Не ведаю, чаго табе пажадаць!»

Вініць, атрымаўшы гэны ліст, не меў спачатку ахвоты адпісваць. Меў нейкае пачуццё, што не варта адказваць, гэта на нівошта нікому не прыдасца, нічога не вытлумачыць і нічога не вырашыць. Авалодала ім знехвота, пустальга і пачуццё марнасці жыцця. Пры тым здавалася яму, што Пятроні ні за што яго не зразумее, ды што іх быццам нешта пачало ад сябе аддаляць. Не мог прыйсці да ладу нат і сам з сабою. Вярнуўшыся з Затыбра ў сваю раскошную інсулю на Карынах, быў яшчэ слабы, зняможаны і ў першых днях быў задаволены з адпачынку, выгоды й дастатку, які акружаў яго. Але хутка пачуў, што ён у паражнечы, а ўсё тое, што да гэтых пор станавіла для яго інтарэс жыцця, або зусім не існуе, або змалела да ледзь прыкметных памераў. Меў такое самапачуццё, быццам у ягонай душы падцягтыя тэя струны, якія дасюль злучалі яго з жыццём, а новыя не навязаны. Думка аб Бэнэвэнце і Ахайі ды аб жыццёвых раскошах і шалёных выбрыках не выклікала ніякага смаку. «Пашто? Які мне з таго прыбытак?» — вось былі першыя пытанні, што прасунуліся яму праз голаў. Гэтаксама першы раз у жыцці падумаў: ну а каб паехаў, дык гутарка Пятронія, ягоны досціп, бліскотнасць, яго вымудраваныя сказы, думкі й падбор трапных слоў для кажнае ідэі маглі б яму цяпер быць нуднымі.

З другога боку, пачала таксама дакучаць яму й самота. Усе ягоныя знаёмыя прабывалі з цэзарам у Бэнэвэнце, дык мусіў дома сядзець сам, з галавою, поўнаю думак, і сэрцам, поўным пачуццяў, з якіх не мог сабе здаць толку. Прыходзілі, аднак, іншы раз часіны, у якіх думалася яму, што калі б мог з кімколечы пагутарыць аб усім тым, што з ім дзеецца, дык, можа, сам здолеў бы гэта ўсё судумаць, упарадкаваць ды распазнаць лепш. Пад уплывам тае надзеі па некалькіх днях раздумы пастанавіў, аднак, адпісаць Пятронію і, хоць не быў пэўны, ці пісулю вышле, улажыў яе наступна:

«Хочаш, каб пісаў абшырней, дык добра; ці патраплю яснай, не ведаю, бо і сам не ўмею многіх вузлоў развязаць. Даносіў я табе аб маім побыце сярод хрысціян, аб іх абыходжанні з ворагамі, да якіх мелі права залічыць і мяне і Хілона, урэшце аб спагаднасці, з якою мяне даглядалі, і аб знікненні Лігіі. Не, дарагі, не таму мяне ашчадзілі, што я сын консулаў. Такія рацыі для іх не існуюць, аджы бо даравалі й Хілону, хоць я сам заахвочваў іх, каб закапалі яго ў агародзе. Гэта людзі, якіх дагэтуль не бачыў свет, гэта навука, якое дасюль не чуў свет. Ні-

чога больш табе аб іх не магу сказаць, і хто б жадаў іх мераць нашаю меркаю — прамахнецца. Скажу табе замест таго, што, каб прыйшлося мне ляжаць з зламанаю рукою дома і каб мяне дагэтуль даглядалі мае людзі або нат мая радня, меў бы, пэўна, большыя выгады, але не меў бы ні паловы такога рупнага спагады, як між імі. Ведай таксама й тое, што Лігія ёсць такою, як усе яны. Каб была маёю сястрою ці жонкаю, не магла б клапаціцца пра мяне чулей. Радасць не раз залівала мне сэрца, бо думаў, што толькі каханне можа натхніць падобнаю чуласцю. Не раз я вывучаў ейны пагляд, выраз твару і, ці паверыш, сярод тых прасцякоў, у сціплай хаце, дзе была разам і кухня, і трыклініюм, пачуваўся я шчаслівейшым, чым дзе йнакш. Не, не была яна да мяне сухадушнай, і сяння йшчэ, здэцца мне, інакчэй нельга думаць. А аднак тая самая Лігія збегла ад мяне з памешкання Мырыям. Сяджу вось цяпер цэлымі днямі з галавою ў жмені і разважаю, чаму яна гэтак зрабіла? Ці я табе пісаў, што сам прапанаваў ёй вярнуць яе Аўлюсам? Праўда, адказала мне, што гэта ўжо немагчыма і з увагі на тое, што Аўлы выехалі на Сіцылію, і з увагі на небяспеку розгаласу на Палатыне праз нявольнікаў. Цэзар мог бы яе зноў адабраць у Аўлаў! Яна, аднак, ведала, што больш нахабства над ёю рабіць не буду, што выракаюся прымусу, а не могучы ні перастаць яе кахаць, ні жыць без яе, увяду яе ў дом праз увенчаныя дзверы ды пасаджу на абрадавай скуры пры вогнішчы... Аднак, бач, збегла! Чаму? Нічога ж ужо ёй не пагражала. Калі мяне не кахала, магла адапхнуць.

Напярэдадні нашае апошняе разлукі пазнаў я дзіўнага чалавека, нейкага Паўла з Тарсу, які гутарыў са мною аб Хрысце і ягонай навуцы, гаварыў так магуча, што здавалася, кожнае слова міма волі прамоўцы ў пыл крышыць усе падставы нашага свету. Той самы чалавек адведваў мяне і дома і казаў мне: «Як Бог адкрые табе вочы на святло і здыме з іх бяльмо так, як зняў бяльмо з маіх, тады адчуеш, што паступіла слушна, і тады, можа, яе знайдзеш». І вось ламлю голаў над гэнымі словамі, як бы іх чуў ад пыты ў Дэльфах. Часамі здаецца мне, як бы штось ужо зразумеў. Яны любяць людзей, але ненавідзяць нашага жыцця, нашых багоў і... нашых праступкаў, дык яна, знача, збегла ад мяне, як ад чалавека, жывучага ў гэным свеце, з якім мусіла б дзяліць жыццё, уважанае праз хрысціян за нягоднае. Скажаш мо: калі магла мяне адапхнуць, дык не патрабавала ўцякаць. А калі яна мяне кахае? Тады, знача, ушэкла ад кахання. На ўспамін аб гэтым хочацца выслаць нявольнікаў ува ўсе завулки Рыму і загадаць ім, каб гукалі па хатах: «Вярніся, Лігія!» Але не ў змозе я ўцяміць, чаму яна гэта зрабіла. Я ж бы ёй не забараняў верыць у ейнага Хрыстуса, і сам паставіў бы Яму алтар у аtryюме. Што мне шкодзіў бы адзін новы Бог болей? І чаму б не верыць у яго мне, што не надта веру ў старых? Ведаю напэўна, што хрысціяне ніколі не лгуць, а цвердзяць, што ўваскрос! Чалавек жа гэтага не мог бы зрабіць. Той Павал з Тарсу, які ёсць рымскім грамадзянінам і які, як жыв, ведае старыя гебрайскія кнігі, казаў мне, што прыйсца Хрыста было запавешчана прарокамі перад тысячамі гадоў. Усё гэта рэчы незвычайныя, але ці ж незвычайнасць не акружае

нас з усіх бакоў? Адыж не перасталі яшчэ расказваць і аб Апалонію з Тыяны. Цверджанне Паўла, што няма цэлае грамады багоў, а ёсць толькі адзін, выдаецца мне талковым. Дык жа й Сэнэка тае самае думкі ды многія ягонья папярэднікі. Хрыстус жыў, даў сябе ўкрыжаваць дзеля збаўлення ўсяго свету і ўваскрос. Усё гэта зусім магчыма, дык чаму б не паставіць Яму алтара так, як, напрыклад, Сэрапісу? Не цяжка мне было адрачыся й іншых багоў, бо кожны разумнейшы чалавек і так у іх не верыць. Але здаецца, што гэтага ўсяго яшчэ для хрысціян мала. Мала аддаць шанаванне Хрысту, трэ яшчэ жыць паводле ягонай навукі; і тут вось затрымоўваемся, бы над берагам шырокага мора, якое прапануюць табе перайсці пехатою. Каб і абяцаў ім гэта, самі б чулі, што гэта пустаслоўе. Павал сказаў мне гэта адкрыта. Табе ж ведама, як я кахаю Лігію, і ведама, што ўсё гатовы для яе зрабіць. Адыж не мог бы нат на жаданне сйнае падняць на руках Сорактэ ці Везувій, ані змясціць у прыгаршчах Тразымэнскага возера, ані змяніць вачэй маіх з чорных на блакітныя, як вочы лігаў. Калі б дамагалася гэтага, хацеў бы, але ж гэта неўмагату мне. Я не філязоф, але ж і не такі ўжо дурны, як табе мо не раз здаецца. Вось жа скажу табе: не ведаю, як хрысціяне даюць сабе раду ў жыцці, але ведаю, што там кончыцца Рым і ягонае ўладства, дзе зачынаецца іхняя навука, канчаецца розніца між пераможнікамі й пераможанымі, багатымі й беднымі, панамі й нявольнікамі, канчаецца цэзар, права і цэлы парадок свету, а замест гэнага ўсяго прыходзіць Хрыстус і нейкая міласэрнасць, дагэтуль нязнаная, і нейкая дабырня, нясвая людскім і нашым рымскім інстытутам. Мяне, праўду кажучы, Лігія больш цікавіць, чым цэлы Рым з ягоным панаваннем, і хай бы хоць свет заваліўся, абы толькі магчыма было мець яе ў сваім доме. Але гэта іншая рэч. Для іх, для хрысціян, мала слоўнае згоды, трэба яшчэ пачуваць, што так ёсць добра, а не інакш. А я — багі мне сведкамі! — не магу. Ці кеміш, што гэта значыць? Нешта ў душы маёй уздрыгаецца на гэтую навуку, і хоць бы вусны мае яе славілі, хоць бы прынаравіўся да яе ды ейных прынцыпаў, розум і душа падказвацімучь мне, што гэта раблю толькі дзеля кахання, для Лігіі, каб не яна, дык усё гэта было б мне агідным. І надзіва, такі Павал з Тарсу гэта разумее. Разумее міма цэлае свае прастаты і нізкага паходжання таксама і той стары тэўрг, старшыня іхні, Пётр, вучань Хрыстовы. І ведаеш, што робяць? Моляцца за мяне, просяць для мяне нечага, што называецца ласкай, а на мяне выходзіць толькі неспакой і штотраз большая туга па Лігіі.

Здэцца ж я пісаў табе, што яна адыйшла ўкрадкам, але, адыходзячы, пакінула мне крыж, які сама звязала з галінак букшпану. Я, прачнуўшыся, знайшоў яго пры ложы. Маю цяпер яго ў лярарыюме, і сам не магу ўцяміць, што мяне так да яго цягне, як бы ў ім было штось боскае, пачуваю да яго і страх і павагу. Цаню яго, бо ейныя рукі яго вязалі, але ненавіджу, бо ён нас разлучае. Часамі здаецца, як бы ў гэтым усім былі нейкія чары, што тэўрг Пётр, хоць называе сябе простым рыбаком, ёсць важнейшы і ад Апалонія, і ад усіх ягоных папярэднікаў, і гэта ж ён аблытаў іх усіх, Лігію, Пампонію ды мяне.

Ты пішаш, што ў маім папярэднім лісце відаць нервы і сум. Мусіць быць сум, бо зноў згубіў яе, мусіць быць і неспакой, бо нешта, аднак, ува мне змянілася. Шчыра кажу табе, няма для натуры нічога агіднейшага, як гэта навука, аднакава ж ад тае пары, калі з ёю сустрэўся, не магу сябе самога пазнаць. Чары ці каханне?.. Кірка¹ змяняла дотыкам цела людское, а мне змянілі душу. Адна хіба Лігія магла гэта зрабіць, або дакладней, Лігія праз тую дзіўную навуку сваю. Ніхто вяртанні майго дома не спадзяваўся. Думалі, што я ў Бэнэвэнце, і што не хутка вярнуся, дык застаў дома нялад, п'яных нявольнікаў, гулянкi, спраўляння ў маім трыклініюме. Смерці больш спадзяваліся, чым мяне, я менш бы жахаліся. Ты ж ведаеш, у якіх цуглях трымаю мой дом, дык усё жывое кінулася на калені, а некаторыя памлелі са страху. А я ведаеш як паступіў? У першай хвіліне хацеў крычаць: розаг! жалеза! агню! Але хутка пасля ахапіў мяне нейкі сорам і — ці дасі веры? — нейкі жаль бядоты; ёсць між імі старыя нявольнікі, якіх яшчэ дзед мой М. Вініць прывёў за часаў Аўгуста з-над Рэйну. Замкнуўся сам у бібліятэцы, і там прыйшлі ў голаў яшчэ дзіўнейшыя думкі: пасля ўсяго таго, што чуў і бачыў сярод хрысціян, няслед мне паступаць з нявольнікамі так, як дагэтуль, яны ж таксама людзі. Яны праз некалькі дзён дрыжалі ад трывогі, гадаючы сабе, што адкладаю кару, каб выбраць больш страшнейшую, а я не караў, бо не мог. Склікаўшы іх на другі дзень, кажу: «Дарую вам, толькі старайцеся вернаю службаю направиць віну!» Пачуўшы гэта, пападалі на калені, заліваючыся слязьмі, выцягаючы з плачам рукі ды завучы мяне панам і бацькам, а я — сорамна табе сказаць — раскулешыўся. Здалося мне, што ў той часіне бачу салодкае аблічча Лігіі і ейныя чароўныя слёзныя вочы, дзякуючы за такі ўчынак. А — *pro pudor!*² — чую, і мне набеглі слёзы... Ведаеш, што я табе скажу: от не магу сабе даць рады без яе, дрэнна мне самому, я папросту няшчасны, мой сум большы, чым табе здаецца... А нявольнікі, дзіўная рэч, не толькі не распусціліся горай, але сталіся шмат вярнейшымі; прабачэнне, знача, абудзіла ў іх удзячнасць і лепш падзейнічала на іх, чым кара. Не то служаш, але наўзаперадкі адгадваюць мае жаданні. Прыгадваю табе аб гэтым таму, што калі на дзень перад адыходам ад хрысціян я сказаў Паўлу, што свет распырхнецца ад ягонаў навукі, моў бочка без абручоў, ён адказаў: «Міласць ёсць мацнейшым абручом, чым пагроза». І вось паказалася, што часамі гэта ёсць праўдай. Аб гэтым я пераканаўся таксама і з маіх адносінаў да кліентаў, якія, даведаўшыся аб маім вяртанні, збегліся з прывітаннямі. Ведаеш жа, ніколі я не быў для іх сквапным, але яшчэ бацька мой дзеля звычайна паступаў з імі па-панску і мяне так вучыў. Вось жа цяпер, бачачы гэныя вышмулянныя світкі й галодны выгляд, зноў пачуў у сабе як бы літасць. Загадаў даць ім есці, а нат гутарыў з імі; назваў некаторых па іменю, некаторых пытаў пра жонак і дзяцей, ды зноў бачыў слёзы ўваччу, ізноў стаяла перад вачыма ўявы задаволеная Лігія... ці мой

¹ Кірка (*Цырцэя*) — персанаж старажытнагрэскай міфалогіі (*гл. каментары*).

² На сорам! (*лац.*).

розум пачынае блытацца, ці каханне муціць мне почувы — не ведаю, перакананы толькі, што яна цікае на мяне здалёк, дык баюся зрабіць што-небудзь такое, што магло б яе абразіць або засмуціць. Так, Каю! Перайнакшылі мне душу, і часам добра мне так, а часам пакутна, баюся бо, што аднялі ад мяне тую мужнасць, даўною энергію і што мо няздатны я ўжо не толькі да рады, суду, банкетаў, але нат і да вайны. Няйначай, гэта чары! І так моцна мяне пераіншылі, што скажу табе й тое, аб чым думалася мне яшчэ тады, як ляжаў у іх хворы: калі б Лігія была падобнай да Нігіды, да Папеі, да Крыспінілы ды да іншых нашых разлучніц, калі б была так плюгаваю, неміласэрнаю ды папускною, як яны, дык я б не кахаў яе так, як кахаю яе за тое, што нас дзеліць. Дадумаешся, які хаос родзіцца ў маёй душы, у якім блукаюся раздарожжы, не ведаючы, што з сабою рабіць? Калі жыццё лгю прыраўняць да крыніцы, дык у маёй крыніцы замест вады — немарасць. Жыву надзеяй, што мо яшчэ ўгледжу яе, і часам здаецца мне, што мусіць быць... Ды што будзе са мною за год, за два — цяжка згадаць. З Рыму не выеду. Не мог бы стрываць таварыства аўгустыянаў, а пры тым адна думка прыносіць мне польгу ў маім горы, што тут блізка Лігія, што праз лекара Глаўка, які абяцаў мяне адведаць, або праз Паўла з Тарсу, можа, часамі што-небудзь аб ёй даведаюся. Не! Не кінуў бы Рыму, хоць бы мне ахвяравалі ўладства над Егіптам. Ведай таксама, што я загадаў рэзьбяру абрабіць камень на магілу Гула, якога забіў у прыпадку гневу. Запозна я абдумаўся, што ён жа мяне на руках насіў і першы вучыў, як закладаць у лук стралу. Не ведаю, чаму цяпер абудзіўся ўва мне жаль па іх... Калі дзівіміце цябе тое, што пішу, адкажу табе, што мяне гэта дзівіць не менш, але пішу табе шчырую праўду. Бывай!»

XXIX

На гэтае пісьмо Вініць не меў адказу, бо Пятроні не адпісваў, спадзеючыся, мабыць, хуткага павароту з цэзарам у Рым. І праўда, незабаўна разыйшлася па горадзе вестка, уздымаючая радасць затужанае па йгрышчах ды харчовых дапамогах вулічнае талакі. Геліюс, вызвольнік Нэрона, абвясціў урэшце ягоны паварот у сенаце. Нэрон, сеўшы разам з дваранамі на караблі ў атоцы Мізэnum, паволі вяртаўся, візытуючы надбярэжныя гарады дзеля адпачынку ці выступленняў у тэатрах. У Мінтурнэ, дзе зноў паяў публічна, затрымаўся на дзён колькінаццаць, а нат надумоўваўся, ці не вярнуцца ў Неапаль ды не чакаць надыходу вясны, якая запавяшчалася раннюю і цёплаю. Праз цэлы той час Вініць жыў сам-насам дома з думкаю аб Лігіі ды аб тых усіх рэчах, якія напаўнялі яму душу і ўносілі чужыя новыя пачуцці і паняцці. Час ад часу толькі спатыкаўся з Глаўкам, адведзіны якога напаўнялі яго заўсёды радасцю, бо мог з ім пагутарыць аб Лігіі. Глаўк, праўду сказаць, не ведаў, дзе яна знайшла са-

бе прыстанішча, але запэўніваў, што старшыны апякуюцца ёю добра. А раз, спачуваючы сумнаму Вініцію, сказаў, што Апостал Пётр зганіў Крыспа за тое, што страшыў Лігію суровымі дакорамі за зямную любоў. Малады патрыцый збялеў, як пачуў гэта. І яму не аднойчы здавалася, што Лігія кахае яго, але часта таксама сумняваўся, а цяпер вось першы раз пачуў пацвярджэнне сваіх жаданняў і надзеі з чужых вуснаў, а да таго — хрысціянскіх. У першым парыве ўдзячнасці маніўся бегчы да Пятра, але, даведаўшыся, што няма яго ў Рыме, бо навучае ў ваколіцы, заклінаў Глаўка, каб завёў яго да Пятра, абяцаючы за тое шчодро абдарыць убогіх гміны. Здавалася яму цяпер, калі Лігія кахае яго, дык тым часам няма перашкодаў між імі, бо аддаць павагу Хрысту гатовы быў у кожнай хвіліне. Але Глаўк, паміма моцнага нагавору да хросту, не смеў заручаць яму, ці праз тое заваюе сабе Лігію, бо хросту трэ пажадаць для самога хросту і для любові Хрыста, не для іншых мэтай. «Трэба мець і душу хрысціянскую», — казаў яму. А Вініць, дарма кожная перашкода ўзбурала яго, пачынаў ужо разумець, што Глаўк, як хрысціянін, гаворыць тое, што павінен гаварыць. Сам сабе ён яшчэ не ўяўляў аднае з найглыбейшых перамен у ягонай натуре, менавіта: даўней мераў людзей толькі меркаю собскага эгаізму, цяпер жа паволі асвойваўся з думкай, што іншыя вочы могуць глядзець іначай, іншыя сэрцы інакш пачуваць, і што слухнасць не заўсёды адназначная з асабістаю карысцяй.

Брала яго ахвота пабачыцца таксама з Паўлам, словы якога зацікавілі яго, не даючы супакою. Укладаў сабе ў душу доказы, якімі збіваціме ягоную навуку, упіраўся яму ў думках, а хацеў аднак жа пабачыцца з ім ды паслухаць. Але Павал выехаў у Арыцыю і, калі Глаўк стаў прыходзіць штотраў радзей, Вініція пачала мучыць самота. Тады зноў пачаў абягаць завулкі на Субуры і вузкія вулачкі Затыбра, спадзеючыся хоць здалёк угледзець Лігію, але як і гэта не дапамагло, агарнула яго нуда і нецярыплінасць. Дзякуючы гэтаму адазвалася ў ім яшчэ раз даўнейшая натура з такою сілай, з якою хваля пасля адплыву вяртаецца на бераг, з якім нядаўна развіталася. Ці не дурны ж, думаў сабе, нашто непатрэбнымі рэчамі, давёўшымі мяне да нуды, турбую сабе голаў, ці не павінен браць ад жыцця, што дасца? Вырасыў забыць пра Лігію, а прынамсі шукаць раскошы забыцця па-за ёю. Адчуваў, аднак, што гэта была апошня спроба, дык кінуўся ў вір жыцця з усёю сляпою, яму свомую, энергіяй і палкасцю. Жыццё само быццам заахвочвала яго да гэтага. Замёршы і вылюднены праз зіму горад пачаў ажыўляцца надзеяй хуткага прыезду цэзара. Рыхтавалі яму вялікае спатканне. Ішла вясна: снягі пад цёплым ейным подыхам хутка знікалі з Альбанскіх гор. Гарадскія траўнікі пакрыліся кветкамі. Марсавое поле і рынкі зараіліся народам, шукаючым сонца. На дарозе Апія, якая была заўсёды месцам шпачыру, запановаў рух багата ўпрыгожаных калясніц. Былі ўжо экскурсіі ў Альбанскія горы. Малодухны пад прэтэстам складання пашаны Юноне ў Лянавіюме або Дыяне ў Арыцыі вымыкаліся з дому, каб за горадам шукаць уражанняў, таварыства, спатканняў і раскошы. Тут Вініць сярод важных рыдванаў пры-

кмеціў аднойчы пышную, папераджаную двума малосамі, каруку Пятроніевай Хрызатэміс, акружаную вянком моладзі і старых сенатараў, якіх абавязак затрымаў у горадзе. Хрызатэміс сама кіравала чатырма карсіканскімі куцамі, раздаючы навакол усмехі і злёгка ляскаючы залатою пугай, злавіўшы вачыма Вініція, затрымала коні, забрала яго ў карэту, а пасля дадому на банкет, які трываў праз цэлую ноч. Вініць так спіўся на гэным банкете, што не памятаў нат, калі даставлі яго дамоў, прыпомніў сабе аднак, што калі Хрызатэміс спытала была яго пра Лігію, абразіўся і, будучы ўжо п'яны, выліў ёй на голаў коўш фалерну. Прыгадваючы гэта на цвярозую галаву, адчуваў яшчэ гнеў. Але днём пазней Хрызатэміс, відаць забыўшыся аб знявазе, адведала яго дома і забрала зноў на вія-Апія дзеля шпацыру, потым была ў яго на вячэры, падчас якое прызналася, што не толькі Пятроні, але й лютніст ягоны збудзілі ўжо ёй даўно і што сэрца ейнае вольнае. Праз тыдзень хадзілі разам, але зносіны не абяцалі трываласці. Хоць ад здарэння з фалернам імя Лігіі не было ані разу прыгадвана, Вініць усё ж такі не мог абараніцца ад думак пра яе. Меў заўсёды ўражанне, быццам вочы ейныя глядзяць на яго, і ўражанне гэтае праймала яго трывогай. Крывіўся сам на сябе, не мог, аднак, збыць жаласнае думкі: быццам крыўдзіць яе. Па першай сцэне зайздрасці, якую Хрызатэміс паказала з прычыны дзвёх купленых сірыйскіх дзяўчат, прагнаў яе грубіянскім спосабам. Не перастаў, праўда, адразу нурацца ў распуснай раскошы, рабіў гэта быццам на злосць Лігіі, але ў канцы агледзеўся, што думка аб ёй не адступае ад яго ані на хвіліну, што гэта яна выклікае так благія, як і добрыя ўчынкi ды што сапраўды апрача яе нічога на свеце яго не цікавіць. Апанавалі яго гідлівасць і знямога. Раскоша яму абрыдла, пакідаючы па сабе копаць згрызотаў. Называў сябе ў думцы нягоднікам, дзівячыся, чаму даўней прымаў за добрае ўсё, што яму дагаджала. Урэшце, згубіў пачуццё свабоды, самапэўнасці, падаўся немарасці, з якое не магла яго абудзіць нат думка аб прыездзе цэзара. Нічога ўжо яго цяпер не цікавіла, а нат да Пятроні не выбраўся аж датуль, пакуль той сам не прыслаў па яго сваёй лектыкі.

Пры спатканні, нягледзячы на радаснае прывітанне, адказваў на пытанні з нехаццю, аж пакуль доўга хавання пачуцці і думкі не выбухнулі ды не паплылі з вуснаў разліўною ракою слоў. Яшчэ раз раскажаў падрабязна гісторыю сваіх пошукаў Лігіі ды побыту між хрысціянамі, усё, што там бачыў і чуў, усё, што яму праходзіла праз голаў і сэрца, і ўрэшце пачаў наракаць, што патануў у хаосе, які глынуў ягоную спакойнасць, здольнасці ўсякага разузнага дазнання. Вось жа нішто яго не цікавіць, нішто не смакуе, не ведае, чаго пільнавацца і як паступаць. Гатовы аддаваць пашану Хрысту і пераследваць Яго. Разумею высокую вартасць навукі Ягонай і чую адначасна непакананую гідзь. Упрытамняе сабе, што хоць бы й асягнуў Лігію, дык не здабудзе яе цэлае, бо мусіцьме дзяліцца ёю з Хрыстом. Жыццё ягонае не ёсць жыццём, бо без надзеі, без заўтра, без веры ў шчасце, а навакол атуляе яго цемра, выхаду з якое шукае вобмацкам ды не можа знайсці.

Пятроні задуменна глядзеў падчас спавядання на зменены твар Вініція, на рукі, якія, гаворачы, выцягаў перад сабою, казаў бы сапраўды шукаў дарогі перад сабою ў цемры. Нараз устаў і, падышоўшы да Вініція, пачаў разгортваць пальцамі яму валасы над вухам.

— Ці ведаеш, — спытаў, — што маеш сівыя валасы над вухам?

— Можа быць, — адказаў Вініць, — не дзівіміся, калі незабаўна і ўсе мне збялеюць.

Замоўклі. Пятроні быў чалавек разумны і не раз задумоўваўся над людскою душою ды жыццём. Наагул жыццё ў гэным свеце, у якім абодва жылі, магло звонку выглядаць шчаслівым або нешчаслівым, але ўнутры бывала спакойнае. Як пярун ці землятрус маглі збурыць святыню, так няшчасце магло збурыць жыццё, само ў сабе, аднак, складалася яно з простых і гарманійных лініяў, вольных ад усялякае блытаніны. Тым часам што іншае было ў словах Вініція, і Пятроні першы раз убачыў нізку духовых вузлоў, якіх ніхто да гэтых пор не разблытаў. Быў настолькі разумным, што адчуваў іх важнасць, але пры цэлай сваёй хуткасці не ўмеў нічога на дадзеныя пытанні адказаць і ўрэшце пасля доўгага маўчання адазваўся:

— Гэта хіба чараўство.

— І я так думаў, — адказаў Вініць. — Не раз выдавалася мне, што ачараваў нас нехта абаіх.

— Ну а каб ты, — кажа Пятроні, — звярнуўся, напрыклад, да святароў Сэрапіса. Бессумніўна, ёсць між імі, як наагул між святарамі, многа мантачоў, але ёсць, аднак, такія, што зглыбілі дзіўныя тайніцы.

Але гаварыў гэта з тонам няпэўнасці і несурвернасці, сам адчуваў, як ягоная рада можа выдавацца марнай і нат смешнай. Вініць паціраў сабе лоб і гаварыў:

— Чары!.. Бачыў я чараўнікоў, якія заклікалі падземных нязнаных моцаў для зыску або для помсты над ворагамі. Але хрысціяне жывуць убога, прабачаюць ворагам, навучаюць пакоры, сумленнасці й міласэрнасці, што ім тады за карысць з чараўства, нашто яно ім?..

Пятронія ўздымала гнеўнасць, што розум ягоны не можа знайсці адказу, не хочучы, аднак, да таго сазнавацца, адказаў абы адказаць:

— Гэта новая сэкта...

І цераз момант дадаў:

— На боскую валадарку пафійскіх гаёў, як гэта ўсё псуе жыццё! Ты выказваеш падзіў да іхняй дабрыні і цноты, а я табе кажу, што гэта дрэнныя людзі, гэта непрыяцелі жыцця, як хвароба, як смерць самая. Даволі маем іх і так! Не хапала нам яшчэ хрысціян! Злічы толькі: хваробы, цэзар, Тыгэлін, цэзарава паэзія, шаўцы, праваячця патомкамі даўных квірытаў, вызвольнікі, што засядаюць у сенате. На Кастара! Даволі гэнага! Гэна пагубная й абрыдлая сэкта! Ці ты спрабаваў крыху атрахануцца ад гэных цёмных мараў і засмакаваць жыцця?

— Спрабаваў, — адказвае Вініць.

Пятроні разрагатаўся й кажа:

— Ах ты, здраднік! Нявольнікі хутка разносяць весткі: адбіў ад мяне Хрызатэміс!

Вініць махнуў з нясмакам рукою.

— А ўсё ж дзякую табе, — гаварыў далей Пятроні. — Пашлю ёй пару чаравікаў, нашываных перламі; у маім любоўным лексіконе азначаціме гэта: «Адыйдзі». Маю перад табою доўг падвойнае ўдзячнасці: раз за тое, што не прыняў Эўніку, а другі — што выбавіў мяне ад Хрызатэміс. Паслухай мяне: бачыш перад сабою чалавека, які ўставаў рана, купаўся, банкетаваў, цешыўся з Хрызатэміс, пісаў сатыры, а нат часамі прозу пераплятаў вершамі, але каторы нудзіўся, як цэзар, і часта не ўмеў абараняцца ад пасумных думак. А ці ведаеш, чаму так было? Таму што я шукаў далёка тое, што было блізка... Жанчына-красуня заўсёды варта столькі, колькі сама важыць, але жанчына, якая пры тым кахае, папросту не мае цаны. Таго не купіш за ўсе скарбы Вярэса. А цяпер вось заўсёды кажу сабе так: нападню жыццё шчасцем, як чару найлепшым віном, якім абдарыла нас зямля, і п'ю, пакуль не змярцвее рука ды не збялеюць вусны. Што будзе далей, не дбаю. Вось мая найнавейшая філзафія.

— Ты ж прызнаваў яе заўсёды, нічога тут новага!

— Ёсць у ёй змест, якога не было раней.

Сказаўшы гэта, заклікаў Эўніку, якая ўвайшла ў белых строях, залатавалася, не нявольніца ўжо даўняя, але моў багіня кахання і шчасця. Ён разняў перад ёю рукі і кліча:

— Хадзі!

Прыбегла да яго і, сеўшы на каленях, апяля рукамі яму шыю, злажыла галованьку на грудзях. Вініць бачыў, як паволі ружавелі ейныя шчокі, як кунезыліся вочы. Разам у такой позе тварылі чароўную любоўную групу шчаслівых. Пятроні сягнуў рукою да плыткае вазы, стаяўшае на стале вобак, і, загарнуўшы цэлюю жменю фіялак, пачаў абсыпаць імі голаў, грудзі й столу Эўнікі, пасля абсунуў туніку з ейных плечукоў і кажа:

— Шчаслівы той, хто так, як я, знайшоў каханне, заварожанае ў такіх формы... Часамі здаецца мне, што з нас двое багоў... Ну глянь ты сам: ці Праксытэлес, ці Мірон, ці Скопас або Лізыпас стварылі калі цудаўнейшыя лініі? Ці на Паросе або Пантэліконе існуе падобны мармур, цёплы, ружовы, закаханы? Ёсць людзі, што выцалоўваюць берагі вазаў, але я лепш буду шукаць раскошы там, дзе яе сапраўды можна знайсці.

Вывавіўшы гэта, пачаў вадзіць вуснамі па ейных плечукох і шыі, аж дрыготы яе спанавалі, то зачыняла, то адчыняла вочы, поўныя нявыказанае раскошы. Пятроні па хвіліне падняў стройную галаву і, звярнуўшыся да Вініція, сказаў:

— А цяпер падумай, чым ёсць у параўнанні з гэтым твае хрысціяне? І, калі не ўяўляеш розніцы, ідзі сабе да іх... Думаю, гэтае відовішча цябе вылучыць.

Пах кветак, напаўняючы залю, казытаў ноздры Вініція; ён збялеў; каб мог вадзіць так вуснамі па целе Лігіі, была б гэта хіба нейкая святаградская раскоша, так магутная, што пасля хай бы сабе праваліўся ўвесь свет. Але, прызвычайна ўжо да самааналізу, змеркаваўся, што ў ім дзеецца: і ў гэнай хвіліне думае пра Лігію, толькі пра яе.

— Эўніка,— звяртаецца далікатна Пятроні,— загадай нам, боская мая, прыгатаваць вянкi на галовы ды снаданне.

Як яна пайшла, адзваецца да Вініція:

— Маніўся яе вызваліць, а яна ведаеш, што адказала? «Лепей быць тваёй нявольніцай, чым жонкаю цэзара». І не згадзілася. Тады я даў ёй волю міма ведама. Прэтор зрабіў гэта мне так, што непатрэбная была ейная прысутнасць. Яна не ведае аб гэтым, як і не ведае аб тым, што ўсе мае каштоўнасці, за вынікам гэм, ёй належацімуць па маёй смерці.

Тое сказаўшы, устаў, прашпацыраваўся па залі і цягнуў далей:

— Каханне пераіншвае адных больш, другіх менш, але пераіншыла й мяне. Калісь раскашаваўся я пахам вервены, а цяпер, калі Эўніка жадае фіялкі, і я палюбіў іх, і вось цэлую вясну дыхаем толькі фіялкамі.

Тут затрымаўся перад Вініціем і выгаворвае яму:

— А ты заўсёды гонішся за нардам?

— Адкасніся! — бароніцца юнак.

— Я хацеў, каб ты прыгледзеўся Эўнікі, і кажу табе аб ёй таму, што мо і ты шукаеш далёка таго, што ёсць блізка. Можна, і да цябе рвецца дзе ў тваіх нявольніцкіх кубікулах сэрца вернае і шчырае. Прылажы гэтка бальзам да сваіх ран. Кажаш, Лігія кахае цябе? Быць можа! Але што ж гэта за каханне, якое цябе выракаецца? Ці гэта не абазначае, што ня ёсць моцнае? Не, мілы, Лігія — гэта не Эўніка.

На гэта Вініць:

— Усё гэта адна толькі пакута. Бачыў цябе, цалуючага Эўніку, і думалася тады мне: от каб мне так Лігія адкрыла сваю фігуру, дык праваліся ты пасля гэтага ўсё на свеце скрозь зямлю! Але сам толькі ўспамін пра гэта ўзняў жах ува мне так, як бы нераўнуючы памыкнуўся на вьсталку або намагаўся зняславіць боства... Так, Лігія — гэта не Эўніка, толькі я йначай разумею гэтую розніцу, чым ты. Табе каханне змяніла ноздры, і прагнеш фіялкаў, не вервену, а мне змяніла душу, дык, міма майго гора, кахаю Лігію такою, як ёсць, не хачу такое, як іншыя.

Пятроні паціснуў здзіўлена плячыма.

— Як так, дык чаго ж крыўдуеш? Не разумею цябе.

На гэта Вініць з гарачкаю:

— Так! Так!.. Мы ўжо не можам разумецца!

Ды зноў замоўклі на хвіліну, пасля Пятроні адзваецца:

— А бадай тваіх хрысціян глынуў Гадэс! Атруцілі цябе немарасцю і зруйнавалі почувы жыцця. Бадай іх Гадэс! Дрэнна табе здаецца, што іхняя навучка ёсць дабрадзейнай, бо дабрадзеіным ёсць тое, што дае людзям шчасце, гэта знача:

красу, каханне і моц, а яны завуць гэта марнасцяй. Нельга назваць іх і справядлівымі, бо калі за зло плаціміем дабром, дык чым жа будзем плаціць за дабро? А пры тым, калі за тое і за гэта адна будзе заплата, дык нашто быць добрым?

— Не, адплата ня ёсць аднолькавая, толькі яна зачынаецца ў жыцці будучым, не дачасным, так вучаць.

— Я пра тое не талкую: аб тым, ці штось там можна будзе бачыць... без вачэй, дык яшчэ паглядзімо. Прымеж таго, гэта ж недарэкі! Урсус задушыў Кратона, бо мае сталёвыя мускулы, але ж наагул яны хныкалы й вароны, будучыня да такіх не належаціме.

— Жыццё іхняе зачынаецца падчас смерці.

— Гэта як бы хто сказаў: дзень пачынаецца разам з ноччу. Ці маеш намер спаймаць Лігію?

— Не, не магу ёй злом за дабро плаціць, прысягнуў, што гэтага не рабіціму.

— Ці манішся прыняць Хрыстову навуку?

— Хачу, але натура хіба не сцерпіць яе.

— А ці здолеў бы забыцца пра Лігію?

— Не.

— Дык спрабуй турыстыкі.

Нявольнікі далажылі, што гатова снаданне, але Пятроні, якому здалося, што натрапіў на добрую думку, гаварыў далей, ідучы ў трыклініюм:

— Аб'ездзі ты кавалак свету, але толькі як ваяк, які заўсёды спяшае на загаданы пункт, не затрымоўваючыся ў дарозе. Едзем з намі ў Ахайю. Цэзар пакуль не развітаўся ішчэ з намерам туды паехаць. Будзе затрымоўвацца ўсюды па дарозе, паяціме, вянкі збіраціме, святыні рабаваціме і ўрэшце вернецца, як трыўмфатар, у Італію. Будзе гэта нешта падобнае да карагоду Бахуса і Апалона ў адной асобе. Аўгустыяне, аўгустыянкі, тысячы цытраў — на Кастара! Варта гэта пабачыць, бо свет нічога падобнага не бачыў.

І разлакаціўся на лаве вобак Эўнікі за сталом, а як нявольнік на голаў клаў яму вянок, гаварыў далей:

— Што ты бачыў на службе ў Карбулона? Нічога! Ці зведаў святыні грэцкія так, як я, каторы блізу праз два гады не развітваўся з праваднікамі? Ці быў на атоцы Радоскай, ці аглядаў мейсца, дзе стаяў калос? Ці бачыў у Панопе, у Факідзе, гліну, з якое Праметэй ляпіў людзей, або ў Спарце яйкі, што знесла Леда, або ў Афінах слаўны панцыр сармацкі, зроблены з конскіх капытоў, або карабель Агамнана на Эўбеі, або чару, зробленую на манер цыцкі Гэлены? Ці бачыў Александрью, Мэмфіс, піраміды, волас Ізды, які вырвала сабе з журбы па Азырысе? Ці чуў энк Мемнона? Свет шырокі, не ўсё кончыцца на Затыбры! Я еду з цэзарам, але не варочацімуся з ім, а паеду на Цыпр, бо гэная мая залатавалася багінька хоча, каб мы разам ахвяравалі ў Пафосе Цыпрыдзе галубкі, а трэ табе ведаць, чаго ёй заманіцца, гэта мусіць быць.

— Я твая нявольніца, — адазвалася Эўніка.

А ён прытуліў да яе голаў і кажа з усмехам:

— Дык я, знача, нявольнік нявольніцы. Ты годная подзіву ад ног да галавы. Пасля да Вініція:

— Едзь з намі на Цыр. Але памятай, мусіш перад тым бачыцца з цэзарам, дрэнна, што дагэтуль ты ў яго не быў. Тыгэлін гатовы гэта супраць цябе выкарыстаць. Не мае, праўда, ён да цябе асабістае нянавісці, аднак жа не можа цябе любіць хоць бы дзеля таго, што ты мой сястрынец... Адманёмся, што ты быў хворы. Мусіш надумацца, што адкажаш яму, калі спытае пра Лігію. Найлепш махні рукою і скажы, што была, пакуль не знудзіла. Ён гэта разумее. Скажы яму таксама, што хвароба затрымала цябе дома, а гарачку пабольшвала маркота, што не мог быць у Неапалі й слухаць ягоных песняў, ды здаравіла цябе надзея, што ўрэшце магчымеш яго слухаць. Перасолу не бойся. Тыгэлін запавяшчае, што выдумае для цэзара нешта не толькі светазарнае, але й буйнае... Баюся, аднак, каб не падкапаўся пад мяне. Пабойваюся таксама і твайго настрою...

— Ці ты ведаеш, — запэўніваў Вініць, — што ёсць людзі, якія не баяцца цэзара і жывуць так спакойна, як бы яго не было на свеце?

— Ведаю, аб кім гутарка: аб хрысціянах.

— Так. Яны толькі адны!.. А нашае жыццё чым жа ёсць, калі не бесперантным страхам?

— Годзе ж ужо пра гэтых сваіх хрысціян! Не баяцца цэзара, бо ён мо аб іх не чуў ды і не ведае, і столькі яны яго цікавілі б, колькі пажоўклае лісце. Кажу табе, гэта недарэкі, няўжо ты гэтага не цяміш? Калі твая натура бароніца ад іхняе навукі, дык яўна дзеля таго, што вычувае іх недалужнасць. Ты ж чалавек з іншае гліны, дык нашто мне й сабе голаў імі марочыш. Патрапім жыць і паміраць, а што яны пакажуць — гэта няведама.

Вініція ўдарылі гэныя словы і, вярнуўшыся дадому, пачаў разважаць: можа, істаетна дабрыня й міласэрнасць хрысціян ёсць паказнікам недалужнасці іхніх душ. Выдавалася яму, што людзі, маючы сілу й гарт, не ўмелі б так прабачаць. Лезла ў галаву думка, што гэта менавіта, можа, і ёсць прычынай, што адпыхвае ягоную рымскую душу ад тае навукі. «Патрапім жыць і паміраць», — кажа Пятроні. А яны? Яны ўмеюць толькі прабачаць, не разумеючы хіба ні сапраўднае любові, ні сапраўднае нянавісці.

XXX

Цэзар, вярнуўшыся ў Рым, лютаваў, што вярнуўся, і па некалькіх днях запалаў наноў ахвотай выезду ў Ахайю. Выдаў нат эдыкт, у якім абяцаў, што адсутнасць яго не патрывае доўга, а справы публічныя з тае прычыны не ўцерпяць ніякае шкоды. Вось жа ў таварыс-

тве аўгустыянаў, між якімі быў і Вініць, ідзе на Капітоль, каб за памыснасьць новага падарожжа злажыць багом ахвяры. Але на другі дзень, калі адбываліся чарговыя адведзіны святыні Весты, сталася здарэнне, якое спрычыніла змену ўсіх намераў. Нэрон не верыў у багоў, але баяўся іх, злашча таёмная Веста праймала яго такім жахам, што перад абліччам боства і святога агню дыба сталі валасы, шчаміліся зубы, прабеглі дрыготы па ўсім целе і асунуўся на рукі Вініцію, які прыпадкам стаяў тут жа ззаду. Вынеслі хутка яго з святыні і адправадзілі на Палатын, дзе, хоць хутка апытамнеў, пралежаў у пасцелі цэлы дзень. Агалосіў зараз жа здзіўленым прысутным, што намер выезду адкладае на пасля, боства бо перасцерагло яго таёмна, каб не спяшаўся. Цераз гадзіну ішла ўжо вестка публічна па ўсім Рыме: бачачы сумных мілых грамадзян, цэзар застаецца з імі, моў бацька з дзецьмі, каб дзяліць з імі ўцехі і долю. Народ, абрадаваны блізкімі ігрышчамі і дзяльбою збожжа, стоўпіўся грамадна перад Палатынскаю брамаю, вітаючы на гонар боскага цэзара, а той, перарваўшы гульні ў косці з аўгустыянамі, адазваўся:

— Так! Трэ было адкласці. Егіпет і ўладства на Ўсходзе, суджанае мне, не міне мяне, дык не прападзе й Ахайя. Загадаю пракапаць Карынфскі істм, а ў Егіпце паставім такія помнікі, пры велічы якіх піраміды змалеюць да памераў дзіцячых цацак. Загадаю збудаваць Сфінкса большага ў сем разоў ад таго, што ля Мэмфісу глядзіць у пустыню, але меншым ён аблічча маё. Вякі наступныя ўспамінацімуць толькі аб ім ды аба мне.

— Збудаваў ты сабе ўжо помнік сваімі вершамі, большы не ў сем, а тройчы па сем разоў ад піраміды Хеопса, — падхапіў Пятроні.

— А песняй? — чакаў Нэрон.

— На жаль, каб жа было магчымым збудаваць табе такую статую, як статуя Мемнона, якая б адзывалася тваім голасам пры ранняй зарніцы! Моры, амываючыя Егіпет, былі б пакрыты павек вякоў роем караблёў, з якіх грамады трох частак свету раскашаваліся б тваёй песняй.

— На жаль, хто ж гэта патрапіць? — адказвае Нэрон.

— Але можаш загадаць вырэзьбіць з базальту сябе на квадразе.

— А праўда! Зраблю гэта!

— Зробіш дар чалавецтву.

— У Егіпце звянчаюся з Лунаю, што аўдавела, і буду сапраўды богам.

— А нам аддасі ў жоны зоры, мы ўтворым новае сузор’е, якое звацімца сузор’ем Нэрона. Вітэлія, аднак, ажані з Нілам, хай плодзіць бегемотаў. Тыгэліну падаруй пустыню, будзе тады валадаром шакалаў.

— А мне што? — пытае Ватыній.

— Хай багаславіць цябе Апіс! Справіў нам такія ігрышчы ў Бэнэвэнце, што нельга табе абы-чаго жадаць: зрабі пару ботаў Сфінксу, якому дранцвеш лапы падчас сядравых расістых ночаў, а пасля плясцімеш лапці кало-

сам, старажучым алеі перад святынямі. Кожны там знойдзе сабе занятак. Даміцый Афер, напрыклад, будзе скарбнікам, ведамы з сумленнасці. Цэзар, люблю твае летуценні пра Егіпет, і адклад выезду выклікае ў мяне сум.

Нэрон кажа:

— Вашы смяротныя вочы нічога не бачылі, бовства бо робіцца невідучым для каго захоча. Бачыце, калі быў я ў святыні Весты, яна сама стала ля мяне й кажа мне ў самае вуха: «Адкладзі выезд». Сталася гэта так раптоўна, што я аж жажнуўся, хоць за такую відавочную апеку багоў нада мною павінен быў бы я быць удзячным.

— Усе мы жажнуліся, — адазваўся Тыгэлін, — а вьсталка Рубрыя аж абамлела.

— Рубрыя! — дзівіцца Нэрон. — Як жа снежную яна мае шыю!

— Але чырваніцца, на цябе гледзячы, боскі цэзару...

— Так! Скеміў гэта і я. Гэта дзіва! Вьсталка! Ёсць нешта боскае ў кожнай вьсталцы, а Рубрыя надта ж прыгожая.

Ды задумаўся на хвіліну, пасля пытае:

— Скажэце вы мне, чаму людзі больш баяцца Весты, чым іншых багоў? У чым тут справа? От мяне самога жах пераняў, хоць я і найвышэйшы святар. Памятаю толькі, што ўпаў ніцма і быў бы рынуў на зямлю, каб хтось не падтрымаў мяне. Хто мяне падхапіў?

— Я, — адказаў Вініць.

— Ах! Ты, «строгі Арэсе»? Чаму не быў у Бэнэвэнце? Казалі мне, што хворы, і сапраўды твар маеш зменены. Ага! Чуў я, што Кратон хацеў цябе замардаваць? Ці то праўда?

— Праўда — і зламаў мне руку, але я абараніўся.

— Зламанаю рукою?

— Дапамог мне адзін барбар, які быў дужэйшы за Кратона.

Нэрон уставіў у яго здзіўленыя вочы.

— Мацнейшы за Кратона? Шкелі строіш? Кратон быў наймацнейшы чалавек на свеце, а цяпер ёсць Сыфакс з Этыёпіі.

— Кажу тое, што бачыў собскімі вачыма.

— Кажы, дзе тая перла? Мо стаўся каралём Немарэнскім?

— Не ведаю дзе, згубіў з вачэй.

— Не ведаеш наг, з чыйго народу?

— Я ж меў зламаную руку, дык нельга было яго распытаць.

— Пашукай ты мне яго.

На гэта Тыгэлін:

— Я за гэта вазьмуся.

Але Нэрон далей гаварыў Вініцію:

— Дзякуй табе, што падтрымаў мяне. Мог, падаючы, разбіць голаў. Калісь добры з цябе быў кумпан, але ад часаў вайны й службы пад Карбулонам здзічэў ты нейк, і рэдка цябе спатыкаю.

І, памаўчаўшы крыху, гаварыў зноў:

— А як жа маецца твая... танклявая малодухна... у якую ты быў закахаўся? Я ж адабраў яе ў Аўлаў для цябе...

Вініць здэтынаваўся, але Пятроні ў тым жа моманце падаспеў яму на помач:

— Іду ў заклад, доміне, што забыў. Ці не бачыш, як спудлаваўся? Пытай у яго пра тое, колькі іх было ад тае пары, а не ручаю, ці і на гэта патрапіць адказаць. З Вініціяў добрыя ваякі, але ўдалейшыя йшчэ пеўні. Ім трэ цэлыя статкі. Укарай яго за тое, доміне, не запрасі на банкет, які Тыгэлін абяцае зладзіць на твой гонар над сажалкай Агрыпы.

— Не, не зраблю гэтага, спадзяюся на Тыгэліна, што там якраз статкаў будзе ўдоваль.

— А ці ж дазволю, каб быў недахоп харытак там, дзе будзе Амур? — запэўнівае Тыгэлін.

Нэрон пачаў жаліцца:

— Нуда мне дакучае! Застаўся я з волі багіні ў Рыме, але не магу яго цярапець. Выеду да Анцыюма. Цесна мне ў гэных вузкіх вуліцах, сярод гэтых старых дамшчаў ды занеахаеных завулкаў. Смуродам цягне аж сюды, пад мой дом і сады. Ах, каб землятрус зруйнаваў Рым, каб які загневаны бог зраўнаваў яго з зямлёй, вось тады паказаў бы я вам, як трэ будаваць горад — сталіцу свету і маю.

— Цэзар, — адзваеца Тыгэлін, — кажаш, каб які разгневаны бог знішчожыў горад, ці так?

— Так, дык што?

— Або ж ты не бог?

Нэрон махнуў нядбала рукою й дадаў:

— Пагледзімо, што нам уладзіш на ставах Агрыпы. Потым выеду да Анцыюма. Вы ўсе замалыя, каб зразумець, што мне трэба рэчаў вялікіх, — гэта сказаўшы, прыжмурыў вочы, даючы праз гэта знаць, што патрабуе супачынку. І аўгустыяне пачалі разыходзіцца. Пятроні выйшаў разам з Вініціем і кажа яму:

— Дык, знача, ты запрошаны на забаву. Рудабароды выракся падарожжа; але затое будзе шалець больш, чым калі, і буяніць па горадзе, бы ў собскім доме. Старайся й ты знайсці ў шаленстве забыццё. Бо й ну яго! Мы ж пакарылі свет, дык і можам гуляць! Удалы з цябе, Марк, малойца, дзеля таго, у прыватнасці, я і люблю цябе так. На Дыяну Эфескую! Каб ты мог палюбавання сваімі зрослымі бровамі ды сваім воблікам, у якім значна старая кроў квірытаў! Тыя ўсе выглядаюць пры табе, бы вызвольнікі. Так! Каб не тая дзікая навука, Лігія была б сяння ў тваім доме. І што ж, мо йшчэ мне даказацімеш, што гэта ня ёсць ворагі жыцця і людзей?.. Абышліся з табою па-людску, за гэта можаш быць ім удзячны, але я на тваім мейсцы зненавідзеў бы тую навуку, а шукаў бы раскошы там, дзе льго яе знайсці. Ты прыгожы хлапец, кажу зноў табе, а Рым роіцца ад разлучніц...

— Бярэ мяне дзіва, што табе ўсё гэта яшчэ не абрыдла, — адказаў Вініць.

— Хто табе гэта казаў? Мне дык даўно гэта збрыдла, але ж я не ў тваіх гадох. Дый я маю іншую жылку, якое табе недахоп: люблю кніжкі, якіх ты не любіш, люблю паэзію, якая цябе нудзіць, люблю мастацтва, гэмаў ды шмат рэчаў, на якія ты й глядзець нат не хочаш, маю боль у крыжы, якога ты не маеш, і ўрэшце, я знайшоў Эўніку, а ты нічога падобнага не знайшоў... Я раскашуюся дома архітворамі, але з цябе ніколі не зраблю эстэты. А ведаю, што ў жыцці нічога больш не знайду апрача таго, што знайшоў, ты сам не ведаеш, што заўсёды яшчэ чагось спадзяешся й шукаеш. Каб табе прыдарылася смерць, ты б пры цэлай сваёй адвазе й летуценнях паміраў бы з жahlівым здзіўленнем, што трэба развітвацца з светам, а я прыняў бы яе, як чаканую, будучы пэўным, што няма на ўсім свеце такіх ягадак, якіх бы я ўжо не каштаваў. Не спяшаюся, але не буду таксама й ацягацца, пастараюся толькі, каб было весела да астатку. Ёсць на свеце вяселья скептыкі. Стоікі дык мне выдаюцца глупымі, але стоіцызм прынамсі гартуе, а от твае хрысціяне ўводзяць на свет сум, які ёсць тым у жыцці, чым дождж у прыродзе. Ці ты ведаеш, аб чым я даведаўся? На забавах Тыгэлінавых з'явіцца люпанарыі, а ў іх будуць жанчыны з найпершых дамоў у Рыме. Няўжо не знойдзецца хоць адна красуня, якая б здолела цябе пацешыць? Будуць і такія дзяўчаты, што першы раз выступяць на свет як... німфы. Такое нашае рымскае цэзарства... Цёпла ўжо. Паўдзённы вецер сагрэе воды і не спрышчыць цела нагіх балаўніц. А ты, Нарцысе, ведай, што не знойдзецца ні адна, якая б ад цябе баранілася. Ні адна, хоць бы гэта была вясталка.

Вініць удараўся даланёю на лбе, як чалавек, не могучы адвязацца ад аднае назойлівае думкі.

— І трэба ж шчасце на такую мне было натрапіць!

— А хто ж гэта спрычыніў, як не хрысціяне! Але людзі, якіх сымболом ёсць крыж, не могуць быць іншымі. Слухай. Грэцыя была прыгожай і стварыла мудрасць свету, мы стварылі сілу, ну а што створыць гэная навука? Калі ведаеш, дык расталкуй мне, бо — на Палукса! — не магу дадумацца.

Вініць паціснуў плячыма:

— Ты, відаць, баішся, каб я не стаўся хрысціянінам.

— Баюся, каб сабе жыццё не завязаў. Калі не патрапіш быць Грэцыяй, будзь Рымам: ўладай і гуляй! Шалы нашыя маюць свой сэнс, што ў іх менавіта змяшчаецца такая думка. Рудабародага не люблю, бо ёсць грэкам-блзнам. Каб пачуваў сябе рымлянінам, меў бы толк, дазваляючы сабе на буянства й шалы. Пабажыся, што калі, вярнуўшыся цяпер, застанеш каго з хрысціян, высалапіш яму язык. Калі гэта будзе лекар Глаўк, дык ён нат і не здзівіцца. Да пабачэння на ставе Агрыпы.

XXXI

Рэторыяне акружалі берагавы гай над ставам Агрыпы, каб натоўп не перашкаджаў цэзару і гасцям ягоным, усё бо, што толькі было ў Рыме багацейшае, культурнейшае ці прыгажэйшае, пагалоска прыцягнула на той банкет, якому роўнага йшчэ не было ў дзях гораду... Тыгэлін намагаўся цэзару адудзячыцца за адложанае падарожжа ў Ахайю і адначасна перавышыць усіх гасціннасцю перад Нэронам ды даказаць яму, што ніхто так яго не патрапіць весяліць. Дзеля гэнай мэты, будучы яшчэ з цэзарам у Неапалі, а пасля ў Бэнэвэнце, рабіў падрыхтоўку, высылаў загады, каб з найдальшых краёў свету дастаўлялі зьяры, птаства, рэдкія рыбы й расліны, не забываючы пра дарагі посуд і тканіны, якія меліся ўпрыгожыць баль. Даходы з цэлых правінцыяў ішлі на аплату шалёных помыслаў, але магутны фаварыт на гэта не патрабаваў аглядацца. Уплывы ягоныя раслі з кожным днём. Тыгэлін, можа, і не быў яшчэ мілейшым Нэрону за іншых, але рабіўся штотраз неабходнейшым. Пятроні далёка перавышаў яго элеганцыяй, розумам, досціпам і ў гутарках лепш умеў весяліць цэзара, але, на сваё няшчасце, перавышаў у гэтым і цэзара, дык разбуджаў у ім зайздасць. Не ўмеў таксама быць ува ўсім знадобным, і цэзар баяўся ягонага суду, дзе расходзілася пра густ, а з Тыгэлінам чуўся свабадней. Самае прымавіска — *arbiter elegantiarum*, якім адзначалі Пятронія, дражніла Нэронава самалюбства, бо і каму ж, калі не яму самому, яно павінна належацца? Тыгэлін меў, аднак, настолькі толку, што ўсведамляў сабе свае недахопы і, не могучы канкураваць ані з Пятроніем, ані з Люканам, ані з іншымі паходжаннем, талентамі, навукай — пастанавіў закасаваць іх прадажнасцю сваіх слуг, а найбольш збыткоўнасцю, каб і ўява Нэрона была тым ачаравана.

Банкет загадаў урыхтаваць на прасторным плаваючым пароме. Берагі яго былі прыбраныя ў маляўнічыя перліста-радульныя слізіяніцы. Па баках групкі пальмаў, гайкі лотасу й расцвіўшых ружаў, з-пад якіх б’юць пахнідлавыя вадалівы, статуі бостваў ды залатыя або срэбныя клеткі, поўныя рознаколернага птаства. Пасярэдзіне высіцца велізарны з сірыйскае пурпury на высокіх (каб не захіляць, бач, віду) срэбных слупох балдахін, а пад ім блішчаць, моў сонца, сталы, прыгатаваныя для бяседнікаў, яны аж угінаюцца ад александрыйскага шкла, крышталяў і сталовага проста бясцэннага знадоб’я, нарабаванага ў Італіі, Грэцыі й Малой Азіі. Паром, выглядаючы з сваімі зараснікамі на нейкі востраў ці плаваючы парк, звязаны быў залатымі і пурпуровымі шнурамі з лодкамі на манер рыбаў, лебядзяў, фламінгаў і чаек, у якіх пры калярных вёслах сядзелі нагія весляры і вясляркі чароўнай красы, з валасамі, укарбаванымі на ўсходні манер або аплеценымі залатымі сеткамі. Прыбывае

Нэрон з Папеяй і аўгустыянамі, падплывае да галоўнага плыта і садзіцца пад пурпуровым навесам, лодкі ўзварушаюцца, вёслы ўдараюць па вадзе, напружыняюцца залатыя шнуры, і паром з банкетнікамі пачынае паволі плаваць кругом па сажалцы. Акружаюць яго і іншыя плыты, поўныя цытрыстак і гарфістак, ружовае цела якіх на блакітнай аснове неба й вады з залатымі водблескамі інструментаў, казаў бы, усмоктвае ў сябе тыя блакіты й водбліскі, лілавее, цвіце, бы кветкі. З прыбярэжных гаяў і дзівосных буданоў, папрыбудоўваных знарок у гушчарах, адазваліся таксама водгукі музыкі і песні. Зайграла ваколіца, зашумелі гаі, рэха разнесла тоны труб і рагоў. Сам цэзар, сядзячы між Папеяй і Піфагорам, дзівячыся ўцешліва, злашча з маладых нявольнічак, паўбіраных за сырэны ў зялёнай, сеткавай лушцы, не шкадаваў пахвалы Тыгэліну. Паводле звычкі паглядаў, аднак, на Пятронія, каб пачуць ацэну «арбітра», але той не надта захапляўся, а запытаны, адказаў сухадушна:

— Я думаю, доміне, што дзесяць тысяч нагіх дзявіц робіць меншае ўражанне, чым адна.

Цэзару ўсё ж такі падабаўся «плаваючы банкет», бо ён быў навіною. І стравы былі так збытکوўна-вынайдаваныя, што і мудронасць Апіцыя самлела б, на іх глядзячы; а віна столькі гатункаў, што Атон, які падаваў яго ў васьмідзесяці гатунках, ад сораму пад вадку схваўся б, каб угледзеў такую пышнату. За стол апрача жанчын заселі самі аўгустыяне, сярод іх Вініць, зацьмяваючы ўсё сваёю красою. Калісь постаць і твар ягоны занадта выглядалі па-ваяцку, памундуроваму, цяпер жа перажыванні душы ды фізічны боль настолькі надавалі выразнасці ягоным рысам, як бы прайшла па іх далікатная рука рэзьбяра. Скура ягонага твару згубіла даўнейшую цьмянасць, але засталіся ейныя залатыя полыскі нумідыйскага мармуру. Вочы пабольшалі ды пасумнелі. Толькі торс застаўся той жа самы, статны, магутны, як бы створаны пад панцыр, а над гэным торсам легіяністага віднела галава грэцкага бога або прынамсі вырафінаванага патрыцыя з адухоўленым і распрыгожым тварам. Пятроні, кажучы яму, што ніякая з аўгустыянак і не патрапіць і не захоча ад яго бараніцца, гаварыў як знаўца. Пажыралі яго цяпер вачыма ўсе, не вылучаючы ані Папеі, ані вясталкі Рубрыі, якую цэзар жадаў мець на банкете.

Марожанае ў горскіх снягох віно хутка разагравала сэрцы й галовы бяседнікаў. З прыбярэжнай гушчары высоўваліся штотым новыя лодкі ў форме палявых конікаў і бабак. Блакітная шыба ставу выглядала як бы яе хто ўсыпаў пялюсткамі кветак або як бы яе абсели матылькі. Над лодкамі тут і там папрывязаны былі на срэбных і сініх ніцях ці шнуркох галубкі ды іншыя птушкі з Афрыкі й Індыі. Сонца прабегла ўжо большую частку небасхілу, але дзень, хоць банкет адбываўся ў пачатку маю, быў цёплы, а нат гарачы. Вадзяная гладзь хвалявала ад рытмічных пад музыку веславых удараў, у паветры ані лягонькага подыху ветру, гаі стаялі непарушна, бы заслуханія й загляджаныя ў тое, што дзеелася на вадзе. Плытва кружыла ўсцяж па сажал-

цы, несучы штораз больш п'яных і разгамоненых бяседнікаў. Яшчэ не адбылося й паловы банкету, а ўжо госці не пільнавалі парадку, у якім заселі пры сталае. Сам цэзар паказаў прыклад, бо, устаўшы, загадаў Вініцію аддالیцца ад Рубры, з якой ён сядзеў, і, заняўшы ягоны трыклініюм, пачаў ёй штось нашэптваць на вуха. Вініць апынуўся ля Папеі, якая зараз выцягнула да яго руку, просячы, каб запяў ёй адхіленую накідку, а калі выканаў гэта крыху дрыжачымі рукамі, здарыла яго з-пад сваіх доўгіх век як бы сарамяжлівым зірком і страпянула сваёй залатой галованькай, моў пярэчачы нечаму. Тым часам сонца станавілася штораз большым, чырванейшым і паволі кацілася за вяршаліны гаяў; госці па большай частцы былі зусім п'яныя. Паром кружыў ужо ля самых берагоў, на якіх сярод зараснікаў і кветак відаць былі грамады людзей, паўбіраных за фаўнаў ці сатыраў, граючых на флейтах, мультанках і бубянцох, а таксама гурткі красуняў, прадстаўляючых німфы, дрыяды і гамадрыяды. Сутунела. Падняліся воклічы на гонар Луны. Гаі азарыліся тысячамі лямпаў. З прыбярэжных люпанарыяў бухнулі касулі святла, на тэрасах паказаліся новыя грамады гэтаксама паўнагіх жон і донек першарадных рымскіх родаў, прыманьваючыя любоснымі ківомігамі бяседнікаў. Плытва прыстала ўрэшце да берагу. Цэзар і аўгустыяне разбегліся па гаёх, люпанарыях, альтанах, акрытых гушчарою, утуленых у пячурах, крыніцах і вадалівах. Апанаваў усіх шал; ніхто не ведаў, дзе дзеўся цэзар, хто сенатар, хто рыцар, хто танцор або музыкант. Сатыры і фаўны пачалі ганяць распешчаных німфаў. Ламацілі тырсамі лямпы, каб загаслі. Некаторыя закуткі гаю агарнула ўжо цемра. Усюды крыкі, рогат, шэпт, стогн ззяханых людскіх грудзей. Рым іставетна падобных рэчаў яшчэ не бачыў.

Вініць не быў так п'яны, як калісь на банкеце цэзара, дзе была Лігія, але і яго зачаравала і ўпаіла ўсё, што тут чаўплося, авалодала ім жада раскошы. Выбегшы ў лес, імчаўся разам з іншымі, цікуючы-любуючы, каторая з дрыядаў пакажацца яму прыгажэйшай. Імчаліся перад ім з песнямі й крыкам штораз новыя іхнія статкі, ганяныя фаўнамі, сатырамі, сенатарамі, рыцарамі ды адгалоссем музыкі. Згледзеўшы ўрэшце карагод любак на чале з адною, прыбранаю за Дыяну, скочыў да іх, каб бліжэй прыгледзецца багіні. І нагла сэрца яму замерла ў грудзёх — здалося яму, быццам стаіць перад ім з месца на галаве ў арэоле багінькі Лігія.

Малодухны акружылі яго карагодам, а цераз момант, жадаючы, мабыць, заманіць яго ўдагонкі за імі, пусціліся наўцёкі, бы статак сарнаў. Але ён ані дрыгнуў з мейсца, стаяў, сэрца ў ім іграла, замёр оддых, бо хоць пазнаў, што Дыяна не была Лігіяй і зблізка не была нат да яе падобнай, моцнае ўражанне спаралізавала яму сілы. Нараз агарнула яго туга па Лігіі так магутная, якой ніколі яшчэ ў жыцці не меў, і каханне хлынула яму новай хваляй у сэрца. Ніколі яму не выдавалася Лігія больш даражэйшай, нявіннай і так каханай, як у гэным лесе дзікае распусты. Нядаўна сам жадаў піць з гэнае чары і занурыцца ў

разнузданасці й бессаромнасці, а цяпер вось напоўніла яго брыдасць і загіджанне. Чуе, як душу ягоную цісне агіда, грудзі шукаюць паветра, а вочы — зорак, не зацэненых гушчарою таго страшнага гаю, і вырашыў уцякаць. Але ледзь крануўся з мейсца, забягае дарогу нейкая постаць з захіленаю галавою, хапае даланямі за плечукі яго й пачынае абліваць гарачым шэптам яму твар:

— Люблю цябе!.. Хадзі!.. Ніхто нас не ўгледзіць, хутчэй!

Вініць схамянуўся:

— Хто ты?

Прытулілася да яго грудзьмі і налягае далей:

— Хутчэй! Глядзі, нікога няма, а я цябе люблю! Хадзі!

— Хто ж ты? — паўтараў Вініць.

— Згадай!..

Гэта кажучы, прыціснула праз заслону вусны да ягоных вуснаў, цягнучы адначасна да сябе ягоную галаву, аж урэшце з недахопу паветра адарвала вусны ад яго.

— Ноч кахання!.. Ноч забыцця!..— гаварыла, ловячы паветра.— Сяня — можна!.. Бяры мяне!..

Вініця той цалунак апёк і напоўніў яго новай абрыдай. Душа і сэрца ягоныя былі не тут, нічога на цалусенькім свеце для яго не існавала, апроча Лігіі. Дык, адсунуўшы рукою замаскаваную постаць, кажа:

— Хто б ты ні была, я кахаю іншую, не хачу цябе.

А яна нахіліла да яго голаў:

— Адхілі заслону...

Нараз зашапацела лісце недалёкіх міртаў; постаць знікла, як сонная мара, здалёк толькі дакацілася рэха смеху дзіўнага, злавеснага. Перад Вініціем стаяў Пятроні.

— Чуў, чуў і бачыў,— адазваўся.

На гэта Вініць:

— Хадзем адгэтуль!..

І пайшлі. Мінulé зіяючыя святлом люпанарыі, гай, ланцуг конных прэторыянаў і знайшлі лектыкі.

— Зайду да цябе,— кажа Пятроні.

Селі разам у лектыку. Усю дарогу маўчалі. Аж толькі ў атрыюме Вініцьевага дому Пятроні адазваўся:

— Ці ведаеш, хто гэта быў?

— Рубрыя? — спытаў, сцяпянуўшыся на ўспамін, што Рубрыя была вьсталкай.

— Не.

— Дык хто?

Пятроні зніжыў голас:

— Агонь Весты зняслаўлены, бо Рубрыя была з цэзарам. А з табою гаварыла...

Тут дакончыў яшчэ ніжэй:

— Дзіва аўгуста.

Настала маўчанне.

— Цэзар, — кажа далей Пятроні, — не ўмеў перад ёю ўтоіць сваёй жады да Рубрыі, дык ныйначай хацела адпомсціцца, а я перашкодзіў вам таму, што калі б, пазнаўшы аўгусту, адварнуўся ад яе, дык згінуў бы без ратунку. Ты, Лігія, а можа, і я.

Вініць ускіпеў:

— Агорклі мне ваши банкеты, Рым, цэзар, Тыгэлін, аўгусты ды вы ўсе! Я душуса! Не магу тут жыць! Не магу! Разумееш мяне?

— Траціш голаў, меру, толк!.. Вініць!

— Кахаю яе адну ў свеце!

— Ну дык што?

— Дык не хачу іншага каханья, не хачу вашага жыцця, ваших баляў, вашае бессаромнасці й вашых злачынстваў!..

— Што з табою? Ці не хрысціянін ты?

А юнак ашлапіў даланямі голаў і паўтараў, як бы з распачы:

— Яшчэ не! Яшчэ не!

XXXII

Пятроні ішоў дадому, паціскаючы плячыма і моцна незадаволены. Сцяміў цяпер і ён, што перасталі з Вініціем разумецца, што душы іхнія разыйшліся зусім. Калісь Пятроні меў на маладога ваяка вялікі ўплыў. Ува ўсім быў для яго ідэалам, і часта некалькіх іранічных слоў ягоных даволі было, каб ад чаго-небудзь Вініція паўстрымаць або да чаго заахвоціць. Сяння з таго не засталася й заваду так далёка, што Пятроні не спрабаваў нат даўніх спосабаў, чуючы, што ягоная дасціпнасць ды іронія саслізнуцца без выніку з новых наслаенняў, якія на душу Вініція наляжыла каханне й сутычнасць з таёмным хрысціянскім светам. Дазнаны скептык зразумеў, што згубіў ключ да гэнай душы. Вось гэта выклікала ў ім незадавальненне, а нат і трывогу, уздоеную шчэ здарэннямі апошняя ночы. «Калі прымха аўгусты ёсць трывалай жадою, — разважаў Пятроні, — дык будзе адно з двух: або Вініць спакусіцца і можа, папаўшыся, згінуць, або (*і гэта больш верагодна*) упрэцца, і ў такім выпадку згуба ягоная немінучая, а з ягонай, можа быць, і мая, хоць бы й дзеля таго, што ён мой сваяк, ды што аўгуста, зненавідзеўшы ўсю нашу радню, перакіне вагу свайго ўплыву на бок Тыгэліна...» І так і гэтак было дрэнна. Пятроні быў чалавекам адважным і смерці не баяўся, але, нічога ад яе не спадзеючыся, не хацеў яе выклікаць. Пасля доўгай надумы вырашыў: най-

лепш і найбеспячней будзе выслаць Вініція з Рыму ў дарогу. Ах, каб мог даць яму Лігію ў дарогу на дадатак, даў бы з радасцю! Але й так спадзяваўся, што не надта цяжка будзе яго намовіць. Тады распусціў бы на Палатыне вестку пра хваробу Вініція і аддаліў бы ад яго небяспеку ды і ад сябе. Аўгуста хіба ж не ведала, ці Вініць пазнаў яе; магла думаць, што не, дык самагоднасць не надта ўцярпела. Інакш, аднак, магло быць у будучыні, і трэба было б забяспечыцца. Пятроні перадусім маніўся справу адварнуць, бо меркаваў, што калі цэзар раз ужо рушыць у Ахайю, тады Тыгэлін, прафан мастацтва, сыйдзе на другі план і страціць уплыў... У Грэцыі Пятроні не меў сабе канкурэнтаў.

Прымеж таго пастанавіў мець вока над Вініціем і заахвочваць яго ў дарогу. Праз колькінаццаць дзён разважаў нат аб тым, што, калі б выстараўся ў цэзара эдыкт і выгналі хрысціян з Рыму, дык Лігія пойдзе разам з іншымі вызнаннікамі Хрыста, а за ёю і Вініць. Тады ўжо непатрэбна будзе й намаўленне. А сама справа была магчымай. Гэта ж не так яшчэ даўно, калі жыды паднялі забурэнне з нянавісці да хрысціян, цэзар Клаўдый, не ўмеючы адрозніць адных ад другіх, выгнаў жыдоў. Дык чаму б Нэрон не выгнаў хрысціян? У Рыме было б вальней. Пятроні пасля таго «плаваючага банкету» часта спатыкаўся з Нэронам і на Палатыне, і ў іншых дамох. Падсуліць яму падобную думку было лёгка, бо цэзар не ўпіраўся ніколі злыбедным ці шкодным на каго нагаворам. Раздумаўшы добра, Пятроні ўлажыў сабе цэлы план. Вось жа, запросіць цэзара на прыгатаваны ў сябе банкет і на ім схіліць яго, каб выдаў эдыкт. Спадзяваўся нат, што цэзар даручыць яму выкананне. Тады б выправіў Лігію з належным каханцы Вініціевай гонарам і спагадай, напрыклад, у Байэ, і хай бы там сабе кахаліся й гулялі ў хрысціянства колькі заўгодна.

Тым часам часта адведваў Вініція, раз дзеля таго, што пры цэлым сваім рымскім эгаізме не мог адвыкнуць ад яго, а па-другое — каб набухторваць яго ў дарогу. Вініць прыкідваўся хворым і не паказваўся на Палатыне, дзе штодня радзіліся іншыя намеры. Некаторага дня Пятроні чуе ўрэшце ад самога цэзара станоўкі загад, што цераз тры дні выбіраецца ў Анцыюм, і зараз назаўтра пайшоў паведаміць аб гэтым Вініція.

А той паказвае яму спіс асобаў, запрошаных да Анцыюма, які рана прынёс яму цэзараў вызвольнік.

— Ёсць тут і маё прозвішча, — кажа, — ёсць і тваё. Вярнуўшыся, застанеш такі самы й дома.

— Каб мяне не было між запрошанымі, — адказаў Пятроні, — дык значыла б, што трэба памерці, але не спадзяюся гэтага перад выездам у Ахайю. Буду Нэрону занадта патрэбны.

Пасля, перагледзеўшы спіс, адзываецца:

— Нядаўна вярнуліся ў Рым, ды вось зноў трэба развітацца з ім і цягнуцца да Анцыюма. Але трэба! Бо гэта не толькі запросіны, гэта адначасна й загад.

— Ну а каб хто не паслухаў?

— Атрымаў бы іншага роду позву: каб выбіраўся ў значна далейшую дарогу, у такую, з якое ўжо не вернецца. Ой, шкада, што не паслухаў ты мае рады й не выехаў, пакуль было льго! Цяпер мусіш ехаць да Анцыюма.

— Цяпер мушу да Анцыюма... Бач, во ў якіх мы часах жывем і якія мы нявольнікі!

— Гэта аж толькі сяння ты скеміў?

— Не. Але, бач, ты ж мяне пераконваў, што хрысціянская навука ёсць непрыяцелькай жыцця, бо яго быццам звязвае. А ці ж могуць быць пути цвярдзейшыя, чым тыя, што мы носім? Кажаш, Грэцыя дала мудрасць і красу, а Рым — сілу. Дзе ж наша сіла?

— Закліч сабе Хілона, не маю сяння ахвоты філізафаваць. На Геркулеса! Не я спрычыніў гэтыя часы, і не я за іх буду адказным. Гаворам пра Анцыюм. Ведай, што чакае цябе там вялікая небяспека, лепш бы мо было табе здужацца з тым Урсусам, што задушыў Кратона, чым туды ехаць, а аднак не можаш не ехаць.

Вініць махнуў рукою й кажа:

— Небяспека! Мы ўсе блукаемся ў пошме смерці, і кожны момант чыя-небудзь галава занураецца ў той цьме.

— Вылічаціму табе ўсіх, што мелі крыху розуму, і дзеля таго няма часаў Тыбэрыя, Калігулы, Клаўдыя, якія дажылі васьмідзесятых або дзевяцьдзесятых гадоў. Вазьмі, напрыклад, такога Даміцыя Афры. Ён жа спакойна састарэўся, хоць цэлае жыццё быў злодзеям і злыднем.

— Можа, дзеля таго! Можа, менавіта дзеля таго! — адзначыў Вініць.

Потым узяў спіс і пачаў вылічаць:

— Тыгэлін, Ватыній, Афрыканскі Сэкст, Рэгул Аквілін, Сулій Нэрулін, Эпр Марцэл і ім падобныя! Банда злыдняў і канярэзаў!.. І сказаць, што яна валадарыць светам!.. Ці не лепш ім было б авозіць якое егіпскае ці сірыйскае боства па мястэчках, бандурыць у сіністры і зарабляць на хлеб варажбою ці скокамі, галабокам?..

— Або вадзіць малпы на матузе, сабак, што ведаюць лік, ці асла з дудою, — дадаў Пятроні. — Усё гэта праўда, але гаворам аб важнейшых рэчах. Вазьмі лоб у жменю і слухай: сказаў я на Палатыне, што ты хворы й не можаш выходзіць з дому, прымеж таго, прозвішча тваё ў спісе стаіць, гэта значыць, хтосьці не павярнуў маёй інфармацыі і пастараўся цябе ўпісаць знарком. Нэруну ты не патрэбны, бо аб цыркавым гайсанні з табою, вайсковым, гаварыць не будзе, а аб музыцы й паэзіі ты не маеш паняцця. Вось жа, упісала цябе ныйначай Папея, а гэта значыць, ейная похач не была пералётным аганьком, яна жадае цябе здабыць.

— Адважная з яе аўгуста!

— Адважная іставетна, бо можа цябе згубіць без ратунку. А бадай бы Венус натхніла яе іншым каханнем, але пакуль ёй хочацца цябе, мусіш быць вельмі асцярожным. Рудабародаму яна ўжо забрыднела, жадае сяння ўжо Рубрыю або Піфагора, але праз уласнае сабетніцтва спагнаў бы мсту на вас.

— У гаю я не ведаў, што гэта яна да мяне прыставала, але ж ты падслухоўваў і ведаеш, што я адказаў ёй — кахаю іншую, не хочу яе.

— Заклінаю цябе на ўсе багі, не губі тае крошкі толку, якую табе йшчэ хрысціяне пакінулі. Як можна сумнявацца, маючы выбар між згубаю праўдападобнаю і пэўнаю? Ці ж я табе ўжо не казаў: калі зраніш самагоднасць аўгусты, няма ратунку? На Гадэс! Калі табе жыццё згоркла, дык лепш падрэж сабе зараз жылы або кінься на меч, бо як абразіш Папею, спаткае цябе смерць менш лёгкая. Калісь прыемна было з табою гутарыць! Пра што табе фактычна расходзіцца? Ці цябе кавалак адбудзе? Ці табе гэта перашкодзіць кахаць тваю Лігію? Памятай пры тым, што Папея бачыла яе ў Палатыне, і не цяжка будзе ёй здагадацца, для каго адпіхаеш так высокія ласкі. А тагды выцягне яе хоць з-пад зямлі. Згубіш не толькі сябе, але й Лігію! Зразумеў?

Вініць слухаў, як бы думваючы аб чым іншым, урэшце кажа:

— Я мушу бачыцца з ёю.

— З кім? З Лігіяй?

— З Лігіяй.

— А ведаеш жа, дзе яна?

— Не.

— Дык пачнеш зноў шукаць яе па старых магільніках ды на Затыбры?

— Не ведаю, але мушу яе бачыць.

— Добра. Хоць яна хрысціянка, але можа аказацца разважнейшай за цябе, а акажацца напэўна, калі не хоча твае гібелі.

Вініць паціснуў плячыма.

— Выратавала мяне з Урсусавых рук.

— Дык спяшайся, Рудабароды бо выезду адкладаць не будзе. Прысуды смерці можа выдаваць і з Анцыюма.

Але Вініць не слухаў. Напаўняла яго толькі адна думка — пабачыцца з Лігіяй, дык пачаў разважаць аб спосабах. Тым часам здарылася нагода, якая магла адхіліць усе цяжкасці. Назаўтра прыходзіць неспадзявана Хілон. Прышоў замораны і абдзёрты, з воўчым голадам уваччу. Служба аднак, маючы даўнейшы загад пускаць яго ў дом кожнай парою дня і ночы, не смела яго затрымоўваць, так што ўвайшоў проста ў атрыюм і, затрымаўшыся перад Вініціем, вітае:

— Хай багі дораць цябе несмяротнасцю і дзеляцца з табою ўладаю над светам!

Вініць спершку меў ахвоту выкінуць яго за дзверы, але падаспела думка, што грэк мае звесткі пра Лігію, і цікавасць змагла абрыду.

— Гэта ты? — спытаў. — Што з табою дзеецца?

— Дрэнна, сынку Ёвіша, — адказвае Хілон. — Сапраўдная цнота — гэта сяння тавар без попыту, і сапраўдны мудрэц мусіць быць рад і з таго, калі мае за што раз на пяць дзён абгладзіць баранюю лабаціну на паддашшы, запіваючы слязьмі. Ах, спадару! Усё, чым ты мяне абдарыў, выдаў на кніжкі ў Атрак-

та, а потым абакралі мяне, знішчылі: нявольніца, што мелася спісваць маю навуку, уцякла, забраўшы астанкі. Жабрак я, але падумаў сабе: да каго ж пайду, калі не да цябе, Сэрапісе, якога люблю, абагаўляю і за якога жыццём стаю!

— Чаго ж прыйшоў ды што прынёс новага?

— Па ўспамогу, Баалю, а прыношу табе маю нэндзу, мае слёзы, маю прывязанасць і ўрэшце весткі, якіх з любасці да цябе назбіраў. Памятаеш, спадару, што я табе калісь казаў, як адступіў нявольніцы боскага Пятронія адну нітку з пояса Венеры з Пафоса?.. Даведваўся цяпер, ці ёй дапамагло, і ты, сыну сонца, блізка тамтэйшаму дому, ведаеш, кім ёсць Эўніка. Маю яшчэ адну такую нітку. Захаваў яе табе, спадару.

Тут замоўк, спанатрыўшы гнеў у нахмураных бровах Вініція, і, хочучы ўпярэдзіць гром, пачаў хутка з другое бочкі:

— Ведаю, дзе жыве боская Лігія, пакажу табе дом і завулак.

Вініць паўстрымліва пытае:

— Дзе ж яна?

— У Ліна, старшага святара хрысціян. Яна там разам з Урсусам, а той па-ранейшаму ходзіць на працу да млынара, які завецца так, як твой вызвольнік, спадару, Дэмас... Так, Дэмас!.. Урсус працуе начамі, дык на тую прыгоду можа яго не быць... Лін стары... а ў доме, апрача яго, ёсць толькі яшчэ дзве пажылыя жанчыны.

— Скуль гэта ўсё ведаеш?

— Памятаеш, спадару, як хрысціяне мелі мяне ў руках і ашчадзілі. Глаўк памылкова думае, быццам я спрычыніў яму няшчасце, але, кажу, ашчадзілі мяне! Дык няма дзіва, што ўдзячнасцю напоўнілася маё сэрца. Я чалавек з даўных лепшых часаў. Вось жа, падумаў сабе: не гадзіцца заняхаць сваіх прыяцеляў і дабрадзеляў. Ці ж не было б грубасцю з майго боку, каб ніколі не папытаў пра іх, не праведаў, што дзеецца з імі, дзе жывуць ды як здаровыя? На Пасінуцкую Цыбулу! Не я да гэтага здольны. Устрымоўвала мяне спачатку гадка, каб не зразумелі пахібна маіх намераў. Але міласць, якую я меў да іх, аказалася большай за сумнівы, а злашча дадала мне льгі іхняе лёгкае сэрца, з якім прабачаюць усе крыўды. Перад усім, аднак, думаў аб табе, спадару. Апошняя нашая выправа скончылася няўдачай, а ці ж толькі сын Фартуны можа пагадзіцца з гэнай думкай? Дом стаіць наўзбоччы. Магчымеш яго акружыць нявольнікамі, што і мыш не выслізнецца. Эй, спадару, спадару! Захаці толькі, а ішчэ сянняшняй ночы тая вялікадушная князёўна будзе ў тваім доме. Але, калі гэтак станецца, не забудзь, што прычыніўся да таго бяздольны галодны сын майго бацькі.

Кроў хлынула Вініцію ў голаў. Спакуса раз яшчэ ўздрыгнула ягонай істотай. Так! Гэта быў спосаб, і гэтым разам спосаб пэўны. Хай раз урэшце здабудзе Лігію, хто ж яе ў яго здолее адняць? Хай раз урэшце Лігія станеца ягонай каханкай, нічога іншага ёй не застанеца, як быць ёю назаўсёды! Паляндра бяры тады ўсе навукі! Што яму тады значыцімуць хрысціяне разам з іхняй мі-

ласэрнасцю і пасумнаю верай! Ці ж не пара атрахнуцца ўжо ад гэтага ўсяго? Ці ж не пара пачаць жыць, як усе жывуць? Што рабіціме Лігія, як узгодніць сваю долю з сваёю навукай, дык таксама няважна. Гэта ўсё дрэнь! Важней за ўсё тое, што яна будзе ягонай ды яшчэ сяння. А гэта йшчэ пытанне, ці ў ейнай душы астоіцца тая навука, як пакаштуе новага жыцця, новае раскошы й настраў, якім мусіціме паддацца? А стацца гэта можа яшчэ сяння. Даволі затрымаць Хілона і выдаць на змярканні загады. І потым — раскоша бясконца! «Бо чым было маё жыццё? — гадаў Вініць. — Ныдзеннем, няўгашанай жадою, безадказным пытаннем». Такім спосабам ператне гэта і — канец усяму. Прыгадаў сабе, праўда, што даў ёй слова не падымаць на яе рукі. Але на што ж прысягаў? Не на багоў, бо ў іх ужо не верыў, не на Хрыста, бо ў Яго яшчэ не верыў. А калі б пачувалася пакрыўджанай, звянчаецца з ёю і такім чынам аплаціць ёй крыўду. Так! Мусіціме гэта зрабіць, бо яна ж уратавала яму жыццё. Тут у памяці той дзень, калі з Кратонам зрабіў на яе напад; вачамі ўявы ўгледзеў над сабою гіганцкі кулак Урсуса ды ўсё, што было потым. Уявіў яе над сваёю пасцеллю, у нявольніцкай вопратцы, прыгожую, моў боства, пелівую, раздобраную. Вочы ягоныя мімахоць пабеглі ў лярарыюм, дзе той крыжык-памятка. Няўжо за ўсё гэта адплаціць ёй новым нахабствам? Няўжо цягаціме яе за косы ў кубікуломе, бы нявольніцу? Ён патрапіць гэта зрабіць, ён, што не толькі пажадае, але й кахае яе, а кахае за тое менавіта, што яна такая, а не інакшая? І нагла зразумеў, што мала яе мець дома ды моцна прытуляць, ягонае каханне хоча нечага болей, хоча ейнае згоды, ейнае душы, ейнага кахання. Шчаслівы гэны дах, калі яна ўвойдзе пад яго дабраахвотна, шчаслівы дзень той, шчаслівае жыццё! Тады шчасце абаіх будзе як мора безбярэжнае, як сонца. Узяць яе сіламоц — гэта значыла б навекі забіць такое шчасце, сплюгавіць, загідзіць тое, што найдаражэйшае ў жыцці, наймілейшае.

Жудзь праняла яго на ўспамін аб гэтым. Зірнуў на Хілона, які, вытрашчыўшы на яго вочы, чухаўся пад лахманом неспакойна. Парвала яго страшэнная абрыда й жада растаптаць нагою такога дарадчыка, як гада. Маланкай бліснула воміг у гарачай суровай рымскай галаве думка:

— Не зраблю гэтага, што мне суліш, а каб не адыйшоў ты без адплаты, на якую заслужыў, загадаю зараз дамавым эргастулам даць табе трыста розаг.

Хілон збялеў. У прыгожым абліччы Вініція было столькі халоднае заўзятасці, што ані крошанькі нельга было сумнявацца ў сур'ёзнасці ягоных слоў. Дык у тым жа моманце ўпаў Хілон на калені і, сагнуўшыся ў клубок, пачаў енчыць:

— Як гэта, перскі валадару? За што?.. Піраміда ласкі! Калосе міласэрнасці! За што?.. Мне, старому, галоднаму, бяздольнаму... Я ж служыў табе... Так адудзячваешся?..

— Як ты хрысціянам, — адказаў Вініць і заклікаў вызвольніка.

Хілон кінуўся да ягоных ног і, канвульсійна абняўшы іх, маліў, смяротна бледны.

— Доміне, доміне!.. Я стары! Пяцьдзсят, не трыста... Даволі пяцьдзсят!.. Сто, не трыста!.. Злітуйся! Злітуйся!

Вініць адкапынуў яго нагою і выдаў загад. У адно імгненне ўбегла за вызвольнікам двух дужых квадаў, якія, схапіўшы Хілона за астанкі валосся, акруцілі яму голаў ягоным жа лахманом і патарабанілі ў эргастул.

— У імя Хрыста!..— крычаў грэк у дзвях.

Вініць застаўся сам. Выданы загад ажывіў яго й запаліў. Тым часам стараўся сканцэнтравачь і ўпарадкавачь думкі. Адчуваў польгу, перамога сябе самога задавальняла яго. Яму здавалася, што праз гэта зблізіўся да Лігіі, што павінна за гэта спаткаць яго заплата. У першым моманце не прыйшло яму ў голаў, як цяжка скрыўдзіў Хілона, што загадаў яго секчы за тое самае, за што калісь узнагароджваў. Да таго, быў яшчэ рымлянінам, не балеў яму чужы боль, не марочыў сабе галавы адным грэцкім абарванцам. А каб і быў згадаў пра гэта, дык і так думаў бы, што зрабіў добра, караючы круцяля. Але ён думаў пра Лігію і гаварыў ёй: не адплачу табе злом за дабро, а даведаўшыся калісь, як паступіў я з тым, хто падвучаў мяне рабіць табе гвалт, будзеш мне за гэта ўдзячна. Тут, аднак, задумаўся: ці Лігія пахваліла б ягоны ўчынак з Хілонам? Адыж навука ейная кажа дараваць, адыж хрысціяне даравалі яму, хоць мелі большую рацыю да помсты. Тады адазваўся ў ягонай душы крык: «У імя Хрыста!» Прыгадаў сабе, што падобным воклікам Хілон выкупіўся з рук ліга, і пастанавіў дараваць яму рэшту кары. З тым намерам хацеў заклікаць дыспэнсатара¹, а той сам паказаўся ў дзвях і далажыў:

— Той старац абамлеў, а можа, і памёр. Што з ім рабіць далей?

— Ачуціць яго й прывесці сюды.

Загадчык атрыюма знік за заслонаю, але ачуцьванне не йшло, мусіць, лёгка, бо Вініцію прыйшлося чакаць, і пачаў гарачыцца, аж урэшце нявольнікі ўцягнулі Хілона і на пададзены знак самі аддаліліся.

Хілон быў белы, як палатно, а ўздоўж ног сплывалі на мазаіку атрыюма ніткі крывы. Быў, аднак, прыгомны і, упаўшы на калені, пачаў гаварыць, выцягаючы рукі:

— Дзякуй табе, спадару! Міласэрны ты й вялікі.

— Ведай, сабача,— кажа Вініць,— што дараваў я табе дзеля таго Хрыста, якому і я жыццё заўдзячваю.

— Буду служыць Яму і табе, спадару!

— Маўчы і слухай! Устань! Пойдзеш са мною і пакажаш дом, дзе жыве Лігія.

Хілон сарваўся, але ледзь стаў на нагах, збялеў яшчэ горш і адазваўся млеючым голасам:

— Доміне, я спраўды галодны... Пайду, пайду! Але не маю моцы... Загадай мне даць хоць недаедкі з лаханкі твайго сабакі, а тагды пайду!..

Вініць загадаў яму даць есці, залатнік і плашч. Хілон, якога аслабілі розгі й голад, не мог ісці, нат пад'еўшы, хоць жах падымаў яму валасы на

¹ Вызвольнік, інтэндант (лац.).

галаве, баяўся бо, каб Вініць не падумаў, што яму не хочацца, ды не загадаў яго нанова аддубасіць.

— Вось мо віно мяне разагрэе,— паўтараў, цапаючы зубамі,— магчыму йшці зараз хоць бы й у Вялікую Грэцыю.

Сілы, пачакаўшы, нейк прыплылі крыху, і тады Вініць з Хілонам выйшлі з хаты. Дарога была далёкая, бо Лінус жыў, як і большасць хрысціян, на Затыбры, недалёка ад дому Мырыям. Хілон урэшце паказаў Вініцію асабнячок, абнесены зазялененым мурам, і сказаў:

— Вось тут, спадару.

— Добра,— сказаў Вініць.— Ідзі цяпер адгэтуль, але запамятай, што табе скажу: забудзь пра службу ў мяне; забудзь, дзе жыве Мырыям, Пётр і Глаўк; забудзь таксама пра гэны дом ды пра ўсіх хрысціян. Прыходзь кожны месяц да мяне, вызвольнік Дэмас выплачваціме табе па дзве штuki золата. А калі не перастанеш шпіёніць хрысціян, зноў загадаю цябе адсцэбаць або аддам у рукі прэфекту.

Хілон пакланіўся і прысягнуў:

— Забуду!

А як толькі Вініць знік на закруце вуліцы, выцягнуў за ім кулак і крычма гразіў:

— На Атэ ды на Фурыі! Не забуду!

Дый зноў абамлеў.

XXXIII

Вініць пайшоў проста ў дом, дзе жыла Мырыям. Перад брамаю спаткаў Назарку з выглядам крыху збянтэжаным, прывітаў яго і загадаў весці сябе ў памешканне маткі.

У кватэры, апрача Мырыям, застаў Пятра, Глаўка, Крыспа і Паўла з Тарсу, які нядаўна вярнуўся быў з Фрэгеле. Ubачыўшы маладога трыбуна, усе здзівіліся, а ён адазваўся:

— Вітаю вас у імя Хрыста, Якому аддаеце шанаванне!

— Будзь слава іменю Ягонаму навекі!

— Бачыў я вашу сумленнасць і дазнаў дабрыні, дык прыходжу як прыяцель.

— І паздраўляем цябе як прыяцеля,— адказаў Пётр.— Сядай і падзялі з намi хлеб-соль, як госць.

— Сяду і падзялю з вамi хлеб-соль, анно перш выслухайце мяне ты, Пётра, і ты, Паўле з Тарсу, каб пазналі шчырасць маю. Ведаю, дзе знаходзіцца Лігія, іду з-пад дома Лінуса, суседняга тут. Маю права ад цэзара забраць Лігію, маю ў горадзе каля пяцісот нявольнікаў; мог бы акружыць ейнае прытулішча ды схваць яе, аднак, бачыце, не зрабіў я гэнага й не зраблю.

— Хай Бог багаславіць цябе за гэта й ачысціць тваё сэрца, — сказаў Пётр.

— Дзякую табе, але паслухайце мяне далей: не даканаў я таго, хоць жы-
ву з пакутаю страшэннаю і тугою. Упярод, як яшчэ не ведаў я вас, быў бы
напэўна забраў яе і затрымаў сіламоц, але вашая цнота й навука, хоць яе не
прызнаю, змяніла мне душу так, што не адважваюся ўжо на гвалтоўнасць.
Сам не ведаю, чаму так сталася, але так ёсць! Вось жа прыходжу да вас: дай-
це мне яе за жонку, а я прысягну вам, што не толькі ёй не забараню визна-
ваць Хрыста, але і сам вучыцімуся Ягонай навукі.

Гаварыў, трымаючы высока голаў, голасам станоўкім, але быў, аднак, расчу-
лены, і ногі пад паласатаю накідкаю дрыжалі, а як па словах ягоных настала
маўчанне, пачаў гаварыць далей, як бы маніўся ўпярэдзіць непамысны адказ:

— Ведамы мне перашкоды, але кахаю яе, даражэй мне яна за ўласныя вочы,
і хоць я яшчэ не хрысціянін, непрыяцелем не буду ні вашым, ні Хрыстовым. Ха-
чу перад вамі быць у праўдзе, каб маглі мне верыць. Гавару вам праўду, хоць ма-
гу гэта прыплаціць жыццём. Іншы сказаў бы мо: «Ахрысцеце мяне!» — я кажу:
«Асвяцеце мяне!» Веру, што Хрыстус уваскрос, бо аб гэтым сведчаць людзі, якія
жывуць праўдай, якія бачылі Яго па смерці. Веру, бо сам бачыў, як вашая наву-
ка плодзіць цноту, справядлівасць і міласэрнасць, а не злачыства, за якое вас
чэрняць. Мала яе дагэтуль пазнаў. Балазе ад вас, з вашых учынкаў, балазе ад Лі-
гіі ды з гутарак з вамі. Адыж, кажу вам: і ўва мне штосьці яна ўжо змяніла. Тры-
маў я даўней у жалезнай руцэ маю службу — цяпер не магу. Не ведаў літас-
ці — цяпер ведаю. Раскашаваўся распустаю — цяпер уцякаю з ставу Агрыпы, бо
ўва мне сэрца бурлася ад абрыды. Даўней верыў у нахабства — сяння яго вы-
ракаюся. Паверце, сам сябе не пазнаю, абрыдлі мне банкеты, абрыдла віно,
песні, вянкi й цытры, абрыдзеў двор цэзара, і нагасць балаўніц, і ўсе буянствы.
А як уяўлю сабе, што Лігія бы снег у гарах, дык тым больш яе кахаю; а як паду-
маю, што навука ваша робіць яе такою, дык мілую і гэну навуку і жадаю яе! Але
ж не разумею яе, не ведаю, ці магчыму ёю жыць, ці стрывае яе мая ўдача, дык і
жыву ў няпэўнасці і пакутах, не раўнуючы як у цямніцы.

Тут бровы яму насупіліся болем, зачырванеўся твар, гаварыў далей нер-
вова, з большым уздымам:

— Бачыце! Пакутую з кахання і змуруку. Казалі мне, што ў вашай навуцы
не астоіцца ні жыццё, ні людская радасць, ні шчасце, ні права, ні парадак, ні
ўлада, ні рымскае валадарства, няўжо гэта так? Казалі мне, што вы шалёныя
людзі; скажэце, што прыносіце нам? Ці каханне ёсць грахом? Ці адчуванне
радасці ёсць грахом? Ці жаданне шчасця ёсць грахом? Ці вы — непрыяцелі
жыцця? Ці хрысціянін мусіць быць абавязкова жабраком? Ці канчаткова му-
шу выракацца Лігіі? Якая ваша праўда? Учынкі вашы і словы празрыстыя,
бы крынічная вада, але якое ж дно тае вады? Бачыце хіба маю шчырасць.
Разжанеце туман! Бо мне казалі яшчэ й тое: «Грэцыя стварыла мудрасць і
красу, Рым — моц, а яны што прыносяць?» Дык скажэце, што прыносіце?
Калі за дзвярыма вашымі ёсць яснасць, дык адчынеце мне.

— Прыносім любоў, — адказаў Пётр.

А Павал з Тарсу дадаў:

— Калі б гаварыў мовамі людскімі й анёльскімі, а любові б не меў, быў бы як медзь бразготная...

Расчулілася сэрца старога Апостала над душою ў пакутах, якая, моў птушына, замкнёная ў клетцы, рвалася на паветра й сонца, дык выцягнуў да Вініцыя рукі й сказаў:

— Хто стукае, адчыніцца яму, і ласка Госпадава ёсць над табою, дык багаслаўляю цябе, тваю душу ды тваё каханне ў імя Збавіцеля свету.

Вініць, які й без таго быў пад уражаннем, пачуўшы багаслаўства, падскочыў да Пятра, і вось сталася рэч нявіданая: нашчадак гордых квіртаў, які нядаўна не прызнаваў чужынца за чалавека, хапіў рукі старога галілейчыка й пачаў з удзячнасцю цалаваць.

Уцешыўся й Пётр, бо зразумеў, што ягонае зерне зноў упала на адзін загон больш, што ягоная рыбацкая сець загарнула зноў адною душою больш.

Прысутныя, не менш уцешаныя гэным яўным знакам пашаны для Бога Апостала, адазваліся ў адзін голас:

— Хвала Табе, Божа, на небе!

Вініць устаў з распрамененым абліччам і гавора:

— Шчасце, бачу, жыць можа між вамі, бо чуюся шчаслівы і думаю таксама, пераканаеце мяне і ў іншых справах. Але мушу сказаць вам, што станецца гэта не ў Рыме; цэзар едзе да Анцыюма, а я мушу з ім, бо маю загад. Ведаеце ж: не паслухаць — гэта смерць. Але, калі ласка, едзьце са мною і будзеце вучыць мяне вашай праўды. Беспячней там будзе вам, як мне, у тым вялікім натаўпе людзей магчымеце навучаць пры самым двары цэзара. Актэ, кажучь, ёсць хрысціянкай, а між прэторыянамі ёсць хрысціяне, я сам бачыў, як ваяк станаўіўся перад табою, Пётра, на калені ля Намэнтанскае брамы. У Анцыюме маю віллу, у якой будзем збірацца, і пад бокам Нэрона слухацімем вашае навукі. Казаў мне Глаўк, што вы для аднэй душы гатовы йсці на канец свету, дык зрабеце гэта для мяне, як для тых, для якіх прыйшлі сюды з Юдэі, зрабеце, не пакідайце душы мае.

Яны, чуючы гэта, пачалі нарайвацца, з радасцю згадваючы пра трыумф свае навукі ды значэнне, якое меціме для паганскага свету вера аўгустыяніна й нашчадка аднаго з найстарэйшых рымскіх родаў. Гатовы былі сапраўды йсці для аднае людскае душы на край свету, ды і ад смерці Вучыцеля больш нічога й не рабілі, дык адмоўны адказ нат і праз думку ім не прайшоў. Але Пётр быў пад гэну пару пастырам усяе масы, дык ехаць не мог, а вось Павал, які нядаўна быў у Арыцыі і ў Фрэгеле, а выбіраўся зноў у далёкую дарогу на ўсход, каб адведаць тамтэйшыя касцёлы ды ажывіць іх новым духам веры, згадзіўся ехаць з маладым трыбунам да Анцыюма, бо адтуль лягчэй было пусціцца ў Грэцыю.

Вініць хоць быў сумны, што Пётр, да якога чуў такую ўдзячнасць, не магчыме таварышыць, падзякаваў, аднак, ветліва і звярнуўся да старога Апостала з просьбай.

— Ведаючы кватэру Лігіі, — кажа, — мог бы я сам пайсці да яе і спытаць, як прыстоіць, ці захоча быць маёй сужаніцай, калі я стану хрысціянiнам, але лепей прасіць цябе, Апостале: дазволь мне пабачыцца з ёю або ўвядзі мяне да яе. Не ведаю, як доўга мне прыйдзецца быць у Анцыюме, і памятайце, што пры цэзары ніхто ня ёсць пэўны заўтрашняга дня. Ужо й Пятроні мне казаў, што не меціму тамака бяспечнасці. Дык хай хоць перад тым пабачуся з ёю, хай нацешу ёю вочы й папытаю: ці мне зло даруе і ці дабро са мною падзеліць.

Апостал Пётр ласкава ўсміхнуўся й сказаў:

— А хто ж бы табе належнае радасці забараняў, мой сыне!

Вініць зноў нахіліўся да ягоных рук, не мог ужо цалкам расчуленага сэрца ўстрымаць, а Апостал, пасліва дакрануўшыся да ягонага твару, кажа:

— Ды ты цэзара не бойся, бо запэўніваю цябе: волас з галавы тваёй не спадзе.

Пасля выслаў Мырыям па Лігію, загадваючы ёй, каб не казала, каго між імі застане, каб і красуні тым большую зрабіць радасць. Было недалёка, дык пераз нядоўгую часіну прысутныя ў каморы ўгледзелі між міртамі агароду Мырыям, што вяла пад руку Лігію.

Вініць хацеў выскачыць на спатканне, але шчасце адняло яму сілы, і стаў са скачучым сэрцам, без дыху, ледзь трымаючыся на нагах, сто разоў больш праняты, чым тагды, як першы раз пачуў над сабою свят ваенных стрэлаў.

Яна ўбегла, нічога не спадзеючыся, і, згледзеўшы яго, затрымалася таксама як укопаная. То чырванела, то бялела, пазіраючы трывожлівымі вачыма на прысутных. Але наўкола сябе бачыла пагодныя, поўныя дабрыні, міны, а Апостал Пётр падыйшоў да яе ды кажа:

— Лігія, ці кахаеш ты яго заўсёды?

Маўчанне. Губкі дрыжаць, як у дзіцяці, якому пад сэрца падступае жаль, бо пачуваецца да віны й бачыць, што трэба прызнацца.

— Кажы, — асмяляе Апостал.

Тады пакорна-баязліва вышаптала, асоўваючыся да Пятровых ног:

— Так...

Вініць у той жа хвіліне становіцца на калені пры ёй, а Пётр кладзе рукі на іхнія галовы й гавора:

— Кахайцеся з Богам і на славу Яму, няма граху ў каханні вашым.

XXXIV

Шпацыруючы ў садочку, Вініць расказваў ёй кароткімі, вырванымі з сэрца словамі тое, што нядаўна вызнаў Апосталам: неспакой у душы, перамены ў ягонай удачы і, урэшце, тую няўтульную тугу, якая пасля побыту ў Мырыям амарочыла яму жыццё. Прызнаўся

Лігіі, што спрабаваў забыць пра яе, але не мог. Думаў аб ёй цэлымі днямі й начаі. Прыгадаў той крыжык, які звязала яму з галузак, як хавае яго ў лярарыюме, як мімаволі аддаваў яму пашану боскую. І тужыў штораз мацней, бо каханне было сільнейшае за яго і ўжо ў Аўлаў цалкам авалодала ягонай душою... Іншым прадуць ніткі жыцця Паркі, а яму снавала ейнае каханне, туга і сум. Нядобрыя былі ягоныя ўчынкі, але пабуджала іх каханне. Кахаў яе ў Аўлаў і на Палатыне, і як глядзеў на яе ў Острыянуме, слухаючы слоў Пятровых, і як ішоў на поймы яе з Кратонам, і як даглядала яго ў хваробе, і як збегла ад яго. І вось прыйшоў Хілон, які выследзіў ейную кватэру і раіў адабраць, але ён палічыў за лепшае ўкараць Хілона ды пайсці да Апосталаў прасіць праўды й яе... І багаславіў хвіліну, якая прыслала яму такую думку, бо дзякуючы гэтаму ён вось пры ёй, а хіба ж яна не будзе ўжо больш уцякаць ад яго так, як апошні раз уцякла з дому Мырыям...

— Я не ад цябе ўцякла,— адазвалася Лігія.

— Дык чаму ж так зрабіла?

А яна падняла на яго ірысавыя вочанькі, потым спусціла сарамяжліва голаў і кажа:

— Ты ведаеш...

Вініць змоўк на момант, перапоўнены шчасцем, а пасля гаварыў далей: як паволі пераконваўся, што яна цалкам адметная ад рымлянак, хіба да аднае Пампоніі падобная. Не ўмеў ёй добра расталкаваць, бо й сам не цяміў сваіх адчуванняў, бачачы, што ў асобе ейнай прыходзіць на свет зусім іншая краса, якое да гэтых пор зусім не бывала, і якая не толькі ёсць мармуравым архітворам, але й душою. Сказаў прымеж таго і тое, як ён кахаў яе нат за ейныя ўцёкі ад яго, ды што будзе святою яму пры вогнішчы. Хапіў пасля яе за руку і, не могучы далей гаварыць, толькі любавалася ёю з захапленнем, як знойдзеным шчасцем, ды паўтараў ейнае імя, казаў бы жадаў упэўніцца, ці знайшоў яе, ці ёсць яна пры ім:

— Ах, Лігія! Лігія!..

У канцы пачаў яе распытваць пра ейныя перажыванні, а яна прызналася яму, што яго пакахала яшчэ ў Аўлаў, што была б сазналася ў каханні, калі б адвёў назад яе з Палатыну, і памагла б яму іх перапрасіць.

— Я прысягаў табе,— кажа Вініць,— што мне і ў голаў нат не прыходзіла адбіраць цябе ў Аўлюсаў. Пятроні некалі скажа табе, тады ж яшчэ прызнаваўся яму я, што кахаю цябе і хачу звянчацца. Сказаў яму гэтак: «Хай намасціць мае дзверы воўчым тукам і засядзе пры маім вогнішчы!» Але ён выкпіў мяне і падсунуў цэзару думку, каб жадаў цябе як заложніцы ды аддаў мне. Колькі ж разоў я праклінаў яго падчас журбы, але, можа, гэта памысны трап, бо інакш не пазнаёміўся б я з хрысціянамі ды не зразумеў бы цябе.

— Вер мне, Марк,— адказала Лігія,— гэта Хрыстус вёў цябе да сябе гэтую дарогаю.

Вініць зрабіў галавою жэст здзіўлення.

— Праўда! — жыва прытаківаў.— Усё так дзіўна сплялося, што я, гукаючы цябе, знайшоў хрысціянства... У Острыянуме з подзівам слухаў Апоста-ла, бо такіх рэчаў ніколі не чуў. Ты малілася за мяне?

— Так! — цвердзіла Лігія.

Прайшлі міма абзелянелага летніка і падыйшлі да мейсца, дзе Урсус, за-давіўшы Кратона, кінуўся на Вініція.

— Тут,— кажа юнак,— каб не ты, быў бы мне канец.

— Не згадвай і не дакарай яму за гэта.

— Ці ж я мсціўся б яму за тое, што цябе бараніў? Вызваліў бы зараз, калі б ён быў нявольнікам.

— І Аўлюсы яго даўно вызвалілі б.

— Памятаеш,— прыгадваў Вініць,— як я маніўся цябе аддаць Аўлам? Але ты не хацела, бо мог бы даведацца аб гэтым цэзар і мсціцца над імі. Ну а цяпер магчымеш з імі спатыкацца даўспадобы.

— Як гэта, Марк?

— Кажу «цяпер», а маю на думцы тую хвіліну бяспечную, калі будзеш ужо маёю. Так!.. Бо калі б цэзар, даведаўшыся, спытаў, што я зрабіў з заклад-ніцай, якую мне паверыў, адкажу: «Звянчаўся з ёю, і да Аўлаў ходзіць з мае волі». Ён доўга не будзе ў Анцьюме, бо яму хочацца ў Ахайю, а хоць бы й забавіўся, не патрабую спатыкацца з ім штодзень. Як Павал навучыць мяне вашае веры, зараз прыйму хрост і вярнуся сюды, адсвятжу прыязнь з Аўламі, якія на днях вернуцца ў горад, і не будзе ўжо перашкод, а тады забяру цябе і пасаджу ля майго вогнішча. О carissima, carissima!

Сказаўшы гэта, выцягнуў рукі, казаў бы неба заклікаў у сведкі свайго ка-ханья, а Лігія, падняўшы на яго палаючыя вочы, дасказала:

— І тагды прысягну: «Дзе ты, Кай, там і я, Кая».

— Не, Лігія! — адазваўся Вініць.— Прыракаю табе, што ніколі ніводная жанчына не была, можа, так паважана ў доме, як ты будзеш у мяне.

Праз хвіліну йшлі моўчкі, не могучы змясціць у грудзях шчасця, раска-ханья ў сабе, падобныя да пары бостваў, так прыгожыя, як бы іх разам з кветкамі вычаравала вясна.

Затрымаўся ўрэшце пад цыпрысам недалёка ўваходу ў дом. Лігія аба-перлася ля дрэва, а Вініць пачаў прасіць дрыжачым голасам:

— Загадай Урсусу прынесці ад Аўлаў да мяне твае манаткі й забавкі.

А яны, зачырванеўшыся, бы ружа ці зарніца, перасцерагла:

— Звычай дыктуе йнакш...

— Я ведаю. Заносіць звычайна пронуба¹ за сужэнкаю, але ты зрабі для мяне вынятак. Я забяру іх з сабою ў маю віллу да Анцьюма, і будуць мне прыгадваць цябе.

Згарнуў рукі, бы дзіцяніё, і налягаў далей:

¹ Матрона, павучаючая аб абавязках жонкі (заўвага аўтара).

— Пампонія на днях вернецца, дык зрабі мне прыемнасць, дзіва, зрабі, carissima мая!

— Хай Пампонія зробіць, як захоча,— адказала Лігія, румянячыся на ўспамін «пронубы».

Ды зноў замоўклі, каханне прыпыняла ім дух у грудзях. Лігія апіралася плячыма аб цыпрыс, з белым, як кветка, абліччам, з вачыма апушчанымі і жыва хвалюючымі грудкамі, а Вініць мяняўся на твары, бляднеў. У паўднёвай цішыні чулі біццё сваіх сэрцаў, упоеныя, раскашуючыся ўсім, што іх акружала.

У дзвярах з’явілася Мырыям і запрасіла іх на полудзень. Заселі разам з Апосталамі, якія глядзелі на іх з уцехаю, як на новае пакаленне, што па іхняй смерці прахоўваціме і засяваціме зерне новае навукі. Пётр ламаў і багаславіў хлеб; на ўсіх абліччах была пагода, нейкае вялікае шчасце напаўняла гэту хату.

— Ну дык бачыш,— адазваўся ўрэшце Павал, звяртаючыся да Вініція,— якія мы неприяцелі жыцця й радасці.

А той адказаў:

— Ведаю ўжо, як ёсць, ніколі я не быў так шчаслівы, як між вамі.

XXXV

Вечарам таго ж дня Вініць, ідучы праз Форум дамоў, убачыў пры ўваходзе на Вікус Тускус залочаную лектыку Пятронія, якую несла васьмьх бітынцаў, і, затрымаўшы іх ківом рукі, падыйшоў да фіранак.

— Прыемнага й салодкага сну! — адазваўся, смеючыся, да соннага Пятронія.

— Ах, гэта ты! — кажа, схямянуўшыся, Пятроні.— Так! Крыху прыдрамаў, бо пагуляў ноч на Палатыне. Выбраўся вось купіць што для лектуры да Анцыюма... Што чуваць?

— Ходзіш па кнігарнях? — спытаў Вініць.

— Але. Не хочацца разварочваць бібліятэкі, дык прызапашваюся на дарогу. Ці праўда, выйшлі новыя творы Музонія й Сэнэкі? Шукаю таксама Пэрсыя і аднаго выдання эклогаў Віргілія, якога не маю. Ох, як я змучаны! Як баляць рукі ад здымання навояў з пруткоў!.. Бо за адным заходам хочацца й тое й сёе пабачыць. Быў у Авіруна, у Атракта, на Аргілетум, а перад тым шчэ ў Созывушаў на Вікус Сандалярыюс. На Кастара! Як мяне сон марыць!..

— Ты быў на Палатыне, дык я цябе павінен пытаць, што чуваць? Або ведаеш што? Адашлі лектыку і кніжкі ды хадзем да мяне. Пагутарым пра Анцыюма ды йшчэ аб нечым.

— Ладна,— адказаў Пятроні, выхіляючыся з лектыкі.— Адыж мусіш ведаць, што пазаўтра выбіраемца да Анцыюма.

— Скуль бы я меў ведаць?

— На якім ты свеце жывеш? Дык, знача, я першы табе звяшчаю навіну? Так! Будзь гатовы на пазаўтра на раніцу. Гарох на алею не дапамог, хустка на грубым карку не дапамагла, і Рудабароды ахрып. Дык няма чаго й гутарыць пра адклад. Праклінае Рым і ягонае паветра на чым свет стаіць, рад бы яго з зямлёю змяшаць, агнём спаліць, прагне як найхутчэй мора. Смурод гэты, кажа, што нясе вецер з вузкіх вуліц, у труну яго загоніць. Сяння зложаны па ўсіх святыхнях ахвяры, каб голас ягоны аздаравеў — і гора ўсяму Рыму і сенату, калі хутка не аздаравее!

— Не было б чаго ехаць тады ў Ахайю.

— Або ж наш боскі цэзар толькі адзін гэты талент мае? — адказаў, смеючыся, Пятроні.— Выступіў бы на алімпійскіх ігрышчах як паэт з сваім «Пажарам Троі», як квадрыгіст, як музыка, як атлет, а нат як танцор і пабраў бы напэўна ўсе кароны рэкордантаў. А ці ведаеш, ад чаго тая малпа ахрыпла? Учора захачелася яму дараўняцца ў танцы да нашага Парыса і танцаваў нам «Прыгоды Леды», пры гэтым спацеў і прастудзіўся. Увесь быў мокры й клейкі, як уюн, свежа выняты з вады. Змяняў маскі адна за другою, круціўся, як верацяно, махаў рукамі, бы п'яны матрос, аж гідасць брала, гледзячы на той трыбух на саламяных ножках. Парыс вучыў яго нешта са два тыдні, ну але ж уяві сабе Агенабарба як Леду або як бога-лебедзя! Добры лебедзь! Няма чаго казаць! А шчэ ж маніцца публічна выступаць з гэнай пантамімай, наўперад у Анцыюме, а пасля ў Рыме.

— Людзі горшыліся ўжо з публічнага п'янонства, але прыдумаць сабе, каб цэзар рымскі выступаў як мім... Не! Гэтага хіба ўжо Рым не стрывае!

— Мой мілы! Рым усё ператрывае, а сенат ухваліць гратуляцыю «айцу бацькаўшчыны».

Цераз хвіліну дадаў:

— А галайстра яшчэ пышніцца тым, што цэзар ёсць ейным блазнам.

— Скажы сам, ці льго ўжо больш знікчамнець?

Пятроні рушыў плячыма.

— Ты сабе жывеш дома, заняты думкай то пра Лігію, то пра хрысціян, дык хіба не ведаеш, што сталася анадай. Адыж Нэрон звянчаўся публічна з Піфагорам. Выступіў у ролі маладое сужэнкі. Здавалася б, ужо мерка перабрана, праўда? І што скажаш? Прыйшлі закліканья фламíny і ўрачыста звянчалі яго. Я быў пры гэтым! Я ўжо, здэцца, цярплівы, аднак не абараніўся ад думкі: калі багі існуюць, дык павінны ўрэшце даць нейкі знак... Але ж цэзар не верыць у багоў і мае рацыю.

— Ёсць ён, знача, у адной асобе богам, найвышэйшым святаром і атэістам,— сказаў Вініць.

Пятроні давай смяяцца:

— Праўда! Не прыйшло мне ў голаў, а то ўдала, такое мікстуры яшчэ свет не бачыў.

Пасля, затрымаўшыся, кажа:

— Трэба яшчэ толькі дадаць, што гэны найвышэйшы святар, што не верыць у багоў, ды той бог, што з іх кпіць, баіцца іх, як атэіст.

— Доказам — тое, што здарылася ў святыні Весты.

— Што за свет!

— Які свет, такі й цэзар!.. Гэта доўга не патрывае.

Так сабе гутарачы, увайшлі ў дом Вініцыя, які весела загадаў вячэру, пасля звярнуўся да Пятронія й кажа:

— Не, мой мілы, свет павінен адрадіцца.

— Мы яго не адродзім, — адказаў Пятроні, — хоць бы й таму, што ў часах Нэрона чалавек ёсць як матыль: жыве ў сонцы ласкі, а пры першым халаднейшым павеве — гіне... хоць нехаця! На сына Майі! Не раз пытаў сябе, якім цудам такі Піцый Сатурнін мог дажыць дзевяноста трох гадоў, перажыць Тыбэрыя, Калігулу, Клаўдыя?.. Але хрэн з ім! Ці дазволіш мне паслаць тваю лектыку па Эўніку? Уцякла нейк соннасць, і хочацца весяліцца. Закліч на вячэру цытрыстаў, а пасля пагугарым пра Анцыюм. Трэ аб гэтым добра надумацца, асабіста табе.

Вініць паслаў па Эўніку, а над побытам у Анцыюме не меў ахвоты ламаць сабе голаў. Хай ломяць яе тыя, хто не ўмее жыць без праменьняў цэзаравай ласкі. Свет не кончыцца на Палатыне, злашча для тых, хто нешта іншае ў сэрцы й душы мае.

І гаварыў гэта так бестурботна, з такім ажыўленнем і весялосцю, што ўсё гэта зацікавіла Пятронія, які, паглядзеўшы на юнака, сказаў:

— Што табе зрабілася? Ты сяння такі, як быў тагды, калі насіў яшчэ залатую буллу на шыі.

— Я сяння шчаслівы, — адказаў Вініць, — запрасіў я цябе наўмысна, каб табе аб гэтым пахваліцца.

— Што ў цябе сталася?

— Штось такое, чаго б не памяняў на рымскую імперыю.

Гэта сказаўшы, сеў, абапёрся на поруччы крэсла і пачаў гаварыць з рассонечаным абліччам:

— Ці памятаеш, як мы былі ў Аўла Плаўцыя, і там першы раз ты бачыў боскую дзяўчыну, якую ты сам назваў заранкай і вясною? Памятаеш тую Псыхэ, тую незраўняную, тую найпрыгажэйшую з красуняў і з вашых багінь?

Пятроні глядзеў на яго з такім здзіўленнем, як бы хацеў спраўдзіць, ці ў галаве ягонай усё ў парадку.

— Па-якому ты гаворыш? — перарваў урэшце. — Ясна, што памятаю Лігію. А Вініць далей:

— Я ўжо з ёю заручаны.

— Што?..

Вініць усхапіўся і заклікаў вызвольніка:

— Хай усе нявольнікі да аднаго прыйдуць сюды, жыва!

— Ты ўжо з ёю заручаны? — паўтарыў Пятроні.

Але не паспеў ён супакоіць здзіўлення, як прасторны Вініціеў атрыюм зараіўся людзьмі. Беглі заыханыя старыя, мужчыны сярэдніх гадоў, жанчыны, хлапчукі й дзяўчаты. Штомомант атрыюм напаўняўся шчыльней; на калідорах, званых «фаўцэс», чуваць было закліканні ў розных мовах. Урэшце ўстанавіліся ўсе пад сценамі й між калюмнамі. Вініць стаў ля імплювіюма, звярнуўшыся да Дэмаса-вызвольніка, і сказаў:

— Хто выслужыў у маім доме дваццаць гадоў, узаўтра павінен з'явіцца да прэтора, атрымае вольнасць; хто не выслужыў, атрымоўвае па тры залатнікі і праз тыдзень падвойную порцыю еміны. Да эргастулаў на вёску паслаць загад, каб даравана кары, знята путы з ног і кормлена ўдосталь. Ведайце, што настаў мой шчаслівы дзень, і хачу, каб радасць была ўва ўсім доме.

Яны праз момант стаялі моўчкі, як бы вушам не верылі, потым усе рукі ўзняліся ўгару, і ўсе паднялі голас:

— Аа! Спадару! Ааа!..

Вініць адправіў іх жэстам рукі, дык, не паспеўшы аддзякаваць, спешна разыйшліся, напаўняючы дом шчасцем ад даху да падзямелля.

— Заўтра,— адазваўся Вініць,— яшчэ раз заклічу іх у вагарод і загадаю перад сабою малаваць меты, якія хто хоча. Тых, што намалююць рыбу, вызваліць Лігія.

Пятроні, які ніколі нічому доўга не дзівіўся, супакоіўся ўжо і спытаў:

— Рыбу? Ага! Памятаю, што казаў Хілон: гэта мета хрысціян.

Пасля выцягнуў руку Вініцію й гавора:

— Шчасце заўсёды там, дзе яго чалавек бачыць. Хай Флора сыпле кветкі вам пад ногі на многія леты! Жадаю табе ўсяго таго, чаго сам сабе жадаеш.

— Дык дзякую табе, бо я думаў, што адрайвацімеш і траціцьмеш па-пустоу час.

— Я адрайваць? Нашто? Наадварот, кажу табе, што робіш добра.

— Га, зменлівы! — адказаў весела Вініць.— Хіба забыўся, што калісь раіў мне, як выходзілі з дому Грэцыны?

А Пятроні сухадушна:

— Не! Толькі змяніў погляд.

І праз хвіліну дадаў:

— Мой мілы, у Рыме ўсё змяняецца. Мужыкі змяняюць жонак, жоны змяняюць мужыкоў, а чаму ж мне не змяніць погляду? Недалёка ўжо было таго, каб Нэрон узяў вянец з Актэ, якую адмыслова для яго вывелі з каралеўскага роду. І што ж! Меў бы паважную жонку, а мы — паважную аўгусту. На Пратэя і ягоную марскую шыр! Я заўсёды змяняціму думку, калі прыйдзе патрэба і калі мне будзе выгадна. Што да Лігіі, дык сйнае каралеўскае паходжанне больш пэўнае, чым пергамскія прадкі Актэ. Але ты сцеражыся ў Анцыюме мсцівае Папеі.

— Ані думаю! І волас не спадзе мне з галавы!

— Калі думаеш яшчэ раз мяне здзівіць, дык дарэмная натуга, але скуль маеш такую пэўнасць?

— Заручыў мне гэта Апостал Пётр.

— А! Казаў табе гэта Апостал Пётр! На гэта няма аргументу; дазволь мне, аднак, дарадзіць табе пэўную асцярожнасць хоць бы й дзеля таго, каб Апостал Пётр не аказаўся хвальшывым прарокам, бо калі б Апостал Пётр прыпадкам памыліўся, страціў бы ў цябе давер, які яшчэ напэўна Апосталу Пятру прыдасца.

— Гавары, што хочаш — я яму веру! І калі манішся мяне да яго знеахвоціць, іранічна паўтараючы ягонае імя, дык памыляешся.

— Дык яшчэ адно пытанне: ці ты ўжо стаўся хрысціянінам?

— Дагэтуль — не, але Павал з Тарсу едзе са мною і выкладаціме мне навуку Хрыстovu, а пасля прыйму хрост, бо тое, што ты казаў, бышчам яны непряцелі жышца, ёсць няпраўдай.

— Дык тым лепш для цябе й для Лігіі, — адказаў Пятроні, па чым, даючы знак здзіўлення, гаварыў як бы сам сабе: — Дзівосная рэч, як тыя людзі ўмеюць здабываць вызнавальнікаў, і як тая сэкта шырыцца!

Вініць падхоплівае з запалам, годным сапраўднага хрысціяніна:

— Так! Тысячы, дзесяткі тысяч ёсць у Рыме, у гарадох Італіі, Грэцыі й Азіі. Ёсць хрысціяне ў легіях, сярод прэторыянаў, ёсць і ў самым палацы цэзара. Вызнаюць гэтую навуку нявольнікі й грамадзяне, бедныя й багатыя, плебс і патрыцыят. Няўжо не ведаеш, што й некаторыя Карнэліюсы таксама хрысціяне, што хрысціянкай ёсць Пампонія Грэцына, што была ёю, падобна, Актавія, а ёсць Актэ? Так, гэта навука авалодвае свет, і яна адна можа яго адрадіць. Не паціскай плячыма, бо хто ведае, ці за месяц або за год сам яе не прыймеш.

— Я? — наставіўся Пятроні. — Не, на сына Леты! Я не прыиму яе, хоць бы ў ёй была мудрасць людская й боская... Гэта вымагала б працы, а я не люблю натугі... Гэта вымагала б самаадрачэння, а я не люблю ў жыцці чаго-небудзь зракацца. З тваёй натурай, падобнай да агню й вару, заўсёды магло штось падобнае прыдарыцца, але я? Я маю свае гэмы, свае камэі, свае вазы і сваю Эўніку. У Алімп не веру, але яго сабе ўладжваю на зямлі, і буду цвісці, пакуль не праніжуць мяне стрэлы боскага лучніка або пакуль цэзар не загадае падрэзаць сабе жылы. Да таго люблю яшчэ пах фіялкаў і выгодны трыклініум, люблю нат нашых багоў як рытарычныя фігуры і Ахайю, куды выбіраюся з нашым трыбухатым, танканогім, незраўняным, боскім цэзарам, аўгустам, Перыяданіцэсам, Геркулесам, Нэронам!

Гэта выгаварыўшы, падгумарыўся на сам толькі ўспамін, што мог бы прыняць навуку галілейскіх рыбакоў, і пачаў паўголосам падспёўваць:

*Ухарашу я ў міртовую зелень мой меч
Ў Гармадыёса й Арыстагітана след...*

Але перарваў, бо дакладчык звясціў прыход Эўнікі. Незабаўна падалі й вячэру, падчас якое пасля некалькіх песень, адпяняных цытрыстам, Вініць

расказваў Пятронію пра адведзіны Хілона, пра крываваю расправу з ім, пра зроджаны падчас тае расправы намер ісці проста да Апостала. На гэта Пятроні, зноў сонны, ударыўшы сябе ў лоб, сказаў:

— Думка была добрая, калі вынік добры. А што да Хілона, дык я даў бы яму залатнікоў з пяць, а калі жадаў бы адсцёбаць, дык трэ было і ўвогуле засцёбаць, бо хто ведае, ці не будуць яму яшчэ кланяцца сенатары, як сяння кланяюцца нашаму рыцару-шаўцу Ватынію. Дабранач!

І, паздымаўшы вянкі, пачалі разам з Эўнікай збірацца дамоў, а як выйшлі, Вініць засеў у бібліятэцы і так пісаў да Лігіі:

«Хачу, каб пісьмо гэта, як толькі адкрыеш твае цудоўныя вочы — о боская! — сказала табе: добры дзень! Таму сяння пішу, хоць узаўтра бачышмемся. Цэзар да Анцыюма выязджае пазаўтра, і я — эгэў! — мушу з ім ехаць. Я ж ужо тлумачыў табе, што не паслухаць — гэта смерць, а я цяперака не меў бы адвагі памерці. Але, калі ты не хочаш, напішы слоўца, дык застануся, а Пятроні старацімецца адварнуць як-небудзь небяспеку. Сяння ў радасным дню я раздаў падарункі ўсім нявольнікам, а тых, што праслужылі ў маім доме дваццаць гадоў, завяду ўзаўтра да прэфекта і вызвалю. Ты, любка, павінна гэта пахваліць, бо гэтага вымагае твая салодкая навука, а па-другое, зрабіў гэта для цябе. Скажу заўтра, што ты ім далавольнасць, хай табе дзякуюць і славяць імя тваё. Сам затое аддаюся ў няволю шчасцю й табе, і бадай бы ніколі не дачакаўся вызвалення! Пракляты той Анцыюм і Агенабарбава выправа! У тры-чатыры столкі шчаслівейшы я, што не такі эрудыт, як Пятроні, бо, можа, мусіў бы ехаць у Ахайю. Тым часам часіны гэнае разлукі саладзіціму сабе ўспамінамі аб табе. Калі магчыму вырвацца, асядлаю каня і прыскочу ў Рым, каб вочы нацешыць тваім воблікам, а вушы напаіць тваім салодкім галаском. Калі не магчыму — прысылаціму нявольніка з пісьмамі. Здароўлю цябе, боская, абыймаючы твае ногі. Не гневайся, што заву цябе боскай. Калі забароніш — паслухаю, але сяння яшчэ не ўмею інакш. Здароўлю цябе з будучага твайго дому — усёй душой!»

XXXVI

Было ведама ў Рыме, што цэзар па дарозе маніцца адведаць Остыю, а больш за ўсё найвялікшы мараплаў на свеце, які нядаўна быў прывёз збожжа з Александрый, ды адтуль надбярэжнаю дарогаю лучыць да Анцыюма. Загады ўжо былі выданы перад некалькімі днямі, дзеля таго ад самага рання пры Порта Остыенсіс тоўпіліся грамады мясцовага зброду і чужаземцы з усіх краёў свету, каб паразіяляцца на цэзарскі паход, з якога рымскі плебс ніколі не мог надзвіцца. Да Анцыюма дарога была не цяжкая ды і не далёкая, а ў самым курорце, які складаўся з камфортавых палацаў і віллаў, лгю было знайсці ўсякія выгоды, а нат і вынайдаваны тагдышні збытак. Цэзар, аднак,

меў звычай браць у дарогу з сабою ўсё, што дыктавала ўспадоба, пачаўшы ад музыкальных інструментаў і дамавога знадоб'я ды канчаючы на статуях і мазаіках, якія былі ўкладаныя нат і падчас кароткіх папасаў. З тае прычыны ехалі з ім цэлыя грамады слугаў, не кажучы ўжо аб прэторыянскіх кампаніях ды аўгустыянах, з якіх кожны таксама меў сваю світу нявольнікаў.

Таго ж дня на світанні пастухі з Кампані, загарэлыя на твары, з казлячымі скурамі на нагах, перагналі праз браму пяць сотак асліц, каб Папея назаўтра па прыездзе да Анцыюма магла сваім штгодзённым звычайем выкупацца ў іхнім маляцэ. Суталака з уцешлівым смехам прыглядалася ў хмарах пылу расцяляпаным доўгім вушам табуна ды весела прыслухоўвалася лясканню пастуховых бізуноў і галёканню. Як вуліца апаражнілася ад стада, рынуўся на дарогу рой замятальнікаў і, ачысціўшы яе добра, пачаў пасыпаць пініевым зялёным шпіллём ды кветкамі. Натоп талкаваў сабе, што ўся дарога да Анцыюма так будзе прытрэсена квяццём, назбіраным з прыватных навакольных агародаў, а нат і дорага закупленым пры Порта Мугіёніс ад кветачніц-гандлярак. З кожнай гадзінай рунда збольшвалася. Некаторыя папрыводзілі цэлыя сем'і, а каб не доўжылася, прыладжваліся на каменнях, прыгатаваных пад новую святыню Цэрэры, і спажывалі сабе прандыюм пад голым небам. Дзе-нідзе збіраліся гурткі на чале з бывальцамі, якія расказвалі аб цэзарскім выездзе ды наагул аб падарожжах і дзівах-дзівосах свету, найбольшымі знаўцамі тут аказваліся маракі й старыя, маючыя выслугу гадоў, ваякі з далёкіх паходаў. Гарадскія дамаседы, што ніколі ў жыцці далей не бывалі, як на вія-Апія, слухалі з подзівам аб індыйскіх і арабскіх дзівосах, аб Брытанскіх архіпелагах, дзе на нейкай атоцы Брыяр мучыў соннага Сатурна, дзе жылі духі, аб краёх гіпербарэйскіх ды марох замерзлых, як шумелі й раўлі воды акіяну падчас занурання ў ягоную пучыну заходзячага сонца. Падобным роспедам рымская галайстра лёгка верыла, бо таму верылі нават такія людзі, як Пліній і Тацыт. Талкавалі і аб тым мараплаве, што быццам на два гады вёз пшаніцы, не лічучы чатырохсот падарожных і столькі ж абслугі ды многа дзікіх звяроў для летніх ігрышчаў. Выклікала гэта ў народзе агульную прыхільнасць да цэзара, які не толькі карміў, але й весяліў народ. Усе рыхтаваліся да гарачага прывітання.

І вось паказаўся адзел нумідыйскіх конных прэторыян. Былі яны апранутыя ў жоўтыя ўніформы з чырвонымі падпяразкамі ды з вялікімі завушніцамі, кідаючымі залаты водбліск на іхні чорны твар. Вастрыё іхніх бамбукавых пікаў полымем гарэла на сонцы. Прайшлі яны, зачаліся провады, падобныя да працэсіі. Натаўпы ціснуліся, каб прыгледзецца бліжэй хараству, але падаспелі адзелы пешых прэторыянаў і, устанавіўшыся ўздоўж з аднаго і з другога боку брамы, пільнавалі доступу да дарогі. Наўпярод ішлі фургоны з пурпуровым, фіялетавым, снежна-белым матар'ялам ды іншым прыладдзем для палаткаў ад сонца, усходнія дываны, цыпрысавыя сталы, кавалкі мазаік, кухоннае знадоб'е, клеткі з птаствам з Усходу, Поўдня й Захаду, якіх мазгі або языкі ішлі на цэзарскі стол, і амфары з віном, і кашы з садавінаю. Далікатнейшыя рэчы, каб не згінулі ці не пабіліся, былі несены пешымі нявольнікамі. Цэлыя сотні лю-

дзеі неслі мастацкія вазы, статуэткі з карынскае медзі, асобна неслі вазы этрускія, асобна грэцкія, асобна залатое суддзё, срэбнае або з александрыйскага шкла. Паміж іх ішлі невялікія групкі прэторыянаў пешых і конных, а над кожным нявольніцкім гуртком цікаваў даглядчык з бізуном з жалезнымі й алавянымі канчурамі замест ляскаючага ўчкура. Паход людзей, нясучых кема на і ўважна цэзарскае знадоб'е, падобны быў на рэлігійную працэсію, а падабенства станавілася выразнейшым, калі пачалі неслі музычнае прыладдзе цэзара й дваран. Відаць былі гарфы, грэцкія лютні, гебрайскія лютні й егіпецкія ліры, формінгі, цытры, пішчалкі, даўгія павыгінаныя буцыны й цымбалы. Гледзячы на гэнае мора інструментаў, палыскуючых на сонцы золатам, бронзам, дарагім каменнем і перламутрам, можна было падумаць, што сам Апалон ці Бахус выбраліся ў падарожжа па свеце. Затым з'яўляюцца важныя карукі, поўныя штукароў, танцораў, танцорак, прыгожа згрупаваных, з тырсамі ў руках. За імі ехалі нявольнікі не для абслугі, але для збытку: дзяўчаткі й хлапчаныты, выбраныя з цэлае Грэцыі й Малое Азіі, даўгавалосыя або кучаравенькія ў залатых сетках, падобныя да амуркаў, чароўнага выгляду, але пакрытыя грубым слоём касметыкі, каб вецер, бач, не апаліў далікатнае іхняе скуры.

І зноў ступаў прэторыянскі адзел велізарных сыкамбраў, барадатых, ясна- і рудаваалосых, блакітнавокіх. Перад імі імагінарыі неслі рымскія арлы, табліцы з надпісамі, статуэткі багоў рымскіх і германскіх, а ўрэшце — статуэткі цэзара. З-пад вопраткі і вяціцкіх панцыраў відаць былі моцныя, загарэлыя, здольныя валадаць цяжкаю зброяй рукі. Зямля стагнала пад іхнім роўным цяжкім ходам, а яны, казаў бы сведамья сваёй сілы, якую маглі паказаць нат і супраць самога цэзара, важна пазіралі на вулічную чэрнь, відаць забыліся, што многія з іх прыйшлі сюды ў ланцугох. Але была іх невялікая толькі жменя, бо галоўныя прэторыянскія сілы заставаліся ў кватэрах на мейсцы дзеля старажавання гораду й трымання яго ў дысцыпліне. За імі вялі ездавых львоў і тыгрысаў Нэрона, каб было што запрэгчы на выпадак, калі б Нэрону заманілася наследваць Дыонізааса. Вялі іх гіндусы й арабы на сталёвых ланцугох з петлямі, але так упрыгожаныя кветкамі, як бы з самых кветак сплеченыя. Асвоеныя дазнанымі бестыярамі звяры пазіралі на масы народу сваімі соннымі зялёнымі зекрамі, часамі падымалі вялікія галовы, уцягаючы храпліва ноздрамі людскі пот ды аблізваючы шурпаватым языком пашчу.

Далей ішлі цэзарскія калясніцы й лектыкі, большыя й меншыя, залатыя й пурпуровыя, выкладаныя слановай косцю, перламі, красуючы полыскам каштоўнасцяў; за імі шчэ адзін адзел прэторыянаў у рымскай зброі, самых італьянскіх ваякоў-ахвотнікаў¹ ды зноў грамады стройнае службы нявольніцкае й хлапчат, а ўрэшце ехаў сам цэзар, прыбліжэнне якога звязчалі здалёк воклічы віватуючых народных масаў.

¹ Жыхары Італіі былі ішчэ пры Аўгусте вызвалены ад вайсковае службы, у выніку чаго так званая со-hors italica (*італьянская кагорта*), што звычайна стаяла ў Азіі, складалася з ваякоў-ахвотнікаў. У прэторыянскіх аддзелах служылі таксама або іншаземцы, або ахвотнікі (*заўвага аўтара*).

У тлуме народу стаяў і Апостал Пётр, які хацеў хоць раз у жыцці пабачыць цэзара. Пры ім была Лігія з атуленым тварам і Урсус, сіла якога была найпэўнейшаю апекаю сярод гэнай расхваляванай ды разбуянай хмары людское стыхіі. Ліг узяў адзін камень з будаўляных матар’ялаў святыні і прынёс яго пад ногі Апосталу, каб, стаўшы на ім, лепш было паглядаць. Ціжба спачатку бочылася, бо Урсус бесцэрэмонна распіхаў яе магутнымі рукамі, моў карабель — воды, а як убачыла яго, падымаючага камень, якога не магло чатырох асілкаў-работнікаў скрануць з мейсца, крычма дзівілася: «Масте!»¹ — чутно было навокал. Аж вось над’ехаў цэзар. Сядзеў на возе, падобным да балдахіну, цягнула яго шэсць белых ідумыйскіх, золатам каваных, вогіраў. Воз меў знарок бакі адкрытыя, каб глядзельнікі добра бачылі цэзара. Магло на ім змясціцца некалькі асоб, але, жадаючы ўвагу сцягнуць толькі на сябе, Нэрон ехаў праз горад сам, меў толькі ў нагах двух маленькіх вырадкаў-карлаў. Быў убраны ў белую туніку і аметыставую тогу, ад якое падаў сіняваты водблеск на ягонае аблічча. На галаве меў лаўровы вянок. Ад часу выезду ў Неапаль значна патлусцеў. Разліўся твар, падвоіўся й адвяс падбародак, а асаджаны пад самым носам вусны цяпер зусім выдаваліся выкраенымі пад самымі ноздрамі. Грубая шыя была, як заўсёды, акручана шаўковай хусткай, сюд-тут напраўляў яе пукатаю белаю рукою, аброслаю на перагібе рудавым валосам, якога эпілятарам не даваў вырываць, каб не спрычыніць праз гэта, як яму талкавалі, дрыготы ў пальцах ды не ўтрудніць ігры на лютні. Бяздоннае пустагонства малявалася на ягоным твары, нясілле й нудаснасць. Наагул быў гэта твар страхотны й блазноцкі. Едучы, кідаў галавою на абодва бакі, жмурачы вочы й наслухоўваючы, бачна, як яго вітаюць. Вітала яго бура воплескаў: «Жыве боскі цэзар, імператар! Вітай, пераможнік! Вітай, Апалоне, незраўняны сыне Апалона!» Слухаючы гэных слоў, усміхаўся, але час ад часу прабягала яму па твары як бы хмара, бо рымская вуліца была з’ядлівая, куслівая і ў пачуцці стыхійнае сілы дазваляла сабе на кпіны й дацінкі нават вялікім трыумфатарам, такім, якіх іставетна любіла й шанавала. То ж калісь нат самому Юлію Цэзару крычала пры трыумфальным уездзе ў Рым: «Грамадзяне, хавайце жоны, едзе лысы распуст!»² Страшэннае сябелюбства Нэрона не зносіла прыганаў і наругі, а прымеж таго з разбуянае грамады неслася: «Рудабароды! Рудабароды!.. Куды вязеш сваю вагністую бараду? Баішся, мусі, каб Рым ад яе не загарэўся?» І тыя, што крычалі, не ўцеялі таго, што жарт іхні крые ў сабе злавеснае прароцтва. Цэзара не надта гневалі падобныя прытычкі, тым больш, што барады не насіў, бо даўно ўжо ахвяраваў яе ў залатым куфэрку капіталінскаму Ёвішу. Іншыя з-за кучаў каменняў і зрубу святыні крычалі: «*Matricida!* Нэрон! Орэтэс! Алкмеон!», а іншыя: «Дзе Актавія?!», «Адай пурпуру!» А на едучую тут жа за ім Папею крычалі: «*Flava soma!*»³ — назовам гэтым бэсцілі вулічніц. Музыкальнае вуха Нэрона хапала й такія воклічы, тады прыкладаў да вока свой паліраваны шмарагд, як бы хочучы злавільць позір-

¹ Выдатна! (лац.).

² Маткабойца (лац.).

³ Бялявачка! (лац.).

кам ды запам’ятаць тых, што так крычалі. Такім чынам зор ягоны затрымаўся на Апостале, стаячым на камяні. Праз момант двух тых чалавек глядзела самадруг на сябе, а нікому ні з таго важнага паходу, ні з тае хмары глядзельнікаў не прыйшло ў голаў, што пазіраюць на сябе ў гэнай хвіліне два валадары зямлі, з якіх адзін хутка міне, бы сон крываваы, а другі, той старац, адзягнуты прастаचाю ляцэрнаю, абыйме на вечнае валаданне свет і горад.

Праехаў цэзар, а тут жа за ім васьмёх афраў пранесла пышную лектыку, у якой сядзела зненавіджаная народам Папея. Прыбрана была, як і Нэрон, у аметыставае акрышцё, з грубым слаём касметыкі на твары, непарушная, задуманая, сухадушная, выглядала моў якое боства, адначасна прыгожае й злое, несенае, як у працэсіі. У следы за ёй цягнула цэлая сустань мужчынскае й жаночае службы ды цэлы абоз з прыборамі да выгодаў і строяў. Сонца добра ўжо схіліла з паўдня, як зачаўся праезд аўгустыянаў — светазарны, мігатлівы, палыскаючы, бы вуж, бясконцы провад. Лянівы Пятроні, спагадна вітаны народам, загадаў несціся ў лектыцы разам з сваёю, падобнаю да багіні, нявольніцай; Тыгелін ехаў у карэце, цягнулі яе малыя конікі, прыстроеныя ў белыя й чырвоныя перыны. Бачылі яго, як сюд-тут падымаўся на возе і, выцягаючы шыю, цікаваў, ці хутка цэзар загадае яму перасесці да сябе. Спаміж іншых народ вітаў воплескамі Ліцыніяна Пізона, смехам — Вітэлія, свістам — Ватынія. Ліцынія й Лекана, консулаў, прапусціў абьякава, але Тулія Сэнэцыя, які падабаўся народу няведама чаму, і Вестына публіка праводзіла воплескамі. Цэзарава світа была бязлікая. Здавалася, усё багацейшае й важнейшае ці знатнейшае ў Рыме эмігруе да Анцыюма. Нэрон іначай не выбіраўся ў дарогу, як тысячай вазоў і штонайменш з адною легіяй прэторыян¹. Паказвана з грамады і Даміцыя Афра, і згрыбелага Люцыя Сатурніна; бачылі Веспасыяна, які шчэ не выбраўся ў паход на Юдэю, з якога вярнуўся па цэзарскую карону; бачылі сыноў ягоных, і Нэрву маладога, і Люкана, і Аннія Галлёна, і Квінтыяна ды мноства матронаў, слаўных багаццем, красою, збыткоўнасцю й распустаі. Вочы грамадаў пераносіліся з знаёмых абліччаў на вупраж, вазы, коні, дзівосныя строі службы, сабраная з усіх народаў свету. У гэным моры пышнаты й вялікасці няведама на што было глядзець. І не толькі вочы, але й думка асляплялася залатым бляскам, пурпурай і фіялетам, мігаченнем дарагіх каменяў, полыскам бісёраў, перламутру, слановае косці. Здавалася, і само сонца растаплялася ў гэным светазарным тапелішчы. І хоць сярод натаўпу нямала было злыдняў з падцягненым жыватом і голадам уваччу, гэтае відовішча ўсё ж такі не толькі будзіла ў іх ахвоту збыткаваць, зайздрасць, але на паўняла раскошай і гонарам, давала пачуццё магутнасці і жывучасці Рыму, якую падпіраў і перад якою стаяў на каленях увесь свет. Маўляў, не было нікога ў цэлым свеце, хто смеў бы думаць, што гэная магутнасць не перажыве ўсіх вякоў і народаў, што няма сілы на зямлі супраць яе.

Вініць ехаў на самым канцы світы, убачыўшы Апостала й Лігію неспадзявана, выскачыў з воза і, чула прывітаўшыся, гаварыў у спешчы:

¹ За часаў цэзарства легія мела 12 тысячаў чалавек (*заўвага аўтара*).

— Прыйшла ты! Не ведаю, як табе ўжо й дзякаваць, Лігія!.. Бог лепшае варажбы мне саслаць не мог. Дык здароўлю цябе, развітваючыся, хоць не надоўга. Па дарозе расстаўлю коні і ў кожны дзень вольны буду пры табе, пакуль павароту сабе не выпрашу. Будзь здарова!

— Бывай здароў, Марк! — адказала Лігія й пасля дадала цішэй: — Хай цябе вядзе Хрыстус ды адкрые табе душу на словы Паўла.

Ён уцешыўся, што расходзіцца ёй пра тое, каб хутчэй стаўся хрысціянiнам, дык сказаў:

— Ocelle mi! Хай станецца па-твойму! Павал захацеў ехаць з маімі людзьмі, але ёсць тут і будзе мне правадніком і таварышам... Адхілі заслону, весялюшка мая, хай хоць раз яшчэ на цябе гляну перад дарогай. Чаму ты так закрылася?

Яна падняла рукою заслону і паказала сваё яснае аблічча ды чароўныя расмяяныя вочы, пытаючы:

— Гэта дрэнна?

Вініць, гледзячы на яе з усмехам, кажа:

— Дрэнна для маіх вачэй, якія жадаюць да смерці глядзець на цябе адну!

Пасля звярнуўся да Урсуса і сказаў:

— Урсус, пільнуй яе, як вока, бо гэта не толькі твая, але й мая доміна!

Гэта сказаўшы, хапіў ейную руку і прыціснуў да яе вусны на подзіў цікаўнай галайстры, якая не магла ўцеяць такое пачэснасці аўгустыяніна да дзяўчыны, апранутай па-просту, ледзь не па-нявольніцку.

— Бывай здарова...

Ды спешна аддаліўся, бо паход цэзарскі значна пасунуўся ўперад. Апостал Пётр перажагнаў яго ледзь прыкметным знакам крыжа, а добры Урсус пачаў зара яго выхваляць, радуючыся, што маладая спадарычна ахвотна слухае й глядзіць на яго з удзячнасцю.

Паход аддаляўся й знікаў паволі ў аблаках пылу, а яны яшчэ доўга глядзелі ўслед за ім, пакуль не падыйшоў да іх Дэмас, той самы, у якога працаваў на чамі Урсус.

Дэмас, пацалаваўшы ў руку Апостала, пачаў прасіць яго, каб зайшоў перакусіць, падмацоўваючы гэнае запрашэнне тым, што дом ягоны недалёка Эмпорыюма, а яны хіба галодныя й змучаныя ад прастойвання большае часткі дня пры браме.

Пайшлі і, адпачыўшы ды перакусіўшы ў ягоным доме, пад вечар вярталіся на Затыбра. Манючыся перайсці раку мостам Эмілія, йшлі праз Клівус Публікус², сярэдзінай Авантынскага ўзгор'я, між святынямі Дыяны і Мэркура. Апостал Пётр глядзеў з вышыні на бліжэйшыя й далейшыя, знікаючыя ўдалечыні, будоўлі, заглыбіўшыся ў думках, разважаў над веліччу й волатнасцю гэнага гораду, куды прыйшоў агалошваць слова Богае. Да гэтых пор бачыў ён рымскае панаванне й легіёны ў розных краях, дзе бываў, але гэта былі як бы паадзіночныя часці-

¹ Вочанька маё! (лац.).

² Публічны схіл (лац.).

ны тае моцы, увасабленне якое ў постаці цэзара ўбачыў сяння першы раз. Гэны горад бязмерна дзярлівы й жадлівы ды адначасна разнуданы, гнілы да шпіку касцей, а і непарушны ў сваёй надлюдскай магутнасці; гэны цэзар, братабойца, маткабойца й жонабойца, за якім валокся не меншы ад ягонай світы шлейф крываваых мараў; гэны распуснік і блазан ды адначасна ўладар трыццаці легіяў, а праз іх усяе зямлі; тыя баяры, абвешаныя золатам і шкарлатам, няпэўныя заўтрашняга дня ды адначасна мацнейшыя за іншых каралёў — усё гэта разам выдалася яму нейкім пякельным валадарствам зла і неправаты. І ўздзівіўся ў прастачым сваім сэрцы: як Бог можа даваць нечысці такую магутную сілу на зямлі, каб варочаў ёю, мясіў, таптаў, выціскаў слёзы й кроў, спустошваў віхурам яе, бурьў, як бура, паліў, як полымя. І затрывожылася апостальскае сэрца ад такіх думак, і пачаў скардзіцца Збаўцу ў душы: «Госпадзе, што мне рабіць з гэтым горадам, у які прыслаў Ты мяне? Ягонае мора й суша, ягоныя звяры на зямлі ды вадзяныя істоты, ягоныя ўсе каралеўствы й гарады і трыццаць легіяў, што стаяць на старожах, а я — рыбак з возера! Што мне рабіць? Як гэнае благошце перамагчы?»

Так разважаючы, падняў сваю сіваю дрыжачую галаву да неба і заклікаў трывожліва-жаласліва Боскага Вучыцеля. Нараз ягоную малітву перапыняе голас Лігіі:

— Горад цэлы ў агні...

І праўда, сонца дзіўна заходзіла таго дня. Вялізнае ягонае кола засунулася ўжо да палавіны за Янікульскае ўзгор'е, а ўся шыр неба залілася чырвоным бляскам. З таго мейсца, дзе стаялі, іхні зор абыймаў шырокі далягляд. Крыху направа бачылі выдаўжаныя муры Цыркус Максімус, над ім Палатынат, а проста насупраць, за Форум Боарыюм¹ ды Вялябрам — верх Капітолю з святыняй Ёвіша. Але муры, калюмнада й шчыты святынь былі як бы занураныя ў той залаты й пурпуровы бляск. Бачныя здалёк часткі ракі плылі як бы крывёю, і чым больш сонца хавалася за ўзгорак, тым чырванейшым ды падабнейшым да загаравы рабіўся ягоны водблеск, узмагаўся й пашыраўся, аж урэшце абняў сем узгоркаў і разліўся па ўсёй ваколiцы.

— Цэлы горад, бы ў вагні,— паўтарыла Лігія.

А Пётр, прысланіўшы даланёю вочы, кажа:

— Гнеў Божы над ім.

XXXVII

Вініць да Лігіі:

«Нявольнік Флягон, праз якога пасылаю табе гэны ліст, ёсць хрысціянінам, ён будзе адным з тых, што атрымаюць вольнасць з тваіх рук, carissima. Гэта стары слуга нашага дому, дык магу пісаць праз яго з цэ-

¹ Бычыны Форум (лац.).

лым даверам смела, ліст не патрапіць у іншыя рукі, апрача тваіх. Пішу з Лаўрэнтума, дзе з прычыны гарачыні папасваемся. Агон меў тут прыгожую віллу, якую ў сваім часе падараваў Папеі, а яна, паміма развітання з ім, не пасаромелася затрымаць каштоўны падарунак... Як падумаю пра гэтых жанчын, якія мяне акружаюць, ды аб табе, здаецца мне, што з каменняў Дэўкаліёна мусілі паўстаць розныя, не падобныя да сябе, гатункі людзей, а ты належыш да таго, які зрадзіўся з крышталю. Падзіўляю цябе й люблю ўсёй душою, і хочацца гаварыць толькі аб табе, а тут трэ змушаць сябе пісаць табе аб дарозе, аб сабе ды аб навінах пры двары. Цэзар гасціў у Папеі, якая ўпотаікі прырыхтавала слаўную пачостку. Няшмат, праўда, аўгустыянаў было запрошаных, але і Пятронія і мяне запрасіла. Пасля прандыюма плавалі мы залатымі лодкамі па моры, якое было так спакойнае, спала, ды так блакітнае, як твае вочанькі, о боская! Веславалі мы самі, бо гэта падабалася аўгусце, што яе, бач, вязуць кансулярныя мужы або іхнія сыны. Цэзар, стоячы пры рулю ў пурпуровай тозе, пяў і гімн на славу мора, уложаны папярэдніяе ночы з музыкай Дыядора. На суседніх лодках падпявалі індыйскія нявольнікі, умеючыя йграць на марскіх слізыніцах, а навакол паказвалася шмат дэльфінаў, маўляў вывабленыя музыкай з марскога глыбіні. А я ведаеш што рабіў? Думаў і тужыў аб табе, хацелася забраць гэнае мора, і гэнюю пагоду, і гэнюю музыку ды ўсё аддаць табе. Ці хочаш, каб мы калісь пасяліліся над морам, аўгуста мая, здалёку ад Рыму? Маю на Сіцыліі маёмасць, дзе ёсць мігдалёвы лес, што цвіце вясною ружовым цветам, а даходзіць так блізка да мора, што галінкі цалуюць вяду. Там кахаціму цябе і славіціму тую навуку, што Павал мяне навучыць, бо ведаю ўжо тое, што яна не працівіцца каханню й шчасцю. Ці хочаш?.. А пакуль пачую ад цябе адказ, пішу далей аб здарэннях на лодцы. Адплылі мы далёка ад берагу і ўгледзелі вятругу ўдалечыні перад сабою, паўстала спрэчка: ці то звычайная рыбацкая чайка, ці вялікі мараплаў з Остыі? Я распазнаў яго першы, тады аўгуста кажа, што ад маіх вачэй нічога не схавецца, і, спусціўшы нагла на твар заслону, спытала, ці нат гэтак бы я й яе распазнаў? Пятроні зараз падхапіў, што за хмарай нат і сонца дагледзець нельга, а яна, быццам смеючыся, гаварыла, што так хуткае вока адно толькі каханне магло б хіба асляпіць, і, згадваючы розных аўгустыянак, пачала пытаць, раздумоўваючы, у якой я кахаюся. Я адказваў спакойна, але ў канцы вымавіла й тваё імя. Гаворачы аб табе, адкрыла зноў твар і пачала глядзець на мяне лютымі пытаючымі вачыма. Але ў той жа хвіліне Пятроні, дзякуй яму, калыхнуў лодку і гэтым адварнуў агульную ўвагу ад мяне, бо калі б я пачуў быў аб табе непрыхільнае слова або кпіны, дык не ўмеў бы схаваць гневу і мусіў бы змагацца з ахвотай разбіцца галавы гэнай пярэваратні... Хіба ж памятаеш, што я табе напярэдадні выезду расказваў у Лінуса аб здарэнні на сажалаш Агрыпы? Пятроні перасцерагае мяне, каб не дражніў самалюбства аўгусты... Але Пятроні ўжо не разумее мяне і не ведае, што па-за табою няма для мяне ні раскошы, ні кахання, ды што да Папеі

чую толькі абрыду й пагарду. Ты занадта ўжо змяніла душу маю і так далёка, што да даўнейшага жыцця вярнуцца б я ўжо не мог. Але не бойся тут якое-небудзь небяспекі. Папея не кахае мяне, бо яна нікога кахаць не здолее, ейныя похаці пльвучь толькі з помсты на цэзара, які знаходзіцца яшчэ пад ейным уплывам і які мо нат яе шчэ й любіць, але ўжо не шчадзіць яе ды не хавае перад ёю свае бессаромнасці й грахаводніцтва. Скажу табе яшчэ іншую рэч, якая цябе павінна супакоіць: Пётр сказаў мне перад выездам, каб не баяўся цэзара, бо волас мне не спадзе з галавы, і я веру яму. Нейкі голас гаворыць мне, што кожнае ягонае слова мусіціме збыцца, а калі ён пабагаславіў нашае каханне, ані цэзар, ані ўсе сілы Гадэсу, ані само нат Празначэнне не здалеюць ад мяне цябе, Лігійка, адабраць! Як падумаю пра гэта, чуюся шчаслівым, як Неба, якое адно толькі вечна шчаслівае й спакойнае. Але, мабыць, цябе, хрысціянку, закранае тое, што гавару пра Неба і Празначэнне? Калі так, дык выбачай, бо грашу нехаця. Хрост яшчэ не абмыў мяне, але сэрца маё ўжо гатовае, моў чара, якую Павал з Тарсу зара напоўніць салодакаю вашаю навукаю, тым салодшай, бо тваёю. Ты, багінька, палічы мне за заслугу хоць тое, што я выліў з тае чары ўсё, што яе дагэтуль напаўняла, ды што не жахаюся, але выпягаю яе, як спрагнены чалавек, стаючы ля чыстае крыніцы. Будзь ласкава! У Анцыюме днямі й начамаі слухаціму Паўла, які сярод маіх людзей у першым ужо дню падарожжа здабыў такі ўплыў, што тоўпяцца ля яго бесперапынна, бачачы ў ім не толькі таўматурга, але й надпрыродную амаль постаць. Учора віднела радасць на ягоным твары, а як я спытаў яго, што парабляе, адказаў: «Сею». Пятроні ведае, што ён знаходзіцца між маімі людзьмі, і хоча яго бачыць, таксама і Сэнэка, які чуў пра яго ад Галлёна. Але вось і зоркі бледнуць, а ранні «люцыфар» свеціць штораз мацней. Незабаўна заранка заружавіць мора — і ўсё навокал спіць, я толькі думаю аб табе і кахаю цябе. Прывітанне табе, мая зарніца, sponsa mea!»¹

XXXVIII

Вініць да Лігіі:
«Ці ты, дарагая, была калі з Аўламі ў Анцыюме? Калі не, буду шчаслівы, як магчыму табе яго калісь паказаць. Ад Лаўрэнтума ўжо цягнуцца адна за другою віллы на ўзбярэжжы, а сам Анцыюм — гэта бясконца чарада палацаў ды портыкаў, калюмны якіх запагоду прыглядаюцца ў вадзе. Маю і я тутака сваю сядзібу, тут жа, над самаю вадою, з аліўнікам і цыпрысавым лесам за віллай, і як падумаю, што гэная вілла станецца калісь тваёю, бялейшымі выдаюцца мне ейныя мармуры, утульнейшымі агароды і блакітнейшым неба. О, Лігійка, як соладка жыць і кахаць! Стары Мэнікл, загадчык віл-

¹ Наканаваная мне (лац.).

лы, пасадзіў тут на мураве пад міртамі цэлыя купіны ірысаў, паглядаючы на іх, узгадваю я пра дом Аўлаў, ваш імплювіюм і агарод, дзе часта сядзеў з табою. І табе гэныя ірысы прыгавдацімуць дом радзімы, дзеля таго, мне здаецца, палюбіш і Анцыюм і гэную віллу. Зараз па прыездзе шмат гутарылі мы з Паўлам аб прандыюме. Згадвалі пра цябе, а пасля ён пачаў навучаць, я доўга слухаў, і кажу табе: каб я нат мог валадаць словам так, як Пятроні, дык і тагды б не патрапіў выказаць табе ўсяго, што снавалася мне ў думцы і душы. Я не спадзяваўся, што шчэ можа быць на свеце такое шчасце, гожаць і спакой, якога людзі не каштавалі. Але гэтае ўсё хаваю для гутаркі з табою, бо пры першай нагодзе манюся падскочыць у Рым. Скажы мне, як зямля можа насіць на сабе адначасна такіх людзей, як Апостал Пётр, як Павал і як — цэзар? Пытаю таму, што вечар па навуцы Паўла прабавіў я ў Нэрона, і ці ведаеш, што я там чуў? Насамперш, ён сам чытаў сваю паэму аб збурэнні Троі ды пачаў наракаць, што не бачыў ніколі пажару вялікага места. Зайздросціў Прыяму і называў яго шчаслівым чалавекам дзеля таго толькі, што меў нагоду аглядаць пажогу і загубу радзімага места. На гэта Тыгэлін: «Вымаві толькі слова, боскі, а схаплю польмыя, і не паспее ноч мінуць, як убачыш тонучы ў агні Анцыюм». Цэзар назваў яго за гэта дурнем. «Куды ж бы, — кажа, — я прызджаў асыяжацца марскім паветрам ды кансерваваць той голас, якім багі мяне абдарылі і пра які, добра кажуць, на ўцеху людскую павінен я дбаць? Няўжо не ведаеш, што Рым мне шкодзіць, што смярдзячая задуха Субуры й Эсквіліну наводзіць хрыпку, і ці ж пажар Рыму не прадстаўляў бы ў сто разоў трагічнейшага й без параўнання светазарнейшага відовішча, чым Анцыюма?» Прысутныя пачалі дакладаць, якой нечуванай трагедыяй быў бы выгляд такога места, якое пакрыла ўвесь свет, а само легла пад кучаю шэрага попелу. Цэзар запавяшчаў, што тады ягоная паэма перавышала б песні Гомэра, а пасля давай талкаваць, як адбудаваў бы горад, як патомныя вякі падзіўлялі б ягоны твор, у параўнанні з якім усе іншыя змалеюць. Тады п'яныя бяседнікі пачалі галёкаць: «Зрабі гэта, зрабі!» А ён: «Мусіў бы мець вярнейшых і адданейшых спадручнікаў». Я, слухаючы гэтага, прызнаюся, надта затрывожыўся, бо ў Рыме знаходзішся ты, *carissima*. Сам з сябе смяюся цяперака і думаю, што цэзар і аўгустыяне, паміма сваёй шалёнасці, не адважыліся б на такі злачын, а аднак, бач, чалавек дрыжыць пра сваё каханне, дык я ўсё ж хацеў бы, каб дом Лінуса стаяў не на затыбранскім вузкім завулку ў квартале чужаземцаў, на які менш бы ў даным выпадку зважалі. Па мне і самыя палацы Палатынскія не былі б годным цябе памешканнем, хацеў бы, каб ты мела ўсе твая выгоды і ўцехі, да якіх замаладу прызвычалася. Перайдзі да Аўлаў, Лігійка. Я шмат тут аб гэтым думаў. Калі б цэзар быў у Рыме, мог бы даведацца ад нявольнікаў аб тваім пераходзе, звярнуў бы на цябе ўвагу і мог бы пераследваць за тое, што асмелілася парушыць ягоную волю. Але ён доўга тут бавіцімецца ў Анцыюме і пакуль вернецца, дык гутаркі пра твае пераходзіны аціхнуць. Лін і Урсус магчымуць быць пры табе. Дый маю надзею, пакуль Палатын вітаціме цэзара, ты, багінька

мая, будзеш ужо ў сваім доме на Карынах. Шчаслівы той дзень, гадзіна і хвіліна, у якой пераступіш ты мой парог, і калі Хрыстус, аб якім вучуся, дасць тое,— імя Ягонае хай будзе багаслаўлёна. Што я гавару: будзем абое служыць Яму аж да смерці. Люблю цябе і здароўлю ўсёй душою».

XXXIX

Урсус чэрпаў ваду з цыстэрны і, цягнучы вяроўкаю падвойныя амфары, паяў паўголасна песню лігійскую ды ўцешлівым вокам пазіраў на Лігію і Вініція, як у садочку сярод цыпрысаў Ліна бялеліся, бы дзве статуі. Найменшы подых ветру не варушыў іхняе адзежы. На свеце сутунела, а яны гутарылі сабе ў вячэрняй цішыні, пабраўшыся за рукі.

— Ці нічога табе не будзе за тое, што выехаў з Анцыюма без ведама цэзара? — пытала Лігія.

— Не, дарагая,— адказаў Вініць.— Цэзар абвясціў, што зачыніцца на два дні з Тэрпнасам і будзе ўкладаць новыя песні. Ён часта гэтак робіць, і тады аб нічым іншым ведаць не хоча. Ды што мне цэзар, як я пры табе і гляджу на цябе! Занадта ўжо мучыла мяне туга, а апошнія ночы і сон ужо мяне не браў. Часамі як задрамаў ад знямогі, нагла прачынаўся з думкай, што над табою быццам вісіць небяспека; часамі сніў, што пакралі мне расстаўныя коні, якія мелі мяне везці з Анцыюма ў Рым і на якіх я праімчаўся тую дарогу так прытка, як ніякі цэзарскі рассыльны. Даўжэй ужо не мог вытрымаць без цябе, наймілейшая!

— Я ведала, што прыедзеш. Два разы Урсус бегаў на Карыны пытацца аб табе. Лін смяяўся з мяне і Урсус таксама.

І сапраўды відаць было, што спадзявалася яго, бо замест абыднае вопраткі мела на сабе мяккую белую столу, з якое стройных хвандаў рукі і галоўка выхіляліся, бы расцвіўшыя пралесанькі з снегу. Некалькі ружовых анемонаў аздабляла валасы.

Вініць прыціснуў вусны да ейнае рукі, і селі на каменнай лаўцы пад дзікім вінаградам, прытуліўшыся да сябе моўчкі ды прыглядаючыся зорам, бляск якіх іставетна адбіваўся ў іхніх вачах. Чар спакойнага вечару авалодваў імі.

— Што за цішыня, які свет чароўны! — адазваўся нізкім голасам Вініць.— Ідзе пагодная ноч. Ніколі ў жыцці не чуўся я так шчаслівы. Скажы мне, Лігія, што гэта значыць? Мне ніколі не думалася, каб каханне было такім. Мне здавалася, што гэта толькі агонь у крыві ды жада, а цяпер вось бачу, што можна кахаць кожнай кропляй крыві і адначасна адчуваць такі салодкі супакой, як бы душу закалыхаў ужо сон або смерць. Гэта навiна для мяне. Гляджу на гэную непарушнасць раслін і здаецца мне, што яна ёсць і

ўва мне. Вось цяпер я зразумеў, што можа быць шчасце, аб якім людзі да гэтых пор не ведалі. Цяпер толькі я здольны ўцеяць, чаму і ты, і Пампонія Грэцына такія заўсёды пагодныя... Так!.. Гэта дар Хрыстовы...

А яна ў той хвіліне прыгалубіла сваю стройную галованьку на ягоным плячы і кажа:

— Мой Марк дарагі...

І не магла далей слова вымавіць. Радасць, удзячнасць ды пачуццё нявіннасці каханна адабралі голас, а напоўнілі вочы слязьмі расчулення. Вініць, абняўшы ейны зграбны стан, туліў яе да сябе, пасля кажа:

— Лігія! Багаславам хвіліну, у якой я першы раз пачуў Ягонае імя.

Яна ціха адказала:

— Кахаю цябе, Марку.

Ды зноў замоўклі, не могучы выдабыць слоў з перапоўненых грудзей. На цыпрысах згаслі апошнія касулі ліловых водбліскаў, садок пачаў серабрыцца ад месячнага сярпа.

Цераз хвіліну Вініць пачаў гаварыць:

— Я ведаю... Ледзь толькі я сюды прыйшоў, ледзь паспеў прывітацца, на вач тваіх ужо йграла пытанне: ці зразумеў тую боскую навуку, якую ты вызнаеш, і ці ўжо ахрышчаны? Не. Яшчэ не ахрышчаны, а ці ведаш, кветанька, чаму? Павал мне сказаў: «Я пераканаў цябе, што Бог прыйшоў на свет і даўся ўкрыжаваць на збаўленне свету, а ў крыніцы ласкі хай абмые цябе Пётр, які першы цябе багаславіў». Дый я таксама хацеў, каб ты, мілая, глядзела на мой хрост, і каб маткаю мне была Пампонія. Дык дзеля таго я дагэтуль яшчэ не хрышчаны, хоць веру ў Збаўцу і Ягоную салодкую навуку. Павал мяне пераканаў і наварнуў, ды ці ж інакш магло быць? Як жа я мог бы не верыць, што Хрыстус прыйшоў на свет, калі Пётр так навучае, які быў вучнем Ягоным, і Павал, якому аб'явіўся? Як жа мог бы не верыць, што быў Богам, калі ўваскрос? Бачылі ж яго і ў горадзе, і над возерам, і бачылі людзі праўдамоўныя. Я верыў гэтаму ад тае пары, як пабываў у Острыянуме, бо я і тады сказаў сабе: на цэлым свеце хутчэй схлусіць кожны іншы чалавек, толькі не той, які кажа: «Бачыў!» Але вашае навукі я баяўся. Бо здавалася мне, што яна адбірае мне цябе. Я думаў: няма ў ёй ні мудрасці, ні гожасці, ні шчасця. Сяння, аднак, калі пазнаў яе, што ж бы з мяне быў за чалавек, калі б не жадаў, каб над светам панавала праўда, любоў, дабро, вернасць, літасць замест махлярства, нянавісці, злачынства, здрады, помсты? Хто ж бы гэтага не хацеў? Адыж гэтага вучыць вашае навукі. Іншыя навукі быццам таксама дамагаюцца справядлівасці, але гэтая адна толькі робіць сэрца людское справядлівым. Ды апрача таго — чыстым і верным, як тваё і Пампоніі. Сляпым быў бы, каб гэтага не бачыў. а калі пры тым Хрыстус-Бог абяцаў жыццё вечнае й шчасце бязмернае такое, якое толькі Божая ўсёмагутнасць даць можа, дык чаго ж больш хацець? Калі б я спытаў Сэнэкі: нашто заляцае цноту, калі грэх дае больш задавальнення? — не ўмеў бы мне напэўна

нічога талковага адказаць. А я цяпер ведаю, нашто трэ быць сумленным, — на тое, што дабро і міласць плыве з Хрыста, ды на тое, каб, як смерць замкне нам вочы, знайсці жыццё, знайсці шчасце, знайсці сябе самога ды цябе, найдаражэйшая... Як жа не палюбіць ды не прыняць навукі, якая адначасна і праўду кажа і смерць перамагае? Хто б не цаніў больш дабра, чым зла? Я думаю, што гэтая навукка адбірае шчасце, а тым часам Павал пераканаў мяне, што не толькі нічога не адбірае, але яшчэ дадае. Ледзь у галаве ў мяне ўсё гэта тоўпіцца, але чую, што так ёсць, бо ніколі я не быў такім шчаслівым дый не мог быць, хоць бы забраў цябе тагды сіламоц і трымаў дома. Ты ось нядаўна гаварыла: «Кахаю цябе», гэных слоў я не выдабыў бы з цябе ўсёю магутнасцю Рыму. О, Лігія! Розум сведчыць, што навукка гэтая ёсць Боская і найлепшая, сэрца адчувае гэта, а такім дзвём сілам ніхто не здолее супрацівіцца.

Лігія слухала, уставіўшы ў яго свае блакітныя вочы, падобныя пры месячным бляску да містычных кветак, ды так араселыя, бы кветкі.

— Так, Маранька! Праўда! — пацвердзіла, прытуляючы мацней голаў да ягонага пляча.

І ў гэнай хвіліне чуліся абое надта шчаслівымі, бо разумелі, што апрача кахання лучыць іх яшчэ нейкая іншая сіла, салодкая і непераможная адначасна, праз якую само каханне становіцца чымсь непрамінальным, непадлеглым змене, расчараванню, здрадзе, а нат смерці. Сэрцы іхныя зверыла моцная пэўнасць, што насуперак негядзі яны не перастануць кахацца і належаць да сябе. Гэта давала ім нявыказаны супакі. Вініць уяўляў пры тым, што гэтае каханне не толькі чыстае і глыбокае, але і цалкам новае, якога свет дагэтуль не ведаў і даць не мог. Тварыла яго ў сэрцы юнака ўсё: і Лігія, і навукка Хрыстова, і пасвята месяца, ціха дрэмлючая на цыпрысах, і пагодная ноч, так што ўсётвор увесь быццам ім быў перапоўнены. Па хвіліне зноў пачаў гаварыць прыцішным дрыжачым голасам:

— Ты будзеш душою мае душы і будзеш мне найдаражэйшаю ў свеце. Згодна біцімуць нашыя сэрцы, адна будзе малітва й адна ўдзячнасць Хрысту. О, мая дарагая! Разам жыць, разам салодкага Бога хваліць і чакаць па смерці новага шчаснага святла, што ж лепшае можна ўявіць! Дзіўлюся з сябе, як гэта я раней гэтага не разумеў! І ведаеш, што мне цяпер здаецца? Гэтая навукка паканае ўсіх. За дзвесце-трыста гадоў прыме яе ўвесь свет: людзі забудуць пра Ёвіша, і не будзе іншых багоў акрамя Хрыста ды іншых святынь акрамя хрысціянскіх. Хто ж бы не спагадаў сабе шчасця? Ах! Чуў я гутарку Паўла з Пятроніем, і ці ведаеш, што ў канцы Пятроні сказаў? «Гэта не для мяне», але нічога больш адказаць не ўмеў.

— Скажы, што Павал яму гаварыў? — просіць Лігія.

— Было гэта вечарам, у мяне. Пятроні пачаў, як звычайна, жартаўлівую гутарку, а Павал кажа яму: «Як можаш, мудры Пятроні, прарэчыць існаванню і ўваскрэшанню Хрыста, калі не было тады яшчэ цябе на свеце, а Пётр і Ян ба-

чылі Яго, дый я бачыў, едучы да Дамаску? Дык перш хай твая мудрасць выкажа, што мы лгуны, тады можаш запырэчыць нашаму свядоцтву». Пятроні адказвае: «Пярэчыць я не думаю, бо ведаю, што дзеецца шмат рэчаў таёмных, якія сцвярджаюць людзі, веры годныя, але што іншае — адкрыццё новага чужаземнага Бога, а што іншае — прыняцце Ягонай навукі. Не хачу ведаць нічога, што б магло мне папсаваць жыццё, збурць гожасць ягоную. Гэта малаважна, ці нашы багі праўдзівыя, важна тое, што ўсё ж такія яны прыгожыя, весела нам пры іх і бестурботна». Тады Павал талкуе так: «Адкідаеш навуку справядлівасці і міласэрнасці, баючыся жыццёвых турботаў, а падумай, Пятроні, ці жыццё вашае істаетна ёсць бестурботнае? І ты, і ніхто спаміж найбагацейшых ды найважнейшых не ведае, кладучыся вечарам, ці не прачнецца ўзаўтра з прысудам смерці. А скажы: калі б цэзар вызнаваў гэтую навуку, якая дамагаецца міласці і справядлівасці, ці ж тваё шчасце не было б больш пэўным? Табе шкада ўцехаў, а ці ж не было б тады жыццё весялейшым? Даражыце гожасцю жыцця і характам, вось жа, калі набудавалі вы столькі прыгожых святых і статуяў на гонар бостваў злых, мсцівых, распусных і хвалышывых, дык чаму ж бы не даканалі гэтага ў гонар адзінага Бога міласці і праўды? Хвалішся сваёю добраю доляй, вьяльможнасцю, раскошамі, але ж ты мог бы таксама быць і бедным, бяздолным, паміма высокага паходжання, а тады лепей бы табе сапраўды было на свеце, калі б людзі вызнавалі Хрыста. У вашым горадзе нават жа і пачэсныя родзічы, не хочучы турбавацца гадаваннем дзяцей, часта выкідаюць іх з дому, дзе іх падбіраюць чужыя сем'і, называючы іх «гадаванцамі». Мог жа і ты апынуцца такім вось гадаванцам! Ды гэтага проста не магло б здарыцца з табою толькі тады, калі б твае родзічы жылі паводле нашай навукі. А калі б ты, дачакаўшыся мужанага веку, ажаніўся з каханая жанчынай, напэўна хацеў бы, каб яна была табе вернай да смерці. А тым часам глянь, што ў вас робіцца, колькі сораму, колькі ганьбы, колькі матацтва жанімскаю вернасцю! Адыж вы ўжо самі дзівіцеся, калі знойдзецца ў вас жанчына, так званая «унівіра». А я табе кажу, што тыя, якія Хрыста ў сэрцы насіцімуць, не зломяць вернасці мужом, так як і мужы дахаваюць яе жонам. Вы ж не верыце ні вашым валадаром, ні вашым бацьком, ні жонам, ні дзецям, ні слугам. Перад вамі дрыжыць увесь свет, а вы дрыжыце перад уласнымі нявольнікамі, якія ў кожнай хвіліне могуць вайною абурыцца на вашае гныбіцельства, як не раз ужо бывала. Багаты ты — расстанешся з багаццем, малады — узаўтра загадаюць паміраць. Ты кахаеш, а тут тоіцца супраць цябе здрада; раскашувешся вілламі і статуямі — узаўтра можаш быць выгнаным на пустыню Пандатары; маеш тысячы слугаў, а тыя слугі ўзаўтра могуць з цябе кроў выпусціць. А калі так дзеецца, дык як жа можаш быць спакойнымі, шчаслівымі і радасна жыць? А вось я агалашваю навуку, якая наказвае валадаром любіць падданных, гаспадаром — нявольнікаў, нявольнікам — служыць з міласці, рабіць справядлівасць і міласэрнасць, а за гэта абяцана ім шчасліваць безбярэжная, моў бясконцае

мора. Дык як жа можаш, Пятроні, казаць, што навука гэтая псуе жыццё, калі яна яго наладжвае, калі і сам ты быў бы ў сто разоў шчаслівейшым і спакайнейшым, каб яна агарнула свет, як агарнула яго вашае рымскае ўладства».

Так, Лігія, гаварыў Павал, а Пятроні на гэта: «Гэта не для мяне», — і, прыкідваючыся сонным, выйшаў, на адходным толькі дакінуў: «Для мяне лепш мая Эўніка, чым твая навука, юдэйчык, але не хацеў бы з табою вайны весці на словах». Затое я слухаў слоў Паўлавых усёй душою, а як гаварыў пра нашых жанчын, цэлым сэрцам захапляўся тою навукаю, з якое ты вырасла, бы лілейка з вогкае раллі. І пералічаў у думках: Папея кінула двух мужоў дзеля Нэрона, Кальвія Крыспініла, Нігідыя ды амаль усе, якіх ведаю, акрамя аднае Пампоніі, матачылі, гандлявалі верай і жанімскай прысягай, і адна толькі ты, толькі мая, не адступіць, не звядзе, не прыгасіць вогнішча, хоць бы мяне звяло і адступіла ад мяне ўсё, чаму давяраў. І пытаў сябе ў душы: чым жа адудзячуся табе, калі не міласцю ды пашанай? Ты не чула, як я тамака ў Анцыюме гутарыў бесперастанку з табою, моў з прысутнаю. У сто разоў больш люблю цябе за тое, што ўцекла тады ад мяне з дому цэзара. Не хачу ягоных раскошаў і музыкі, хачу цябе толькі аднае. Даволі будзе аднаго твайго слова, а выедзем адгэтуль далёка.

А яна, не аднімаючы галавы ад ягонага пляча, падняла вочы як бы ў задуменні на срэбныя верхавіны цыпрысавыя і адказала:

— Добра, Марк. Ты пісаў мне пра Сіцылію, дзе і Аўлы маняцца асесці на старасць...

Вініць з радасці не даў дакончыць:

— Так, любка мая! Нашыя гаспадаркі ляжаць па-суседску. Чароўны гэты бераг, дзе клімат, як мёд, а ночы яшчэ ясніейшыя, чым рымскія, упаяючыя... Там жыццё й шчасце — гэта амаль тое самае.

Ды пачаў лятаецца пра будучыню:

— Там можна забыцца пра турботы. Шпацыравацімем у гаі, у аліўніках, у цыньку. О Лігія! Што за раскоша кахацца, галубіцца, разам любаватца морам і небам, разам аддаваць шанаванне міламу Богу, дабро тварыць навакол і справядліваць!

Змоўклі абое, загляджаныя ў будучыню; ён туліў толькі яе штораз мацней да сябе, а на руцэ ягонай мігацеў ад месяца залаты рыцарскі пярсцёнак. У работніцкай убогай частцы гораду ўсе ўжо спалі, панавала цішыня.

— Ты дазволіш мне спатыкацца з Пампоніяй? — спытала Лігія.

— А няўжо ж. Адведвацімем іх, запрашацімем да нас. Хочаш, дык забярэм да сябе Апостала Пятра? Ён прыгноблены векамі і працаю. Павал нас адведваціме, наверх Аўла Плаўцыя, і як ваякі закладаюць калоніі ў далёкіх краёх, так мы заложым хрысціянскую калонію.

Лігія ўзяла руку Вініція і хацела далікатна пацалаваць, але ён, шэпчучы, як бы баючыся спалохаць шчасце, бараніўся:

— Не, Лігія! Не! Я цябе павінен цалаваць і вяльбіць, дай ты мне руку.

— Кахаю цябе.

Ён прыціснуў вусны да ейных белых, як язмін, рук, і праз хвіліну чулі толькі біццё сваіх сэрцаў. У паветры ні шораху, цыпрысы, моў мёртвыя, казаў бы й яны затрымалі дыханне ў грудзях...

Нараз неспадзяваня раскаты грому разарвалі паветра. Лігія жахнулася, Вініць выпраставаўся і супакойвае:

— Гэта львы ў віварыях рыкаюць...

І пачалі абое наслухоўваць. За першым раскатам паўтарыўся другі, трэйці, дзесяты, з усіх бакоў і кварталаў. У горадзе часамі бывала да тысячы львоў пры розных арэнах, і не раз, упіраючыся мызамі ў клетку, такім спосабам агалошвалі сваю тугу да вольнасці й пустыні. Так тужылі й цяпер, пераклікаючыся рыкам на цэлы горад. Нейкая злавесная й панурая пагроза тоілася ў гэтым, і Лігія, ад якога прагнаў ясную й спакойную візью будучыні, слухала гэты рык з дзіўным жахам і сумам.

Але Вініць абняў яе моцнаю рукою і пацяшае:

— Не бойся. Ігрышчы блізка, дык усе віварыі перапоўнены.

І пайшлі абое ў дамок Ліна пад марш штораз магутнейшых рыкаў львоў.

XL

У Анцыюме тым часам Пятроні штодня трымфаваў над усімі аўгустыянамі, якія ўвіхаліся за ласкамі цэзара. Уплыў Тыгэліна змалеў зусім. У Рыме, дзе трэ было спратваць людзей, якія выдаваліся небяспечнымі, абдзіраць іх маёмасць, рабіць палітыку, ладзіць відовішчы, задзіўляючы пышнатаю ды благім густам, а ўрэшце заспакойваць дзікія прымхі цэзара — Тыгэлін, спрытны і адчайны, быў безумоўна патрэбен. Але ў Анцыюме, сярод палацаў, красуючыся ў ажуррах мора, цэзар жыві жыццём Гэллады. Ад самага рання да вечара чыталі вершы, дыскутавалі аб іхняй будове і стройнасці, захапляліся ўдалымі сказами, цікавіліся музыкай, тэатрам, адным словам, усім тым, што стварыў і чым упрыгожыў жыццё грэцкі геній. У такіх абставінах беспрыраўнальна больш, чым Тыгэлін і аўгустыяне, адукаваны Пятроні — гумарыста, вымоўны, поўны субтэльнага адчуцця і густу — мусіў здабыць перавагу. Цэзар патрабаваў ягонага таварыства, цікавіўся ягоным поглядам, раіўся падчас творства і прыязніўся жывей, чым калі йнакш. Асяродзю выдавалася, што ўплыў ягоны асягнуў канчатковую перамогу, што прыязнь між ім і цэзарам будзе сталая, трываціме многія гады. Тыя нат, што калісь недалюблівалі элганцкага эпікурэйца, пачалі яго цяпер акружаць і дбаць пра ягоныя ласкі. Сёй-той быў нат шчыра задаволены ў душы, што верхаводзіць чалавек, які сапраўды ведаў, хто чаго варты, і падхлебніцтва ўчарашніх ворагаў

прыймаў з усмехам скептычным, але ці то праз лянівасць, ці праз вытворнасць не мсціўся і магутнасці свае не выкарыстоўваў на чужую згубу ці шкоду. Бывалі моманты, калі згубіць мог і Тыгэліна, але ён воліў яго высмейваць як неўка й грубіяна. Рымскі сенат адпачываў, бо ўжо ад паўтара месяца не было ніводнага прысуду смерці. І ў Анцыюме, і ў Рыме расказвалі, праўда, дзівосы пра распусныя выдумкі цэзара і ягонага фаварыта, але кожны воліў мець над сабою цэзара вымудраванага, чым абыдлічанага ў руках Тыгэліна. А Тыгэлін з галавы сходзіў і хісліва сумняваўся, ці не зрачыся зусім уплываў, бо цэзар не раз адзваўся, што ў цэлым Рыме і між усімі прыдворнымі ёсць толькі дзве душы, якія разумеюцца, ды двух сапраўдных гэленцаў: ён і Пятроні.

Подзіву годная Пятроніева спрытнасць зацвердзіла ўва ўсіх перакананне, што ягоны ўплыў перажыве ўсе іншыя. Не ўяўлялі сабе, як цэзар без яго мог бы абыісціся, з кім бы мог гутарыць аб паэзіі, музыцы, цыркавых рэкордах і ў чыях вачах шукаў бы апрабаты для сваіх твораў. А Пятроні з свомая сабе раўнавагай не надаваў, здавалася, ніякае ўвагі свайму становішчу. Быў, як заўсёды, павольны, лянiвы, дасціпны і скептычны. Часта выклікаў у людзей уражанне чалавека, які кпіць з іх, сябе, з цэзара і з усяго свету. Часам не шчадзіў прыганы ў вочы й самому цэзару, і калі іншыя ўважалі смеласць ягоную задалёкай або проста згубнай, ён так нечакана ўмеў яе выкруціць, што абярталася на ягоную карысць, будзячы ўва ўсіх подзіў і перакананне, што няма такое сітуацыі, з якое Пятроні не мог бы выкруціцца з трыумфам. Раз больш-менш у тыдзень па прыездзе Вініцы з Рыму цэзар чытаў у вузкім коле ўступ з сваёй «Троікі», а як кончыў ды прагрымелі воклічы захаплення, Пятроні ў адказ на пыталны позірк цэзара адазваўся:

— Дрэнь! Аж просіцца ў агонь!

Сэрцы прысутных замерлі ад жаху, бо Нэрон ад дзяцінства не чуў ніколі такога асуду; толькі твар Тыгэліна заіскрыўся радасцю. Вініць збялеў, бо думаў, што Пятроні, які ніколі не быў п'яны, цяпер, як на бяду, упіўся.

А Нэрон мядовым трэмолавым галаском, у якім звiнеў плач зранаенае самагоднасці, пытае:

— Што ж ты тут знайшоў нядобрага?

Пятроні насеў на яго:

— Не вер ім,— адазваўся, показваючы рукою на прысутных,— яны нічым не знаюцца. Пытаешся, што нядобрае ў тваіх вершах? Калі хочаш праўды, дык скажу табе: добрыя яны для Віргілія, добрыя для Авідыя, добрыя нат для Гомэра, але не для цябе. Табе не можна такіх пісаць. Той пажар, які апісваеш, заслаба гарыць, твой агонь заслаба паліць. Не слухай падхлебніцтва Люкана. Яму за такія самыя вершы прызнаў бы я генія, але не табе. А ведаеш чаму? Бо ты вялікшы за іх. Каму багі далі столькі, колькі табе, ад таго можна больш вымагаць. Але ты ляннешся. Жадаеш прыдрамаць пасля прандыюма замест прыседзец над работай. Ты ж можаш стварыць твор, аб якім свет да сяння не чуў, і дзеля таго кажу табе ў вочы: напішы лепшы!

І гаварыў гэта тонам нядбальным, як бы кпіў, а разам і дакараў, але вочы цэзара займгліліся раскошай, ён сказаў:

— Багі далі мне крыху таленту, але далі й нешта больш: сапраўднага знаўцу і прыяцеля, які адзін умее праўду гаварыць у вочы.

Сказаўшы гэта, выцягнуў сваю пукатую, пакрытую іржавым валоссем руку да залатога кандэлябра, зрэквіраванага ў Дэльфах, каб спаліць вершы. Але Пятроні выхапіў іх.

— Не, не! — кажа. — Нат і няўдалыя належацімуць да людства. Пакінь іх мне.

— Ну дык дазволь адаслаць іх табе ў пушцы майго помыслу, — адказаў, сціскаючы яго, Нэрон. А па хвіліне гаварыў далей: — Так, маеш рацыю, мой пажар Троі мала гарыць, слаба пячэ. Я думаў, што як дараўняюся да Гомэра, дык і годзе. Нясмеласць і недацэньванне сябе заўсёды мне перашкаджалі. Ты мне адкрыў вочы. Але ведаеш, чаму так ёсць, як ты кажаш? Рэзьбяр, творачы статую, шукае сабе мадэлю, а я ж не меў мадэлю. Я ніколі не бачыў гораду ў вагні, дзеля таго мой опіс бляды, бяспраўдны.

— Згадзіся з тым, што трэ, аднак, быць вялікім мастаком, каб гэта разумець.

Нэрон задумаўся і цераз часіну пытае:

— Адкажы мне, Пятроні, на адно пытанне: ці ты шкадуеш згарэўшае Троі?

— Ці шкадую?.. На кулгуна-мужа Венеры! Хто б таго шкадаваў! І скажу табе чаму: Троя не згарэла б, калі б Праметэй не абдарыў людзей агнём і калі б грэкі не аб’явілі Прыяму вайны; бо каб не было агню, Эсхілос не напісаў бы свайго «Праметэя», роўна як без вайны Гомэр не напісаў бы «Іліяды», а мне больш даспадобы, каб існавалі «Іліяда» і «Праметэй» замест мясціны праўдападобна сціпленкай і бруднай, у якой цяпер сядзеў бы нейкі асланы пракуратар і нудзіў бы цябе сварнёю з арэапагам.

— Вось што значыць разумна гаварыць! — адазваўся цэзар. — Для паэзіі й мастацтва можна й трэба ўсё прысвяціць. Шчаслівы ахайяне, што прыдбалі Гомэру змест для «Іліяды», і шчаслівы Прыям, які аглядаў гібель айчыны! А я? Я не аглядаў гораду ў полымі.

Настала хвіліна маўчання, перарваў яе ўрэшце Тыгэлін:

— Я ж табе казаў, цэзар, выдай загад, а спалю Анцыюм. Або ведаеш што? Калі табе шкада гэтых віллаў і палацаў, загадаю спаліць караблі ў Остыі або збудую табе на Альбанскім прыгор’і драўляны горад, у які сам пусціш полымя. Хочаш?

Нэрон пранізаў яго вокам пагарды.

— Я глядзеціму на драўляны буды ў агні? У цябе, Тыгэлін, зусім выветрыўся глузд! Бачу пры гэтым, не надта цэнніш мой талент і маю «Троіку», калі думаеш, што нейкая іншая ахвяра была б для яе завялікая.

Тыгэлін астаўпеў, а Нэрон па хвіліне, як бы хочучы змяніць гутарку, дадаў:

— Лета ідзе... О, як той Рым патанае цяпер у смуродзе!.. А ўсё ж такі на летнія ігрышчы трэ будзе туды ехаць.

На гэта Тыгэлін:

— Як адправіш аўгустыянаў, цэзар, дазволь мне на хвіліну застацца.

Цераз гадзіну пазней Вініць, вяртаючыся з Пятроніем з цэзаравай віллы, гаварыў:

— Меў я праз цябе немалы страх. Думаў, што ты п'яны і загубіў сябе без ратунку. Памятай, гуляеш са смерцю!

— Гэта мая арэна,— адказаў абьякава Пятроні.— Захапляе мяне пачуццё, што я найлепшы на гэтай арэне гладыятар. А бач, як скончылася? Мой уплыў сяння яшчэ падрос. Прышле мне сваю паэзію ў куфэрку, які — пойдзем у заклад — будзе надта багатым і ў дрэнным гусце. Будзе ў чым майму лекару хаваць лекі на прачышчанне. Зрабіў я гэта яшчэ й для таго, каб справакаваць заахочанага ўдаласцю Тыгэліна, які захоча наслідаваць мяне, і ўяўляю бокі рваць сабе, што станеца, як рушыць досціпам. От будзем, бы той Дэмакрыт, абсэрвуючы ходзячага па лініі пірэнейскага мядзведзя. Каб я хацеў, патрапіў бы сплавіць Тыгэліна і стацца замест яго прэфектам прэторыянаў. Тады б меў на цугундары і самога Агенабарба. Волю з бядою такое жыццё, якім жыву, і нат з вершамі цэзара.

— Што за лоўкасць: з наганы зрабіць падхалімства! Але ці сапраўды вершы тыя такія дрэнныя? Я прафан у гэтых рэчах.

— Не горшыя ад іншых. Люкан у адным пальцы мае больш таленту, але і ў Рудабародым нешта ёсць. Перад усім ёсць непамерная ахвота да паэзіі й музыкі. За два дні будзем зноў у яго і слухацімем музыкі да гімну на гонар Афрадыты, які сяння або заўтра скончыць. І будзем зноў у вузкім коле, яшчэ меншым: толькі я, ты, Тулій Сэнэцый і малады Нэрва. Тое, што я казаў табе калісь аб вершах — бышчам ужываю іх пасля банкету, як Вітэлій ужывае перыны фламінга — гэта няпраўда!.. Бываюць часамі вымоўныя і ў яго. Словы Гэкубы, напрыклад, расчуляючыя... Скардзіцца яна на пакуты пароду, і Нэрон умеў знайсці шчаслівыя сказы, можа таму, што таксама родзіць у пакутах кожны верш... Часамі шкада мне яго. На Палукса! Што за дзівосная мешаніна! Калігуле недахоп было пятае клёпкі, але не быў, аднак, дзіватворам.

— Хто прадбачыць, дакуль можа зайсці шалёнасць Агенабарба? — спытаў Вініць.

— Ніхто. Могуць здарыцца йшчэ такія рэчы, ад якіх людзям праз цэлыя вякі ўставацімуць валасы на галаве. Але гэта якраз і цікавіць, ёсць забаўным, і хоць не раз нуджуся, бы Амонскі Ёвіш на пустыні, думаю, што пад іншым цэзарам нудзіўся б яшчэ горш. Твой юдэйчык Павал, прызнаю, ёсць вымоўны, і калі падобныя людзі агалошвацімуць тую навуку, нашыя багі мусяцімуць сцерагчыся не жартамі, каб не прыйшлося пасля эміграваць на падстрэшанне. Праўда, што мы былі б беспячнейшыя, калі б цэзар стаўся хрысціянінам. Але твой прарок з Тарсу, шукаючы доказаў для мяне, не падумаў, што для мяне, бач, гэтая няпэўнасць якраз і становіць жыццёвую прывабу. Хто не спрабуе ў косці, не прайграе маямосці, а аднак людзі ў косці йграюць. У гэтым тоіцца нейкая раскоша, самазабыццё. Я ведаў рыцарскіх сыноў ды сенатарскіх, якія самахвотна запісваліся ў

гладытары. Я, кажаш, гуляў з жыщём; так, але рабіў гэта, бо мяне гэта дражніць, забаўляе, а вашыя хрысціянскія цноты збудзілі б мяне, як напавы Сэнэкі, у адзін дзень. Таму вымова Паўла пайшла з ветрам. Ён павінен цяміць, што такія людзі, як я, ніколі тае навукі не прыймаць. Ты дык штось іншае! З тваім настроем можна або ненавідзецц імені хрысціяніна, або ім стацца. Я прызнаю ім праўду, пазяхаючы. Шалеем, ляцім у пропасць, штось таёмнае нясе нам будучыня, штось пад намі трашчыць, штось канае вобак нас — згода! Але памерці патрапімо, а тым часам не хочацца нам збытваць жыцця ды йсці на службу смерці перадчасна. Жыццё існуе для сябе самога, не для смерці.

— А мне цябе шкада, Пятроні.

— Не шкадуі мяне болей, чым я сам сябе. Даўней табе было між намі не дрэнна і, ваюючы ў Арменіі, тужыў па Рыме.

— Тужу й цяпер.

— Так, бо кахаеш хрысціянскую высталку, што сядзіць на Затыбры. Ані дзіўлюся табе, ані ганю. Дзіўлюся больш таму, што міма тае навукі, якую завеш морам шчасця, і міма таго кахання, якое хутка мае быць увенчаным, пасумнасьць не сходзіць з твайго аблічча. Пампонія Грэцына вечна сумная, ты ад таго часу, як стаўся хрысціянінам, страціў смех. Не ўталкоўвай жа мне, што гэта навучка жыццярадасная! З Рыму вярнуўся ты вось яшчэ сумнейшы. Калі хрысціянскае каханне ёсць такім — на яснакучаравага Бакха! — не пайду вашым следам!

— Гэта што іншае,— адказаў Вініць.— Я табе прысягаю не на кучаравага Бакха, але на душу майго родзіча, што ніколі за даўнейшых часаў я не дазнаваў нат прадсмаку такога шчасця, якім дыхаю цяпер. Але тужу страшэнна, і што дзіўна, як прабываю далёка ад Лігіі, здаецца мне, што над ёю вісіць небяспека. Не ведаю, адкуль бы магла прыйсці, а прадчуваю яе так, як буру.

— За два дні падручаюся выстарацца табе дазвол выезду з Анцыюма на так доўга, дакуль сам хацецімеш. Папея нейк паспакайнала, і, наколькі мне ведама, нічога ад яе не пагражае.

— А і сяння пытала, што я рабіў у Рыме, хоць выезд мой быў сакрэтны.

— Быць можа, шпегавала цябе. Цяпер, аднак, і яна мусіціме аглядацца на мяне.

Вініць прыпыніўся й кажа:

— Павал навучаў, што Бог часамі перасцерагае, але ў варажбу верыць не дазваляе, дык баранюся ад тае веры, і нельга абараніцца. Раскажу табе, што здарылася, лягчэй мо будзе на сэрцы. Сядзелі мы з Лігіяй у такую ноч, як сяннішняя, і ўкладалі сабе будучае жыццё. Не ўмею табе выказаць, як мы чуліся шчаслівымі й спакойнымі. Нараз чуем рык львоў. Рэч гэта ў Рыме абыдная, а аднак ад тае пары не маю супакою. Здаецца мне, як бы ў гэным была злавесная пагроза... Ты ж ведаеш: на трывогу я не хуткі, але тады пачуваўся так, як бы трывога запоўніла ўсю цемень ночы. Так гэта прыйшло раптоўна й неспадзявана, што і цяпер гучыць увушшу той рык, а сэрца шчыміць

ад трывогі, як бы Лігія патрабавала мае абароны ад чагось страшэннага... хоць бы й ад тых самых львоў. Я пакутую. Дык выстарайся хутка дазвол, бо калі не, дык паеду без дазволу. Не магу тут сядзець, кажу табе, не магу!

Пятроні зрабіў сабе з гэтага смех.

— Ну, да таго яшчэ не дайшло, — кажа, — каб сыны консульскіх мужоў або іхнія жоны былі аддаваны львом на корм. Можа спаткаць вас кожная іншая смерць, але не такая. Хто ведае, ці гэна былі львы, ці германскія туры, што не горш ад іх рыкаюць. Я кплю з варажбы і празначэння. Учора ноч была цёплая, і бачыў я, зоры падалі, як дождж. Не аднаму зрабілася б моташна ад такога явішча, а я сабе падумаў: калі між імі ёсць і мая, дык прынамсі меціму таварыства!..

На момант замоўк, пасля кажа далей:

— Ну а калі ваш Хрыстус уваскрос, дык, можа, і вас абаіх усцеражэ ад смерці.

— Можа, — адказаў Вініць, углядаючыся на зорнае неба.

XLI

Нэрон граў і пяяў гімн на гонар Спадыні Цыпру ўласнага аўтарства. Быў таго дня пры голасе і адчуваў, што музыка ягоная сапраўды парывае прысутных, пачуццё гэтае дадала сілы голасу, які выдабываў з сябе, і так расхвалывала ягоную душу, што выглядаў натхнёным. Аж пасля сам збялеў ад шчырага ўзрушання. І, на дзіва ўсім, не хацеў слухаць пахвалы. Праз момант сядзеў з абапёртымі на цытры рукамі ды пахіленай галавою, пасля раптоўна ўстаў і кажа:

— Я змучаны, дайце паветра. Настройце тым часам цытры.

Гэта сказаўшы, абкруціў горла шаўковаю хусцінаю.

— А вы хадзеце са мною, — сказаў, звяртаючыся да Пятроні і Вініція, што сядзелі ў кутку залі. — Ты, Вініць, падай мне рукі, бо не маю сілы, а ты, Пятроні, гавары мне пра музыку.

Выйшлі на выкладзены алябастрам і пасыпаны шафранам палацавы балкон.

— Тут дыхаецца свабадней, — адазваўся Нэрон, — расчуленай і сумнай душы маёй. Хоць бачу, што з гэтым творам, на пробу вам запяным, магу выступіць публічна і што гэта будзе трыумф, якога ніколі шчэ не меў ніводзін рымлянін.

— Можаш выступіць тут, у Рыме і Ахайі. Падзіўляў я цябе цэлым сэрцам і душою, боскі! — адказаў Пятроні.

— Ведаю, на пахвалы ты занадта лянівы. І шчыры ты, як Тулій Сэнэцыё, але больш знаешся, чым ён. Скажы, што ты думаеш пра музыку?

— Як слухаю паэзіі, як гляджу на кадрыгу, кіраваную табою ў цырку, на

стройную статую, прыгожую святыню або малюнак, як агортваю суздрам усё, што бачу, адчуваю, як у маім захапленні змяшчаецца ўсё, што гэтыя рэчы могуць даць. А вось як слухаю музыкі, злашча тваёй, адкрываецца перада мною штораз новая краса і раскоша. Бягу за імі, лаўлю іх, але не паспею іх успрыняць у сябе, як наплываюць новыя, бы марскія, хвалі, плывучыя з бязмежжа. Дык вось кажу табе, што музыка ёсць як мора. Стаімо на адным беразе і бачым далячынь, а другога берага дагледзець нельга.

— Ах, які з цябе глыбокі знаўца! — дзівіцца Нэрон.

Хвіліну шпацыраваў моўчкі, толькі шафран ціха шураў пад нагамі.

— Ты выказаў мае думкі,— адазваўся ўрэшце Нэрон,— і дзеля таго кажу заўсёды, што ў цэлым Рыме ты адзін толькі патрапіў мяне зразумець. Так. Тое самае і я думаю пра музыку. Як граю ці пяю, бачу такія рэчы, аб якіх не ведаў, што існавалі ў маёй дзяржаве або на свеце. Вось я — цэзар, свет мой, усё магу. Аднак жа музыка адкрывае мне новыя краіны, новыя горы й моры ды новыя раскошы, якіх не ведаў дагэтуль. Часам не ўмею ні назваць іх, ні зразумець, адчуваю толькі іх. Адчуваю багоў, бачу Алімп. Нейкі засветны павеў ахінае мяне; ледзь дабачваю, бы ў мгле, нейкую бязмерную веліч, а супакойную ды так яснуу, як узыход сонца... Уся сфера наўкол мяне гучыць музыкай, і павінен табе сказаць,— тут голас Нэрона захваляваў сапраўдным здзіўленнем,— я, цэзар і бог, чуюся тады малым, як пылінка. Дасі веры?

— Так. Толькі вялікія артысты могуць пачувацца ў абліччы мастацтва малымі...

— Сяння ноч шчырасці, дык адкрыю перад табою душу, як перад прыяцелем, і скажу табе болей... Няўжо думаеш, я сляпы ці не маю глузду? Думаеш, я не ведаю, што ў Рыме выпісваюць на сценах чарнату на мяне, што завуць мяне маткабойцам і жонабойцам... што ўважаюць мяне за дзікуна і людаеда за тое, што Тыгэлін дастаў ад мяне некалькі прысудаў смерці на маіх ворагаў... Так, мілы, завуць мяне людаедам, і я ведаю пра гэта... Удаўблі мне лютасць да таго, што сам часта сябе пытаю: няўжо ж я такі люты?.. Але яны таго не ўцеюць, што ўчынкi чалавека часамі могуць быць лютымі, а чалавек можа і не быць такім. Эх, ніхто не паверыць, а можа, і ты, мой дарагі, не паверыш, як часамі, калі музыка хвалюе душу, я чуюся так добры, бы дзіцянё ў калысцы. Прысягаю табе на гэныя зоры, што іскрацца над намі, кажу шчырую праўду: людзі не ведаюць, колькі добра тоіцца ў гэтым сэрцы і якія сам я бачу ў ім скарбы, калі музыка адчыніць да іх дзверы.

Пятроні, які не меў найменшага сумніву аб тым, што Нэрон у данай хвіліне гаварыў шчыра і што музыка істатэчна можа выдабываць наверх розныя шляхотнейшыя схільнасці з ягонай душы, загачаныя гарамі эгаізму, распусты і злачынства, кажа:

— Цябе трэ знача так блізка, як я. Рым ніколі не ўмеў цябе ацаніць.

Цэзар абапёрся мацней на плячы Вініція, казаў бы ўвагнуўся пад цяжарам несправядлівасці, і адказаў:

— Тыгэлін далажыў мне, што ў сенаце шэпчуць сабе на вуха, быццам Дыядор і Тэрпнас лепей за мяне йграюць на цытрах. Не хочучь прызнаць мне нат і гэтага! Але ты, які заўсёды гаворыш праўду, скажы мне шчыра: ці яны лепш за мяне йграюць, ці так сама, як я?

— Ты маеш салодшы дотык, а і больш сілы. У табе пазнаецца артыста, а ў іх — рамесніцтва! Так! Паслухаўшы іхняе музыкі, лепш можна скеміць, кім ёсць ты.

— Калі так, дык хай сабе жывуць. Не здагадаюцца ніколі, якою ты іх у гэнай хвіліне абдарыў паслугай. Хоць яно ўсё роўна: калі б іх пазбыўся, дык на месца іх трэ было б узяць іншых.

— Дый людзі ў дадатку гаварылі б, што з упадобы да музыкі — музыку нішчыш. Не глумі ніколі музыкі для музыкі, боскі.

— Які ж ты іншы ад Тыгэліна! — дзівіўся цэзар. — Але бачыш, я на ўсё мастак, і калі музыка адкрывае прада мною прасторы, якіх існавання не дадуюцца, адкрывае краіны, якімі не валадаю, раскошу й шчасце, якіх не перажываў, дык я не магу жыць жыццём абыдным. Яна мне гаворыць, што існуе надзвычайнасць, і вось шукаю яе ўсёю магутнасцю ўлады, якую багі аддалі ў мае рукі. Часам здаецца мне, што каб дацягнуць да тых алімпійскіх светаў, трэ выканаць нешта такое, чаго дагэтуль ніхто шчэ не даканаў, трэ перавышыць людское пагалоўе дабром або злом, ведаю, што людзі магчымуць назваць мяне атрапянелым. Але я не шалею, я шукаю! А калі шалею, дык з нуды і нецярпліваці, што знайсці не магу. Я шукаю! Разумееш мяне? І дзеля таго жадаю быць вялікім за чалавека, бо такім чынам магчыму быць найвялікшым як мастак, — тут сцішыў голас так, каб не мог пачуць Вініць, і, прылажыўшы вусны да вуха Пятронію, зачаў шаптаць: — Ці ведаеш, што я галоўна дзеля гэтага асудзіў маці й жонку на смерць? Пад парогам нязнанага свету жадаў злажыць найвялікшую ахвяру, якую толькі чалавек злажыць мог. Гадаў сабе, ануж па тым нешта станецца, ануж адчыняцца тэя дзверы, за якімі ўбачу нязнанае. Хай бы сабе гэта было цуднейшае або страшнейшае за людское паняцце, абы было незвычайнае й вялікае... Але тае ахвяры, відаць, было замала. Для адкрыцця эмпірэйскіх брамаў трэ, мабыць, большае — і хай так станецца, як доля жадае.

— Што манішся зрабіць?

— Пабачыш, пабачыш хутчэй, чым табе здаецца. А тым часам ведай, што ёсць двух Нэронаў: адзін такі, якога ведаюць людзі, а другі — артысты, якога адзін толькі ведаеш, і які, калі забівае, як смерць, ці шалее, як Бахус, дык менавіта таму, што яго давіць шэрасць і ліхоцце абыднага жыцця, і жадаў бы яго скараніць хоць бы й агнём ці жалезам... Ох! Які станецца нудны гэты свет, як мяне не стане!.. Ніхто не здагадваецца, нават ты, дарагі, які з мяне мастак! Але якраз таму й сумую, кажу табе шчыра: душа ўва мне бывае часамі так сумнай і маркотнай, як тэя цыпрысы, што там чарнеюцца ўдалечыні. Цяжка чалавеку адначасна насіць найвышэйшую ўладу і найбольшы талент!..

— Спачуваю табе, цэзар, цэлым сэрцам, а са мною зямля і мора, не лічачы Вініція, які ў душы цябе абажае.

— І ён заўсёды быў мне мілым,— сказаў Нэрон,— хоць служыць Марсу, не музам.

— Ён перад усім служыць Афрадыце,— паправіў Пятроні.

І вырашыў за адным замахам заладзіць справу сястрынца ды аддаліць усе небяспекі, якія маглі яму пагражаць.

— Ён загаханы, як Троіл у Крэсыдзе,— кажа.— Дазволь яму, доміне, паехаць у Рым, бо ссохне. Ці ведаеш, што тая лігійская закладніца, якую ты падараваў яму, знайшлася, і Вініць, выязджаючы да Анцыюма, пакінуў яе пад апекай нейкага Ліна? Не згадваў я табе пра гэта, бо ты ўкладаў свой гімн, а гэта важнейшая рэч над усім. Вініць маніўся з яе зрабіць сабе каханку, але, як аказалася цнатліваю, бы Лукрэцыя, раскахаўся ў ейнай цноце і цяпер жадае звянчацца з ёю. Гэта каралеўская дачка, дык дызгонару не будзе, але ж ён — вось існы ваяк — уздыхае, сохне, енчыць, аднак чакае на дазвол свайго імператара.

— Імператар не выбірае жанок ваяком. Нашто яму той дазвол?

— Я ж казаў табе, доміне, ён цябе абажае.

— Дык тым больш можа быць пэўны майго дазволу. Гэта ўдалая дзяўчына, хоць завузкая ў клубох. Аўгуста Папея скардзілася мне на яе, што ўракла нам дзіця ў Палатынскім парку..

— Але я сказаў Тыгеліну, што боствы не паддаюцца ліхім прырокам. Памятаеш, боскі, як ён быў сумеўся, і як сам ты крычаў: «Nabet!»

— Памятаю.

Тутка звярнуўся да Вініція:

— Кахаеш жа яе так, як кажа Пятроні?

— Кахаю, доміне! — адказаў Вініць.

— Дык выдаю загад зараз ехаць узаўтра ў Рым, звянчацца з ёю і не паказвацца мне на вочы без вячальнага пярсцёнка.

— Дзякую табе, доміне, з сэрца і душы.

— О, як міла ўшчасліўляць людзей! — адазваўся цэзар.— Не жадаў бы нічога іншага праз усё жыццё рабіць.

— Зрабі нам яшчэ адну ласку, боскі,— просіць Пятроні,— і асвець гэну волю сваю перад аўгустай: Вініць не асмеліўся б ніколі ажаніцца з асобай, якой не рада аўгуста, але ты, доміне, разгоніш адным словам ейныя ўпярэджанні, аб'яўляючы, што сам так загадаў.

— Добра,— кажа цэзар.— Табе і Вініцію не ўмеў бы нічога адмовіць.

І завярнуўся да віллы, а яны за ім, рады з перамогі. Вініць мусіў устрымоўвацца, каб не кінуцца на шыю Пятронію, бо цяпер усе перапоны й небяспекі быццам былі аддалены. У атрыюме віллы малады Нэрва і Тулій Сэнэцыё забаўлялі аўгусту гутаркай, Тэрпнас і Дыядор строілі цытры. Нэрон, увай-

шоўшы, сеў на ўзорыстым крэсле і, шапнуўшы штось на вуха прыбочнаму грэцкаму хлапчаныці, чакаў. Хлапчанё воміг вярнулася з залатою скрынкаю. Нэрон адчыніў яе і, выняўшы нашыйнік з буйных перлаў, гавора:

— Во каштоўнасці, годныя сянняшняга вечара.

— Іграе на іх зарніца,— адзваецца Папея, перакананая, што нашыйнік ёй прызначаны.

Цэзар то падымаў, то спушчаў ружовыя каменні, урэшце кажа:

— Вініць, падаруеш ад мяне гэны нашыйнік маладой лігійскай каралеўне, з якою загадваю табе звянчацца.

Поўныя гневу і раптоўнага здзіўлення вочы Папеі пранізвалі то цэзара, то Вініцыя, а ў канцы ўрэзаліся ў Пятронія. А той, перагнуўшыся абыякава праз поручча крэсла, вадзіў рукою па грыфе гарфы, як бы жадаючы вывучыць ягоную форму. Прамеж таго Вініць, падзякаваўшы за падарунак, падыйшоў да Пятронія і сказаў:

— Чым я табе адудзячуся за ўсё тое, што ты для мяне сяння зрабіў?

— Ахвяруй пару лебедзяў Эўтэрпе,— адказвае Пятроні,— хвалі песні цэзара і смейся з працўця. Спадзяюся, што рык львоў ад гэтае пары не будзе мушці сну ані табе, ані тваёй лігійскай лілеі.

— Не,— запэўнівае Вініць,— цяпер я зусім спакойны.

— Хай жа Фартуна будзе вам ласкавай. Але цяпер зважай, бо цэзар бярэ зноў формінгу. Устрымай дыханне, слухай і рані слёзы.

І праўда, цэзар узяў формінгу, падняў вочы ўгару. У залі замерла гутарка, прысутныя сядзелі без руху, як скамянелыя. Толькі Тэрпнас і Дыядор, цэзаравы акампаніятары, цікавалі то на сябе, то на ягонныя вусны, чакаючы першых тонаў песні.

Нараз у прадсенні закіпела бегатня й гоман, цераз момант з-за парт'еры высаквае цэзарскі вызвольнік Фаон, а за ім тут жа консул Лекан.

Нэрон нахмурыў бровы.

— Выбачай, боскі імператар! — адзваўся зазяханы Фаон.— Рым гарыць! Большая частка гораду ў моры агню!..

На гэны даклад усе пазрываліся на ногі. Нэрон паклаў формінгу і ўголос:

— О, богі!.. Ubachu pajар гораду і скончу «Троіку»!

І воміг звяртаецца да консула:

— Ці, выехаўшы зараз, паспею яшчэ ўбачыць пажар?

— Уладару! — адказвае бляды, моў сцяна, консул.— Над горадам адно мора польмя, дым душыць людзей, млеюць, з распачы кідаюцца ў вагонь... Рым гіне!

Хвіліна мёртвай цішыні, нечакана Вініць на ўвесь голас:

— *Vae misero mihi!*..

І малады юнак, скінуўшы тогу, у самай туніцы выбег з палацу.

А Нэрон падняў вочы да неба і дэкламуе:

— Гора табе, святы градзе Прыяма!..

XLII

Вініць ледзь паспеў узяць з сабою некалькіх нявольнікаў, ускочыў на каня і паімчаўся глыбокаю ноччу праз пустыя вуліцы Анцыюма ў кірунку Лаўрэнтума. Страхотная вестка выклікала ў ягонай душы як бы стан шалу здзічэння, былі моманты, калі не мог уцеяць, што з ім дзеецца, меў такое ўражанне, быццам на тым самым кані за плячыма ягонымі сядзіць ліха і крычыць яму ў вуха: «Рым гарыць!», сцёбае яго самога і каня ды гоніць іх у той агонь. Палажыўшы без накрыцця голаў на карку каня, імчаўся навослеп у самай туніцы, не глядзячы наперад і не зважаючы на перапоны, аб якія мог рассадзіць голаў. Сярод цішы, сярод спакойнай і чорнай начы коннік і конь, аблітыя месячным бляскам, рабілі ўражанне соннае мары. Ідумейскі вогір, стуліўшы вушы і выцягнуўшы шыю, ляцеў бы страла, мінаючы непарушныя цыпрысы і белыя, паўтуляныя сярод іх, віллы. Грукат капытоў аб каменныя пліты тут і там будзіў сабак, якія браханнем праводзілі спагудную з’яву, пасля, раздражнення ейнаю нагласцю, пачалі выць, падносячы пашчу на месяц. Нявольнікі, едучыя за Вініціем, хутка пачалі адставаць заду, бо мелі горшыя коні. Ён сам, як бура, праймчаўся праз спячы Лаўрэнтум, завярнуў да Ардэі, у якой так, як у Арышыі, Бовілі і Устрынуме, трымаў ад часу прыезду да Анцыюма расстаўленыя коні, каб магчы найпрыдчэй праязджаць прастору, аддаляючую яго ад Рыму. Памятаючы пра гэта, выдабываў з каня астанкі сіл. За Ардэяй паказалася яму, быццам на паўночна-ўсходнім баку неба завалакло ружовым загаравам. Магла гэта быць зараніца, бо было ўжо позна, а дзень у ліпені рабіўся заране. Але Вініць не мог паўстрымаць крыху роспачы і злосці, бо выдавалася яму, што гэта загарава пажару. Прыпомніліся яму словы Леканія: «Горад увесь у вагні», — і праз момант змагаўся з хваляй шалёнасці, бо згубіў надзею на выратаванне Лігіі, а нат даехання ўпору. Ягоня думкі выперадзілі бел каня, імчаліся перад ім бы статак чорнага птаства — роспачныя, страхотныя. Не ведаў, у якой частцы гораду пачаўся пажар, думаў аднак, што затыбранскі квартал, густа забудаваны, поўны складоў дрэва і драўляных будаў, дзе прадвалі нявольнікаў, быў першай ахвярай агню. У Рыме пажары здараліся даволі часта, падчас якіх здараліся часта і гвалты, рабаўніцтвы, злашча ў кварталах, заселеных паўбарбарскім пралетарыятам, дык што магло дзеецца на такім Затыбры, гняздзе галіты, паходзячай з усіх канцоў свету? Тут праз голаў Вініція прамігнуў магут Урсус, але што ж мог зрабіць хоць бы не чалавек, а тытан з пякельнай сілай агню? Пагроза бунту нявольнікаў была таксама злыбядою, якая ад давён-даўных душыла цэлы Рым. Расказвалі, што сотні тысяч тых людзей лятуціць аб часах Спартакуса і чакае толькі нагоды, каб збройна выступіць

супраць гныбіцеляў. І вось нагода падаспела! Магчыма таму, што ў горадзе разам з пажарам кіпіць разня і вайна. Можа, нат і прэторыяне па загаду цэзара кінуліся на горад і мардуюць. Валасы сталі дыбам на галаве Вініцію. Прыгадаў сабе ўсе гутаркі аб гарадскіх пажарах, якія часта чуў пры двары цэзара, прыгадаў сабе ягонья скаргі, што мусіць апісваць толькі з фантазіі пажар Троі, ягонае дакаранне Тыгэліна, які падручаўся падпаліць Анцыюм або адмысловы драўляны горад, урэшце, ягонья нараканні на Рым і смуродлівую затху Субуры. Так! Гэта, няйначай, ён загадаў спаліць горад. Ён адзін толькі мог адважыцца на гэта, так як адзін Тыгэлін мог падручыцца выканання падобнага загаду. А калі Рым гарыць па загаду цэзара, дык хто ж можа заручаць, што і жыхарства не будзе з падобнага загаду выгублена? Людаед быў здольны і да такога зверства. Дык — пажар, бунт нявольнікаў і рэзы! Што за пекла! Што за нетра стыхіяў і людское закатнасці! А ў гэтым усім — Лігія! Енк Вініція зліваўся з храплівым енкам каня, які, рвучы пад гору да Арыцы, гнаў ужо астанкамі сіл. Хто яе вырве з агню, хто выратуе? Вініць аж прылёг да каня, ушчаміўшы пальцы ў грыву, гатовы быў кусаць конскі карак. У пэўным моманце нейкі коннік, што гнаўся з процілеглага боку да Анцыюма, крыкнуў, мінаючы яго: «Рым гіне!» — ды паімчаўся далей. Да вушэй Вініціевых даляцела толькі шчэ слова «багі», рэшту заглушыў тупат капытоў. Тое слова ацвярозіла яго. Багі!.. Вініць падняў голаў, выпягнуў рукі да зорнага неба і пачаў маліцца: «Не вас заклікаю, якіх святыні валяцца, але Цябе!.. Ты сам цярэў, Ты адзін міласэрны! Ты адзін разумеў людскі боль! Ты прыйшоў на свет людзей навучаць літасці, дык акажы ж яе цяпер! Калі Ты такі, якім называюць Цябе Пётр і Павал, дык паратуй мне Лігію. Вазьмі яе на рукі і вынесі з полымя! Ты можаш гэта! Ададай мне яе, а я Табе аддам кроў. А калі не хочаш мне гэтага зрабіць, дык зрабі гэта для яе. Яна Цябе мілуе і на Цябе спадзяецца. Абяцаеш жыццё і шчасце пасмяротнае, але шчасце пасмяротнае не ўцячэ, а яна паміраць яшчэ не хоча, дай жыццё ёй! Вынесі яе з Рыму на сваіх руках. Ты ж можаш, хіба не жадаеш!..»

Перапыніў, бо чуў, што далейшая малітва магла змяніцца ў пагрозу, а баяўся абразіць Боства тады, калі ласка і літасць Ягоная найбольш была патрэбнай. Спалохаўся такое думкі і, каб не дапусціць да галавы ані ценю гразьбы, пачаў зноў сцэбаць каня, тым болей, што белыя муры Арыцы на палове дарогі да Рыму засвяцілі ўжо перад ім у месячным водбліску. Незабаўна пралятаў міма святыні Мэркура ў гаю перад ім у месячным водбліску. Незабаўна пралятаў міма святыні Мэркура ў гаю перад ім у месячным водбліску. Незабаўна пралятаў міма святыні Мэркура ў гаю перад ім у месячным водбліску. Незабаўна пралятаў міма святыні Мэркура ў гаю перад ім у месячным водбліску. Незабаўна пралётна згледзеў на сходах і між калюмнамі рой людзей з светачамі ў руках, якія сіснуліся пад апеку боства. Дарога не была так парожная і вольная, як за Ардэяй. Натаўп ішоў, праўда, да святыні бакавымі сцэжкамi, але і на галоўным гасцінцы стаялі грамады, якія хутка ўцякалі перад разгоненым ездаком. З гораду далятаў гоман. Вініць уляцеў туды, бы віхар, паваліўшы й сталачыўшы на дарозе некалькі людзей. Навокал цяпер акружылі яго крыкі: «Рым гарыць! Горад у вагні! Багі, ратуйце Рым!»

Конь спатыкнуўся, стрыманы моцнаю рукою Вініція, і асеў назад перад гасподаю, дзе стаяла змена. Нявольнікі, казаў бы спадзеючыся гаспадара, стаялі перад гасподай і на ягоны загад рушылі навывперадкі па новага каня, а Вініць, бачачы адзел дзесяці конных прэторыянаў, якія, мабыць, ехалі да Анцыюма з весткамі, падбег да іх і пачаў пытаць:

— Каторая частка гораду гарыць?

— А ты хто такі? — спытаў дзясятнік.

— Вініць, вайсковы трыбун і аўгустыянін! Адказвай, галавой рызыкуеш!

— Пажар, спадару, пачаўся ў крамах пры Вялікім Цырку. Як мы выязджалі, быў ужо ў вагні цэнтр гораду.

— А Затыбра?

— Агонь туды дацяпер не дайшоў, але з непаўстрыманай сілай абыймае што-раз новыя кварталы. Людзі гінуць ад жару і дыму, і ніякі ратунак немагчымы.

У тым моманце падалі Вініцію новага каня. Малады трыбун ускочыў на яго і панёсся далей. Ехаў цяпер да Альбанума, пакідаючы направа Альбалонгу і сйнае чароўнае возера. Гасцінец да Арыцы ішоў пад гару, якая зусім засланыла далягляд і Альбанум на другім баку. Вініць ведаў, аднак, што з гары ўбачыць не толькі Бовілу і Устрынум, дзе чакалі на яго свежыя коні, але й Рым, бо за Альбанумам ляжала па абодвух баках Апійскай дарогі роўная нізкая Кампанья, па якой беглі толькі да места аркады аквадуктаў, і нічога ўжо не засланыла віду.

— З гары ўбачу полымя, — казаў сабе.

І пачынаў сцёбаць каня. Яшчэ не даскочыў на вяршыню гары, як пачуў на твары подых ветру з дымам і ўбачыў вяршыню азалочанай.

— Загарава! — падумаў Вініць.

Ноч сівела ўжо даўно, золак пераходзіў у світанне, і на ўсіх блізкіх узгорках таксама свяціў ружовы і жоўты бляск, могуць быць і ад пажэжы і ад зарніцы. Вініць выехаў на вяршыню гары, і тады жудаснае відовішча залунала перад ягонымі вачыма.

Уся даліна пакрыта была вялізнаю хмараю дыму, ахутваючаю сялібы, аквадукты, віллы, дрэвы, а ў канцы гэнай шэрай жудаснай пакрывы гарэла на ўзгорках места.

Пажар не ішоў угару слупам, як гэта бывае тады, калі гарыць паадзіночны, хоць бы й вялікі, будынак, гэна была даўгая, падобная да зарніцы, рака агню.

Над гэнай істужкай агню каціўся вал дыму, месцамі зусім чорнага, месцамі крывавага й ружовага, стоўплены ў сабе, выдзьмуты, густа клубіўся, бы вуж, што ўеца-выцягваецца. Велізарны той вал часамі быццам прыкрываў агністому раку так, што рабілася яна вузкаю, бы стужка, часамі прасвечваўся агнём з-пад нізу, змяняючы ягоныя споднія клубы ў хвалі полымя. Загарава цягнулася ад краю да краю далягляду, замыкаючы яго так, як часамі замыкае ланцуг лесу. Сабінскіх гор зусім не было відаць.

Вініцію на першы пагляд здалася, што гарыць не толькі горад, але свет цэлы, і што нікая істота не можа выбрацца з таго акіяну агню й дыму. Вецер з боку пажару падыхаў штораз мацней, несучы смурод смаліны ажогу, якая прыхавала нат найбліжэйшыя рэчы. Разаднела зусім, сонца азарыла ўзгоркі, акружаючыя Альбанскае возера. Але ясназалатыя раннія касулі выглядалі праз ажогу моў хворыя, рудыя. Вініць, спушчаючыся да Альбанума, уязджаў у дым штораз гусцейшы, менш праніклівы. Само мястэчка было зусім ім акутана. Устрывожаныя мяшчане павыбггалі на вуліцы, і страх было падумаць, што мусіла дзеяцца ў Рыме, калі і тут ужо цяжка было зыхаць. Роспач заўладала зноў Вініціем, і жах падыймаў вала-сы на галаве. Спрабаваў мацавацца, як мог.

«Немагчыма,— гадаў сабе,— каб увесь горад пачаў адразу гарэць. Вецер вее з поўначы і зганяе дым толькі ў гэты бок. Затыбра, перарэзанае ракою, можа й цалкам ацалела, а ў апошнім выпадку даволі будзе Урсусу прарвацца праз Янікульскую браму, каб ухавацца ад небяспекі. Гэтаксама немагчыма, каб згінула ўсё насельніцтва, і каб горад, які валодае светам, згладжаны быў разам з жыхарамі з аблічча зямлі. Нават і ў здабываных гарадох, калі разня і агонь пуштошаць усё, пэўная колькасць людзей заўсёды застаецца жывою, дык чаму ж канчаткова мела згінуць Лігія? Адыж Бог яе сцеражэ, які Сам перамог смерць!» Так супакойваючы сябе, пачаў зноў маліцца і па даўняй звычцы рабіць перад Хрыстом вялікія абраканні й дэklarункі дароў і ахвяр. Мінуўшы Альбанум, жыхары якога амаль усе сядзелі на дрэвах і дахах, каб глядзець на пажар, крыху супакоіўся. Падумаў таксама, што Лігіяй апякуюцца не толькі Урсус і Лінус, але і Апостал Пётр. На самы ўспамін пра гэта льга ўступіла ў ягонае сэрца. Пётр быў заўсёды для яго істотай таёмнай, амаль надлюдскай. Ад таго часу, калі слухаў яго ў Острыянуме, засталася ў яго дзіўнае ўражанне, аб якім на пачатку побыту ў Анцыюме пісаў Лігіі, што кожнае слова гэтага старца ёсць праўдай або мусіць стацца праўдай. Бліжэйшае знаёмства з Апосталам з часаў свае хваробы ўзмацавала тое ўражанне, якое пасля змянілася ў моцную веру. Дык калі Пётр багаславіў ягонае каханне і абяцаў яму Лігію, дык Лігія не магла згінуць у вагні. Горад можа сабе згарэць, але ніводная іскра не спадзе на ейную вопратку. Ад бяссоннае ночы, шалёнае язды і перажыванняў пачала Вініція агортваць дзіўная эгзальтацыя, у якой усё выдавалася яму магчымым: Пётр перажагнае агонь, разгорне полымя адным словам, і пройдуць цэлымі праз вагністую алею. Пётр хіба ведаў рэчы будучыя і напэўна прадбачыў злыбяду пажару, дык як жа б не мог перасцерагчы ды не вывесці з места хрысціян, а між імі і Лігіі, якую любіў бы собскае дзіця. І штораз мацнейшая надзея пачала ўзмацоўваць сэрца Вініція. Падумаў: калі яны ўцякаюць з гораду, можа нат іх спаткаць у Бовілі ці ў дарозе. Можа, вось за хвіліну дарагое аблічча з'явіцца з па-за гэнага дыму, зацягваючага штораз шырай цэлую Кампанью.

Выдавалася яму гэта тым праўдападабнейшым, што на дарозе пачаў спаткаць штораз часцей людзей, уцякаючых з места ў Альбанскія горы, каб,

упалеўшы ад агню, выдабыцца і з дымнае задухі. Не даехаўшы да Устрынума, мусіў суняць бег каня, бо дарога надта была заталочана. Вобак пешых з клункамі на плячах спатыкаў коні, мулы, вазы, нагружаныя дабыткам, а ўрэшце і лектыкі, у якіх нявольнікі неслі багацейшых жыхароў. Устрынум так ужо быў набіты ўцекачамі з Рыму, што нельга было праз натаўп праціснуцца. На рынку пад калюмнамі святынь раілася ад уцякаючых. Тут і там з’яўляліся ўжо й палаткі, пад якімі шукалі прытулку цэлыя сем’і. Іншыя закладалі сабе табарышча пад голым небам, яны крычалі, заклікалі багоў, пракліналі долю. У агульнай сумятні нельга было чаго дапытацца. Людзі, ад якіх Вініць маніўся што-небудзь даведацца, або зусім не адказвалі, або пазіралі на яго асалавелымі, поўнымі жаху вачыма і крычалі: «Гіне горад і свет!» Ад Рыму наплывалі з кожнай хвілінай новыя грамады мужчын, жанчын, дзяцей, пабольшваючы суталаку й гоман. Некаторыя, пагубляўшыся ў людской каламесіцы, шукаліся. Іншыя біліся за табарышчы. Грамады паўдзікіх пастухоў з Кампані папрыцягваліся ў мястэчка, шукаючы навін і крадзенай здабычы. Там і сям натаўп нявольнікаў і гладыятараў усялякіх народнасцяў пачаў рабаваць гарадскія дамы й віллы, заводзіць разбойства з жаўнерамі, баронячымі насельніцтва.

Сенатар Юній, якога Вініць спаткаў пры гасподзе ў грамадзе ўцекачоў, першы даў яму крыху талковейшыя весткі пра пажар. Занялося гарэць, праўда, пры Вялікім Цырку, з боку Палатыну і ўзгор’я Цэліус, і з неймавернаю хуткасцю абняло ўсё асяроддзе гораду. Не памятаюць людзі ад часаў Брэнна такое спагуды.

— Цырк згарэў увесь, таксама акружаючыя яго дамы й крамы, — інфармаваў Юній. — Авентын і Цэліус у вагні. Польшыя, ахапіўшы Палатын, перакінулася на Карыны...

Тут Юній, які на Карынах меў стройную інсулю, перапоўненую мастацтвам, якім любаваўся, схпіў у шчопці дробнага пылу і, пасыпаўшы ім голаў, пачаў енчыць распачным голасам. Вініць скалатнуў яго за плячо.

— І мой дом на Карынах, — кажа. — Дык калі гіне ўсё, хай гіне й ён.

Але, прыгадаўшы сабе, што Лігія магла скарыстаць з ягонай прапановы і перанесціся да Аўлаў, спытаў:

— А Вікус Патрыцыюс?

— У вагні! — адказаў Юній.

— А Затыбра?

Юній з подзівам паглядзеў на яго.

— Хрэн з ім! — кажа, сціскаючы збялелую галаву.

— Мне даражэйшае Затыбра, чым твой цэлы Рым! — адазваўся гвалтоўна Вініць.

— Дык туды дабарэшся хіба праз віа-Портуэнсіс, бо вобак Авентыну жага цябе ўдушыць... Затыбра?.. Не ведаю. Агонь не мог туды шчэ хіба перакінуцца, але ці ў гэтым моманце яго там няма, ведаюць адны багі...

Тут Юній на хвіліну сумеўся, пасля кажа прыцішным голасам:

— Ты ж мяне не звядзеш хіба, дык скажу табе, гэта не абы-які пажар. Цырку ратаваць не дазволена... Я сам чуў.. Як дамы пачалі кругом агнём займацца, тысячы галасоў гарланіла: «Смерць ратаўнікам!» Нейкія спагудныя людзі бягуць праз горад і шпурляюць у дамы жмакі вагню... З другога боку народ бурыцца і крычыць, што горад гарыць па загаду. Нічога больш не скажу. Гора цэламу месту, гора нам усім, гора і мне! Што там чаўпецца, таго людскою моваю выказаць нельга. Народ гарыць у вагні або мардуецца ўзаемна ў суталоцы... Гэта канец Рыму!..

Ды зноў бедаваў: «Гора! Канец гораду і нам!»

Вініць сеў зноў на каня і шмыгануў далей Апійскаю дарогаю. Але тут ужо была не язда, тут трэ было прапіхвацца праз раку людзей і вазоў, што плыла з месца. Горад бачыў Вініць, як на далоні, быў абняты морам агню... Ад полымя і дыму біла страшэнная жага, а людскі вераск не мог заглушыць шуму і гуку полымя.

XLIII

Чым болей Вініць збліжаўся да месца, тым болей паказвалася, што лягчэй было прыехаць у Рым, чым дастацца ў ягоную сярэдзіну. Праз Апійскую дарогу трэ было праціскацца з пакутаю, такі быў натаўп людзей. Поле, дамы, магільнікі, агароды і святыні наабапал дарогі ператварыліся ў табарышчы. У святыні Марса, тут жа, ля Порта Апія, натаўп адбіў дзверы, шукаючы прытулішча для начлегу. На магільніках загаспадаравана большыя грабавікі, і то часамі з крывавым боем і сваркамі. Выгляд Устрынума быў толькі слабым наўзорам таго, што рабілася пад самым горадам. На права, на ўладу, на сужэнства, ветлівасць, павагу і розніцу стану — ніхто і вухам не вёў. Нявольнікі дубасілі кіямі грамадзян. Гладыятары, набраўшыся разрабаванага ў Эмпорьюме віна, збіраліся ў грамады, перабягалі з дзікім крыкам прыдарожныя пляцы, разганялі людзей, дратавалі, абдзіралі. Мноства выстаўленых на продаж барбараў паўцякала з гандлёвых будаў. Пажэжа і загуба гораду была для іх канцом няволі і гадзінаю помсты, вось жа, калі сталыя жыхары, трацячы маёмасць, выцягалі да багоў рукі ў распачы, молячы ратунку, яны з вышцём радасці буянілі, сцягаючы з людзей вопратку і хапаючы маладзіц. Лучыліся з імі нявольнікі, служба, валацуткі, не маючыя нічагутка на целе апрача ваўнянае апоны на бёдрах, злыдні з завулачных начных нораў, не спатыканыя сярод белага дня, існавання якіх цяжка было і дадумацца ў Рыме. Гэты натаўп азіятаў, афрыканаў, грэкаў, тракаў, германаў і брыганаў галёкаў усімі мовамі, дзікі й разбуяны, шалёў, адплачваючы так сабе за даўгагадовае бяздолле. Сярод гэнай расхваляванай людскоў сумятні ў бляску дня й пажогі мігацелі каскі прэторыянаў, пад апеку

якіх тулілася спакайнейшае мяшчанства і якія ў многіх мясцох мусілі ўступным боем разганяць азвярэлы зброд. Вініць бачыў не раз у жыцці штурмавання гарады, але вочы ягонья ніколі яшчэ не бачылі такога відовішча, дзе б распач, слёзы, боль, энк, дзікая радасць, шалёнасць, закатнасць і разнузданасць змяшаліся разам у такі страшэнны хаос. А над гэнай абязглуджанай шалёнай людской масай гудзеў пажар, гарэў на ўзгорках найбольшы й найпрыгажэйшы ў свеце горад, ахінаючы суталаку сваім вагністым подыхам, дымнаю затхай ды закрываючы блакітнае неба. Малады трыбун з найбольшай натугай ды небяспекай жыцця дабраўся ўрэшце да Апійскай брамы, але тутака ўбачыў, што праз квартал Порта Капэна не толькі не магчыме прапхацца ў горад з-за натаўпу, але й з-за страшэннае жагі, ад якое тут жа за брамаю аж дрыжала наветра, прытым мост пры Порта Трыгенія, насупраць святыні Бонэ Дэа, шчэ не існаваў, і хто хацеў прабрацца за Тыбар, трэ было дабірацца аж да мосту Субліцыя, гэта значыць, праехаць каля Авентыну, праз частку гораду, залітую адным морам полымя. Гэта было зусім немагчыма. Вініць сцяміў, што мусіціме вярнуцца да Устрынума, там звярнуць з Апійскай дарогі, пераправіцца цераз рэчку ніжэй гораду і выехаць на віа-Портуэнсіс, якая вяла проста на Затыбра. І гэта не было лёгка з-за сумятні, штораз большае на Апійскай дарозе. Трэба прабіваць сабе дарогу хіба мячом, а Вініць не меў зброі, бо выехаў з Анцыюма так, як вестка застала яго ў вілле цэзара. Але вось пры ручаі Мэркура злавіў вокам знаёмага цэнтурыёна прэторыянаў, які з колькідзесяцю людзьмі пільнаваў святыні, і загадаў яму ехаць за сабою, а той, пазнаўшы трыбуна і аўгустыяніна, не смеў спрачацца.

Вініць сам пачаў камандаваць аддзелам і, адлажыўшы на хвіліну навуку Паўла пра міласць бліжняга, пёр і расцінаў перад сабою натаўп з хуткасцю смерцаноснаю для многіх, хто ў пару не паспяваў даць дарогу. Кідалі ім наўздагон камення і праклёны, але ён не зважаў на гэта, жадаючы хутчэй выдабыцца на вольнае мейсца. Аднак жа льго было прабірацца ўперад толькі з вялікаю натугаю. Людзі, якія разлажылі ўжо табар, не хацелі ваяком саступаць з дарогі, крычма клянучы цэзара і прэторыянаў. У некаторых майсцох грозна супраціўляліся. Да Вініцевых вушэй даходзілі крыкі, якія абвінавачвалі Нэрона за падпал Рыму. Адкрыта пагражалі смерцю яму і Папеі. Вокрыкі: «Sannio!», «Histrio!»¹, «Маткабойца!» — разлягаліся навокал. Некаторыя крычма дамагаліся ўтапіць яго ў Тыбры, іншыя раўлі, што Рым даволі ўжо цярэў. Было відавочным, што тыя прыгрозы могуць змяніцца ў адкрыты бунт, які мог разгарэцца ў гэты момант, абы толькі знайшоўся праваднік. Прымеж таго, азвэрэласць распачнае масы спаганяна была на прэторыянах, якія і таму шчэ не маглі выдабыцца з ціжбы, што загрузаванна была кучамі рэчаў, у спешцы вынесеных з пажару: скрыні, бочкі з емінай, даражэйшае знадоб'е, дзіцячыя калыскі, пасцель, вазы і ручныя ношы. Сям-там давлялося распраўляцца зброяй, але прэторыяне лёгка давалі раду безабароннаму натаўпу. Перацяўшы з цяжкасцю ўпоперак дарогу — Лацінскую, Нуміцыйскую,

¹ «Блазан!», «Актор!» (лац.).

Ардэйскую, Лювініўскую і Остыійскую,— акружаючы віллы, сады, магільнікі й святыні, Вініць у канцы даехаў да мястэчка Вікус Аляксандра, за якім пераправіўся праз Тыбр. Было там ужо свабадней і менш дыму. Ад уцякаючых, якіх тут было нямала, даведаўся, што некаторыя толькі завулкі Затыбра гараць, але пэўна не ацалее нічога ад агню, бо нейкія людзі знарок падкладаюць агонь ды не дазваляюць тушыць, крычачы, што робяць гэта па загаду. Малады трыбун не сумняваўся, што гэта цэзар іставетна загадаў падпаліць Рым, і помста, якой заклікалі на яго пагарэлыя, была рэчаю слушнаю і справядліваю. Што ж горшае мог зрабіць для Рыму Мігрыдат або іншы які ягоны найзаўзятшы вораг? Мера была перабраная, шалёнасць сталася занадта вялікай, а людское жыццё занадта немагчымым. Вініць верыў таксама, што прыйшла пара на Нэрона, што гэныя румовішчы няшчаснага места павінны ды мусяцімуць прываліць агіднага блазна разам з ягонымі ўсімі злачынствамі. Калі б знайшоўся адважны павадыр на чале збалелае адчайнае народнае масы, магло б гэта стацца ў працягу некалькіх гадзін. Адчайныя і мсцівыя думкі абселі, як вараннэ, голаў Вініцыя. Ну, а каб гэта яму спрабаваць? Род Вініцыяў, які аж да апошняга часу меў шэрагі консулаў, даволі знаны быў у Рыме. Народу патрэбнае толькі прозвішча. Адыж раз ужо ледзь не дайшло да бунту за кару смерці чатырохсот нявольнікаў прэфекта Пэданія Сэкунда, а што ж было б сяння, падчас найбольшае злыбяды, перавышаючае амаль усе, якія Рым на працягу васьмі вякоў перажываў? Хто возьме пад зброю квірытаў, думаў Вініць, той бессумніўна зваліць Нэрона і сам убярэцца ў пурпуру. Дык чаму б яму гэтага не даканаць? Быў дужэйшым, бадзёршым ды малодшым за іншых аўгустыянаў... Нэрон меў пад загадам, праўда, трыццаць легіёнаў, раскватараваных на рубяжох дзяржавы, але ці ж і гэныя легіі ды іхнія правадыры не ўзбурацца на вестку аб спаленым Рыме і ягоных святынях?.. А тады ён, Вініць, стаўся б цэзарам. Адыж хадзіў у сваім часе сярод аўгустыянаў пошпат, быццам нейкі вяшчун варажыў пурпуру Агону. Чым жа ён горшы? Можа, і Хрыстус памог бы яму сваёю Боскаю магутнасцю? Можа, гэта ад Яго натхненне? «О, каб так сталася!» — гаварыў у душы Вініць. Адпомсціў бы тады Нэрону за небяспеку Лігіі і за сваю згрызоту, уладзіў бы панаванне справядліваасці і праўды, пашырыў бы Хрыстову навуку ад Еўфрату аж да ймглістых берагоў Брытаніі, а і Лігію прыадзеў бы ў пурпуру, зрабіў бы яе валадаркаю зямлі.

Але думкі гэныя, выбухнуўшыя з ягонай галавы, бы сноп іскраў з палаючага дому, так і загаслі хутка, як тыя іскры. Перад усім трэ было як найхутчэй Лігію ратаваць. Прыглядаўся цяпер бядзе зблізку, дык зноў апанавала яго трывога, а бачачы мора вагню й дыму, бачачы страшэнную рэчаіснасць, тая надзея, што Пётр выратуе Лігію, замерла зусім у ягоным сэрцы. Распач агарнула яго зноў, дык, выкараскаўшыся на віа-Портуэнсіс, вядучую проста на Затыбра, апамятаўся аж у браме, дзе пачуў тое самае, што казалі яму ўцекачы: большая частка таго кварталу не была абнята яшчэ пажарам, хоць агонь у некалькіх мейсцох перакінуўся ўжо за рэчку.

Затыбра, аднак, было поўнае дыму і ўцякаючага народу, праз які цяжэй было пралезці ў глыбіню, бо людзі, маючы больш часу, выносілі й ратавалі больш маёмасці. Галоўная Партовая дарога была ў многіх пунктах зусім ёю завалена, а каля Наўмахіі Аўгуста высіліся аж цэлыя стосы. Цяснейшыя завулкі, у якіх тоўпіўся гусцейшы дым, былі проста недаступныя. Жыхары ўцякалі адтуль тысячамі. Вініць спатыкаў па дарозе страшэнныя эпізоды. Не раз дзве людскія ракі, плывучыя з процілеглых бакоў, спаткаўшыся ў цесным праходзе, напіралі адна на другую і змагаліся з сабою назабой. Людзі біліся й талачылі адны другіх. Сем'і ў сумятні губляліся, маткі распачна заклікалі дзяцей, Вініцію валасы ўставалі на ўспамін, што мусіла дзеецца бліжэй агню. Сярод вераску і суталакі цяжка было чаго дапытацца або дopyты зразумець. Час ад часу каціліся новыя хвалі дыму з-за ракі, чорнага і так цяжкага, поўзаючага па зямлі, закрываючага дамы, людзей і ўсю рухлядзь так, як закрывае цёмная ноч. Але вецер, выкліканы пажарам, разываў яго, і тады Вініць мог прабірацца далей да завулку, на якім стаяў дом Ліна. Гарачыня ліпнёвага дня, уздоеная жагою ад пажару, сталася невыноснаю. Дым выгрызаў вочы, у грудзёх займала дух. Нат і тыя жыхары, якія не спадзяваліся, што пажар перабярэцца цераз раку, ды сядзелі дагэтуль у дамох, пачалі ўцякаць, і сумятня пабольшвалася з кожнай часінай. Вініцьевы прэторыяне засталіся ззаду. У натоўпе нехта параніў молатам яму каня, які пачаў кідацца з закрываўленым лбом, станавіцца дуба й наравіцца. Пазналі па багатай вопратцы аўгустыяніна, і зараз жа пачалі разлягацца крыкі: «Смерць Нэрону й ягоным падпаляючым!»

І вось прыйшла хвіліна грознае небяспекі, сотні кулакоў паднялося супраць Вініція, але спуджаны конь вынес яго, драсуючы людзей, а хутка нахлынула новая хваля чорнага дыму, ахінаючы цемраю вуліцу. Вініць бачыць, што не праедзе, дык саскочыў з каня і пабег пехатою, туляючыся каля сцен ды ўстрымоўваючыся, каб уцякаючы натоўп яго мінаў. У душу лезла думка, што гэныя натугі дарэмныя, Лігіі можа ўжо ў горадзе й няма, магла таксама ўцячы: лягчэй было знайсці шпільку на беразе мора, чым яе ў гэнай суталацы й хаосе. Намагаўся, аднак, хоць бы за цану жыцця дабрацца да дома Ліна. Сюд-тут затрымоўваўся і праціраў вочы. Адарваўшы рог тунікі, засланяў сабе нос і вусны ды бег далей. Чым больш набліжаўся да ракі, тым страшней узмагалася гарачыня. Вініць, ведаючы, што пажар заняўся ля Вялікага Цырку, думаў спачатку, жага тая б'е ад ягонага папалішча ды ад Форум Боарыюм і ад Вэлябрума. Гарачыня становілася ўсё больш невыноснай. Нейкі ўцякач, апошні, якога Вініць згледзеў, стары, на мыліцах, крыкнуў: «Не падыходзь да мосту Цэста! Уся атока ў вагні!» Сітуацыя рабілася безнадзейнай. На закруце да Вікус Юдаэарум, на якім стаяў дом Ліна, малады трыбун дагледзеў у хмары дыму полымя: гарэла не толькі атока, але й Затыбра, а прынамсі другі канец вулачкі, дзе жыла Лігія.

Вініць, аднак, памятаў, што дом Ліна быў у садочку, за якім ад боку Тыбу было невялічкае незабудаванае поле. Гэная згадка прыдала яму лгі. Агонь мог затрымацца на пустой прасторы. Гэная надзея гнала яго далей, хоць кожны подых ветру прыносіў ужо не толькі дым, але тысячы іскраў, якія маглі ўзнавіць пажар з другога канца завулка і загарадзіць паварот.

Урэшце, аднак, дагледзеў праз дымную хмару цыпрысы ў агародзе Ліна. Дамы за недабудаваным полем гарэлі ўжо, бы кастры дроў, але малая інсуля Лінава стаяла шчэ некранутай. Вініць глянуў з удзячнасцю ў неба і лучыў да яе праз гарачую задуху. Дзверы былі прычынены, піхануў іх і ўскочыў у сярэдзіну. У садку не было жывое душы, і дом выглядаў бышчам зусім парожны.

— Можа, памерлі ад дыму й жагі,— падумаў Вініць. І пачаў клікаць:

— Лігія! Лігія!

Маўчанне. Толькі гук далёкага вагню чуцён быў у цішы.

— Лігія!

Раптам чуе той жудасны рык, які чуў ужо раз у гэным садку. На недалёкай атоцы загарэўся, ныйначай, віварыюм ля святыні Эскулапа, у якім усялякая зверына пачала з перапуду выць. Вініція праняла жудасць. Другі вось ужо раз, калі цалкам гарэў думкаю пра Лігію, адзваўся гэны злавесны рык, моў спагудная варажба.

Але гэта было кароткае мігавое ўражанне, бо страшнейшы ад звярынага рыку гук пажару выклікаў іншую думку: Лігія не адгукнулася, праўда, але магла быць у zagrożаным будынку абамтелая або прыдушаная дымам. Вініць ускочыў у сярэдзіну дому. У малым атрыюме была пустата й цемра ад дыму. Шукаючы вобмацкам дзвярэй да кубікулаў, прыкмеціў мігатлівую лямпачку і, падышоўшы, бачыць лярарыюм, у якім замест лярэў быў крыж. Пад тым крыжам палаў святлічок. Праз голаў маладога катэхумена маланкаю прабегла думка, што гэны крыж ссылае яму той светачык, з якім магчыме знайсці Лігію, дык узяў яго ды пачаў шукаць кубікулаў. Знайшоўшы адно, адсунуў заслону — няма нікога.

Вініць быў пэўны, што гэта быў кубікулом Лігіі, бо на сценах вісела ейная вопратка, на ложку ляжаў капітыюм¹. Вініць шхапіў яго, пацалаваў і, закінуўшы на плечы, пайшоў далей шукаць. Дамок быў малы, дык хутка перагледзеў усе каморы, а нат і падзямелле. Нідзе нікога ані духу. Было аж надта відавочным, што Лігія, Лін і Урсус разам з іншымі мяшчанамі гэнага кварталу мусілі ўцякаць ад пажару. «Трэ шукаць іх у натоўпе, за брамамі гораду», — праімчалася праз голаў Вініцію.

Не здзівіла яго надта тое, што не спаткаў іх на віа-Портуэнсіс, бо маглі з Затыбра выйсці з процілеглага боку да Ватыканскага ўзгорку. Добра й тое, што ўцалелі прынамсі ад агню. Вініцію зваліўся камень з грудзей. Ведаў, праўда, як цяжка было ўцякаць, але думка пра сілу Урсуса пацяшала яго. «Трэба мне цяпер, — казаў сабе, — уцякаць адгэтуль, прабрацца праз агароды Даміцылі ў агароды Агрыпіны. Там іх знайду. Дым тамака не страшны, бо вецер вее з Сабінскіх гораў».

¹ Самая сподняя кашуля, якую жанчыны насілі на голым целе (*заўвага аўтара*).

Час было сапраўды яму ўцякаць, ратавацца, бо хваля агню шугала з боку атокі штораз бліжэй, а клубы дыму амаль зусім прысланілі завулак. Святлік, з якім рабіў пошукі ў доме, згас ад прахвату паветра. Вініць, выскачыўшы на вуліцу, бег прытка цяперака да віа-Портуэнсіс, у той самы бок, адкуль прыйшоў, а пажар, казаў бы, даганяў яго сваім агністым подыхам, то ахутваючы дымам, то абсыпаючы іскрамі, якія падалі яму на валасы, на шыю, на вопратку. Туніка ў некалькіх мыйсцох пачала жаляць, але ён не звяртаў на гэта ўвагі і бег далей, баючыся, каб не задыхнуцца ад дыму. У вуснах чуў смак сажы й смаліны, горла і лёгкія пяклі з гарачкі, як агнём. Кроў падшы-бала яму да галавы так, што часамі рабілася ажно ўваччу ўсё чырвоным. Тады казаў сабе ў душы: «Гэта жывы агонь! Лепш мне кінуцца на зямлю й загінуць». Бег мучыў яго штораз больш. Галава, шыя і плечы абліваліся потам, а той пот паліў яго, бы гарачы вар. Каб не імя Лігіі, якое паўтараў сабе ў думцы, каб не ейны капітыюм, якім абкруціў сабе вусны, не вытрымаў бы.

Цераз некалькі хвілін пачаў, аднак, ужо не пазнаваць завулка, кудою бег. Паволі траціў прытомнасць, памятаў толькі, што трэба ўцякаць, бо на адкрытым полі чакае яго Лігія, якую абяцаў яму Апостал Пётр. І нагла агарнула яго нейкая дзіўная, напаятарачкавая, падобная да перадсмяротнай візыі, пэўнасць, што мусіць яе ўбачыць, павянчацца, а потым адразу памрэ. Бег ужо як п'яны, сланяючыся. Нараз у страхотным вогнішчы штосьці змянілася. Усё, што дагэтуль толькі тлела, шуганула, відаць, адным морам полымя, вецер перастаў наганяць дым, а той, што клубіўся ў завулках, сагнаў шалёны гон распаленага паветра. Подых той гнаў цяпер мільёны іскраў так, што Вініць бег у плойме іх; затое лепш бачыў усё перад сабою і ў моманце, калі меў ужо ўпасці, згледзеў канец завулка. Гэта прыдало яму сіл. Абмінуўшы наражнюю камяніцу, сыйшоў у вуліцу, якая вяла да віа-Портуэнсіс і да Кадэтанскага поля. Іскры перасталі яго даганяць. Уявіў сабе, што калі ўздужае дабегчы да Партовае дарогі, дык уцалее, хоць бы й прыйшлося яму там абамлець.

У канцы вуліцы бачыць зноў як бы хмару, загароджваючую выхад. «Калі гэта дым,— падумаў,— дык ужо не прайду». Бег астанкамі сіл. Скінуў з сябе туніку, загарэўшуюся ад іскраў, якая пекла яго, бы сарочка Насусава, і ляцеў нагі, маючы на галаве толькі капітыюм Лігіі. Дабегшы бліжэй, распазнаў, што гэна не быў дым, толькі хмара пылу, з якое далятаў людскі крык.

— Зброд абкрадае дамы,— кажа сабе.

Бег туды. Усё ж такі былі там людзі, дадуць яму помач. Спадзеючыся яе, пачаў, бегучы, крычаць ратунку. Але гэта ўжо была ягоная апошняя на-туга: уваччу яму пачырванела шчэ горш, у грудзях не хапіла зыхання, у касцях — сілы. Упаў.

Дачулі, аднак, яго, а дакладней — дагледзелі, і двух чалавек падбеглі на помач з вадою. Вініць, які ўпаў ад знямогі, але не страціў прытомнасці, хапіў аберуч судзіну з вадою і прагавіта выпіў да паловы.

— Дзякую...— кажа.— Пастаўце мяне на ногі, далей сам пайду!

Другі чалавек абліў яму вадою голаў, разам удвух паднялі яго з зямлі й панеслі ў сваю грамаду, дзе абступілі яго іншыя, аглядаючы кругом, ці не скалечыўся надта. Спагадная іхняя рупнасць зацікавіла Вініція.

— Людзі, — спытаўся, — хто вы такія?

— Разбураем дамы, каб пажар не мог дайсці да Партовае дарогі, — адказаў адзін з работнікаў.

— Успамаглі вы мяне ў бядзе. Дзякую вам.

— Нам не можна адмаўляць помачы, — адазвалася некалькі галасоў.

Тады Вініць, які ад самага рання глядзеў на адзічэлы натаўп, на разбоі і грабеж, зірнуў уважней на прысутных і кажа:

— Хай вам адплаціць... Хрыстус.

— Слава Яму! — адазваўся цэлы хор галасоў.

— Лінус?.. — пачаў Вініць.

І не мог дакончыць пытання ды дачакаць адказу, ад перачулення ды знямогі абамлеў. Апрытомнеў аж на полі Кадэтанскім, у садзе, абступлены некалькімі жанчынамі і мужчынамі, і першыя словы, якія ледзь вымавіў, былі:

— Дзе Лін?

Праз момант не было адказу, пасля нейкі знаёмы Вініцію голас кажа:

— За Намэнтанскаю брамаю, выйшаў да Острыянума... два дні таму...

Рах табе, перскі валадару!

Вініць падняўся, сеў і бачыць перад сабою Хілона. А грэк далей:

— Дом твой, спадару, пэўна, згарэў, бо Карыны ў вагні, але ты заўсёды багаты будзеш, як Мідас. Ох, што за няшчасце! Хрысціяне, сынку Сэрапіса, даўна прарочылі гэта месту... А Лін разам з дачкою Ёвіша — у Острыянуме... Во гора, дык гора!

Вініція зноў пачала браць млоснасць.

— Бачыў ты іх? — пытае.

— Бачыў, спадару... Дзякую Хрысту і ўсім багом, што я мог табе добраю весткаю адплаціцца за тваю дабрыню. Але я табе, Озырысе, шчэ адплачуся, прысягаю на гэны згарэлы Рым!

На двары ўжо вечарэла, а ў парку было відно, бы ўдзень, бо пажар узмогся яшчэ. Здавалася, гараць ужо не апрычоныя кварталы, але ўвесь горад ушыркі і ўдаўжкі. Небасхіл быў чырвоны кругом, і ноч на свеце рабілася чырвоная.

XLIV

З агаравы так шырока разнялося па небасхіле, як толькі льго было сягнуць вокам. З-за гор выкаціўся месяц, вялікі, поўны; ён хутка загарэўся бляскам распаленай медзі ды, як бы дзівячыся, пазіраў на спадную пагубу светаўладнае Румы. У зардзеўшайся прастрані неба міргалі

таксама ружовыя зоркі, але зямля насуперак звычайнасці была яснейшая, чым неба. Рым, бы велічэзны светач, азараў усю Кампанью. Пры крываваым бляску відаць былі далейшыя горы, гарады, віллы, святыні, помнікі й аквадукты, бягучыя з усіх навакольных гор да места, а на аквадуктах — рой людзей, хаваючыхся там ад небяспекі або прыглядаючыхся на пажар.

Тым часам страшэнная стыхія абыймала штораз новыя кварталы. Нельга было сумнявацца, што нечыя ліхадзейскія рукі падпальвалі горад, бо штораз новыя пажары выбухалі ў куткох, ад пажарышча далёкіх. З прыгоркаў, на якіх разлёгся Рым, агонь сплываў, бы марская хваля, на даліны, шчыльна забудаваныя пяці- і шасціпавярховымі дамамі, поўныя будаў, крамаў, драўляных перавозных амфітэатраў, збудаваных прынагодна для розных відовішчаў, і ўрэшце складоў дрэва, алівы, збожжа, арэхаў, пініевых шышак, зернем якіх жывілася ўбогае жыхарства, і вопраткі, якую часамі з ласкі цэзараў раздавана галіце, што гняздзілася па цесных завулках. Там пажар, натрапляючы на пальны матар’ял, змяняўся ў чараду выбухаў і з нечуваная хуткасцю ахапляў цэлыя вуліцы. Людзі, качуючыя за горадам, адгадвалі па барве поल्याма, што гарыць. Шалёны гон паветра часамі выносіў з агністага тапелішча тысячы й мільёны распаленых лупін арэховых і мігдальных, якія нагла ўздымаліся ўгару, як незлічоныя статкі ясных матылёў, і лопаліся з трэскам у паветры або, гнаныя ветрам, спадалі на новыя кварталы гораду, на вадацягі, на поле, кругом. Усякі намер ратунку выдаваўся недарэчным, а сумятня пабольшвалася, бо калі з аднаго боку жыхарства ўцякала ўсімі дарогамі і брамамі за горад, з другога — пажар вабіў тысячы цікаўных пастухоў, сялян, дробнамяшчан, якіх цягнула таксама й спадзева нажывы.

Вокрык «Рым гіне!» не ўціхаў, а канец гораду выдаваўся ў тагдышнюю пару адначасна і канцом уладства ды разрываў усякіх путаў, якія дагэтуль вязалі чалавецтва ў вадну цэласць. Народныя масы, у якіх пераважвала лікам нявольніцтва, чужазброд, не дбалі пра панаванне Рыму, гібель ягоная варажыла ім вольнасць, дык пачалі грозна наёжвацца. Шырылася нахабства і грабеж. Адно хіба відовішча гібелі гораду, адцягваючы людскую ўвагу, паўстрымоўвала выбух разні, якая пачнецца тады, як з гораду зробіцца адно папялішча. Сотні тысяч нявольнікаў, забываючыся, што Рым апрача святынь і камяніц мае шчэ колькідзсят легіяў ува ўсіх частках свету, казаў бы, чакалі верхавода й сігналу.

Згадвалі імя Спартака, але Спартака не было, дык самі пачалі збірацца і зброіцца, чым хто мог. Найпракуднейшыя весткі кружылі па ўсіх брамах. Некаторыя цвердзілі, быццам гэта вулкан з наслання Ёвіша нішчыць горад агнём, што вырынае з-пад зямлі; іншыя бачылі ў гэтым помсту Весты за вьясталку Рубрыю. Людзі такога пераканання не хацелі нічога ратаваць, а замест таго абягалі святыні і малілі ў багоў літасці. Але найпапулярнейшаю была погаласка, што цэзар загадаў спаліць Рым, каб пазбыцца смуроду з Субуры ды каб выбудаваць новы горад пад назовам Нэронія. На згядку пра гэта закатная злосць агартала людзей, і каб, па думцы Вініція, знайшоўся павадыр, які б умеў выкарыстаць гэны вулкан нянавісці, канец Нэрона прыспешаны быў бы на цэлыя гады.

Гаварылі таксама, быццам Нэрон азвярэў і яшчэ загадае прэторыянам і гладыятарам выказаць горад. Некаторыя бажыліся, быццам звяр'ё з усіх віварыяў выпусцілі па загаду Рудабародага. Бачылі на вуліцах львоў з асмале-наю грываю, расшалелых сланоў і тураў, масакруючых народ. Было ў гэтым нат крыху праўды, бо ў некалькіх мыйсцох сланы, бачачы блізкі пажар, развалілі віварый і, вырабіўшыся на свабоду, беглі, спуджаныя, у процілеглы бок, ломячы ўсё перад сабою, моў бура. Публічная вестка падавала згінуў-шых у вагні на дзесяткі тысяч. Згінула нямала. Былі й такія, якія, страціўшы маёмасць або найдаражэйшыя сэрцу асобы, кідаліся самахоць у вагонь. Іншых душыў дым. У асяроддзі гораду, між Капітолем з аднаго, а Квірына-лам, Віміналам Эсквілінам з другога боку, таксама між Палатынам і ўзгор'ем Цэлус, дзе былі найгусцей забудаваныя вуліцы, пажар падыймаўся ў так многіх мясцох адначасна, што цэлыя грамады людзей, уцякаючы ў адзін бок, траплялі неспадзявана на новую сцяну полымя з процілеглага бо-ку і гінулі страшнаю смерцю ў агнявой каламесіцы.

Людзі сопалаху ад сумятні й збянтэжання не ведалі, куды ўцякаць. Дарогі былі загрузачаны, а ў многіх пунктах зусім загароджаны. Тыя, што ўцякалі на рынкі й пляцы, дзе пазней пабудавана Амфітэатр Флавіяна, да святыні Зямлі, да портыку Лівіі і вышэй, да святыні Юноны й Люцыны, між Клівус Вібрыус¹ а старою Эсквілінскаю брамаю, акружаныя адусюль агнём, пагінулі ад жагі. У мясцох, куды полымя не дасягнула, знаходзілі пазней сотні трупаў, спражаных на вугаль, хоць тут і там няшчасныя вырывалі каменныя пліты й закопваліся ад спёкі ў зямлю. Ніводная, бадай, сям'я з асяроддзя гораду не ўцалела, дзеля та-го ўздоўж камяніц, ля брамаў і па ўсіх дарогах чутно было распачнае вышчэ жанчын, галосячых і прычытаючых па загінулых у пекле пажару.

І так адны малілі ў багоў міласэрнасці, другія блюзнілі ім за гэную стра-шэнную злыбяду. Бачылі старцаў, выцягаючых рукі да Ёвіша Лібератара: «Ты ж — выбавіцель, выбаў твой алтар і горад!»...Роспач аднак жа звярта-лася галоўным чынам супраць старых рымскіх багоў, якія ў паняцці народу абавязаны былі гэны горад сцерагчы рупней, чым іншыя. Аказаліся яны бездапаможнымі, дык дакаралі ім. Прымеж таго, калі на Віа Асінарый² па-казалася групка святароў егіпскіх, пераправаджваючых статую Ізиды, вы-ратаваную з святыні ў аколіцы Порта Цэлімантана, народ кінуўся гурмам, прыпрогся ў воз, прыцягнуў яго аж да брамы Апійскай і паставіў яе ў свя-тыні Марса, адапхнуўшы святароў ягоных, якія не давалі тут ставіць. У ін-шых мыйсцох маліліся да Сэрапіса, Баала, Еговы, вызнавальнікі якога, вы-раіўшыся з завулкаў Субуры й Затыбра, напаўнялі вераскам і гоманам по-ле. У іхнім крыку вычуваліся тоны як бы трыумфу, таму, калі падыймаўся хор галасоў, славячых «Валадара свету», дык выклікаў абурэнне іншых,

¹ Схіл Выбрыуса (лац.).

² Асліная дарога (лац.).

якія намагаліся сцішыць несвоечасную гэную радасць. Дзе-нідзе чутны былі п'яныя мужчынамі, старцамі, жанчынамі й дзяццмі дзіўныя песні, паважныя, змест якіх цяжка было зразумець, паўтараліся ў іх словы: «Ідзе суддзя гневу й кары». Так неспакойная й бяссонная хваля людская акружала, бы разгуканае мора, заліты агнём горад.

Але нічога не дапамагала — ні распач, ні блюзнерствы, ні песні. Бяда была непераможная, няўмольная, як празначэнне, як насланне. Каля амфітэатру Пампея загарэліся склады канпель і вярвак, прыгатаваных для цыркаў, арэнаў і рознага роду машын, ужываных падчас ігрышчаў, а таксама бочкі смалы, якімі вашчылі вяроўкі. Праз некалькі гадзін увесь той квартал гораду, за якім было Марсавае поле, так лунаў ясна-жоўтым полымем, што напаўабалванешым з жаху глядзельнікам выдавалася: няйначай, у агульнай гэнай пагубе паблытаўся парадак дня й ночы, і бачаць вось у начную пару сонечны бляск. Але незабаўна агульная чырвань паканала ўсё. З мора агню стралялі ўгару казаў бы велізарныя фантаны полымя, расчаруваючыся вагністаю мятлюю; вецер разрываў іх, замяняў у залагтыя ніці, іскраныя валасы ды нёс удалечыню над Кампаньёй аж да Альбанскіх гор. Ноч рабілася штотраз віднейшай, паветра як бы перасякнута было не толькі бляскам, але й жагою. Тыбр плыў жывым агнём. Няшчасны горад змяніўся ў пекла. Пажар абыймаў штотраз большыя прасторы, браў штурмам узгоркі, разліваўся па роўнях, заліваў даліны, шалеў, гучэў, грымеў.

XLV

Ткач Макрын, да якога прынесена Вініція, абмыў яго, прыдзеў, накарміў, пасля чаго малады трыбун, крыху асілеўшы, заявіў, што яшчэ гэтае ж ночы распачне далейшыя пошукі Ліна. Макрын, які быў хрысціянінам, пацвердзіў словы Хілона, што Лін з старшым прэзбітэрам Клеменсам пайшлі да Острыянума, дзе Пётр меўся хрысціць цэлыя грамады адэптаў новае веры. Для блізкіх было ведама, што нагляд над домам Лін даручыў перад двума днямі нейкаму Галу. Для Вініція было гэта доказам, што ані Лігія, ані Урсус не засталіся дома, а пайшлі таксама да Острыянума. Думка гэтая дала яму польгу. Лін быў чалавек стары, цяжка было яму штодзень хадзіць з Затыбра аж за далёкую Намэнтанскую браму і вяртацца адтуль, дык, мабыць, у каго-небудзь затрымаўся за мурамі, а разам з ім хіба й Лігія ды Урсус. Такім чынам яны ўхіліліся ад пажару, які наагул не перакінуўся на другі бок Эсквіліну. У гэтым усім Вініць бачыў апеку Хрыста; чуў яе і над сабою, дык з сэрцам, больш чым калі перапоўненым любоўю, прысягаў Яму ў душы выплаціцца ўсім жыццём за гэныя відавочныя знакі ласкі.

Тым больш спяшаўся да Острыянума. Знойдзе Лігію, знойдзе Ліна, Пятра і забярэ іх куды-небудзь далей, у свае аседласці, хоць бы і ў Сіцылію. Рым гарыць, за некалькі дзён будзе знішчаны, дык нашто тут заставацца на злыбяду, на буянства разбойнікаў? Там заслоняць іх шэрагі карных нявольнікаў, утуліць цішыня вёскі, і будуць спакойна жыць пад крыламі Хрыста і багаслаўленнем Пятра. Каб анно іх знайсці.

А гэта не было лёгка. Вініць памятаў нядаўнія свае перыпетыі між вія-Апія й Затыбрам, як мусіў кружыняць, каб даехаць да Партовае дарогі, дык вырашыў цяпер абыйсці горад з процілеглага боку. Ідучы Трыумфальнаю дарогаю, льго было дабрацца ўздоўж ракі аж да мосту Эмілія, адтуль, мінаючы Пінцыюс, уздоўж Марсавага поля, праз агароды Пампея, Лікула і Салюстыя на вія-Намэнтана. Была гэна найкарацейшая дарога, але і Макрын, і Хілон не раілі ёю пускацца. Агонь, праўда, не ахаліў дагэтуль тае часткі гораду, але ўсе рынкі й вуліцы маглі быць загрузаваны людзьмі ды рэчамі. Хілон раіў падацца праз *Ager Vaticanus*¹ аж да Порта-Фламіна, там перайсці раку і, цярэспал вонкавых гарадскіх муроў, за агародамі Ацылія да Порта-Саларыя. Вініць, надумаўшыся, згадзіўся з гэнай радай.

Макрын мусіў застацца на старожи дому, але выстараўся два мулы, якія маглі быць прыдатнымі і для далейшага падарожжа Лігіі. Хацеў таксама дадаць і нявольніка, але Вініць не ўзяў, спадзеючыся зноў напаткаць адзел прэторыянаў, як напярэдадні.

І праз хвіліну ўдвух з Хілонам рушылі праз Янікульскую вёску да Трыумфальнай дарогі. На прагалінах былі і тут табарышчы пагарэльцаў, але праціскаліся праз іх з меншымі цяжкасцямі, большая бо частка жыхароў уцякала да мора Партоваю дарогаю. За Сэптыміянскай брамай ехалі між ракою і стройнымі агародамі Даміцыі, магутныя цыпрысы якіх чырванеліся ад пажару, бы ад вячэрняе зары. Дарога рабілася свабаднейшай, часамі толькі прыходзілася прапіхвацца праз натаўпы наплываючага сялянства. Вініць як мага паганяў мула, а Хілон, едучы тут жа за ім, праз цэлую дарогу барудзіў сабе пад нос:

— Ну, пажар ужо застаўся ззаду і цяпер грэе ў плечы. Ніколі на гэнай дарозе не было шчэ так відно ўначы. О, Зэўсе! Калі не спусціш залевы на гэты пажар, дык, значыцца, не любіш Рыму. Моц людская агню гэтага не адужае. Такі горад! Служыла яму Грэцыя дый цэлы свет! А цяпер вось першы-лепшы грэк магчыме пражыць свой боб у ягоных папялішчах! І хто б гэтага спадзяваўся!.. Не будзе ўжо Рыму, ні рымскіх паноў!.. А хто хацеціме валындацца на пажарышчы, рабіціме гэта смела, пасвістваючы. О, богі! Свістаць над такім светаўладным горадам! Хто з грэкаў або нат і барбараў мог таго спадзявацца?.. А аднак можна свістаць, бо куча попелу — ці застаецца па вогнішчы пастухоў, ці па згарэлым горадзе — ёсць толькі кучаю попелу, якую раней ці пазней развее вецер.

¹ Ватыканскае поле (*лац.*).

Так разважаючы, сюд-тут адварочваўся да пажару і ўзіраўся на хвалі агню з мінаю адначасна злою і радаснаю. Пасля талкаваў сабе далей:

— Гіне! Гіне! І не будзе яго ўжо болей на зямлі. Куды цяпер свет высылаціме сваё збожжа, сваю аліву, свае грошы? Хто яму выпіскаціме золата і слёзы? Мрамур не гарыць, але крушэе ў вагні. Капітоль пойдзе ўдрызг, Палатын — удрызг! О, Зэўсе! Рым быў як пастыр, а іншыя народы — як авечкі. Калі пастыр быў галодны, зарэзваў адну з авечак, з’ядаў мяса, а табе, ойча багоў, ахвяроўваў скуру. Хмараўладны! Хто цяпер будзе рэзаць авечак, і ў чые рукі ўложыш пастырскую пугу? Бо Рым гарыць, ойча, так грунтоўна, як бы ты сам яго запаліў пяруном.

— Хутчэй! — прыспешваў Вініць. — Што там барудзіш?

— Плачу над Рымам, спадару, — адказвае Хілон. — Такі горад Ёвіша!

Праз нейкі час ехалі моўчкі, услухоўваючыся ў гук пажогі ды ў шум птушыных крылаў. Галубы, якіх плоймы гняздзіліся пры віллах і мястэчках Кампаньі, дый усякага роду палявое птаства з-над мора і з гор навакольных навослеп ляцела статкамі на бляск у вагонь.

Вініць першы адазваўся:

— Дзе ты быў тады, як пачаўся пажар?

— Ішоў да майго сябра Эўрыцыя, спадару, які трымаў краму пры Вялікім Цырку, і разважаў якраз пра навуку Хрыста, ажно чую раптам крык: «Агонь!» Людзі збегліся да цырку — адны ратаваць, другія цікаваць, але як полымя ахапіла цэлы цырк ды пачало адначасна паказвацца і ў іншых пунктах, трэ было думаць і пра ўласны ратунак.

— Ці бачыў ты людзей, кідаючых у дамы агонь?

— Чаго я не бачыў, унуку Энэя! Бачыў людзей, прачышчаючых сабе дарогу шаблямі; бачыў бітвы і растоптанья людскія бэбахі¹ на бруку. Ах, спадару, каб ты гэта бачыў, сказаў бы: барбары здабылі горад і паднялі разню. Людзі навокал крычалі, што прыйшоў канец свету. Некаторыя зусім павар’яцелі, не хацелі ўцякаць, чакалі бязмысна, каб глынула іх полымя. Іншыя страчвалі прытомнасць, іншыя з распачы вылі, але бачыў я і такіх людзей, каторыя не ўмеюць ацаніць дабрадзействаў вашага лагоднага панавання ды тых праведных правоў, на падставе якіх адбіраеце ўсім тое, што маюць, і прысвойваеце сабе. Людзі не ўмеюць здацца на волю багоў!

Вініць занадта быў праняты собскімі думкамі, каб мог закеміць граючую ў словах Хілона іронію. Жахлівыя дрыготы праймалі яго на ўспамін, што Лігія магла заблукацца ў тую вулічную страшэнную таўкатню, дзе выдаўлівалі з людзей нутро. Дык хоць дзесяткі мо ўжо разоў выпытваў Хілона пра ўсё, што мог той ведаць, звярнуўся да яго яшчэ раз:

— А іх ты бачыў у Острыянуме собскімі вачыма?

— Бачыў, сынку Венеры, бачыў малодхну, бачыў добрага ліга, святога Ліна і Апостала Пятра.

¹ Вантробы (дыялектн.).

- Перад пажарам?
- Перад пажарам, Мітр мой!

У душы Вініція здарзіўся сумніў, ці Хілон не махлюе, дык, сутрымаўшы мула, пранізаў старога грэка грознымі вачыма й пытае:

- Што ж ты там рабіў?

Хілон змітрэжыўся. Яно праўда, як многім людзям, так і яму выдавалася, што разам з загубай Рыму прыходзіць канец і рымскаму панаванню, але тым часам быў самадруг з Вініціем, дый нагадаў сабе, што той жа Вініць забараніў яму страшэннаа пагрозаю шпягунства хрысціян, а злашча Ліна і Лігіі.

— Спадару,— кажа,— чаму мне не верыш? Я спагадаю ім. Так! Я ж бо сам паўхрысціянін. Пырон навучыў мяне больш цаніць цноту, чым філязофію, дык штотраз больш цягне да людзей цнатлівых. А пры тым, я ж галыш, і калі ты, Ёвішу, баляваў у Анцыюме, я часта прыміраў з голаду над кнігамі; вось жа, садзіўся пры сцяне ў Острыянуме, бо хрысціяне, хоць самі ўбогія, больш успамагаюць бедных, чым усе рымляне разам.

Адманка гэная выдавалася Вініцію дастатковым прабачэннем, дык абніжыў тон:

- І не ведаеш, дзе на гэны час закватараваўся Лін?
- Ты ж мяне за цікаўнасць раз ужо караў, спадару,— выкручваўся Хілон. Вініць змоўк і ехаў далей.

— Спадару,— адазваўся, пачакаўшы, Хілон,— не знайшоў бы ты красуні, каб не я, а калі зноў яе знойдзем, не забудзеш пра беднага мудраца?

- Мецімеш дом з вінніцаю пад Амэр'ёлай,— адказаў Вініць.
- Дзякую табе, Геркулесе! З вінніцаю?.. Дзякую табе! З вінніцаю!

Міналі цяпер Ватыканскае ўзгор'е, якое свяціла чырванню ад пажару, за Наўмахіяй збочылі направа, каб, перайшоўшы Ватыканскае поле, падыйсці да ракі і, пераправіўшыся, дайсці да Порта Фламінія. Нараз Хілон стрымаў мула й кажа:

- Спадару, прыйшла мне ў голаў памыслная думка!
- Кажы,— прыспешвае Вініць.

— Між Янікульскім узгор'ем і Ватыканам, за гарадамі Агрыпіны ёсць падзямелле, скуль выбіралі каменне й пясок на будову цырку Нэрона. Паслухай мяне! У апошніх часах жыды, якіх, ведаеш жа, на Затыбры ёсць гібель, пачалі па-людзецку пераследваць хрысціян. Памятаеш, ужо за боскага Клаўдыя такі там быў закалот, што цэзар мусіў іх выгнаць з Рыму. Сяння, як вярнуліся, як пад патранатам аўгусты пачуваюцца бяспечна, тым горш крыўдзяць хрысціян. Я пра гэта ведаю! Я бачыў. Ніякі эдыкт супраць хрысціян не быў выданы, але жыды чэрняць іх перад прэфэктам, быццам яны рэжучь дзяцей, гонар аддаюць аслу, агалашваюць навуку, непрызнаную праз сенат, а самі б'юць іх, нападаюць на дамы малітвы так заядла, што хрысціяне перад імі хаваюцца.

- Дык што хочаш сказаць? — пытае Вініць.

— Тое, спадару, што сiнагогі iснуюць на Затыбры адкрыта, а хрысцiянe, уцякаючы ад пераследу, прымушаны малiцца ўпотай, збiраючыся ў апусцелых павецях за горадам або ў арэнарыях. Тыя, што жывуць на Затыбры, выбралi сабе якраз гэнае, што паўстала з прычыны будовы цырку і розных дамоў уздоўж Тыбру. Цяпер, калi гiне горад, бессумнiўна, вызнавальнiкi Хрыста моляцца. Знойдзем iх незлiчонае мноства ў падзямеллях, таму раю табе, спадару, заглянуць туды па дарозе.

— А ты ж казаў, што Лiн пайшоў да Острыянума! — азваўся ўзбураны Вiнiць.

— А ты ж мне абяцаў дом з вiннiцаю пад Амэр'ёлай, — адказвае Хiлон, — дык хачу шукаць малодухны ўсюды, дзе маю надзею знайсцi. Як пачаўся пажар, маглi вярнуцца на Затыбра. Маглi абыйсцi горад так, як мы цяпер. Лiн мае дом, можа, хацеў быць блiжэй дому, каб цiкаваць, цi пажар не ахопiць i таго кварталу. Калi вярнулiся, прысягаю табе, што застанем iх на малiтве, а ў найгоршым выпадку прынамсi здабудзем весткi пра iх.

— Праўду кажаш, ну дык вядзi, — вырашыў трыбун.

Хiлон, доўга не думуючы, звярнуў налева да ўзгор'я. На хвiлiну горнае ўзбочча закланiла iм пажар так, што, хоць блiзкiя будовы былi ў святле, яны самi былi ў цянi. Мiнуўшы цырк, падалiся шчэ лявей i ўвайшлi ў нейкi сухадол, цёмны ўсярэдзiне. Але ў цемры той Вiнiць зацемiў рой мiгатлiвых светлiчкаў.

— Вось яны! — кажа Хiлон. — Будзе iх сяння больш, чым калi, бо iншыя дамы малiтвы згарэлi або зацягнены дымам, як i ўсё Затыбра.

— Так! Чую — пяюць, — пацвярджае Вiнiць.

З цёмнага атворышча ўгары даходзiлi пяючыя людскiя галасы, святлiкi гiнулi ў iм адзiн за другiм. З бакавых сумежных сухадолаў высоўвалiся штораз новыя асобы, так што хутка Вiнiць з Хiлонам былi абступлены цэлаю грамадою людзей. Хiлон ссунуўся з мула i, кiўнуўшы на блiзка iдучага падлетка, кажа яму:

— Я Хрыстовы святар i бiскуп. Патрымай нам мулаў, дам табе багаславенства i адпушчэнне грахоў.

I, не чакаючы адказу, усунуў яму ў руку павады i далучыўся з Вiнiцiем да iдуцае грамады.

Цераз хвiлiну ўвайшлi ў падзямелле i сунулiся прыцемкам праз калiдор, пакуль не дайшлi да абшырнае пячоры, з якое ныйначай выбiралi камень, бо сцены ейныя мелi сляды адломаў. Там было вiдней, чым на калiдоры, бо апрача святлiкоў i лятарняў гарэлi светачы. Пры iхнiм святле Вiнiць бачыць цэлую грамаду людзей на каленях, з рукамі ўзнесенымi ўгару. Лiгiі, Апостала Пятра i Лiна не мог нiдзе дагледзець, замест iх акружалi яго паважныя твары, расхвалываныя. У некаторых вычытвалася чаканне, трывога, надзея. Бляск адбiваўся ў бялках паднесеных вачэй, пот сплываў па белых, як мел, лбах; некаторыя пяялi песнi, iншыя гарачкава паўтаралi iмя Езус, некаторыя бiлiся ў грудзi. З настрою ўсiх відаць было, што напружана чагось чакаюць.

Нараз песні замоўклі, і над грамадою ў выемцы, што засталася па вынятым вялікім камяні, паказаўся знаёмы Вініцію Крысп з абліччам, казаў бы, паўпрытомным, блядым, фанатычным і суровым. Вочы звярнуліся да яго, як бы спадзеючыся слоў польгі й надзеі, а ён, перажагнаўшы грамаду, пачаў гаварыць голасам нервовым, ледзь не крыкам:

— Кайцеся за грахі вашыя, бо прыйшла ўжо пара. Вось на горад ліхадзейства й распусты, на новы Бабілён спусціў Госпад агонь пагубны. Вызваніла гадзіна суду, гневу і кары... Госпад запавясціў прыйсце, і хутка ўгледзецца Яго! Але не прыйдзе ўжо як Баранак, які ахвяраваў кроў за грахі вашыя, толькі як страшны суддзя, каторы сваёю справядлівасцю загубіць у адхлані грэшных і няверных... Гора свету, гора грэшным, бо не будзе ўжо для іх міласэрнасці... Бачу цябе, Хрысце! Зоры дажджом сыплюцца на зямлю! Сонца зацьмяваецца, зямля расступаецца, мёртвыя ўстаюць, а Ты йдзеш пад гукі труб і грому з войскам нябесным. Чую і бачу цябе, о Хрысце!

Змоўк. Падняў вочы, быццам узіраўся на нешта грознае, далёкае. Нараз адазваўся ў падземеллі глухі грохат — адзін, другі і дзесяты. Гэна развальваліся агарэлыя дамы, цэлыя вуліцы. Большасць слухачоў была перакананая, што гэныя водгукі — гэта сігналы тае страшнае надыходзячае суднае гадзіны, бо вера ў паўторнае прыйсцё Хрыста і ў канец свету была і так распаўсюджана між імі, цяпер вось пажар гораду яе ўзмагутніў. Бояя трывога агарнула прысутных. Падымаліся галасы: «Судны дзень!.. Вось ідзе!..» Некаторыя закрывалі даланямі твар, баючыся, быццам зямля воміг затрасецца і з шчалогі ейнай выйдуць пякельныя бестыі ды кінуцца на грэшных. Іншыя заклікалі: «Хрысце, змілуйся! Адкупіцелю, будзь міласцівы!..» Іншыя визнавалі голасна грахі, іншыя ўрэшце кідаліся сабе ў абдымкі, каб у жахлівай хвіліне мець пры сабе нейкае блізкае сэрца.

Але былі й такія, якіх абліччы ў нябесным захапленні, поўныя надземнае радасці, не былі трывожнымі. У некалькіх мяйсцох разлягалася глоса: людзі ў рэлігійным экстазе крычалі ў незразумелых мовах. Нехта з цёмнага кутка адзваўся: «Збудзіся, хто спіць!» Над усім панаваў голас Крыспа: «Зважайце, будзьце гатовымі!»

Часамі, аднак, западала маўчанне, маўляў усе затрымоўвалі дыханне ў грудзях, чакаючы на тое, што мае стацца. Тады чутны былі далёкія грымоты, завальваліся ў грузы кварталы, пасля адзываліся енкі, малітвы, глосы і благанні: «Адкупіцелю, злітуйся над намі!» Гэта зноў Крысп пачынаў агалашваць свае заклікі: «Адракайцеся зямных скарбаў, бо зараз зямля расступіцца пад вамі! Пакіньце зямныя ўцехі, бо Госпад выгубіць тых, што болей будуць мілаваць жоны і дзеці, чым Яго! Гора таму, хто ўмілаваў стварэнне больш, чым Стварыцеля! Гора багатым! Гора збыткоўнікам! Распуснікам! Гора мужу, сужэнцы й дзіцяці!..»

Раптам мацнейшы, чым перш, гук скалатнуў сухадолам. Усе пападалі на зямлю, выцягаючы накрыв рукі, каб такім чынам бараніцца ад нячыстых

сіл. Настала цішыня, чутны былі толькі прыспешныя зыханні, жahlівы шэпт: «Езус, Езус!» — ды дзе-нідзе плач дзетак. Нараз над непарушным цёмным людскім памостам падымаецца голас:

— Pax vobis!

Быў гэта голас Апостала Пятра, які перад хвілінай увайшоў пад зямлю. Гэныя словы ў адным моманце адагналі страх ад усіх, як прысутнасць пастуха адганяе страх ад статка. Людзі ўставалі з зямлі, гарнуліся да ягоных ног, моў шукаючы пад ягонымі крыламі апекі, а ён працягнуў над імі рукі і адазваўся:

— Чаму ўстрыжаны сэрцы вашы? Хто з вас адгадае, што яго можа спаткаць, пакуль прыйдзе гадзіна? Пакараў Бог агнём Бабілён, але над вамі, якіх абмыў хрост, грахі каторых адкупіла кроў Баранка, міласэрнасць ягоная! І памрэце вы з імем Ягоным на вуснах ваших! Спакой вам!

Пасля грозных і неміласэрных слоў Крыспа Пятровыя словы былі для прысутных бальзамам. Замест Богае трывогі завалодала душамі Божая міласць. Людзі тыя знайшлі такога Хрыста, якога палюбілі з апостальскіх расказаў, а знача: не бязлігаснага Суддзю, але салодкага й цяплівага Баранка, міласэрнасць якога ў сто разоў перавышала злосць людскую. Настрой польгі агарнуў цэлую грамаду, і супакаенне лучна з удзячнасцю для Апостала перапоўніла іхнія сэрцы. Падняліся галасы з розных бакоў: «Мы твае авечкі, пасі нас!» А бліжэйшыя прасілі: «Не пакідай нас у дню пагубы!» — і кленчылі ля ягоных ног; бачачы гэта, Вініць падыйшоў, схпіў за бераг ягонай адзежыны і, спуціўшы голаў, адазваўся:

— Доміне, паратуй мяне! Шукаў я яе ў дыме пажарным і людскім натаўпе ды нідзе не мог знайсці, але веру, што ты можаш мне яе вярнуць.

Пётр палажыў яму на галаве руку.

— Узмацняй надзею,— кажа,— і хадзем за мною.

XLVI

Горад усцяж гарэў. Вялікі Цырк разваліўся ў грузы, у кварталах, якія перш пачалі гарэць, западаліся цэлыя завулкі. Што рухне дом, вуліца — полымя жухне слупам аж пад неба. Вечер закруціў ад боку мора з страшнай сілай, несучы на Цэліус, на Эсквіліnum ды на Вімінал хвалі агню, галавешак і вугалля. Пачаўся ўжо й ратунак. Па загаду Тыгэліна, які на трэці дзень прыбыў з Анцыюма, пачалі на Эсквіліне бурыць дамы, каб не дапусціць далей агню. Дарэмна гэта быў, аднак, ратунак нібыта для ацалення астанкаў гораду, бо пра адратаванне таго, што пачало гарэць, не было чаго і думаць. Трэба было пры тым забяспечыцца і ад далейшых наступстваў пажару. Разам з Рымам гінула вялікае багацце, гінула ўся маёмасць ягоных жыхароў, так што навакол гораду качавалі цяпер тысячы галайстры. Ужо на

другі дзень голад пачаў дакучаць масам, бо незлічоныя запасы еміны, замагазінаванае ў горадзе, гарэлі разам з ім, а ў вагульнай каламесіцы і дэзарганізацыі ўрадаў ніхто да гэтых пор не падумаў пра даставу новых. Аж толькі па прыездзе Тыгэліна пайшлі ў Остыю адмысловыя загады, але прымеж таго народ станавіўся штораз бруднейшым.

Дом пры Аква Апія, дзе да часу закватараваўся Тыгэлін, акружалі натаўпы жанчын, што крычалі ад рання да позняе начы: «Хлеба і даху!» Дарэмна прэторыяне, выкліканыя з вялікага абозу між віа-Салярыя і Намэнтана, натужваліся ўтрымаць сякі-такі лад. Сям-там сутыкаліся яны з аружным супрацівам, а безабаронныя грамады крычалі, паказваючы на агонь: «Рэжце нас ля гэтага агню!» Зларэчылі цэзару, аўгустыянам, прэторыянам, і ўзбурэнне расло з кожнаю гадзінай так, што Тыгэлін, пазіраючы на тысячы вогнішч вакол гораду, казаў сабе, што гэта лагеры ворагаў. Па ягоным загадзе апрача мукі даставілі вялікую колькасць печанага хлеба не толькі з Остыі, а і з усіх гарадоў і навакольных вёсак; але як толькі надыйшлі першыя транспарты ноччу да Эмпорыюма, народ адбіў галоўную браму з боку Авентыну ды ймгненна расхапіў запасы сярод суталакі. Пры бляску агню біліся за боханы хлеба і шмат утапталі ў зямлю. Мука з паразрываючых мяшкоў пакрыла, як мелям, увесь прастор ад сверняў аж да луку Друзуса і Германіка, і хаатычны розрух трываў аж датуль, пакуль войска не абсаджала ўсіх будынкаў ды не пачало адганяць натаўпу стрэламі.

Ніколі ад часаў нападу галаў пад камандаю Брэнна не спатыкала Рыму падобная злыбда. Рабілі параўнанне гэных двух пажараў. Але тады застаўся прынамсі Капітоль. Цяпер і Капітоль быў акружаны страшэнным вянком агню. Мармур не гарэў, праўда, агнём, але ноччу, калі вецер на хвіліну расхіляў полымя, відаць былі шэрагі калюмнады вышнія святыні Ёвіша, нагрэтыя да чырвані і свецячыя, бы распаленыя вуглі. Урэшце, за часаў Брэнна Рым меў жыхарства здысцыплінаванае, прывязанае да роднага гораду й святынь, а цяпер вось наўкола палаючае сталіцы качавалі рознамоўныя масы, па большай частцы нявольнікі і вызвольнікі, разгуканыя неслухі, гатовыя пад націскам голаду кінуцца на ўладу.

Але сам гром пажару, напаўняючы сэрцы жахам, да пэўнае ступені абясільваў масы. За няшчасцем агню магло прыйсці няшчасце голаду й хваробаў, як на большую бяду, бо настала страшэнная ліпнёвая гарачыня. Распаленым ад агню й сонца паветрам нельга было зяхаць.

Ноч не толькі не прыносіла польгі, але становілася пеклам. Дзень адкрываў жахлівае й злавеснае відовішча. Усярэдзіне — велізарны горад на ўзгорках, выглядаючы як разгуканы вулкан, а навокал, аж да Альбанскіх гораў, адно непрагляднае качовішча будаў, палатак, шалашоў, вазоў, тачак, ношаў, крамаў, вогнішч, прыслоненае дымам, пылам, асвечанае рудымі касулямі сонца, поўнае гоману, крыку, праклёнаў, нянавісці й страху, нялюдскі выгляд мужчын, жан-

чын і дзяцей. Паміж квірытаў — грэкі, кудлатыя яснавокія народы з поўначы, афры й азіяты; паміж грамадзянамі — нявольнікі, вызвольнікі, гладыятары, купцы, рамеснікі, сяляне й вякі; існае мора людское, абліваючае атоку агню.

Розныя весткі буялі тое мора, бы вецер — сапраўдныя хвалі. Былі памыслныя й непамыслныя. Расказвалі пра незлічоныя запасы збожжа й адзежы, што хутка надойдуць у Эмпорыюм і будуць раздавацца дарма. Гаварылі таксама, быццам па загаду цэзара з азіяцкіх і афрыканскіх правінцыяў будуць звозіцца багацці і раздавацца паміж жыхарамі Рыму так, каб кожны мог сабе паставіць собскі дом. Адначасна хадзілі й такія навіны, што вада ў вадацяхах затручана, што быццам Нэрон хоча знішчыць горад, а мяшчан выгубіць да аднаго, каб перанесціся ў Грэцыю ці Егіпет і адтуль валадарыць светам. Кожная пагалоска разыходзілася лётам маланкі і знаходзіла сярод натаўпу веру, выклікаючы або надзею, або заядлы гнеў, або страх. Урэшце нейкая гарачка спанавала тысячы качэўнікаў. Вера хрысціян, што агнявы канец свету блізкі, шырылася і між паганамі з кожным днём штораз больш. Людзі трутнелі, шалелі. У ваблакох бачылі багоў, асвечаных загаравам, прыглядаючыхся загубе зямлі, і выцягалі да іх рукі па літасць або пракліналі іх. Тым часам войска пры дапамозе пэўнага ліку жыхароў разбурала ўсцяж камяніцы на Эсквіліне, на Цэліусе, а таксама і на Затыбры, якое дзякуючы гэтаму ў большай частцы ацалела. Але ў самым горадзе гарэлі незлічоныя скарбы, нагромаджаныя векавымі перамогамі, бяспэчныя творы мастацтва, стройныя святыні ды найдаражэйшыя памяткі рымскае мінуўшчыны і славы. Прадбачвалася, што з усяго места ацалее некалькі толькі крайніх кварталаў, а сотні тысяч людзей застануцца без прытулішча. Іншыя распаўсюджвалі таксама весткі, што вякі разбураюць дамы не дзеля спыну агню, а дзеля таго, каб нічагутка з гораду не засталася. Тыгэлін прасіў-маліў у кожным пісьме, каб цэзар прыехаў і сваёю прысутнасцю ўціхамірыў роспач народа. Але Нэрон рушыўся толькі тады, калі полымя агарнула «*Domus Transitoria*»¹, і спяшаўся, каб не страціць нагоды, калі пажэжа дайшла да найвышэйшае магутнасці.

XLVII

Агонь тым часам дасягнуў да віа-Намэнтана, а ад яе разам з пераменаю ветру адварнуўся да віа-Лата² й да Тыбру, акружыў Капіголь, разліўся на Форум Боарыюм і, пустошачы ўсё, што ў першым імпаце абмінуў, зноў набліжыўся да Палатыну. Тыгэлін, сабраўшы ўсе сілы прэторыянаў, слаў пасланца за пасланцом насустрач цэзару з даносамі, што святазарнасць

¹ «Праходны дом» (лац.).

² Шырокая дарога (лац.).

відовішча штораз паляпшаецца, бо пажар узмагаецца. Нэрон хацеў прыспець ноччу, каб тым лепш насыціцца відовішчам пагубы гораду. Для гэнае мэты затрымаўся ў ваколіцах Аква Альбана і пры помачы трагіка Алітура са ўкладаў позу, міміку, позірк, вучыўся розных манераў, заўзята спрачаючыся, ці пры словах «О, святы градзе, што трывалейшым меў быці, чым Іда» падыме ўгару абедзве рукі, ці, трымаючы ў аднэй формінгу, апусціць яе, а падыме толькі другую. І гэнае пытанне выдавалася яму ў той хвіліне важнейшым ад усіх іншых. Выехаўшы ўрэшце на змярканні, раіўся яшчэ з Пятроніем, ці не было б добра ў вершы, апісваючым няшчасце, памясціць пару стройных блюзнерстваў супраць багоў, ці іх не вымагае мастацтва ў даным выпадку і сітуацыя чалавека, аглядаючага гібель бацькаўшчыны.

Каля поўначы пад'ехаў урэшце да гораду разам з вяльможнаю сваёю світаю, дваранамі, сенатарамі, рыцарамі, вызвольнікамі, нявольнікамі, дамамі й дзецьмі. Шаснаццаць тысяч прэторыянаў, устаўленых баявымі шэрагамі па дарозе, пільнавала ягонага прыезду, трымала ў цугундары разгуканыя масы народу. Народ праклінаў, крычаў, свістаў, гледзячы на карагод, не смеў, аднак, на яго крагнуцца. У многіх пунктах галайстра нат і вітавала, бо яна, нічога не маючы, нічога ў пажары не страціла, а спадзявалася болей шчодрага раздавання збожжа, алівы, вопраткі і грошай. Урэшце і воклікі, і свісты, і воплескі заглушыў гук трубаў і рагоў па загаду Тыгэліна. Нэрон, праехаўшы Остыійскую браму, затрымаўся на хвіліну і прадэкламаваў: «Бяздомны ўладар бяздомнага народу, дзе ж прытулю нанач бяздольную сваю голаў!» — далей, мінуўшы схіл Дэльфіна, падняўся па прыгатаваных для сябе сходах на Апіійскі вадацяг, а за ім — аўгустыяне і хор спевакоў з цытрамі, лютнямі ды іншым музычным прыладдзем.

Усе ўстрымалі дыханне ў грудзях, ці не выкажа, бач, якіх вялікіх слоў, што дзеля ўласнае бяспекі трэ было запамятаць. Але стаяў важна, нямы, прыбраны ў пурпуровы плашч і вянец з лаўраў залатых, азіраючы расшалелую сілу польмя. Тэрпнас падаў яму залатую лютню. Ён падняў вочы да неба, аблітага загравам, як бы чакаў натхнення.

Народ паказваў на яго рукамі здалёк, аблітага крывавым бляскам. Далёка сычэлі вужы польмя і гарэлі векавыя найсвяцейшыя рэліквіі: гарэла святыня Геркулеса, якую збудаваў Эўандар, і святыня Ёвіша Статара, і святыня Луны, пастаўленая яшчэ Сэрвіем Туліем, і дом Нумы Пампілія, і святыня Весты з пенатамі рымскага народу, у грывах пламяністых паказваўся часамі Капітоль, гарэла мінуўшчына й душа Рыму, а ён, Цэзар, стаяў з лютняю ў руцэ, з мінаю трагічнага актора і з думкаю не пра гінучую айчыну, а пра позу і патэтычныя сказы, якімі б найлепш можна было выказаць вялікасць злыбяды, выклікаць найбольшыя подзіў ды найгарачэйшае браве.

Ненавідзеў ён той горад, ненавідзеў ягоных жыхароў, любіў толькі свае песні й паэзію, дык у душы цешыўся, што ўрэшце аглядае трагедыю, падобную да тае, якую апісваў. Вершаплёт пачуваўся шчаслівым, дэкламатар пачуваўся натхнёным, смакун уражанняў упойваўся жахлівым відовішчам і рабіў раскошнае

параўнанне, што нат заглада Троі не магла дараўняць загладзе гэнага велізарнага гораду. Чаго ж больш яшчэ мог жадаць? Вось Рым, Рым светаўладны, гарыць, а ён стаіць на аркадзе вадацягу з залатою лютняй у руцэ, далёкапрыкметны, пурпуровы, у моры подзіву, светазарны, паэтычны! Там далёка ў цьме гудзе й абураецца народ! Хай гудзе! Мінучь стагоддзі, тысячы гадоў пройдзе, а людзі памятацімучь і славіцімучь гэтага паэта, які ў такую ноч апяваў упадак і пажар Троі. Кім жа ў параўнанні з ім ёсць Гомэр? Кім сам Апалон з сваёю рэзьябнаю формінгай? Тут падняў рукі і, крануўшы струны, адазваўся словамі Прыяма:

О, гнездо бацькоў маіх, о калыска міла!..

Голас на адкрытым прасторы пры гуку пажару і пры далёкім гомане шматтысячнага натаўпу выдаваўся надта ніклы, дрыжачы й слабы, а звон акампанементу звінеў, бы дзыканне мухі. Сенатары, урадаўцы і аўгустыяне, сабраныя на вадацягу, нахілілі галовы, слухаючы з нямым захапленнем. А ён доўга пяяў, пяяў, штораз жаласней. У момантах, калі ўрываў дзеля перахопу паветра, хор спевакоў паўтараў апошнія вершы, пасля, скінуўшы з плячэй адрэпаваным у Алігура рухам трагічную шырму, зноў крануў струны, зноў пяяў. Скончыўшы ўрэшце песню, загадзя ўложаную, пачаў імправізаваць, шукаючы вялікіх параўнанняў у відовішчы, якое расцілалася перад ім. На твары відаць былі ўнутраныя перажыванні. Не праймала яго гібель радзімага гораду, але ўпаіўся і расхваляваўся пафасам уласных слоў да таго, што ўпусціў брынчачую лютню пад ногі і, ахінуўшыся ў шырму, стаяў, бы скамянелы, падобны да аднаго з тых мармуровых Ніубідаў, якія ўпрыгажалі дворышча Палатыну.

Па кароткай хвіліне маўчання загрымела бура воплескаў. Але воддаль адказала ёй вышцё натаўпу. Цяпер ніхто там ужо не сумняваўся, што гэта цэзар загадаў спаліць горад, каб зрабіць сабе відовішча й пяць пры ім песні. Нэрон, пачуўшы той крык тысячных галасоў, звяртаецца да аўгустыянаў з сумнай, поўнай расчаравання мінай пакрыўджанага чалавека і кажа:

— Вось як квірыты ўмеюць цаніць мяне й паэзію.

— Злыдні! — адказаў Ватыній. — Напусці на іх прэторыянаў!

Нэрон звярнуўся да Тыгэліна:

— Ці магу спадзявацца вернасці ад вояў?

— Так, боскі! — адрапартаваў прэфект.

Пятроні паціснуў плячыма:

— На іхнюю вернасць, але не колькасць, — дадаў. — Застанься тым часам тут, дзе стаіш, бо тут найбеспячней, а той народ трэ ўціхамірыць.

Тое самае думалі і Сэнэка, і консул Люцыній. Тым часам на нізе ўзбурэнне расло. Народ узбройваўся каменямі й каламі ад палатак, дошкамі з вазоў і тачак ды розным жалеззем. Незабаўна некалькі кагортавых камандантаў прыйшло з дакладам, што прэторыяне ледзь вытрымоўваюць лінію ад налягаючай хвалі ўзбуранага народу і, не маючы загаду біць, не ведаюць, што рабіць.

— О, богі! — наракае Нэрон.— Што за ноч! З аднаго боку пажар, з другога — разгуканае мора народу.

І пачаў шукаць далей сказаў, якія б найстрайней маглі выказаць жудасць хвіліны, але, бачачы навокал блядыя трывожныя міны, таксама спалохаўся.

— Дайце цёмны плашч з каптуром! — адазваўся.— Ці сапраўды можа дайсці да бітвы?

— Уладару,— адказаў няпэўным тонам Тыгэлін,— я зрабіў усё, што мог, але небяспека ёсць паважная... Звярніся да народу, боскі, з абяцанкамі.

— Цэзар будзе гаварыць да галайстры? Хай гэта выканае іншы хто ад майго імя. Хто падручыцца?

— Я! — адказаў Пятроні.

— Ідзі, дружа! Ты найвярнейшы ў кожнай патрэбе... Ідзі і абяцанак не шкадуй!

Пятроні звярнуўся да прысутных з мінаю пагардлівай ды іранічнай:

— Прысутныя тут сенатары,— кажа,— ды акрамя іх Пізон, Нэрва і Сэнэцый паедуць са мною.

І важна зыйшоў з вадацягу, а тыя, якіх паклікаў — за ім, не без хісліваасці, але з пэўнаю льгою, чэрпанаю з ягонай дастойнай спакойнасці. Пятроні, затрымаўшыся пад аркадамі, загадаў падаць сабе белага каня, сеў на яго і паехаў на чале з таварышамі праз глыбокія шэрагі прэторыянаў, да чорнай выючай масы, безабаронны, трымаючы ў руцэ тонкі кіёчак з косці слановай, з якім прызвычаўся хадзіць.

І, пад'ехаўшы зусім, упёр каня ў натаўп. Кругом, як вока сягала, відзён быў лес рук, узброеных, чым трапіла, раз'юшаных вочы, абліттых потам твары і разрыканых запененых вусны. Расшалелая хваля ўміг акружыла ягоную кампанію, за ёю відаць было існае мора галоў — хвалюючае, кіпучае, страшэннае.

Крыкі змагутнелі й змяніліся ў нялюдскі рык. Калы, вілы, а нат шаблі ківаліся над галавою Пятронія. Дзярлівыя рукі лавілі цуглі ягонага каня ды яго самога, а ён уязджаў штотраз глыбей, халодны, сухадушны, з мінаю абрызглай. Часамі валіў кіем па галаве найзаядлейшых так, як бы расчышчаў сабе дарогу, і тая самапэўнасць і безтрывожнасць ягоная будзіла ў натаўпе подзіў. Пазналі яго ўрэшце, і многія галасы пачалі крычаць:

— Пятроні! *Arbiter elegantiarum!* Пятроні!

— Пятроні!!! — загуло з усіх бакоў.

І чым больш паўтарана гэна імя, тым больш гасла зайздрасць і пагроза, бо гэны статны патрыцый, хоць ніколі не шукаў ласкі ў народа, быў аднак ягоным пюпілам. Меў славу чалавека людскога, шчодрара, а папулярнасць ягоная пашыралася злашча ад часаў справы Пэданія Сэкунда, для якога дамагаўся лагоднага прысуду, каторым прыгавораны былі да смерці ўсе нявольнікі прэфекта. Злашча нявольнікі любілі яго ад тае пары такою любоўю, як людзі прыгнобленыя й бяздольныя звычайна любяць тых, хто хоць крыху аказвае ім спачуцця. Да таго далучалася шчэ й цікавасць: што скажа

высланнік цэзара, бо ніхто не сумняваўся, што цэзар выслаў яго знарок. А ён, зняўшы з сябе сваю белую, аблямаваную шкарлатам, тогу, падняў яе ўгару і пачаў матляць над галавамі, каб даць знаць, што хоча прамовіць.

— Ціха! Маўчэце! — пайшло па ўсёй масе.

Цераз хвіліну настала цішыня. Тады ён выпраставаўся на кані і пачаў гаварыць пераканаўчым спакойным голасам:

— Грамадзяне! Хай тыя, што пачуюць мае словы, перакажуць тым, што стаяць далей, а ўсе трымайцеся, як людзі, не як быдлыта на арэнах!

— Слушаем! Слушаем!

— Дык слухайце! Горад будзе адбудаваны. Паркі Лукула, Мецэната, Цэзара і Агрыпіны для вас будуць адкрыты! Узаўтра распачнецца выдача збожжа, віна і алівы так, каб кожны мог напоўніць живот аж да горла! Пасля цэзар справіць вам ігрышчы, якіх свет не бачыў дагэтуль, будзе пачостка і дарункі. Багацейшымі будзеце па пажары, чым перад пажарам!

Прыцішны гул пакаціўся на ўсе бакі, бы хвалі па вадзе, у якую ўпаў камень: гэна бліжэйшыя пераказвалі словы далейшым. Там-сям адгукнуліся таксама крыкі гневу або патакавання, якія хутка змяніліся ў адзін магутны вераск:

— Panem et circenses!...¹

Пятроні агуліўся ў тогу і праз нейкі час слухаў непарушна, падобны ў сваёй белай вопратцы да мармуровай статуі. Вераск магутнеў, глушыў гук пажару, адзваўся з усіх бакоў, штораз глыбейшы, а высланец усё чакаў, мабыць, яшчэ нешта хацеў сказаць, і, уцішыўшы рукою раскрычанае мора, адазваўся:

— Будзеце мець panem et circenses, гукнеце толькі на гонар цэзара, які корміць вас, апранае, ды йдзі спаць, галайстра, бо хутка ўжо світаціме!

Гэта сказаўшы, завярнуў кania і, трэплючы злёгка кіем па галовах тых, што стаялі на дарозе, паехаў паволі да шэрагаў прэторыянаў. Незабаўна быў пры вадацягу. Наверсе застаў пярэпалах. Не зразумелі там окрыку: «Хлеба й ігрышчаў!» — думалі, гэта новы гром злосці. Не спадзяваліся, каб Пятроні мог ацалець, дык Нэрон, згледзеўшы яго, падбег аж пад сходы і з бледнаю ад страху мінай пачаў пытаць:

— Ну, што? Што там дзеецца? Ці ўжо б'юцца?

Пятроні, набраўшы паветра ў грудзі, зяхнуў глыбока й кажа:

— На Палукса! Пацеюць і смярдзяць! Дайце хто эпіліму, а то самлею.

Пасля звяртаецца да цэзара:

— Абяцаў я ім,— кажа,— збожжа, аліву, адкрыццё паркаў ды ігрышчы. Абажаюць цябе зноў і дзяруцца выпятрэлымі вуснамі на іват табе... О, богі! Як жа гэны плебс смярдзіць!

— Я меў прэторыянаў гатовых,— адзваеца Тыгэлін,— і каб не супакоіў крыкуноў ты, дык супакоіў бы я іх навекі. Шкада, цэзар, што не дазволіў ты мне з імі пагуляць.

Пятроні зірнуў на мовячага, паціснуў характарыстычна плячыма й гавора:

¹ Хлеба й ігрышчаў (лац.).

— Гэта ж яшчэ не прапашча, вось мо ўзаўтра мусіцімеш спрабаваць свае рэкламаванае сілы.

— Ды не, не! — кажа цэзар.— Загадаю адчыніць ім паркi ды раздаваць збожжа. Дзякую табе, Пятроні! Ігрышчы спраўлю, а гэную песню, што пя-яў я вам сяння, адпяю публічна.

Гэта сказаўшы, узяў за плячо Пятронія і па хвіліне маўчання ды апры-томлівання пытае:

— Скажы шчыра: як я табе падабаўся падчас п'яння?

— Ты быў годны відовішча, а відовішча — цябе,— адказаў Пятроні.

І, звярнуўшыся да пажару, дадаў:

— Прыгледзьмся яшчэ ды развітаемся з старым Рымам.

XLVIII

Словы Апостала ўзмацавалі надзею ў душы хрысціян. Канец свету заўсёды выдаваўся ім блізка, пачалі аднак верыць, што страшны суд не прыйдзе хутка, што перад гэтым аглядацімучь мо шчэ канец панавання Нэронава, якое яны ўважалі за панаванне антыхрыста, за кару Божую, выкліканую ягонымі ліхадзействамі. Падмацаваўшыся на духу, пачалі расходзіцца, скончыўшы малітвы, і вяртацца да сваіх прытулішч, а нат і на Затыбра, бо прыйшлі весткі, што агонь, падложаны ў колькінаццаці пунктах, закруціў разам з ветрам зноў да ракі і, стравіўшы тут і там, што мог стравіць, перастаў шырыцца.

Апостал разам з Вініціем выйшаў з падземелля. Хілон валокся за імі. Малады трыбун не смеў перарываць спадарожніку малітвы, дык праз нейкі час ішлі моўчкі, вачыма толькі молячы злітання. Шмат асобаў падбягала, каб пацалаваць вопратку Апостала, маткі выстаўлялі да яго дзяцей, іншыя кленчылі ў цёмным праходзе і, падыймаючы ўгару святлікі, прасілі багаслаўлення; а іншыя, ідучы побач, пяялі, так што не было адпаведнае нагоды на гутарку. Аж калі выйшлі на прастарнейшае мейсца, адкуль відаць было пажарышча, Апостал, перажагнаўшы яго тры разы, звярнуўся да Вініція й кажа:

— Не трывожся. Недалёка адгэтуль ёсць хата фосара¹, дзе застанем Лігію з Лінусам і з верным ейным слугою. Хрыстус, які табе прызначыў яе, захаваў яе.

Вініць захістаўся й абалёрся рукою ля скалы. Падарожжа з Анцынома, здарэнні ў дарозе, пошукі Лігіі ў гарачым дыме, бяссонніца і страшная трывога пра яе падарвалі ягоныя сілы, а радасная вестка хуткага спаткання свае найдаражэйшае зусім падцяла яму ногі. Аслабелы, асунуўся да ног Апосталавых і, абняўшы калені, трымаў іх, не могучы вымавіць слова.

¹ Далакопа (лац.).

А Апостал, баронячыся ад пашаны й падзякі, сказаў яму:
— Не мне, не мне, толькі Хрысту!
— Што за важнае боства! — адазваўся ззату голас Хілона.— Але не ведаю, што рабіць з муламі, якія чакаюць недалёка.
— Устань і хадзем са мною,— кажа Пётр, беручы юнака за руку.
Вініць устаў. Пры месячным бляску відаць былі слёзы, сплываючыя па збялелым твары. Вусны дрыжалі, бы ў малітве.
— Хадзем,— кажа.
Але Хілон зноў адзваецца:
— Што мне рабіць з муламі, спадару, чакаюць тут? Можа, гэты дастойны прарок захацеў бы пад’ехаць?
Вініць сам не ведаў, што адказаць, але, пачуўшы ад Пятра, што хата фосара тут жа, недалёка, загадаў:
— Адвядзі мулы да Макрына.
— Выбачай, спадару, што асмелюся прыгадаць табе дом у Амэр’элі. Падчас такога страшнага пажару лёгка забыцца на гэткую дробязь.
— Атрымаеш яго.
— О, унку Нумы Пампілія, я ніколі не сумняваўся, але цяпер, калі абяцанку чуў і гэты велікадушны Апостал, не нагадваю нат таго, што ты ж абяцаў мне й вінніцу. Рах vobiscum! Я знайду цябе, спадару. Рах vobiscum!
Яны адказалі:
— Et tecum!¹
І завярнуліся абодва направа, да ўзгорку. Ідучы, Вініць кажа:
— Доміне, абмый мяне вадою хросту, каб мог я ўрэшце называцца сапраўдным вызнавальнікам Хрыста, бо Яго мілую з усіх сіл мае душы. Абмый мяне безадкладна, бо я ў сэрцы ўжо гатовы. І што мне загадае, тое рабіціму, але ты мне скажы, што апрача таго я мушу зрабіць.
— Любі людзей, як сваіх братоў,— павучае Апостал,— бо толькі любоўю магчымеш Яму служыць.
— Так! Я гэта ўжо разумею і адчуваю. Будучы дзіцём, я верыў у рымскіх багоў, але не любіў я іх, а гэнага Адзінага люблю так, што з радасцю аддаў бы за Яго жыццё.
Вочы падняў да неба і гаварыў з настроем:
— Бо Ён ёсць адзіны! Ён адзін добры й міласэрны! Дык хоць бы згінуў цэлы горад гэты, а нат увесь свет, Яму аднаму сведчыціму, Яму вызнаваціму!
— А Ён багаславіціме цябе і дом твой,— дакончыў Апостал.
І ўвайшлі ў другі суходол-міжгор’е, на канцы якога мігацела мутнае святло. Пётр паказаў рукою й кажа:
— Гэта хата капача, які нас прыгарнуў, як, вярнуўшыся з хворым Лінам з Острыянума, не маглі мы прабрацца на Затыбра.

¹ І табе (*mir*)! (*лац.*).

Па хвіліне прыйшлі. Была гэта хутчэй пячура, не хата, выдзеўбленая ў заломе скалы, залеplеная звонку гліняную сцяною. Дзверы былі зачынены, але праз атворышча замест акна відаць было асвечанае вогнішчам нутро. Нейкая цёмная вялігурная постаць устала на спатканне ім і спытала:

— Хто вы?

— Слугі Хрыстовыя, — адказаў Пётр. — Рах табе.

Урус схіліўся да ног Апостала, пасля, пазнаўшы Вініція, хапіў ля косткі ягоную руку і пацалаваў.

— І ты, спадару? — адазваўся. — Багаслаўлёна імя Збаўцы за радасць, якою пацешыш Каліну.

Гэта сказаўшы, адчыніў дзверы, і ўвайшлі. На пучку саломы ляжаў хворы, жоўты, бы слановая косць, Лінус. Ля вогнішча сядзела Лігія, трымаючы ў руках вязку нанізаных на шнурок, прызначаных, мабыць, на вячэру, рыбак.

Заклапочаная здыманнем з шнурка рыбаў і думаючы, што ўваходзіць Урус, не кранулася з мейсца. Але Вініць падыйшоў і, вымавіўшы ейнае імя, працягнуў да яе рукі. Воміг паднялася на ногі, маланка здзіўлення й радасці зайграла на ейным твары, і без слова, бы дзіцянё, знайшоўшае пасля трывогі бацьку ці маці, кінулася да яго.

А ён абняў яе і прытуліў да грудзей з такою ж самаю радасцю, як бы цудоўна ўратаваную. Пасля ўзяў у далоні ейны твар, цалаваў чало, вочы ды зноў абняў яе, паўтараючы ейнае імя, нахіляўся да каленяў, да рук ейных, вітаў яе, песціў вачыма. Радасці ягонай папросту не было межаў, так як ягонаму каханню й шчасцю.

Урэшце пачаў ёй расказаць, як прыляцеў з Анцыюма, як шукаў яе ў горадзе ў хмарах дыму ў доме Ліна, колькі намаркоціўся й натрывожыўся, колькі нацярапеўся, пакуль не паказаў Апостал яму ейнага прытулішча.

— Ну, але цяпер, — казаў, — як знайшоў я цябе, не пакіну ў гэтым агні й расшалелым натаўпе. Людзі тут б'юцца, мардуюцца, абураюцца, нявольнікі займаюцца рабаўніцтвам. Бог адзін ведае, што спаткаць можа Рым. Але выратую цябе і вас усіх. О мілая мая!.. Ці хочаце ехаць са мною да Анцыюма? Там сядзем на мараплаў ды паплывем на Сіцылію. Мая зямля — гэта ваша зямля, мае дамы — гэта вашыя дамы. Слухай! У Сіцыліі знойдзем Аўлаў, аддам цябе Пампоніі і вазьму пасля з ейных рук. Адыж ты, о carissima, не баішся ўжо мяне больш? Яшчэ не абмыў мяне хрост, але запытай вось Пятра, ці я нядаўна, ідучы да цябе, не казаў, што хачу быць праўдзівым вызнаўцам Хрыстовым, ды ці не прасіў яго, каб ахрысціў мяне хоць бы і ў гэтай хаце фосара? Вер мне, і верце мне ўсе.

Лігія слухала гэных слоў з сонечным воблікам. Усе тутака з прычыны пераследу з боку жыдоў, з прычыны пажару і закатаў, выкліканых злыбядою, сапраўды ў заўсёднай трывозе й няпэўнасці. Выезд у спакойную Сіцылію палажыў бы канец трывозе і адначасна адкрыў бы новую пару шчасця ў іхнім жыцці. Каб Вініць пры гэтым маніўся забраць самую толь-

кі Лігію, напэўна, супрацівілася б спакусе, не хочучы пакідаць Апостала Пятра і Ліна, але Вініць жа казаў ім: «Едзьце са мною! Мая зямля — гэта ваша зямля, дамы мае — гэта вашыя дамы!»

Дык, пахіліўшыся да ягоных рук з намерам цалунку ў знак паслухмянасці, кажа:

— Твой хатні агмень ёсць і маім.

Засаромелая гэных сваіх слоў, якія паводле рымскага звычайу вымаўлялі толькі сужэнкі пры вячанні, зарумянілася небарака і стаяла ў бляску агню з апушчанай галованькай, няпэўная, ці не дакарацімуць ёй за гэта. Але ўваччу Вініція малавалася толькі пашана. Звярнуўся пасля да Пятра і пачаў зноў гаварыць:

— Рым гарыць па загаду цэзара. Яшчэ ў Анцыюме ён наракаў, што не бачыў ніколі вялікага пажару. Але, калі адважыўся на такое ліхадзейства, падумайце, што яшчэ можа стацца. Хто ведае, ці, сабраўшы войска, не загадае вымардаваць жыхароў? Хто ведае, якія пакажуцца праскрыпцыі загаду? Хто ведае, ці па няшчасці пажару не прыйдзе бяда хатняе вайны, разбойства й голаду? Дык хавайцеся і хавайма Лігію. Там перачакаеце буру спакойна і зноў вернецеся сеяць вашае зерне.

Звонку ад боку Ager Vaticanus, казаў бы для прыпятання Вініціевых слоў, адазваліся нейкія далёкія крыкі, заядлыя, жахлівыя. У тым жа моманце ўвайшоў у хату гаспадар і, зачыніўшы прытка дзверы, адазваўся:

— Ля цырку Нэрона людзі мардуюцца. Нявольнікі й гладыятары кінуліся на грамадзян.

— Чуеце? — кажа Вініць.

— Дапаўняецца мера, — тлумачыць Апостал, — і будуць беды, бы безбражнае мора.

Пасля звярнуўся да Вініція і, паказваючы Лігію, сказаў:

— Вазьмі гэтае дзяўчо, што Бог табе прызначыў, і ўсцеражы яе, а хворы Лін і Урсус хай таксама едуць з вамі.

Але Вініць, які палюбіў Апостала ўсёю сілаю свае гарачае души, кажа:

— Прысягаю перад табою, вучыцелю, што не пакіну цябе тут на згубу.

— Багаславі Божа цябе за тваю ахвоту, — адказаў Апостал, — але ці ж не чуў ты, што Хрыстус тройчы паўтараў мне: «Пасі авечкі мае!»

Вініць замоўк.

— Дык калі ты, якому ніхто не даверыў нада мною апекі, кажаш, што не пакінеш мяне тут на згубу, як жа хочаш, каб я аддаліўся ад статку майго падчас гора й няшчасця? Калі была бура на возеры, калі мы ўсе трывожыліся ў души, Ён не пакінуў нас, дык як жа мне, слуге, не йсці за прыкладам свайго Спадара?

Нараз Лін падняў сваё сухое аблічча й спытаў:

— А як жа мне, Божы Намесніку, не йсці за тваім прыкладам?

Вініць вадзіў рукою па затурбаванай галаве, моў змагаючыся з самім сабою, з думкамі сваімі, пасля, хапіўшы Лігію за руку, адазваўся энергічным тонам рымскага ваяка:

— Слухайце мяне, Пётра, Ліне й ты, Лігія! Я гаварыў вам тое, што мне дыктаваў мой людскі розум, але вы маеце іншы, які не ўласнае бяспекі глядзіць, але загадаў Збаўцы. Так! Я не цяплю таго і зблудзіў, бо з вачэй маіх не знята яшчэ бяльмо, і даўняя натура адзваецца ўва мне. Але як мне мілы Хрыстус і служба Яму ды тыя, пра каго мне тут расходзіцца, кленчу вось перад вамі і прысягаю, што і я споўню загад любові і не пакіну братоў маіх у іхнім горы.

Гэта сказаўшы, укленьчыў, і нагла агарнула яго як бы экстаза, вочы і рукі падняў угару, адзваючыся:

— Ці разумею Цябе ўжо, Хрысце? Ці я годзен Цябе?

Ягоняя рукі дрыжалі, вочы набеглі слязьмі, на абліччы маляваўся акт веры й любові, а Апостал Пётр узяў гліняную амфару з вадою і, падыйшоўшы да яго, паважна адазваўся:

— Хрышчу цябе ў імя Айца і Сына і Духа Святога!

Рэлігійная экстаза агарнула ўсіх прысутных. Здавалася ім, хата напаўняецца нейкім надземным святлом, чуюць засветную музыку, скала пячоры адкрываецца над імі, з неба плыве рой анёлаў, а ўгары крыж і багаславачыя прыбітыя рукі.

А за хатаю разлягаліся крыкі дзікага людскога змагання і гук полымя, пажыраючага горад.

XLIX

Людскія качовішчы разлажыліся ў маляўнічых парках Цэзара, даўных — Даміцыі й Агрыпіны, на Марсавым полі, у парку Пампея, Салюстыя і Мецэната. Пазаймалі портыкі, будынкі, прызначаныя для гульняў у шпурляк, раскошныя лецішчы і шопы для звярат. Павы, фламінгі, лебедзі і страусы, газэлі й антылопы з Афрыкі, алені і сарны, трыманыя дзеля ўпрыгожання паркаў, пайшлі пад нож. Еміны пачалі дастаўляць з Остыі так многа, што па плытох і разнастайных вадаплавах з аднаго боку Тыбру на другі можна было пераходзіць, як па мосце. Раздавалі збожжа па надта нізкай цане трох сэтэрцыяў, а бяднейшым — цалкам дарма. Дастаўлены вялікія запасы віна, алівы і каштанаў, з гораў прыганялі штодня табуны валоў і авечак. Бедната, што схавалася ад пажару ў завулках Субуры і ў нармальныя часы галадаючая, жыла цяпер лепей, чым упярод. Пагроза голаду была аддалена, але цяжэй аказалася змагацца з гвалтам, рабаўніцтвам і зламысніцтвам. Беспрытульнасць качуючага натаўпу спрыяла бяскарнасці зладзеяў, скурадзёраў, тым больш, што аглашаліся прыхваснямі цэзара і не шкадавалі яму воплескаў пры кожнай нагодзе. Калі розныя ўстановы не функцыянавалі ды недахоп было мясцовай зброянай сілы, якая магла б спыняць свавольства, буянства ўсёсветнага збройнай сілы, якая магла б спыняць свавольства, буянства ўсёсветнага збройнай сілы, што напаўняў тагдышняю найбольшую сталіцу свету, дзеяліся неймаверныя рэчы.

Штоноч здараліся бойкі, забойствы, хапанні жанчын і дзяцей. Пры порта-Мугініс, дзе стаяла прыганянае з Кампаньі быдла, даходзіла часта да бітвы, у якой гінула сотні людзей. Кожнае раніцы берагі Тыбру ўсланыя былі тапельцамі, якіх ніхто не хаваў, а якія ад гарачыні пачыналі гнісці і атручваць паветра смуродам. На табарышчах пачаліся хваробы, і баязліўныя прадвяшчалі вялікі паморак.

А горад яшчэ ўсё гарэў. Шостага толькі дня агонь, спаткаўшы пустую шыр Эсквіліну, дзе знарок разбурана вялікую колькасць дамоў, пачаў слабець. Але кучы раз'яранага вуголля свяцілі шчэ так моцна, што народ не хацеў верыць у канец злыбяды. І сёмае ночы пажар з новаю сілаю аднавіўся ў будынках Тыгэліна, не маючы, аднак, тлушчу, трываў ужо нядоўга. Анно перагарэлыя камяніцы тут і там западаліся, выціскаючы ўгару пламяністыя вужы і слупы іскры. Некаторыя вогнішчы, гарачыя ўсярэдзіне, зверху пачалі чарнець. Небасхіл перастаў па захадзе сонца чырваніцца крывавым загаравам, і толькі падчас ночы на разлеглай чорнай пустэчы скакалі блакітныя языкі з кучаў вуголля.

З чатырнаццаці кварталаў Рыму засталася толькі чатыры разам з Затыбрам. Астатняе зжор агонь. Калі ўрэшце кучы вуголля спапялелі, відаць была, пачаўшы ад Тыбру аж да Эсквіліну, шырокая прастрань шэрая, сумная, мёртвая, на якой тырчалі шэрагі камінаў, бы надгробныя калоны на магільніку. Між тымі калонамі снавалі ўдзень маркотныя грамады людзей, шукаючыя то дарагіх рэчаў, то касцей дарагіх асоб. Ноччу вылі сабакі на папялішчах даўных дамоў.

Цэлая шчодрасць і спамога, якую цэзар аказаў людзям, не паўстрымала наракання і абурэння. Задаволены быў толькі натаўп басякоў, зладзеяў і бяздомнае галіты, які мог удосталь есці, піць і рабаваць. А людзі, якія страцілі найбліжэйшыя істоты, маёмасць, не далі сябе аблашчыць ні адкрыццём паркаў, ні збыткам збожжа, ні абяцанкамі гульняў ды дарункаў. Няшчасце было надта вялікае, нечуванае. Іншых, у каго тлілася яшчэ якая іскра прывязанасці да горада-бацькаўшчыны, даводзіла да распачы вестка, што старая назова Рома загіне, што цэзар новаадбудаваны горад маніцца назваць Нэропаліс. Хваля незадавальнення расла з кожным днём і, міма падхлебніцтва аўгустыянаў, міма лгарства Тыгэліна, Нэрон, чулы, як ніхто з папярэднікаў-цэзараў, на ласку натоўпу, з трывогаю думаў, што ў глухім змаганні на смерць і жыццё, якое вёў з патрыцыятам і сенатам, можа страціць падпору. Самі аўгустыяне не менш трывожыліся, бо кожны заўтрашні дзень мог ім прынесці загубу. Тыгэлін маніўся адклікаць некалькі легіяў з Малое Азіі; Ватыній, які рагатаў наттады, калі білі яго па пысе, згубіў цяпер зусім гумар; Вітэлі згубіў апетыт.

Іншыя талкавалі між сабою, як адварнуць небяспеку, для нікога бо не было таямніцай, што калі б які закалот зрабіў канец цэзару, дык за выключэннем аднаго мо Пятронія аніводзін з аўгустыянаў не застаўся б жывы. Бо яны накручвалі цэзара на ўсе шалёныя ліхадзействы, якія тварыў. Нянавісць супраць іх была, бадай, мацнейшай, чым супраць цэзара.

Дык пачалі круціць мазгамі, як бы скінуць з сябе адказнасць за падпал гораду. Але, каб скінуць яе з сябе, трэ скінуць яе і з цэзара, інакш бо ніхто не паверыць, што бяду не яны спрычынілі. Тыгэлін раіўся ў гэтай справе з Даміцыем Афрам, а нат і з Сэнэкай, хоць яго ненавідзеў.

Папая, разумеючы таксама, што згуба Нэрона спрычыніла б і ёй канец, пытала рады ў сваіх павернікаў і гебрайскіх святароў, бо праўдападобна вызнавала веру Еговы. Нэрон вымысляў свае спосабы, часта страшныя, часцей блазноцкія, і то дрыжаў ад страху, то блазнаваў па-дзіцячаму, а перад усім наракаў.

Раз нейк у ацалеўшым ад пажару доме Тыбэрыя адбывалася доўгая й бясплённая нарада. Пятроні быў тае думкі, каб, кінуўшы турботы, ехаць у Грэцыю, пасля ў Егіпет і Малую Азію. Тым болей, што аб гэным падарожжы было вырашана даўно, дык нашто яго адкладаць тады, як у Рыме і маркотна, і небяспечна.

Цэзар прыняў раду энтузіястычна, але Сэнэка падумаў хвіліну і сказаў:

— Пасхаць лёгка, але вярнуцца цяжэй.

— На Геракла! — адказаў Пятроні. — Вярнуцца можна на чале азіяцкіх легіяў.

— Так і зраблю, — адазваўся Нэрон.

Але пачаў гэтаму супраціўляцца Тыгэлін. Сам не ўмеў нічога мудрэйшага прыдумаць і, каб яму прыйшоў у голаў Пятроніеў помysel, агалосіў бы яго бессумніўна як збавіцельны, расходзілася аднак яму пра тое, каб зноў Пятроні не аказаўся адзіным чалавекам, які ў цяжкіх момантах патрапіць усё і ўсіх усцерагчы.

— Паслухай, боскі, мяне! — кажа. — Гэта рада пагубная! Пакуль даедзеш да Остыі, пачнецца хатняя вайна. Хто ведае, ці каму з жывых — хай сабе і пабочных — нашчадкаў боскага Аўгуста не заманецца агалосіць сябе цэзарам, а тады што рабіцімем, як легіі стануць па ягоным баку?

— Пастараемся загадзя, — адказвае Нэрон, — каб не было каму на трон цэзара спакушацца. Няшмат іх ужо засталася, дык забяспечыцца ад іх лёгка.

— Зрабіць гэта можна, але ж ці толькі пра іх расходзіцца? Мае людзі не далей, як учора, падслухалі жаданні натоўпу, што цэзарам павінен быць такі муж, як Трэзэй.

Нэрон прыкусіў вусны. Цераз момант, аднак, падняў вочы ўгару і адазваўся:

— Ненасытныя ды няўдзячныя. Маюць жа даволі збожжа і жару, на якім могуць бонды пячы, чаго ж ім хочацца больш?

На гэта Тыгэлін кажа:

— Помсты!

Настала цішыня. Нараз цэзар устае, падымае руку ўгару і пачынае дэкламаваць:

Сэрцы помсты клічуць, а помста — ахвяры...

Дый, забыўшы пра ўсё, кажа з распагоджаным абліччам:

— Дайце мне таблічку й стыль, мушу гэны верш запісаць. Люкану ніколі такі не прыйшоў на думку. Ці адцемлі вы тое, што паўстаў ён воміг?

— О, незраўняны! — адазвалася некалькі галасоў.

Нэрон запісаў верш і кажа:

— Так, помста дамагаецца ахвяры.

І вадзіў вачыма па прысутных.

— Ну, а каб распусціць вестку, што гэта Ватыні падпаліў горад, і выста-віць яго на гнеў народу?

— О, боскі! Хто ж я такі? — адазваўся Ватыні.

— Праўда, трэ каго-небудзь большага за цябе... Вітэлія?..

Вітэлі збялеў, але пачаў рагатаць.

— Маё сала,— адказвае,— магло б нанаво разняціць пажар.

Але Нэрон меў што іншае на думцы, бо шукаў у душы ахвяры, якая б спраўды магла супакоіць гнеў народу, і знайшоў яе.

— Тыгэлін! — адазваўся па хвіліне.— Ты спаліў Рым?

Дрыготы скаланулі прысутнымі. Сцямілі, што цэзар у даным моманце не жартуе, ды што надыходзіць хвіліна грозная.

Твар Тыгэліна зморшчыўся, бы пашча кусашчага сабакі.

— Я спаліў Рым з твайго загаду,— бароніцца.

І пачалі пранізвацца зекрамі, моў два дэманьы. Настала такая цішыня, што зык мухі быў чуцён, пралятаючай праз атрыюм.

— Тыгэлін,— адазваўся цэзар,— ці ты любіш мяне?

— Табе ж ведама, уладару.

— Дык ахвярайся для мяне!

— Боскі цэзару,— выкручваецца Тыгэлін,— чаму падаеш мне салодкі нектар, якога да вуснаў не можна прыткнуць? Народ абураецца й наракае, ці хочаш, каб пачалі абурацца й прэторыяне?

Жах скаваў сэрцы прысутных. Тыгэлін быў прэфектам прэторыі, і словы ягоныя мелі значэнне папросту пагрозы. Сам Нэрон сцяміў гэта і збялеў.

Нараз уваходзіць Эпафрадыт, цэзараў вызвольнік, з дакладам, што боская аўгуста жадае бачыць Тыгэліна, бо ёсць у яе людзі, якіх прэфект мусіць выслухаць. Тыгэлін схліўся й выйшаў з мінаю спакойнаю й абрызглаю. Калі вось маніліся яго ўдарыць, паказаў зубы, паказаў, кім ёсць, і, ведаючы палахлівасць Нэрона, быў пэўны, што гэны валадар свету ніколі не наважыцца падняць на яго рукі.

А Нэрон сядзеў праз момант моўчкі, але, бачачы, што прысутныя чакаюць ад яго слова, кажа:

— Выгадаваў сабе вужа на грудзях.

Пятроні зрабіў жэст плячыма, як бы хацеў сказаць, што такому вужу не цяжка й голаў адарваць.

— Ну, што ты скажаш? Рай, кажы! — адзваецца Нэрон, скеміўшы ягоны ма-нер.— Табе аднаму давяраю, бо ты маеш болей розуму за іх усіх ды любіш мяне!

Пятроні трымаў ужо на канцы языка: «Назнач толькі мяне прэфектам прэторыі, а я выдам народу Тыгэліна і ў вадным дню уціхаміру горад». Але лянівая ўдача ягоная перамагла. Быць прэфектам — гэта значыла фактычна несці на сваіх плячах асобу цэзара і тысячы публічных справаў. Нашто яму гэты цяжар? Ці ж не лепш чытаць сабе ў раскошнай бібліятэцы вершы, любавання мастацтвам або песціць-галубіць, трымаючы на каленях, боскае цела Эўнікі ды цалаваць яе? Дык адказвае:

— Я раю ехаць у Ахайю.

— Эх,— гаворыць Нэрон,— я спадзяваўся ад цябе чаго большага! Сенат ненавідзіць мяне. Як выеду, хто мне заручыць, ці не ўзбунтуюцца супраць мяне ды не агалосіць каго іншага цэзарам? Народ быў мне даўней верны, але сяння пойдзе за імі... На Гадэса! Каб гэты сенат ды гэты народ меў адну галаву!..

— Дазволь адцемиць сабе, о боскі, што, жадаючы захаваць Рым, трэба захаваць хоць некалькі рымлян,— сказаў, усміхаючыся, Пятроні. Але Нэрон наракаў далей:

— Што мне з Рыму ды рымлян! Послух меў бы я толькі ў Ахайі. Тут акружае мяне толькі здрада. Усе мяне пакідаюць! І вы гатовыя мяне здрадзіць! Ведаю гэта, ведаю!.. Вам нат і не думаецца, што скажучы пра вас патомныя вякі, калі апусціце такога мастака, як я!

Тут нагла ўдарыў сябе ў лоб і падносіць голас:

— Праўда!.. У гэным матавіле турботаў і сам забываюся, кім я.

Гэта сказаўшы, звярнуўся да Пятронія з мінай цалкам ужо распагоджанай:

— Пятроні,— кажа,— народ гудзе, а што, каб я ўзяў лютню ды выйшаў з ёю на Марсавае поле, каб запяяў ім тую песню, што пяяў вам падчас пажару, як мяркуеш, няўжо не расчуліў бы дзікія звяраты?

На гэта Тулій Сэнэцыё, які спяшаўся да сваіх нявольніц, свежа прывезеных з Анцыюма, і які рваўся дамоў даўно, адзваецца:

— Бессумніўна, цэзару, каб анно толькі дазволілі табе пачаць.

— Едзьма ў Гэлладу! — вырашыў знеахвачаны Нэрон.

У гэнай хвіліне ўваходзіць Папея, а за ёю Тыгэлін. Вочы ўсіх мімахоць пабеглі на спатканне да яго, бо ніколі ніякі трыумфатар не ўязджаў з такім гонарам на Капітоль, з якім стаяў ён перад цэзарам.

Важна й дабітна, голасам, падобным да скрыгіту жалеза, пачаў даклад:

— Будзь ласкавы мяне выслухаць, цэзару, бо магу сказаць табе: знайшоў! Народу трэба помсты й ахвяры, ды не аднае, а сотні й тысячы. Ці чуў ты калі, спадару, хто такі быў Хрыстус, той, праз Понція Пілата ўкрыжаваны? І ці ведаеш, хто такія хрысціяне? Ці ж я табе не даносіў пра іхнія злачыны і вязглюзды абрады, пра вярчунствы аб канцы свету з агню? Народ ненавідзіць іх і падазрае. Ніхто іх не бачыць у святыхнях, бо багоў нашых завуць злымі духамі; няма іх і на Стадыёне, бо не цікавяцца спортам. Ніколі не чуно было іхніх воплескаў на твой гонар. Ніводзін з іх ніколі не назваў цябе богам. Гэта непрыяцелі чалавецтва, непрыяцелі гораду, непрыяцелі твае. Народ гу-

дзе супраць цябе, але ж не ты мне, цэзару, загадаў спаліць Рым, і не я спаліў яго... Народ прагне помсты — дамо яе. Народ прагне гульні й крыві — дамо яе. Народ падазрае цябе — хай падазронасць ягоная адвернецца ў іншы бок.

Нэрон слухаў спачатку сумеўшыся. Але, чым далей гаварыў Тыгэлін, акторская міна ягоная ўсё больш змянялася, пачала наперамену выяўляць то гнеў, то жаль, спачуццё, то абурэнне. Нараз устаў, скінуў з сябе тогу, што апала яму пад стопы, выцягнуў абедзве рукі ўгару і праз хвіліну стаяў так непарушна, бязмоўна. Урэшце адзваецца тонам трагіка:

— Зэўсе, Апалоне, Гера, Афіна, Пэрсэфона і вы ўсе, несмяротныя босствы, чаму не прыйшлі да нас на помач? Якую крыўду зрабіў горад тым людэдам, што яго так дзіка спалілі?

— Ворагі людства і твае, — дадае Папея.

Іншыя падхапілі:

— Пакажы справядлівасць! Пакарай падпальвачоў! Багі дамагаюцца помсты!

А ён сеў, звесіў голаў на грудзі ды зноў замоўк, так, як бы, не ўрокам кажучы, тое ліхадзейства, пра якое чуў, яго аглушыла. Цераз момант устрасянуў рукамі й адазваўся:

— Якія ж кары, якія ж пакуты зраўнаважаць такое злачынства?.. Але багі сашлюць мне натхненне, і пры дапамозе сілаў Тартару дам беднаму народу майму такое відовішча, якое навекі мяне ўславіць.

Цёмная хмара легла на чале Пятронія. Уявіў сабе небяспеку, якая завісла над Лігіяй, над Вініціем, якога любіў, ды над усімі тымі людзьмі, навукі якіх не прызнаваў, але аб нявіннасці якіх быў перакананы. Уяўляў сабе таксама тыя крывавыя шаленствы, якіх ягоныя вочы эстэты не зносілі. Перад усім казаў сабе: «Мушу ратаваць Вініція, які ашалее, калі дзяўчо ягонае згіне», — і гэная думка пераважыла ўсе іншыя, бо Пятроні разумеў, што зачынае такую гульнію, якой не меў шчэ ў жыцці.

А ўсё ж гаварыў свабодна й абыякава, як заўсёды, калі крытыкаваў або выкпіваў неэстэтычныя помыслы цэзара і аўгустыянаў.

— Дык, знача, знайшлі ахвяры? Добра! Можце паслаць іх на арэны або прыбраць у «крывавыя тунікі». Таксама добра! Але паслухайце мяне: маеце ўладу, маеце прэторыянаў, маеце сілу, будзьце ж шчырымі прынамсі тады, калі ніхто вас не чуе. Падманвайце народ, але не сябе саміх. Выдайце народу хрысціян, асудзеце іх на якія хочаце пакуты, будзьце ж, аднак, адважнымі сказаць сабе, што не яны Рым спалілі... Цьфу! Называеце мяне арбітрам элеганцыі, дык кажу вам: цярэць не магу перфідных камедыяў! Цьфу! Ах, як гэта ўсё прыпамінае мне тэатральныя буды каля порта-Асінарыя, у якіх акторы ўцяшаюць галіту ролямі багоў і каралёў, а пасля прадстаўлення — кіслае віно закусваюць цыбуляю або скавычуць ад розаг! Будзьце ж сапраўды багамі й каралямі, бо кажу вам, што можаце сабе на гэта дазволіць. Пагражаў ты, цэзар, нядаўна судам патомных вякоў, але не забудзь, што яны выдадуць прысуд і на цябе. На боскую Клію! Нэрон, ва-

ладар свету! Нэрон-бог спаліў Рым, бо быў так магутным на зямлі, як Зэўс на Алімпі! Нэрон-паэт любіў так паэзію, што ахвяраваў ёй айчыну! Як свет ёсць светам — ніхто нічога падобнага не даканаў, на нішто падобнае не адважыўся. Заклінаю цябе ў імя дзевяці Лібетрыд, не выракайся такое славы, бо песні цябе апявацімучь да сканчэння вякоў. Кім жа ў параўнанні з табою будзе Прыям? Кім Агамемнан? Кім самыя богі? Гэта не важна, ці падпал Рыму ёсць рэчай добрай, важна тое, што ёсць рэчай вялікай, незвычайнай! А пры тым заручаю табе, што народ не падыме на цябе рукі! Гэта няпраўда! Будзь адважны! Высцерагайся праступкаў, не годных цябе, табе пагражае толькі тое, што патомныя вякі некалі магчымуць сказаць: «Нэрон спаліў Рым, але як труслівы цэзар і маладушны паэт не прызнаўся да вялікага чыну са страху і зваліў віну на нявінных!»

Словы Пятронія звычайна рабілі моцнае ўражанне на Нэрона, але гэтым разам сам Пятроні не пацяшаўся надзеяй, бо сцяміў, што выказаныя нядаўна словы — гэта апошні спосаб, які пад шчасце і ўратаваў бы хрысціян, ды загубіў бы яго самога. Не хіснуўся аднак, бо расходзілася яму поспал і пра Вініція, якога мілаваў, і пра азарт, які яго забаўляў. «Косці кінуты, — казаў сабе, — і паглядзімо, наколькі ў малпе страх пра собскую скуру пераважыць прагу славы».

І ў душы не сумняваўся, што, аднак, пераможа страх. Прымеж таго, па словах ягоных залягло цяжкае маўчанне. Папея і ўсе прысутныя глядзелі ў вочы Нэрону, бы ў абраз, а той закапыліў губу аж пад самыя ноздры, як рабіў заўсёды, калі не ведаў, што пачаць; цяжкая турботлівасць і знеахвота маляваліся ў ягоным твары.

— Доміне! — адазваўся, бачачы гэта, Тыгэлін.— Дазволь мне адыйсці, бо, калі хочучь выставіць на згубу тваю асобу, а пры тым завуць маладушным цэзарам, маладушным паэтам, вушы мае не могуць знесці такіх слоў.

«Прайграў», — падумаў Пятроні.

Але звярнуўся да Тыгэліна, пранізаў яго вокам, у якім іграла вялікапанская пагарда, пагарда вытанчанае асобы для нікчомніка, і кажа:

— Тыгэлін, цябе я назваў камедыянтам, бо ты камедыянт нат і цяпер.

— Ці таму, што не хачу слухаць тваіх зняваг?

— Таму, што прыкідваешся безгранічным прыяцелем цэзара, а перад хвілінай пагражаў яму прэторыянамі, зразумелі мы гэта ўсе і ён таксама.

Тыгэлін, які не спадзяваўся, што Пятроні асмеліцца кінучь яму на стол гэткае косці, збялеў, абязглуздзеў і занямеў. Але была гэта апошняя перамога арбітра элеганцыі над праціўнікам, бо ў тым жа моманце Папея адазвалася:

— Доміне, як можаш дазволіць, каб нат думка такая прайшла праз чыюсьці галаву, а тым больш, каб хто асмеліўся выказаць яе ўголас у тваёй прысутнасці!

— Спыні рызыканта! — азваўся Вігэлі.

Нэрон зноў падняў губу і, скіраваўшы на Пятронія свае шклястыя вочы блізагляда, сказаў:

— Дык так ты адплачваешся мне за любасць, якою я цябе ганараваў?

— Калі няпраўду гавару, дакажы мне гэта, — адказвае Пятроні, — але ведай, што гавару гэта з наказу любові да цябе.

— Пакарай рызыканта! — паўтарае Вігэлі.

— Зрабі гэта! — адзваецца шчэ некалькі галасоў.

У атрыюме зрабілася сумятня і шум, бо людзі пачалі адыходзіць ад Пятронія. Адыйшоў нат Тулій Сэнэцыё, ягоны сталы прыдворны таварыш, і малады Нэрва, які аказваў яму дагэтуль найжывейшую прыязнь. Незабаўна Пятроні сам застаўся з левага боку атрыюма і, разгортваючы са смехам хванды тогі, чакаў, што скажа ці рабіціме цэзар. А цэзар адзваецца:

— Дамагаецца кары, аджы гэта мой прыяцель і таварыш, дык хоць зраніў мне сэрца, хай ведае, што гэнае сэрца для прыяцеляў мае толькі... прабачэнне. «Прайграў і прапаў!» — падумаў Пятроні.

Цэзар устаў, нарада была скончана.

L

Пятроні пайшоў, а Нэрон з Тыгэлінам перайшлі да атрыюма Папеі, дзе чакалі на іх людзі, з якімі прэфект нядаўна гутарыў. Было там двух рабінаў з Затыбра, апранутых у доўгія ўрачыстыя шаты, з мітрамі на галавах, малады пісар, іхні памочнік, і Хілон. Убачыўшы цэзара, святары пабялелі і, падняўшы на вышыню пляча рукі, пахілілі галовы аж да рук.

— Авэ, манарх манархаў, кароль каралёў! — адазваўся старэйшы. — Вітай, валадару зямлі, апякуне выбранага народу і цэзар, льве між людзьмі, панаванне якога — гэта сонечная светласць, гэта цэдр лібанскі, свежая крыніца, пальма цяністая, бальзам ерыхонскі!..

— А богам мяне не называеце? — спытаў цэзар.

Святары збялелі яшчэ мацней; старшы зноў адазваўся:

— Твае словы, уладару, салодкія, моў вінаграду гронка, моў спелая фіга, бо Егова напоўніў дабрынёю тваё сэрца. Але папярэднік айца твайго, Кай Цэзар, быў звераваты, а аднак пасланцы нашы не называлі яго богам, гатовыя былі хутчэй прыняць смерць, чым абразу Закону.

— І Калігула загадаў іх кідаць львом?

— Не, уладару. Кай Цэзар засцярогся гневу Еговы.

І паднялі галовы, бо імя магутнага Еговы дадало ім адвагі. Веручы ў моц ягоную, смялей глядзелі ў вочы Нэрону.

— Абвінавачваеце хрысціян, што спалілі Рым? — спытаў цэзар.

— Мы, доміне, абвінавачваем іх толькі за тое, што яны ворагі Закону, ворагі чалавечага роду, ворагі Рыму і твае, яны даўно пагражалі гораду і свету агнём. Астатняе даскажа табе гэты вась чалавек, вусны якога не знячышчаны лгарствам, бо ў жылах маткі ягонай плыве кроў выбранага народу.

Нэрон звярнуўся да Хілона:

— Хто ж ты такі?

— Абажацель цябе, Озырысе, а пры тым убогі стоік...

— Ненавіджу стоікаў,— кажа Нэрон,— ненавіджу Трэзэя, ненавіджу Мусонія і Корнута. Гідзіць мяне іхняя мова, іхняя пагарда мастацтва, іх самахотная абнегацыя жыцця ды няхлюіства.

— Доміне, твой настаўнік Сэнэка мае тысячу сталоў цыпрысавых. Загадай мне, а буду мець удвая больш. Я стоік з патрэбы. Прыбярэ, о светазарны, мой стоіцызм у ружовы вянок і пастаў перад ім збанок віна, а пяціце Анакрэонта так, што заглушыць усіх эпікурэйцаў.

Нэрон, якому прыпаў да смаку эпітэт «светазарны», ухмыльнуўся й кажа:

— Падабаешся мне!

— Гэны чалавек варты столькі золата, колькі сам важыць,— зацеміў Тыгэлін. А Хілон адказвае:

— Дапоўніш, спадару, маю вагу тваёю шчодрасцю, бо інакш вецер панясе заплату.

— Іставетна, не пераважыў бы нат і Вітэлія,— дадаў цэзар.

— Эгэў, срэбнавясёлкавы, мой досціп ня ёсць валавяны.

— Бачу, твой Закон не забараняе табе зваць мяне богам?

— О, несмяротны! Мой закон — гэта ты. Хрысціяне блюзнiлі супраць яго, і таму я іх зненавідзеў.

— Што ж табе ведама пра хрысціян?

— Ці дазволіш мне плакаць, боскі?

— Не,— кажа Нэрон,— гэта нудзіць мяне.

— Утрайне праўду кажаш, бо тыя вочы, што цябе бачылі, павінны раз назаўсёды высахнуць ад слёз. Барані мяне, спадару, ад маіх непрыяцеляў!

— Кажы пра хрысціян,— нецярплівіцца Папея.

— Я рад загаду твайму, Ізыда,— прыніжаецца Хілон.— Вось жа, з маладых гадоў псвясціўся я філязофіі і шуканню праўды. Шукаў я яе і ў даўнейшых боскіх мудрацоў, і ў Афінскай Акадэміі, і ў Александрыйскім Сэрапеуме. Пачуўшы пра хрысціян, думаў я, што гэта якая новая школа, у якой магчыму знайсці хоць некалькі зярнят праўды, і пазнаёміўся з імі на маё няшчасце! Першым хрысціянінам, з якім доля мяне звязала, быў Глаўк, лекар з Неапалю. Ад яго я даведаўся, што аддаюць яны пашану нейкаму Хрэстосу, які абяцаў ім выгубіць усіх людзей, збурыць усе гарады на зямлі, а іх пакінуць, калі дапамогуць яму знішчыць Дэўкаліёнавых дзяцей. Таму, спадару, яны й ненавідзяць людзей, таму затручваюць вадалівы, таму на сходах сваіх клянучь Рым і ўсе святыні, у якіх аддаецца гонар нашым багом. Хрэстос быў укрыжаваны, але абяцаў ім: калі Рым будзе збураны агнём, другі раз прыйдзе на свет і аддасць ім валадарства над светам...

— Во цяпер народ зразумее, чаму Рым згарэў,— перарваў Тыгэлін.

— Многія ўжо разумеюць,— адказаў Хілон,— бо я хаджу па Марсавым полі ды парках і навучаю. Але паслухайце мяне да канца, а зразумеце, якія

я маю доказы на помсту. Лекар Глаўк спачатку не прызнаваўся перада мною, што іхняя навука дамагаецца нянавісці да людзей. Наадварот! Талкаваў мне, што Хрэстос ёсць добрым боствам і што падставаю Ягонай навукі ёсць любоў. Далікатнае маё сэрца адразу прыліпла да такога прынцыпу, дык палюбіў я Глаўка і звернуўся на яго. Дзяліўся я з ім кожным кавалкам хлеба, кожным грошам, і ці ведаеш, спадару, як мне адудзячыўся? У дарозе з Неапалю ў Рым пярнуў мяне нажом, а жонку маю, красуню маю Берэніку, прадаў гандляром нявольнікамі. О, каб Сафокл ведаў мае прыгоды!.. Дый што я кажу — слухае мяне лепшы, чым Сафокл...

— Бедны чалавек,— адазвалася Папея.

— Хто ўбачыў аблічча Афрадыты, ня ёсць бедны, доміна, а я бачу яго ў гэтай хвіліне. Але тады шукаў пацехі ў філізофіі. Прыбыўшы ў Рым, пачаў я шукаць хрысціянскіх старшын, каб дамагацца суду на Глаўка. Думаў я, што прымусяць яго аддаць мне жонку... Пазнаў іхняга архісвятара, пазнаў другога, Паўла, які быў тут зняволены, але пасля адпушчаны, пазнаў сына Зэбэдэя, пазнаў Ліна і Клета ды шмат іншых. Ведаю, дзе яны жылі перад пажарам, ведаю, дзе збіраюцца, магу паказаць адно падзямелле на Ватыканскім узгор’і ды адзін магільнік за брамаю Намэнтанскаю, дзе адпраўляюць свае дзікія абрады. Бачыў я там Апостала Пятра, бачыў Глаўка, як мардаваў дзяцей, каб Апостал меў чым скрапляць галовы прысутным, і бачыў Лігію, узгадаванку Пампоніі Грэцыны, якая чванілася, што, не могучы прынесці дзіцячай крыві, прыносіць смерць дзіцяці, бо ўракла малую аўгусту, тваю дачку, Озырысе! І тваю, Ізыда!

— Чуеш, цэзар! — зацеміла Папея.

— Няўжо гэта можа быць? — адзваецца Нэрон.

— Мог я дараваць собскую крыўду, — расказваў далей Хілон, — але, даведаўшыся пра вашую, хацеў яе прапароць нажом. На жаль, перашкодзіў мне крывічэсны Вініць, ейны каханак.

— Вініць? Але ж яна ад яго ўцякла!

— Уцякла, ды знайшоў, бо не мог жыць без яе. За смяхотную аплату дапамагаў я яму шукаць яе і знайшоў на Затыбры дом, дзе жыла між хрысціянамі. Пайшлі мы туды разам, а з намі твой асілак Кратон, якога шануюны Вініць наняў дзеля бяспекі. Але Урсус, нявольнік Лігіі, задушыў Кратона. Гэта чалавек страшэннае сілы, ён быком скручвае галовы, як макаўкі. Аўлюс і Пампонія любілі яго за гэта.

— На Геркулеса! — не вытрымаў Нэрон.— Смяротнік, які задушыў Кратона, годзен помніка на Форуме. Але памыляешся або хлусіш, стары, бо Кратона забіў нажом Вініць.

— Так вось людзі абармочваюць багоў. О, валадару, я ж бачыў собскімі вачыма, як трашчалі рэбры Кратона ў руках Урсусавых, які пасля паваліў і Вініція. Забіў бы яго, каб не Лігія. Вініць доўга пасля хварэў, але яны даглядалі яго, спадзеючыся, што з любові станеца хрысціянінам. І стаўся.

— Вініць?!

— Так.

— А можа, і Пятроні? — спытаў сквапна Тыгэлін.

Хілон пачаў бруціць-муціць, заціраць рукі, пасля кажа:

— Дзіўлюся з твае праніклінасці, спадару! О!.. Быць можа! Зусім можа быць!

— Во цяпер цямлю, чаму так ён бараніў хрысціян.

Але Нэрон пачаў смяяцца:

— Пятроні — хрысціянін!.. Пятроні — вораг жыцця й раскошы! Не дурэце мяне й сябе саміх ды не дамагайцеся веры ў гэта, а то я гатовы і ўва ўсё не верыць.

— Але крывічэсны Вініць стаўся хрысціянінам. Прысягаю на гэны бляск, які ад цябе лунае, што кажу праўду, і што нічым іншым так не брыджуся, як лгунствам, Пампонія — хрысціянка, малы Аўлюс — хрысціянін, і Лігія, і Вініць. Я служыў яму шчыра, а ён за тое на просьбу Глаўка схвастаў мяне розгамі, мяне — старога, хворага, галоднага. Я прысягнуў на Гадэса, што адпомшчуся яму за гэта. О, валадару, адпомсці за маю крыўду, а я вам выдам Апостала Пятра, і Ліна, і Клета, і Глаўка, і Крыспа, самых старшын, і Лігію, і Урсуса, пакажу вам іх сотні, тысячы, пакажу дамы малітвы, магільнікі — усе вашыя турмы не змесцяць іх!.. Без мяне не здолееце іх знайсці! Да гэтых пор шукаў я ад бяды пацехі ў філязофіі, хай жа яе цяперака знайду ў ласках, якія сплывуць на мяне... Стары я ўжо, а не каштаваў жыцця, пара мне ўжо супачыць!..

— Хочаш быць стоікам пры поўнай місцы! — кажа Нэрон.

— Хто табе прыслужваецца, тым самым яе напаўняе.

— Праўду кажаш, філѐзафе.

Але Папея не выпускала з памяці сваіх ворагаў. Гарачка яе да Вініція была, праўду кажучы, кароткім капрызам похачі, якая загарэлася з прычыны зайздрасці, гневу і зраненага самалюбства. Аднак абьякаваець маладога патрыцыя закрунула яе глыбока і сэрца напоўніла мсціvasцю. Як так смеў, бач, іншую паставіць вышэй за яе! Лігію зненавідзела ад першай хвіліны, калі ўбачыла красу гэнай паўночнай лілеі. Пятроні мог цэзару гаварыць колькі заўгодна пра «вузкі стан», але не ёй, аўгусце. Дазнаная Папея з першага погляду сцяміла, што ў цэлым Рыме адна толькі Лігія можа з ейнаю красою канкураваць, а нават перамагчы. І ад тае пары прысягнула згубіць яе.

— Доміне, — налягае, — памсціся за наша дзіця!

— Спяшайцеся! — акцэнтует Хілон. — Не марудзьце! Бо Вініць схавала яе. Я пакажу дом, куды яны зноў вярнуліся пасля пажару.

— Дам табе дзесяцёх чалавек ды ідзі цяпер, — гавора Тыгэлін.

— Спадару, ты не бачыў Кратона ў руках Урсуса. Калі дасі пяцідзесяцёх, пакажу дом толькі здалёк. Але калі не закратуеце Вініція, дык я прапаў.

Тыгэлін глянуў на Нэрона.

— Ці не было б добра, а боскі, расквітацца адразу з дзядзькам і сястрынцам?.. Нэрон падумаў крыху і вырашыў:

— Не! Не цяпер!.. Народ не паверыў бы ўталкоўванню, што Пятроні, Вініць або Пампонія Грэцына падпалілі Рым. Занадта прыгожыя мелі дамы... Сяння трэба іншых ахвяр, а тыя пойдучь пазней.

— Дык дай мне, спадару, ваякоў дзеля аховы, — дамагаецца Хілон.

— Тыгэлін падумае пра гэта.

— Жыцімеш тым часам у мяне, — супакойваў прэфект.

Радасць залунала з аблічча Хілона.

— Выдам усіх! Толькі не марудзьце! Спяшайцеся! — пад'юджаваў ахрыплым голасам Хілон.

II

Пятроні, выйшаўшы ад цэзара, загадаў несціся да свайго дому на Карыны, які з трох бакоў акружаны быў садамі, а перад фронтам меў малы форум Цэцыліяў і дзякуючы таму ацалеў ад пажару.

З тае прычыны іншыя аўгустыяне, якіх дамы пагарэлі поспал з багаццем і каштоўнымі творамі мастацтва, называлі Пятронія шчаслівым. Дый даўно ўжо пра яго казалі, што ёсць ён першародным сынам Фартуны, а штораз жывейшая прыязнь, якою ў апошніх часах абдараў яго цэзар, казаў бы, пацвярджала гэта.

Але той першародны сын Фартуны разважаў цяпер хіба над несурвэнасцю тае маткі, а дакладней — над падобнасцю яе да Хронаса, пажыраючага собскія дзеці.

— Каб мой дом быў згарэў, а з ім разам мае гэммы, маё этрускае мастацкае суддзё і александрыйскае шкло, медзь карынская, дык мо Нэрон сапраўды забыў бы абразу. На Палукса! І падумаць анно, гэта ж ад мяне толькі залежала, каб у гэнай хвіліне быць прэфектам прэторыянаў. Агалосіў бы тады Тыгэліна за падпальшчыка, бо ж ім і ёсць, убраў бы ў «кывавую туніку», выдаў бы народу, усцярог бы хрысціян, адбудаваў бы Рым. Хто ведае нат, ці доля сумленных людзей не паправілася б. Я павінен быў гэта зрабіць, хоць бы з увагі на Вініція. Пры вялікай навале працы адступіў бы яму ўрадаванне прэфекта — і Нэрон не спрабаваў бы супраціўляцца... Хай бы сабе Вініць хрысціў пасля ўсіх прэторыянаў і самога нат цэзара, што гэта мне б шкодзіла! Пабожны Нэрон! Нэрон сумленны й міласэрны — пацешнае нат прадстаўляў бы відовішча.

Бестурботнасць Пятронія была так вялікай, што аж пачаў усміхацца. Але праз момант думка ягоная звярнулася ў іншы бок. Здавалася яму, што ён у Анцыюме і што Павал з Тарсу гавора яму:

«Назваеце нас ворагамі жыцця, але скажы мне, Пятроні, калі б цэзар быў хрысціянінам і паступаў паводле нашай навукі, ці жыццё ваша не было б больш пэўным ды больш бяспечным?»

І, прыгадаўшы гэныя словы, гаварыў сабе далей:

— На Кастара! Колькі хрысціян тут замардуюць, столькі Павал знойдзе новых, бо калі свет не можа стаяць на злыднях, дык ягоная праўда... Але хто ведае, ці не мог бы стаяць, калі стаіць. Я сам, хоць шмат чаго навучыўся, не навучыўся, як быць даволі вялікім латругай, і дзеля таго прыйдзецца жылы сабе падрэзаць... Адыж на гэтым і так і гэтак мусіла б скончыцца, а калі б нат не скончылася так, дык скончылася б інакш. Шкада мне Эўнікі ды мае мырэнскае вазы, але Эўніка ёсць вольнай, а ваза пойдзе са мною. Агенабарбус не атрымае яе ні за што! Шкада мне таксама Вініція. А ўрэшце, хоць менш у апошніх часах было нудна, чым даўней — я гатовы. На свеце шмат ёсць рэчаў прыгожых, ды людзі па большай частцы так плюгавыя, што жыцця не варта шкадаваць. Хто ўмеў жыць, той павінен умець паміраць. Хоць я належаў да аўгустыянаў, ды ўсё ж быў чалавекам больш вольным, чым ім там здаецца, — тут плячыма зрабіў характарыстычны знак з'умлення. — Ім там здаецца мо, што мне ў гэнай хвіліне дрыжаць калені і страх падымае валасы на галаве, а я, вярнуўшыся дадому, выкупаюся вось у фіялкавай вадзе, пасля залатавалася мая сама мяне намасціць, і па снаданні загадаем сабе пяць да Апалона гімн Антэміёса. Я ж сам калісь казаў: пра смерць не варта думаць, бо яна і без нашае помачы пра нас думае. Было б, аднак, рэчай годнай подзіву, калі б сапраўды існавалі нейкія прасторы Елісейскія, а ў іх — цені. Эўніка прыйшла б пасля да мяне, і хадзілі б разам па лугох-далінах, уквечаных асфодэлем. Знайшоў бы сабе там таварыства лепшае, чым тут... Што за блазны! Што за балваны, што за зброд плюгавы без густу й палітуры! Дзесяціх арбітраў элеганцыі не перарабіла б гэных Трымальхіёнаў на прыстойных людзей. На Пэрсэфону! Збрыдзелі яны ўжо мне!

І скеміў, здзіўлены, што нешта падзяляла яго з тымі людзьмі. Ведаў іх добра і ведаў перад тым, што пра іх думаць, а аднак выдаваліся яму цяпер нейкімі далейшымі, больш вартымі пагарды, сапраўды, меў іх ужо ўдосталь.

Пачаў задумоўвацца над сітуацыяй. Дзякуючы сваёй праніклівасці зразу меў, што загуба не пагражае яму цяпер. Нэрон скарыстаўся ж з адпаведнае нагоды, каб выказаць колькі гладкіх слоў аб прыязні, аб прабачэнні і, казаў бы, звязаўся імі. Цяпер шукаціме прэтэкстаў, а пакуль іх знойдзе, можа прайсці шмат часу. «Перадусім зладзіць ігрышча з хрысціян, — казаў сабе Пятроні, — пасля толькі падумае пра мяне, а калі так, дык не варта гэным галавы марочыць, ані змяняць спосабу жыцця. Бліжэйшая небяспека пагражае Вініцію!»

І ад гэнай хвіліны пачаў думаць толькі пра Вініція, якога вырашыў ратаваць.

Нявольнікі неслі прытка лектыку праз румовішчы і лес комінаў, якімі былі шчэ перапоўнены Карыны, але ён загадаў ім бегчы бягом, каб чым хутчэй быць дома. Вініць, «інсуля» якога згарэла, кватараваўся ў яго і, на шчасце, быў дома.

— Бачыў сяння Лігію? — спытаў амаль не на парозе Пятроні.

— Толькі ад яе.

— Слухай, што табе скажу, і не траць часу на пытанні. Сяння ў цэзара вырашана злажыць віну за падпал Рыму на хрысціян. Пагражае ім пераслед і пакуты. Посціг можа распачацца надта хутка. Бяры Лігію і ўцякай зараз, хоць бы за Альпы або ў Афрыку. І спяшайся, з Палатыну бо бліжэй на Затыбра, чым адсюль!

Вініць іставетна быў не абы-якім ваяком і не траціў часу на лішнія пытанні. Слухаў, насупіўшы бровы, уважны, грозны, але без жаху. Відаць, першым парывам, які будзіўся ў гэнай натуре на вестку небяспекі, была ахвота барацьбы і абароны.

— Іду, — кажа.

— Яшчэ слоўца: вазьмі капшук з золатам, вазьмі зброю і жменю сваіх людзей хрысціян! Магчыма, будзе патрэба адбіваць яе сіламоц!

Вініць быў ужо ў дзвярах атрыюма.

— Дашлі мне вестку праз нявольніка, — кінуў яму ўдагон Пятроні.

І, застаўшыся сам-насам, пачаў шпацыраваць уздоўж калюмнаў па атрыюме, разважаючы пра тое, што станецца. Ведаў, што Лігія й Лінус вярнуліся пасля пажару на даўнейшае памяшканне, якое разам з большаю часткай Затыбра ацалела, і гэта была абставіна непамысная, бо інакш нялёгка іх было б знайсці сярод масаў. Спадзяваўся аднак, што і так на Палатыне не ведае ніхто, дзе жывуць, дык Вініць павінен выперадзіць туды прэторыянаў. Прыйшло яму таксама на думку, што Тыгэлін, манючыся вылавіць за адным замахам як найбольшую колькасць хрысціян, мусіціме расцягнуць павуціну па цэлым Рыме, гэта значыць, падзяліць прэторыянаў на малыя аддзелы. Калі пашлюць па яе — думае — не болей чым дзесяціх чалавек, дык сам вялігур лігійскі паломіць ім косці, а што ж будзе, калі на дапамогу прыспяшыць Вініць! Па гэных думках прыйшла льга. Праўда, паставіцца збройна супраць прэторыян — гэта тое самае, што і супраць цэзара. Пятроні таксама ведаў, што калі Вініць уцячэ ад помсты Нэрона, дык помста тая зваліцца можа на яго, але ён не зважаў на тое. А нат думка паблытання планаў цэзару й Тыгэліну развесяляла яго. Вырасыў не шкадаваць на гэта ні грошай, ні людзей, а на сваіх людзей цяпер мог больш спадзявацца, бо Павал з Тарсу навярнуў яму ў Анцыюме большую частку ягоных нявольнікаў.

Увайшоўшая Эўніка перарвала яму думкі. Усе турботы ўцяклі бяследна, як убачыў яе. Забыўся пра цэзара, пра няласку, якая вісела над ім, пра знікчымных аўгустыянаў, пра посціг на хрысціянаў, пра Вініція і Лігію, а любавіўся толькі ёю вокам эстэты, раскаханым у чароўнай упойваючай любоўю стройнасці.

Убраная была ў фіялетаваыя строі, званья соа vestis¹, праз якія свяцілася ейнае ружовае цела, сапраўды была прыгожая, моў бовства. Адчуваючы пры тым ягоны подзіў ды кахаючы цэлай душой, заўсёды прагнага ягоных пястошчаў, румянілася з радасці так, як бы была не наложніцай, але нявінным дзяўчанём.

— Што ж мне скажаш, Харыта? — адазваўся Пятроні, выцягаючы да яе рукі.

А яна, нахіляючы ў твая рукі сваю залатую галованьку, адказвае:

¹ Коская вопратка (лац.).

— Спадару, прыйшоў Антэміс з спевакамі й пытае, ці хочаш яго сяння слухаць?

— Хай пачакае. Зайграе нам пры абедзе гімн да Апалона. Навакोल яшчэ вогнішчы й попел, а мы слухацімем гімн да Апалона. На гаі Пафійскія! Калі бачу цябе ў гэтым соа vestis, здаецца мне, Афрадыта прысланілася беражком неба й стаіць перада мною.

— О, доміне! — захапляецца Эўніка.

— Хадзі да мяне, Эўніка, абдымі мяне і дай мне вусны... Кахаеш ты мяне?

— Зэўса больш не кахала б!

Сказаўшы гэта, прыціснула вусны да ягоных вуснаў, трапечучыся ў ягоных руках ад шчасця, бы птушынка. Пачакаўшы, Пятроні кажа:

— Ну, а каб прыйшлося нам разлучыцца?..

Эўніка глянула палахліва ў вочы:

— Як гэта, спадару?..

— Не бойся!.. Бо, бачыш, хто ведае, ці не мусяціму выбрацца ў далёкую дарогу.

— Бяры мяне з сабою...

Але Пятроні нагла змяніў тэму гутаркі і спытаў:

— Скажы мне, ці на траўніках у агародзе ёсць асфодэлі?

— Цыпрысы й траўнікі ў агародзе пажоўклі ад пажару, лісце паападала з міртаў, і ўвесь агарод выглядае, бы мёртвы.

— Увесь Рым выглядае, бы мёртвы, а хутка станецца сапраўдным магільнікам. Ці ведаеш, што выйдзе эдыкт супраць хрысціян і распачнецца пераследванне, падчас якога згіне тысячы людзей.

— За што ж іх карацімуць, спадару? Яны ж людзі добрыя і ціхія.

— Якраз за тое й карацімуць.

— Дык едзьма на ўзмор'е. Твае боскія вочы не любяць глядзець на кроў.

— Але тым часам я мушу выкупацца. Прыйдзі ў элеотэзію намасціць мне рукі. На пояс Кіпрыды! Ніколі шчэ не выдавалася ты мне так прыгожай. Загадаю табе зрабіць ванну на манер слізяніцы, а ты будзеш у ёй, бы каштоўная перла... Прыйдзі, залатавалосанькая!

І пайшоў. А цераз гадзіну пазней абое ў ружовых вянках і з мутнымі вачыма ляжалі пры стале, застаўленым залатым сервізам. Прыслужвалі ім хлапчаныты, прыбраныя за амуркаў, а яны, папіваючы віно з азялененых кружаў, слухалі гімну да Апалона, пянага пад акампанемент гарфаў пад батутаю Антэмія. Не клапаціліся тым, што навокал віллы тырчалі на пажарышчы коміны дамоў ды што вецер разносіў попел згарэўшага Рыму. Пачуваліся шчаслівымі і думалі толькі пра каханне, якое акрасіла й змяніла ім жыццё ў боскі сон.

Гімн яшчэ не быў скончаны, як уваходзіць на залу нявольнік, загадчык атрыюма.

— Спадару,— дакладае трывожным голасам,— цэнтурыён з аддзелам прэторыянаў стаіць перад брамаю і па загаду цэзара хоча цябе бачыць.

Замоўкла п'яанне гарфы. Трывога агарнула ўсіх прысутных, бо цэзар у прыязных адносінах звычайна абыходзіўся без прэторыянаў, якія паяваю сваёю не варажылі ў тых часах нічога добрага. Адзін толькі Пятроні не паказваў ніякага трывожлівага ўражання і каза абыякавым тонам:

— Хоць бы абед мне далі спакойна з'есці,— пасля звяртаецца да загадчыка атрыюма: — Хай увойдзе!

Нявольнік знік за заслонай; незабаўна цяжкімі крокамі ўваходзіць на залу знаёмы Пятронію сотнік Апэр, узброены ўвесь і з жалезным шаломам на галаве.

— Крывічэсны спадару,— зарапартаваў,— вось пісьмо ад цэзара.

Пятроні выцягнуў нядбайліва сваю белую руку, узяў таблічкі і, кінуўшы на іх вокам, падаў іх спакойна Эўніцы.

— Чытаціме вечарам новую песню з «Троікі»,— каза,— і заклікае мяне, каб прыйшоў.

— Маю загад толькі аддаць пісьмо,— адазваўся сотнік.

— Так. Адказу не будзе. Але можа б, сотнік, супачыў хвіліну пры нас і выпіў кратэр віна?

— Дзякую табе, шляхотны спадару. Ад кратэру віна не адмоўлюся за тваё здароўе, але супачыць не магу, бо я службова.

— Чаму гэта праз цябе прысылаюць пісьмо, заміж праз нявольніка?

— Можа, таму, што мяне выслана ў гэты бок за іншай патрэбай.

— Ведаю,— каза Пятроні,— супраць хрысціян.

— Так, спадару.

— Ці посціг даўно распачаты?

— Некаторыя аддзелы на Затыбра выслана яшчэ перад палуднем,— гэта сказаўшы, сотнік строс з чашы кроплю віна на гонар Марса, перакуліў яе й дзякуе:

— Хай багі заспакояць табе ўсе твае жаданні.

— Вазьмі і кратэр гэны,— прапануе Пятроні. І даў знак Антэміёсу, каб канчаў гімн да Апалона.

— Рудабароды пачынае гульнію са мною й Вініціем,— казаў сабе, як гарфы адзваліся зноў.— Адгадваю намер! Хацеў пералаякаць мяне, дасылаючы позву праз цэнтурыёна. Вечарам выпытваціме сотніка, як я яго прыняў. Не, не! Не вельмі ўцешыцца, лютая дзікая малпа! Ведаю, дакукі не даруеш, ведаю, што згуба мяне не міне, але калі спадзяешся, што благальна пазіраціму табе ў вочы, што аглядацімеш на маім абліччы страх і пакору, дык памыляешся.

— Цэзар піша, спадару: «Прыдзецце, калі маеце ахвоту»,— пытае Эўніка.— Ці пойдзеш?

— Маю адпаведны настрой і магу слухаць нат ягоных вершаў,— адказаў Пятроні,— дык пайду, тым больш, што Вініць не можа йсці.

І праўда: па абедзе ды па абыднай прагулцы аддаўся ў рукі нявольніц, упрыгажачых валасы, і нявольніц, укладаючых хвалды тогі. Цераз гадзіну пазней стройны, моў бажок, загадаў несціся на Палатын. Гадзіна ўжо была позняя, вечар ціхі, цёплы, месяц так ярка свяціў, што лямпадары,

ідучыя перад лектыкай, пагасілі светачы. Па вуліцах і сярод румовішчаў снавалі падпіўшыя грамады людзей, папрыстройваныя віццёзеленню, з галінкамі мірту і лаўру ў руках з цэзаравых агародаў. Дастатак збожжа ды спадзева вялікіх ігрышчаў весялілі людзей. Дзе-нідзе чутны былі песні на гонар «боскае ночы» й каханья; дзе-нідзе танцавалі пры святле месяца; колькі раз нявольнікі мусілі гукаць для вольнага праходу Пятроніевай лектыкі, народ расступаўся, вітауючы на гонар свайго ўлюбенца.

А ён думаў пра Вініція і дзівіўся, чаму няма ад яго весткі. Быў ён эпікурэйцам і эгаістам, але сутычнасьць з Паўлам, з Вініціем ды штодзённыя чуткі пра хрысціян крыху яго перайнакшылі, хоць сам аб тым не ведаў. Веяў ад іх нейкі вечер на яго, які пасеяў у ягонай душы таёмныя зярняты. Па-за ўласнаю асобаю пачалі яго цікавіць іншыя людзі. Да Вініція, праўда, быў заўсёды прывязаны, бо ў дзіцячых гадох надта любіў ягоную матку, сваю сястру, а цяпер быў супольнікам ягоных турботаў, якія так цікавілі яго, як бы трагедыя якая.

Не траціў надзеі, што Вініць выперадзіў прэторыян і ўцёк з Лігіяй або, у найгоршым выпадку, адбіў яе. Але аддаваў перавагу таму, каб мець у гэнай справе пэўныя весткі, спадзяваўся бо розных пытанняў, на якія лепш было б быць падрыхтаваным.

Затрымаўшыся пры доме Тыбэрыя, выйшаў з лектыкі і ўвайшоў да атрыюма, напоўненага ўжо аўгустыянамі. Учарашнія прыяцелі, паміма зацікаўлення запросінамі, адыходзілі ад яго, а ён красаваўся сярод іх, статны, свабодны, бестурботны і так самапэўны, як сам мог раздаваць ласкі. Некаторыя, гледзячы на яго, крыху ў душы трывожыліся, ці не зарана выявілі яму пагарду.

Цэзар прыкідваўся, быццам яго не бачыць, і не адказаў на ягонае прывітанне, быццам заняты быў гутаркаю. Замест таго Тыгэлін падыйшоў да яго і адазваўся:

— Добры вечар, арбітар элеганцыі! Ці і цяпер ты яшчэ перакананы, што не хрысціяне спалілі Рым?

Пятроні паціснуў плячыма і, плешчучы яго па лапатцы, бы вызвольнікам, адпальвае:

— Ты так добра ведаеш, як і я, што пра гэта думаць.

— Не смею прыраўняцца да твае мудрасці.

— І праўду кажаш, інакш бо мусіў бы вось, калі цэзар прачытае новую песню з «Троікі», замест драцца, як пава, выказаць якую бязглуздіцу.

Тыгэлін прыкусіў губу. Не надта ён быў задаволены з сянняшняга выступу цэзара, бо адкрывалася поле, на якім не мог канкураваць з Пятроніем. Якраз падчас чытання Нэрон мімахоць, па звычцы, пазіраў на Пятронія, рупна цікуючы, што вычытае ў ягонай міне. А той слухаў, манеўруючы бровамі, мейсцамі патакваючы, мейсцамі напружваючы ўвагу, як бы маніўся спраўдзіць, ці добра чуе. І пасля то хваліў, то ганіў, вымагаючы паправак або выгладжвання некаторых сказаў. Сам Нэрон адчуваў, што ўсім іншым у перасоленых пахвалах расходзіцца толькі пра собскую скуру,

а гэны адзін толькі цікавіцца паэзіяй для самэй паэзіі, адзін толькі знаецца, і калі што пахваліць, дык можна быць пэўным, што рэч тая годная пахвалы. Дык паволі пачаў з ім спрачацца, талкаваць і, калі ўрэшце Пятроні паддаў сумніву ўдаласць аднаго сказа, адазваўся да яго:

— Мецімеш у апошняй песні каментар да гэтага сказа.

— Ах! — падумаў Пятроні. — Дык дажыву яшчэ апошняй песні.

А ці адзін з прысутных, чуючы гэта, казаў сабе ў душы:

— Гора мне! Пятроні, маючы перад сабою час, можа вярнуцца ў ласкі і паканаць нат Тыгэліна.

І пачалі зноў збліжацца да яго. Але канец вечару менш быў шчасным, бо цэзар падчас развітвання спытаў нагла з прыморшчаным вокам ды зларадаснай мінай:

— А чаму не прыйшоў Вініць?

Калі б Пятроні быў пэўны, што Вініць з Лігіяй ужо за брамамі гораду, быў бы адказаў: «Ажаныўся з твайго дазволу й выехаў». Але, бачачы загадкавую ўсмешку Нэрона, адказаў:

— Твая позва не застала яго дома.

— Скажы яму, што хачу яго бачыць, — гавора Нэрон, — ды не забудзь яму прыгадаць, каб абавязкова быў на ігрышчах, дзе выступацімуць хрысціяне.

Гэныя словы ўстрывожылі Пятронія, бо выдавалася яму, што адносяцца беспасярэдне да Лігіі. Сеўшы ў лектыку, загадаў несціся яшчэ прытчэй, чым рана. Не йшло гэта так удала. Перад домам Тыбэрыя хваляваў неўгамонны натоўп, п'яны, як перш, але не распяваны ды танцуючы, толькі ўзбураны. Здалёк даносіліся нейкія крыкі, якіх Пятроні не мог адразу сцяміць, а яны магутнелі, раслі, аж урэшце змяніліся ў адзін дзікі вераск:

— Хрысціяне — львом!

Статныя лектыкі дваран лучылі сярод выючага натоўпу. З глыбіні агарэлых вуліц збягаліся штэраз новыя грамады, якія, пачуўшы вокрык, пачалі яго паўтараць. З вуснаў да вуснаў перадавана вестку, што посціг трывае ўжо ад паўдня, што шмат падпальвачоў ужо злоўлена, і хутка па новавыведзеных ды старых вуліцах, па завулках, разваленых у грузы, разлягаўся ўдоўж і шыр цэлага Рыму штэраз заядлейшы вераск:

— Хрысціяне — львом!

— Быдлыты! — паўтараў з пагардаю Пятроні. — Народ годны цэзара!

І задумаўся: такі свет, збудаваны на прымусе, людаедстве, пра якое нат і барбары не мелі паняцця, на ліхадзействе ды шалёнай распусце, не магчыме астоіцца. Несла ад яго смярдзячым трупам. На гнілое жыццё клала сваю цень смерць. Не раз гаварылі пра гэта нат між самімі аўгустыянамі, але Пятронію ніколі так выразна не ўявілася тая праўда, што гэны ўвенчаны воз, на якім у постаці трыумфатара стаіць Рым, валакучы за сабою збыльтаны статак народаў, едзе ў пропасць. Жыццё светаўладнага гораду выдавалася яму нейкім блазноцкім карагодам, нейкім страхотным выбрыкам, якому нарэшце мусіць жа настаць канец.

Разумеў цяпер, што адны толькі хрысціяне маюць нейкія новыя асновы жыцця, але думаў, што хутка й следу па іх не застанеца. А тагды што?

Блазноцкі карагод пойдзе далей пад верхаводствам Нэрона, а калі Нэрон не будзе, знойдзеца другі такі самы або горшы, бо спаміж такога народу і патрыцыяту цяжка, каб лепшы знайшоўся. Будзе новае дзікае буянства, а ў дадатку штораз плюгавейшае і гадчэйшае. Але ж буянства не магчыме трываць вечна, і трэба пасля яго легчы спаць, хоць бы з самае толькі знямогі.

Думаючы пра гэта, Пятроні сам чуўся страшэнна змучаны. Ці варта жыць і то жыць без пэўнасці пра заўтрашні дзень, жыць па тое толькі, каб глядзець на падобнае бязладдзе свету? Дык жа геній смерці не менш, зрэшты, прыгожы, чым геній сну, і мае таксама крылы пры плячо.

Лектыка затрымалася перад дзвярыма дому, якія чуйны прыдзверны ў тым жа моманце адчыніў.

— Ці спадар Вініць вярнуўся? — спытаў Пятроні.

— Перад хвілінай, — далажыў нявольнік.

— А, знача, не адбіў яе! — падумаў Пятроні.

І, скінуўшы тогу, убег да атрыюма. Вініць сядзеў на трыножніку, звесіўшы голаў амаль не да самых калень, трымаючы яе ў далонях, але, пачуўшы вогдалас хады, падняў скамянелы твар і раз'іскраныя вочы.

— Спазніўся? — спытаў Пятроні.

— Але. Схапілі яе перад поўднем.

Хвіліна маўчання.

— Бачыўся з ёю?

— Так.

— Дзе сядзіць?

— У Мамэртынскай вязніцы.

Пятроні здрыгануўся й глядзіць на Вініція пытаючым вокам. А той:

— Не! — кажа, сцяміўшы. — Не пасадзілі яе ў Туліяnum¹, ані нат у сярэдняй вязніцы. Падкупіў я вартаўніка, каб адступіў ёй сваю камору. Урсус ляжыць ля парога й пільнуе яе.

— Чаму ж Урсус яе не абараніў?

— Прыслана пяцьдзесят прэторыянаў, ды і Лін яму забараніў.

— А Лінус сам?

— Лін пры смерці, таму не ўзялі яго.

— Што мяркуеш рабіць?

— Адратаваць яе або памерці разам з ёю. І я веру ў Хрыста.

Вініць гаварыў нібыта спакойна, але ў голасе ягоным было нешта так жаласнае, што сэрца Пятронія скаланулася шчыраю літасцю.

— Разумею цябе, — спачуваў, — але як яе думаеш ратаваць?

¹ Найніжэйшая падземная частка вязніцы з адным атворышчам уверсе ў столі, дзе памёр калісь з голаду Югурт (*заўвага аўтара*).

— Падкуплю варту насамперш, каб засцерагчы яе ад знявагі, а па-другое, каб не перашкаджалі ёй уцячы.

— Калі гэта маецца быць?

— Сказалі, што не могуць мне выдаць яе зараз, бо баяцца адказнасці. Як вязніцы перапоўняцца людзьмі, і калі згубіцца рахунак вязняў, тады мне яе аддадуць. Але гэта крайні выпадак! Перш ты ратуй мне яе! Ты ж прыяцель цэзара! Ён жа сам мне яе аддаў. Ідзі да яго й ратуй мяне!

Пятроні замест адказу заклікаў нявольніка і, загадаўшы яму прынесці два цёмныя плашчы і два мячы, звярнуўся да Вініція:

— Ідучы, табе адкажу,— кажа,— тым часам бяры плашч, зброю і пойдзем пад вязніцу. Там дай вартаўнікам сто тысяч сэтэртцыяў, дай два разы і пяць разоў больш, абы толькі выпусцілі Лігію хутка, інакш — будзе позна.

— Хадзем,— згаджаецца Вініць.

Праз момант абодва йшлі вуліцаю.

— Ну, а цяпер слухай, што табе скажу,— кажа Пятроні.— Не хацеў я траціць часу. Я ад сьняшняга дня ўжо ў няласцы. Маё собскае жыццё вісіць на валаску, і таму не магу нічога даканаць у цэзара. Горай! Маю пэўнасць, што зробіць насуперак маёй просьбе. Каб не гэта, ці ж я раіў бы табе ўцякаць з Лігіяй або адбіваць яе? Адыж, каб удалося ўцячы, гнеў зваліўся б на мяне. Ён бы хутчэй зрабіў штось на тваю просьбу, чым на маю. Не спадзявайся, аднак, на гэта. Выдабудзь яе з вязніцы і ўцякай! Няма іншае рады. Калі гэта не ўдасца, тады будзе час на іншыя спосабы. Тым часам ведай, што Лігію пасадзілі не толькі за веру ў Хрыста. На ёй і на табе спаганяе помсту Папея. Ці ты памятаеш, як абразіў аўгусту, адпіхаючы ад сябе? А яна ж ведае, што зрабіў ты гэта дзеля Лігіі, якую й так ненавідзела ўжо ад першага спаткання. Адыж і ўпярод манілася яе згубіць, абвінаваціўшы за тое, што быццам уракла дзіця. У тым усім, што сталася, відаць рука Папеі! Чым бо вытлумачыць тое, што Лігію першую арыштавалі? Хто мог паказаць дом Ліна? Я табе кажу, вывады даўно за ёю хадзілі! Ведаю, што раздзіраю табе душу ды адыймаю апошнюю надзею, але кажу гэта знарок дзеля таго, што калі не выцягнеш яе, пакуль не здагадаюцца аб тваіх спробах, дык згінеце абое.

— Так! Разумею! — адказаў прыгноблены Вініць.

Вуліцы былі пустыя, бо было ўжо позна, далейшую гутарку перарваў ім п'яны гладыятар, які паваліўся на Пятронію, апіраючыся даланёю на ягоным плячы ды крычачы ахрыплым смуродлівым голасам:

— Хрысціяне — львом!

— Мірмілон ты,— адазваўся Пятроні,— паслухай добрае рады й спяшы ў свой бок.

Тады п'яны схопіў яго й другою рукою за плячо:

— Крычы разам са мною, а то скручу табе голаў: хрысціяне — львом на тлушч!

Нервы Пятронія даволі ўжо мелі гэнае варкатні. Ад тае пары, як выйшаў з Палатыну, душыла яна яго, бы страшная кроза, і раздзірала яму вушы, дык, калі ўгледзеў над сабою кулак, скончылася мера ягонай цярплівасці.

— Адступі, дружа! — гукнуў.— Смярдзіш і перашкаджаеш мне.

Так кажучы, усадзіў яму аж па трымальна ў грудзі стылет, які ўзяў з сабою, выходзячы з дому, і, аблапіўшы пад руку Вініція, гаварыў далей, як бы нічога такога не сталася:

— Цэзар кажа мне сяння: «Не забудзь нагадаць Вініцію, каб абавязкова быў на ігрышчах, на якіх выступаць хрысціяне». Цяміш, што гэта абазначае? Вось жа, хочучь зладзіць сабе відовішча з твайго болю. Гэта ўжо рэч упланаваная. Дзеля таго мо й не закратавалі да гэнае пары цябе й мяне. Калі не ўдасца яе хутка выдабыць, тады... не ведаю!.. Твая сіцылійская маёмасць магла б таксама спакусіць Тыгэліна... Спрабуй.

— Аддам ім усё, што маю,— адказаў Вініць.

З Карынаў на Форум было не надта далёка, дык хутка прыйшлі. Першы золак бяліў ужо сцены замку.

Нараз, як толькі павярнуліся да Мамэртынскай вязніцы, Пятроні затрымаўся й кажа:

— Прэторыяне!.. Запозна!..

Вязніца абстаўлена была падвойным ланцугом ваяроў. Золак серабрыў іхнія жалезныя шаломы і вастрыё дзідаў. Вініць збялеў, бы мрамур.

— Хадзем! — кажа.

Падышлі да шэрагоў старожи. Пятроні меў незвычайную памяць, ведаў не толькі старшын, але і амаль усіх радавых прэторыі, дык хутка пазнаў знаёмага старшыну кагорты ды кіўнуў на яго.

— Што гэта, Нігер? — адазваўся.— Загадана вам пільнаваць вязніцы?

— Так, крывічэсны Пятроні! Прэфект баяўся, каб не спрабаваў хто адбіваць падпальвачоў.

— Ці маеш загад не ўпушчаць нікога? — спытаў Вініць.

— Не, спадару. Знаёмыя адведвацімуць вязняў, і такім чынам вылавім больш хрысціян.

— Ну, дык упусці мяне,— кажа Вініць. І, сіснуўшы далонь Пятронію, кажа яму:

— Пагавары з Актэ, а я прыйду даведацца, які табе дала адказ...

— І прыходзь! — гавора Пятроні.

У гэнай хвіліне пад зямлёю й за грубымі сценамі адазвалася песня. Яна, адразу глухая й прыцішная, штотым мацнела. Мужчынскія галасы, жаночыя й дзіцячыя зліваліся ў адзін сугалосны хор. Цэлая вязніца пачала ў заранічнай цішы пяць, бы гарфа. Але не былі гэта галасы журбы ні распачы. Наадварот, грымела ў іх радасць і трыумф.

Ваяры пераглядаліся здумленна.

На небе ружавілася й залацілася ранняя зарніца.

ЛII

Вокліч «Хрысціяне — львом!» разлягаўся бесперастанку па ўсіх кварталах гораду. Спершку не толькі ніхто не сумняваўся, што яны былі вінаватымі, але й не хацеў ніхто сумнявацца, бо кара на іх мела быць разам з забаваю для народу. Але таксама шырылася думка, што не дайшла б бяда да такіх страшэнных памераў, каб не гнеў багоў, дык загадана па святынях «пяякула», або перапрашальныя ахвяры. Сенат на падставе Сьбілійскіх кніг зладзіў урачыстасці й публічныя мольбы да Вулкана, да Цэрэры, да Празэрпіны. Матроны складалі ахвяры Юноне — ішлі яны ў працэсіі аж на бераг мора, каб зачэрпаць там вады й скрапіць ёю фігуру багіні. Жанкі ладзілі багом пачосткі і начныя гадзіны¹. Увесь Рым ачышчаўся з грахоў, складаў ахвяры й перапрашаў несмяротных. Прымеж таго на пажарышчы стаўбавана новыя шырокія вуліцы. Тут і там заснавана ўжо фундаментам стройных дамоў, палацаў і святынь. Перад усім, аднак, з нечуваным паспехам будавана велізарныя драўляныя амфітэатры, у якіх мелі канаць хрысціяне. Зараз па сходзе ў доме Тыбэрыя разаслана да праконсулаў загады, каб дастаўлялі дзікія звяры. Тыгэлін апустошыў віварыі ўсіх італьянскіх гарадоў, нат меншых. У Афрыцы па загадзе ягоным зладжана вялікія аблавы, у якіх усё тамтэйшае насельніцтва мусіла ўдзельнічаць. Прывозілі сланы й тыгрысы з Азіі, кракадылы й бегемоты з Нілу, львы з Атласу, ваўкі й мядзведзі з Пірэнеяў, паганныя сабакі з Гіберніі, псы-моласы з Эпіру, буйвалы й вялізныя лютыя туры з Германіі. Ігрышчы меліся быць незвычайныя, перавышаючыя сваёю веліччу ўсё, што да гэтых пор бачыў Рым, бо колькасць закратаваных была вялізная, Цэзар маніўся ўтапіць успаміны пажару ў крыві і ўпаіць ёю Рым.

Разавочаны народ дапамагаў вігілам і прэторыянам вылоўліваць хрысціян. Удавалася гэта без цяжкасцяў, бо цэлыя грамады іх, качуючы па гарадох разам з іншым жыхарствам, вызнавалі веру публічна. Калі, ловячы, іх акружалі, яны падалі на калені і, пяючы песні, дазвалялі браць сябе без аніякага супраціву. Але цярплівасць раздражняла толькі народ, які, не разумеючы прычыны яе, уважаў яе за закатнасць ды замакмянеласць у злачынстве. Шал ахапіў пераследвальнікаў. Здаралася, што чэрнь вырывала хрысціян прэторыянам з рук і разрывала іх на кавалкі рукамі. Жанчын цягнулі за валасы ў вязніцу, дзецям разбівалі галоўкі аб каменне. Тысячы людзей днём і ноччу, выючы, палявала па вуліцах. Шукалі ахвяр на папялішчах, па камянох і паграбох. Перад турмамі спраўлялі пры вогнішчах вакол бочак з віном бахічныя п'янствы і скокі. Грамавыя рыкі кожны вечар разлягаліся па гора-

¹ Сэлістэрніі й лектыстэрніі (*заўвага аўтара*).

дзе, упойваючы тых, што чакалі ігрышчаў. Вязніцы былі да берагоў перапоўненыя, а прымеж таго, чэрнь і прэторыяне штодзень дастаўлялі ахвяр штобольш. Замерла між людзьмі літасць. Людзі, казаў бы, забыліся мовы і ў дзікай шалёнасці памяталі толькі адзін вокліч: «Хрысціяне — львом!» Настала прымеж таго такая гарачыня ўдзень, а духата ўночы, якіх Рым не памятаў. Усё паветра было як бы прасякнута шалам, крывёю, злыбдадой.

А той перабранай меры азвярэласці адказвала таксама мера жады пакутніцтва. Хрысціяне дабрахвотна йшлі на смерць, шукалі нат яе, пакуль не паўстрымала суровая забарона старшын. Па іхнім загадзе пачалі збірацца ўжо толькі за горадам у падзямеллях на Апійскай дарозе ды ў прыгарадскіх вінніцах, уласнікамі якіх былі патрыцы-хрысціяне, дагэтуль яшчэ незакратаваныя. На Палатыне было добра ведама, што вызнавальнікамі Хрыста ёсць і Флавій, і Даміцыла, і Пампонія Грэцына, і Карнэль Пудэнс, і Вініць. Сам цэзар сумняваўся аднак, ці ўдасца падбухторыць чэрнь супраць такіх людзей, і дзеля неабходнага пераканання народу адлажылі кару і помсту патрыцыям на апошнія дні. Некаторыя думалі, што тых патрыцыяў ацаліў уплыў Актэ. Здагадка гэная была памылковай. Пятроні пасля развітання з Вініціем хадзіў, праўда, да Актэ прасіць помачы для Лігіі, але яна магла ахвяраваць яму толькі слёзы, бо жыла ў маркотным забыцці, пастолькі талераваная, паколькі хавалася ад Папеі і цэзара.

Адведвала Лігію ў вязніцы, прыносіла ёй вопратку й ежу, а перад усім забяспечыла яе ад знявагі з боку і так ужо падкупленых вартаўнікоў.

Пятроні ўсё ж не мог сабе дараваць няўдалага помыслу, бо каб ён не нараіў адабраць Лігію з дому Аўлаў, дык праўдападобна не была б сяння ў вязніцы. Адыж, хочучы выйграць гульню з Тыгэлінам, не шчадзіў ні часу, ні захадаў. У працягу некалькіх дзён бачыўся з Сэнэкам, з Даміціем Афрам, з Крыспінілай, праз якую маніўся трапіць да Папеі, з Тэрпнасам, з Дыядорам, з прыгожым Піфагорам, а ў канцы — з Алітурам і Парысам, просьбы якіх звычайна цэзар выконваў. Пры дапамозе Хрызатэміс, якая цяпер была каханкаю Ватынія, спрабаваў сабе здабыць і ягоную нат дапамогу, не шкадуючы ні яму, ні іншым абяцанкаў і грошай.

Але ўсе гэныя натугі былі без выніку. Сэнэка, няпэўны заўтрашняга дня, казаў, што хрысціяне хоць бы нат і не спалілі Рыму, дык павінны быць пагублены для добра ягонага, адным словам, усправядліўляў маючую адбыцця разню рацыяй стану. Тэрпнас і Дыядор грошы ўзялі, а ўзамен не зрабілі нічога. Ватыній данёс цэзару, што маніліся яго падкупіць, адзін толькі Алітурус, хоць спачатку быў ваража настроены да хрысціян, шкадаваў іх цяпер і асмеліўся прыгадаць цэзару пра закратаваную дзяўчыну ды заступіцца за яе, але нічога не атрымаў, апрача слоў:

— Няўжо ты думаеш, што я меншую душу маю, чым Брут, які для добра Рыму не пашкадаваў родных сыноў?

І, калі пераказаў гэны адказ Пятронію, той зрабіў выснову:

— Калі ўжо знайшоў параўнанне з Брутам, дык няма ратунку.

Шкада яму было, аднак, Вініція, і баяўся, каб той не налажыў на сябе рукі. «Цяпер,— думаў сабе,— падтрымоўваюць яго шчэ захады дзеля ратунку ейнага, агляданне яе ды самая пакута, але як усе помыслы праваляцца, і згасне апошняя іскра надзеі — на Кастара! — ён не перажыве яе і кінецца на меч». Тым часам Вініць рабіў усё, што мог толькі прыдумаць, каб уратаваць Лігію. Адведваў аўгустыян і ён, такі некалі ганарлівы, маліў цяпер іхныя помачы. Праз Вітэлія суліў Тыгэліну сваю сіцылійскую маёмасць і ўсё, чаго б толькі жадаў; Тыгэлін аднак, баючыся, мусіць, аўгусты, адмовіў. Пайсці да самога цэзара, абняць яму калені і благаць-маліць не давяло б да нічога. Вініць маніўся, праўда, і гэта зрабіць, але Пятроні забараніў:

— А калі табе адмовіць, калі адкажа кпінамі або гнюснай пагрозай, што тады рабіцімеш?

Боль зморшчыў аблічча Вініція, і ён, ледзь стрымліваючы пакуты і закатнасць, скрыгітаў зубамі.

— Так-так! — зазначае Пятроні.— Дзеля таго табе адраіваю. Загародзіш сабе ўсе дарогі ратунку.

Вініць зрэзыгнаваўся і, водзячы даланёў на чале, аблітым халодным потам, адказаў:

— Не! Не! Я ж хрысціянін!

— І пра гэта забудзеш, як перад хвілінай забыўся. Маеш права сябе загубіць, але не яе. Памятай, праз якую гегену прайшла дачка Сэяна перад смерцямі.

Настаўленне гэнае не было шчырым, бо расходзілася яму больш пра Вініція, чым пра Лігію. Але ведаў, што нічым так не паўстрымае яго ад згубнага кроку, як страшачы немінучаю згубаю Лігіі, на якую выставіў бы яе праз гэта. Дый меў нейкую рацыю: на Палатыне прадбачвалі магчымасць з'яўлення маладога трыбуна, і прыгатавана спосабы засцярогі.

Аднак жа пакута Вініція перавышала ўсе магчымасці людскіх сіл. Ад часу арышту Лігіі, калі замігацеў над ёю арэол будучага пакутніцтва, не толькі пакахаў яе ў сто разоў болей, але папросту стаў аддаваць ёй у душы пашану амаль рэлігійную, маўляў надземнай істоце. І цяпер на ўспамін, што гэную каханую і адначасна святую істоту мусіміе страціць, што пагражаюць ёй пакуты страшнейшыя ад самай смерці, кроў замірала яму ў жылах, душа енчыла, кружылася у галаве. У чэрапе, здавалася, гарыць агонь, які хутка спаліць яго, рассадзіць. Згубіў толк, што дзеешца. Перастаў цяміць, чаму Хрыстус, Бог міласэрны, не спяшае на помач сваім вызнаўцам, чаму асмаленыя муры Палатыны не глытае зямля, а з імі разам і Нэрона, аўгустыянаў, прэторыянаў ды ўсё гняздо праступку?! Думаў, што не можа дык не павінна быць інакш, усё гэта, што аглядаюць ягоныя вочы, хіба сон. Але рык звяр'я прыгадваў яму, што гэта рэчаіснасць; грукат сякераў, зпад якіх вырасцілі арэны, гаварыў яму, што гэта сапраўднасць, пацвярджала яе й вышчэ народу, і перапоўненыя турмы. Тады жахалася ў ім вера ў Хрыста, і жахлівасць тая была новаю пакутай, можа, ад усіх найстрашнейшай.

ЛІІІ

І ўсё было промахам. Вініць спакарыўся да таго, што шукаў спамогі ў вызвольнікаў і нявольніц так цэзара, як і Папеі, плаціў за іхнія пустыя дэklarункі, купляў багатымі падарункамі іхнюю спагаднасць. Знайшоў першага мужа аўгусты Руфрыя Крыспіна і выстараўся ад яго адпаведную пісульку; падараваў віллу ў Анцыюме ейнаму сыну з першага замужжа, Руфію, але разгневаў гэным цэзара, які ненавідзеў пасербя. Праз адмысловага пасланца пісаў да другога мужа Папеі, Атона, у Гішпанію, ахвяраваў цэлую сваю маёмасць і сябе самога, але ўрэшце зразумеў, што стаўся толькі забавай у гэтых людзей, што, каб быў ад самага пачатку паставіўся абыякава й крывадушна да лёсу Лігіі, дык хутчэй яе ўратаваў бы.

Тое самае скеміў і Пятроні. А тым часам дзянечкі ўцякалі за днямі. Амфітэатры былі ўжо гатовыя. Раздавалі ўжо тэсары, як называлі ўваходныя знакі, на *ludus matutinus*¹. Гэным разам «ранішняе ігрышча» з прычыны надта вялікае колькасці ахвяр мелася расцягнуцца на дні, тыдні і месяцы. Не было ўжо дзе змяшчаць ахвяр. Вязніцы былі напханыя аж да берагоў, і гаспадарыла ў іх гаручка. Путькулы, гэта значыць супольныя ямы, у якіх хаваці нявольнікаў, пачалі перапоўнівацца. Баязно было, каб хваробы не распаўсюдзіліся па цэлым горадзе, дык загадана прыспешвацца.

А ўсе гэныя весткі даходзілі да вушэй Вініція, гасячы ў ім апошнія праблыскі надзеі. Пакуль быў час, мог ён пацяшацца надзеяй, што яшчэ нешта здолее зрабіць, але цяпер не было ўжо часу. Відовішчы вось-вось мелі ўжо распачацца, Лігія хутка магла з'явіцца ў цыркавым кунікуломе, адкуль выхад быў ужо толькі на арэну. Вініць, не ведаючы, куды кіне яе няшчасная доля й дзікае нахабства, пачаў абходзіць усе цыркi, падкупляць вартаўнікоў і бестыярыяў, дамагаючыся ад іх рэчаў немагчымых. Часамі спахапляўся, што ўжо працуе толькі над тым, каб хоць ёй смерць аблегчыць, і тады якраз чуў, што замест мазгоў мае ў чэрапе распаленыя вуглі.

Але ж не думаў яе перажыць і вырашыў згiнуць з ёю разам. Але думаў: боль выпаліць у ім жыццё, пакуль падыдзе страхотны той тэрмін. Ягонныя прыяцелі й Пятроні думалі таксама, што недалёкі той дзень, калі адчыніцца перад ім краіна ценяў. Твар Вініція ўчарнеў, стаўся падобным да тых васковых масак у лярарыях. На ягоным выглядзе адбілася здумленне, аслупеласць, маўляў не цяміў, што сталася і што можа стацца. Калі хто-небудзь звяртаўся да яго з гутаркай, хапаўся механічным жэстам за голаў і глядзеў жахлівым пытаючым зорам. Ночы начаваў разам з Урсусам пад дзвярыма Лігіі ў вязніцы, а калі загадала яму адыйсці й супачыць, вяртаўся да Пятро-

¹ Ранішняе ігрышча (*лац.*).

нія й валэндаўся аж да раніцы па атрыюме. Нявольнікі бачылі яго часта кленчучага з паднятымі рукамі або ніцма ляжачага на зямлі. Маліўся да Хрыста, бо гэта была апошняя надзея. Нішто не дапамагло. Лігію ўцаліць мог толькі цуд, дык Вініць біў лбом аб каменную пасаджку і благаў цуду.

Але апошняя крошка прытомнасці дыктавала яму, што малітва Пятра больш значыла, чым ягоная. Пётр абяцаў яму Лігію, Пётр ахрысціў яго, Пётр сам тварыў цуды, дык хай жа дасць яму ратунак і ўспамогу.

І пайшоў раз ноччу шукаць яго. Хрысціяне, якіх нямнога ўжо засталася, укрывалі яго цяпер рупліва, наг адны перад другімі, каб часам хто слабейшы характарам не здрадзіў яго мімахоць або знарком. Вініць у агульнай сумятні й пагроме, затурбаваны пры тым цалкам ратаваннем Лігіі, згубіў Апостала з вачэй, так што пасля свайго хросту спаткаў яго адзін толькі раз, яшчэ перад поспігам. Але ад таго фосара, у хаце якога быў ахрышчаны, даведаўся, што ў Пудэнсавай вінніцы за Порта Саларыя адбудзецца сходзішча хрысціян. Фосар падручаўся ўвесці яго на гэты сход, запэўніваючы, што застануць там і Пятра.

І выйшлі на прыцемку. За мурамі гораду, за сухадоламі, зарослымі трыснягом, знайшлі на дзікім узбоччы вінніцу. Зборышча адбывалася пад павеццю, у якой абыдна выраблялася віно. Да Вініцёвых вухэй пры ўваходзе данёсся прыцішны гоман малітвы, а ўвайшоўшы, угледзеў пры мутным асвятленні лятаранькаў колькідзсят асоб на каленях, затопленых у малітве. Адгаворвалі яны нешта падобнае да літаніі. Хор галасоў, поспал мужчынскіх і жаночых, раз за разам паўтараў: «Хрысце, змілуйся!» Вібраваў у гэных галасохах глыбокі сум і жаль.

Пётр быў прысутны, стаяў на каленях перад драўляным крыжам, прыбітым да сцяны паветкі, і маліўся. Вініць пазнаў здалёк ягоны белы голаў і паднятыя рукі. Першаю думкай маладога патрыцыя было праціснуцца праз грамаду, кінуцца да ног апосталавых і крычаць: «Ратуй!», але ці то настрой малітвы, ці аслабленне ўвагнула пад ім калені, і пачаў разам з усімі енчыць, згарнуўшы моцна рукі: «Хрысце, змілуйся!» Каб быў прытомны, дык сяміў бы, што не толькі ў ягонай просьбе зычэў энк, што не ён толькі прынёс сюды свой боль, свой жаль і сваю трывогу, не было ў гэным зборышчы аніводнай душы людскае, якая б не страціла дарагіх сэрцу асоб, а калі найшчырэйшыя ды найадважнейшыя з вызнавальнікаў былі ўжо закратаваныя, калі кожная хвіліна прыносіла вестку пра знявагі й пакуты ў вязніцах, калі гром няшчасця перарос усе здагады, калі засталася ўжо толькі гэтая жменька — не было сярод яе аніводнага сэрца, якое б не хіснулася ў веры і не пытала з сумлівам: дзе Хрыстус? Чаму дазваляе, каб зло сталася магутнейшым за Бога?!

А ўсё ж благалі шчэ Яго распачна міласэрнасці, бо ў кожнай душы тлела дагэтуль іскра надзеі, што прыйдзе, выкараніць зло, скіне ў прадно Нэрона і заваладае светам... Яшчэ трывожна маліліся, глядзячы на неба, яшчэ прыслухоўваліся. Вініцый таксама, чым больш паўтараў: «Хрысце, змілуйся!», тым больш авалодвала экстаза, як калісь у хаце фосара. Вось клічуць Яго з глыбо-

кім болем ахвяры адклані, вось кліча Пётр, дык хіба проміццю раздзярэцца неба, здрыганецца зямля, і сыйдзе Ён, святазарны, міласэрны, але й грозны, вывышыць сваіх верных, а процьме загадае глынуць пераследвальнікаў.

Вініць закрыў рукамі твар і прыпаў да зямлі. Нараз наўкола западае цішыня, казаў бы, жак заткнуў усім вусны. Мусіць нешта цяпер стацца, можа, цуд? Быў пэўны: калі падымецца й расплюшчыць вочы, убачыць святло, ад якога слепне зор смяротны, і пачуе голас, ад якога сэрца млее.

Але цішыня трывала ўсцяж. Перарывае ўрэшце яе прычытанне жанчыны.

Вініць устаў і глядзіць агарошанымі вачыма. У павеці замест надземнае яснасці мігацяць кволыя агеньчыкі святлікоў ды касулі месяца, што ўкрадаліся праз атворышча ў страсе, напаўняючы яе срэбным святлом. Людзі, кленчучыя побач з Вініціем, падносяць залітыя слязьмі вочы да крыжа. Тамсям адзваваюцца іншыя прычытанні, а звонку даносіцца асцярожнае пасвітанне вартаўнікоў. Нараз устае Пётр і, звярнуўшыся да грамады, гавора:

— Дзеці, падымеце сэрцы да Збаўцы нашага і ахвяруйце Яму вашыя слёзы!

І змоўк. Знячэўку спаміж грамады адзваецца голас жанчыны, поўны жаласнай скаргі й бязмежнага болю:

— Я ўдава, адзіносецька сына мела, які карміў мяне... Вярні мне яго, Усеспадару!

Зноў цішыня. Пётр стаяў перад покатам ляжачай грамадою, стары, стурбаваны, казаў бы, увасабляў сабою немач і згрыбеласць.

Нараз падымаецца другі голас:

— Каты зняважылі мае дочанькі, і Хрыстус на гэта дазволіў!

Пасля трэці:

— Сама я адна засталася з дзяцьмі, а як возьмуць мяне, хто ім дасць хлеба й вады?

Па тым — чацверты:

— Ліна, якім перш пагрэбавалі, цяпер узялі й палажылі на пакуты, Госпадзе!

Ды зноў, пяты:

— Як дадому вярнуся, возьмуць нас прэторыяне. Дзе нам падзецца?

— Гора нам! Хто нас затуліць?!

І так у начной цішы падымалася скарга за скаргай. Стары рыбак прымкнуў вочы і трос белаю сваёю галавою над гэным людскім болем і трывожлівай журбою. Зноў настала маўчанне, толькі вартаўнікі прыцішна перасвістваліся звонку.

Вініць сарваўся на ногі зноў, каб праціснуцца праз грамаду да Апостала і зажадаць ад яго ратунку, але нагла ўявіў перад сабою як бы пропасць, і ногі адмовілі послуху. Што будзе, калі Апостал выявіць сваю немач, калі сцвердзіць, што рымскі цэзар магутнейшы, чым Хрыстос Назарэнскі? Гэная думка падняла яму валасы на галаве, бо адчуў, што тады гэная продня глыне не толькі астанкі ягонай надзеі, але й яго самога, і ягоную Лігію, і любоў ягоную да Хрыста, і веру ягоную, і ўсё, чым жыву, а застанецца толькі смерць і ноч, моў безбярэжнае мора.

Ажно Пётр пачаў гаварыць голасам спачатку так ціхім, што ледзь яго можна было пачуць:

— Дзеці мае! На Галгофе бачыў я, як Бога прыбівалі да крыжа. Чуў удары молата і бачыў, як падымалі крыж угару, каб грамады прыглядаліся на смерць Сына Чалавечага...

* * * * *

І бачыў, як бок Яму прабілі, як памёр. А тады, ад крыжа вяртаючыся, крычаў я з болю, як вы крычыце: «Гора! Гора! Госпадзе! Ты ж Бог! Чаму ж дапусціў гэта, чаму памёр, чаму раздзёр нам сэрца, мы ж уверылі, што прыйдзе Тваё валадарства?!»...

А Ён, валадар наш і Бог наш, трэцяга дня ўваскрос і быў між намі, пакуль у вялікай святасці не адыйшоў да валадарства свайго...

А мы, пазнаўшы слабавернасць нашу, узмацнілі сэрцы і ад тых пор сеем вось зерне Ягонае...

* * * * *

Тут, звярнуўшыся ў той бок, адкуль выйшла першая скарга, пачаў гаварыць мацнейшым ужо голасам:

— Годзе жаліцца!.. Бог сам падаўся пакутам і смерці, а вы хочаце, каб вас ашчадзіў? Людзі, вы слабаверныя! Ці вы зразумелі навуку Ягоную, ці Ён адно толькі гэта жыццё вам абяцаў? Вось ідзе да вас і кліча: «Ідзеце ў мае сляды!» — вось падымае вас да сябе, а вы хапаецеся за зямлю рукамі, крычучы: «Ратуй, Госпадзе!» Я — трухля перад Богам, але перад вамі — Апостал Божы і Намеснік, кажу вам у імя Хрыста: не смерць перад вамі, але жыццё, не пакуты, але бясконца раскоша, не слёзы і энк, толькі п'яанне, не няволя, толькі вяселле! Я, Апостал Божы, звяшчаю табе, удава: сын твой не памрэ, толькі народзіцца ў славе да жыцця вечнага, і спаткаешся з ім! Табе, родзічу, якому злыдні сплямлі нявінныя дочки, абяцаю, што знойдзеш іх бялейшымі, чым лілея Геброну! Вам, маткі, якіх адарвуць ад сірат, вам, што глядзецімеце на смерць найдаражэйшых асоб, вам, склапочаным, турботным, нешчаслівым, трывожным, вам, што памірацімеце ў імя Хрыста, запавяшчаю: устанеце, бы ад сну, да шчаснага быту, выйдзеце з ночы на свет Божы. У імя Збаўцы, хай спадзе бяльмо з вачэй вашых і разгарыцца сэрца!

Гэта выгласіўшы, падняў волатна руку, а яны пачулі свежую кроў у жылах і магату ў касцях, перад імі стаяў ужо не старац, згрыбелы і бязрадны, але магут, які завалодваў іхнія душы і падымаў іх з прыгноблення й трывогі.

— Аман! — адазвалася некалькі галасоў.

А з ягоных вачэй лунаў штораз мацнейшы бляск, лунала сіла, дастойнасць, святасць. Галовы схіляліся перад ім, а ён, як замоўкла «аман!», гаварыў далей:

— Сецеце з плачам — збірацімеце з радасцю! Чаго баіцеся моцы злога? Над светам, над Рымам, над гарадамі ёсць Валадар, які жыве ў душах ва-

шых. Каменні змокнуць ад слёз, пясок крыві нап'ецца, вы самі запоўніце магільныя ямы, а я вам кажу: вы пераможнікі! Госпад ідзе заваяваць сабе гэты горад гныблення і пыхі, а вы — легія Ягоная! І як Ён адкупіў пакутамі й крывёю грахі свету, дык жадае, каб вы адкупілі пакутамі й крывёю гэтае гняздо няслушнасці!.. Гэта звяшчаю вам уласнавусна!

І злажыў рукі, узняў вочы, а ім замерлі сэрцы ў грудзях, бо адчулі, быццам вочы ягоныя нешта бачаць, чаго не могуць дагледзець яны.

І вось аблічча змянілася, залунала яснасцю, глядзеў анямелы, моў захоплены, а пасля адзваецца:

— Стаіш перада мною, Вучыцелю, і паказваеш мне дарогі твае!.. Як жа гэта, о Хрысце!.. Не ў Ерусаліме, а ў гэтым гняздзе нячысціка манішся залажыць сваю сталіцу? Тут, з гэных слёз, з гэнае крыві хочаш збудаваць Тваю Субожню? Тутака, дзе Нэрон валадарыць, Усеспадару? І загадваеш тым трывожлівым, каб з касцей сваіх збудавалі фундамент пад Сыён свету, а духу майму даеш загад абняць уладу над ім і над народамі зямлі?.. І зліваеш вось сілу моцы на слабых, каб сталіся непераможнымі, і загадваеш мне пасвіць адсюль авечкі Твае аж да сканчэння вякоў?.. О, будзь жа праслаўлены ў дзях Тваіх, даючы нам перамогу! Госанна! Госанна!..

Трывожлівыя асмялелі, слабаверныя ўцвердзіліся ў веры. Адны крычалі: «Госанна!», другія: «Pro Christo!»¹, па чым настала ціш. Вострая летняя маланка азарала раз-пораз напаўцёмную павець і на міг асвятляла збялелыя ад экстазы твары.

Пётр, захоплены візіяй, доўга шчэ маліўся, урэшце схямнуўся, звярнуў да грамады сваю натхнёную прамянеючую голаў і кажа:

— Як Госпад вось перамог у вас сумніў, так і вы ідзеце перамагаць у імя Ягонае!

І хоць ведаў ужо, што перамогуць, хоць ведаў, што вырасце з іхніх слёз і крыві, аднак голас задрыжаў ад расчулення, як пачаў жагнаць іх крыжам і багаславіць словамі:

— А цяпер багаслаўлю вас, дзеткі мае, на пакуту, на смерць, на вечнасць!

Абступілі яго ўсе, дамагаючыся: «Мы ўжо гатовыя, але ты, святая галава, сцеражы сябе, бо ты ж намеснік, ты выконваеш Хрыстовы ўрад!» І так гамонячы, датыкаліся да ягонай вопраткі, а ён ускладаў рукі на іхнія галовы і жагнаў кожнага паасобку, бы бацька дзеткі, высылаючы ў далёкае падарожжа.

І борзда пачалі выходзіць з павеці, бо трэ было спяшасца дадому, а адтуль у вязніцы й на арэны. Іхнія думкі адарваліся ад зямлі, душы лётам узняліся да вечнасці, дык ішлі, бы ў сне або ў захапленні, супрацістаўляць атрыманую сілу сіле закатнае «бестыі».

А Апостала ўзяў Нэрэй, Пудэнсавы слуга, і вёў яго бяспечнаю віннічнаю сцежкаю да свайго дому. Вініць, карыстаючы з месячнае ночы, ступаў назірмак за імі і, калі ўрэшце дайшлі да Нэрэявай хагы, кінуўся пад ногі Апосталу.

Апостал, пазнаўшы яго, спытаў:

¹ «Дзеля Хрыста» (лац.).

— Чаго ж хочаш, сынку?

Але Вініць пасля таго ўсяго, што чуў на зборышчы, не смеў перад ім вымавіць просьбы, толькі, абняўшы аберуч ягоняя стопы, прыціскаў да іх заплаканы голаў, благаючы ў гэны нямы спосаб літасці. А той:

— Ведаю. Узялі табе дзеваньку каханую. Маліся за яе.

— Апостале! — заенчаў Вініць, абыймаючы яшчэ мацней стопы святога старца. — Ойча, я кволы чарвячына, а ты дык ведаў Хрыста, ты малі Яго, ты заступіся за яе!

І дрыжаў увесь з болю, як асіна, біў чалом вобзем, бо, пазнаўшы моц Апостала, ведаў, што ён адзін толькі мог яе выбавіць.

Расчуліўся Пётр такім болям юнака. Прыгадаў сабе, як Лігія калісь, загукаяная Крыспам, ляжала таксама пры ягоных нагах, молячы літасці. Прыгадаў сабе, што падняў яе й пацешыў, дык і Вініція падняў цяпер і пацешыў:

— Буду маліцца, сынку, — кажа, — а ты толькі не забудзь, што я там казаў тым слабаверным: што сам Бог перацярпеў крыжавую пакуту. І памятай, пасля гэнага жыцця зачынаецца іншае, вечнае.

— Я ведаю!.. Я чуў, — адказаў Вініць, ловячы збялелымі вуснамі паветра, — але, бач, ойча... не ў магату мне! Калі патрэба крыві, прасі Хрыста, каб узяў маю... Я ж ваяк. Хай мне падвоіць, патроіць пакуты, ёй прызначаныя — вытрымаю! Але хай ашчадзіць яе! Гэта ж дзіцяні шчэ! Ён жа магутнейшы за цэзара, веру, магутнейшы!.. Ты ж сам яе так любіў. Ты ж багаславіў нас! То ж яна шчэ дзіця нявіннае!..

Ды — зноў нахіліўся і, прылажыўшы голаў да Пятровых каленяў, далей маліў:

— Ты ж ведаў Хрыстуса, ойча! Ты ж ведаў, Ён цябе паслухае! Заступіся за яе!

Пётр заплюшчыў вочы і горача маліўся.

Летняя маланка зноў бліскала на небе. Вініць падчас бліску ейнага ўглядаўся ў аблічча Апостала, чакаючы ад яго прысуду жыцця або смерці. Віннічныя перапёлчкі пераклікаліся ў цішыні, ды глухі далёкі водгалас хаднікоў даносіўся з віа-Салярыя.

— Вініць, — спытаў урэшце Апостал, — ці ты верыш?

— Ойча, калі б не верыў, ці ж бы я сюды прыйшоў?

— Дык вер да канца, бо вера горы пераносіць. Хоць бы ты бачыў тую дзеваньку пад мечам ката або ў пашчы льва, не пераставай верыць, што Хрыстус можа шчэ яе ашчадзіць. Вер і маліся да Яго, а я маліцімуся поспал з табою.

Пасля, узнёсшы вочы да неба, гаварыў голасна:

— Хрысце міласэрны, узглянь на гэта збалелае сэрца і пацеш яго! Хрысце міласэрны! Данараві вецер да воўны ягнятка! Хрысце міласэрны, які маліў Айца, каб адварнуў чару горычы ад вуснаў Тваіх, адварні яе ад вуснаў гэтага слугі Твайго! Аман!

А Вініць, выцягваючы рукі да неба, канчаў:

— О Хрысце! Я Твой! Вазьмі й мяне разам з ёю!

На ўсходзе паказаўся золак.

LIV

Вініць ішоў ад Апостала ў вязніцу з адроджаным надзеяй сэрцам. Нездзе на дне душы скігліла яшчэ распач і жах, але ён глушыў у сабе іхнія водгукі. Выдавалася яму немагчымым, каб заступніцтва Богага намесніка і сіла ягонай малітвы засталіся без выніку. Баяўся сумніву. «Буду верыць у Ягоную міласэрнасць, — казаў сабе, — хоць бы аглядаў яе ў зубах льва». І гэтая думка, хоць дужа драманцела і выступаў халодны пот на твары, ажыўляла веру. Кожны ўдар сэрца быў цяпер малітвай. Пачынаў цяміць, што вера горы пераносіць, бо пачуў у сабе нейкую дзіўную сілу, якое ўпярод не адчуваў. Здавалася яму, што здолее даканаць такія рэчы, якія шчэ ўчора былі яму не пад сілу. Іншы раз меў уражанне, быццам ліха ўжо мінула. Калі распач адзывалася шчэ ў душы стогнам, прыгадваў сабе тую ноч ды тое святое старчае аблічча, апрамененае малітоўнай візіяй. «Не! Хрыстус не адкіне просьбы першага вучня свайго і пастыра авечак Ягоных! Хрыстус зжаліцца, прэч сумніў!» І бег у вязніцу з добраю навіною. Але тут чакала яго рэч неспадзяваная. Прэторыянская варта, што змянялася пры Мамэртынскай вязніцы, ведала яго ўжо амаль уся і звычайна не рабіла яму перашкодаў, але гэны раз ланцуг яе не адчыніўся, замест таго сотнік падыйшоў да яго і далажыў:

— Выбачай, крывічэсны трыбуне, сягоння маем загад нікога не ўпушчаць.

— Загад? — паўтарыў, бляднеючы, Вініць.

Ваяр паглядзеў на яго спагадна й адказаў:

— Так, спадару. Загад цэзара. У вязніцы багата ёсць хворых, мабыць, ба-яца, каб адведнікі не разнеслі заразы па горадзе.

— Але ты казаў, здэцца, што загад на сяння толькі.

— Апоўдні змяняецца варта.

Вініць анямеў і адкрыў голаў, бо здавалася яму, што пілеолус, які меў на галаве, зрабіўся алавяным. Нараз падыходзіць да яго сотнік бліжэй і шэпча:

— Будзь спакойны, спадару. Варта і Урсус пільнуюць яе.

Гэта сказаўшы, нагнуўся і воміг намалаяваў на каменнай пліце даўгім галійскім мячом рыбу.

Вініць хутка зірнуў на яго.

— І ты прэторыянін?..

— Пакуль не буду там, — адказаў ваяк, паказваючы на вязніцу.

— І я веру ў Хрыста.

— Хвала імені Ягонаму! Ведаю, спадару. Не магу ўпусціць цябе ў вязніцу, але пісьмо праз вартаўнікоў магу даручыць.

— Дзякуй табе, браце!..

І, сціснуўшы руку вяка, адыйшоў. Пілеолус перастаў яму быць цяжкім на галаве. Ранняе сонейка паднялося над турмою, а поспал з ягонай яснасцю ўступала льга ў сэрца Вініція. Гэны ваяр-хрысціянін быў для яго, казаў бы, новым доказам Хрыстовае магутнасці. Па хвіліне затрымаўся і, уставіўшы вочы ў чырванавую навісь аблокаў над Капітолем ды святыняй Статара, кажа сабе:

— Не бачыўся з ёю сяння, Збавіцелю, але веру ў Тваю міласэрнасць.

Дома чакаў на яго Пятроні, які, як заўсёды, «з ночы дзень робячы», нядаўна быў вярнуўся. Паспеў, аднак, ужо выкупацца ды намасціцца перад сном.

— Маю,— кажа,— для цябе навіны. Быў я сяння ў Тулія Сэнэцыя, дзе быў і цэзар. Невядома скуль прыйшло ў голаў аўгусте прывесці з сабою і малага Руфія... Можна, на тое, каб сваёю ўрадлівасцю змякчыць сэрца цэзара. Дзіця, як на бяду, змарыў сон, і заснула падчас чытання, як калісь Веспасыян. Агенабарбус, зацемиўшы гэта, шпурнуў у яго каўшом. Папея абамлела, а ўсе чулі, як цэзар зікнуў: «Абрыд мне ўжо гэты прыплодак!», а гэта, бач, абазначае тое самае, што і смерць.

— Над аўгустаю завісла кара Божая,— зацемиў Вініць,— але чаму ты мне гэта гаворыш?

— Кажу дзеля таго, што цябе і Лігію пераследваў гнеў Папеі, а цяпер вось яна, затурбаваная собскім няшчасцем, можа заняхаіць помсту і лягчэй дасца ўпрасіць. Буду бачыцца з ёю сяння ўвечары і гаварыціму ў гэнай справе.

— Дзякую табе. Абвясціў ты мне добрую навіну.

— А ты пакупайся ды адпачні. Вусны твае ссіненлі, і цень з цябе толькі застаўся.

Але Вініцію няма калі адпачываць:

— Не казалі, калі адбудзецца першае ludus matutinus?

— За дзесяць дзён. Але брацімуць наўперад іншыя вязніцы. Чым больш мецімеш часу, тым лепш.

І так кажучы, гаварыў тое, у што сам ужо не верыў, бо ведаў добра: калі цэзар у адказ на просьбу Алігура знайшоў гладкі адман, у якім параўняў сябе з Брутам, дык для Лігіі няма ўжо ратунку. Стаіў таксама праз літасць тое, што чуў у Сэнэцыя: быццам цэзар і Тыгэлін маніліся выбраць для сябе і для прыяцеляў найпрыгажэйшыя хрысціянскія малодухны і зганьбіць іх перад пакутамі, а астатнія аддадуць у самы дзень ігрышча прэторыянам і бестырыям.

Ведаючы, што Вініць ні за што не захоча перажыць Лігію, знарок падтрымоўваў ягоную надзею перш-наперш праз спачуціё для яго, па-другое, гэнаму эстэту расходзілася таксама і пра тое, каб Вініць, калі суджана будзе яму памерці, памёр прыгожым, а не ўчарнелым з болю й бяссонніцы.

— Скажу сяння,— кажа,— аўгусте больш-менш так: уратуй Лігію для Вініція, а я ўратую для цябе Руфія. І думаціму сур'ёзна пра гэта. Рудабародаму адно слова, пад пару сказанае, можа часамі каго ўратаваць або згубіць. У найгоршым выпадку, прынамсі, справа адцягнецца.

— Дзякую табе,— паўтарыў Вініць.

— Найлепш мне адудзячышся, як перакусіш крыху ды адпачнеш. На Афіну! Адысей у найбольшым няшчасці не забываў пра сон ды ежу! Цэлую ноч хіба праседзеў у вязніцы?

— Не,— адказвае Вініць.— Маніўся даступіцца да вязніцы цяпер, але выданы загад нікога не ўпушчаць. Даведайся ты, ці загад гэны выданы на сяння толькі, ці аж да дня ігрышчаў.

— Даведаюся сяння ноччу і заўтра раненька табе скажу, на як доўга ды дзеля чаго ён выданы. Ну, а цяпер, хоць бы Геліёс ад маркоты сыходзіў да Камерыйскай краіны, іду спаць, а ты йдзі ў мае сляды.

І разыйшліся, але Вініць пайшоў у бібліятэку ды пачаў пісаць Лігіі пісьмо.

Скончыў і аднёс яго сам ды аддаў сотніку-хрысціянину, які на ягоных вачах панёс яго ў вязніцу. Праз момант вярнуўся з прывітаннем ад Лігіі ды з абяцанкай, што яшчэ сяння прынясе ад яе адказ.

Вініць не хацеў, аднак, вяртацца і, сеўшы на камяні, чакаў на адказ Лігіі. Сонца высока ўжо паднялося, і праз Клівус Аргентарыус¹ наплываў на Форум, як звычайна, народ. Гандляры рэкламавалі свае тавары, варажбіты сулілі прахожым свае паслугі, грамадзяне цягнуліся павольным крокам да роўстраў слухаць прыгодных рэтораў або дзяліцца найсвяжэйшымі навінамі. Чым больш прыгравала сонца, тым больш грамады валындаў тоўпіліся пад портыкам святынь, с-пад якіх вылятаў статак галубоў, раз-пораз лапочучы й палыскуючы на сонцы белымі крыламі. Ад лішняга святла й цяпла, ад неўціхальнага гоману пачалі Вініцію клеіцца вочы. Манатонныя крыкі хлопцаў, гуляючых недалёка ў мору, ды раўнамерныя крокі варты калыхалі яго да сну. Разоў некалькі глянуў яшчэ на вязніцу, пасля пахінуўся на скальны зруб, уздыхнуў, як дзіця пасля доўгага плачу, і заснуў.

І зараз апанавалі яго сонныя мроі. Здавалася яму, быццам нясе на руках Лігію праз няведамую вінніцу, а перад імі йдзе Пампонія Грэцына з святліком у руцэ і свеціць. Нейкі голас, бы голас Пятронія, клікаў яго здалёку: «Вярніся!», але ён не слухаў таго клікання, а йшоў далей за Пампоніяй, пакуль не дайшлі да хаты, ля парогу якое стаяў Апостал Пётр. Тады ён паказаў яму Лігію і сказаў: «Ідзем з арэны, ойча, але не можам яе разбудзіць, збудзі ты яе». А Пётр адказвае: «Хрыстус сам прыйдзе яе збудзіць!»

Крозы пачалі пасля блытацца. Бачыў пасля праз сон Нэрона і Папею, трымаючую на руках малаго Руфія з акрываўленай галавою, якую абмываў Пятроні, і Тыгэліна, пасыпаючага попелам сталы, застаўленыя дарагімі стравамі, і Вітэлія, пажыраючага тыя стравы, ды шмат іншых аўгустыянаў, сядзячых пры банкеце. Ён сам сядзеў пры Лігіі, але між сталамі хадзілі лвы з акрываўленымі грывамі. Лігія прасіла яго, каб вывеў яе, а яго апанавала такая страшная знямога, што не здатны быў нат з мейсца крануцца. Напаследак усе здані змяшаліся ды запалі ў непраглядную цемру.

¹ Срэбны схіл (лац.).

З глыбокага сну разбудзіла яго толькі сонечная гарачыня ды крыкі тут жа, вобак, дзе сядзеў. Вініць працёр вочы: вуліца раілася ад людзей, а два крыкуны ў жоўтых туніках рассоўвалі доўгімі кіямі натаўп і крычалі, каб далі праход для важнае лектыкі, якую несла чатырох моцных егіпскіх нявольнікаў.

У лектыцы сядзеў нейкі чалавек у белай вопратцы, твару нельга было пазнаць, бо перад вачыма трымаў сувой папірусу і нешта ўважна адчытваў.

— Праход для крывічэснага аўгустыяніна! — паўтаралі крыкуны.

Вуліца, аднак, была так заталочана, што лектыка мусіла на хвіліну затрымацца. Тады аўгустыянін апусціў сувой папірусу, нецярпліва і выхільваючы голаў гукнуў:

— Разагнаць мне гэных валындаў! Хутка!

Воміг зацемяўшы Вініція, схваў голаў і прытка зноў уставіў вочы ў паперу. А Вініць спрасоння працёр рукою твар, думаючы, што гэта шчэ сонная мара. У лектыцы сядзеў Хілон!

Тым часам крыкуны пралажылі дарогу і егіпцяне рушылі ўжо далей, нараз малады трыбун з'арыентаваўся ўміг і падбягае да лектыкі.

— Прывітанне табе, Хілоне! — адзваеца.

— Юнача, — важна адказвае грэк, хаваючы трывогу ў душы, — вітаю цябе, але не затрымоўвай мяне, бо спяшаюся да майго прыяцеля Тыгэліна.

А Вініць, схапіўшы за край лектыкі, нахіліўся да яго і спытаў грозным тонам, пранізваючы вачыма:

— Ты выдаў Лігію?..

— Калосе Мэмнона! — заскігліў сопалаху Хілон.

Але ў вачах Вініція не было пагрозы, дык страх старога грэка мінуў хутка. Падумаў: ён жа пад апекаю Тыгэліна ды самога цэзара, двух волатаў, перад якімі ўсё дрыжыць, дый ахоўваюць яго дужыя нявольнікі, а Вініць стаіць перад ім безабаронны, выныджаны, сагнуты болем. Думка гэная вярнула яму смеласць. Вывярнуў на Вініція крываваыя зекры і сыкнуў:

— А ты нашто мяне збіў галоднага?

Замоўклі абодва, пасля адзваеца глуха Вініць:

— Скрыўдзіў я цябе, Хілоне!..

Грэк, наіндычаны, падняў голаў і, пляснўшы пальцамі — гэта ў Рыме рабілася на знак насмешлівасці й пагарды, — адказаў так голасна, каб усе маглі пачуць:

— Калі маеш, дружа, да мяне просьбу, дык прыйдзі да майго дому на Эсквіліне раннюю парою, тады пасля купання прыймаю гасцей і кліентаў.

І даў знаць ківомігам, а нявольнікі з лектыкай рушылі далей, пагукваючы:

— Дарогу, дарогу дайце для чэсцігоднага Хілона Хіланіда!

LV

Лігія ў доўгім, наспех пісаным лісце развітвалася назаўсёды з Вініціем. Ведала, што ў вязніцы нікому не можна было ўжо прыходзіць, і што магчыме угледзець Вініція толькі з арэны. І яна прасіла яго даведацца, калі настане іхняя чарга, і яшчэ прасіла яго, каб быў на ігрышчы, бо жадала хоць раз яшчэ ў жыцці бачыць яго. У ейным лісце не відаць было страху. Пісала, што і яна, і іншыя тужна чакаюць арэны, на якой знойдуць вызваленне з вязніцы. Спадзеючыся, што Пампонія і Аўл прыедуць у Рым, яна прасіла, каб і яны прыйшлі на ігрышчы. У кожным ейным радку вычуваўся духовы ўздых і адарванне ад жыцця, у якім усе жылі ў вязніцы, а поспал з гэтым і моцная вера ў загробнае шчасце. «Ці Хрыстус цяпер, — пісала, — ці па смерці мяне вызваліць. Ён абяцаў табе мяне праз вусны Апостала, дык я твая». І заклінала яго, каб не жаліўся па ёй ды не падаваўся болю. Смерць не разарве ейных шлюбав. З дзіцячым даверам запэўнівала Вініція, што зараз па смерці на арэне скажа Хрысту, што ў Рыме застаўся ейны сужэнец, Марк, які цэлым сэрцам тужыць па ёй. І думала, мо Хрыстус дазволіць ейнай душы вярнуцца на хвіліну да яго сказаць, што яна жыве ў шчасці, забыўшы пра пакуты. З усяго ейнага ліста веела шчасцем і моцнай надзеяй. Была ў ім адна толькі просьба зямная: каб Вініць забраў з сполярьюма ейнае цела і пахаваў яе як сваю жонку ў той магіле, дзе сам калісь спачываціме.

Ён чытаў той ліст з душою збалелаю, але адначасна здавалася яму непараўдападобным, каб Лігія магла згінуць ад дзікіх кльцоў звяроў і каб Хрыстус не злітаваўся над ёю. Меў надзею й веру. Вярнуўшыся дамоў, адпісаў, што будзе прыходзіць штгодзень пад муры Туліяnum чакаць, пакуль Хрыстус не скрышыць муроў ды не аддасць яе нат з цырку, што Вялікі Апостал молюць у Яго гэтага, і што хвіліна вызвалення недалёкая. Ліст назаўтра меўся ёй аднесці наверхныя цэнтурыён.

Але вось, калі Вініць прыйшоў наступнага дня пад вязніцу, сотнік, выйшаўшы з шэрагаў, падыйшоў да яго і сказаў:

— Слухай, спадару, Хрыстус, які саслаў табе крыж, аказаў табе сваю ласку. Сянняшняе ночы прыходзілі вызвольнікі цэзара і прэфекта выбіраць ім хрысціянскія малодухны, каб зняславіць, аганьбаваць. Пыталіся і пра тваю сужаніцу, але Госпад наш саслаў на яе гаручку, ад якое паміраюць вязні ў Туліяnumе, дык абмінулі яе. Учора ўвечары была ўжо непрытомная, і, хвала Богу, хвароба гэта, якая ўсцерагла ад ганьбавання, можа ўсцерагчы і ад смерці.

Вініць хапіўся за плячо ваяка, каб не паваліцца, а той гаварыў далей:

— Дзякуй Хрысту міласэрнаму! Ліна схапілі і хацелі тартураваць, але як паглядзелі, што канае, аддалі яго назад. Можа, і табе аддадуць яе цяпер, а Хрыстус верне ёй здароўе.

Малады трыбун стаяў, звесіўшы голаў, пасля падняў позірк і каза ціха:

— Так, цэнтурыёне. Хрыстус, які выбавіў яе ад ганьбы, выбавіць яе і ад смерці.

І, даседзеўшы пад сценамі вязніцы да вечара, вярнуўся дадому і выслаў сваіх людзей па Ліна, каб перанеслі яго ў адну з ягоных віллаў крайгорада.

Пятроні, аднак жа, даведаўшыся пра ўсё, рашыўся старацца яшчэ. Быў ужо раз у аўгусты, а цяпер пайшоў да яе паўторна. Застаў яе пры пасцелі Руфія. Дзіцянё з разбітаю галавою трызнiла з гарачкі, а маці ратавала яго, ледзь стрымліваючы жудзь у сэрцы й думках, не будучы пэўнай, ці па выздараўленні не памрэ яно страшнейшаю смерцю. Затурбаваная выключна собскім болем, не хацела нат і слухаць пра Вініцію й Лігію, але Пятроні прыстрашыў яе.

— Угнявіла, — каза ёй, — новае няведамае боства. Ты ж, аўгуста, аддаеш быццам пашану гэбрайскаму Егове, але хрысціяне цвердзяць, што Хрыстус быў Сынам Ягоным, дык падумай, ці не пераследуе цябе гнеў Айца. Хто ведае, ці тое, што спаткала цябе, не ёсць іхняю помстаю, і ці жышце Руфія не ёсць залежным ад таго, як ты паступіш.

— Чаго ж ты хочаш ад мяне? — спытала трывожная Папея.

— Перапрасі загневанья боствы.

— Як?

— Лігія захварэла. Пастарайся ў цэзара або Тыгэліна, каб яе аддаў Вініцію.

А яна распачна:

— Ці думаеш, я магу?

— Можаш іншую рэч. Калі Лігія выздаравае, мусіціме йсці на смерць.

Ідзі ў святыню Весты й зажадай, каб *virgo magna*¹ знайшлася прыпадкам каля Туліянума ў той час, як будуць выводзіць вязняў на смерць, і загадала вызваліць тую дзяўчыну. Вялікая вясталка не адмовіцца на тваё слова.

— А калі Лігія памрэ з гаручкі?

— Хрысціяне кажуць, што Хрыстус мсцівы, але й справядлівы: быць можа, сама толькі добрая воля твая абласкавіць яго.

— Хай мне дасць які знак, што здаровіць Руфія.

Пятроні паціснуў плячыма.

— Я не прыйшоў як пасланец Ягоны, о боская, кажу табе толькі: будзь лепш у згодзе з усімі боствамі рымскімі й чужымі.

— Пайду! — адказала спакораным голасам Папея.

Пятронію дух адкаціўся.

«Нарэшце нечага дастукаўся!» — падумаў.

І, вярнуўшыся, каза Вініцію:

¹ Вялікая дзявіца (*лац.*).

— Прасі свайго Бога, каб Лігія не памерла з гаручкі, бо калі не памрэ, дык Вялікая Вясталка загадае вызваліць яе. Сама аўгуста будзе яе аб гэтым прасіць.

Вініць паглядзеў на яго вачыма, у якіх лунала гарачка, і адказаў:

— Яе вызваліць Хрыстус.

А Папея, якая дзеля ратавання Руфія гатовая была паліць гекатомбы ўсім багом свету, таго ж дня шчэ вечарам пайшла на Форум да вясталак, паручыўшы дагледанне хворага дзіцяці вернай няньцы Сільвіі, якая і яе ж самую выняньчыла.

Але на Палатыне прысуд на дзіця быў ужо выданы, бо ледзь толькі лектыка цэзарыні схавалася за вялікаю брамай, да каморы, дзе ляжаў малы Руфій, увайшло двух вызвольнікаў цэзара, з якіх адзін кінуўся на старую Сільвію і заткнуў ёй вусны, а другі, шапіўшы медную статуэтку Сфінкса, аглушыў яе адным ударам. Пасля падыйшлі да Руфія. Распалены гаручкай і беспрытомны хлопчык, не цямячы, што навокал яго дзеецца, усміхаўся да іх і моршчыў свае прыгожыя вочкі, як бы натужваўся іх пазнаць. Але яны, зняўшы з нянькі пояс, называны цынгулюмам, зашмаргнулі яму на шыі ды пачалі заціскаць. Дзіцянё паспела толькі выгаварыць «мама» і хутка сканала. Пасля чаго акруцілі яго ў поцілку і, сеўшы на прыгатаваныя коні, адвезлі аж у Остыю ды ўкінулі ў мора.

Папея, не застаўшы дома Вялікай Дзявіцы, якая поспал з іншымі вясталкамі была ў Ватынія, хутка вярнулася на Палатын. Застаўшы парожнае ложка і ўхаладзеўшае цела Сільвіі, абамлела, а пасля апрытомлення пачала крычаць, і дзікі крык ейны разлягаўся праз усю ноч і дзень наступны.

Але на трэці дзень цэзар загадаў ёй прысутнічаць на банкце, дык, прыбраўшыся ў аметыставую туніку, прыйшла й сядзела з абліччам скамянелым, залатавалася, маўклівая, чароўная і зладумная, бы анёл смерці.

LVI

Д акуль Флавій не збудаваў Калосэум, амфітэатры ў Рыме будавана пераважна з дрэва, дык амаль што ўсе згарэлі падчас пажару. Нэрон, аднак, на абяцаныя ігрышчы загадаў збудаваць некалькі, а між імі адзін вялізны, на які зараз жа пасля пажару зачалі сплаўляць морам і Тыбрам велізарныя бярвенні з Атласу. Ігрышчы меліся важнасцю й лікам ахвяр перавышыць усе дагэтуляшнія, дык дабудовалі абшырныя памяшканні для людзей і звяроў. Тысячы работнікаў увіхалася каля будовы дзень і ноч. Будавалі ды ўпрыгожвалі без адпачынку. Народ баяў сабе суды пра сядзельныя ложки, выкладаныя бронзай, бурштынам, слановаю косцю, перлоўцам і скарупенцам заморскіх чарапаху. Бягучыя ўздоўж лаваў канавы, поўныя халоднае вады з гораў, меліся падтрымоўваць у будынку прыемны халадок, нат падчас

гарачыні. Велізарны пурпуровы велярыюм засцерагаў ад сонца. Між шэрагамі седзішчаў урыхтоўвалі кадзільніцы для палення арабскіх пахнідлаў; уга-ры прыстройвалі прылады для скраплення глядзельнікаў шафрановай расою і вервенаю. Слаўныя будаўнічыя Сэвэр і Цэлер натужылі ўсю сваю ўмеласць, каб збудаваць амфітэатр незраўнаны, могучы змясціць такую колькасць цікаўных, якое ніякі з ведамых дагэтуль амфітэатраў не мог змяшчаць.

Дык у дзень распачацца ludus matutinus натаўп цікаўных чакаў ад самага досвітку адчынення брамаў, услухоўваючыся з любасцю ў рык львоў, храплівае вурчанне пантэраў і вышчэ сабак. Звяр'ю не давалі ежы два дні ўжо, а замест харчу абносілі перад імі закрываўленыя кавалкі мяса, каб разбудзіць у іх большую крыважаднасць і голад. Іншы раз падымалася такая грамавая бура рыку й вышця, што людзям нельга было ля цырку гутарыць, а больш уражлівыя бялелі ад страху. А пры ўсходзе сонца пачыналіся гучныя, але спакойныя й паважныя песні, якіх слухалі з подзівам, паўтараючы: «Хрысціяне! Хрысціяне!» Вялікія грамады іх у амфітэатр прыгнана яшчэ ноччу і не з аднае толькі вязніцы, як маніліся перш, але з усіх пакрысе. Народ ведаў, што відовішчы працягнуцца праз цэлыя тыдні й месяцы, але йшла спрэчка, ці з той часткаю, якая была прызначана на сяння, здолеюць за дзень увіхнуцца. Галасы мужчынскія, жаночыя, дзіцячыя, пяючыя раннюю песню, былі такія шматлікія, што знаўцам здавалася: хоць бы па сто і дзвесце асоб высылана за раз, звяры знямогучца, насыпяцца і да вечара не паспеюць усіх паразрываць. Іншыя цвердзілі, што надта вялікая колькасць ахвяр, выступаючых на арэне адначасна, разрывае ўвагу і абцяжвае любавання належна відовішчам. Чым бліжэй была хвіліна адкрыцця калідораў, вядучых усярэдзіну, называных ваміторыямі, выселасць і ажыўленне расло, спрэчкі множыліся. Тварыліся нат партыі, што спрачаліся між сабою, хто лепш разрывацьме людзей: лвы або тыгры. Ішлі ўзаклад. Іншыя расказвалі пра гладыятараў, якія меліся выступіць на арэне перад хрысціянамі, і зноў тварыліся спрэчныя групы то самнітаў, то галаў, то мірмілонаў, то тракаў. Шчэ зарання меншыя й большыя іх аддзелы пачалі пад верхаводствам загадчыкаў, называных ланістамі, наплываць у амфітэатр. Не хочучы перадчасна перасільвацца, ішлі без зброі, часта зусім нагія, з зялёнымі галінкамі ў руках або вянкамі на галаве, маладыя, прыгожыя ў раннім святле, поўныя жыцця. Іх мускулатура блішчэла алівай, магутная, бы выкаваная з мармуру, захапляла разлюбаваны стройнасцю народ. Многія з іх былі знаёмыя асабіста некаторым глядзельнікам, дык часта з розных бакоў разлягаліся прывітанні: «Здароў, Фурніюс! Здароў, Лео! Здароў, Максімус! Здароў, Дыёмедэс!» Малодухны падымалі на іх разлюбаваныя вочы, а яны выглядалі, дзе каторая прыгажэйшая, і жартаўліва адзываліся, як бы бестурботна, пасылаючы цалункі або воклічы: «Абнімі, пакуль смерць яшчэ не абняла!» — ды знікалі ў брамах, з каторых многія ўжо не вярталіся. За гладыятарамі йшлі мастыгофоры, гэта знача людзі з бізунамі, абавязкам якіх было сцёбаць і пабуджаць да барацьбы.

За імі мулы цягнулі ў бок сполярыяў цэлы абоз драўляных трунаў. Гэтым цешыўся народ, дадумоўваючыся з іх колькасці аб вялікасці відовішча. Услед за імі йшлі людзі, якія дабівалі параненых, былі яны апранутыя на падобу Харона або Мэркура; за імі — людзі, наглядаючыя за парадкам у цырку, што раздавалі мейсцы; пасля — нявольнікі, разносячыя стравы й халаднікі, а напаследак прэторыяне, якіх кожны цэзар заўсёды меў у амфітэатры пад рукою.

Адчынілі ўрэшце ваміторыі, і натоўп хлынуў у цырк. Але такое мноства было чакаючых, што наплывалі й наплывалі цэлымі гадзінамі, аж дзіўна было, што амфітэатр можа такую незлічоную колькасць змясціць. Рыкі звяр’я, чуючага людскі пот, узмагаліся. Народ гудзеў, займаючы мейсцы, бы навальнічная хваля.

Прыбыў нарэшце і прэфект гораду ў акружэнні вігілаў, а за ім бесперапыннай чарадою пачалі ўжо змяняцца лектыкі сенатараў і палатных, прэторыянскіх старшын, патрыцыяў і элеганцкіх дам. Некаторыя лектыкі папераджала ганаровая эскорта ліктораў, нясучых сякеры ў пучку розаг, а некаторыя — групы нявольнікаў. Мігацела на сонцы пазалота лектыкаў, беляі і рознакаляровыя сукні, перыны, завушніцы, каштоўнасці, сталь сякераў. З цырку даходзілі прывітальныя вокрыкі важных дастойнікаў. Час ад часу прымаршыроўвалі яшчэ невялікія адзелы прэторыянаў.

Святары з розных святыняў прыбывалі крыху пазней, а за імі неслі святых дзівіц Весты, папераджаных лікторамі. Відовішча чакала толькі шчэ на цэзара, які, не хочучы змушаць народ да доўгага чакання ды прагнучы яго сабе паспешліваасцю здабыць, прыбыў незабаўна ў таварыстве аўгусты і аўгустыян.

Між аўгустыянамі прыбыў і Пятроні, маючы ў сваёй лектыцы й Вініція. Вініць ведаў, што Лігія хворая й беспрытомная, але ў апошніх днях доступ да вязніцы быў строга забаронены, ранейшую варту змянілі новаю, якой не дазволена было гутарыць нават з наглядчыкамі вязніцы, як і даваць найменшых вестак тым, хто пытаў пра вязняў, дык не быў пэўны, ці няма яе між ахвярамі, прызначанымі на першы дзень відовішча. Для львоў маглі выслаць і хворую, хоць бы й непрытомную. Але меліся быць абшытымі ў звярыныя скуры і высялацца цэлымі грамадамі на арэну, дзеля таго ніхто з глядзельнікаў не мог спраўдзіць колькасці ды распазнаць каго. Вартаўнікі і ўся служба амфітэатру была падкуплена, а з бестырыямі была дамова, што схаваюць Лігію ў якімнебудзь цёмным кутку амфітэатру, а ноччу выдадуць яе Вініціеваму арандатару, які вывезе яе ў Альбанскія горы. Пятроні, дапушчаны да тайніцы, раіў Вініцію, каб адкрыта з ім ішоў у амфітэатр і пры ўваходзе лоўка адлучыўся падчас суталокі й праціснуўся ў падзямелле, дзе асабіста меў паказаць варце Лігію.

Вартаўнікі ўпусцілі яго малымі дзвярыма, кудою самі ўваходзілі. Адзін з іх, Сырус, воміг паўёў яго да хрысціян. Ідучы, кажа ён:

— Не ведаю, спадару, ці знойдзеш, каго шукаеш. Бо мы дапытваліся пра малодухну імем Лігія, і ніхто нам не даў адказу, але, можа, гэта дзеля таго, што нам не давяраюць.

- А многа ж іх ёсць? — пытае Вініць.
- Многія з іх, спадару, застануцца на заўтра.
- Ці ёсць між імі хворыя?
- Такіх, што не могуць стаяць на нагах, няма.

Гэта кажучы, Сырус адчыніў дзверы, і ўвайшлі як бы ў абшырную камору, нізкую й цёмную, бо святло ледзь прадзіралася праз закратаванае атворышча, выходзячае на арэну. Вініць спачатку не мог нічога дагледзець, чуў толькі шум і крыкі народу, даходзячыя з амфітэатру. Але хутка вочы ягонныя прызвычаліся да цемры, і ўбачыў цэлыя грамады дзівосных істотаў, падобных да ваўкоў і мядзведзяў. Адно з іх стаялі, другія кленчылі й маліліся. Тут і там па доўгіх валасох, ападаючых на скуры, можна было згадаць, што ахвяра ёсць жанчынай. Маткі, падобныя да ваўчыцаў, насілі на руках таксама касмашчём абшыгтыя дзеці, але з-пад скураў выхляліся ясныя абліччы, іскрыліся радасцю й гарачкаю вочы. Было відавочным, што большую частку тых людзей апанавала адна думка, апырчоная й надземная, якая знячуліла іх на ўсё, што навокал іх магло дзеіцца, ды што магло спаткаць. Некаторыя з іх, запытаныя праз Вініція пра Лігію, глядзелі на яго, бы спрасоння, не адказваючы на допыт; іншыя ўсміхаліся да яго, кладучы на вуснах палец або паказваючы жалезныя краты, праз якія ўкрадаліся ясныя касулі святла. Толькі дзе-нідзе плакалі дзеці, перапалоханыя рыкам звяр'я, вышчём сабак, вераскам народу ды падобным да звярат выглядам собскіх бацькоў. Вініць, праходзячы вобак Сыруса, заглядаў у твары, шукаў, распытваў, часамі спатыкаўся аб няшчасную поталач людскую і праціскаўся далей у цёмную глыбіню каморы, якая выдавалася так абшырнай, як сам амфітэатр.

Нараз затрымаўся, бо здалося яму, быццам чуе ля краты нейчы знаёмы голас. Прыслухаўшыся лепш, вярнуўся і, праціснуўшыся праз натаўп, падыйшоў бліжэй. Касулі святла падалі на голаў мовячага, і ў бляску іх Вініць пад скурай пазнаў кашчавае і суровае аблічча Крыспа.

— Кайцеся за грахі вашыя,— гаварыў Крысп,— бо збліжаецца вось ваша часіна. Каму здаецца, што самаю смерцю акупіць віны, той нанавя грэшныць, і глыне таго вечны агонь. Кожным грахам вашым, якім у жыцці грашылі, аднаўлялі вы пакуту Хрыстовую, дык як жа смееце спадзявацца, каб гэтая, што вас чакае, магла акупіць тамтую? Аднолькаваю смерцю памруць сяння справядлівыя й грэшныя, але Госпад сваіх пазнае. Гора вам, бо клыкі львоў раздзяруць цела вашае, ды не раздзяруць віны вашае, ні вашага разрахунку з Богам! Бог аказаў даволі міласэрнасці, дазваляючы прыбіць сябе да крыжа, але ад гэных пор будзе толькі суддзёю, які аніводнае віны без кары не пакіне. Дык тыя, што думалі пакутаю згладзіць грахі, блюзняць супраць справядлівасці Божае, і тым глыбейшая загуба ваша. Скончылася міласэрнасць, прыйшла пара гневу Богага. За хвіліну вось станеце перад страшным судом, перад якім і святы ледзь астоіцца. Кайцеся за грахі, бо процьма пякельная пад намі адчынена! Гора вам, мужы й жоны! Гора бацьком і дзецям!

І, выцягнуўшы кашчавыя рукі над пахілымі галавамі, трос імі, безбаязны, але няёмольны ў вобліку смерці, якая чакала незадоўга ўсіх тых небаракаў. Пасля ягонных слоў азваліся галасы: «Каймася за грахі нашыя!», і — нямоє маўчанне, сям-там чутно толькі паплакванне дзяцей ды гопанне кулакоў у грудзі. Вініцію замерла кроў у жылах. Ён, каторы ўсю надзею паклаў на міласэрнасць Хрыста, пачуў цяперака, што настаў дзень гневу, і што міласэрнасці Божае не выслужыць нат смерць за веру. Праз голаў, праўда, прабегла яму думка ясная й хуткая, бы маланка, што Апостал Пётр інакш бы адазваўся да гэных ідучых на смерць ахвяр, аднак сваім парадкам грозныя й поўныя фана-тызму словы Крыспа ды гэная цёмная закратаваная камора, за якою відаць было поле пакутаў, а таксама блізкасць ахвяр, прыбраных ужо на смерць, перапоўнілі ягоную душу дрыготным жахам. Усё гэта разам выдавалася яму ў сто разоў страшнейшым і агіднейшым, чым найкрываўшыя бітвы, у якіх удзельнічаў. Затка і гарачыня пачалі яго душыць. Халодны пот выступаў на лбе. Спалохаўся, што абамлее, як тыя, аб якіх спатыкаўся, ідучы; а як падумаў шчэ, што хутка адчыняць краты, пачаў клікаць на ўвесь голас Лігіі і Урсуса, спадазеючыся, калі не яны, дык мо хоць знаёмы хто адгукнецца.

На кліч гэны нейкі чалавек, пераапануты за мядзведзя, пацягнуў яго за тогу і адазваўся:

— Яны засталіся ў вязніцы, спадару. Мяне вывелі апошняга, і я бачыў, што яна ляжыць хворая.

— А ты хто? — спытаў Вініць.

— Фосар, у хаце якога цябе Апостал ахрысціў, спадару. Узялі мяне перад трыма днямі, а сяння памру.

Вініцію дух адкаціўся. Уваходзячы сюды, хацеў знайсці Лігію, а цяпер гатовы быў дзякаваць Хрысту, што яе тут няма, і гатовы ў гэным бачыць знак Ягонай міласэрнасці. Прымеж таго, фосар пацягнуў яго за тогу яшчэ раз і сказаў:

— Памятаеш, спадару, як я цябе завёў у Карнэліевую вінніцу, дзе ў павецці навучаў Апостал?

— Памятаю, — адказаў Вініць.

— Бачыў я яго дзень перад маім арыштам. Пабагаславіў мяне й сказаў, што прыйдзе ў амфітэатр перажагнаць паміраючых. Хацеў бы я на яго глядзець падчас смерці, дык калі ведаеш, спадару, дзе ён сядзіць, дык скажы мне.

Вініць прыцішыў голас і кажа:

— Ёсць ён між Пятроніевымі людзьмі, перабраны за нявольніка. Не ведаю, дзе выбралі мейсца, але вярнуся ў цырк і пагляджу. Ты глядзі на мяне, як выйдзеце на арэну, а я ўстану і звярну голаў у ягоны бок. Тагды знойдзеш яго вачыма.

— Дзякуй табе, спадару, і рах табе!

— Хай табе Збаўца будзе міласцівы!

— Аман.

Вініць выйшаў з кунікулюма і пайшоў у амфітэатр, дзе меў мейсца вобак Пятронія, сярод іншых аўгустыянаў.

— Ёсць? — спытаў яго Пятроні.

— Няма. Засталася ў вязніцы.

— Слухай, што мне прыйшло на думку, але, слухаючы, глядзі, напрыклад, на Нігідыю, каб выглядала, што мы гутарым пра ейныя лёкі... Тыгэлін і Хілон у гэнай хвіліне пазіраюць на нас... дык слухай: хай Лігію ноччу ўложаш у труну ды вынясуць з вязніцы, як мёртвую, астатняе ты ж здагадаешся.

— Так, — адказаў Вініць.

Далейшую гутарку перарваў ім Тулій Сэнэцыё, які, нахіліўшыся да іх, кажа:

— Не ведаеце, ці хрысціянам дадуць зброю?

— Не ведаем, — адказаў Пятроні.

— Па мне б лепей, каб далі, — кажа Тулій, — інакш арэна хутка станецца падобнай да ятак пры разніцы... Але што за пышны амфітэатр!

І сапраўды, выгляд быў велічэзны. Ніжэйшыя ложы, набітыя тогамі, бялелі, бы снег. У пазалочаным подыюме сядзеў цэзар з дыямантавым нашыйнікам і залатым вянком на галаве, побач з ім прыгожая й пасумная аўгуста, а з абодвух бакоў вясталкі, высокія ўрадаўцы, сенатары, вайсковыя старшыны з блшчаства зброяй, адным словам, усё, што было ў Рыме магутнае, статнае, багатае. У далейшых шэрагах сядзелі рыцары, а вышэй чарнела наўкола мора людскіх галоў, над якімі ад слупа да слупа звісалі вянкi ружаў, лілеяў, сасанак, бявенцу і вінаграду.

Народ гутарыў угалас, пераклікаўся, пяяў, часамі выбухаў рогатам з якога камічнага слова, перадаванага з шэрагу ў шэраг, і барабаніў нагамі з нецярпліваці, каб прыспешыць відовішча.

Урэшце тупанне нагамі пачало грымець громам, не ўціхаючы. Тады прэфект, які перад тым ужо быў аб'ехаў з важнаю сваёю світаю арэну, даў хуткаю знак, на які ў амфітэатры адказала агульнае «Аааа!..» з тысячаў грудзей.

Абыдна відовішча распачынена паляваннем на дзікага звера, у якім вызначаліся барбары з Поўначы й Поўдня; гэным разам, аднак, звяры мелі выступіць у іншай ролі, а распачалі так званыя андабаты, гэта знача людзі ў шаломах без атворышч на вочы, якія біліся навослеп. Колькінаццаць іх, выйшаўшы разам на арэну, пачало махаць у паветры мячамі, а мастыгофоры даўгімі віламі папіхвалі аднаго да другога, каб звесці да бойкі. Больш бывалая і выбрэдная публіка нудзілася гэтым відовішчам, а народ пацяшаўся няздарнымі рухамі байцоў, а калі здаралася так, што спатыкаліся яны плячыма, гром смеху разлягаўся па ўсім амфітэатры, і чутны былі крыкі: «Управа! Навотлеў! Наўпрост!»; каб наўмысна змыліць праціўнікаў. Некалькі пар сцапілася, аднак, і барацьба пачынала крывавіцца. Больш заўзятыя змагары кідалі шчыты і, падаючы адзін аднаму левыя рукі, каб не разлучацца болей, правымі секліся назабой. Хто падаў пераможаны, падымаў пальцы ўгару, молячы тым знакам літасці, але на пачатку відовішча народ абыдна дамагаўся смерці раненых, злашча для андабатаў, не пазнаных, з тварам закрытым. Змагароў рабілася паволі штораз менш, і як урэшце засталася двух толькі, папіхалі іх аднаго да другога

так, што тыя, спаткаўшыся, падалі на пясок абодва і пранізваліся ўзаемна. Тады публіка гримела: «Peractum est!»¹ Прыслужнікі збіралі трупы, хлапчаныя разгробалі скрываўлены пясок на арэне ды пасыпалі яго лісткамі шафрану.

Цяпер мелася пачацца найважнейшая барацьба, якая зацікаўляла не толькі чэрнь, але й смакуноў, падчас якога маладыя патрыцыі часта закладаліся й прайгравалі вялікія сумы. Перадавалі з рук у рукі таблічкі, на якіх выпісвалі імёны ўлюбенцаў і лічбу стаўкі на іх. Спектаты, гэта знача змагары, якія не першы раз выступалі на арэне і хадзілі ўжо ў лаўрах славы дагэтуляшняй, мелі прыхільнікаў найбольш, але між закладчыкамі былі й такія, якія ставілі вялікія сумы на гладыятараў новых і цалкам нязнаных, спадзеючыся ў выпадку іхняй перамогі загарнуць велізарныя выйгрышы. Закладаўся сам цэзар, і святары, і висталкі, і сенатары, і рыцары, і народ. Голь, не маючая грошай, стаўляла часта ў заклад сваю вольнасць. Ды чакалі з неспакойным, а нат трывожным сэрцам; а не адзін прыракаўся голасна багом, каб прыхіліць іхнюю помач для свайго ўлюбенага.

Нараз адзваваюцца зычныя трубы, у амфітэатры залягае цішыня. Тысячы вачэй бяжыць да вялікіх дзвярэй, куды падыходзіць чалавек, апрануты за Харона, і сярод агульнага маўчання стукае тры разы молатам у дзверы, як бы выклікаючы на смерць тых, што за імі стаяць. Адчыняюцца спавагу абедзьве поспал паловы брамаў, аказваючы цёмную шчалогу, з якога пачынаюць выступаць на ясную арэну гладыятары. Ідуць аддзеламі па дваццаць пяць чалавек, асобна тракі, асобна мірмілёны, самніты, галы, усе цяжка ўзброеныя, а напаследак рэтыярыі, трымаючыя ў адной руцэ сець, а ў другой — трызуб. Тут і там зрываюцца ў глядзельні вокляскі, выклікаючы адну велізарную працяглую буру. Ад гары да самага нізу відаць раз'іскраныя вочы, пляскаючыя далоні, крычачыя вусны. Гладыятары акружылі арэну роўным пругкім крокам, палысуючы багатай зброяй, і затрымаліся перад цэзаравым подыюмам, годныя, спакойныя і статныя. Трымклівы сігнал рогу прыцішае вокляскі, змагары выцягаюць угару правыя рукі і, падымаючы галовы й вочы на цэзара, вітаюць працяжнымі галасамі:

*Ave caesar imperator!
Morituri te salutant!²*

І хутка разыходзяцца, займаючы свае постані ў коле арэны. Меліся ўдарыцца цэлымі аддзеламі, але перш дазволена слаўнейшым байцом пабарукацца асобнымі парамі, бо ў змаганні іхнім найлепш паказвалася сіла, зручнасць і адвага. Незабаўна спаміж галаў выступае баец, ведамы ўсім пад імем

¹ «Даканана!» (лац.) (заўвага аўтара).

² Слаўся, цэзару, імператару!

На смерць ідучыя цябе здаровяць! (лац.).

Ланьён, што знача «Разнік», слаўны пераможнік, з вялікім шаломам на галаве і панцырам, апінаючым спераду й заду ягоны магутны торс, выглядаў, бы вялізны блішчасты жук на жоўтым пяску арэны. Не менш слаўны рэты-рыюс Календыё выступіў супраць яго. Глядзельнікі пачалі закладацца:

— Пяцьсот сэтэрцый за галам!

— Пяцьсот за Календыем!

— На Геркулеса! Тысячу!

— Дзве тысячы!

Тым часам гал, дайшоўшы да сярэдзіны арэны, пачаў зноў падавацца назад з настаўленым мячом і, зніжаючы голаў, уважна цікаваў праз атворышчы ў прылбіцы на праціўніка, а лёгкі статны рэтырыюс, зусім голы, толькі з перапаскаю ў паясніцы, кружынеў прытка ля цяжкага ворага, лоўка махаючы сеццю, нахільваючы або падымаючы трызубец ды пеючы абыдную песню сетнікаў:

*Non te peto, piscem peto,
Quid me fugis, Gallo?..¹*

Але гал не ўцякаў, бо зараз затрымаўся і пачаў абяртацца ледзь прыкметным рухам так, каб заўсёды мець спераду праціўніка. Глядзельнікі кемлі дасканальна, што гэны цяжкі, закаваны ў медзь асілак рыхтуецца да расшучага нечаканага скоку. Сетнік, прымеж таго, то прыскокваў, то адскокваў, робячы сваім трызубам так прыткія рухі, што ледзь было льго іх зацемиць. Дзынк зубоў аб шчыт данёсся некалькі разоў, але гал ані крануўся з мейсца, даючы гэным доказ надзвычайнае свае сілы. Уся ўвага ягоная звярталася не на трызуб, а на сетку, якая безустанку лётала над ягонай галавою, бы шуляк злавесны. Прысутныя, затрымаўшы ў грудзях дыханне, сачылі знатоцкую ігру гладыятараў. Ланьён, падабраўшы момант, рынуўся ўрэшце на суперніка, а той з такою ж хуткасцю выкруціўся з-пад ягонага мяча й паднятае рукі ды, выпраставаўшыся, кінуў сеткай.

Гал спрытным абаротам на мейсцы затрымаў яе шчытом, і раскочыліся абодва. Амфітэатр загрымеў: «Масте!», а ў ніжэйшых шэрагах пачаліся заклады. Сам цэзар, які спачатку гутарыў з вясталкаю Рубрыяй, не цікавячыся дагэтуль відовішчам, звярнуў голаў да арэны.

А яны змагаліся далей так спраўна ды з такою трапнасцю ў рухах, што іншы раз здавалася, не расходзіцца ім пра смерць і жыццё, толькі пра паказ зручнасці. Ланьён два разы шчэ выкруціўся з сеткі і зноўку адступаў да берагу арэны. Тады тыя, што ставілі супраць яго, не хочучы, каб адпачыў, пачалі крычаць: «Наступай!» Гал паслухаў і кінуўся ўперад. Рука сетніка ўміг аблілася крывёю, і сетка звісла. Ланьён прыгнуўся й скочыў, манючыся ад-

¹ Рыбы, не цябе шукаю,
Чаго ж, гале, уцякаеш? (лац.) (заўвага аўтара).

мераць апошні ўдар. Але ў тым жа моманце Календыё, які знарок прыкінуўся немачным, перагнуўся ўбок, меч пайшоў міма, а ён, усунуўшы трызуб між кален праціўніка, зваліў яго на зямлю.

Той зрываўся ўстаць, але воміг спавілі яго фатальныя шнуры, у якіх кожным рухам заблытваў мацней рукі й ногі. Прымеж таго, трызубец прыцінаў яго раз за разам да зямлі. Яшчэ раз натужыўся, аблакаціўся на руцэ й напружыўся, каб устаць — дарма! Падняў яшчэ да галавы млеючую руку, якая не магла ўжо ўтрымаць мяча, і ўпаў плячыма. Календыё прыціснуў яму зубамі вілаў шыю да зямлі і, абапёршыся на іх тронку, звярнуўся ў бок цэзаравае ложы.

Увесь цырк аж дрыжэў ад воплескаў ды людскога рыку. Для тых, што ставілі стаўкі на Календыё, быў ён у той хвіліне вялікшым, чым цэзар, але якраз дзеля таго згасла ў іх заўзятасць і супраць Ланьёна, які коштам собскае крыві напоўніў ім кішэні. Дык раздвоіліся жаданні народу. На ўсіх лавах паказаліся напалову галасы смерці і галасы злітавання, але сетнік глядзеў толькі ў ложа цэзара й вьсталак, чакаючы, што яны прысудзяць. На жаль, Нэрон не любіў Ланьёна, бо на апошніх ігрышчах перад пажарам, закладаючыся супраць яго, прайграў Ліцынію немалую суму, дык высунуў руку з подыюма і паказаў вялікім пальцам у зямлю. Вьсталкі воміг паўтарылі тое самае. Тады Календыё стаў каленам на грудзёх гала, выняў кароткі нож з-за пояса і, адгарнуўшы панцыр на шыі праціўніка, усунуў яму па самае трымальна нож у горла.

— Peractum est! — разляглося па ўсім амфітэатры.

А Ланьён дрыгаў яшчэ нейкі час, бы зарэзаны вол, рыў нагамі пясок, урэшце выпруціўся і сканаў.

Мэркур не патрабаваў правяраць распаленым жалезам, ці жыве яшчэ. Хутка вынеслі яго; выступілі іншыя пары, а пасля закіпела бітва цэлых аддзелаў. Народ удзельнічаў у ёй душою, сэрцам, вачыма; выў, роў, свістаў, біў брава, рагатаў, пабуджаў да барацьбы змагароў, шалеў. На арэне раздзеленыя на два фронты гладыятары змагаліся з заядласцю дзікіх звяроў: грудзі з грудзмі здырваліся, мускулы спляталіся ў смяротным скурчы, трашчалі ў ставых волатных часціны цела, мячы тапіліся ў грудзях і жыватох, збялелыя вусны бухалі крывёю на пясок. Колькінаццаць навікоў пад канец так ужахнулася, што, вырваўшыся з сумятні, пачалі ўцякаць, але мастыгофоры загналі іх назад у бой дысцыплінамі з волавам на канцы. На пяску парабіліся вялікія цёмныя плямы; штораз больш нагіх і ўзброеных цел ляжала пакатам, бы снапы. Жывыя змагаліся, топчучыся па трупах і спатыкаючыся аб параскіданую зброю, крывавілі ногі паламаным рыштункам, падалі. Народ аж заходзіўся з радасці, упоймаўся смерцю, дыхаў ёю, насычаў вочы ейным відовішчам і з раскошай удыхаў у грудзі ейны подых.

Пераможаныя сканалі ўрэшце амаль усе, хіба толькі некалькі параненых, кленчучы на сярэдзіне арэны і хістаючыся ад болю й знямогі, выцяга-

ла да публікі рукі з просьбай літасці. Пераможнікам раздана дарункі, вянкi, аліўныя галінкі, і настала хвіліна перадыху, якая па загаду ўсёўладнага цэзара змянілася ў банкет. У вазах запалілі пахнідлы. Крапельшчыкі скроплівалі народ шафранавым і фіялкавым дожджыкам. Разносілі халаднікі, печанае мяса, салодкія прысмакі, віно, аліву і садавіну. Народ жор, гаманіў і віватаваў на гонар цэзара, пабуджаючы яго да большае шчодрасці. Пасля перакускі сотні нявольнікаў разносілі поўныя кошыкі падарункаў, з якіх малыя амуркі даставалі й раскідалі па лавах жменямі розныя рознасці. Падчас раздавання латарэйных тэсараў падняўся бой: людзі ціснуліся, падалі, тапталі адны другіх, крычалі ратунку, пераскоквалі з шэрагаў у шэрагі лавак і душыліся ў страшэннай таўкатні, бо хто атрымаў шчаслівы нумар, мог выйграць нат дом з агародам, дзівоснага звяра, якога мог прадаць у амфітэатр. З гэтага рабілася такая суталака, што не раз мусілі ўмешвацца і наводзіць парадак прэторыяне, а па кожным такім раздаванні выносілі з глядзельні людзей з паламанымі рукамі, нагамі або нат затаптаных насмерць.

Але багацейшыя не ўдзельнічалі ў такой суталацы. Аўгустыяне, прымеж таго, забаўляліся Хілонам, падкпіваючы з ягоных дарэмных натугаў у спробах паказаць людзям, што ён на кроў можа так смела глядзець, як кожны іншы. Дарэмна, аднак, грэк-небарака хмурыў бровы, грыз вусны й заціскаў кулак так, што аж пазногці ўрэзваліся яму ў далоні. Ягоная грэцкая ўдача, як і свая трасасць, не маглі сцярпець такіх відовішчаў. Твар ягоны збялеў, на лбе выступіў пот, вусны ссіненлі, вочы паўпадалі, зубы званілі, а па цэле прабягала дрыгата. Па сканчэнні бітвы гладыятараў крыху паспакайнеў, але як узялі яго на язык, хапіў яго наглы гнеў, і пачаў заядла адгрызацца.

— Ну, грэк, не можаш глядзець на прадзёртую людскую скуру! — гаварыў, пацягаючы яго за бараду, Ватыній.

А Хілон вышчарыў на яго свае два апошнія жоўтыя зубы і адказвае:

— Мой бацька не быў шаўцом, дык не ўмеў яе залатаць.

— Масте! Набет! — адазвалася некалькі галасоў.

Але іншыя кпілі далей:

— Не ён вінаваты, што замест сэрца мае ў грудзёх кавалак сыру! — кажа Сэнэцыё.

— І не ты вінен, што замест галавы маеш пухір, — адсек Хілон.

— Можа, хочаш быць гладыятарам? Добра б выглядаў з сеткаю на арэне.

— Каб цябе ў тую сетку злавіў, злавіў бы смярдзячага ўдота.

— А што будзе з хрысціянамі? — пытаў Фэст з Лігурыі. — Ці не хацеў бы стацца сабакам і кусаць іх?

— Не хацеў бы стацца тваім братам.

— Ах ты, брыда меоцкая!

— А ты лігурыйскі мул!

— Скура табе, мусі, свярбіць, але не раю прасіць мяне яе пачухаць.

— Чухай сам сабе. Калі здзярэш собскія прышчы, знішчыш усё, што ў табе ёсць найлепшае.

Такім спосабам дакучалі яму, а ён з'ядліва адгрызаўся, будзячы агульны смех. Цэзар пляскаў у далоні, прыгаворваў: «Масте!» — і падбухторваў іх. Але незабаўна падыйшоў Пятроні і, закрануўшы рэзьбяным з косці слановай кіем плячо грэка, спакойна адазваўся:

— Гэта ўсё ладна, філэзафе, але вось адну ты зрабіў памылку: багі стварылі цябе зладзюгай-скурадзёрам, а ты стаўся дэманам і дзеля таго не вытрымаеш!

Стары глянуў на яго сваімі ачырванелымі вачыма і на гэты раз не мог нейк знайсці гатовага доцінку. Змоўк на хвіліну, пасля адказвае як бы з натугаю нейкаю:

— Вытрымаю!..

Але вось трубы атрубілі канец перапынку. Людзі беглі адусюль на свае мейсцы, кідаючы гутарку. Зноў пачалася штурхатня і сваркі за папярэдня мейсцы. Сходзіліся сенатары й патрыцыі. Паволі гоман уціхаў, усталяўся лад. На арэне з'явілася грамада людзей, каб сям-там заграбці паплямлены настылаю крывёю пясок.

Прыйшла пара на хрысціян. Усе чакалі іх з вялікаю цікавасцю, бо было гэта новае відовішча, і ніхто не ведаў, як яны трымацімуць сябе на арэнах. Настрой публікі быў уважны, спадзяваліся бо сцэнаў незвычайных, але не спагадны. Бо тыя ж людзі, што меліся незабаўна вось з'явіцца, спалілі Рым і векавыя скарбы ягонья. Адыж яны пажыралі кроў дзяцей, затручвалі ваду, пракліналі ўвесь людскі род і дапускаліся найдзічэйшага ліхадзейства. Раз'яранай нянавісці кожная кара выдавалася недастатковай, і калі трывожыліся ў гэнай хвіліне чые сэрцы, дык хіба з таго толькі, ці пакуты дараўняюць праступкам тых агідных злыдняў.

Тым часам сонейка паднялося высока, і касулі ягонья, працэджаныя праз пурпуровы велярыюм, залілі амфітэатр крывавым святлом. Пясок стаўся чырвоны, як агонь, і ў тых блясках, у людскіх абліччах, як і ў парожні арэны, якая за хвіліну мелася запоўніцца пакутаю людскою й звярынаю раз'юшанасцю, было нешта злавеснае. Здавалася, у паветры вісіць жудасная смерць. Натаўп, звычайна вясёлы, зацяўся ў нянавісці і маўчаў. На тварах малявалася зацятасць.

Ажно вось прэфэкт даў знак: з'яўляецца той самы старац, апрануты за Харона, які выклікаў на смерць гладыятараў, і, прайшоўшы павольным крокам праз усю арэну сярод глухое цішыні, застукаў зноў тры разы молатам у дзверы. У амфітэатры загуло:

— Хрысціяне! Хрысціяне!

Заскрыгіталі жалезныя краты; у цёмных лёхах разляглося знанае пагукванне мастыгофораў: «На пясок!», і ў адной хвіліне арэна залюднілася грамадамі, казаў бы, сьльванаў, пакрытых касматымі скурамі. Усе беглі хутка і, выбегшы на сярэдзіну арэны, падалі на калені адзін пры другім з паднесенымі ўгару ру-

камі. Публіка думала, што гэта просьбы пра літасць, і, раз'юшаная такою трусасцю, пачала барабаніць нагамі, свістаць, запускаць парожнім суддзём ад віна, абгляданымі косткамі і раўці: «Звяроў на іх! Звяроў!..» Аж вось сталася нешта нечаканае: з сярэдзіны касматае грамады падыймаюцца спяваючыя галасы, і ў той жа хвіліне зазвінела песня, якую першы раз пачуў рымскі цырк:

Christus regnat!..¹

Зумеўся народ. Хрысціяне пялі з вачыма, узнесенымі да велярыюма. Відасьць было збялелыя абліччы, але як бы натхнёныя. Усе зразумелі, што людзі тыя не просяць літасці і не бачаць перад сабою, казаў бы, ні цырку, ні народу, ні сенату, ні цэзара. «Christus regnat!» — разлягалася штораз гучней, а ў лаўках ад нізу аж да самае гары між шэрагамі глядзельнікаў не адзін пытаў сябе: што гэта дзеесца ды што там за Хрыстус, які ўладарыць у песні тых людзей, ідучых на смерць? Адкрываецца іншая крата, і на арэну выбегла з дзікім імпэтам і браханнем цэлая зграя сабак: палавых вялізных малосаў з Пелапанэзу, паласатых псоў з Пірынеяў і падобных да ваўкоў кундляў з Гіберніі, выгаладжаных наўмысна, з запаўшымі бакамі ды крывавамі зекрамі. Выццё й скавыт напоўнілі ўвесь амфітэатр. Хрысціяне, скончыўшы песню, стаялі непарушна на каленях, моў скамянелыя, паўтараючы толькі ў адзін голас: «Pro Christo! Pro Christo!» Псы, нюхам пазнаўшы людзей пад звярынымі скурамі і здзіўленыя іхняй непарушнасцю, не асмяляліся адразу на іх кідацца; адны ўспіналіся на сцены ложаў, як бы хацелі дабрацца да публікі, другія бегалі наўкола, заядла брэшучы, моў ганялі якога невядомага звера. Абурыўся народ. Загрымелі, зараўлі па-звярынаму, забрахалі па-сабачаму ды пачалі цкаваць тысячы галасоў. Амфітэатр затросся ад вераску. Раздражнёныя сабакі то пачыналі дарывацца да кленчачых, то адсакваць, ляскаючы зубамі, аж урэшце адзін малос ужорся клыкамі ў плячо ўкленчанае спераду жанчыны і згроб яе пад сябе. Тады дзесяткі іх кінуліся ў сярэдзіну грамадкі ахвяр. Натаўп перастаў крычаць, каб прыглядацца з большаю ўвагай. Сярод выцця і харкатні чутны яшчэ былі жаласныя галасы мужчынскія й жаночыя: «Pro Christo! Pro Christo!», і на арэне змітусілася-склубілася ўсё: сабакі, людзі й трупы. Кроў плыла ручаямі з парадзіранага цела. Вонь крыві і растрыбушанага нутра заглушыла арабскія пахнідлы і напоўніла ўвесь цырк. У канцы відны былі толькі дзе-нідзе пасабныя ўкленчаныя асобы, на якіх воміг кідаліся раз'юшаныя сабакі.

Вініць, які падчас выбягання хрысціян на сцэну ўстаў і адвярнуўся ў бок Апостала, каб паказаць яго фосару, сеў зноў і сядзеў з абліччам чалавека мёртвага, пазіраючы шкляннымі вачыма на страшэннае відовішча. Спачатку баяўся, што фосар мог памыліцца, і Лігія, можа, знаходзіцца між ахвярамі, дык адранцеў цалкам, але як пачуў галасы «Pro Christo!», як глянуў на пакуты гэ-

¹ Хрыстус валадарыць! (лац.).

тулькіх ахвяр, якія, паміраючы, давалі сведчанне сваёй праўдзе і свайму Богу, авалодала ім іншае пачуццё, пранізваючае найстрашнейшым болем, аднак неадступнае, калі падумаў, што Хрыстус памёр у пакутах, ды што за Яго паміраюць вось тысячы, і льецца мора крыві, дык адна болей кропля нічога не значыць, і грэх нат дамагацца міласэрнасці. Гэная думка лунала на яго з арэны, праймала яго разам з энкам паміраючых і з пахам іхняе крыві. Аднакава ж маліўся і паўтараў засмагшымі вуснамі: «Хрысце! Хрысце! І твой Апостал моліцца за яе!» Пасля прыйшло затлумленне, страціў прытомнасць. Дзе ён? Здавалася яму толькі, быццам кроў на арэне шуміць і бурліць, падыймаецца і выплывае з цырку на ўвесь Рым. Дый амаль нічога больш не чуў, ні вышця сабак, ні вераску людзей, ні гоману аўгустыян, якія нагла пачалі крычаць:

— Хілон абамлеў!!!

— Хілон абамлеў! — паўтарыў Пятроні, звяртаючыся ў бок грэка. А той сапраўды самлеў і сядзеў белы, бы палатно, з задзёртаю назад галавою і шырока разаяўленымі вуснамі, падобны да трупа.

У той самай хвіліне пачалі выпіхваць новыя абшытыя ў скуры ахвяры на арэну. І гэныя таксама кленчылі борзда размоленай грамадкай, але змардаваныя сабакі не хацелі на іх кідацца. Ледзь некалькі з іх кінуліся на найбліжэйшыя ахвяры, астатнія ж, паклаўшыся, зыхалі, вываліўшы язык. Тады незадаволены народ, але ўпоены крывёю й расшалелы, пачаў драцца з неймавернай сілай:

— Львоў! Львоў! Выпусціць львы!..

Львы меліся быць выпушчаны наступнага дня, але ў амфітэатрах народ камандаваў нат часамі і цэзарам. Адзін толькі Калігула, адчайны і з выбрызглымі похачямі, асмяляўся супраціўляцца, а нат здаралася, што загадваў ашпарваць натаўп кіямі, але і ён найчасцей паддаваўся. Нэрон, якому воплескі былі найдаражэйшымі ад усяго на свеце, не супраціўляўся ніколі, тым больш і цяпер не быў спрэчны, калі расходзілася пра супакаенне раздражненае пажарам масы ды пра хрысціян, на якіх зваліў віну злыбяды.

Дык даў знак, каб адчынілі кунікулюм; гэта бачачы, народ хутка супакоіўся. Пачуўся скрып кратаў, за якімі былі львы. Сабакі, згледзеўшы іх, збіліся ў адну кучу з процілеглага боку арэны, скіглячы й мармычучы прыцішна, а яны адзін за другім вывалакаліся на арэну, велізарныя, рудыя, з вялікімі кудлатымі грывамі. Сам цэзар звярнуў да іх сваё знуджанае аблічча і прылажыў шмарагд да вока, каб лепш прыгледзецца. Аўгустыяне прывіталі іх воплескамі; натаўп лічыў іх на пальцах, цікуючы адначасна, якое ўражанне робяць яны на хрысціян, якія зноў пачалі паўтараць незразумелыя для многіх, а раздражняючыя ўсіх словы: «Pro Christo! Pro Christo!..»

Але львы, хоць выгаладжаныя, не спяшаліся да ахвяр. Чырванавы бляск на арэне асляпляў іх, дык моршчылі зекры; некаторыя лянiва пачыгаліся, некаторыя разаяўлялі пашчы, пазыхалі, як бы прэзентуючы перад публікай свае страшэнныя клыкі. Але вонь крыві і параздзіранага

цела, чым поўнілася арэна, пачала на іх дзеіць. Хутка іхнія рухі сталіся неспакойнымі, ёжыліся грывы, ноздры храпліва ўцягвалі паветра. Адзін нагла прыскочыў да трупа жанчыны з падзёртым тварам і, абхапіўшы пярднімі лапамі цела, пачаў шурпатым языком злізваць соплі настылае крыві; другі падышоў да хрысціянкі, трымаючага на руках дзіця, абшытае ў скуру аляняці. Дзіцятка траслося ад крыку й плачу, канвульсійна абнімаючы за шыю бацьку, а той, жадаючы прадоўжыць яму хоць на момант жыццё, адрываў яго ад шыі, каб перадаць далей укленчаным. Але крык і руханне раздражняла льва. Нагла рыкнуў і згроб дзіця адным ударам лапы ды, хапіўшы ў пашчу галаву бацькі, расшчапіў яе воміг. Гэта пабудзіла астатніх, і кінуліся гуртам на грамадку хрысціян. Некалькі жанчын не змаглі паўстрымацца ад жahlівага крыку, але народ заглушыў іх воплескамі, якія, аднак, хутка ўціхлі, бо цікавасць перамагла. І пачаліся страшныя рэчы: расцісканыя ў пашчах галовы, адкрываныя навыварат адным махам клыкоў грудзі, вырываныя сэрцы й лёгкія, трашчанне касцей у зубох. Некаторыя львы, шапіўшы ахвяры за бакі або ў крыжы, гайсалі ў шалёных скоках па арэне, як бы шукаючы закрытага кутка, дзе б маглі іх зжэрці; іншыя грызліся, абнімаючыся лапамі, бы гладыятары, і запаўнялі рыкам амфітэатр. Людзі зрываліся з мейсц, сходзілі праходам ніжэй, душыліся насмерць, каб толькі лепей бачыць. Здавалася, раз’яраныя цікавасцяй натаўпы кінуцца ў канцы на самую арэну ды пачнуць раздзіраць людзей разам з львамі. Хвілінамі зрываўся нялюдскі вераск, а часамі воплескі, рык, мармытанне, лясканне клыкоў, выццё малосаў і пакутніцкія энкі.

Цэзар, трымаючы шкло пры воку, глядзеў цяпер яшчэ ўважней. На абліччы Пятронія маляваўся нясмак і пагарда. Хілона даўно ўжо вынеслі з цырку.

А тым часам з кунікулаў выпіхвалі штораз новыя ахвяры. З найвышэйшага шэрагу ў амфітэатры паглядаў на іх Апостал Пётр. Ніхто на яго не глядзеў, увагу ўсіх прыцягнула арэна, дык устаў і, як калісь у Корнэлявай вінніцы багаславіў на смерць і на вечнасць тых, каторых лавілі, так цяпер жагнаў крыжам паміраючых ад клыкоў звярыных ды іхнюю кроў, іхнія пакуты і мёртвыя целы, выглядаючыя, бы бясформныя камлыгі, і душы, адлятаючыя з крывавага пяску. Некаторыя падымалі да яго вочы, а тады распрамяняліся ім твары, і ўсміхаліся, бачачы над сабою ўгары высока знак крыжа. А яму сэрца раздзіралася, і мовіў: «О Госпадзе! Будзь воля Твая, бо на сведчанне праўды гінуць гэныя мае авечкі! Ты мне пераказаў іх пасвіць, дык здаю Табе іх, а Ты палічы, бяры сабе іх, загаі раны, супакой боль і дай ім болей шчасця, чым тут перанеслі пакутаў!» І жагнаў адной за другімі, грамаду за грамадою з так вялікай міласціяй, як бы яны былі ягонымі дзецьмі роднымі, якія аддаваў проста ў рукі Хрысту. Нараз цэзар — ці з падначанасці, ці з жадання адзначэння ігрышчаў да небывалых у Рыме памераў — шапнуў некалькі слоў прэфекту, а той, зыйшоўшы з подыюма, па-

дыйшоў хутка да кунікулаў. І нат народ ужо сумеўся, як убачыў зноў адчыньванне кратаў. Выпусцілі цяпер звяр'ё ўсякага роду: тыгры з-над Еўфрату, нумідыйскія пантэры, мядзведзі, ваўкі, гіены й шакалы. Уся арэна пакрылася, казаў бы, рухлівай хваляй скураў паласатых, жоўтых, рудых, цёмных, гнядых і пярэстых. Паўстаў закалот, у якім вочы ўжо не маглі нічога разрозніць, апрача дзікага катланьня і мітусення звярыных храптоў. Відовішча затраціла ўсякі від рэчаіснасці, а змянілася як бы ў шалёны танец крыві, як бы ў страшэннае снішча, як бы ў пракудную дзікую крозу збітага з глузду розуму. Мера была перабраная. Сярод рыку, выцця і сковыту ў розных пунктах на лавах разлягаўся раздзіраючы спазматычны рогат жанчын, сілы якіх урэшце не датрымалі. Людзям стала жудасна. Твары пахмурнелі. Пачалі адзвацца галасы: «Годзе! Даволі!»

Але звяр'ё лягчэй было ўпусціць на арэну, як загнаць назад. Цэзар знайшоў, аднак, спосаб супакоення арэны, які быў разам і новым дзівам для цікаўных. Ува ўсіх праходах паміж лавак з'явіліся гурткі чорных статных нумідаў з лукамі ў руках. Народ здагадаўся, што маецца быць, і прывітаў іх энтузіястычна, а яны падыйшлі да обрубу і, прылажыўшы стрэлы к цяцівам, пачалі пранізваць імі табуны звяроў. Было гэта сапраўды новае відовішча. Танклявыя чорныя фігуры перагіналіся ўзад, напружваючы гнуткія лукі і пускаючы страла за стралою. Варчанне цяціваў і свіст пярэстых канцоў стрэл мяшаліся з вышцём звяр'я і крыкамі подзіву глядзельнікаў. Ваўкі, мядзведзі, пантэры і людзі, якія засталіся яшчэ жывымі, покатам падалі адно каля другога. Там-сям леў, пачуўшы стралу ў баку, кідаўся нагла і заядла цапаў зубамі, каб схапіць і схрэшчыць дрэўца. Іншыя скавыталі з болю. Драбнейшая дзічына, перапудзіўшыся, ганялася навослеп па арэне, біла мызамі ў краты, а стрэлы прымеж таго вурчалі й вурчалі ўсцяж, пакуль усё, што жыло на арэне, не легла ў апошніх подрыгах канання. Тады ўбеглі на арэну сотні цыркавых нявольнікаў з рыдлёўкамі, лапатамі, тачкамі, кашамі да выносін валяючагася слуння, мяшкамі з пяском. Адны плылі за другімі, і на ўсім круговішчы закіпела работа. Борзда выпратвалі трупы, кроў, кал, перакапалі, зраўнавалі і пасыпалі грубым слоём свежага пяску. Пасля чаго ўбеглі амуркі, рассяваючы лісткі ружаў, лілеяў і ўсялякага квяцця. Запалілі зноў кадзільніцы і знялі велярыюм, бо сонца ўжо было даволі нізка. Публіка, пераглядаючыся здзіўленымі вачыма, пыталася, што за відовішча яшчэ чакае яе сяння.

Ну і чакала такое, якога ніхто не спадзяваўся. Цэзар, якога праз нейкі час не відаць ужо было на подыюме, раптам паказваецца на ўквечанай арэне ў пурпуровым плашчы і залатым вянку. Дванаццацёх спевакоў з цытрамі ў руках ідзе за ім, а ён, трымаючы срэбную лютню, выступае важным крокам на сярэдзіну і, схліпнуўшыся некалькі разоў глядзельнікам, падыймае вочы ў неба і стаіць праз момант, бы чакаючы натхнення.

Пасля крануў струны й пачаў пяць:

*О, прамяністы Леты сыне!
Уладару Тэнэду, Кіллы, Хрызы!
Ты, маючы ў ласцы адзіны
Гліёну святы град,
Мог яго на гнеў Ахайі здаць
І сцярпець, каб алтары святыя,
Што пільнуюць твае чэсці,
Зліла траянская кроў!
К табе ўздываюць старцы рукі,
Пускальнік стрэлаў срэбналукі,
К табе і матчына любоў
Ссылала чару слёз,
Каб над іх дзецямі літасць меў.
І скалы б растапілі твой гнеў,
А ты ад скалы быў менш чулы,
Смінтэю, на людскі боль!..*

Песня пераходзіла паволі ў жаласную, поўную болю элегію. У цырку зрабілася нямая цішыня. Праз хвіліну цэзар, сам расчулены, пяць далей:

*Ты формінгі боскае званам
Зглушыў сэргаў лямант і крык,
Калі вока шчэ сяння расіцца,
Нібы кветка, ды толькі слязой,
Чуючы тае песні тон,
Што з труны попел падымае
У дзень пажогі й злыбяды...
Смінтэю, дзе ты быў тады?..*

Тут задрыжэў яму голас, і заслязіліся вочы. Раса слёз паказалася так-сама й на вачах васталак, народ доўгі час маўчаў, пакуль загрымеў доўгаю бураю воплескаў.

Прымеж таго, звонку, праз адчынення для праветрывання ваміторыі, даносіўся грукат вазоў, нагруканых крывавымі астанкамі хрысціян — мужчын, жанчын, дзяцей, — каб вывезці іх у страшэнныя ямы, так званыя «путыкулы».

А Апостал Пётр ухапіўся абяруч за сваю белую дрыжачую галаву і казаў сабе ў духу:

«Госпадзе! Ўсеспадару! Каму Ты аддаў уладу над светам? І шчэ хочаш заляжыць пасад свой у гэтым горадзе?!»

LVII

Сонца было ўжо на захадзе і, казаў бы, растаплялася ў вечаровай зарніцы. Відовішча было скончана. Народ рынуўся з амфітэатру і выліваўся праз выходы, званьня ваміторыямі, на горад. Толькі аўгустыяне не спяшаліся, чакаючы, пакуль адплыве хваля. Цэлая грамада іх, пакінуўшы свае мейсцы, сабралася пры подыюме, дзе з’явіўся зноў цэзар, каб упойвацца пахваламі. Бо мала было яму тых воплескаў, якіх не шкадавала публіка, ён спадзяваўся ўздому подзіву, даходзячага да шалёнасці. Дарма грымелі пахвальныя гімны, дарма вястакі цалавалі яго «боскія» далоні, а Рубрыя схілілася пры тым так, што аж рудою галавою сваёю прыгалубілася да грудзей ягоных. Нэрон не быў задаволены і не ўмеў таго ўтоіць. Дзівіла яго надта й трывожыла маўчанне Пятронія. Слоўца якое пахвальнае, падкрэсліваючае дасканаласць песні, прыхільная рэцэнзія арбітра былі б яму ў гэнай хвіліне вялікай пацехай. Дык не мог вытрымаць, падазваў Пятронія і, як толькі той увайшоў у подыюм, пытае:

— Скажы...

А Пятроні абьякава адказвае:

— Маўчу, бо не магу знайсці слоў. Перавышыў ты сам сябе.

— Так і мне здавалася, а аднак той народ?..

— Ці ж можаш спадзявацца ад мяшчанаў лепшае ацэны паэзіі?

— Дык і ты зацеміў, што не падзякавана мне так, як вымагала мая заслуга?

— Бо выбраў ты благі момант.

— Чаму?

— Таму што мазгі, ачадзелья ад задухі крыві, не могуць кемна слухаць.

Нэрон заціснуў кулак і журыцца:

— Ох, гэтыя хрысціяне! Спалілі Рым, а цяпер крыўдзяць і мяне. Якія ж яшчэ кары на іх прыдумаю?!

Пятроні скеміў, што не ў той бок пайшоў, словы ягоныя даюць зусім адваротны вынік таму, які маніўся асягнуць, дык, хочучы адварнуць думку цэзара ў іншы бок, нахіліўся да яго й шапнуў:

— Песня твая чароўная, але вымагае аднае зацемкі: у чацвертым вершы трэцяга строфу кульгае крыху метрыка.

Нэрон счырванеў ад сораму, маўляў злоўлены на ганебным праступку, зірнуў баязліва і адказаў таксама шэптам:

— Ты ўсё зацеміш!.. Пэраладжу!.. Але ніхто больш не скеміў, праўда?.. Толькі ты — на ўсіх багоў! — нікому не кажы, калі... калі табе жыццё мілае.

На гэта Пятроні нахмурыў бровы й адказаў з пазая нудаснасці й знехачвання:

— Можаш мяне, боскі, асудзіць на смерць, калі я табе няўгожы, толькі не страш мяне ёю, бо багі найлепш ведаюць, як я баюся яе.

І так гаворачы, мераў цэзара вачыма, а той па хвіліне адзваецца:

— Не гневайся... Ты ж ведаеш, як люблю цябе...

«Дрэнны знак!» — падумаў Пятроні.

— Маніўся я прасіць вас сяння на банкет,— гаварыў далей цэзар,— але лепш зачыніцца ды ўзяцца за паліроўку таго праклятага вершу з трэцяга строфу. Апрача цябе мог памылку зацеміць шчэ Сэнэка, а можа, і Сэкундус Карынас, але на іх маю ўжо спосаб.

Гэта выгаварыўшы, заклікаў Сэнэку і загадаў яму, каб разам з Акратам і Сэкундам Карынам ехалі ў Італію ды па ўсіх правінцыях па грошы, якія трэба будзе сабраць з гарадоў, вёсак, слаўных святынь, адным словам, адсюль, скуль толькі льго будзе іх выціснуць. Але Сэнэка ад гэнай ролі скурадзёра, святакрадцы ды разбойніка адмовіўся наадрэз.

— Я мушу ехаць на правінцыю, доміне, і там чакаць смерці, бо я ўжо стары ды нервы мае хворыя.

Ібэрыскія нервы Сэнэкі, мацнейшыя, чым Хілонавы, не былі мо хворыя, але наагул здароўе ягонае было дрэннае, бо выглядаў моў цень, і галава апошнімі часамі зусім збялела.

Нэрон таксама, зірнуўшы на яго, падумаў, што іставетна мо не доўга чакаціме на ягоную смерць, дык кажа:

— Калі хворы, дык не буду цябе турбаваць, але з любасці да цябе хачу мець цябе блізка, дык замест выязджаць, зачынішыся ў сваім доме і не выходзіцім з яго.

Пасля чаго расхахатаўся і сказаў:

— Калі пашлю Акрата й Карына самых адных, дык так выглядаціме, як бы паслаў ваўкоў па авечак. Каго ж над імі пастаўлю?

— Пастаў мяне, доміне! — адзваецца Даміцый Афэр.

— Цябе? Не хачу абураць Мэркура на Рым, якога застыдзілі б зладзействам. Патрэбна мне якога-небудзь стоіка, як Сэнэка або як той мой новы спагаднік — філэзаф Хілон.

Гэта вымавіўшы, пачаў аглядацца, пытаючы:

— А што ж сталася з Хілонам?

А Хілон, які, ацверазеўшы на свежым паветры, вярнуўся ў амфітэатр на песні цэзара, праціснуўся бліжэй і кажа:

— Я тут, сыну сонца й месяца прамяністы! Быў занядужаўшы, але песня твая аздаравіла мяне.

— Пашлю цябе ў Ахайю,— загадвае Нэрон.— Ты павінен ведаць да аднаго грошыка, колькі там кожная святыня мае.

— Гэтак і зрабі, Зэўсе, а багі зложачь табе такую даніну, якое ніколі нікому не складалі.

— Зрабіў бы так, толькі не хочацца мне аддаляць цябе ад відовішчаў амфітэатральных.

— Баалю!..— заскігліў Хілон.

Аўгустыяне павесялелі, бачачы лепшую гумору цэзара, і дамагаліся:

— Ды не, доміне! Шкада было б адрываць гэнага адважнага грэка ад ігрышчых дзіваў.

— Але збаў мяне, валадару, ад гэных крыклівых капіталінскіх гусянят, якіх мазгі, у суме ўзятыя, не напоўнілі б хіба і жалудовае місачкі,— адгрызаўся Хілон.— Пішу вось, сыну першародны Апалона, па-грэцку гімн на твой гонар і дзеля таго хацеў бы правесці дзянькоў пару ў святыні Музаў, просячы ў іх натхнення.

— О не! — адазваўся Нэрон.— Ты хочаш выкруціцца ад наступных відовішчаў. Нічога з таго не будзе!

— Бажуся перад табою, доміне, што пішу гімн.

— Дык пісацімеш яго ноччу. Малі Дыяну пра натхненне, бо ж яна сястра Апалона.

Хілон звесіў голаў, паглядаючы спадылба на прысутных, якія зноў пачалі падкпіваць з яго, а цэзар, звярнуўшыся тым часам да Сэнэцыі і да Суліі Нэруліна, бядуе:

— Уявецце сабе, гэта ж з прызначанымі на сяння хрысціянамі ледзь да паловы паспелі расправіцца!

На гэта стары Аквіл Рэгул, вялікі амфітэатральны знаўца, хвіліну памаўчаўшы, адазваўся:

— Гэныя відовішчы, дзе выступаюць людзі sine armis et sine arte¹, бадай, аднолькава доўга цягнуцца, а цікавасці даюць менш.

— Загадаю даць ім зброю,— адказаў Нэрон.

Але суверны Вестын раптам ачнуўся з задумы і пытае таемным тонам:

— Ці вы зацемілі: яны штось бачаць, паміраючы? Глядзяць угару і паміраюць, казаў бы, не чуючы болю. Я перакананы, што яны нешта бачаць...

Гэта кажучы, глядзеў паўзверх амфітэатру, над якім ужо завешвала ноч свой набіты зорамі велярыюм. Іншыя смешкамі адказалі на гэную зацемку ды жартаўлівымі домысламі, што менавіта хрысціяне могуць бачыць падчас смерці. Урэшце цэзар даў знак нявольнікам, трымаючым светачы, і аддаліўся з цырку, а за ім вясталкі, сенатары, урадаўцы і аўгустыяне.

Ноч была ясная й цёпая. Перад цыркам тоўпіўся яшчэ народ, прыглядаючыся адыходзячаму з цэлаю сваёю прыдворнаю сустанню цэзару, але нейкі панурысты, маўклівы. Сям-там вырваўся поклёск ды воміг заціх. З апаларыюма скрыпячы вазы ўсцяж вывозілі крывавыя астанкі хрысціян.

Пятроні і Вініць адбывалі дарогу моўчкі. Ажно не даходзячы да віллы Пятроні адазваўся:

— Ці ты думаў пра тое, што я табе казаў?

— Так,— адказаў Вініць.

¹ Без зброі і здольнасцяў (лац.).

— Ці паверыш, і для мяне цяпер гэная справа набрала найбольшае вагі. Я мушу яе вызваліць насуперак цэзару й Тыгэліну. Гэта, казаў бы, змаганне, у якім заклаўся перамагчы, казаў бы, гульня, якую хачу абавязкова выйграць, хоць бы за цану собскае скуру... Сянняшні дзень шчэ ўмацаваў мой намер.

— Хай табе Хрыстус адплаціць!

— Пабачыш!

Гэная гутарка давяла іх да самага парогу віллы. Высядаюць з лектыкі. У той жа хвіліне нейкая цёмная постаць падыходзіць да іх ды пытае:

— Ці гэта вы, шаноўны Вініць?

— Я, — адказвае трыбун. — Чаго хочаш?

— Я Назар, сын Мырыямы, іду з вязніцы і прыношу табе вестку пра Лігію.

Вініць палажыў яму руку на плячуку і пры святле светача глядзеў яму ў вочы, не могучы вымавіць слова, але Назарка адгадаў на ягоных вуснах ня-мое пытанне й звяшчае:

— Жыве дагэтуль. Урсус прысылае мяне да цябе, спадару, сказаць, што яна ў гарачцы моліцца й паўтарае тваё імя.

Вініць адказвае:

— Слава Хрысту, які можа мне яе вярнуць!

Пасля ўзяў Назарку з сабою ў бібліятэку. Хутка прыйшоў туды й Пятроні пацікавіцца іхняй гутаркай.

— Хвароба ўратавала яе ад знявагі, бо нелюдзі тыя баяцца заразы, — расказваў малады хлапчук. — Урсус і Глаўк сядзелі пры ёй дзень і ноч.

— Ці вартаўнікі засталіся тыя самыя?

— Так, спадару, і яна ляжыць у іхняй каморы. Тыя вязні, якія былі ў ніжэйшай вязніцы, усе паўміралі ад эпідэміі або падушыліся ад задухі.

— Ты хто такі? — спытаў Пятроні.

— Крывічэсны Вініць мяне ведае. Я сын удавы, у якое жыла Лігія.

— І хрысціянін?

Хлапец зірнуў пытаючымі вачыма на Вініція, але, убачыўшы, што той моліцца, падымае голаў і адказвае:

— Так.

— Якім жа спосабам можаш свабодна ўваходзіць у вязніцу?

— Я, спадару, наняўся выносіць мёртвых з вязніцы, бо хочу чым-небудзь дапамагчы сваім братом і прыносіць ім весткі з гораду.

Пятроні прыгледзеўся ўважней прыгожаму абліччу хлапца, ягоным блакітным вачам, буйным валасом, пасля спытаў:

— А ты ж адкуль, маладзец, з якога краю?

— Я галілейчык, спадару.

— Ці хацеў бы ты Лігію вызваліць?

Хлапец падняў вочы ўгару:

— Хоць бы й за цану собскага жыцця.

Вініць скончыў малітву й звярнуўся:

— Скажы старажом, хай уложаш яе ў труну, бы мёртвую. Ты дабяры сабе спадручнікаў ды вынесяце яе ўночы. Недалёка ля гнілых ямаў знойдзеце чакаючую на вас лектыку і аддасце тым людзям труну. Вартаўніком абячай ад мяне гэтулькі золата, колькі кожны магчыме падняць, — пры гэтых словах аблічча ягонае ажывілася зноўку, абудзіўся ў ім ваяк, якому надзея вярнула даўнюю энергію. А Назарка аж пачырванеў з радасці і, узняўшы рукі, адазваўся:

— Хай Хрыстус аздаровіць яе, бо будзе вольнай.

— Ты перакананы, што варта згодзіцца? — пытае Пятроні.

— Яны? Спадару, каб толькі былі пэўнымі, што не спаткае іх за гэта кара і пакута!

— Так! — пацвердзіў Вініць. — Вартаўнікі хацелі згадзіцца нат, каб уцякла, тым хутчэй згодзяцца вынесці яе быццам мёртвую.

— Ёсць, праўда, чалавек, — кажа Назарка, — які спраўджае распаленым жалезам, ці трупы, якія выносяць, ёсць мёртвыя. Але гэны бярэ нат па некалькі сэтэрцыяў за тое, каб не датыкацца да твару памёршага. За адзін аўрэус даткнецца труны, не да цела.

— Скажы яму, што атрымае цэлы капшук залатнікоў, — кажа Пятроні. — Але патрапіш падабраць пэўных спадручнікаў?

— Патраплю падабраць такіх, якія б за грошы прадалі собскія жоны й дзеці.

— Дзе іх знойдзеш?

— У самай вязніцы або на мейсцы. А варта, раз падкупленая, увядзе, каго захачу.

— Калі так, дык увядзі, як найміта, мяне, — запрапанаваў Вініць.

Але Пятроні пачаў адраываць рашуча, каб не рабіў гэтага. Прэторыяне маглі б яго пазнаць, нат пераапранутага, і ўсё магло б спракудзіцца. «Ані ў вязніцы, ані пры Гнілых Ямах! — казаў. — Трэба, каб усе — і цэзар, і Тыгэлін — былі перакананыя, што яна памерла, бо інакш у тым жа моманце выслалі б за ёю посціг. Падазрэнне магчымым знячуліць толькі такім чынам, што, калі яе вывезуць у Альбанскія горы або далей, на Сіцылію, мы застанемся ў Рыме. Праз тьдзень, напрыклад, або аж праз два ты хварэцінеш і заклічаш Нэронавага лекара, які загадае табе выехаць у горы. Тады злучыцеся, а пасля...»

Тут на хвілінку задумаўся ды, махнуўшы рукою, дадаў:

— Пасля мо прыйдуць іншыя часы.

— Хай Хрыстус будзе ёй міласцівы, — кажа Вініць, — бо ты згадваеш пра Сіцылію, а яна ж хворая і можа памерці...

— Уладзім яе тым часам бліжэй. Яе аздаровіць самое паветра, абы адно ўдалося яе вырваць з турмы. Няўжо ты не маеш дзе ў гарах якога арандатора, якому мог бы даверыць?

— Чаму не? Маю, так! — адказаў хутка Вініць. — Ёсць ля Карыёлі ў гарах адзін чалавек, які на руках мяне насіў, як я быў малы, і які не перастаў мяне любіць дагэтуль.

Пятроні падаў яму таблічкі.

— Напішы яму, каб падскочыў сюды ўзаўтра. Пасланца вышлю ўміг.

Гэта сказаўшы, заклікаў загадчыка атрыюма і выдаў яму адпаведныя даручэнні. Цераз некалькі хвілін конны нявольнік рушыў нанач да Карыёлі...

— Я хачу, каб Урсус быў пры ёй у дарозе... — кажа Вініць. — Было б больш надзейна...

— Спадару, — гавора Назарка, — гэта чалавек надлюдское сілы, ён выламіць краты й пойдзе за ёю. Ёсць адно вакно ў высокай сцяне, ля якога няма варты. Прынясу Урсусу вяроўку, а астатняе ён сам даканае.

— На Геркулеса! — кажа Пятроні. — Хай вырываецца, як мага, але толькі не разам з ёю і не ў два або тры дні пасля яе, бо пайшлі б і вышнарэлі б ейнае сховішча. На Геркулеса! Ці хочаце згубіць яе й сябе? Забараняю вам згадваць яму пра Карыёлі або ўмываю рукі.

Яны абодва прызналі яму праўду й замоўклі. Хутка Назарка пачаў развітвацца, абяцаючы падскочыць узаўтра ледзь свет. З вартаю меўся дамовіцца яшчэ тае ж ночы, але перад тым хацеў забегчы да маткі, якая была неспакойная пры такіх няпэўных часах. Памагатараў вырашыў не шукаць на мейсцы, але знайсці й падкупіць аднаго з тых, якія разам з ім выносілі трупы з вязніцы.

Пры самым выхадзе, аднак, затрымаўся шчэ і, адцягнуўшы на бок Вініція, пачаў яму шаптаць:

— Спадару, не скажу пра наш намер нікому, нат роднай матцы, але Апостал Пётр абяцаў прыйсці да нас з амфітэатру, і яму адкрыю ўсё.

— Можаш у гэным доме гаварыць моцна, — запэўнівае Вініць. — Апостал Пётр быў у амфітэатры з людзьмі Пятронія. Але я сам думаю пайсці з табою, — і загадаў падаць сабе нявольніцкую накідку ды выйшлі. Пятроні супакоіўся.

— Жадаў я для яе смерці ад гэнай гарачкі, — думаў. — Для Вініція гэта было б яшчэ найменш страшным. Але цяпер вось я гатовы ахвяраваць залаты трыножнік Эскулапу ў заплату за ейнае выздараўленне... Эх ты, Агенабарбе! Манішся зладзіць сабе відовічча з болю закаханага! Ты, аўгуста, перш-наперш зайздросціла красы дзяўчыне, а цяпер зжорла б яе жыўцом за тое, што згінуў твой Руфій... А ты, Тыгэлін, жадаеш згубіць яе на злосць мне!.. Паглядзімо! Я вам кажу: вочы вашы не аглядацімучь яе на арэне, бо ці памрэ собскаю смерцю, ці вырву вам яе, бы сабакам, з пашчы... І вырву так, што не ведацімеце пра гэта, а пасля колькі разоў гляну на вас, гэтулькі разоў падумаю: во дурні, якіх перахітрыў Пятроні...

І — з пачуццём самазадавальнення пайшоў у трыклініюм, дзе разам з Эўнікай селі вячэраць. Лектар чытаў ім праз гэты час ідыліі Тэокрыта. На двары вецер нагнаў хмары ад боку Сорактэ, і нагляя бура змуціла цішыню пагоднае летняе ночы. Час ад часу разлягаліся грымоты на сямі ўзгорках, а яны, лежачы побач сябе за сталом, слухалі сялянскага паэта, які спеўнай дарыйскай гаворкай апяваў ім каханне пастыраў; пасля, укалыханыя, пачалі збірацца да салодкага супачынку. Але перад гэтым шчэ вярнуўся Вініць. Пятроні, даведаўшыся пра ягонае прыйсцё, пайшоў да яго і спытаў:

— Ну і што?.. Можа, прыдумалі што новае? А ці Назар пайшоў ужо ў вязніцу?
— Так, — адказвае юнак, прагортваючы валасы, змоклыя ад дажджу. — Назар пайшоў дамовіцца з вартаю, а я бачыўся з Пятром, які загадаў маліцца і верыць.

— Гэта добра. Калі пашанцуе, наступнае ночы можна будзе яе вынесці...

— Арандатар з людзьмі павінен быць ледзь свет.

— Адыж дарога не вялікая. Спачынь цяпер.

Але Вініць упаў на калені ў сваім кубікуломе і пачаў маліцца.

Пры ўсходзе сонца падаспеў з Карыёлі арандатар Нігер, прывёўшы з сабою згодна з загадам Вініція мулы, лектыку і чатырох надзейных людзей, выбраных спаміж брытанскіх нявольнікаў, якіх усё ж такі пакінуў у гасподзе на Субуры.

Вініць, які не спаў цэлую ноч, выйшаў яму насустрач, а той жажнуўся, убачыўшы маладога гаспадара, і, цалуючы яму рукі й вочы, адазваўся:

— Дарагі, ці ты хворы, ці маркота высмактала табе так кроў з твару, то ж на першы пагляд я ледзь пазнаў цябе?

Вініць запрасіў яго ў нутраную калюмнаду, званую «ксыстам», і там адкрыў яму тайніцу. Нігер слухаў з глыбокай увагай, і на ягоным чэрствым загарэлым твары малявалася моцнае расчуленне, якога нат не хаваў.

— Дык яна хрысціянка? — адазваўся.

І пачаў кемна прыглядацца ў твар Вініцію, а той, відаць, здагадаўся, пра што пытаюць яго вочы селяніна, бо адказаў:

— І я хрысціянін...

Тады ў вачох Нігера заблішчэлі слёзы; праз момант маўчаў, пасля, падняўшы рукі ўгару, вымавіў:

— О, дзякуй Табе, Хрысце, што зняў бяльмо з найдаражэйшых мне ў свеце вачэй!

Ды абняў голаў Вініція і, плачучы ад шчасця, пачаў цалаваць ягонае чало. Цераз хвіліну пазней прыходзіць Пятроні, вядучы з сабою Назара.

— Добрыя весткі! — звяшчае здалёк.

І сапраўды, весткі былі памыслныя. Насамперш, Глаўк заручаўся, што Лігія ачуняе, хоць мела такую самую вязнічную эпідэмію, ад якое і ў Туліянуме, і па іншых вязніцах памірала штодзень сотні людзей. Варта і кантралёр смерці распаленым жалезам не зрабілі ніякае цяжкасці. Памагатар Атыс быў таксама ўжо ўгавораны.

— Парабілі мы ў труне даволі добрыя атворыны, каб хворая магла дыхаць, — казаў Назар. — Уся небяспека ў тым, каб толькі не адазвалася або не застагнала, як будзем праходзіць ля прэторыян. Але яна надта аслабеўшы і ад самага рання ляжыць, заплюшчыўшы вочы. А Глаўк дасць ёй на сон лекаў, якія сам прыгатаваў з прынесеных мною з гораду прэпаратаў. Века трыны не будзем прыбіваць. Знімаце яго лёгка і забераце хворую ў лектыку, а мы ўложым у труну доўгі мех з пяском, які мусіце вы падрыхтаваць.

Вініць, слухаючы гэтых слоў, быў белы, як палатно, але слухаў з так напружанаю ўвагай, што, здэцца, прадбачваў расказ Назаркі.

— Ці іншых якіх нябожчыкаў не выносіцімуч з вязніцы? — спытаў Пятроні.

— Памерла сянняшныя ночы блізу дваццаць асоб, а да вечара памрэ яшчэ з колькінаццаць,— гаварыў хлапец,— мы мусім ісці з цэлаю чарадою, але будзем ацягацца, каб застацца ззаду. На першым закруце мой таварыш знарок закульгавее. Такім чынам застанемся далёка ззаду. Вы чакайце нас ля малое святынькі Лібітыны. Хаця каб Бог даў цёмную ноч!

— Бог дасць,— пацяшае Нігер.— Учора быў вечар пагодны, а пасля сарвалася навальніца. Сяння зноў неба яснае, але парна ад самага рання. Што-ноч цяпер зрываюцца дажджы й буры.

— Ці йсцімеце без святла? — спытаў Вініць.

— Наперадзе толькі нясуць светачы. Вы на ўсялякі выпадак будзьце ля святынькі Лібітыны як толькі сцягне, хоць абыдна пачынаем выносіць трупы перад самаю поўначчу.

Замоўклі, чутно было толькі неспакойнае зыханне Вініція. Пятроні звярнуўся да яго:

— Я ўчора казаў, што найлепш было б нам абодвум застацца дома. Цяпер, аднак, бачу, што і мне самому нельга будзе ўседзець... Бо, каб расходзілася пра ўцёкі, трэ было б большае засцярогі, але, калі яе вынесуць, як нябожчыцу, здаецца, нікому найменшае падазрэнне не стрэліць у голаў.

— Але, але! — пацвярджае Вініць.— Я мушу тамака быць. Сам яе выйму з труны...

— А як ужо будзе ў маім доме пад Карыёлі, даю голаў за яе,— заручае Нігер.

На гэтым скончылася гутарка. Нігер пайшоў у гасподу да сваіх людзей. Назар, узяўшы пад туніку капшук з золатам, вярнуўся ў вязніцу. Для Вініція пачаўся гарачы, поўны трывогі, неспакою і чакання дзень.

— Справа павінна ўдацца, бо добра абдуманая,— казаў яму Пятроні.— Лепш нельга было ўсяго зладзіць. Ты мусіцімеш прыкідвацца маркотным і хадзіць у цёмнай тозе. Да цыркаў, аднак, хадзі. Хай цябе бачаць... Так усё абдуманая, што не можа быць няўдачы. Эгэ, гм! Адыж арандатар твой чалавек зусім пэўны?

— Гэта хрысціянін, — тлумачыць Вініць.

Пятроні глянуў на яго, зрабіў плячыма рух здзіўлення ды пачаў гутарыць быццам сам да сябе:

— На Палукса! Як гэта, аднак, шырыцца! І як прыліпае да людскіх душ!.. Пад гэткай пагрозай людзі адразу выракліся б усіх багоў рымскіх, грэцкіх і егіпскіх. Гэта ўсё ж такі дзіва!.. На Палукса!.. Каб я верыў, што нашы багі маюць на свеце яшчэ нейкі ўплыў, абяцаў бы цяпер кожнаму па шэсць белых быкоў, а Капіталінскаму Ёвішу дванаццаць... Але і ты не шкадуі дэklarункаў свайму Хрысту..

— Я аддаў Яму сваю душу,— адказаў Вініць.

І разыйшліся. Пятроні вярнуўся ў кубікулом, а Вініць пайшоў цікаваць здалёк на вязніцу, адтуль дайшоў аж да Ватыканскага ўзгор'я, да тае хаты фосара, дзе з рук Апостала атрымаў хрост. Здалося яму, што ў гэнай хаце Хрыстус выслухае яго хутчэй, чым дзе інакш, дык, знайшоўшы яе, кінуўся на зямлю, напружыў усе свае сілы збалелае душы ў малітве пра літасць, аж забыў пра ўсё на свеце, дзе ён ды што з ім дзеіцца. На паўдні збудзіў яго водгалас трубаў Нэронавага цырку. Выйшаў тады з хаты й пачаў разглядацца навокал як бы спрасоння. На свеце была гарачыня і цішыня, раздзіраная часамі толькі дзынкам бронзавых труб. Паветра зрабілася парнае; небасхіл над горадам быў яшчэ блакітны, але ад боку Сабінскіх гор збіраліся нізка на самым даляглядзе цёмныя хмары. Вініць вярнуўся дамоў. У атрыюме чакаў яго Пятроні.

— Быў я на Палатыне,— кажа.— Паказаўся там знарок і пагуляў наткрыху ў косці. У Аніцыя вечарам банкет; я запавясціў, што прыйдем, але аж пасля поўначы, бо мусім добра выспацца. Вось жа, я пайду, а добра было б, каб і ты быў.

— Ці не было якіх вестак ад Нігера або ад Назаркі? — спытаў Вініць.

— Не. Будзем бачыцца з імі аж пасля поўначы. Звярнуў ты ўвагу? Будзе, здэцца, навальніца.

— Але. Узаўтра маецца быць відовішча з укрыжаваных хрысціян, можа, вось аднак дождж перашкодзіць.

Гэта вымавіўшы, падышоў і, узяўшы Вініцыя за плячо, сказаў:

— Але яе не аглядацімеш на крыжы, толькі ў Карыёлі. На Кастара! Не аддаў бы я тае хвіліны, у якой вызвалім яе, за ўсе рымскія гэммы! Вечар ужо недалёка...

І сапраўды, вечар быў ужо блізка, а цямнець пачало раней, чым абыдна, ад хмараў, закрыўшых далягляд. Хутка прайшоў даволі вялікі дождж, які, паруючы на распаленых дзённаю гарачынёю каменных, напоўніў імглою горад. Пасля то пераставаў дождж, то зноў прасцёбаў кароткі лівень.

— Спяшаймся,— адазваўся ўрэшце Вініць.— З прычыны дажджу магчымуць раней вынесці трупы з вязніцы.

— Пара! — адказаў Пятроні.

І, апрануўшы галійскія накідкі з каптурамі, выйшлі праз агароднія веснічкі на вуліцу. Пятроні ўзброіўся, як заўсёды, беручы з сабою кароткі рымскі нож, называны сіка.

Горад з нагоды дажджу быў пусты. Час ад часу раздзірала хмары маланка, азараючы вострым бляскам сцены новазбудаваных, яшчэ не скончаных дамоў ды мокрая каменныя пліты вуліцы. Пры такім святле ўгледзелі ўрэшце капец, на якім стаяла маленькая святынька Лібітыны, а пад капцом — гурток коней і мулаў.

— Нігер! — гукнуў прыцішна Вініць.

— Я, спадару! — адазваўся голас праз шум дажджу.

— Усё гатова?

— Так, *carissime*. Чакаем тутака ад змяркання. Але збочсеся пад застрэшанне, бо наскрозь прамокнеце. Што за навальніца! Няўжо гэта будзе град?

Здагадка Нігера спраўдзілася, бо пачаў сыпаць град, спачатку дробны, пасля штораз буйнейшы і гусцейшы. Паветра хутка ахаладзілася. Стоячы пад страхою, закрытыя ад ветру й ледзяных шрапнэляў, прыцішна гутарылі.

— Хоць бы нас хто і ўбачыў, не падазраваціме, — кажа Нігер, — бо выглядаем на людзей, якія схаваліся ад навальніцы. Але баюся, каб не адлажылі вынасу трупаў да заўтра.

— Град не будзе йсці доўга, — пацяшаў Пятроні. — Мусім чакаць хоць бы й да свету.

І чакалі, наслухоўваючы, ці не даходзіць які шорах нясучых ношы. Град перастаў, праўда, але зараз зашумеў лівень. Часамі зрываўся вецер і нёс ад боку Гнілых Ямаў страшэнны смурод буцьвеючых трупаў, якія былі пахаваны даволі плытка, нядбайліва. Нараз адзываецца Нігер:

— Бачу, праз імглу мігае святло... адно, другое, трэцяе... Гэта светачы!

І звярнуўся да людзей:

— Пільнуйце, каб не пырхалі мулы!..

— Ідуць! — кажа Пятроні.

Праўда, светачы рабіліся штораз выразнейшыя. Праз момант відаць было нат ужо й полымя. Нігер пачаў жагнацца й маліцца. Прымеж таго, пасумны карагод прысунуўся бліжэй і ўрэшце, зраўняўшыся з святыняй Лібітыны, затрымаўся. Пятроні, Вініць і Нігер прылегла маўкліва да капца, не цямячы, што гэта абазначае. Але тамтыя спыніліся толькі дзеля таго, каб паабвязваць сабе твар і вусны ды забяспечыцца гэтак ад смуроду, які пры самых путыкулах быў невыносны, пасля паднялі ношы й пайшлі далей. Адна толькі труна затрымалася насупраць святынькі. Вініць прыскочыў да яе, а за ім Пятроні, Нігер і двух брытанскіх нявольнікаў з лектыкай. Але не паспелі дабегчы, як з цемры даляцеў да іх балючы голас Назара:

— Спадару! Перанеслі яе разам з Урсусам у Эсквілінскую вязніцу.. Мы нясем нябожчыка! А яе схопілі перад поўначай!

* * * * *

Пятроні, вярнуўшыся дамоў, быў захмураны, моў бура, і не спрабаваў нат пацяшаць Вініція. Бо разумеў, што пра выбаўленне Лігіі з Эсквілінскага падзямелля няма чаго й лятуцець. Здагадваўся, што праўдападобна дзеля таго перанеслі яе, каб не памерла ад эпідэміі, ды каб не размінулася з прызначаным ёй амфітэатрам. Але гэта якраз быў доказ, што пільнуюць яе больш рупна, чым іншых. Пятронію шкада было да глыбіні душы і яе, і Вініція, але апрача таго маркоціла яго і тая думка, што ўрэшце ў жыцці спаткала яго няўдача, што першы раз быў пераможаны ў барацьбе.

— Фартуна быццам кпіць з мяне,— гадаў сабе,— але багі памыляюцца, калі думаюць, што я згаджуся на такое, напрыклад, жыццё, як ягонае.

І ўставіў вочы ў Вініція, які таксама глядзеў на яго, вытрашчыўшыся.

— Што з табою? Ты маеш гарачку? — пытае Пятроні.

А той адказвае нейкім здзіўным, прыгнобленым і павольным, голасам, бы хворае дзіця:

— А я веру, што Ён можа мне яе вярнуць.

Над горадам каналі апошнія раскаты грому.

LVIII

Трохдзённы дождж — выключная з’ява ў Рыме падчас лета, ды яшчэ часта перападаючы, насуперак прыроднаму парадку, не толькі днём і вечарам, але і ўначы, град... Усё гэта змусіла перарваць відовішчы. Прадвясчалі няўраджай на вінаград, а калі аднаго папаўдня пярун растапіў на Капітолі бронзавую статую Цэрэры, загадана ахвяры ў святыні Ёвіша Сальватора¹. Святары Цэрэры распусцілі весткі, быццам гнеў багоў абрушыўся на горад з прычыны нядбайлівага выканання караў на хрысціян, дык натоўпы пачалі дамагацца, каб хутчэй выкарыстана пагоду ды прыспешана ігрышчы, і радасць агарнула ўвесь Рым, калі ўрэшце абвешчана, што пасля трохдзённае пярэвы ludus зноў распачнецца.

Тым часам усталявалася і добрае надвор’е. Амфітэатр ад свету да ночы быў повен людзей, а цэзар прыбыў раз таксама раней з в’ясталкамі й дваранамі. Відовішча мела распачацца барацьбою хрысціян міжсобку, якіх пераапаналі за гладыятараў ды давалі ўсялякую зброю, ужываную фаховымі барацьбітамі да зачэпнага й абароннага бою. Але тут быў промах: хрысціяне пакідалі на пясок сеткі, вілы, дзіды й мячы, а замест бойкі пачалі ўзаемна абнімацца і заахвочвацца да ператрывання ўсіх пакутаў і смерці. Глыбокая абраза і абурэнне апанавала народ. Адны абвінавачвалі іх за маладушнасць і трусасць, другія цвердзілі, што быццам не хочучь біцца наўмысна праз нянавісьць да народу ды дзеля таго, каб не даць яму задавальнення з свае мужнасці. Урэшце на загад цэзара выпусцілі на іх сапраўдных гладыятараў, якія кленчучых і безабаронных высеклі ўміг.

Пасля ачышчэння сцэны ад трупай відовішча перайнакшылася з баявога крывавага ў міфалагічнае паводле помыслу самога цэзара. Паказвалі, напрыклад, Геркулеса ў жывым полімі на гары Эта. Вініць здрыгануўся ад страху, бо думаў, на Геркулеса мо прызначылі Урсуса, але, відаць, не прыйшла чарга яшчэ на вернага слугу Лігіі, бо на кастры згарэў нейкі іншы, незнаёмы Вініцію хрысціянін. Затое ў наступнай з’яве Хілон, якога

¹ Ёвіша (*Юнітэра*) Збаўцы (*лац.*).

цэзар не хацеў звольніць ад прысутнічання на прадстаўленні, угледзеў знаёмых сабе людзей. Прадстаўляна смерць Дэдала й Ікара¹. У ролі Дэдала выступаў Эўрыцый, той самы стары, які ў сваім часе даў Хілону знак рыбы, а ў ролі Ікара — ягоны сын Квартус. Абодвух паднялі пры помачы адмысловае машынэрыі ўгару, а пасля раптоўна спусцілі з велізарнай вышыні на арэну, прычым малады Кварт упаў так блізка ля цэзаравага подыюма, што апырскаў крывёю не толькі вонкавую арнаментыку, але й засланае пурпураю поручча. Хілон не бачыў падзення, бо заплюшчыў вочы, чуў толькі глухі ўдар цела, а як угледзеў тут жа вобак сябе кроў, амаль не абамлеў другі раз. З'явы змяняліся хутка. Пакуты дзявіц, бессаромна зганьбаваных перад смерцю праз гладыятараў, паўбіраных за звяроў, разрадавалі глядзельнікаў. Выступалі святаркі Кібелы й Цэрэры, выступалі Данаіды, выступалі Дырцэ й Пасыфэ, выступалі ўрэшце недарослыя дзяўчаткі, разрываючы дзікімі коньмі. Народ абдараў воплескамі кожны помysel цэзара, які амбіцыёзна ганарыўся імі, не адрываючы цяперака ні на хвіліну шмарагду ад вока, радасна прыглядаўся беламу целу, разрыванаму жалезам, любаваліся канвульсійнаю смяротнаю сугаргай ахвяр. Пасля дзявіц выступіў Муцыюс Сцэвола, рука якога, прымацаваная да трыножніка з агнём, напаўняла смуродам спаленага мяса амфітэатр, які аднак, як сапраўдны Сцэвола, стаў без энку, з вачыма, узнесенымі ўгару, шэпчучы счарнелымі вуснамі малітву. Дабілі яго і вывалаклі цела да сполярьюма. Наступіў абыдзены пасляпалудзенны перапынак. Цэзар поспал з вьсталкамі і аўгустыянамі аддаліўся ў прыладжаную для яго адмысловую шкарлатную палатку, дзе прыгатаваны быў для яго і гасцей ягоных смакавіты прандыюм. Натаўп па большай частцы пайшоў яго слядамі і, высыпаючыся на вонкі ваміторыямі, раскладаўся маляўнічымі грамадкамі вобак палаткі, каб крыху выцягнуцца пасля даўгога седжаньня ды спажаць стравы, якія з ласкі цэзара разносілі нявольнікі. Толькі найцікаўнейшыя сыходзілі на самую арэну і, датыкаючыся пальцамі да ліпкага ад крыві пяску, жыва гутарылі, як знаўцы й смакуны, пра тое, што адбылося ды адбывацімца. Але і яны хутка паразыходзіліся, каб не спазніцца на пачостку; засталася толькі некалькі чалавек, якіх затрымала тут не цікаўнасць, але спачуццё для наступных ахвяр.

Тыя схаваліся ў праходах або ў ніжэйшых куткох. А тым часам зраўнавана арэну. Пачалі капаць на ёй ямы, адна пры другой, у рады праз усё круговішча ад берагу да берагу так, што апошні іхні рад падыходзіў на колькінаццаць крокаў ад цэзарскага подыюма. Звонку даносіўся гоман публікі, крыкі й воплескі, а тут кіпела гарачкавая падрыхтоўка да нейкіх новых пакутаў. Нараз адчыніліся кунікулы і з усіх атворышчаў, выходзячых на арэну, пачалі выганяць грамадкі хрысціян, нагіх і нясучых на плячох крыхы. Зараіўся імі ўвесь амфі-

¹ Дэдал, які згодна з быліцамі здолеў заляцець з Цыпру на Сіцылію, у рымскіх амфітэатрах гінюў такою самаю смерцю, як Ікар (*заўвага аўтара*).

тэатр. Беглі старцы, сагнутыя пад цяжарам крыжавых бяргвенняў, побач мужчыны сярэдняга веку, жанчыны з распушчанымі валасамі, пад якімі стараліся схаваць сваю нагату, недарослыя хлапчаняты ды малыя дзеці. Крыжы па большай частцы, як і ахвяры, увенчаныя былі кветкамі. Цыrkовая прыслуга, сцэбаючы небаракаў бізунамі, падганяла іх, каб настаўлялі крыжы ў гатовыя ямы ды самі станавіліся пры іх чарадою. Такім чынам меліся дакончыць тых, якіх першага дня ігрышчаў не паспелі выпхнуць на жыранне дзікаму звяр'ю. Цяпер хапалі іх чорныя нявольнікі і, кладучы ахвяры плячыма на дрэве, прыбівалі ім рукі да папярочак старанна й хутка, так, каб публіка, вярнуўшыся з пачосткі, застала ўсе крыжы стаячымі і ўкапанымі. Па ўсім амфітэатры разлягаўся гук малатоў, а рэха ягонае разыходзілася па ўсіх шэрагах і выходзіла аж навонкі, на пляц ды пад палатку цэзара, дзе ён частаваў вясталкі і аўгустыянскае таварыства. Там пілі віно, жартавалі з Хілона і нашэптвалі рознае балаўство святаркам Весты, а на арэне кіпела праца, кастылі занураліся ў цела рук і ног хрысціян, брынчалі рыдлёўкі, закопваючыя крыжы.

Але між ахвярамі, чакаючымі на сваю чаргу, быў Крысп.

Львы не мелі часу яго задраць, дык прызначылі яму крыж, а ён, заўсёды гатовы на смерць, радаваўся ў думках, што прыбліжаецца ягоная часіна. Выглядаў сяння інакш, бо высахшае цела ягонае было зусім голае, толькі перапаска з бяргвенцу акрывала яму клубы, а на галаве меў ружовы вянок. Уваччу, як заўсёды, іскрылася тая ж самая непераможная энергія, ды тое самае суровае аблічча выглядала з-пад вянка. Не змянілася таксама і ягонае сэрца, бо як калісь з кубікулома пагражаў гневам Божым паабшываным у скуры субратом, так і сяння граміў іх, замест пацяшаць.

— Дзякуйце Збаўцу, — мовіў, — што дазваляе вам паміраць такою смерцю, як Сам памёр. Можа, частка віны вашае будзе вам за гэта адпушчана, а ўсё ж такі дрыжэце, бо справядлівасць свайго вымагае, і не можа быць аднолькавае адплаты для злых і добрых.

А словам ягоным акампаніяваў водгалас малатоў, якімі прыбівалі рукі й ногі бедных ахвяр. Штораз больш крыжоў станавілася на арэне, а ён, звяртаючыся да грамадкі тых, што стаялі шчэ кожны пад сваім крыжам, мовіў далей:

— Бачу адкрытае неба, але бачу й адкрытую адхлянь... Я і сам не ведаю, як здам справядзачу Госпаду з майго жыцця, хоць верыў моцна ды ненавідзеў зла, і не смерці баюся, але ўваскрэсення, не пакуты, але суду, бо настае дзень гневу...

Нараз з найбліжэйшых лавак адзываецца нейкі голас, спакойны і паважна-радасны:

— Не дзень гневу, але дзень міласэрнасці, дзень і шчаслівасці, бо заручаю вам: Хрыстус прыгорне вас, пацешыць і пасадзіць праваруч Сябе. Узмацняйце надзею, бо вось адкрываецца неба над вамі.

Вочы ўсіх пабеглі да лавак; нат тыя, што ўжо віселі на крыжох, паднялі

блядыя, збялелыя галовы і паглядзелі ў бок мовячага мужа. А ён падыйшоў аж да бар'еры, акружаючае арэну, і пачаў іх жагнаць знакам крыжа. Крысп выцягнуў да яго руку, казаў бы для прыгрозы, але, убачыўшы ягонае аблічча, апусціў руку, упаў на калені і вышаптаў:

— Апостал Павал!..

На дзівя ўсім цырквым прыслужнікам, пакленчылі ўсе, каторых не паспелі дагэтуль прыбіць да крыжа, а Павал з Тарсу звярнуўся да Крыспа й кажа:

— Крысп, не пагражай ім, бо сяння яшчэ будуць з табою ў раі. Ты думаеш пра іхнюю вечную згубу. Ды хто ж іх асудзіць на загубу? Няўжо Бог, які аддаў за іх Сына свайго? Няўжо Хрыстус, які памёр дзеля іхняга збаўлення, як і яны паміраюць дзеля Ягонага імені? Як жа можа загубіць навекі той, што мілуе? Хто возьмецца абвінавачваць выбраных Божых? Хто назаве гэную кроў: праклятая?!

— Настаўніку, я ненавіджу зла, — прабачаецца стары духоўнік.

— Хрыстус загадаў больш любіць людзей, чым ненавідзеццэ зла, бо ягоная навука ёсць любоўю, не нянавісцю...

— Зграшыў я перад смерцю, — каецца Крысп.

І пачаў біцца ў грудзі. Тады падыходзіць да Апостала загадчык лавак і пытае:

— Ты хто такі, што асмельваешся пацяшаць вінаватых?

— Рымскі грамадзянін, — адказвае спакойна Павал.

І, звярнуўшыся да Крыспа, сказаў:

— Май надзею, бо гэта дзень ласкі, ды памірай спакойна, слуга Божы.

Два негры падыйшлі ў тым моманце да Крыспа, каб палажыць яго на дрэва, але ён паглядзеў раз яшчэ навокал і адазваўся:

— Браты мае, малецца за мяне, грэшнага!

І аблічча ягонае зрахманела, каменныя суровыя рысы абласкавелі, сталіся спакойнымі, сам расцягнуў рукі на папярочку крыжа, каб пахутчыць работу, і, гледзячы проста у неба, пачаў гораха маліцца. Выглядаў як бы нячулы на боль, бо калі кастылі заглыбляліся ў ягоныя рукі, найменшы падрыг не з'явіўся на целе, найменшая зморшчынка болю; маліўся, як прабівалі яму ногі, маліўся, як паднялі крыж і абсыпалі яго зямлёю. Ажно калі натаўп з смехам і вераскам хлынуў у амфітэатр, бровы старца крышачку зморшчыліся, як бы гневаўся, нашто паганская ціжба парушае цішыню яму ды салодкую спакойную смерць.

Падрыхтоўка скончана. На арэне стаіць лес крыжоў з вісячымі на дрэвах людзьмі. Рукі й галовы ўкрыжаваных пакутнікаў песціла касулямі сонейка, а на арэну падалі грубыя цені ад крыжоў, малюючы, казаў бы, чорную паблытаную крату, сярод якое прасвечваўся жоўты пясок. Самым цымусам такога відовішча для тамтэйшае публікі было павольнае кананне. Але дагэтуль ніколі шчэ не было на арэне такое гушчары крыжоў. Арэна была набіта імі так шчыльна, што служба ледзь магла між імі праціснуцца.

З берагу віселі пераважна жанчыны, а Крысп, як праваднік, вісеў тут жа пры цэзарскім подыюме, на вялізным крыжы, абвітым у сподзе зелянавеццем. Ніхто з ахвяр яшчэ не сканаў, але не прасіў літасці. Адны віселі з галовамі, апушчанымі на плячкі або на грудзі, як бы заварожаныя сном; другія — як бы ў задуме, а іншыя, гледзячы ў неба, ціха варушылі вуснамі. У гэнай гушчары крыжоў, у гэных параспінаных маўклівых ахвярах было, аднак, штосьці злавеснае. Насычаны і развяселены народ ішоў, разгамонены, у цырк, але замаўкаў адразу, гледзячы на арэну, бо не ведаў, на чым перш затрымаць вочы і што думаць. Нагата выпраставаных постацяў жанчын не ятрыла нічых похацяў. Не было нат звычайных закладаў на тое, хто, напрыклад, першы сканае, якія абыдна рабілі пры меншым ліку ахвяр. Выглядала, што і цэзар сам нудзіўся, бо, адкінуўшы голаў, ляніва папраўляў нашыйнік, соннасць і немарасць маляваліся на ягоным твары.

Нараз вісячы перад ім Крысп, які нядаўна меў заплюшчаныя, як бы абамлелыя або канаючыя вочы, адкрыў іх і пранізаў імі цэзара. Аблічча ягонае загарэлася зноў такою гразою, а вочы заіскрыліся такім агнём, што аўгустыяне пачалі шаптацца між сабою, а ў канцы і сам цэзар звярнуў на яго ўвагу, гамезліва прыкладаючы да вока шмарагд.

Настала мёртвая цішыня. Вочы глядзельнікаў былі ўстаўленыя ў Крыспа, які спрабаваў паварушыць праваю рукою, моў маніўся адарваць яе ад крыжа. Цераз момант напружыліся яму грудзі, рэбры выступілі наверх, і загрымеў на ўвесь амфітэатр:

— Маткабойца!.. Гора табе!

Аўгустыянам, пачуўшым смяротную абразу валадара свету ў прысутнасці тысячнае грамады, заняло дыханне ў грудзёх. Хілон атрупеў.

Цэзар здрыгануўся і выпусціў з рук шмарагд.

Народ таксама не чуў сэрца й дыхання ў грудзях. Голас Крыспа разлягаўся шторыаз магутней па ўсім амфітэатры:

— Гора табе, забойца жонкі й брата, гора табе, антыхрысце! Атхлань адчыняецца пад табою, смерць працягвае па цябе кастлявыя пазуры, і труна чорная цябе чакае! Гора табе, жывы трупе! Бо памрэш у страшэнным жаху і згінеш навекі!..

І, не могучы адарваць прыбітае далоні ад крыжа, расцягнены страшна, пры жыцці шчэ да касцятрупа падобны, цвёрды, як прызначэнне, трос белаю барадою над Нэронавым подыюмам, расцярушваючы адначасна рухам галавы пялюсткі ружаў з вянка, карануючага ягоную голаў.

— Гора табе, людаедзе! Перабраў ты меру, і часіна твая набліжаецца!..

Тут натужуўся яшчэ раз: здавалася, адарве далона ад крыжа і выцягне яе грозна над цэзарам, але раптам хударлявыя рукі ягоныя выдаўжыліся шчэ больш, цела абсунулася ўніз, галава звалілася на грудзі, і сканаў.

У крыжовай гушчары слабейшыя пачалі таксама засынаць вечным сном.

LIX

— С падару! — адзваецца Хілон.— Цяпер мора, як аліва, а хвалі як бы спяць... Едзьма ў Ахайю. Там чакае цябе слава Апалона, там чакаюць цябе вянкi, трыумфы, там людзі цябе абажаці-муць, а багі прытуляць, як роўнага сабе госця, бо тут, спадару...— і зарвала яму мову, сподняя вусна пачала яму дрыжэць так моцна, што словы ягоныя сталіся незразумелымі гукамі.

— Паедзем, як скончацца ігрышчы,— адказаў Нэрон.— Ведаю, што і так ужо называюць некаторыя хрысціян innoxia cogroga¹. Калі б я выехаў, зачалі б гэта паўтараць усе. Чаго баішся, губа ты адрузлелая?

Гэта кажучы, нахмурыў бровы, але глядзеў на Хілона пытаючым зорам, як бы чакаючы ад яго тлумачэння, бо абьякаваць ягоная была толькі павярхоўная. На апошнім прадстаўленні і сам тросся ад Крыспавых слоў, а вярнуўшыся дамоў, не мог заснуць ад злосці й сораму, а найбольш ад страху. Раптам забабонны Вестын, які падслухоўваў іхнюю гутарку, разгледзеўся наўкола і каза таемным тонам:

— Будзь паслухмяны, доміне, гэтаму старому, бо ў тых хрысціян ёсць нешта дзівоснае... Іхняе боства дае ім лёгкую смерць, але можа быць мсцівым.

На гэта Нэрон гарачкава:

— Гэта ж не я ладжу ігрышчы, а Тыгэлін.

— Так! Гэта я,— пацвярджае Тыгэлін, пачуўшы адказ цэзара,— і начхаць мне на ўсіх хрысціянскіх багоў. Вестын — гэта пухір, надзіманы забабонамі, а гэны баявы грэк гатовы з боязі памерці, гледзячы на наёжаную квахтуху, баронячую куранят.

— Добра,— каза Нэрон,— але ж загадай ад сянняшняга дня адцінаць хрысціянам языкі або затыкаць вусны.

— Заткне ім вусны агонь, о боскі!

— Бяда-гора мне! — застагнаў Хілон.

Але цэзар, якому ганарыстая самапэўнасць Тыгэліна дадала духу, пачаў смяцца і дапякаць старому грэку:

— Гляньце, як выглядае нашчадак Ахілеса!

Сапраўды, Хілон выглядаў страшна. Астанкі валосся на чэрапе пабялелі яму зусім, на твары маляваўся нейкі бязмерны неспакой, жах і прыгнобленне. Выглядаў часамі, як бы абураны і паўпрытомны. Часта не адказваў на пытанні, а часам пачынаў злаваць і рабіцца лютым да таго, што аўгустыяне не хацелі яго й чапаць. Такая хандра апанавала яго й цяпер.

¹ Бязвінныя істоты (лац.).

— Рабеце са мною, што хочаце, а я на ігрышчы болей не пайду! — адазваўся распачлівым голасам, ляскаючы пальцамі.

Нэрон паглядзеў на яго і, звярнуўшыся да Тыгэліна, загадаў:

— Дапільнуеш, каб у вагародах гэны стоік быў блізка ля мяне. Хачу бачыць, якое ўражанне зробіць на яго нашыя светачы.

Хілон, аднак, перапалохаўся прыгрозы, вычуванае з голасу цэзара.

— Спадару,— бараніўся,— нічога не ўгледжу, бо ноччу я нічога не бачу.

А цэзар адказвае, люта пасміхаючыся:

— Ноч будзе ясная, як дзень.

Ды звярнуўся да іншых аўгустыян, з якімі пачаў гутарку пра конкурсы бегавы, якія маніўся зладзіць пад канец ігрышчаў.

Да Хілона падыйшоў Пятроні і, дакрануўшыся да пляча, прыгадаў:

— А ці не казаў я табе, што не вытрымаеш?

А Хілон:

— Думаю падпіць...— і выцягнуў дрыжачую руку па кратэр з віном, але не мог яго данесці да вуснаў. Бачачы гэта, Вестын адабраў яму коўш ды, падыйшоўшы бліжэй, спытаў з мінаю затурбаванаю й спалоханаю:

— Фурыі цябе спанавалі? Га?

Стары глядзеў на яго, разявіўшы рот, быццам не цямячы пытаньня, і давай маргаць вачыма. Вестын яшчэ раз пытае:

— Ці Фурыі апанавалі цябе?

— Не,— адказаў Хілон,— толькі ноч перада мною.

— Як гэта ноч?.. Хай злітуюцца багі над табою! Як гэта ноч?

— Ноч страшэнная, непраглядная, у якой нешта рухаецца ды лезе на мяне. Толькі я не ведаю што, і баюся.

— Я заўсёды пракананы быў, што яны варажбіты. Можа, табе й сніцца якое чараўніцтва?

— Не, бо не сплю. Я не думаў, што іх так карацімуць.

— Няўжо табе іх шкада?

— Пашто вы гэтулькі праліваеце крыві? Чуў ты, што той гаварыў з крыжа? Гора нам!

— Чуў,— адказаў паціху Вестын.— Але ж гэта падпальвачы.

— Няпраўда!

— І непрыяцелі роду чалавечага.

— Няпраўда!

— І затрутнікі вады.

— Няпраўда!

— І забойцы дзяцей.

— Няпраўда!

— Ну а як жа? — пытае здзіўлены Вестын.— Ты ж сам гэта гаварыў і выдаў іх у рукі Тыгэліна!

— То ж дзеля таго акружыла мяне ноч, і смерць ідзе па мяне... Часамі здаецца мне, што я ўжо памёр, і вы таксама.

— Не! Гэта яны паміраюць, а мы жывем. Але скажы мне: што яны бачаць, паміраючы?

— Хрыстуса...

— Гэта іхні бог? Ці то важны бог?

Хілон адказвае таксама пытаннем:

— Што гэта за светачы маюцца быць у вагародах? Чуў ты, што казаў цэзар?

— Чуў і ведаю. Такіх называюць «сарментыцыі» і «сэмаксіі». Прыбярэць у крываваы тунікі, вымачаныя ў жывіцы, прывяжуць да слупоў ды падпаляць... Каб адно толькі іхні бог не саслаў на горад якое бяды... Сэмаксіі! Гэта страшная казнь.

— Лепш ужо гэта, бо не будзе крыві,— адказвае Хілон.— Скажы нявольніку, хай падасць мне кратэр да вуснаў. Хачу крыху выпіць, а разліваю, бо мне рука дрыжыць ад старасці...

Іншыя праз гэты час таксама гутарылі пра хрысціян. Стары Даміцый Афэр кпіў з іх.

— Шмат з іх ёсць такіх, што маглі б разняціць хатнюю вайну, таму ж і баяліся мы спачатку, каб не бараніліся, памятаеце? А яны паміраюць, бы авечкі.

— Хай бы паспрабавалі інакш! — адгражаўся Тыгэлін.

На гэта Пятроні:

— Памыляецеся. Яны бароняцца.

— А то ж якім спосабам?

— Цярплівацю.

— Гэта новы спосаб!

— Пэўна. Але ці можаце сказаць, што яны паміраюць так, як абыдныя злыдні? Не! Яны паміраюць так, як бы разбойнікамі былі тыя, што іх на смерць асудзілі, гэта знача, мы і цэлы народ рымскі.

— Што за трызненне! — ускіпеў Тыгэлін.

— Ніс abdera!¹ — прысаджвае яго Пятроні.

Прысутныя, зацікаўленыя трапнасцю ягонай заўвагі, пераглядаліся здзіўленымі вачыма і пацвярджалі:

— Праўда, ёсць нешта апычоное, асаблівае ў іхняй смерці.

— Кажу вам, яны бачаць сваё боства! — адзваецца з боку Вестын.

Тады некалькі аўгустыянаў звяртаецца да Хілона:

— Эй, стары, ты іх добра ведаеш, скажы нам, што яны бачаць?

А грэк выпляваў віно на туніку і адказаў:

— Уваскрэсенне!..

І пачаў так калаціцца ад страху, што сядзячыя бліжэй госці не маглі ўстрымацца ад рогату.

¹ Устойлівы фразеалагізм, які абазначае: «Во найдурнейшы з дурняў» (заўвага аўтара).

LX

Праз некалькі дзён Вініць не начаваў дома. Пятронію прыходзіла на думку, што мо зноў улажыў сабе новы план вызвалення Лігі з Эсквілінскае вязніцы, але не хацеў ужо пра гэта распытваць, каб не спракудзіць работы. Гэты вымудраваны скептык зрабіўся таксама ў пэўным значэнні суверным, асабліва ад часу няўдачы спробы вызваліць дзяўчыну з Мамэртынскага пограбу, перастаў верыць у сваю зорку. Не спадзяваўся й цяпер памыснага выніку Вініціевых захадаў. Эсквілінская вязніца, прыгатаваная спахопу з падземляў дамоў, разваленых падчас пажару, не была, праўда, так страшнаю, як стары Туліяnum вобак Капітолю, але затое была ў сто разоў больш вартаваная. Пятроні добра ведаў, што Лігію перанеслі туды дзеля таго, каб не памерла ды не размінулася з амфітэатрам, дык лёгка яму было дадумацца, што якраз з гэнае прычыны мусяцімуць яе вартаваць, як собскага вока.

— Відаць,— гадаў сабе,— цэзар з Тыгэлінам прызначылі яе на нейкае асаблівае, найстрашнейшае відовішча, і Вініць хутчэй сам згіне, чым яе адтуль выцягне.

Вініць таксама не меў надзеі яе выдабыць. Цяпер гэта мог зрабіць толькі ўжо пра тое, каб хоць мог спатыкацца з ёю. Ад нейкага часу пераследвала яго думка, ці не зрабіць так, як Назар, які пралез у Мамэртынскую вязніцу наймітам да вынасу трупаў.

Падкуплены за вялікую суму даглядчык Гнілых Ямаў прыняў яго ўрэшце ў чараду свае чэлядзі, якую штоноч высылаў па трупы ў вязніцу. Небяспека быць пазнаным існавала малая. Спагадала гэтаму ноч, вопратка нявольніцкая ды благое асвятленне вязніцы. Дый каму ж магло прыйсці ў голаў, каб патрыцый, унук і сын консулаў, мог знайсціся між грабарскаю чэлядзю, нюхаючаю смурод вязніц і Гнілых Ямаў, каб узяўся за працу, да якое змушала толькі няволя або крайняя бяздоліца!

Але ён, калі настаў жаданы вечар, падперазаўся й акруціў галаву анучай, імпрэгнаванай шкіпінарам, ды з сэрцам скачучым пайшоў разам з супрацоўнікамі на Эсквілін.

Прэторыянская варта не рабіла ім перашкод, бо ўсе мелі адпаведныя тэсары, якія цэнтурыйн правяраў пры святле ліхтарыка. Па хвіліне вялікія жалезныя дзверы адчыніліся перад імі. Увайшлі.

Вініць убачыў перад сабою прасторны з скляпеннем пограб, з якога йшлося ўва многія іншыя. Жухлыя святлічкі асвятлялі падземелле, напоўненае людзьмі. Некаторыя з іх ляжалі пад сценамі, патануўшы ў сне або мёртвыя. Іншыя абступілі вялікую судзіну з вадою, што стаяла пасярэдзі-

не, і пілі з гарачкі; іншыя сядзелі на зямлі, падпёршыся локцямі на каленях і ўшчаміўшы голаў у далоні; сям і там спалі дзеці, прытуліўшыся да матак. Наагул чутно было то стагнанне і моцнае прыспешанае зыханне хворых, то плач, то шэпты малітвы, то прыцішныя песні, то праклён наглядчыкаў. У падземеллі панавала затха ад гнілых трупаў і суталока. У змрочнай воддалі таўкліся цёмныя постаці, а бліжэй пры мігатлівых пламянкох відаць былі твары збялелыя, ужахнутыя, запаўшыя й галодныя, з загаслымі вачыма або палаючымі гарачкай, з вуснамі пасіনেлымі, з кроплямі поту на лбох ды пазлепліваным скаўтунелым валоссем. Па куткох крычалі з гарачкі хворыя, іншыя прасілі вады, іншыя — каб хутчэй вялі іх на смерць. А была ж гэта вязніца менш страшная, чым Туліянум. Ногі пад Вініціем захісталіся, у грудзях заняло дых, як убачыў усё гэта. Думка пра Лігію, якая знаходзіцца ў падобных абставінах, паставіла дыбам яму на галаве валасы, а ў грудзях зрываўся крык распачы. Амфітэатр, клькі дзікіх звяроў, крыжы — усё было лепшым за гэныя страшэнныя гнілыя затхнішчы, дзе з усіх куткоў малілі балючыя галасы:

— Вядзеце нас на смерць!

Вініць заціснуў кулакі, што аж пазногці яму ўрэзаліся ў далоні, бо адчуў, што ўсё бачанае і перажытае дагэтуль, уся любасць і боль змяніліся ў ім вадну жаду смерці.

Нараз тут жа вобак яго адзываецца знячэўкі голас загадчыка Гнілых Ямаў:

— А колькі маеце сяння трупаў?

— Будзе з тузін,— адказвае загадчык вязніцы,— але да раніцы будзе больш, бо там пад сценамі некаторыя ўжо канаюць.

Ды пачаў наракаць на жанчын, што ўкрываюць мёртвыя дзеці, каб даўжэй мець пры сабе і не аддаваць у Гнілыя Ямы, пакуль магчыма. Трэба дзеля гэтага трупы пазнаваць толькі па паху, а паветра, і так страшнае, псуецца праз гэта шчэ горш.

— Лепей бы мне,— наракаў,— быць нявольнікам у сялянскіх эргастулах, чым пільнаваць гэных гніючых пры жыцці сабак.

Даглядчык Ямаў пацяшаў яго бядаваннем, што і ягоная служба не лепшая. Праз гэты час Вініць апрытамнеў больш і пачаў разглядацца ў падземеллі, дзе не мог аднак, знайсці Лігіі і баяўся, што мо і не ўдасца яе перад смерцю бачыць. Паграбоў было колькінаццаць, злучаных свежымі перакопамі, а грабары ўваходзілі толькі да тых, адкуль трэ было выносіць мёртвых, дык узяў яго страх, што ўсе захады, каштуючыя гэтулькі намаганняў, могуць быць ударэменныя. На шчасце ягоны патрон дапамог яму.

— Трупы,— кажа,— трэба зараз выносіць, бо зараза найгорш распаўсюджваецца праз трупы. Інакш паўміраеце і вы, і вязні.

— На ўсе каморы ёсць нас толькі дзесяцёх,— адказаў вартаўнік,— дый мусім жа спаць.

— Дык я табе пакіну чатырох маіх людзей, якія ўночы наглядзімца па каморах, ці хто не памёр.

— Вып’ем узаўтра, калі зробіш мне такую паслугу. Кожнага трупа хай занясучь на пробу, бо прыйшоў загад, каб мерцвяком праколваць шыю, а пасля адразу — у Ямы!

— Добра, але не забудзь — вып’ем! — нагадаў даглядчык.

Пасля вызначыў чатырох чалавек, і між імі Вініція, а з астатнімі пачаў складаць нябожчыкаў на ношы.

Вініць паспакайнеў: цяпер быў пэўны, што знойдзе Лігію. І насамперш перагледзеў добра прырэдніа каморы. Заглядаў ува ўсе цёмныя куткі, куды не даходзіла святло, абгледзеў асобы, спячыя пад сценамі, накрытыя лахманамі, абгледзеў найцяжэй хворых, якіх пазаягвалі ў асобныя куткі; Лігіі, аднак, не мог нідзе знайсці. У другім і трэцім падзямеллі ягонья пошукі засталіся таксама без выніку. Прымеж таго, рабілася ўжо позна: трупаў павыносілі. Вартаўнікі, паклаўшыся ў праходах між каморамі, паснулі; дзеці, зняможаныя плачам, замоўклі; у спелюнках было чуваць толькі дыханне змучаных грудзей ды дзе-нідзе шэпт малітвы. Вініць выйшаў з святлом у чацвертую па чарзе камору, шмат меншую, і, падняўшы святліка ўгару, пачаў разглядацца. І — здрыгануўся, бо здалося яму, што пад кратаю ў сценным атворышчы бачыць вялігурную постаць Урсуса. Дык, патушыўшы воміг святліка, падыйшоў да яго і спытаў:

— Урсус, гэта ты?

Асілак адварнуў голаў:

— Хто пытае?

— Не пазнаеш мяне? — пытае юнак.

— Патушыў святлік, як жа магу цябе пазнаць?

Але Вініць згледзеў у гэным моманце Лігію, што ляжала на плашчы пры сцяне, дык, не кажучы нічога, уклечыў пры ёй. Тады пазнаў яго і Урсус ды адазваўся:

— Хвала Хрысту! Толькі не будзі яе, спадару.

Вініць, стоячы на каленях, углядаўся ў яе праз слёзы. Міма поцемку мог адрозніць ейнае аблічча, белае, бы алебастр, і паблажалыя плечукі, рукі. Вулкан любові, падобны да раздзіраючага болю, страсянуў ягонай душой аж да глыбіні, напаўняючыся пачуццём любасці, перапоўненай літасцю, шанаваннем і захапленнем. Нагнуўшыся аж да зямлі, пачаў цалаваць беражок вопраткі, на якой спала найдаражэйшая ў свеце галованька.

Урсус праз доўгі час моўчкі глядзеў на яго, у канцы, аднак, пацягнуў хлапца за туніку.

— Спадару, — пытае, — як сюды пралез? Ці мо прыходзіш яе ратаваць?

Вініць устаў, праз хвіліну змагаўся з расчуленнем.

— Дай спосаб! — кажа.

— Я думаў, ты яго знойдзеш. Мне адзін толькі прыйшоў у голаў...

Паглядзеў на краты і, як бы сам сабе паказваючы, гавора:

— Так!.. Але там вартаўнікі...

— Сотня прэторыянаў,— дасказаў Вініць.

— Дык... не пройдзем!

— Не!

Ліг пацёр лоб рукою ды зноў пытае:

— Ну, а як жа ты сюды ўвайшоў?

— Маю тэсару ад загадчыка Гнілых Ямаў,— і нагла замоўк, як бы яму нейкая думка бліснула ў галаве.

— На пакуту Збаўцы! — пачаў гаварыць хутка.— Я тут застануся, а яна хай возьме маю тэсару, абвіне голаў хусцінаю, акрыецца накідкаю ды выйдзе. Паміж грабароў-нявольнікаў ёсць некалькі недаросткаў, дык прэторыяне не пазнаюць яе, а дабярэцца да Пятроніевага дому, той яе ўсцеражэ!

Ліг спуціў голаў на грудзі й адказвае:

— Не схацела б, бо кахае цябе, ды і прытым яна ж хворая, не можа яшчэ на нагах стаяць.

Праз момант дадаў:

— Калі ты, спадару, і крывічэсны Пятроні не маглі яе з вязніцы выдабыць, дык хто ж здолее ўратаваць яе?

— Адзін Хрыстус!..

І замоўклі абодва. Ліг у простаі сваёй галаве думаў сабе: «Адыж Ён мог бы і ўсіх ацаліць, а калі гэтага не робіць, дык, відаць, прыйшла чарга пакутаў і смерці». І згаджаўся на смерць для сябе, але шкада яму было да глыбіні душы гэнага дзіяцыці, што на руках ягоных вырасла і якое палюбіў больш, чым собскае жыццё.

Вініць зноў укленьчыў пры Лігіі. Праз ваконныя краты ўкрадаліся ў падземелле касулі месяца і асвятлялі яго лепш, чым адзіны святлічок, што мігацеў шчэ над дзвярыма.

Нараз Лігія расплюшчвае вочы і, палажыўшы свае распаленыя далоні на руках Вініція, адзваецца:

— Бачу цябе, я ведала, што ты прыйдзеш.

А ён кінуўся да ейных рук і давай прыкладаць іх да галавы, да сэрца, пасля, падняўшы іх крыху, прыгалубіў да сваіх грудзей.

— Я прыйшоў, мілая! Хай цябе Хрыстус сцеражэ ды ратуе, Лігійка наймілейшая!..

І не мог болей гаварыць, бо сэрца ягонае скавытала ў грудзях з болю й любові, а болю не хацеў перад ёю адкрываць.

— Я, бачыш, хворая, Марк,— прагаварыла Лігія,— і ці на арэне, ці тут, у вязніцы, мушу памерці... Але я малілася, каб цябе перад смерцю ўбачыць, і ты прыйшоў: Хрыстус мяне выслухаў!

Ён яшчэ не мог вымавіць слова, а толькі пясліва прыціскаў яе да грудзей. Тады яна гавора далей:

— Я не раз бачыла цябе праз вакно ў Туліянуме і ведала, што хочаш прыйсці. А цяпер Збаўца даў мне хвіліну прытомнасці, каб маглі мы развітацца. Я ўжо йду да Яго, Марк, але кахаю цябе і заўсёды кахаціму.

Вініць перамогся, здушыў у сабе боль і адазваўся паўголасам, стараючыся быць спакойным:

— Не, дарагая, ты не памрэш. Апостал мне нагадаў верыць і абяцаў маліцца за цябе, а ён жа Хрыстуса ведаў, Хрыстус любіў яго, дык просьбы ягонай не ўдарэмніць... Каб ты мелася памерці, Пётр бы не казаў мне спадзявацца, а ён мне так гаварыў: «Май надзею!» Не, Лігіяка! Хрыстус змілуецца нада мною... Ён не хоча твае смерці, Ён яе не дапусціць... Прысягаю табе на імя Збаўцы, што Пётр за цябе моліцца!

Цішыня. Апошні святлічок над дзвярыма патух, затое святло месяца лунала праз усё атворышча. У кутку насупраць запішчала дзіцятка ды заціхла. Звонку толькі даходзіў гоман прэторыянаў, якія, адбыўшы чародную варту, гулялі пад сцяною ў scriptae duodesim.

— Ох, Маранька, — адазвалася Лігія. — Хрыстус сам маліўся Айцу: «Адалі ад мяне гэны келіх горычы», аджы яе выпіў. Хрыстус сам памёр на крыжы, а цяперака гінуць за Яго тысячы, дык чаму ж мяне адну меў бы ашчалзіць? Хто ж я такая, Марк? Я чула, як Пётр казаў не раз, што і ён будзе замучаны, што ж я значу перад ім? Як прыйшлі па мяне прэторыяне, я баялася смерці й пакуты, але цяпер ужо не баюся. Плян, якая страшная гэтая вязніца, а я йду да неба. Падумай, тут цэзар, а там добры й міласэрны Збаўца. Дый няма смерці. Ты мяне кахаеш, дык зразумей, якой я буду шчаслівай. О, Маранка дарагі, падумай, то ж і ты туды прыйдзеш да мяне.

І замоўкла, каб крыху адсапіцца хворымі грудзьмі, пасля прылажыла да вуснаў ягоную руку:

— Марк...

— Чаго, любая?

— Не плач па мне і памятай, што ты туды прыйдзеш да мяне. Не доўга я жыла, але Бог даў мне тваю душу. Дык скажу Хрысту: хоць я памерла, хоць ты застаўся з жалем, аднак не блюзніў супраць волі Ягонай і любіш Яго заўсёды. А ты будзеш Яго любіць і перажывеш цярдліва маю смерць?.. Бо тагды Ён нас злучыць, а я кахаю цябе і хачу быць з табою...

Тут не хапіла ёй духу, і ледзь дачувальным голасам дакончыла:

— Прырачы мне гэта, Марк!..

Вініць абняў яе дрыжачымі рукамі і сказаў:

— На тваю святую галованьку!.. Прыракаю!..

Тады ў бледным святле месяца распрамянілася ейнае аблічча. Яшчэ раз прылажыла да вуснаў ягоную руку й шагнула:

— Я твая сужэнка!..

За сцяною прэторыяне, гуляючыя ў scriptae duodesim, паднялі гучную спрэчку, але яны забыліся пра вязніцу, пра варту, пра ўвесь свет і, адчуваючы ўзаемна ў сабе анельскія душы, пачалі маліцца.

LXI

Праз тры дні, а дакладней, тры ночы нічога не муціла ім супакою. Скончыўшы абыдна свае заняткі выносінаў мёртвых і цяжка хворых, калі зняможаная варта паклалася спаць на калідорах, Вініць уваходзіў у падзямелле, дзе была Лігія, і сядзеў там, аж пакуль не пачынаў заглядаць праз ваконныя краты золак. Яна галубілася галованькай да грудзей ягоных, і гутарылі ціхенька пра каханне ды пра смерць. Абое мімахоць у думках і гутарках, нат у жаданнях і надзеях, штотраз болей аддаляліся ад жыцця і гублялі адчуванне яго. Абое выглядалі на людзей, якія, адплыўшы ад берагу, не бачаць ужо яго і паволі занураюцца ў бясконцасць. Абое паступова перайнакшваліся ў духаў сумных, раскаханых у сабе саміх ды ў Хрыстусе, гатовых адляцець. Часам толькі ў ягоным сэрцы зрываўся шчэ боль, часамі бліснула, моў маланка, надзея, зроджаная каханнем і верай у міласэрнасць Укрыжаванага Бога, але і ён штодзень адрываўся ад зямлі й падаваўся смерці. Калі раненька выходзіў з вязніцы, глядзеў ужо на свет, на горад, на знаёмых ды жыццёвыя турботы, бы праз сон. Усё выдавалася яму ачужэлым, далёкім, пустым і нікчэмным. Перасталася яго праймаць жахам нат і пагроза пакутаў, бо меў пачуццё, што іх можна перацярапець як бы ў задуме, з вачыма, скіраванымі ў нешта іншае. Абаім здавалася, што пачынае ўжо імі завалодваць вечнасць. Гутарылі пра каханне, пра тое, як кахацімуцца ды разам будуць жыць на тым свеце, і калі часамі думка іхняя звярталася шчэ да зямлі, дык толькі як людзей, што рыхтуюцца ў далёкае падарожжа. Ахінула іх такая цішыня, якая атуляе дзве пустынныя калюмны, забытыя людзьмі. Расходзілася ім ужо толькі пра тое, каб Хрыстус іх не разлучаў; а калі кожная хвіліна ўмацоўвала ў іх тую пэўнасць, раскахаліся ў Ім, як сваім злучыцелю, як у несканчальным шчасці й супакоі. Былі яшчэ на зямлі, а ўжо ападаў з іх пыл зямны. Іхнія душы сталіся чыстымі, бы слязінкі. Пад пагрозай смерці, сярод бяздоля і цярапення, на вязнічным бярагу пачалося для іх неба, бо яна брала яго за руку і вяла, як святая, да вечнае крыніцы жыцця.

А Пятроні з’умяваўся, бачачы ў абліччы Вініція штотраз большы супакой ды нейкі дзіўны бляск, якіх не бачыў даўней. Іншы раз радзілася ў ягонай думцы здагадка, што Вініць няйначай знайшоў нейкую дарогу ратунку, і рабілася яму прыкра, чаму з гэтым перад ім тоіцца. Урэшце, не могучы вытрымаць, зачэпляе яго:

— Цяпер ты выглядаеш нейк інакш, не таіся перада мною, хачу і магчыму табе дапамагчы: ці ўпланаваў што?

— Упланаваў, — адказвае Вініць, — але ты не магчымеш ужо мне быць помачным. Па ейнай смерці прызнаюся, што я хрысціянін, і пайду за ёю.

— Дык не маеш надзеі?

— Чаму не? Маю. Хрыстус мне аддасць яе, і не расстануся ўжо з ёю ніколі.

Пятроні пачаў хадзіць па атрыюме з мінай зняверанай ды нецярплівай, у канцы кажа:

— На гэта не трэба вашага Хрыстуса, бо тую самую паслугу можа табе даць наш Танатос¹.

А Вініць, сумна ўсміхнуўшыся, гавора:

— Не, дарагі, але не хочаш зразумець.

— Не хачу ды не магу,— адказвае Пятроні.— Не пара цяпер на разважанні, але ці памятаеш, што ты казаў, як нам не ўдалося вырваць яе з Туліянума? Я развітаўся з усялякай надзеяй, а ты сказаў, як прыйшлі мы дамоў: «А я веру, што Хрыстус можа мне яе вярнуць». Дык няхай жа табе яе верне. Калі я кіну каштоўную чару ў мора, не патрапіць мне аддаць яе ніхто з нашых багоў, але калі і ваш не лепшы, дык не ведаю, за што Яму маю аддаваць пашану большую, чым даўным.

— Дык ён мне яе й аддасць,— адказвае Вініць.

Пятроні паціснуў плячыма.

— Ці ведаеш,— пытае,— што хрысціянамі асвятчацімуцца ўзаўтра цэзаравы агароды?

— Узаўтра? — наставіўся Вініць.

У абліччы дзікае страшэннае рэчаіснасці, сэрца, аднак заскакала ў ім балюча, жакліва. Падумаў, гэта мо ўжо апошняя ноч, якую магчыме правесці з Лігіяй, дык, развітаўшыся з Пятроніем, пайшоў борзда да загадчыка пугыкулаў па сваю тэсару. Але тут спаткала яго няўдача, бо загадчык не хацеў яму даць пропуску.

— Выбачай, спадару! — апраўдваецца.— Што я мог, тое зрабіў для цябе, але жыцця на небяспеку выстаўляць не магу. Сяння ноччу маняцца выводзіць хрысціян у цэзаравы агароды. У вязніцы поўна будзе варты й урадаўцаў. Калі б на бяду пазналі цябе, згінуў бы я і мае дзеці.

Вініць сцяміў, што наляганне дарэмнае. Прамільгнула яму, аднак, надзея, што вартаўнікі, якія прапусkali яго даўней, прапусцяць мо й цяпер без меты, як знаёмага, дык, пераапрунуўшыся вечарам у зрэбную туніку ды абвязаўшы хусцінаю голаў, пайшоў пад браму вязніцы. Але гэтае ночы правяралі меты больш уважліва, чым заўсёды, а найгорш тое, што сотнік Сцэвінус, суровы й надта адданы цэзару, пазнаў Вініція. Але, відаць, у ягоных, закаваных у жалеза, грудзях тлілася яшчэ нейкая іскрынка літасці на людскую нядолю, бо замест ударыць здзіаю ў панцыр на знак трывогі, адвёў Вініція на бок і сказаў:

— Спадару, вярніся дамоў. Я пазнаў цябе, але маўчаціму, не хочучы цябе губіць. Упусціць цябе не магу, вярніся, хай багі сашлюць табе супакаенне.

— Упусціць мяне не можаш,— просіцца Вініць,— але дазволь мне тут пастаяць і бачыць, каго выводзіцімуць.

¹ Геній смерці (*заўвага аўтара*).

— Загад мой гэтаму не працівіцца,— згаджаецца Сцэвін.

Вініць стаў перад брамаю і чакаў, пакуль не выведзіцімуць асуджэнцаў. Урэшце каля поўначы адчыніліся шырока брамы вязніцы, і паказаліся цэлыя чароды вязняў: мужчын, жанчын і дзяцей, абступленых збройнымі аддзеламі прэторыянаў. Ноч была вельмі ясная, так што пад поўняю месяца льго было адрозніць не толькі фігуры, але й твары няшчасных. Ішлі парамі, доўгім пасумным карагодам у цішыні, парушанай толькі брынчаннем ваяцкае зброі. Вялі іх гэтулькі, што здавалася, усе паграбы ўжо ачышчаны. Пры канцы паходу Вініць выразна дагледзеў лекара Глаўка, але ані Лігіі, ані Урсуса не было між ідучымі.

LXII

Ледзь пачало змяркацца, як першыя хвалі народу сталі наплываць у вагароды цэзара. Натоўпы, святочна прыбраныя, у вянках, ахвочыя, распяваныя, а па частцы п'яныя йшлі любаватца новым светазарным відовішчам. Вокрыкі: «Сэмаксыі! Сарментышчыі!» разлягаліся на віатэкта¹, на мосце Эмілія ды з другога боку Тыбру, на Трыумфальнай дарозе, каля цырку Нэрона і вунь аж там па Ватыканскае ўзгор'е. Бачылі ўжо і даўней у Рыме людзей, паленых на слупох, але ніколі дагэтуль не бачана такое колькасці асуджаных. Цэзар і Тыгэлін, жадаючы пакончыць з хрысціянамі, а разам і паўстрымаць заразу, якая з вязніц разыходзілася й па горадзе, загадалі апаражніць усе падзямеллі так, што засталася ў іх ледзь колькідзiesiąт асоб, прызначаных на заканчэнне ігрышчаў. Вось жа, грамады народу, пераступіўшы парог агародных брамаў, ня мелі ад подзіву. Усе алеі галоўныя й баковыя, што расходзіліся праз гушчару дрэваў наўкруг паплаўцоў, куп'я, сажалак і заквечаных палеткаў, набітыя былі смалёвымі слупамі, да якіх папрывязвана хрысціян. З вышэйшых мейсцаў, дзе далягляду не засланялі дрэвы, можна было аглядаць цэлыя шэрагі слупоў і людскіх фігур, упрыгожаных кветкамі, бявенцам, міртавым лісцем, якія цягнуліся ўдалечыню па грудох і нізох так далёка, што, калі бліжэйшыя выглядалі, бы мачты мараплаваў, дык найдалышыя прадстаўляліся вачам, бы рознаколерныя тычкі або дзіды. Шматлікасць іхняя перавышала ўсе спадзевы людзей. Можна было падумаць, што які цэлы народ папрывязвана да слупоў дзеля ўцехі Рыму й цэзара. Грамады глядзельнікаў затрымоўваліся перад асобнымі слупамі ў меру заікаўлення постацямі, векам або плошчу ахвяр, аглядалі твары, вянкi, гірлянды бявенцу ды йшлі далей, задаючы поўныя подзіву пытанні: «Няўжо магло быць гэтулькі вінаватых? Няўжо маглi Рым падпальваць дзеці, якія ледзь пачынаюць самi хадзіць?» І паволі подзіві пераходзіў у трывогу.

¹ Крытая вуліца (лац.).

Прымеж таго, пачало добра змяркацца, на небе замігацелі першыя зоркі. Тады пры кожным асуджэнцы з’явіўся нявольнік з запаленым свечам у руцэ, а як водгалас трубаў разлёгся ў розных пунктах парку на знак распачацця відовішча, усе нявольнікі прыткнулі полымя да споду слупоў.

Схаваная пад кветкамі ды аблітая смалою салома ўміг лынула ясным полымем, якое, магутнеючы з кожнай хвілінай, раскручвала сувоі бявенцу, шыбала ўтару, абыймаючы ногі ахвяр. Народ анямеў, агароды загулі адным вялікім стогнам ды крыкам болю. Некаторыя ахвяры аднак, падымаючы аблічча да высокага зорнага неба, пачалі пяць на гонар Хрыста. Народ слухаў. Але й найцвярдзейшыя сэрцы напоўніліся жахам, калі з меншых слупоў дзіцячыя галаскі пачалі лемантаваць: «Мама! Мама!», дрыгата праймала ўсіх, нат п’яных наглядчыкаў, аглядаючых тыя галоўкі й нявінныя тварыкі, пераморшчаныя канвульсіямі болю або млеючыя ад дыму. А полымя шыбала штораз вышэй, перапальваючы штораз новыя вянкi ружаў ды здлэнага павоішча. Распламяніліся алеі галоўныя й бакавыя, заблішчелі агнём групкі дрэваў і траўнікаў і заквечаныя палеткі, залялеена агнём вада ў сажалках, абліліся румянцам мігатлівыя лісткі на дрэвах, зрабілася відно, як удзень. Смурод спаленага цела напоўніў агароды, але ў тым жа часе нявольнікі пачалі сыпаць у прыгатаваныя кадзільніцы мырру і алоэ. Спаміж масы прысутных адзываліся там-сям крыкі немаведама ці спачуцця, ці ўпойнае радасці, і ўзмагаліся з кожнай хвілінай разам з агнём, які абыймаў слупы, дабіраўся да грудзей ахвяр, скручваў гаручым подыхам валасы на галовах, кідаючы заслоны на счарнелыя твары, і ў канцы страляў яшчэ вышэй, як бы на пераможны трыумф той сіле, якая загадала яго разняціць.

Яшчэ напачатку відовішча з’явіўся сярод народу цэзар на зграбнай цыркавай квадразе, запрэжанай чатырма белымі ліхачамі,— апрануты быў у краскі партыі Зялёных, да якіх і ён, і ягоны двор належалі. За ім ішлі іншыя вазы, поўныя дваран, святочна выстраеных сенатараў, святароў і нагіх бахантак з вянкамі на галовах і збанкамі ў руках, па частцы п’яных, дзіка разрагатаных. Вобак іх музыканты, паўбіраныя за фаўнаў і сатыраў, гралі на цытрах, формінгах, пішчалках і рагох. На іншых зноў вазох ехалі матроны й дзевы рымскія, таксама п’яныя і напаўнагія. Вобак квадрагаў танцоры патрасалі прыбранымі ў стужкі тырсамі; іншыя бубнілі ў бубянцы, іншыя сыпалі кветкі. Цэлы той карагод ехаў, дзеручыся: «Эвоэ!», найшырэйшаю дарогаю ў парку сярод дыму й людскіх свечачаў. Цэзар, маючы пры сабе Тыгэліна й Хілона, палахлівасцю якога жадаў забаўляцца, сам кіраваў коньмі і, едучы ступою, паглядаў на палаючыя фігуры ды прыслухоўваўся воклікам народу. Стоячы на высокай залатой квадразе, акружаны людскою хвалою, якая кланялася яму да ног, у агнявым водбліску, у залатым вянку цыркавага пераможніка, перарастаў галавою дваран, натоўп і выдаваўся вялігурам. Грубезныя ягоныя рукі, выцягнутыя разам з напружанымі лейцамі, казаў бы, ба-

гаславілі народ. На твары і ў прыморшчаных вачах іграў смех і так яснеў над людзьмі, бы сонца, бы бовства якое, страхотнае, але й магутнае ды вялічэзнае. Хвілінамі затрымоўваўся, каб лепей прыгледзецца ці то якой дзяўчыне, каторае ўлонне пачало сквярсіцца ў полымі, ці выкрыўленаму канвульсійна твару дзіцяці, ды зноў ехаў далей, ведучы за сабою шалёны разгуканы карагод. Часамі кланяўся народу, то зноў выгінаўся ўзад, тузаў залатымі лейцамі і гутарыў з Тыгэлінам. У канцы, даехаўшы да вялікага вадаліву на цэнтральным скрыжаванні вуліц, высеў з квадрыгі і, кінуўшы на таварышаў, патануў у натаўпе. Прывіталі яго віватамі й воплескамі. Баханткі, німфы, сенатары, аўгустыяне, святары, фаўны, сатыры ды ваякі абступілі яго ўміг шалёным колам, а ён, маючы з аднаго боку Тыгэліна, а з другога Хілона, абыходзіў фантан, навокал якога гарэла некалькі дзесяткаў паходняў, затрымоўваючыся пры кожнай, робячы заўвагі або строячы кпіны з старога грэка, на твары якога малявалася безбярэжная распач. У канцы спыніліся пад высокім слупам, упрыгожаным міртамі й акружаным зялёнаю поўсцю. Чырвоныя языкі полымя даходзілі тут ужо каленяў ахвяры, але аблічча ейнага нельга было адразу распазнаць з-за дыму. Праз момант, аднак, лёгкі начны вецер здзьмухнуў дым і адкрыў голаў старца з сіваю, спадаючай на грудзі барадою.

Плянуюшы на гэта, Хілон адразу звіўся ў клубок, як ранены гад, а з горла вырываўся яму крык, хутчэй да крумкачага, чым да людскога падобны:

— Глаўкас! Глаўкас!..

І праўда, з палаючага слупа пазіраў на яго лекар Глаўк, яшчэ быў жывы. Збалелым тварам быў пахілены ўніз, як бы апошні раз жадаў прыгледзецца свайму кату, які здрадзіў яго, згубіў жонку, дзяцей, наслаў на яго разбойніка, а калі ўсё гэта дараваў яму ў імя Хрыста, яшчэ раз выдаў яго на пакутніцкі здзек. Ніколі хіба чалавек чалавеку не зрабіў большае й крываўшае крыўды. І вось ахвяра гарэла цяпер на смаловым слупе, а кат стаяў пад стапамі ейнымі. Вочы Глаўкавы не пераставалі глядзець проста ў твар Хілону. Часамі засланяў іх дым, але калі раздзьмухваў яго вецер, грэк бачыў зноў гэныя ўстаўленьня ў яго вочы. Выпраставаўся й хацеў уцякаць, але не ўздужаў. Нагла ўявіў сабе, быццам ногі ягоныя зрабіліся волавам, ды нейкая нябачная рука з нечалавечай сілай яго трымае пры гэным слупе. Скамянеў. Адчуваў толькі, што нешта перапаўняецца ў ім, нешта рвецца, што даволі напіўся пакут і крыві, што прыходзіць канец жыцця, што навокал знікае і цэзар, і світа, і натаўпы, а гэтае яго нейкая бяздонная страшэнная чорная атхлянь, а ў ёй відаць толькі гэныя вочы, заклікаючыя яго на суд, А той, схіляючы голаў штораз ніжэй, глядзеў бесперастанку. Прысутныя здагадаліся, што між гэнымі людзьмі нешта дзеецца, але смех замёр ім на вусах, бо ў абліччы Хілона было нешта жахлівае: выкрывіла яго такая трывога й такі боль, як бы тыя языкі полымя жэрлі ягонае собскае цела. Нагла захістаўся і, выцягнуўшы ўгару рукі, заенчыў страшным раздзіраючым голасам:

— Глаўк! У імя Хрыста, даруй!!!

Заціхла ўсё наўкола, дрыгата праняла ўсіх, усе вочы мімахоць звярнулія ўгару.

А галава пакутніка зварухнулася злёгка, і пачуўся з верхавіны слупа падобны да енку голас:

— Выбачаю!..

Хілон кінуўся, кланяючыся, аж да самай зямлі, выючы, бы падстрэная зьярака, і, набраўшы зямлі ў абедзве шчопці, пасыпаў сабе ёю голаў. Тым часам полымя стрэліла ўгару, абняло грудзі й твар Глаўка, распляло міртавую карону на галаве ягонаі і заняло стужкі на версе слупа, які заяснеў увесь вялікім ярым святлом.

Але Хілон па хвіліне ўстаў з тварам так змененым, што аўгустыянам выдавалася, бачаць перад сабою іншага чалавека. Ягонья вочы гарэлі незвычайным бляскам, на зморшчаным чале маляваўся духовы ўздэм: недалужны перад хвілінаю грэк выглядаў цяпер, бы які духоўнік, натхнёны боствам, які маніцца выявіць невядомую праўду.

— Што яму сталася? Ашалеў? — азвалася некалькі галасоў.

А ён адварнуўся да натаўпу і, выцягнуўшы ў гару правую руку, пачаў крычаць так, каб не толькі аўгустыяне, але й масы народныя маглі яго пачуць:

— Народзе рымскі! Прысягаю на маю смерць, што вось гінуць людзі нявінныя, а падпальвачом — вось хто!!!...

І паказаў пальцам на Нэрона.

Настала мёртвая цішыня. Дваране агрупелі. Хілон усцяж стаяў з выцягнутаю дрыжачаю рукою ды пальцам, паказваючым на цэзара. Раптам зрабілася сумятня. Народ нападобу хвалі, збуджанае нечаканым віхрам, кінуўся да старца, каб лепш яму прыгледзецца. Тут і там адазваліся крыкі: «Трымай яго!», «Гора нам!» У натаўпе разлягаюцца свіст і вераск: «Агенабарбус! Маткабойца! Падпальвач!» Сумятня магутнела з кожнай хвілінай. Баханткі, лямантуючы на ўвесь свет, пачалі хавацца на вазы. Раптам некалькі перагарэлых слупоў павалілася, рассыпаючы навокал іскры і пабольшваючы сумяціцу. Сляпяя стоўчаная хваля народу падхапіла Хілона й панесла яго ў сярэдзіну агароду.

Усюды слупы пачалі таксама перагарваць і падаць упоперак вуліц, напайняючы алеі дымам, іскрамі, смуродам смаліны і людскога цела. Гаслі светачы далейшыя й бліжэйшыя. У вагародах пацямнела. Вестка пра тое, што сталася, пераходзіла з вуснаў у вусны, змененая й пабольшаная. Адны расказвалі, што цэзар самлеў, іншыя — быццам сам ён прызнаўся, што падпаліў Рым, трэція — што цяжка занямог, іншыя ўрэшце — што вынеслі яго, як мёртвага, на возе. Сям-там адзываліся галасы спачуцця для хрысціян: «Не яны спалілі Рым, дык нашто было гэтулькі крыві, пакутаў і несправядлівасці? Ці ж гэта багі не будуць мсціцца за нявінных, і якія ж піякулы здолеюць зноў іх перапрасіць?» Слова «innoxia cogroga» паўтараліся штораз

часцей. Жанчыны голасна літаваліся над дзецямі, якіх гэтулькі кінута дзікім звяром, папрыбівана да крыжоў або спалена ў гэных праклятых агародах. Аж у канцы спачуццё ахвярам змянілася ў ліхадумства цэзару й Тыгэліну. Але былі й такія, каторыя, раптам затрымоўваючыся, задавалі сабе або іншым пытанні: «Што гэта за боства, якое дае такую сілу ў пакутах і смерці?!» І вярталіся дамоў задуманья...

Хілон блукаўся шчэ па агародах, не ведаючы, куды кінуцца. Цяпер пачуваўся зноў нядужым і хворым старцам. Часамі спатыкаўся, зачাপіўшыся за недагарэлае цела, за галавешку, выбухающую іскрамі, часамі садзіўся, паглядаючы навокал беспрытомным вокам. У вагародах зрабілася ўжо прыщемна; белы месяц толькі выхіляўся з-за дрэваў, расвятляючы слабым святлом алеі, счарнелыя слупы ды зменення ў бясформныя масы недагаркі ахвяр. Старому грэку здалося, быццам на месяцы бачыць аблічча Глаўка, вочы якога глядзяць на яго ўсцяж, дык хаваўся ад святла. Урэшце, аднак, выйшаў з ценю і мімахоць, як бы папіханы нейкаю няведамаю сілаю, пайшоў да фантана, дзе аддаў духа Глаўкас.

Нараз нейкая рука дакранулася да ягонага пляча. Старац адварнуўся і, бачачы перад сабою незнаёмую постаць, жахліва спытаў:

— Хто там? Хто ты?

— Апостал Павал з Тарсу.

— Я пракляты!.. Чаго хочаш?

А Апостал адказвае:

— Хачу збавіць цябе.

Хілон прыпёрся да дрэва. Ногі хісталіся пад ім, і рукі абвіслі.

— Няма ўжо для мяне збаўлення! — адказаў пасумна.

— Няўжо ты не чуў, як Бог дараваў вісячаму на крыжы разбойніку? — пытае Павал.

— Ці ж ты ведаеш, што я натварыў?

— Я бачыў боль твой і слухаў, як даваў ты сведчанне праўдзе.

— О Збавіцелю!..

— І калі Хрыстовы слуга дараваў табе перад пакутніцкаю смерцю, дык ці ж не даруе табе Хрыстус?

А Хілон хапіўся рукамі за голаў, моў абязглузджаны:

— Прабачэнне! Для мяне прабачэнне?

— Наш Бог — гэта Бог міласэрнасці, — адказаў Апостал.

— Для мяне? — паўтарыў Хілон.

І пачаў енчаць, як бы не могучы апанаваць болю й пакуты. А Павал не адступае ад яго:

— Абапрыся на мяне ды хадзем са мною!

І, узяўшы яго, ішоў з ім на скрыжаванне аляяў, дзе шумеў вадаліў, бы слёзы льючы сярод цішы начное над усімі замардаванымі.

— Наш Бог — гэта Бог міласэрнасці, — паўтарыў Апостал. — Калі б стаў ты над морам ды кідаў у яго каменні, ці мог бы закідаць імі марскую глыбіню? А я табе кажу, міласэрнасць Хрыстова ёсць як мора, і грахі й правіны людскія патонуць у ім, моў каменні ў бяздонні. Ёсць яна бы неба, накрываючае горы, сушу й акіяны, бо ёсць усюды, і няма ёй граніц ні канца. Ты цярпеў пры слупе Плаўка, і Хрыстус бачыў тваё цярпенне. Ты сказаў, не баючыся, што цябе можа спаткаць: «Во падпальвач!» — і Хрыстус адцеміў твае словы. Бо твая злосць і махлярства мінулі, а застаўся толькі бязмерны жаль... Хадзі са мною і слухай, што кажу табе: я ж таксама калісь ненавідзеў Яго й пераследваў Ягоных выбраных. І я не хацеў Яго ды не верыў у Яго, пакуль не з'явіўся і не паклікаў мяне. Ад тае пары Ён — любасцю маёй. А цяпер вось навясціў цябе згрызотаю, трывогай і болем, каб паклікаць цябе да Сябе. Ты Яго ненавідзеў, а Ён шкадаваў цябе. Ты выдаваў на пакуты Ягоных вызнавальнікаў, а Ён хоча дараваць табе гэта і збавіць цябе.

Грудзі злыдня-пакутніка ўздрыгаліся ад плачу, раздзіраючага душу да дна, а Павал агартаў яго, апаноўваў і вёў, як ваяр палоннага. Праз хвіліну адзваецца зноў:

— Хадзі за мною, а я цябе завяду да Яго. Дзеля якое ж другое патрэбы я прыходзіў бы да цябе? Адыж Ён загадаў мне збіраць душы людскія ў імя любові, дык спаўняю службу Яму. Думаеш, што зненавіджаны, а я заручаю табе, што Ён цябе мілуе. Плян на мяне! Пакуль не меў Яго ў сэрцы, я нічога не меў, акрамя злосці, што жыла ў маім нутры, а цяпер Ягоная любоў мне даражэй айца і маці, даражэй багачыя й панавання. У Яго аднаго прытулішча, Ён адзін прыйме твой жаль, узгляне на тваё бяздолле, здыме трывогу з цябе і прытуліць да Сябе.

Так талкуючы, прывёў яго да фантану, срэбны струмень якога палыскаваў здалёк у месячным святле. Наўкола панавала пустка й цішыня, бо нявольніцкая служба апратала ўжо тут абвугленыя слупы і трупы пакутнікаў. Хілон кінуўся з стогнам на калені і, закрыўшы твар далонямі, стаяў як скамянелы, а Павал падняў аблічча да зораў і пачаў маліцца.

— Божа, узглянь на гэтага небараку, на жаль ягоны, на слёзы й пакуты! Божа міласэрны, які кроў праліў за нашыя віны, праз пакуту Тваю, праз смерць і ўваскрэсенне, адпусці яму!

Замоўк і доўга яшчэ пазіраў на зоры, молячыся. Нараз з-пад ягоных стопаў адзваецца падобнае да ягонага маленне:

— Хрысце!.. Хрысце!.. Адпусці мне!..

У той час Павал надыйшоў да вадаліву і, набраўшы вады ў прыгаршчы, вярнуўся да пакутніка:

— Хілон, хрышчу цябе ў імя Айца і Сына і Духа Святога!

Хілон падняў голаў, развёў рукі і стаяў без руху. Месяц поўным святлом азараў ягоныя збялелыя валасы ды белы, непарушны, скамянелы, бы мёртвы, твар. Хвіліны плылі адна за другою; у вялікіх птушарнях, у вагародах Даміцыя, паялі пеўні, а ён усё шчэ стаяў на каленях, падобны да надгробнай статуі. Урэшце апрытомнеў, устаў і, звярнуўшыся да Апостала, пытае:

— Што рабіць перад смерцю, настаўніку?

Павал таксама схямянуўся з задумы пра тую бязмерную магутнасць, паконваючую нат такія душы, як гэнага грэка, адказаў:

— Спадзявайся і давай сведчанне праўдзе!

Пасля выйшлі разам. Ля агароднае брамы Апостал яшчэ раз пабагаславіў старца і развіталіся, бо дамагаўся гэтага сам Хілон, прадбачваючы, што пасля ўсяго, што здарылася, цэзар і Тыгэлін загадаюць яго злавіць.

І праўда. Вярнуўшыся дамоў, застаў ужо там прэторыян, якія схапілі яго і пад кіраўніцтвам Сцэвінуса завялі на Палатын.

Цэзар пайшоў ужо спаць, але Тыгэлін чакаў і, убачыўшы няшчаснага грэка, прывітаў яго з мінаю спакойнаю, але злавеснаю:

— Ты дапусціўся праступку абразы маестату,— кажа яму,— і кара не міне цябе. Але калі ўзаўтра агалосіш у амфітэатры, што ты быў п'яны або непрытомны, і што спрычыніцелямі пажару былі хрысціяне, кара твая абмяжуецца да розаг і выгнання.

— Не магу! — адказаў ціха Хілон.

А Тыгэлін падыйшоў да яго павольным крокам і голасам таксама прыцішным, але жудасным, спытаў:

— Як гэта не можаш, грэцкі сабача! Або ж ты не быў п'яны ды ці ж не ведаеш, што цябе чакае? Глянь вунь дзе!

Гэта кажучы, паказаў на куток атрыюма, у якім вобак доўгае драўлянае лавы стаяла ў поцемку чатырох трацкіх нявольнікаў з учкурамі й абцугамі ў руках. А Хілон адказвае:

— Не магу, спадару!

Тыгэліна пачала разбіраць закатная злосць, але паўстрымаўся шчэ.

— Бачыў,— пытае,— як паміраюць хрысціяне? Ці й ты таго хочаш?

Старац падняў зьялелае аблічча; праз хвіліну варушыў вуснамі, пасля адказвае:

— І я веру ў Хрыста!..

Тыгэлін зірнуў на яго, здзіўлены:

— Ты ашалеў, сабака, зусім!

І нагла ўскіпелая ў грудзях ягоных лютасць парвала застаўкі. Падскочыўшы да Хілона, схапіў яго абедзвюма рукамі за бараду, зваліў на зямлю і пачаў таптаць, паўтараючы запененымі вуснамі:

— Адклічаш?! Абвесціш?!

— Не магу! — адказвае яму з зямлі Хілон.

— На пакуты яго!

Тракі схапілі старца і палажылі яго на лаве, пасля, прывязаўшы учкурамі, пачалі сціскаць абцугамі ягоныя худыя косці. А ён падчас прывязвання цалаваў з пакораю іхнія рукі, а потым заплюшчыў вочы і выглядаў, бы мёртвы. Жыў аднак, бо калі Тыгэлін нагнуўся да яго і спытаў шчэ раз: «Адклічаш?» — зьялелыя вусны ягоныя паварушыліся і ціха вышапталі:

— Не... магу!..

Тыгэлін загадаў перарваць пакутванне і давай бегаць туды-сюды па атрыюме з вулканічнаю лютасцю, але і бязраднасцю. У канцы прыйшла яму ў голаў, мусіць, нейкая новая думка, бо звярнуўся да тракаў і загадаў:

— Вырваць яму язык!

LXIII

Драму «Аўрэолюс» прадстаўлялі абыдна ў тэатрах або амфітэатрах, так уладжаных, што маглі адкрывацца і прадстаўляцца нараз як бы дзве асобныя сцэны. Але пасля відовішча ў агародах цэзаравых змянілі звычайны спосаб; сутнасць у тым, каб найбольшая колькасць людзей магла глядзець на смерць прыбітага да крыжа нявольніка, якога ў драме пажыраў мядзведзь. У тэатрах ролю мядзведзя выконваў абшыты ў скуры актор, гэтым разам, аднак, прадстаўленне мелася быць «сапраўднае». Гэта быў новы помysel Тыгэліна. Цэзар спачатку запавяшчаў, што не будзе прысутнічаць, але з нагавору фаварыта змяніў пастанову. Тыгэлін уталкаваў яму, што пасля нясмачнае прыгоды ў агародах тым больш павінен паказацца народу, і адначасна заручыў, што ўкрыжаваны нявольнік не зняважыць ужо яго так, як Крысп. Народ ужо быў перасычаны ды змучаны праліццём крыві, дык абяцана яму новую раздачу латарэйных білетаў ды падарункаў, а таксама вячэрнюю пачостку, бо прадстаўленне мелася быць вечарам пры ярка асветленым амфітэатры.

На змярканні напоўніўся шчыльна цэлы будынак. Аўгустыяне з Тыгэлінам на чале прыбылі ўсе не гэтулькі дзеля самога відовішча, колькі дзеля заманіфэставання па апошнім здарэнні цэзару свае вернасці ды каб паталкаваць пра Хілона, аб якім гудзеў ужо цэлы Рым.

Вось жа, хадзіў пошاپт, быццам цэзар, вярнуўшыся з парку, ускіпеў лютаю злосцю і не мог заснуць, быццам апанавалі яго страшэнныя спагуды, дзівосныя здані, з прычыны якіх запавясціў назаўтра хуткі ад'езд у Ахайю. Іншыя ўсё ж такі запярэчылі гэтаму, талкуючы, быццам цяпер тым болей станецца грозным для хрысціян. Не абыйшлося таксама і без труслівых, якія прадбачвалі, што абвінавачанне, якое Хілон публічна выказаў цэзару, можа мець найгоршыя наступствы. Былі таксама й такія, якія з пачуцця людскасці прасілі Тыгэліна, каб адмовіўся ад далейшага пераследу.

— Уважайце, куды ідзеце! — персвадаваў Барк Соранус.— Вы маніліся заспакоіць у народзе жадую помсты і ўдаўбці яму ў голаў перакананне, што кара спадае на вінаватых, а вынік ёсць папросту адваротны.

— Праўда! — дадаў Антыст Вэрус.— Усе шэпчуць сабе цяпер, што яны нявінныя. Калі гэтакая ваша злучнасць, дык Хілон праўду казаў пра вашыя мазгі, не могучыя напоўніць нат і жалудзінае місачкі.

А Тыгэлін адварнуўся да іх і кажа:

— Людзі таксама шэпчуць, што твая, Барк, дачушка Сэрвілля і твая, Антысе, жонка паскрывалі сваіх нявольнікаў-хрысціян перад цэзаравай справядлівасцяй...

— Гэта няпраўда! — запярэчыў неспакойна Барк.

— Жонку маю намагаюцца згубіць вашыя разлучніцы, якія зайздросцяць ёй цноты! — бараніўся з няменшай трывогай Антыст Вэрус.

Іншыя гутарылі пра Хілона.

— Што яму сталася? — казаў Эпр Марцэль. — Сам іх выдаваў у рукі Тыгэліна; з жабрака стаўся багацеем, мог спакойна пражыць век, мець прыгожыя хаўтуры й нагробак, і — не! Ні зсюль, ні стуль зажадаў страціць усё і згубіць сябе; сапраўды, ныйначай, абаўдзеў!

— Не абаўдзеў, толькі стаўся хрысціянінам, — тлумачыць Тыгэлін.

— Не можа быць! — дзівіцца Вітэлій.

— А ці я не казаў, — умяшаўся Вестын. — Мардуйце сабе хрысціян, але верце мне, не ваюйце з іхнім боствам. Тут няма жартаў!.. Бачыце, што робіцца! Я сам не падпальваў Рыму, але, калі б цэзар дазволіў, зараз бы даў гекатомбу іхняму боству. І ўсе павінны тое самае зрабіць, паўтараю бо: няма з ім жартаў! Не забудзьце, што я вам гэта казаў.

— А я гаварыў што іншае, — адазваўся ўрэшце Пятроні. — Тыгэлін смяўся, як я талкаваў, што яны бароняцца, вось жа цяпер скажу больш: яны здабываюць!

— Як гэта? Якім чынам? — спытала некалькі галасоў.

— На Палукса!.. Калі такі Хілон ім паддаўся, дык хто ж ім не паддасца? Калі вам здаецца, што пасля кожнага відовішча не прыбывае хрысціян, тады з вашым знатоцтвам Рыму станьцеся катлярамі або зачнеце галіць бароды, тады мо будзеце лепш ведаць, што думае народ ды што робіцца ў горадзе.

— Чыстую праўду гавора, на святы пеплом Дыяны! — пацвердзіў Вестын. Але Барк звяртаецца да Пятронія:

— Што ты хочаш сказаць?

— Канчаю тым, ад чаго вы зачалі: даволі ўжо крыві!

Тыгэлін пранізаў яго крывадушна вачыма і кпіць:

— Эй, яшчэ крыху!

— Калі недахоп табе галавы, дык маеш жа другую пры трымальні палкі! — прысадзіў яго Пятроні.

Далейшую гутарку перарвала прыбыццё цэзара, які сеў на сваім мейсцы з Піфагорам. Незабаўна пачалося прадстаўленне «Аўрэолюса», якім не надта ўсе цікавіліся, бо думкі занятыя былі Хілонам. Народ, звыклы да трагічных пакутаў і крыві, нудзіўся таксама, сыкаў, пакрываў дацінкамі пад адрасам дваран і прагнуў хутчэй пацікавіцца сцэнай мядзведзя, якая яго інтрыгавала. Каб не спадзяваліся дзіва ўкрыжаванага старца і падарункаў, паўцякалі б усе.

Ажно ўрэшце прыйшла жаданая хвіліна. Цыркoвыя прыслужнікі ўнеслі наў-пярoд драўляны крыж, даволі нізкі, каб мядзвездзь, успяўшыся, мог дасягнуць да грудзей пакутніка; пасля двух чалавек увялі, а дакладней — увалаклі Хілона, бо сам ён з паламанымі касцямі не мог ісці. Палажылі яго й прыбілі да крыжа так хутка, што зацікаўленыя аўгустыяне не паспелі яму добра прыгледзецца, толькі пасля ўстанаўлення ў зямлю крыжа вочы ўсіх звярнуліся да яго. Але мала хто мог пазнаць у гэным нагім старцу даўнейшага Хілона. Па Тыгэлінскіх пакутах не засталася ў ягоным твары ані крапліны крыві, і толькі на белай барадзе відзён быў чырвоны след па вырваным языку. Праз празрыстую скуру ледзьве можна было дагледзець косці. Выглядаў больш старым, амаль згрыбелым. Але затое колішнія ягоныя вочы, вечна злосныя й неспакойныя, даўняе аблічча, вечна трывожлівае й няпэўнае, перайнакшыліся: цяпер твар, хоць поўны болю, выглядаў салодкім і пагодным, як у людзей спячых або мёртвых. Можа, узмацняла яму надзею думка пра разбойніка на крыжы, якому Хрыстус дараваў, а можа, у душы гаварыў міласэрнаму Богу: «Усеспадару, кусаў я, бы гад ядавіты, але ж я быў праз цэлае жыццё бяздольнікам, паміраў з голаду, людзі тапталіся па мне, білі мяне й здэкаваліся з мяне. Я быў жабраком і няшчасным валындам, а цяпер вось шчэ палажылі мяне на крыж і прыбілі, дык Ты, Міласэрны, не пагардзіш мною ў часіне смерці!» І, відаць, супакой атуляў ягонае сэрца. Ніхто не смяяўся, бо было ў гэтым укрыжаваным нешта так ціхае, выдаваўся ён так старым, слабым, выклікаючым сваёй пакорай такую жаласць, што кожны мімахоць пытаў сябе: як можна мучыць і прыбіваць да крыжа людзей, якія і так ужо канаюць! Народ маўчаў. Спаміж аўгустыянаў Вестын, ківаючыся то ўправа, то ўлева, жакліва шаптаў: «Бачыце, як яны паміраюць!» Іншыя чакалі на мядзвездзя, жадаючы ў душы, каб відовішча скончылася як найхутчэй.

Мядзвездзь увалоўся ўрэшце на арэну і, ківаючы нізка звешаную галавою на абодва бакі, пазіраў спадылба навокал, як бы нечага надумоўваўся або чаго шукаў. Спанатрыўшы ўрэшце крыж, а на ім голае цела, падыйшоў да яго, стаў дыба нават, але хутка зноў апусціўся на пярэднія лапы і, сеўшы пад крыжам, пачаў мармытаць, як бы ў ягоным звярыным сэрцы азвалася літасць над гэтым драбочкам чалавека. Цыркoвая служба пачала дражніць яго крыкам, але народ маўчаў. Хілон тым часам падняў вольным рухам голаў і праз нейкі час вадзіў вачыма па глядзельні. У канцы зор ягоны затрымаўся недзе на найвышэйшых шэрагах амфітэатру, грудзі зайгралі яму жывей, і тады сталася нешта, што распаліла подзіў і здумленне прысутных. Аблічча заззяла ўсмешкай, а чало праменнямі, вочы перадсмяротна ўзняліся ўгару, і па хвіліне дзве вялікія слязіны, набрынялыя пад павекамі, скаціліся паволі з твару.

І сканаў.

У тым моманце нечы моцны мужчынскі голас адазваўся ўгары пад вялярыюнам:

— Рах пакутнікам!

Амфітэатр маўчаў, як анямелы.

LXIV

Пасля відовішча ў цэзаравых агародах вязніцы значна апусцелі. Арыштоўвалі, праўда, яшчэ сюд-тут і вязнілі ахвяры, падазраваныя ў вызнаванні ўсходняга забабону, але аблавы дастаўлялі іх штораз менш, анно гэтулькі, колькі трэ было для наступных відовішчаў, якія таксама ўжо прыбліжаліся да канца. Народ, перасычаны крывёю, выяўляў штораз большую нудаснасць ды штораз большую трывожлівасць з прычыны небывалага трымання сябе падчас пакутаў і смерці асуджэнцаў. Трывога сувернага Вестына заразіла тысячы душаў. У народзе расказвалі штораз здзіўнейшыя рэчы пра мсціваць хрысціянскага боства. Вязнічны тыфус, які распаўсюдзіўся па горадзе, пабоільшыў агульную трывожлівасць. Глядзелі на частыя паховіны нябожчыкаў і шапталі сабе на вуха: патрэбныя новыя піякулы для перапросін нязнамага Бога. Па святынях складалі ахвяры Ёвішу і Лібітыне. Урэшце, паміна натугаў Тыгэліна й ягоных прыхвасняў, пашыралася штораз далей перакананне, што горад згарэў па загаду цэзара і што хрысціяне церпяць нявінна.

Але якраз дзеля таго і цэзар і Тыгэлін не пераставалі пераследваць. Дзеля супакаення народу выдавалі новыя распарадкі на раздачу збожжа, віна й алівы; абвешчана правілы, даючыя палётку пры адбудове дамоў, а таксама й іншыя, нармуючыя шырыню вуліц і будульцу, з якога трэба будаваць, каб на будучыню забяспечыцца ад агню. Сам цэзар бываў на пасяджэннях сенату і нарайваўся з «бацькамі», як палепшыць долю народу і гораду, затое ані цень ласкі не паў на хрысціян. Уладару свету расходзілася пра тое, каб ушчапіць народу перакананне, што так бязлітасныя кары могуць спатыкаць толькі вінаватых. У сенаце аніводзін не адважаўся гневаць цэзара; апрача таго людзі, сягаючыя вокам далей у будучыню, цвердзілі: у абліччы новае веры фундаменты рымскае дзяржавы не астояцца.

Аддавана сваяком толькі людзей канаючых і памерлых, бо рымскае права не спаганяла помсты над памерлымі. Для Вініція рабіла пэўную польгу думка, што магчыме пахаваць Лігію ў сваім фамільным склепе, ды сам пасля спачыне побач яе. Не меў ужо ніякае надзеі на выратаванне яе ад смерці, ды і сам, адарваны амаль зусім ад жыцця, праняты Хрыстом, не летуцеў ужо пра іншае злучэнне з ёю, апрача вечнага. Вера ягоная сталася надта глыбокай, дзеля таго вечнасць выдавалася яму далёка большаю й сапраўднейшаю рэчаіснасцю, чым дачаснае зямное існаванне. Ягонае сэрца перапоўнілася ціхім духовым уздымам. Пры жыцці перайнакшваўся ўжо ў істоту амаль бясцелую, якая, прагнучы для сябе вызвалення, жадала яго і для другога каханае души. Уяўляў себе, як калісь абое з Лігіяй пабяруцца за рукі ды адыйдуць у неба, дзе Хрыстус пабагаславіць іх ды дазволіць ім жыць у святле так спакойным і вялікім, як яснагляд

зораў. Маліў толькі Хрыста, каб ухаваў Лігію ад цыркавых пакутаў і дазволіў ёй спакойна заснуць у вязніцы, бо пачуваўся зусім, што і сам разам з ёю памрэ. Думаў, што падчас праліцця такога мора крыві не прыстоіць нат яму спадзявацца, каб яна толькі адна ацалела. Чуў ад Пятра і Паўла, што і яны таксама мусяцімучь памерці як пакутнікі. Выгляд укрыжаванага Хілона пераканаў яго, што смерць, нат пакутніцкая, можа быць салодкай, дык жадаў ужо сабе: хай хутка прыходзіць для іх абайх як чаканая змена злое, сумнае ды цяжкае долі на лепшую. Іншы раз адчуваў ужо перадмак загробнага жыцця. Тая туга, якая спавіла іхнія душы, губляла штотраз болей даўнюю похатную горыч і паступова перайнакшвалася ў нейкую засветную спакойную адданасць волі Божай. Вініць даўней плыў натужна супраць цёку, змагаўся й мучыўся, цяпер паддаўся хвалі, верачы, што яна нясе яго ў вечную цішыню. Здагадаўся таксама, што Лігія так, як і ён, рыхтуецца на смерць, паміма разлучаючых іх сценаў вязніцы, ідуць ужо разам, і ўсміхаўся да гэнай думкі ды да шчасця. І сапраўды йшлі так згодна, казаў бы, штодзень згодна дзяліліся думкамі. У Лігіі не было таксама ніякіх іншых надзеяў ані похацяў, акрамя надзеі загробнага жыцця. Смерць прадстаўлялася ёй не толькі як збаўленне, але як пара звянчання з Вініціем. Пры такое пэўнасці ўсё іншае траціла вагу. Па смерці зачыналася шчасце нат і зямное, дык чакала яе шчэ і так, як заручаная чакае хвіліны вянча.

А тая бязмежная сіла веры, якая адрывала ад жыцця й несла за гроб тых першых вернікаў, завалодала таксама і Урсусам. І ён доўга не хацеў у душы згадзіцца на смерць Лігіі, але як пачалі штотдзень даходзіць з па-за вязнічных сцен весткі, што дзеялася ў амфітэатрах і парках, калі смерць выдавалася супольнаю неадзоўнаю доляй усіх хрысціян ды адначасна іхнім найвышэйшым дабром над усялякае смяротнае паняцце шчасця, не смеў у канцы ён маліцца да Збаўцы, каб шчасце гэнае аддалаў Ён ад яе. Пры тым гадаў сабе ў простаі сваёй душы, што княжай дачцэ лігаў належыцца больш тых нябесных роскашаў, чым цэламу натаўпу простанароддзя, да якога й сябе залічваў, і што ў вечнай славе засядзе яна бліжэй Баранка, чым іншыя. Чуў, праўда, што перад Богам усе людзі роўныя, на дне душы, аднак, пакутвала ў ім перакананне, што дачка князя — і то шчэ князя ўсіх лігаў — гэта не тое, што першая-лепшая нявольніца. Спадзяваўся таксама, што Хрыстус і там дазволіць служыць ёй далей. Адносна сябе самога хаваў толькі на дне душы адно жаданне: каб мог памерці так, як Баранак — на крыжы. Але хоць ведаў, што крыжуюць у Рыме нат найбольшых разбойнікаў, не смеў, аднак, маліцца пра такую смерць, уважаў бо яе надта вялікім шчасцем. Думаў, пэўна, згіне ад клыкоў дзікіх звяроў, і гэта крыху яго клапаціла. З дзіячых гадоў гадаваўся ў непраходных пушчах, сярод заўсёдных паляванняў, падчас якіх праславіўся сваёю сілай ды ўмеласцю між лігамі. Паляванні былі ягоным улюбёным спортам. Пасля ў Рыме не мог ад іх адвыкнуць і хадзіў да віваратаў ды амфітэатраў, каб хоць налюбавацца ведамымі ды няведамымі сабе звяратамі. Падчас аглядання будзілася ў ім похачь барацьбы, дык цяпер вось крыху пабойваўся ў душы, каб не спанавала яго ў амфітэатры ахвота, менш год-

ная хрысціян, якія павінны паміраць пабожна й цярдліва. Але паручаў гэныя свае турботы Хрысту, маючы на пацеху іншыя, салатзейшыя думкі. Вось жа, ведаючы тое, што Баранак аб’явіў вайну пякельным сілам і злым духам, да якіх вера хрысціянская залічала і ўсе паганскія боствы, думаў, што ў гэнай вайне прыдасца ён вельмі і прыслужыцца Баранку лепш, чым іншыя, бо верыў, што і душа ягоная можа быць мацнейшай, чым іншых пакутнікаў. Прымеж таго, маліўся цэлымі днямі, прыслужваў вязням, дапамагаў загадчыкам і пацяшаў сваю каралеўну, якая часамі аж зайздросціла, што не можа гэтулькі людзям рабіць добра, колькі спаўняла слаўная Табіта, пра якую расказваў ёй раз Апостал Пётр. Вартаўнікі, якія нат і ў вязніцы пабойваліся страшэннае сілы гэтага волата, бо не было для яе ані путаў, ані кратаў непераломных, у канцы палюбілі яго за дабрыню. Іншы раз, дзівячыся з ягонай духовай раўнавагі й пагоды, пыталі аб прычыне яе, а ён расказваў ім з такою пэўнасцю пра чакаючае яго жыццё за гробам, што не маглі надзівіцца: як у гэтае падзямелле цёмнае, прасякнутае тухляцінай, можа пранікнуць прамень шчасця. І калі пачынаў іх нагаворваць, каб уверылі ў Баранка, не аднаму прыходзіла ў голаў думка, што служба ягоная ёсць нявольніцкай службай, а жыццё — жыццём бяздольніка, і не адзін задумоўваўся над сваім бяздоллем, канец якому клала толькі смерць.

Адыж іх смерць праймала новым жахам, бо не спадзяваліся пасля яе нічога, а гэны волат лігійскі і малодухна, падобная да краскі, кінутае на вязнічны саламяны бярог, спатыкалі яе з радасцю, як шчасце.

LXV

Раз вечарам адведаў Пятронія сенатар Сцэвінус і пачаў з ім доўгую гутарку пра цяжкія часы, у якіх жывуць, ды пра цэзара. А гаварыў так адкрыта, што Пятроні, паміма прыязні, пачаў асцерагацца. Наракаў, што свет ідзе крыва ў шалёным кірунку, і што ўсё разам мусіміе скончыцца катастрофай, страшней шчэ, чым пажар Рыму. Гаварыў, што нават і аўгустыяне знеахвачаны, што Фэніюс Руф, віцэ-прэфект прэторыянаў, ледзь церпіць агідныя парадкі Тыгэліна, і што ўсе сваякі Сэнэкі даведзены да крайнасці ўчынкамі цэзара з старым філэзафам ды з Люкканам. У канцы пачаў згадваць пра незадавальненне народу, а нат і прэторыян, вялікую частку якіх умеў да сябе прыцягнуць Руф.

— Чаму ты гэта мне гаворыш? — спытаў яго Пятроні.

— Праз руплівасць аб цэзару, — адказаў Сцэвін. — Маю далёкага сваяка сярод прэторыян, які завецца Сцэвін, як і я, і ад яго ведаю, што робіцца ў іхніх адзелах... Знеахочанне расце й там... Калігула таксама быў утралены чалавек, і бач, што сталася! Знайшоўся такі Касіюс Хэрэй... Страшны гэта быў парыў, і, пэўна, ніхто з нас не адважыўся б яго пахваліць, аднак жа Хэрэй выбавіў свет ад людажэра.

— Інакш кажучы, — спрабуе сумоўцу Пятроні: — «Я Хэрэя не хвалю, але гэта быў удалы чалавек, о, каб багі далі нам такіх як найбольш!»?..

Але Сцэвін змяніў гутарку і пачаў неспадзявана выхваляць Пізона. Славіў род ягоны, ягоную шляхотнасць, ягоную прывязанасць да жонкі, а ўрэшце, розум, раўнавагу і дзіўны дар прыцягвання да сябе людзей.

— Цэзар бяздзетны, — кажа, — і ўсе бачаць наступніка ў асобе Пізона. Бессумніўна, кожны дапамог бы яму з цэлае душы ўзяць у рукі ўладу. Любіць яго Фэній Руф, род Аннэяў цалкам яму адданы. Плаўцый Лятэранус і Тулій Сэнэцыё пайшлі б у вагонь за яго. Тое ж самае й Наталіс, і Субрый Флавій, і Сульпіцый Аспэр, і Афран Куінт, і нат Вестын.

— З гэнага апошняга малая Пізону карысць, — адказвае Пятроні, — Вестын баіцца ўласнага ценю.

— Вестын баіцца сноў і духаў, — тлумачыць Сцэвін, — але гэта чалавек дзейны, не дарма яго маняцца назначыць консулам. А калі ў душы працівіцца пераследу хрысціян, таго не павінен ты яму закідаць, бо і табе было б на руку, каб гэнае людажэрства ўрэшце скончылася.

— Не мне, толькі Вініцію, — паправіў Пятроні. — З увагі на Вініцію хацеў бы ацаліць адну дзяўчыну, ды не магу, бо я страціў ласку ў Агенабарба.

— Як гэта? Няўжо ты не бачыш, што цэзар зноў збліжаецца да цябе і пачынае з табою гаварыць? І скажу табе чаму: выбіраецца зноў у Ахайю, дзе маніцца пяць грэцкія песні собскага творства. Загарэўся да гэтае падарожы, але адначасна дрыжыць на ўспамін пра крывадушны настрой грэкаў. Уяўляе сабе, што можа яго там спаткаць або найбольшы трыумф, або найбольшая няўдача. Патрабуе добрае рады, а ведае, што лепшае за цябе ніхто яму даць не магчыме. Гэта прычына павароту да ласкі.

— Люкан мог бы мяне заступіць.

— Рудабароды яго ненавідзіць і прысягнуў у душы яму смерць. Шукае толькі прэтэксту, бо ён заўсёды шукае прэтэкстаў. Люкан цяміць, што трэ спяшацца.

— На Кастара! — кажа Пятроні. — Быць можа. Але меў бы яшчэ адзін спосаб заваявання ласкі.

— Які?

— Паўтарыць вось Рудабародаму тое, што перад хвілінай ты мне талкаваў.

— Я ж нічога не сказаў такога, — адазваўся неспакойна Сцэвін.

А Пятроні палажыў яму руку на плячы:

— Ты назваў цэзара ўтрапёным чалавекам, чакаеш наступніцтва Пізона ды казаў: «Люкан цяміць, што трэ спяшацца». Куды маніцеся спяшацца, carissime? Сцэвін збялеў. Праз момант глядзелі сабе ў вочы.

— Не скажаш!

— На стан Кіпрыды! Як ты мяне добра ведаеш! Не, не скажу! Нічога быццам я не чуў, але і не хачу слухаць... Разумееш? Жыццё закароткае, не варта нічога пачынаць. Прашу цябе толькі, каб адведаў сяння Тыгэліна і гутарыў з ім гэтак сама доўга, як са мною, пра што хочаш!

— Чаму?

— Дзеля таго, каб, як мне калісь Тыгэлін закіне: «Сцэвін быў у цябе», я мог яму адказаць: «Таго ж самага дня быў таксама і ў цябе»...

Сцэвін, пачуўшы гэта, зламаў слановы кіёчак, які трымаў у руцэ, і кажа:

— Хай ліхі прыпадак спадзе на гэтую палку. Буду сяння ў Тыгэліна, а пасля на банкце ў Нэрвы. Хіба ж будзеш і ты? На ўсялякі выпадак, да пабачэння пазаўтра ў амфітэатры, дзе выступаць астанкі хрысціян!.. Да пабачэння!

— Пазаўтра! — паўтараў сабе пасля развітання Пятроні.— Дык няма што марудзіць. Агенабарбус іставетна патрабуе мяне ў Ахайі, дык, можа, рахавацімецца са мною.

І вырашыў спрабаваць апошняга спосабу.

Сапраўды, на банкце ў Нэрвы цэзар сам запрапанаваў Пятронію сесці вiзаві яго, дык маніўся гутарыць з ім пра Ахайю ды пра гарады, дзе мог бы ўдала выступіць. Найбольш расходзілася яму пра афінцаў, якіх баяўся. Іншыя аўгустыяне слухалі гутаркі ўважна, каб, пазбіраўшы драбінкі сказаў Пятроніевых, уживаць іх пасля як собскія.

— Здаецца мне, што дагэтуль не жыў яшчэ,— кажа цэзар,— і што нарадзіўся толькі ў Грэцыі.

— Нарадзіўся для новае славы й несмяротнасці,— гладзіць па шэрсці Пятроні.

— Маю надзею, што так станецца, і што Апола не будзе зайздросны. Калі вярнуся з трымфам, ахвярую яму гекатомбу, якой ніводзін бог яшчэ не меў.

Сцэвін пачаў цытаваць верш Гарацыя:

*Sic te diva potens Cypri,
Sic fratres Helenae, lucida sidera,
Ventorumque regat Pater...¹*

— Мараплаў стаіць ужо ў Неапалі,— гавора цэзар.— Выхаў бы хоць і заўтра. На гэта Пятроні ўстаў і, глядзячы проста ў вочы цэзару, сказаў:

— Дазволіш мне, боскі, зладзіць перад гэтым банкет вясельны, на які перад усім запрашу цябе?

— Вясельны банкет? Які? — пытае Нэрон.

— Вініція з каралеўнай лігаў, а тваёй закладніцай. Яна, праўда, цяпер у вязніцы, але перш-наперш як закладніца не павінна сядзець у вязніцы, а па-другое, ты ж сам дазволіў Вініцію звянчацца з ёю, а твае ж загады, як загады Зэўса, нязломныя, дык загадаеш яе выпусціць з вязніцы, а я аддам яе заручанаму.

Раўнавага і спакойная самапэўнасць, з якою гаварыў Пятроні, збілі з тропу Нэрона, які заўсёды бянтэжыўся, калі хто да яго так гаварыў.

¹ Хай вядзе цябе магутная багіня Цыпру

І браты Гэлены — зоры светлыя

Ды Родзіч і ўладар віхроў... (Горацій, «Оды», 1, 3. Пераклад П. Татарыновіча).

— Ведаю,— адказаў, спускаючы вочы,— я думаў пра яе ды пра таго асілка, што задушыў Кратона.

— Дык, знача, абое ўратаваны,— супакойваў сябе Пятроні.

Але падаспеў на помач свайму гаспадару Тыгэлін:

— Яна ў вязніцы з волі цэзара, а ты ж, Пятроні, сам сказаў, што загады ягоныя нязломныя.

Усе прысутныя, ведаючы гісторыю Вініція й Лігіі, добра асведомлены былі, пра што расходзіцца, дык, зацікаўленыя, маўчалі й слухалі, чым скончыцца гутарка.

— Яна ў вязніцы праз тваю памылку ды няведанне міжнароднага права, насуперак волі цэзара,— адрэзаў з націскам Пятроні.— Наіўны з цябе, Тыгэлін, чалавек: адыж і ты хіба не будзеш цвердзіць, што яна падпальвала Рым, хоць бо між іншым ты б так і цвердзіў, дык цэзар табе не паверыць.

Але Нэрон ахамянуўся ўжо і пачаў моршчыць свае блізарукія вочы мінаю страшэннае лютасці.

— Пятроні праўду кажа,— адазваўся па хвіліне.

Тыгэлін глянуў на яго здзіўлена.

— Пятроні праўду кажа,— паўтарыў Нэрон.— Узаўтра адамкнуць ёй вязніцу, а пра вясельны банкет пагаворым пазаўтра ў амфітэатры.

— Зноў прайграў я! — падумаў Пятроні.

І, вярнуўшыся дамоў, быў ужо так пэўны Лігіінай смерці, што назаўтра выслаў у амфітэатр давернага вызвольніка, каб умовіўся з загадчыкам сплярыюма пра выдачу ейнага цела, бо хацеў аддаць яго Вініцію.

LXVI

За часамі Нэрона ўвайшлі ў моду даўней рэдкія й выняткава толькі ладжаныя вячэрнія прадстаўленні так у цырку, як і ў амфітэатры. Аўгустыяне любілі іх, бо часта пасля іх наступалі банкеты і п'янства, трываючае аж да раніцы. Хоць народ перасычаны быў крывёю, ды аднак жа, калі разыйшлася вестка, што надыходзіць канец ігрышчаў і што апошнія хрысціяне памірацімуць на вячэрнім відовішчы, вялікія натаўпы зыйшліся ў амфітэатр. Аўгустыяне з'явіліся ўсе да аднаго, бо здагадваліся, што будзе гэта незвычайнае прадстаўленне і што цэзар вырашыў зладзіць сабе трагедыю з Вініціевага болю. Тыгэлін трымаў у сакрэце, якога спосаб пакута прызначана для сужаніцы маладога трыбуна, але гэта шчэ больш завастрала агульную цікакасць. Тыя, каторыя спатыкалі калісь Лігію ў Плаўцыяў, расказвалі цяпер цуды пра ейную красу. Іншых перад усім цікавіла пытанне: ці сапраўды ўбачаць яе сяння на арэне, бо многія з тых, што чулі адказ цэзара Пятронію ў

Нэрваў, талкавалі яго сабе падвойна: адны думалі проста, што Нэрон аддасць або, можа, ужо аддаў красуню Вініцію, а другія прыпаміналі сабе, што была яна закладніцай, якой дазвалялася аддаваць пашану боствам паводле свае ўспадобы і якое права народаў не дазваляла караць.

Няпэўнасць, чаканне й зацікаўленне апанавалі ўсіх прысутных. Цэзар прыбыў раней, чым абыдна, і гэта пабудзіла цікаўных да новых шэптаў, здагадак пра незвычайнасць, бо пры Нэране апрача Тыгэліна й Ватынія быў Касій, цэнтурыён вялізнай фігуры й вялікае моцы, якога цэзар браў з сабою толькі тады, калі хацеў мець пад бокам абарону, як, напрыклад, падчас начных забаваў «sagatio» на Субуры, дзе падкідана ўгару на ваяцкім плашчы напатыканых па дарозе дзяўчат. Кідалася ў вочы таксама, што ў самым амфітэатры пабольшана была варта прэторыянская, а камандаваў ёю не цэнтурыён, а трыбун, Субр Флавій, ведамы дагэтуль з сабачай адданасці Нэрону. Было зразумела, што цэзар хоча на ўсялякі выпадак забяспечыцца перад выбухам распачы Вініція, дык цікавасць расла яшчэ большая.

Вочы ўсіх звярталіся з напружаным зацікаўленнем на тое мейсца, дзе сядзеў няшчасны заручэнец. А ён, збялелы, заліты потам, быў няпэўны, як і іншыя глядзельнікі, але ўстрыжаны да апошніх затонаў свае душы. Пятроні, сам не ведаючы добра, што будзе, нічога не сказаў яму, толькі спытаў, вярнуўшыся ад Нэрвы, ці падрыхтаваны на ўсё ды ці будзе на відовішчы. Вініць адказаў на абодва пытанні: «Так!» — але пры тым мурашкі прабеглі яму па ўсім целе, бо здагадаўся, што Пятроні не пытае без прычыны. Сам ён жыві праз нейкі час ужо толькі паўжыццём, сам аддаваўся смерці й згадзіўся на смерць Лігіі, бо мелася яна быць для іх абаіх адначасна і вызваленнем і выселлем, але цяпер пазнаў, што іншая рэч ёсць думачь здалёку пра апошнюю хвіліну, а іншая — ісці і глядзець на пакуты найдаражэйшае асобы. Усе перажытыя болі адазваліся ў ім нанова. Прыціхшая распач зноў пачала крычаць у душы, спанавала яго даўняя ахвота ратавання Лігіі за ўсякую цану. Ад самага рання спрабаваў прабіцца ў кунікулы, каб пераканацца, ці ёсць там Лігія, але прэторыянская варта пільнавала ўсе ўваходы, і загады былі так строгія, што вартаўнікі, нат знаёмыя, не даліся змякчыць ані просьбамі, ані золатам. Вініцію здавалася, што няпэўнасць задушыць яго ўпярод, чым дачакаецца відовішча. Недзе на дне сэрца пакутвала яшчэ надзея, што, можа, Лігіі няма ў амфітэатры ды што ўся трывога ёсць непатрэбнай. Хапаўся апошняя надзеі з усіх сіл. Талкаваў сабе, што Хрыстус мог забраць яе з вязніцы. Ён не можа дазволіць на ейную пакуту ў цырку. Перш згадзіўся быў зусім на Ягоную волю, а цяпер, як, адпыхнёны ад кунікулаў, вярнуўся на сваё мейсца ў амфітэатры ды з цікаўных вачэй прысутных пазнаў, што і найстрашнейшыя здагадкі могуць спраўдзіцца, пачаў маліць Яго ў гарачай душы ратунку. «Ты можаш! — паўтараў ён, сутаргава сціскаючы кулакi.— Ты можаш!» Ніколі не думаў, што гэная

хвіліна, калі зменіцца ў рэчаіснасць, будзе так страшнай. Цяпер не могуць свайго псіхічнага стану, прадчуваў аднак, што пры агляданні пакутаў Лігіі каханне ягонае зменіцца ў нянавісць, а вера ў распач. Жахаўся такога прадчування, бо баяўся абразіць Хрыстуса, у якога маліў цуду й літасці. Не прасіў ужо для яе жыцця, хацеў толькі, каб памерла перад выходам на арэну, і з бяздоннай атхлани болю вырвалася просьба: «Хоць гэтага не адмоў мне, а я шчэ больш палюблю цябе, чым любіў дагэтуль». У канцы думкі ягоныя разбуяліся, бы хвалі ад віхру. Будзілася ў ім жада помсты й крыві. Парывала яго ахвота кінуцца на Нэрона і задушыць на вачах прысутных, а адначасна адчуваў, што гэнаю лютаю гарачкаю зноў абражае Хрыста і ломіць Ягоныя настаўленні. Іншы раз прамігала яму праз голаў думка надзеі, што ўсё тое, перад чым дрыжала ягоная душа, яшчэ адверне ўсёмагутная рука Міласэрнага, але пагасала воміг, танула ў бязмерным моры разжалення, быццам Той, каторы мог адным словам разваліць гэты цырк і ацаліць Лігію, пакінуў аднак яе, хоць спадзявалася на Яго й мілавала Яго ўсімі сіламі свайго нявіннага сэрца. Далей думаў, што вось яна ляжыць там, у цёмным кунікулуме, слабая, безабаронная, пакінутая, адданая на ласку й няласку лёгкадумнае службы, зыхаючая, можа, апошнімі сіламі, а ён прымушаны чакаць бязрадна ў гэтым страшным амфітэатры, не ведаючы, якую абдумалі ёй пакуту і што незабаўна ўгледзіць. Урэшце, як чалавек, які, спадаючы ў пропасць, хапаецца за ўсё, што расце над ейнымі абрывамі, так і ён хапіўся абяруч за думку, што, аднак, толькі вераю магчыме яе ўратаваць. Гэты адзін толькі спосаб застаўся! Пётр жа гаварыў яму, што верай зямлю можна зварухнуць з пасаду. Дык суняў думкі, здушыў у сабе сумніў, цэлую істоту сваю змясціў у вадно слова: «Веру!» — і чакаў цуду.

Але як перацягнутая струна мусіць парвацца, так і яго зламала ператуга. Мярцвячая бледнасць выступіла на твары, і цела пачало пручынець. Ніяначай, просьба ягоная выслухана, падумаў, бо вось паміраціме. Здавалася яму, што і Лігія ўжо хіба мусіла памерці, і што Хрыстус іх бярэ такім чынам да сябе. Арэна, бель тогаў незлічонае публікі, святло тысячных лямпаў і свечаў — усё разам знікла яму ўваччу.

Але гэна немач не трывала доўга. Па хвіліне апрытомнеў, а дакладней, збудзіла яго тупанне нецярплівае публікі.

— Ты хворы, — кажа яму Пятроні, — загадай аднесціся дамоў!

І, не зважаючы на тое, што падумае цэзар, устаў, каб узяць пад руку Вініці ды вывесці яго. Сэрца перапоўнілася літасцю, а прытым дражніла яго да немагчымасці задавальненне цэзара, які пільна вывучаў праз шмарагд боль Вініці, можа, на тое, каб магчы пасля ў патэтычных строфах апісаць гэта й заслужыць на «браву» бязглуздых слухачоў. Вініць адмоўна хільнуў галавою. Мог памерці ў гэным амфітэатры, але не мог з яго выйсці. Адыж прадстаўленне магло за хвіліну распачацца.

І праўда, бадай у тым жа моманце прэфэкт шпурнуў на арэну чырвоную хвостіну, а на той знак заскрыгіталі завесы брамы насупраць цэзарскага подыюма, і з цёмнае шчалогі выходзіць на ясна асвечаную арэну Урсус.

Волат маргнуў павекамі, відаць, ад надмеру святла, падышоў на сярэдзіну арэны, разглядаючыся наўкола, як бы хацеў распзнаць, з чым яму прыйдзеца спаткацца. Усім аўгустыянам і большасці публікі было вядома, што ён задушыў Кратона, дык, гледзячы на яго, зашумелі, загулі ўсе лавы. У Рыме не мала было гладыятараў, шмат перавышаючых нармальную меру чалавека, але падобнага вочы квірытаў яшчэ не бачылі. Касій, што стаяў у подыюме за цэзарам, выглядаў насупраць яго, бы малы хлапчук. Сенатары, вьсталкі, цэзар, аўгустыяне ды народ з захапленнем знатоцкім ды аматарскім аглядалі ягонья магутныя, грубыя, бы бяргвенні, сцётны, падобныя да двух злучаных шчытоў грудзі ды Геркулесавыя плечукі-рукі. Пошум магутнеў з кожнай хвілінай. Для гэнае публікі не магла папросту існаваць большая раскоша, як агляданне такіх мускулаў падчас ігры, напружання й змаганьня. Шум і гоман змяніўся ў крык і гарачкавыя пытанні, дзе жыве народ, які гдзе падобных вялікалюдаў; а той стаяў пасярод амфітэатру нагі, падабнейшы да каменнага калоса, чым да чалавека, з сціплай сумнаю мінаю барбара і, бачачы пустую арэну, пазіраў здзіўленымі сваімі блакітнымі вачыма дзіцяці то на публіку, то на цэзара, то на краты кунікулаў, адкуль чакаў катаў.

У моманце, калі выходзіў на арэну, ягонае праставатае сэрца зайграла апошні раз надзеяй, што мо чакае яго крыж, але як не ўбачыў ані крыжа, ані гатовае ямы, падумаў: не годны я тае ласкі, відаць, прыйдзеца памерці інакш, няйначай ад звяроў. Быў безабаронны, дык рашыўся згінуць, як прыстоіла слуге Баранка, спакойна і цярпліва. Тым часам хацеў памаліцца яшчэ да Збаўцы, дык уклечыў на арэне, злажыў рукі і падняў вочы да зораў, што мігачелі над адкрытым угары цыркам.

Гэная поза не спадабалася публіцы. Даволі ўжо наглядзеліся на тых хрысціян, паміраючых, як авечкі. Скемілі, што калі волат не захоча бараціцца, відовішча можа праваліцца. Тут і там пачуліся сыкі незадавальнення. Некаторыя заклікалі мастыгофораў, што бізунамі падганялі да барацьбы. Па хвіліне заціхла, аднак, усё, бо ніхто не ведаў, што чакае асілка і ці не пачне змагацца, як спаткаецца вока ў вока з смерцю.

І не трэ было доўга чакаць. Нагла адазваўся раздзіраючы рык медзяных трубаў, а на той знак адчынілася крата насупраць цэзаравага подыюма, і на арэну выскачыў сярод крыкаў бестыярыяў вялізны германскі тур, несучы на галаве нагае дзясвоцае цела.

— Лігія! Лігія! — крыкнуў Вініць.

І пачаў на галаве рваць валасы, сагнуўшыся ў дугу, як чалавек, пранізаючы стралою, ды крычаць нялюдскім голасам:

— Веру! Веру!.. Хрысце! Цуду!

Не чуў нат, як у тым моманце Пятроні закрыў яму голаў тогаю. Яму зда-лося, гэта смерць або боль заслання вочы. Не глядзеў, не бачыў. Агарнула яго пачуццё нейкае страшэннае парожні. Уцяклі з галавы ўсе думкі, вусны толькі паўтаралі, бы ў малітве:

— Веру! Веру! Веру!..

Нараз амфітэатр замоўк. Аўгустыяне, як адзін чалавек, паўставалі, бо на арэне сталася небывалая рэч. Пакорны і гатовы на смерць ліг, убачыўшы сваю каралеўну на рагах дзікае бестыі, падскочыў, як прыпечаны распаленым жалезам, і, прыгнуўшыся, рынуўся на раз'юшанага звера.

З усіх грудзей вырываўся вулкан подзіву і здумлення — дый зноў цішыня. Ліг, дабегшы ўміг да расшалелага быка, схапіў яго за рогі.

— Глянь! — адзваецца Пятроні, зрываючы тогу з галавы Вініція.

А той устаў, адхінуў узад голаў і шклястымі непрытомнымі вачыма глядзіць, збялелы, на арэну.

Замерла ўва ўсіх дыханне. Муху пралятаючую льго было пачуць. Людзі не верылі собскім вачам. Як Рым Рымам, не бачылі такога дзіва.

Ліг трымаў дзікага звера за рогі. Ногі ягонае зарыліся па самыя косткі ў пясок, хрыбет выгнуўся, бы напяты лук, галава схавалася між плячукамі, на руках мускулы выступілі так, што аж скура ледзь не трашчала пад іх напружаннем, але асадзіў быка на мейсцы. І чалавек і звер скамянелі ў непарушнасці; глядзельнікам здавалася — бачаць абраз Геркулеса ці Тэзэя або групу, выкаваную з камення. Але ў гэтай уяўнай скамянеласці іграла страшэнная натуга дзвёх змагаючыхся з сабою сілаў. Тур зарыўся так, як і чалавек, нагамі ў пясок, а цёмнае касматае цела ягонае скурчылася так, што стаўся падобны да вялікага кругля. Хто першы самлее, хто першы паддасца — вось пытанне, якое ў даным моманце для гэнае раскаханае ў спаборніцтве публікі было важнейшым, чым іхняя ўласная доля, чым увесь Рым ды ягонае панаванне над светам. Той ліг быў для іх цяпер паўбогам, годным пашаны, мармуровых помнікаў. Сам цэзар таксама ўстаў. Яны з Тыгэлінам, ведаючы пра такую сілу чалавека, знарок уладзілі такое відовішча і, строячы кпіны, талкавалі сабе: «Хай жа гэны Кратонабойца паканае тура, якога мы выберам яму!» Цяпер вась паглядалі, астаўпелыя, на сцэну перад сабою, як бы не верылі, што гэта рэчаіснасць. У амфітэатры відаць было людзей з паднятымі рукамі, якія забыліся пра сваю позу. Іншым пот выступаў на лбах, нібыта самі змагаліся з звяракай. У цырку чутны былі толькі сушэнні полымя ў лямпах ды шорах вугалькоў, спадаючых з светачаў. Мову глядзельнікам заняло ў вуснах, сэрцы рассаджвалі грудзі. Выдавалася ім, што барацьба трывае вякі цэлыя.

А чалавек і тур стаялі ўсцяж у неймавернай натуге, казаў бы, укапаў хто ў зямлю.

Нараз разлягаецца па арэне прыглушаны, падобны да стогну, рык, пасля якога з усіх грудзей бухнуў крык — дый зноў цішыня. Людзям здалася, што сняць: спагудная галамоўза быка пачынае круціцца ў жалезных руках барбара.

А твар ліга, карк і рукі пачырванелі, моў пурпура, спіна выгіналася шчэ мацней. Відаць было: натужваецца апошнімі сіламі, якіх не надоўга яму хіба хопіць.

Штораз глушэйшы, больш храплівы й балючы рык тура мяшаецца з свішчучым подыхам асілка. Галава быдлярці падавалася штораз больш, а з пашчы высунуўся даўгі запенены язык.

Яшчэ момант — і да вушэй бліжэй сядзячых данёсся як бы трэск лама-ных касцей. Звер паваліўся на зямлю з каркам, скручаным насмерць.

Тады волат воміг разблытаў матузы з ягоных рог і, узяўшы дзяўчыну на рукі, пачаў борзда адсопвацца. Твар ягоны збялеў, валасы пазлепліваліся ад поту, рукі й лапаткі былі як бы злітыя вадою. Праз момант стаяў, як паўпрытомны, пасля, аднак жа, падняў вочы і пачаў глядзець на публіку.

А амфітэатр шалеў!

Сцены будынку дрыжалі ад крыку шматтысячнага натаўпу. Ад пачатку існавання відовішчаў ніхто не памятаў такога ўздыму настрою.

З найвышэйшых шэрагаў беглі ў ніжэйшыя, таўкучыся ў праходах між лаўкамі, каб бліжэй прыгледзецца асілку. Адусюль адзываліся галасы пра ласку, заядлыя, упартыя, якія незабаўна змяніліся ў адзін агульны вокрык. Той вялігур стаўся цяпер дарагім для гэтага расказаанага ў фізічнай сіле народу, стаўся першаю ў Рыме асобаю.

А ён зразумеў, што народ дамагаецца для яго жыцця й вольнасці, але, відаць, не расходзілася яму толькі пра сябе, пасля падыйшоў да цэзарскага подыюма і, калышучы цела малодухны на выцягнутых руках, падняў бла-гальныя вочы, казаў бы, маліў:

— Над ёю злітуйцеся! Яе ацалеце! Я зрабіў гэта для яе!

Глядзельнікі сцямілі адразу, чаго жадаў. Бачачы абамлелую красуню, якая пры вялігурнай фігуры ліга выдавалася малым дзіцем, расчуліўся натоўп, рыцары й сенатары. Ейная дробная постаць, так белая, як бы вырэзь-беная з алебастру, ейная абамлеласць, страшэнная небяспека, з якое вызваліў яе асілак, а ўрэшце, ейная краса ды ягоная прывязанасць — страсанулі сэрцы! Іншыя думалі, гэта бацька моліць літасці для дзіцяці. Літасць нараз бухнула полымем. Даволі ўжо было крыві, даволі смерці, даволі пакутаў! Здушаныя слязьмі галасы дамагаліся ласкі для абаіх.

Уреус прымеж таго прасоўваўся вакол арэны і, усцяж калышучы на руках красуню, жэстам і вачыма маліў для яе літасці. Нагла Вініць сарваўся з мейсца, пераскочыў бар'еру, дзелячыю першае мейсца ад арэны, і, падбегшы да Лігіі, накрыў тогаю ейнае белае цела. Пасля разарваў туніку на грудзях, адкрыў бліз-някі па ранах, атрыманых на армянскай вайне, і выцягнуў да народу рукі.

Тады ярасць народу перабрала ўсякую спатыканую ў амфітэатрах меру. Грамада пачала выць і грымець тупатам. Дамаганні ласкі сталіся папрос-ту грознымі. Народ заступаўся ўжо не толькі за атлета, але становіўся ў абароне красуні, ваяка ды іхняга кахання. Тысячы глядзельнікаў звярта-ліся да цэзара з іскрамі гневу ўваччу й заціснутымі кулакамі. А той усё ж

такі ацягаўся й хістаўся. Да Вініція не меў, праўду сказаць, нянавісці, і пра смерць Лігіі яму таксама не расходзілася, але жадаў бы бачыць цела дзяўчыны, распоранае рагамі быка або параздзіранае клыкамі паганых звяроў. Ягоная дзікая сярдзітасць, адзічэлая ўява й похаці знаходзілі сабе нейкую раскошу ў падобных відовішчах. А вось народ намагаўся не дапусціць да яе. На ўспамін пра гэта хмара гневу легла на ягоным азызлым твары. Эгаізм не дазваляў яму таксама падацца волі народу, а адначасна не смеў ёй дзеля прыроднае баязлівасці супрацівіцца.

Дык пачаў цікаваць, ці прынамсі між аўгустыянамі не зацеміць звернутых уніз пальцаў на знак смерці. Але Пятроні трымаў далонь, звернутую ўгару, гледзячы пры гэтым амаль не задорліва яму ў твар. Забавонны, але пачуццёвы Вестын, які баяўся духаў, але не баяўся людзей, даваў знак ласкі. Тое ж самае рабіў сенатар Сцэвін, Нэрва, тое самае Тулій Сэнэцыё, тое самае слаўны ваявода Скапула, Антыст, тое ж самае Пізон і Ветус, і Крыспін, і Мінуцій Тэрмус, і Понцій Тэлесін, і найважнейшы, ганараваны ў народзе, Трээй. Бачачы гэта, цэзар аднаў шмарагд ад вока з мінаю пагардліваю й абражанаю, а Тыгэлін, якому абавязкова хацелася зрабіць назадор Пятронію, нагнуўся й кажа:

— Не саступай, боскі, маем прэторыян.

Тады Нэрон адварнуўся ў той бок, дзе каманду над прэторыянамі трымаў строгі і адданы яму Субрый Флавій, а ўбачыў рэч непраўдападобную: міна старога трыбуна была грозная, але залітая слязьмі, і руку трымаў паднятаю на знак ласкі. Прымеж таго народныя масы авалодвала закатнасць. Хмара пылу падымалася з-пад барабанячых ног і прысланяла амфітэатр. Спаміж крычачых адзываліся і галасы: «Агенабарбус! Маткабойца! Падпальвач!»

Нэрон збаяўся. Народ быў у цырку волатам усёўладным. Папярэднія цэзары, а злэшча Калігула, асмяляліся часамі ламаць волю ягоную, але гэта заўсёды канчалася закалотам, часамі нат крывавам. Адыж сітуацыя Нэрона была іншая. Перш-наперш, як камедыянт і спявак патрабаваў ласкі народу, па-другое — жадаў яго перацягнуць на свой бок супраць сенату і патрыцыяў, а ўрэшце — пасля пажару Рыму намагаўся ўсімі спосабамі перакабаціць яго сабе і звярнуць гнеў ягоны на хрысціян. Сцяміў, што далей супраціўляцца было небяспечна. Розрух, пачаты ў цырку, мог агарнуць цэлы горад і скончыцца непажаданымі наступствамі. Дык зірнуў яшчэ раз на Субрыя Флавія, на цэнтурыёна Сцэвіна, сваяка сенатара, ды радавых і, спатыкаючы ўсюды зморшчаныя бровы, ускіпелыя твары й раз'іскраныя вочы, даў знак ласкі.

Гром воплескаў разлёгся ад гары да нізу. Народ пераканаўся, што смерці не пагражае ўжо асуджэнцам, бо ад гэтае хвіліны пераходзілі яны пад ягоную апеку, і нат цэзар не асмеліўся б іх больш пераследваць сваёю помстаю.

LXVII

Чатырох бітынцаў несла асцярожна Лігію ў дом Пятронія, а Вініць і Урсус ішлі побач, спяшаючыся, каб найхутчэй аддаць яе ў рукі грэцкага лекара. Ішлі моўчкі, бо пасля нядаўніх перажыванняў не маглі гутарыць. Вініць да гэтай хвіліны быў яшчэ як бы паўпрытомны. Думаў сабе: Лігія адратаваная, не пагражае ёй ужо вязніца, ні смерць у цырку; думаў, што няшчасце іхняе скончана назаўсёды, бярэ вось яе дадому, каб ніколі ўжо не разлучацца. І здавалася яму, што гэта не сапраўднасць, а пачатак нейкага зусім новага жыцця. Час ад часу нагінаўся да адкрытае лектыкі, каб прыглядацца гэнанаму каханаму абліччу, якое пры месячным святле выглядала спячым, і паўтараў у думцы: «Гэта яна! Хрыстус ашчадзіў яе!» Прыгадаў сабе таксама, што да сполярьюма, куды абодва з Урсусам аднеслі Лігію, прыйшоў нейкі незнаёмы лекар і запэўніваў яго, што дзяўчына жыве ды будзе жыць. Дык радасць раздзімала яму грудзі, аж часамі слабеў і апіраўся аб плячо Урсуса, не могучы йсці.

Ішлі борзда праз вуліцы свежа забудаваныя, бялеючыя ў месячным святле. Горад быў пусты. Дзе-нідзе толькі грамадкі людзей, увенчаныя зеленню, пялі й танцавалі пад флейту перад портыкамі, карыстаючы з чароўнае ночы й святочнае пары, якая трывала ад пачатку ігрышчаў. І толькі перад самым домам Урсус перастаў маліцца і прыцішна адазваўся, як бы баючыся разбудзіць Лігію:

— Спадару, гэта Збаўца ўратаваў яе ад смерці. Як я ўгледзеў яе на рагох тура, пачуў у душы голас: «Барані яе!» І быў гэта, бяспрэчна, голас Баранка. Вязніца перажэрла мае сілы, але Ён мне вярнуў на тую хвіліну іх, і Ён натхніў гэны дзікі народ, што ўступіўся за яе. Будзь воля Ягоная!

Вініць дадаў:

— Пашана й слава імені Ягонаму!..

Але больш не мог гаварыць, бо моцнае разжаленне падварнула яму пад грудзі. Брала ахвота кінуцца на зямлю і дзякаваць Збаўцы за цуд і міласэрнасць.

Дайшлі да дому; служба, уперэджаная праз высланага знарок насустрач нявольніка, высыпала на іхняе спатканне. Павал з Тарсу яшчэ ў Анцыюме наварнуў большую частку гэных людзей. Няшчасце Вініція ведамае было ім добра, дык радасць іхняя пры спатканні ахвяр, вырваных з Нэронавых кіпцюроў, была вялікая, а пабольшылася яшчэ, як лекар Тэоклес па агледзінах Лігіі сцвердзіў, што нідзе не пакалечана і, як міне слабасць пасля вязнічнага тыфусу, будзе здарова.

Апрыгамнела яна яшчэ тае ж ночы. Прачнуўшыся ў прыгожым кубікуюме, асветленым карынскімі лямпамі, сярод паху вервены, не ведала, дзе яна ды што з ёй дзеецца. Стаяла ў памяці тая хвіліна, калі прывязвалі яе да рагоў спутанага

ланцугамі быка, а цяпер вось, бачачы над сабою аблічча Вініція, асветленае лагодным краскавым святлом, падумала, што хіба яны ўжо не на зямлі. Думкі блыталіся ў ейнай аслабелай галованьцы; здавалася ёй натуральнай рэчай, што па дарозе ў неба затрымаліся недзе з прычыны ейнага ператамлення й слабасці. Не чуючы, аднак, болю, усміхнулася да Вініція і хацела спытаць, дзе яны, але з ейных вуснаў выйшаў толькі ціхі шэпт, у якім Вініць ледзь мог дачуць сваё імя. Дык нахіліўся да яе і, палажыўшы лягонька руку на ейным чале, сказаў:

— Хрыстус цябе ашчадзіў і вярнуў мне цябе!

Ейныя вусны паварушыліся зноў недачувальным шэптам. Па хвіліне, аднак, павекі прыплюшчыліся, грудзі падняліся лёгкім уздыхам, і запала ў глыбокі сон, якога чакаў лекар Тэоклес і пасля якога абяцаў паварот здароўя.

А Вініць застаўся пры ёй, кленчучы й молячыся. Душа ягоная растаплялася ў так магутным каханні, што забыў сам сябе. Тэоклес уваходзіў некалькі разоў, з-за процілеглае заслоны таксама не аднойчы паказвалася залатавалася галава Эўнікі, урэшце, журавы, гадаванья ў агародах, крумканнем звязчалі пачатак дня, а ён яшчэ думкаю абнімаў стопы Хрыста, не бачачы й не чуючы навокал сябе нічога, з сэрцам, разгарэўшымся ў ахвярную гека-томбу, занураны ў захапленні, як бы ў неба ўзяты ўжо пры жыцці.

LXVIII

Пятроні па вызваленні Лігіі, не хочучы дражніць цэзара, пайшоў з ім, разам з іншымі аўгустыянамі, на Палатын. Хацеў праслухаць, аб чым там гаварышцімуць, а злэшча пераканацца, ці Тыгэлін не абдумае чаго новага на згубу красуні. Праўда, і яна і Урсус узяты былі як бы пад апеку народу, і без раздражнення народу ніхто цяпер не мог падняць на яе рукі, аднак Пятроні, ведаючы пра нянавісьць, якою гарэў усёўладны прэфект прэторыі, прадбачваў, што праўдападобна той, не могучы дасягнуць яго беспасярэдне, спрабаваціме якім-небудзь спосабам памставаць над ягоным сястрынцом.

Нэрон быў раздражнёны і гнеўны, як цёмная хмара, бо прадстаўленне скончылася зусім інакш, чым ён жадаў. На Пятронія спачатку не хацеў нат і глядзець, але той, не трацячы раўнавагі, падышоў да яго з цэлаю свабодою арбітра элеганцыі і сказаў:

— Ці ведаеш, боскі, што мне прыйшло ў голаў? Напішы песню пра красуню, якую воля ўладара свету вызваляе з рог дзікага тура і аддае каханку. Грэкі маюць чулае сэрца, я пэўны, што такая песня іх ачаруе.

Думка гэная, паміма раздражнёнасці, прыпала да смаку Нэрону, прыпала падвойна: раз — як тэма да песні, а другое — ён жа мог сябе ў ёй выславіць як вялікадушнага ўладара свету, дык паглядзеў на Пятронія й сказаў:

— Так, можа й праўду кажаш! Але ці выпадае мне апяваць уласную дабрыню?

— Не патрабуеш згадваць свайго імені. Кожны ў Рыме здагадаецца й так, пра што будзе мова, а з Рыму разыходзяцца весткі на ўвесь свет.

— І ты пэўны, што гэта падабацімецца ў Ахайі?

— На Палукса! — прыцвердзіў Пятроні.

І адыйшоў задаволены: быў цяпер пэўны, што Нэрон, якога ўсё жыццё было нагінаннем рэчаіснасці да літаратурных помыслаў, не захоча папсаваць сабе тэмы, а тым самым звяза рукі Тыгэліну. Гэта не змяняла, аднак жа, ягонага намеру выпраўлення Вініція з Рыму, як толькі здароўе Лігіі перастане быць перашкодаю. Вось жа, убачыўшы яго наступнага дня, сказаў яму:

— Вывязі яе на Сіцылію. Адно здарэнне сведчыць, што з боку цэзара вам, здэцца, нічога не пагражаціме, але Тыгэлін гатовы скарыстаць нат і з атруты, калі не праз нянавісць да вас, дык да мяне.

Вініць усміхнуўся на гэта й адказаў:

— Яна была на рагах тура, адыж Хрыстус яе ашчадзіў.

— Дык хвяруй яму сто валоў,— стаяў пры сваім Пятроні,— але не дамагайся ашчады другі раз... Ці памятаеш, як Эол спаткаў Адыеся, калі вярнуўся прасіць яго другі раз памысных вятроў? Боствы не любяць паўтараць адно й тое самае.

— Як толькі выздаравее, адвязу яе да Пампоніі Грэцыны,— кажа Вініць.

— І гэта будзе тым лепш, што Пампонія ляжыць хвораю. Казаў мне пра гэта сваяк Аўлюсаў, Антыстыюс. Тут тым часам будуць дзеяцца такія рэчы, што людзі забудуцца пра вас, а ў сянняшніх часах найшчаслівейшыя тыя, што каго ўсе забыліся. Хай Фартуна будзе вам сонцам зімою, а ценем улетку.

Гэта сказаўшы, пакінуў Вініція ягонаму шчасцю, а сам пайшоў распытаць Тэоклеса пра жыццё й здароўе Лігіі.

Але ёй ужо небяспека не пагражала. У вязніцы дабіла б яе гнілое паветра й нявыгады, але цяпер даглядала яе найруплівейшая апека, дастатак, а нат і камфорт. Па загаду Тэоклеса цераз два дні пачалі выносіць яе ў агароды, акружаючыя віллу, дзе прабывала доўгі час. Вініць убіраў ейную лектыку ў анемоны, а злашча ў ірысы, каб прыгадаць ёй атрыюм у доме Аўлаў. Не раз гутарылі ў цянечку, пабраўшыся за рукі, пра даўны боль і трывогі. Лігія талкавала яму, што Хрыстус наўмысна вёў яго праз пакуты, каб змяніць ягоную душу й падняць да сябе, а ён згаджаўся й адчуваў, што ў ім нічога не засталоса з даўнейшага патрыцыя, які не прызнаваў іншага права акрамя сабскага жыцця. Але ў гэных усламінах не было нічога горкага. Здавалася ім абаім, што цэлыя гады прайшлі над іхнімі галавамі, што тая страхотная мінуўшчына засталася ўжо далёка па-за імі. Цяпер атуляе іх супакой, якога ніколі перад тым не адчувалі. Нейкае новае жыццё, надта салодкае і ўтульнае, ішло да іх і авалодвала імі. У Рыме цэзар мог сабе буяніць і наганяць трывогу ўсяму свету, а яны, чуючы над сабою апеку без параўнання магутнейшую,

не баяліся ўжо ні ягонаі злосці, ні дзікіх шалаў, як бы ён перастаў быць іхнім валадаром, іхняга жыцця й смерці. Раз, на надвячэрры, пачулі яны рыкі львоў у віварыях. Калісь гэта Вініція праймала трывогаю, як злавесная варажба — цяпер пераглянуліся толькі ўсмешліва ды паднялі абое вочы да вячэрніх зораў. Іншы раз Лігія, не могучы ад слабасці яшчэ хадзіць, засынала, закалыханая агародняю цішынёю, а ён сядзеў пры ёй і, углядаючыся ў спячае аблічча, мімахоць думаў, што гэта ўжо не тая Лігія, якую спаткаў у Аўлаў. Вязніца й хвароба знасілі часткова ейную прыгажосць. Тады, у Аўлаў, і пасля, калі прыйшоў адбіраць яе ў Мырыямы, была так чуднай, бы статуя, бы кветка; цяпер твар ейны стаўся амаль не празрысты, рукі зблажалі, фігура зблажала ад хваробы, вусны збляднелі, і вочы нат выдаваліся менш блакітнымі, чым тады. Залатавалася Эўніка, якая прыносіла ёй кветкі і каштоўныя тканіны для прыкрывання ног, выглядала пры ёй, бы цыпрыскае боства. Эстэта Пятроні дарма намагаўся вышукваць у ёй даўныя прывабы і, паціскаючы плячыма, думаў у душы: ці варты быў гэны цень Элізэйскіх палёў такіх захадаў, болю й пакутаў, якія амаль не высмакталі жыццё Вініцію? Але Вініць, які любіў цяпер ейную душу, яе адну толькі кахаў цяпер тым больш і, калі сядзеў пры заснуўшай, бачыў у ёй увесь свет.

LXIX

Вестка пра чудоўную ашчаду Лігіі хутка разнеслася сярод ацалеўшых ад паграму хрысціян. Вызнавальнікі пачалі сходзіцца, каб аглядаць тую, над якою яўна аказалася ласка Хрыстова. Прышоў насамперш Назарка з Мырыямай, у якіх дагэтуль хаваўся Апостал Пётр, а за імі прыходзілі іншыя. Усе разам, спал з Вініціем, Лігіяй ды хрысціянскімі нявольнікамі Пятронія, слухалі з увагай расказу Урсуса пра той голас, што адазваўся ў ягонаі душы і загадаў яму змагацца з дзікім зверам, і ўсе адыходзілі з лгою й надзеяй, што Хрыстус, аднак, не дазволіць выкараніць да астанку сваіх вернікаў на зямлі, пакуль Сам не прыйдзе на страшны суд. І гэна надзея падтрымоўвала іхнія сэрцы, бо пераслед не ўціхаў і дагэтуль. Каго толькі публічны голас паказваў як хрысціяніна, таго гарадскія вігілы воміг хапалі ў вязніцу. Ахвяр, праўда, было ўжо менш, бо агул вызнавальнікаў быў ужо вылаўлены й вымучаны, а хто ўцялеў, той або ўцякаў з Рыму, каб на далёкай правінцыі перачакаць буру, або старанна хаваўся, не адважваючыся збірацца на супольныя малітвы інакш, як у арэнарыях за горадам. Аднак жа яшчэ сачылі іх, і хоць фактычна ігрышчы былі скончаны, перахоўвалі іх на наступныя або судзілі паадзіночна. А хоць народ рымскі не верыў ужо ў іхнюю віну, дык аднак жа агалошвалі іх за непрыяцеляў чалавецтва й дзяржавы, і эдыкт супраць іх трываў у даўнай сіле.

Апостал Пётр праз доўгі час не смеў паказацца ў доме Пятронія; урэшце, аднак, аднаго вечару Назар паведаміў, што прыйдзе. Лігія, якая ўжо магла сама хадзіць, і Вініць выбеглі на спатканне яго й пачалі абнімаць яму ногі, а ён вітаў іх з расчуленнем тым больш, што няшмат яму засталося ўжо авечак у гэным статку, над якім даў яму ўладу Хрыстус ды над доляй якога плакала цяпер ягонае сэрца. Дык вось жа, калі Вініць сказаў яму: «Вучыцелю, дзякуючы табе Збаўца вярнуў мне яе!», ён адказаў: «Вярнуў яе дзеля тваёй веры ды і дзеля таго, каб не замоўклі ўсе вусны, славачыя Ягонае імя». І, мусіць, думаў тады пра тыя тысячы дзяцей сваіх, параздзіраных дзікім звяр'ём, пра тыя крыжы, якімі набіты былі арэны, ды пра тыя слупы вагністыя ў агародах Бестыі, бо гаварыў гэта з вялікаю жаласцю. Вініць і Лігія зацемілі таксама, што валасы ягоныя збялелі зусім, цэлая постаць прыгнулася, а ў абліччы гэтулькі меў суму й цяплення, як бы сам прайшоў тыя пакуты й боль, праз якія прайшлі ахвяры шалёнага людзёрства Нэрона. Але абое разумелі ўжо, што, калі Хрыстус сам падаўся пакутам і смерці, не можа ўхіліцца ад яе ніхто. Аднак жа балела ім сэрца, гледзячы на Апостала, прыгнечанага векам, працай і болем. Дык Вініць, які за некалькі ўжо дзён маніўся спаткацца з Пампоніяй і далей ехаць на Сіцылію, пачаў прасіць яго, каб разам з імі выехаў з Рыму.

Але Апостал палажыў яму на галаве руку й адказаў:

— Чую вось у душы словы майго Ёсеспадара, які сказаў мне над Тыбэрыядскім морам: «Калі ты быў малодшым, падпярэзваўся й хадзіў, кудой хацеў, але як састарэешся, выцягнеш твае рукі, а іншы падпярэжа цябе й павядзе, куды ты не хочаш». Вось жа, пара ўжо мне пайсці за статкам маім.

А бачачы маўчанне іх, не зразумеўшых, што кажа, дадаў:

— Дабягае да канца мая праца, але гасціннасць і адпачынак меціму толькі ў майго Ёсеспадара.

Пасля звярнуўся да іх і гаварыў далей:

— «Не забывайце аба мне, бо я вас так палюбіў, як бацька родных дзяцей, а што толькі ў жыцці рабіцімеце, рабеце на хвалу Богу».

Так гаворачы, падняў над імі свае старыя дрыжачыя далоні і багаславіў іх, а яны туліліся да яго, прадчуваючы, што мо гэта апошняя багаслаўленне атрымюваець з ягоных рук.

Было ім суджана, аднак, яшчэ раз яго бачыць. Пасля некалькіх дзён пазней Пятроні прынёс грозныя весткі з Палатыну. Там выявілася, што адзін з цэзаравых вызвольнікаў быў хрысціянінам, і знойдзена ў яго лісты Пятра й Паўла, а таксама лісты Якуба, Юды й Яна. Прабыванне Пятра ў Рыме было ўжо Тыгэліну даўно ведамым, але ён думаў, што той згінуў разам з тысячамі іншых хрысціян. Цяпер вось выдавалася, што два старшыны новае веры жывуць да гэтых пор у сталіцы, дык вырашана знайсці іх за ўсякую цану і злавіць, бо спадзяваліся праз іхнюю смерць вырваць апошнія карэнні нена-

віснае веры. Пятроні чуў ад Вестына, што сам цэзар выдаў загад, каб у працягу трох дзён Пётр і Павал былі ўжо ў Мамэртынскай вязніцы, ды што цэлы адзелы прэторыянаў выслана для ператрэскі на Затыбры.

Вініць, даведаўшыся пра гэта, вырашыў пайсці перасцерагчы Апостала. Вечарам абодва з Урсусам, накінуўшы галійскія плашчы, засланяючыя твар, пайшлі да Мырыямы, дзе прабываў Пётр, а стаяў той дом на самым канцы затыбранскае часткі гораду пад Янікульскім узгор’ем. Па дарозе бачылі дамы, абстаўленыя прэторыянамі, якіх накіроўвалі нейкія незнаёмыя людзі. Квартал быў устрывожаны, збіраліся грамады цікаўных. Тут і там цэнтурыёны рабілі допыты арыштаваных вязняў пра Пятра Сымона і Паўла з Тарсу.

Урсус і Вініць выперадзілі ваяроў, дайшлі шчасліва да памешкання Мырыямы, дзе засталі Пятра з жменькаю верных. Тымафей, памочнік Паўла з Тарсу, і Лін былі таксама тамака.

Даведаўшыся пра небяспеку, Назарка вывеў усіх таёмным праходам да агароднае брамкі і далей да каменных сухадолаў, на колькісот мо ступеняў адлеглых ад Янікульскае брамы. Урсус пры тым мусіў несці Ліна, бо паламанья на тортурах косці ягонья яшчэ не пазрасталіся. У падземеллі пачуліся беспячнейшымі і пры жухлым святліку Назаркавым пачалі ціхую нараду, як ратаваць дарагое жыццё Апостала.

— Вучыцель, — кажа яму Вініць, — хай заўтра ледзь золак выведзе цябе Назар у Альбанскія горы. Там мы цябе знойдзем ды забярэм у Анцыюм, дзе чакае вадаход, якім манімся ехаць у Неапаль і на Сіцылію. Шчаслівы будзе дзень і гадзіна, у якой пераступіш парог майго дому і пабагаславіш маё вогнішча.

Усе слухалі яго з радасцю і настойвалі на Апостала, кажучы:

— Сцеражыся, пастыру наш, бо не астояцца табе ў Рыме. Перахавай жывую праўду, каб не згінула разам з намі й з табою. Паслухай нас, просім цябе, як бацьку.

— Зрабі гэта ў імя Хрыста! — малілі іншыя, чапляючыся ягонаю вопраткі.

А ён адказаў:

— Дзеткі мае! Хто ж з нас можа ведаць, калі й дзе яму Госпад канец жыцця прызначыць?!

Але не адмаўляўся выходзіць з Рыму, і сам не ведаў, што рабіць, бо даўно ўжо няпэўнасць і трывога ўкрадаліся ў ягоную душу. Бо ж статак ягоны быў разагнаны, праца разбурана. Субожню, якая перад пажарам гораду так буйна разраслася, моц Бестыі скрышыла ў пыл. Не засталася нічога акрамя слёз, крываваых успамінаў і смерці. Сяўба выдала багаты ўраджай, але нячыстая сіла ўтапала яго ў зямлю. Сілы нябесныя не падаспелі з помаччу гінучым, і вось Нэрон рассядаецца ў славе над светам, страшэнны й магутнейшы, чым калі, валадар усіх мароў і сушаў. Не раз ужо Божы Рыбак выцягаў у самоце рукі да неба й пытаў: «Усеспадару, што мне рабіць? Як жа мне астояцца? І як жа мне, нядужаму старцу, змагацца з гэнаю бязмежнаю сілаю Зла, якому Ты дазволіў валадаць і асільваць нас?!»

І адзываўся так з глыбокім болем, паўтараючы ў душы: «Няма ўжо тых авечак, якія загадаў Ты мне пасвіць, няма Твае Субожні, пустэча й жалоба ў тваёй сталіцы, дык што мне цяпер загадаеш? Ці мне тут застацца, ці ўцякаць з астанкамі статку, каб недзе там, за гарамі, употайкі славіць імя Тваё?!»

І надумоўваўся. Ведаў, што жывая праўда не згіне і мусіціме пераважыць, але часамі думаў, што не прыйшла яшчэ ейная пара, якая прыйдзе толькі тады, як Госпад сам сыйдзе на зямлю ў судны дзень у славе й сіле, без параўнання магутнейшай, чым Нэронава.

Часта здавалася яму: калі сам выйдзе з Рыму, верныя пойдучь за ім, а ён завядзе іх тады аж у цяністыя гаі Галілеі, на ціхую водную роўню Тыбэрыяды, спакойных, бы галубкі ці авечанькі, якія пасвяцца там сярод чабароў і нардэ. І штараз большая туга да цішыні й супачынку, да возера й Галілеі агартала рыбачае сэрца, штараз часцейшыя слёзы наплывалі на вочы старца.

Але, калі на хвіліну спыніўся ўжо на нейкім рашэні, хапаў яго наглы страх і трывога. Як жа яму пакідаць гэны горад, дзе гэтулькі пакутніцкае крыві зямля выпіла, дзе гэтулькі канаючых вуснаў давала сведчанне праўдзе? А ён адзін будзе ад гэтага ўхіляцца? І што адкажа Збаўцы на пытанне: «Яны вось паўміралі за веру сваю, а ты ўцёк?»

Дні і ночы беглі ў маркоце й турботах. Іншыя, якіх львы паразрывалі, якіх папрыбівана да крыжоў, папалена ў агародах цэзара, паснулі ў Хрысце пасля сваіх пакутаў, а ён спаць не мог, ён чуў пакуту большую ад усіх тых, якія каты выдумалі для ахвяр. Золак часта бяліў ужо дахі дамоў, а ён яшчэ скардзіўся з глыбіні разжаленага сэрца:

— Збавіцелю, пашто Ты мне сюды загадаў прыходзіць і закладаць у гэным гняздзе Бестыі сваю сталіцу?!

Праз трыццаць чатыры гады пасля смерці свайго Вучыцеля не меў супачынку. З кіем у руцэ абягаў свет і апавяшчаў «добраю навіну». Сілы яго змагліся ў працах і падарожжах, аж урэшце, калі ў гэным горадзе, які быў галавою свету, зацвердзіў установу Божую, адзін вагністы подых Злосці зжор яе, і бачыў, што змаганне трэ пачынаць нанова. Дый якое змаганне! З аднаго боку цэзар, сенат, народ, легіі, абыймаючыя жалезным абручом увесь свет, непэралічныя гарады, краі, магутнасць, якое вока людское не аглядала; а з другога — ён, згорблены ад старасці й працы, ледзь уздужваючы падарожны кій утрымаць у руцэ.

Дык іншы раз казаў сабе: не яму дужацца з цэзарам Рому, даканаць гэта можа толькі Сам Хрыстус.

Усе гэныя думкі блыталіся ў ягонай галаве, калі слухаў наляганне апошняе жменькі сваіх верных, а яны, абступіўшы яго цесным колам, паўтаралі малебнымі галасамі:

— Ратуйся, Ойча, і нас выводзь з-пад моцы Бестыі!

У канцы і Лін пахіліў перад ім сваю замучаную голаў:

— Вучыцелю, — гаварыў, — табе Збаўца загадаў пасвіць свае авечкі, але ж няма ўжо тут іх, або заўтра іх тут не будзе, дык ідзі туды, дзе яшчэ знайсці іх можаш. Жыве яшчэ Божае слова і ў Ерузаліме, і ў Антыохіі, і ў Эфэзе ды ў іншых гарадох. Што зробіш, застаўшыся ў Рыме? Як ляжаш, пабольшыш толькі трыумф Бестыі. Яну Госпад не назначыў канца жыцця, Павал ёсць рымскім грамадзянінам, і без суду караць яго не магчымуць, але калі над табою, Ойча, раз’ярыцца пякельная моц, тады тыя, у каго змаглося ўжо сэрца, пытацімуць: «Няма сілы над Нэронам?» А ты ж скала, на якой стаіць Субожня Святая. Дай нам памерці, але не дапусці да перамогі Антыхрыста над Божым Намеснікам і не вяртайся сюды, пакуль Бог не згладзіць гэтага людажэра, які гэтулькі праліў нявіннае крыві.

— Глянь на слёзы нашыя! — паўтаралі ўсе прысутныя.

Слёзы каціліся і па твары Пятра. Пасля, аднак, устаў і, выпцягаючы над кленчачымі далоні, мовіў:

— Хвала імені Божаму, дзейся воля Ягоная!

LXX

Наступнага дня ледзь золак дзве цёмныя фігуры сунуліся Апійскаю дарогаю ў бок Кампаны. Адною з іх быў Назар, другою — Апостал Пётр, які пакідаў Рым і пераследваных там сувернікаў.

Неба на ўсходзе ледзь-ледзь праяснялася зеленаватым адценнем, якое паволі штораз выразнела, пераходзіла знізу ў шафрановую фарбу. Срэбналістыя дрэвы, белыя мармуры віллаў і лукі вадацягаў, бягучыя раўнінаю да горада, вынураліся з ценю. Раз’яснялася паступова зеленасць неба, насычаючыся золатам. Вось усход пачаў ружавець і азарыў Альбанскія горы, якія паказаліся чароўныя, ліловыя, бы з самага толькі яснагляду ўтвораныя.

Дрыжачыя брыльянты расінак іскрыліся на лістоце дрэваў. Расноўвалася імгла, адкрываючы штораз шырэйшы далягляд на раўніну, рассыпаныя па ёй дамы, прыградкі, магільнікі й кучкі дрэваў, між якімі бялелі калюмнады святынь.

На дарозе — ні душы. Сяляне, якія звозілі агародніну ў горад, не паспелі яшчэ, мабыць, пазапрагаць вазоў. Ад каменных плітаў, якімі аж да самых гор выкладзены быў гасцінец, ішоў водгук драўляных пасталоў, якія на нагах мелі спадарожнікі.

Вось і сонца выкацілася з-за гор, але адначасна здзіўнае відовішча лынула ў вочы Апосталу: здалося яму, быццам залацістае кола, замест падымацца вышэй і вышэй на небе, ссунулася з гор і коціцца па дарозе.

Сутрымаўся Пётр і кажа:

— Бачыш вунь тую яснась, што йдзе да нас?

— Не, не бачу, — адказвае Назар.

Але Пётр па хвіліне адзваецца, прыхіліўшы вочы даланёю:

— Нейкая постаць ідзе да нас у сонечным бляску.

Да вушэй іхніх не даходзіў, аднак, і найменшы водгук хады. Цішыня наўкола. Назар бачыў толькі, што ўдалечыні дрэвы дрыжаць, як бы хто іх устрацаў, а бляск разліваецца па раўніне штораз шырэі.

Прыглядаецца Назар здзіўлены на Апостала.

— Ойча, што табе? — адзваецца трывожна.

А з рук Апосталавых высунуўся на зямлю падарожны кій, вочы ў некага ўстаіў, расхіліў вусны, на твары здзіў, радасць, захапленне.

Нагла кінуўся на калені з выцягнутымі перад сабою рукамі і крычыць:

— Хрысце! Хрысце!

І прыпаў тварам да зямлі, як бы цалаваў нечыя стопы. Доўгае маўчанне. Пасля адзваюцца ў цішы перарываныя словы старца:

— Quo vadis, Domine?..

Не чуў адказу Назар, але да Пятровых вушэй дайшоў салодкі сумны голас:

— Іду ў Рым, каб другі раз мяне ўкрыжавалі, бо ты пакінуў народ мой.

Апостал ляжаў на зямлі, з тварам у пыле, без руху і слова. Назару здавалася ўжо, што абамлеў або памёр, але ён устаў урэшце, падняў дрыжачымі рукамі з зямлі кій і, нічога не кажучы, завярнуўся да сямі ўзгоркаў гораду.

А хлапчанё, бачачы гэта, паўтарыла, бы рэха:

— Quo vadis, Domine?..¹

— У Рым, — адказаў ціха Апостал.

І вярнуўся.

* * * * *

Павал, Ян, Лін і ўсе верныя спаткалі яго з подзівам ды з трывогаю тым большай, што якраз нарэзвідні, зараз пасля ягонага адыходу, прэторыяне акружылі памешканне Мырыямы й шукалі ў ім Апостала. Але ён на ўсе пытанні адказваў ім толькі з радасцю й супакоем:

— Я бачыў Госпада!

І таго ж яшчэ вечара паспяшаўся на Острыянскі магільнік навучаць і хрысціць тых, хто хацеў скупацца ў вадзе жыцця.

І ад тых пор прыходзіў туды штодня, а за ім ішлі штораз большыя грамады. Здавалася, з кожнае слязіны пакутніцкае родзяцца новыя вызнавальнікі, і што кожны стогн на арэне адгукваецца ў тысячных грудзях. Цэзар плавіўся ў крыві. Рым і ўсё паганскі свет шалеў. Але тыя, каму даволі было людажэрства й шалу, тыя, каго таптана, тыя, чыё жыццё было жыццём нядолі й гныбення, усе сумныя, усе гаротныя, няшчасныя, прыходзілі слухаць чароўную вестку пра Бога, які з любасці да людзей даў сябе ўкрыжаваць, каб выкупіць іхнія грахі.

¹ Куды ідзе, Спадару?.. (лац.).

Знайшоўшы Бога, якога маглі мілаваць, людзі знаходзілі тое, чаго ніколі дагэтуль не мог даць тадышні свет, — шчасце любові.

І Пётр зразумеў, што ні цэзару, ні ўсім ягоным легіям не адолець жывое праўды, што ні слёзы, ані кроў не зальюць ды не згасяць яе, і што толькі цяпер пачынаецца ейнае пераможнае шэсце. Зразумеў ён таксама, чаму Госпад завярнуў яго на дарозе, — так, горад самапэўнасці, злыбяды, распусты й гвалту ператвараўся ў ягоны, Пятровы, горад і двойчы ягоную сталіцу, адкуль шырылася па ўсім свеце ягоная ўлада над сэрцамі й душамаі людзей.

LXXI

Аж урэшце прыйшла пара на абодвух Апосталаў. Але, як бы на завяршэнне службы, суджана было рыбаку Божаму ўлавіць дзве душы нат у вязніцы. Ваяры Працэсус і Мартын'янус, якія вартавалі яго ў Мамэртынскай вязніцы, прынялі хрост. І прыйшла часіна пакуты. Нэрона не было тады ў Рыме. Прысуд выдалі Гэліюс і Палітэтэс, два вызвольнікі, якім цэзар даверыў на час свае непрысутнасці ўладу над Рымам. Старэнькага Апостала згодна з праўным парадкам наўпярод убівалі, а наступнага дня вывелі за горад на Ватыканскія ўзгоркі, дзе меўся быць укрываваны. Ваяроў вельмі здзівіў вялікі натаўп народу перад вязніцай, бо ў іхнім паняцці смерць простага чалавека, ды ў дадатку чужынца, не павінна будзіць гэтулькі зацікаўлення, а таго не разумелі, што працэсія тая не складалася з цікаўных, але з вызнавальнікаў, жадаючых зрабіць провады на мейсца смерці Вялікаму Апосталу. Папаўдні адчыніліся ўрэшце брамы вязніцы, і Пётр паказаўся сярод аддзелу прэторыянаў. Сонца хілілася ўжо да Остыі, дзень быў ціхі й пагодны. Пятру з увагі на стары век не далі несці крыжа, бо думалі, не падыеме яго, ані таксама не залажылі яму вілаў на шыю, каб не абцяжарваць яму хады. Ішоў свабодны, і верныя маглі яго добра бачыць. Як толькі сярод жалезных ваярскіх шаломаў паказалася ягоная белая галава, плач разлёгся ў народзе, але хутка заціх, бо аблічча старца, прамянеючае пагоднасцю й радасцю, так падзеела на ўсіх, што адразу пачалі глядзець на яго не як на ахвяру пакананую, але як на пераможніка або трыумфатара.

І так сапраўды было. Рыбак, абыдна пакорны й прыгноблены, ішоў цяпер выпраставаны, вышэйшы ростам над канвоем, поўны павагі. Ніколі ў паставе ягонай не бачылі гэтулькі маестатычнае дастойнасці. Магло б здавацца, гэна манарх ідзе абступлены войскам і народам. З усіх бакоў падыймаліся галасы: «Во, Пётр адыходзіць да Збаўцы!» Усе, казаў бы, забыліся, што ён ідзе на пакуты й смерць. Ішлі з урачыстаю ўвагай, спакойна, адчуваючы, што ад часу смерці на Галгофе не здарылася дагэтуль на свеце нічога так вялікага, і як тая адкупіла свет цэлы, так гэтая маецца адкупіць гэты горад.

Па дарозе людзі затрымоўваліся, здзіўленыя — вызнаўцы, кладучы ім рукі на плечы, гаварылі паважнымі галасамі: «Бачыце, як памірае справядлівы, каторы ведаў Хрыстуса і прапаведваў любасць на свеце!» А тыя задумоўваліся й адыходзілі, кажучы сабе: «Сапраўды, гэты чалавек не мог быць несправядлівым!»

Крыкі й вулічны гоман замоўклі. Працэсія йшла паміж свежых новых дамоў, сярод белых калюмнадаў святынь, над якімі вісела глыбокае неба, спакойнае, блакітнае. Ішлі ў цішы; час ад часу толькі дзынкнула зброя канвою або ўзмогся пошум малітваў. Пётр слухаў іх, аблічча яснала яму штотараз большаю радасцю, бо зор ягоны ледзь мог агарнуць тысячы вернікаў. Прачуваў, што свайго даканаў, і ведаў ужо, што праўда тая, якую праз усё жыццё прапаведваў, залье ўсё, бы хваля, і нішто паўстрымаць яе не здолее. Так думаючы, падняў вочы да неба і гаварыў: «Усеспадару! Ты загадаў мне заваяваць гэты светаўладны горад, дык вось яго заваяваў. Даручыў Ты мне залажыць тут сваю сталіцу, дык залажыў. Гэта Твой народ цяпер, Збавіцелю, а я іду да Цябе, бо я надта спрацаваны».

Ідучы каля святыняў, казаў ім: «Хрыстовымі святынямі будзеце!» Гледзячы на рой людзей перад сваімі вачыма, казаў ім: «Хрыстовымі слугамі будучыяшы дзеці!» — ды йшоў з пачуццём дакананай перамогі, сведамы свае заслугі, магаты, спакойны, вялікі. Ваяры павялі яго праз Трыумфальны мост, як бы мімахоць пасведчвалі ягоную трыумфальнасць, і вялі далей, да Наўмахіі й да Цырку. Вернікі з Затыбра прылучыліся да паходу, і зрабілася так вялікая гушчара народу, што цэнтурыйён, камандуючы прэторыянамі, здагадаўшыся ўрэшце, што вядзе нейкага архісвятара ў працэсіі вернікаў, затрывожыўся малым лікам ваякоў. Але ніводзін вокрык абурэння ці заядласці не адазваўся ў грамадах. Твары ўсіх праняты былі вялікасцю хвіліны, урачыстыя і поўныя чакання, бо некаторыя вызнавальнікі, прыгадваючы сабе, што пры смерці Збаўцы зямля расступілася з жаху, а мёртвыя падыймаліся з магілаў, думалі, што й цяпер мо будуць якія відавочныя знакі, пасля каторых праз цэлыя вякі не загіне ў памяці смерць Апостала. Іншыя нат казалі сабе: «Ануж Госпад выбера гадзіну Пятровую і сыйдзе з неба, як абяцаў, ды зробіць суд над светам». З гэнаю думкаю паручаліся міласэрнасці Божай.

Але наўкола было спакойна. Узгоркі, казаў бы, выграваліся й адпачывалі ў сонцы. Паход затрымаўся ўрэшце між цыркамі і Ватыканскім узгор'ем. Ваяры ўзяліся цяпер капаць яму, іншыя палажылі на зямлю крыж, малаткі й кастылі, чакаючы, пакуль усё будзе гатова, а народ, ціхі й спакойны, стаяў на каленях наўкола.

Апостал з галавою ў касулях і залатых блясках звярнуўся апошні раз да гораду. Воддал, крыху ніжэй, палыскаваў на сонцы Тыбр; з другога берагу відаць было Марсавае поле, вышэй — маўзалеум Аўгуста, ніжэй — велізарныя тэрмы, распачатыя будавацца за Нэрона; яшчэ ніжэй — тэатр Пампея, а за ім, мейсцамі бачныя, мейсцамі закрытыя іншымі будынкамі,— Сэпта

Юлія, мноства портыкаў, святыняў, калюмнаў, згрупаваных камяніц і вунь там, удалечыні, узгоркі, аблепленыя дамамі, вялізнае людское раёвішча, берагі якога гінулі ў блакітнай далячыні, гняздо ліхадзейства, але й сілы, шалёнасці, але й ладу, якое сталася галавою свету, ягоным гныбіцелем, а адначасна ягоным правам і супакоем, велікамагутнае, непераможнае, векавое.

Пётр, абступлены ваякамі, паглядаў на яго так, як бы паглядаў волат і манарх на сваю спадчыну. І гаварыў яму: «Ты адкупленае, ты ўжо маё». А ніхто між прэторыянамі, капаючымі пад крыж яму, ані між вернікамі не ўмеў адгадаць, што іставетна стаіць між імі сапраўдны валадар гэтага гораду, і што прамінуць цэзары, праплывуць хвалі барбараў, пройдуць вякі, а гэты старац валадарышціме тут бесперапынна.

Сонца болей спусцілася да Остыі, зрабілася вялікае, чырвонае. Увесь заходні небасхіл залунаў морам святла. Ваякі падыйшлі да Пятра, каб яго распрануць. Але ён, молячыся, раптам выпраставаўся і выцягнуў высока правіцу. Каты ўстрымаліся, моў анямеленыя ягонай паставай; вернікі таксама сунялі дыханне ў грудзях, думаючы, будзе прамаўляць, і настала абсалютная цішыня.

А ён, стоячы на ўзвышшы, пачаў выцягнутаю рукою рабіць знак крыжа, багаславячы ў часіне смерці:

— Urbi et orbi!¹

У той жа самы чароўны вечар іншы аддзел прэторыянаў вёў Остыйскаю дарогаю Паўла з Тарсу да мяйсцовасці, называнай *Aquae Salviae*². І за ім таксама йшла грамада вернікаў, якіх навярнуў, а ён пазнаваў бліжэйшых знаёмых, затрымоўваўся й гутарыў з імі, бо яму, як рымскаму грамадзяніну, варта аказвала больш ветлівасці. За брамаю, называнаю Тэргэміна, спаткаў Плаўтыллію, дачку прэфекта Флавія Сабіна, і, бачачы ейны малады твар, заліты слязьмі, сказаў:

— Плаўтыллія, дочанька вечнага збаўлення, супакойся! Пазыч мне толькі хусціны, якою завяжуць мне вочы ў моманце адыходу майго да Збаўцы.

І, узяўшы заслону, ішоў далей з абліччам так поўным радасці, як бы работнік, што, добра напрацаваўшыся праз увесь дзень, вяртаецца дамоў.

Глядзеў задуменны ў роўную далячыню, што перад ім цягнулася, у Альбанскія горы, што патаналі ў святле. Згадваў пра свае падарожжы, пра турботы й працу, пра пераможныя змаганні і святыні, што на ўсіх землях і за ўсімі марамі пазакладаў, і думаў, што добра заслужыў на супачын. І ён таксама свайго даканаў. Адчуваў, што посева ягонага не развее ўжо лютыя вецер. Адыходзіў з перакананнем, што у вайне праўды ягонай з светам праўда пераможа, а мора задавальнення залівала яму сэрца. Дарога да мейсца казні была даволі далёкая, так што пачало вечарэць. Горы абліліся пурпураю, а падножжы іх паволі западалі ў цень. Статак вяртаўся з поля дамоў. Дзе-нідзе йшлі грамадкі нявольнікаў з работніцкім знарадзем на плячах. Перад

¹ Гораду й свету! (лац.).

² Сальвіева крыніца (лац.).

дамамі на дарозе гулялі дзеці, цікаўна пазіраючы на маршыруючы адзел ваяроў. У гэтым вечары, у гэным залатым празрыстым паветры быў не толькі супакой і ўтуленне, але нейкая гармонія, што, казаў бы, з зямлі падымалася да неба. Павал адчуваў яе, і сэрца ў ім радавалася на ўспамін, што да гэнае музыкі свету дадаў адзін звонкі тон, якога да гэтых пор не было, а без якога зямля была «як медзь брынчачая і як цымбал дзынкі».

І прыгадваў сабе, як ён вучыў людзей любові, як ім талкаваў, што хочь бы раздалі маёмасць убогім і перанялі ўсе мовы, усе тайніцы ды ўсе навукі, будучь нічым без любові, каторая ёсць ласкавая, цярплівая, каторая зла не робіць, не прагне славы, ганарыстасці, усё знясе, усяму верыць, на ўсё спадзяецца, усё ператрывае.

Век увесь яму прайшоў на навучанні такое праўды. А цяпер казаў сабе ў душы: «Якая ж сіла з ёю зраўняецца, і што ж яе пераможа?! Як жа здолее цэзар здушыць яе, хочь бы ўдвай меў гэтулькі легіёнаў, удвая гэтулькі мароў і краёў і народаў?!»

Ды ішоў па адплату як пераможнік.

Паход сыйшоў урэшце з вялікае дарогі на ўсход вузкаю сцежкаю да Сальвійскіх водаў. На верасох красавалася чырвонае сонца. Цэнтурыён затрымаў адзел пад крыніцай, прыйшла пара!

Павал, закінуўшы на плечы заслону Плаўтылі, каб завязаць сабе ёю вочы, кінуў зорам апошні раз, поўным бязмернага супакою, на светазарную вячэрнюю зарніцу і маліўся. Так! Прыйшла пара, але ён бачыў перад сабою вялікі зорны гасцінец, вядучы да неба, і ў душы гаварыў сабе тыя самыя словы, якія загадзя ў пачуцці споўненае свае службы й блізкага канца напісаў: «Змаганнем я добрым змагаўся, веру датрымаў, абавязак выканаў — напаследак прызначаны мне васьм вянок справядлівасці».

LXXII

Арым шалеў па-даўнаму, так што здавалася, горад гэны, які заваяваў увесь свет, пачынае ўрэшце з прычыны адсутнасці праваднікоў развальвацца сам у сабе. Яшчэ перад пакутніцтвам Апосталаў выбухнуў таемны згавор Пізона, а пасля яго — касьба так страшная найвышэйшых галоў у Рыме, што нат і тым, якія бачылі боства ў Нэроне, выдаваўся ён у канцы боства смерці. Жалоба разгарнула свае чорныя крылы над усім горадам, страх разгасціўся па дамох і сэрцах, але портыкі ўпрыгажаліся вянкамі, не можна было аказаць жалю па памерлых. Людзі, якія будзіліся раніцай, пыталі сябе: мо прыйдзе сяння чарга? Карагод крозаў трупаносных, ідучых за цэзарам, пабольшваўся з кожным днём.

Пізон прыплаціў галавою паўстанне, а за ім пайшлі Сэнэка і Люкан, Феніюс Руф і Плаўцый Лятэранус, і Флавій Сцэвін, і Афр Куінтыян, і распусны спадручнік цэзаравых шаленстваў Тулій Сэнэцыё, і Прокул, і Арарык, і Аўтурын, і Гратус, і Сілан, і Проксімус, і Субрыюс Флавій, калісь цэлаю душою адданы Нэруну, і Супліцыюс Аспэр. Адных губіла собская подласць, іншых баязлівасць, іншых багацце, іншых мужнасць. Цэзар, перапалоханы самой колькасцю згаворшчыкаў, заліў горад ваяцтвам і трымаў як бы ў акупацыі, высылаючы штодзень цэнтурыёнаў з прысудамі смерці ў западозраныя дамы. Асуджэнцы прыніжаліся яшчэ у пісьмах, поўных падхлебніцтва, дзякуючы цэзару за прысуд і запісваючы яму частку маёмасці, каб рэшту ўратаваць для дзяцей. Здавалася ў канцы, што Нэрон наўмысна перабірае меру, каб пераканацца, да якой ступені спаддзелі людзі і як доўга могуць пераносіць крываваю ўладу. За бунтаўшчыкамі выгубілі іхніх сваякоў, сяброў ды нат простых знаёмых. Жыхары зграбных, збудаваных пасля пажару дамоў, выходзячы на вуліцу, былі пэўныя, што спаткаюць цэлы шэраг хаўтуроў. Пампей, Карнэль, Мартыяліс, Флавій Нэпос і Статыюс Даміцый згінулі, абвінавачаныя за адсутнасць любові да цэзара. Новіюс Прыск — за тое, што быў сябрам Сэнэкі. Руфію Крыспу адабрана права агню й вады за тое, што калісь быў мужам Папеі. Вялікага Трэзэя згубіла сумленнасць. Многія прыплацілі жыццём крывічэснае паходжанне, нат і Папея сталася ахвяраю раптоўнага ўзбурэння цэзара.

А сенат прыніжаўся перад сярдзітым валадаром, будаваў на ягоны гонар святыні, рабіў дэklarункі на інтэнцыю ягонага голасу, каранаваў вянкамі ягоныя статуі ды прызначаў яму святароў, як боству. Сенатары з трывогаю ў душы йшлі на Палатын, каб выслаўляць песню «Перыёданіцэса» і шалельц разам з ім сярод бессаромнага буянства нагага цэла, віна, кветак.

Прымеж таго, на нізох, на раллі, прасякнутай крывёю пакутніцкай і слязьмі, узрастаў ціха, але штораз магутней засевак Пятровы.

LXXIII

Вініць да Пятронія:

«Ведаем і тут, carissime, што дзеецца ў Рыме, а чаго не ведаем, тое нам дасказваюць твае пісьмы. Калі кінеш камень у ваду, хвалі расходзяцца навокал штораз далей, вось жа такая хваля шалёнасці й лютасці дайшла з Палатыну аж да нас. Па дарозе ў Грэцыю быў высланы сюды праз цэзара Карынас, які абдзёр горад і святыні, каб запоўніць парожны скарб. За цану поту й людскіх слёз будзецца ў Рыме Domus Augea¹. Быць можа, свет не аглядаў дагэтуль такога дому, але не аглядаў таксама й такое крыўды. Адыж ты

¹ Залаты палац (лац.).

ведаш Карына. Падобным яму быў Хілон, пакуль смерцю не адкупіў жыцця. Але да недалёкіх ля нас тут мястэчкаў людзі ягонья не дасягнулі, можа, таму, што няма ў іх святыняў і скарбаў. Пытаеш, ці мы бяспечныя? Адкажу табе толькі тое, што мы забытыя, і хай цябе гэта задаволіць замест адказу. У гэтай вось хвіліне з портыку, пад якім пішу, бачу нашу спакойную затоку, а на ёй Урсуса ў лодцы, запусчаючага сетку ў ясную глыбіню. Жонка мая прадзе чырвоную воўну вобак мяне, а ў агародах пад ценом мігдальных дрэваў пяюць нашы нявольнікі. Эх! Што за спакойства ўтульнае, *carissime*, ды якое забыццё даўных боляў і трыво! Але гэта не Паркі, як пішаш, так салодка прадудць нітку нашага жыцця, гэта багаславіць нам Хрыстус, найдаражэйшы Бог наш і Збаўца. Ведаем жаль і слёзы, бо нашая праўда наказвае нам плакаць над чужою бядою, але нат і ў тых слязах ёсць нязнаная вам уцеха, бо некалі, як сплыве час нашай жыткі, спаткаем тых усіх дарагіх, што пагінулі ды шчэ пагінуць за Боскую навуку. Для нас Пётр і Павал не памерлі, толькі нарадзіліся ў славе. Нашыя душы бачаць іх, і калі вочы плачуць, сэрцы весяляцца іхнім выселлем. О так, дарагі, мы шчаслівыя шчасцем, якое нішто не здолее збурыць, бо смерць, якая для вас ёсць канцом усяго, для нас будзе толькі пераходам да яшчэ большага супакою, большага кахання, большае радасці.

І так нам плывуць дзянькі й месяцы ў пагодных сэрцах. Нашыя слугі й нявольнікі тае самае веры, што й мы, Хрыстовае, бо ж Ён паказаў любасць, дык любімся ўсе. Не раз, як сонца заходзіць або месяц плыве ўжо па вадзе, гутарым з Лігіяй пра даўныя часы, якія сяння выдаюцца нам сном, а калі ўздадаю, як гэная дарагая галованька, якую цяпер штодзень галублю да сэрца, была недалёка пакуты й загубы, усёй душою дзякую майму Ёсеспадару, з тых бо рук Ён адзін толькі мог яе вырваць, уратаваць з арэны і аддаць мне назаўсёды. О Пятроні, ты ж бачыў, колькі гэная навука дае ўцехі і вытрываласці ў горы, колькі цярпліваасці й адвагі пры смерці, дык прыедзь і паглядзі, колькі яна дае шчасця ў шэрых будзённых днях жыцця. Людзі, бачыш, не ведалі дагэтуль Бога, якога можна было б любіць, дык не любіліся й між сабою; з таго йшло іхняе бяздолле, бо як святло ад сонца, так шчасце ад любові плыве. Не навучылі іх гэнае праўды ні правадаўцы, ні філэзафы, і не было яе ні ў Грэцыі, ні ў Рыме, а калі кажу: «Ні ў Рыме», дык, знача, на ўсёй зямлі. Сухая і халодная навука стоікаў, да якой цягнуць людзі сумленныя, праўда, гартуе сэрцы, бы мячы, але знячужывае іх замест абагачаць сілаю дабрыні. Але нашто я табе гэта пішу, больш за мяне вучонаму ды больш разумнейшаму! Ты ж таксама ведаў Паўла з Тарсу і не раз гутарыў з ім доўга, дык ведаеш лепш, ці ў супастаўленні з ягонай праўдай навукі вашых філэзафаў і рэтораў акажуцца пустымі мыльнымі бурбалкамі ды пустым гукам слоў без значэння. Памятаеш пытанне, якое ён табе паставіў: «А калі б цэзар быў хрысціянінам, ці ж не чуліся б вы беспячнейшымі, больш пэўнымі валадарамі таго, што маеце, бестрывожныя й спакайнейшыя за заўтрашні дзень?» Але ты казаў мне, што нашая праўда ёсць непрыяцелькай жыцця, а

я цяпер табе адказваю: калі б ад пачатку пісьма паўтараў толькі два словы — «Я шчаслівы!» — дык і тады шчасця майго выказаць табе не здолеў бы. Так, мілы! Дзеля таго, што кахаю ейную несмяротную душу, і што абое замілавання ў Хрыстусе, у такой любові няма ні разлукі, ні здрады, ні перамен, ні старасці, ні смерці. Бо калі міне маладосць і ўрадлівасць, калі звяне нашае цела, і прыйдзе смерць, любоў астоіцца, бо астояцца душы. Пакуль вочы мае не адкрыліся на гэнае святло, гатовы я быў для Лігіі падпаліць нат собскі дом, а сяння кажу табе: не кахаў я тады яе, кахаць навучыў мяне толькі Хрыстус. У ім ёсць крыніца шчасця й супакою. Не я табе гэта гавару, але сама рэчаіснасць. Параўнай вашыя падшытыя трывогай раскошы, вашыя бяззаўтрашнія ўпаенні, вашае бессаромнае буянства, падобнае да хаўтурных трызнаў, з жыццём хрысціян — знойдзеш гатовы адказ. Але, каб мог лепей параўнаць, прыйдзі ў нашыя пахнушчыя чабаром горы, у нашыя цяністыя гаі аліўныя, на нашае ўсланае зелянінаю ўзбярэжжа. Чакае тут цябе ўтуленне, якога даўно ты ўжо не каштаваў, і сэрцы, што любяць цябе шчыра. Ты, маючы шляхотную й добрую душу, павінен быць шчаслівы. Твой хуткі розум здолее распазнаць праўду, а як распазнаеш, дык і палюбіш, бо можна быць ейным ворагам, як цэзар і Тыгэлін, але абыякавым да яе ніхто быць не патрапіць. О, мой дарагі! Абое мы з Лігіяй цешымся надзеяй, што цябе хутка ўбачым. Будзь здароў, шчаслівы й спяшайся да нас!»

Пятроні атрымаў пісьмо Вініція ў Кумэ, куды выехаў поспал з іншымі аўгустыянамі, едучымі за цэзарам. Шматгадовая барацьба ягоная з Тыгэлінам набліжалася да канца. Пятроні ведаў, што згіне ў ёй. І разумёў прычыны гэтага. Чым ніжэй з кожным днём цэзар спадаў да ролі камедыянта, блазна і квадрыганта, чым больш граз у хваробнай, плюгавай і грубай распусце, тым больш далікатны эстэтычны арбітр элеганцыі рабіўся яму цяжарам. Калі нат маўчаў, Нэрон бачыў у ягоным маўчанні для сябе прыгану, а калі пахваляў, бачыў крывадушнасць. Статны патрыцый дражніў ягонае самалюбства і разбуджаў зайздасць. Ягонае багацце й каштоўныя велічавыя творы мастацтва сталіся аб'ектам жады і валадара, і ягонага міністра. Ашчаджалі яго да гэтых пор з увагі на выезд у Ахайю, дзе ягоны густ, ягонае знатоцтва грэцкіх рэчаў маглі прыдацца. Але Тыгэлін пачаў паволі талкаваць цэзару, што Карын перавышае густам і ведай Пятронія ды што лепш за яго патрапіць ладзіць ігрышчы, банкеты й трыумфы. Ад гэнай пары Пятроні быў наканаваны. Не смелі, аднак, прыслаць яму прысуд у Рыме. І цэзар і Тыгэлін прыгадвалі сабе, што гэты нібыта збавелы эстэт, «робячы з ночы дзень», затурбаваны толькі раскошай, мастацтвам і баляваннем, калі быў праконсулам у Бітыніі, а пасля консулам у сталіцы, выказаў годную подзіву працавітасць і энергію. Уважалі яго за здольнага да ўсяго, а ведалі, што ў Рыме мае сімпатыю не толькі ў народзе, але нат у прэторыян. Ніхто з цэзаравых завушнікаў не ўмеў прадбачыць, як ён у даным выпадку паступіць, дык выдавалася рэчай рассуднейшай вывабіць яго з гораду і — дасягнуць на правінцыі.

Дзеля гэнай мэты атрымаў запросіны, каб разам з іншымі аўгустыянамі прыехаў да Кумэ, а ён, хоць прадбачваў падступ, выехаў, можа, таму, каб не аказаць яўнага ўпорства, а можа, каб яшчэ раз паказаць цэзару й аўгустыянам бестурботную і неўстрашную вясёласць і свабоду ды паканаць апошні раз Тыгэліна.

Тым часам той абвінавчваў яго зараз жа за сяброўства з Сцэвінам, які быў душою згавору Пізона. Пятроніевых людзей, што засталіся ў Рыме, закратавалі, дом абставілі прэторыянскаю вартаю. Але ён, даведаўшыся пра гэта, не выявіў ні трывогі, ні нат маркоты і з усмешкай кажа аўгустыянам, якіх гасціў у собскай багатай вілле ў Кумэ:

— Агенабарбус не любіць нечаканых пытанняў, дык пабачыце, як збянтэжыцца, калі спытаю яго: ці гэта ён загадаў закратаваць маю фамілію ў сталіцы?

Пасля запавясціў ім банкет «перад далёкім падарожжам» і якраз рабіў прыгатаванні да таго банкету, як даручылі яму пісьмо ад Вініція.

Пятроні, атрымаўшы яго, крыху задумаўся; па хвіліне, аднак, міна зноў праяснілася, як абыдна, і вечарам таго ж самага дня адпісаў наступнае:

«Цешуся з вашага шчасця, і подзіў мяне бярэ, чытаючы пра вашыя сэрцы, carissime, бо я не думаў, каб двое закаханых магло аб кім трэцім і далёкім памятаць. А вы не толькі не забылі пра мяне, але запрашаеце мяне ў Сіцылію, каб падзяліцца са мною вашым хлебам і вашым Хрыстом, які, як пішаш, так шчодро прыспорвае вам шчасця.

Калі так, дык слаўце Яго. Я думаю, дарагі, што Лігію вярнуў табе крыху таксама й Урсус, а крыху й народ рымскі. Калі б цэзар быў іншым чалавекам, дык я думаў бы нат, што спынілі далейшы пераслед з увагі на тваё з ім сваяцтва праз тую ўнучку, якую Тыбэрыў аддаў у сваім часе аднаму з Вініціяў. Але, калі думаеш аднак, што гэта Хрыстус — не буду спрачацца з табою. Так, не шкадуйце Яму ахвяр! Праметэй таксама прысвяціўся для людзей, але, эгэў! Праметэй, кажуць, ёсць толькі выдумкай паэтаў, а пра Хрыста сведчылі мне веры годныя людзі, што бачылі Яго на ўласныя вочы. Я разам з вамі думаю, што гэта найсправядлівейшы з усіх багоў.

Пытанне Паўла з Тарсу памятаю і згаджаюся, што калі б, напрыклад, Агенабарбус жыў паводле навукі Хрыстовай, дык я б, можа, меў час паехаць да вас на Сіцылію. Тагды б у ценю дрэваў над крыніцамі гутарылі б пра ўсіх багоў ды пра ўсе праўды, як калісь дыскутавалі грэцкія філэзафы. Сяння кароткі табе мушу даць адказ.

Я двух толькі хачу прызнаваць філэзафаў: адзін завецца Пырон, другі Анакрэонт. Рэшту тання табе магу прадаць разам з цэлаю школаю грэцкіх і нашых стоікаў. Праўда жыве недзе так высока, што і самі багі Алімпу не могуць яе дагледзець. Табе, carissime, здаецца, што ваш Алімп яшчэ вышэйшы, і, стоячы на ім, запрашаеш мяне: «Увайдзі, а ўгледзеш тое, чаго не бачыў дагэтуль!» Быць можа. Але я табе, мой мілы, адказваю: «Ног не маю!» І, калі дачытаеш да канца гэтае пісьмо, думаю, прызнаеш мне праўду.

Не, мужу шчаслівы каралевы зарніцы! Вашая навука не для мяне! Мне любіць бітынцаў, штоносяць маю лектыку, егіпцян, качагараў у маіх лазнях, Агенабарба і Тыгэліна? На белыя калені Харытак прысягаю табе, хоць бы й хацеў — не патраплю! У Рыме ёсць найменш сто тысяч людзей або з крывымі лапаткамі, або з грубымі каленямі, або з сухімі лыткамі, круглымі вачыма ды не ў меру вялікімі галавамі. Ці загадаеш мне іх таксама любіць? Адкуль я вазьму тую любасць, калі не чую яе ў сэрцы? А калі ваш Бог хоча, каб я іх усіх любіў, дык чаму ўсемагутнасцю сваёю не даў ім кшталтаў прыкладам Ніюбідаў, якіх бачыў ты на Палатыне? Хто любіць красу, з тае ж прычыны не можа любіць брыдоты. Іншая рэч — не верыць у нашых багоў, але падабаць іх можна, як падабалі іх Фідыяс, і Праксытэлес, і Мірон, і Скопас, і Лізыяс.

Каб я й хацеў ісці туды, куды мяне вядзеш, не магу. Ты верыш, як Павал з Тарсу, што некалі з другога боку Стыксу на нейкіх прасторах Элізэйскіх бачышцеце вашага Хрыста. Добра! Дык няхай Ён Сам тады табе скажа, ці прыняў бы мяне з маімі гэммамі, з маёю вазаю мырэнскаю і з выданнямі ад Созыяў, і з маёю Залатавалосаю. На ўспамін пра гэта смех мяне бярэ, мой дарагі, бо ж нат і сам Павал з Тарсу гаварыў мне, што для Хрыстуса трэ вырчыся ружовых вянкаў, банкетаў і раскошы. Абяцаў мне, праўда, іншае шчасце, але я яму адказаў, што на тое іншае я застары, і што з ружаў заўсёды цешышцімуцца мае вочы, а пах фіялкаў таксама заўсёды мне будзе мілейшым, чым смурод заскарузлага «бліжняга» з Субуры.

Гэта вось прычыны, дзеля якіх вашае шчасце не для мяне. Але ёсць апрача гэтых яшчэ адна, якую схаваў напаследак. Кліча вось мяне Танатос. Для вас пачынаецца золак жыцця, а для мяне зайшло ўжо сонца, і змрок атуляе мне голаў. Іншымі словамі: я мушу, *carissime*, памерці.

Не варта пра гэта доўга талкаваць. Мусіла так скончыцца. Ты, які ведаеш Агенабарба, лёгка гэта ўцяміш. Тыгэлін мяне перамог, а дакладней — не! Гэта толькі мае перамогі дабеглі да канца. Я жыў, як хацеў, і памру, як мне даўспадобы.

Не жальцеся вельмі. Ніякі бог не абяцаў мне несмяротнасці, дык не спатыкае мяне неспадзяванка. Прытым памыляешся ты, Вініць, кажучы, што толькі вашае боства дапамагае паміраць спакойна. Не. Наш свет ведаў шчэ перад вамі, што, калі апошняя чара выпіта, пара адыйсці супачыць, і шчэ ўмее рабіць гэта спакойна, пагодна. Платон кажа, што сумленнасць ёсць музыкай, а жыццё мудраца гармоніяй. Калі так, дык памру, як я жыў — сумленна.

Хацеў бы я тваю боскую сужэнку развітаць яшчэ словамі, якімі прывітаў яе калісь у Аўлаў: «Усякім я, найусякшым прыглядаўся народам, але табе роўнае не спаткаў».

Дык, калі душа ёсць нечым большым, чым думае Нэрон, дык мая заляціць да вас па дарозе на край Акеаноса і сядзе пры вашым доме матыльком або, як вераць егіпцяне, сокалам.

Інакш прыбыць не магу.

А тым часам хай вам Сіцылія станецца агародам Гесперыд, хай палявыя, лясныя й крынічныя багінькі сыплюць вам кветкі на вашай дарозе, а па ўсіх акантах у калюмнах вашага дому хай гняздзяцца белыя галубочки».

LXXIV

Пятроні не памыліўся. У два дні пазней малады Нэрва, заўсёды яму спагадны і адданы, прыслаў на Кумэ свайго вызвольніка з весткамі пра ўсё, што дзеелася пры двары цэзара.

Згуба Пятронія была ўжо вырашана. Назаўтра вечарам маніліся выслаць да яго з загадам цэнтурыёна, каб затрымаўся ў Кумэ і чакаў там далейшых загадаў. Наступны пасланец, высланы некалькі дзён пазней, меўся прынесці яму прысуд смерці.

Пятроні выслухаў даклад вызвольніка без ценю трывогі і сказаў:

— Занясеш свайму спадару адну з маіх вазаў, якую ўручы табе перад выхадам. Падзякуй таксама яму ад мяне з цэлай душы, бо пры помачы яго магчыму выперадзіць прысуд.

І аж пачаў смяяцца, як чалавек, пэўны ўдачы свайго помыслу.

Таго ж яшчэ вечара нявольнікі разбегліся запрашаць усіх у Кумэ аўгустыянаў і аўгустыянак на пачэсны банкет да зграбнае віллы арбітра элеганцыі.

А ён сам пісаў папаўднёваю парою ў бібліятэцы, потым выкупаўся, прыбраўся і, статны, прыгожы, моў боства, зайшоў у трыклінію, каб знатоцкім вокам дапільнаваць прыгатаванні, пасля ў агароды, дзе хлапчаняты й маладыя грэчанкі вілі вянкі з ружаў на вячэру.

На твары ягоным — ані ценю горычы. Служба з таго толькі здагадалася пра незвычайнасць хвіліны, што загадаў даць падарункі тым, з каго быў задаволены, а лёгкія розгі тым, чья работа не прыпала яму да смаку, або хто спярша яшчэ заслужыў на кару. Цытрыстам і спевакам загадаў шчодро заплаціць загадзя, а ў канцы, сеўшы ў агародзе пад букам, праз лістоту якога прадзіраліся касулі сонца, красячы зямлю яснымі плямамі, заклікаў да сябе Эўніку.

Прыйшла, прыбраная ў бель, з міртаваю галузкай у валасох, чароўная, моў Харыта, а ён пасадзіў яе ля сябе і, даткнуўшыся лягенька пальцамі ейных шчочак, пачаў глядзець на яе з такою любасцю, з якою знаўца аглядае боскую мармуровую постаць геніяльнае разьбы.

— Эўніка, — адазваўся, — ці ведаеш, што ты даўно ўжо перастала быць нявольніцай?

А яна падняла на яго свае спакойныя, блакітныя, бы неба, зрэнкі й пачала запярэчваць рухам галавы.

— Я тваёй нявольніцай заўсёды буду, доміне, — адказала.

— Ну, можа, не ведаеш, — гаварыў далей Пятроні, — што гэтая вілла і тыя нявольнікі, што ўюць вянкi, ды ўсё, што ў ёй знаходзіцца, і поле, і статкі, ад сянняшняга дня — твае.

Эўніка, пачуўшы гэта, адсунулася борзда ад яго і галаском трывожлівым пытае:

— Чаму ты гэта мне гаворыш, спадару?

Ды падсунулася зноў да яго, жахліва маргаючы вачыма. Збялела, бы палатно, а ён усцяж пасміхаўся, вымавіўшы нарэшце адно толькі слова:

— Так!

Замоўклі. Заціхла ўсё, толькі лягенькі павеў ветрыку жартаваў лісткамі буку. Пятроні сапраўды мог бы думаць, што перад ім статуя беламармуровая.

— Эўніка! — кажа. — Я хачу пагодна памерці.

Красуня, глянуўшы на яго з балючым усмехам, вышантала:

— Слухаю.

Вечарам госці, якія не раз ужо бывалі на Пятроніевых банкетам і ведалі, што ў параўнанні з імі нат банкеты цэзара выдаваліся нуднымі і барбарскімі, пачалі сходзіцца грамадою, а нікому і ў думку не прыйшло, каб гэна меў быць апошні сымпозыён. Многія, праўда, ведалі, што над элеганцкім арбітрам завіслі хмары нехаці цэзара, але здаралася гэта ўжо шмат разоў, і заўсёды Пятроні ўмеў іх разгнаць нейкім спрытным жэстам або адным смелым словам, што сапраўды ніхто не думаў, каб гэта яму пагражала паважная небяспека. Ягоная вясёлая міна і звычайныя свабодныя паводзіны сцвярджалі дарэшты такое перакананне. Прыгожая Эўніка, якой сказаў, што хоча памерці пагодна, і для якое кожнае слова ягонае было святым, мела ў боскім выглядзе поўны супакой ды нейкія дзіўныя іскры ў зэрнках, якія можна было б назваць радасцю. У дзвярох трыклініюма хлапчаныты з валасамі ў залатых сетках укладалі вянкi ружаў на галовы гасцям, упераджаючы іх паводле звычаю, каб пераступалі парог праваю нагою. У залі расходзіўся лёгкі пах фіялкаў; святло мігацела ў рознакаравых александрыйскіх шклах. Пры лавах стаялі грэцкія дзяўчаткі, гатовыя скрапляць пахошчамі ногі гасцей. Пад сценамі цытрысты й афінскія спевакі чакалі знаку свайго харавода.

Сталовы прыбор яснеў камфортам, але камфорт той не крычаў бліскоццем, не дражніў нікога, казаў бы, сам выцвітаў з сябе. Веселасць і свабода разліваліся разам з пахам фіялкаў па залі. Госці, уваходзячы сюды, адчувалі, што не завісне над імі ні прымус, ні гразьба, як гэта бывала ў цэзара, дзе замала высокія або нат не зусім трапныя пахвалы песні ці паэзіі можна было прыплаціць жыццём. Дык пад уражаннем сімпатычнага асвятлення, азялененых каўшоў він, ледзянеючых на снежным покрыве, і мудрагелістых страваў хутка разхваціліся сэрцы бяседнікаў. Весела зашумеў гоман гутаркі, бы гоман пчалінага рою над абсыпанаю кветкамі яблыняй. Часамі толькі перарываў

яго вулкан вясёлага рогату, часамі выкрык пахвалы, часамі замоцны цалунак белае ручанькі. Госці, п'ючы віно, страсалі па некалькі кропляў несмяротным багом, каб прыхіліць іхнюю апеку і спагаднасць для гаспадара дому. Гэта нічога, што многія не верылі ў багоў. Так дыктаваў звычай. Пятроні, лежачы побач з Эўнікай, гутарыў пра рымскія навіны, пра найнавейшыя разлукі, пра любоў і любощчы, пра спорт, пра Спікулюса, героя арэны з апошніх дзён, ды пра найнавейшыя кніжкі, якія з'явіліся ў Атракта і Созыя. Страсаючы віно, гаварыў, што страсае толькі на гонар Цыпрыйскае Спадыні, найстарэйшае ды найважнейшае за ўсе багі, адзінае, несмяротнае, трывалае валадарыні.

Гутарка ягоная была, моў той сонечны прамень, які штотраз іншы прадмет асвятляе, або як летні павеў, што калыша кветкі ў агародзе. Урэшце кіўнуў на харавода, і далікатна зазвінелі цытры, а маладыя галасы пачалі ўтаравач ім. Пасля танцоркі з Кос, зямлячкі Эўнікі, замігацелі з-пад празрыстых строяў ружовымі фігурамі. У канцы егіпскі варажбіт пачаў гасцям варажыць будучыню з шматколерных рухаў дорадаў, зачыненых у крышталнай судзіне.

Аж вось, калі госці назабаўляліся ўжо ўдоставь, Пятроні падняўся на сваім сірыйскім узгалоўі і важна, як бы нехаця, адазваўся:

— Прыяцелі! Выбачайце, што на банкце звярнуўся да вас з просьбаю: хай вось кожны з вас прыме ад мяне ў дарунку тую чару, з якое найперш упусціць кроплю ў гонар багоў ды на маю памыснасць.

Пятроніевы чары іскрыліся золатам, каштоўнасцямі і мастацкаю разьбою, дык, хоць раздаванне падарункаў было ў Рыме паспалітаю рэччу, радасць заліла сэрцы бяседнікаў. Адны пачалі яму дзякаваць і славіць яго на ўвесь голас; другія казалі, што нат сам Ёвіш не ўганараваў багоў на Алімпе падобным дарам; былі ўрэшце й такія, якія сумняваліся прыняць рэч, бо так перавышала абыднюю меру.

А ён падняў мырэнскую кружку, чаруючую вясёлкавымі тонамі красак, проста бяспэнную, і мовіць:

— А вось тая, з якой адліў на гонар Цыпрыйскае Спадыні. Хай ад гэнае хвіліны нічыя вусны да яе не датыкаюцца ды нічыя рукі на гонар іншае багіні з яе не ўпушчаюць!

І бразнуў каштоўную судзіну на пасыпаную ліловымі кветкамі шафрану падлогу, а калі распырснулася на дробныя драбочкі, мовіў далей, бачачы навокал здзіўленыя вочы:

— Весяліцеся, дарагія, заміж дзівіцца. Старасць, нядужасць — гэта сумныя таварышы апошніх гадоў жыцця. Але я вам даю добры прыклад і раду: можна, бачыце, іх не чакаць і, пакуль прыспеюць, адыйсці дабрахотна, як я адыходжу.

— Што ты хочаш рабіць? — адазвалася адразу некалькі галасоў.

— Хачу весяліцца, віно піць, музыкі слухаць, любавачца гэтай вась боскай фігурай, што вобак мяне бачыце, а пасля заснуць з увенчанаю галавою. Я ўжо развітаўся з цэзарам, і ці хочаце паслухаць, што я на развітанне яму напісаў?

Гэта сказаўшы, выцягнуў з-пад пурпуровага ўзгалоўя ліст і пачаў чытаць наступнае:

«Ведаю, цэзар, што нецяярпліва чакаеш майго прыбыцця, і што тваё вернае сэрца прыцяля тужыць па мне днямі й начамі. Ведаю, што абсыпаў бы мяне дарункамі, даверыў бы мне прэфектуру прэторыі, а Тыгэліну загадаў бы быць тым, на каго стварылі яго багі: пастухом мулаў у тых тваіх маёмасцях, якія дасталіся табе ў спадчыне па атручаным Даміцыю. Выбачай аднак, бо прысягаю на Гадэса і на цень твае маці, жонкі, брата і Сэнэкі, што прыбыць да цябе не магу. Жыццё ёсць вялікім скарбам, а я з таго скарбу ўмеў выбіраць найбольш вартасныя каштоўнасці, але ў жыцці ёсць таксама рэчы, якіх даўжэй сцярапець немагчыма. Ох, прашу не думаць, што мяне загідзіла тое забойства маткі, жонкі, брата, што спаліў Рым і выслаў да Эрэбу ўсіх сумленных людзей твае дзяржавы. Не, мой праўнуча Хронаса. Смерць ёсць прызначэннем людскога пагалоўя, а ад цябе іншых учынкаў нельга было спадзявацца. Але калечыць сабе вушы праз доўгія яшчэ гады тваім пяанем, аглядаць твае даміцыянскія тонкія ножкі, шалеючыя ў пырэйскім танцы, слухаць твае музыкі, твае дэкламацыі ды твае паэзіі! — вось што перамагло мае сілы і ўзбудзіла тугу да смерці. Рым затыкае вушы, цябе слухаючы, свет з цябе смяецца, а я даўжэй чырванець за цябе не хачу і не магу. Вышчэ хоць бы й цэрбера, мой мілы, да твайго пяання падобнае, менш будзе мне дакучнае, бо я не быў ніколі ягоным прыцелем, ды і за голас ягоны саромецца не маю абавязку. Бывай здароў, але не спявай; забівай, але не пішы вершаў; атручвай, але не танцуй; падпальвай, толькі не грай на цытры! Таго табе жадае і гэтую апошнюю раду пасылае Арбітр Элеганцыі».

Бяседнікі патрухлелі, ведалі бо, што ўтрата дзяржавы менш сперунавала б Нэрона. Сцямілі таксама, што чалавек, які напісаў гэты ліст, мусіць памерці, а прытым іх саміх абняла дрыгата страху, што такога ліста слухалі.

Але Пятроні разрагатаўся так шчырым і вясёлым смехам, як бы тут пра найнявіннейшы жарт гутарылася; ён перавёў вачыма па прысутных і адазваўся:

— Весаляцеся, адкіньце трывогу! Ніхто не патрабуе хваліцца, што гэнае пісьмо чуў, а я пахвалюся ім хіба самому Харону падчас пераправы.

Пасля таго кінуў на грэка-лекара і выцягнуў да яго руку. Дазнаны грэк воміг перавязаў яе залатою перапаскаю і падрэзаў жылы на перагібе рукі. Кроў пырснула на ўзгалоўе і абліла Эўніку, якая, падпёршы голаў Пятронія, нахілілася да яго.

— Мілы, няўжо ты думаў, я цябе пакіну? Хоць бы багі абдарылі мяне несмяротнасцю, а цэзар уладаю над светам, пайшла б за табою!

Пятроні ўсміхнуўся, крыху падняўся, дакрануўся вуснамі да ейных вуснаў і адказаў:

— Хадзі за мною!

Пасля дадаў:

— Ты сапраўды кахала мяне, боская мая!..

А яна выцягнула лекару сваю ружовую руку, і па хвіліне кроў ейная пачала злівацца й лучыцца з ягонай крывёю.

Даў знак хараводу, і зноў зазвінелі цытры й галасы. Прапяялі «Гэрмадыёса», а пасля загрымела песня Анакрэонта, у якой паэт скардзіцца, што знайшоў раз пад дзвярыма зьябнутае й заплаканае дзіцятка Афрадыты. Забраў яго, абagrэў, высушыў крылейка, а яно, няўдзячнае, пранізала яму ў адплату сэрца стралою, з тае пары не меў супакойства.

А яны, прытуліўшыся, прыгожыя, бы два боствы, слухалі, усміхаючыся й бялеючы. Пятроні пасля гэнай песні загадаў далей разносіць віно і стравы, потым пачаў гутарыць з суседнімі бяседнікамі пра малаважныя рэчы, але мілыя, пра якія звычайна талкавалі на банкетках. Урэшце падазваў грэка, каб падвязаў яму на хвіліну жылы, бо пачаў марыць яго сон, а ён хацеў бы яшчэ аддацца Гіпносу, пакуль Танатос не закалыша яго навекі.

І заснуў. Калі прачнуўся, галава красуні ляжала ўжо, падобная да белае кветкі, на ягоных грудзях. Абапёр яе на ўзгалоўі, каб яшчэ раз палюбавацца. Ды зноў развязалі яму жылы. Спевакі на ягоныя ківомігі запяялі новую песню Анакрэонта, а цытры акампаніявалі ім ціха, так, каб не заглушаць слоў. Пятроні бляднеў штораз больш; калі ж апошнія тоны замоўклі, звярнуўся шчэ раз да бяседнікаў і сказаў:

— Прыяцелі! Прызнайце, што разам з намі гіне...

І не мог дакончыць; рука ягоная абняла апошнім рухам Эўніку, а галава апала на ўзгалоўе — памёр.

Бяседнікі, глядзячы на гэныя два белыя трупы, падобныя да цудных статуяў, зразумелі добра, што з імі разам гіне адзінае толькі, што засталася іхняму свету — паэзія і краса.

ЭПІЛОГ

С пачатку бунт галійскіх легіяў пад верхаводствам Віндэкса не выдаваўся надта грозным. Цэзар меў толькі трыццаць першы год, і ніхто не смеў спадзявацца, каб свет так хутка вызваліўся з-пад людажэра, што ціснуў яго. Прыгадваліся даўнейшыя бунты сярод легіяў, якія, аднак, праходзілі, не спрычыняючы змены ўладаў. Так, за часаў Тыбэрыя Друзус супакоіў розрух легіяў Панонскіх, а Германік — Надрэйнскіх. «Дый хто ж бы,— талкавалі людзі,— мог узяць пасля Нэрона ўладу, калі ўсе амаль нашчадкі боскага Аўгуста выгінулі падчас ягонага панавання?» Іншыя, глядзячы на калосы, прадстаўляючыя яго як Геркулеса, мімахоць уяўлялі сабе, што няма сілы, якая б зламала такую магутнасць. Былі й такія, якія ад часу выезду ў Ахайю тужылі па ім, бо Геліус і Палітэтэс, якім даверыў урадаванне над Рымам ды Італіяй, гаспадарылі яшчэ крывавай, чым ён сам.

Ніхто не быў пэўны жыцця й маёмасці. Права перастала бараніць людзей. Загасла людская годнасць і сумленнасць. Расслабеліся жаніцкія сямейныя вузлы, а спаршывелыя сэрцы не смелі дапусціць нат надзеі. З Грэцыі даходзілі чуткі пра нечуваная трыумфы цэзара, пра тысячы каронаў, якія здабыў, і тысячы саборнікаў, якіх паканаў. Свет выглядаў як адно бессаромнае буянства, крывавае і блазноцкае, а адначасна ўшчапілася перакананне, быццам прыйшоў канец сумленнасці й рэчаў паважных, а прыспела пара танцу, музыкі, распусты, крыві, ды што так ужо мусіціме плысці жыццё. Сам цэзар, якому бунт адчыняў дарогу да новага грабежніцтва, мала клапаціўся збунтаванымі легіямі і Віндэксам, а нат часта з гэнае нагоды выказваў сваю радасць. І з Ахайі не хацеў выязджаць, ажно калі Геліюс данёс яму, што далейшае адцягванне павароту можа спрычыніць дэтранізацыю, выехаў у Неапаль.

Там зноў граў і пяяў, пушчаючы міма вушэй весткі пра штотараз больш грозны ход справы. Дарэмна Тыгэлін талкаваў яму, што даўнейшыя бунты легіёнаў не мелі правадыра, а цяпер стаіць на чале муж Аквітанскага каралеўскага роду, ды прытым слаўны і дазнаны ваяўнік. «Тут,— адказваў Нэрон,— слухаюць мяне грэкі, якія адны толькі слухаць умеюць, ды якія адны толькі годныя маёй песні». Тлумачыў, што першым ягоным абавязкам — мастацтва і слава. Але, калі ўрэшце дайшла да яго вестка, што Віндэкс назваў яго марным мастаком, скочыў і выехаў у Рым. Пятроніевы раны, загоеныя ў Грэцыі, закрывавіліся ў ягоным сэрцы нанова, і маніўся ў сенаце шукаць справядлівасці за так нечуваную крыўду.

У дарозе, напаткаўшы групу, вылітую з бронзы, прадстаўляючую галійскага ваяка, паваленага рымскім рыцарам, уважаў гэта за добрую варажбу і ад гэнай пары, калі згадваў збунтаваныя легіі і Віндэкса, дык толькі дзеля блазноцкае наругі над імі. Уезд ягоны ў горад зацміў усё, што дагэтуль бачыў свет. Уехаў на тым самым возе, на якім калісь Аўгуст адбываў трыумф. Збурылі адзін лук цырку, каб адкрыць уваход для працэсіі. Сенат, рыцары і незлічоныя грамады збегліся на яго спатканне. Сцены дрыжалі ад воклічаў: «Вітай, Аўгусте, вітай, Геркулесе! Хай жыве боскі, адзіны, Алімпійскі, Фытыйскі, несмяротны!» За ім неслі здабытыя вянкi, назовы гарадоў, дзе трыумфаваў, і выпісаныя на табліцы імёны саборнікаў, якіх паканаў. Нэрон сам быў упоены і пытаў з расчуленнем акружаючых яго аўгустыян: чым быў трыумф Юлія Цэзара ў параўнанні з ягоным трыумфам? Думка, каб жа на такога мастака-паўбога хто з смяротных адважыўся падняць руку, не хацела месціцца яму ў галаве. Пачуваўся іставетна Алімпійскім і праз гэта бяспечным. Энтузіязм і бурлівасць натаўпу падбуралі й яго. Сапраўды, магло выдавацца ў дню ягонага трыумфу, што не толькі цэзар і горад, але свет увесь збіўся з глузду.

Пад краскамі й кучамі вяноў не ўмеў ніхто дагледзець пропасці. Таго ж яшчэ вечара калюмы й сцены пакрыліся напісамі, у якіх цэзару вытыкана людажэрства, пагражана блізкаю помстаю і высмейвана ягонае мастацтва.

З вуснаў да вуснаў хадзіў сказ: «Патуль паяў, пакуль не збудзіў пеўняў»¹. Трывожныя весткі абеглі горад і раслі да наймаверных памераў. Аўгустыянаў агарнула трывога. Людзі з няпэўнасці, што прынясе будучыня, не смелі выяўляць жаданняў і надзеі, не смелі адчуваць і думаць.

А ён і далей жыў толькі тэатрам і музыкай. Цікавілі яго новавыдуманая інструменты музычныя і новы вадзяны арган, з якім рабілі доследы на Палатыне. У здзяціненай, бязраднай ды бяздзейнай галаве ўяўляў сабе, што далёка сягаючыя ў будучыню намеры спектакляў і відовішчаў адвернуць тым самым небяспеку. Найбліжэйшыя, бачачы, што замест турбавацца пра спосабы й войска стараецца толькі знайсці сказы, трапна малюючыя пагрозу, згубілі толк. Іншыя думалі, што толькі заглушае сябе і другіх цытрамі, маючы ў душы трывогу й разлад. І праўда, учынкi ягоныя сталіся гарачкавымі. Штодзень тысячы намераў пралятала яму праз голаў. Іншы раз зрываўся, каб выбегчы супраць небяспекі, загадваў пакаваць на вазы цытры й лютні, узбройваць маладыя нявольніцы на манер амазонак, а адначасна збіраць легіі з Усходу. А часамі зноў здавалася яму, што не вайною, а песняй паложыць канец галійскім закатам. І ўсміхалася яму душа да таго відовішча, якое было б наступствам паканання песняю вякоў. Вось легіяністы абступяць яго з слязьмі ўваччу, а ён заспявае ім эпініцыюм, пасля якога пачнецца залатая пара для яго і для Рыму. Часамі зноў дамагаўся крыві; часамі вырашаў абмежавацца толькі да ўладарства ў Егіпце; прыгадаў пра варажбітаў, якія прарочылі яму панаванне ў Ерузаліме, або расчуляўся думкай, што, як вандроўны спявак, зарабляціме на штодзённы хлеб, а гарады і край уганаруюць у ягонай асобе ўжо не цэзара, кругасветнага валадара, а небывалага песняра.

І так кідаўся, дурэў, граў, паяў, змяняў намеры, змяняў цытры, змяняў сваё жыццё і жыццё свету ў нейкую недарэчную мрою, фантастычную і страшэнную адначасна, у гучнае буянства надзьмутых слоў, дрэнных рыфмаў, стогнаў, слёз і крыві, а прымеж таго хмара на Захадзе расла й магутнела з кожным днём. Мера была перабрана, блазноцкая трагікамедыя набліжалася, відаць, да свайго канца.

Калі весткі пра Гальбу і прылучэнне да паўстанцаў Гішпаніі дайшлі да ягоных вушэй, закіпеў закатнаю сярдзітасцю й шалёнасцю. Бразнуў чары аб стол пры банкце, перавярнуў стол і выдаў загады, якіх ні Геліус, ні сам Тыгэлін не смелі выканаць: вымардаваць галаў, што жывуць у Рыме, пасля ішчэ раз падпаліць горад, выпусціць звяр'ё з арэнарый, а сталіцу перанесці ў Александрыю. Гэта выдавалася яму вялікім геройствам, годным подзіву ды не цяжкім. Але дні вялікамагутнасці ягонай ужо мінулі, і нат судзейнікі даўных злачынстваў пачалі глядзець на яго, як на шалёнага.

Смерць Віндэкса і разлад збунтаваных легіяў, казаў бы, зноў перацягвалі шалю на ягоны бок. Ужо новыя банкеты, новыя трыумфы і новыя прысуды

¹ Gallus — на лаціне гэтае слова абазначае і пеўня, і гала (лац.).

запавешчаны былі ў Рыме, калі нечакана аднае ночы на запененым ліхачы прылятае з прэторыянскага лагера пасланец з дакладам, што ў самым горадзе войска падняло сцяг бунту і агалосіла Гальбу цэзарам.

Цэзар спаў падчас прыбыцця пасланца і, прачнуўшыся, дарэмна клікаў прыбочнае варты, што ахоўвала начаі ягоную камору. У палацы была ўжо пустка. Нявольнікі толькі рабавалі ў далейшых куткох усё, што трапляла пад руку. Але ягоная прысутнасць напалохала іх, а ён блукаўся адзінокі па ўсім доме, напаўняючы яго крыкам трывогі і распачы.

Урэшце, аднак, вызвольнікі Фаон, Спірус і Эпафродыт прыскочылі яму на ратунак. Намаўлялі, каб уцякаў воміг, як стаіць, але ён дурыўся шчэ спадзевай. А што, калі б убраны ў жалобу прамовіў да сенату? Ці ж сенат не ўзяў бы пад увагу ягоных слёз і красамоўства? Калі натужыць усе свае сілы рэторыкі і акторства, ці ж хто-небудзь у свеце здолее слухаць яго абьякава? Ці ж бы яму не далі хоць прэфектуры ў Егіпце?

А яны, падхалімцы, не смелі й цяпер запярэчыць, толькі асцерагалі яго, што пакуль здолее дайсці да Форума, народ разарве яго на кавалкі, і загразілі: калі воміг не сядзе на каня, дык і яны пакінуць яго.

Фаон ахвяраваў яму прытулак у сваёй вільле за Намэнтанскаю брамаю. Праз момант паселі на коні і, панакрываўшы галовы плашчамі, паімчаліся на край гораду. Ноч бялела. На вуліцах кішэў, аднак, ужо рух, запавяшчаючы паважнасць хвіліны. Ваяры то паадзінкава, то невялікімі аддзеламі рассыпаліся па горадзе. Недалёка абозу цэзараў конь рвануў нечакана ўбок, спудзіўшыся трупам. З галавы ехаўшага асунуўся плашч, і ваяр, які ў той жа хвіліне прасунуўся вобак яго, пазнаў манарха, але, збянтэжаны неспадзяваным спатканнем, аддаў яму ваярскі гонар. Праязджаючы міма абозу прэторыянаў, пачулі гром воклікаў на гонар Гальбы. Нэрон сцяміў урэшце, што канец ягоны недалёка. Апанаванне яго страх і пакуты сумлення. Скардзіўся, быццам бачыць перад сабою цемру, моў чорная хмара, а з тае хмары вышчэрваюцца да яго твары маткі, жонкі, брата. Зубы ляскалі ад жаху, а ўсё ж камедыянтская душа ягоная і тут як бы бачыла нейкі чар трагізму хвіліны. Быць усёўладным валадаром свету і страціць усё выдавалася яму зенітам трагедыі. І, верны самому сабе, разыгрываў галоўную ў ёй ролю да канца. Апанавала яго похатная гарачка цытатаў і жада перадачы ягонага майстэрства нашчадкам. Сягды-тагды крычаў, што хоча паміраць, і заклікаў Спікула, які найзручней за ўсіх гладыятараў забіваў. Часамі дэкламаваў: «Маці, жонка, айцец на смерць мяне ўзваваюць!» Проблыскі надзеі будзіліся часамі, аднак, у ім, пустыя, дзіцячыя. Бачыў ідучую да яго смерць і адначасна не верыў у яе. Намэнтанская брама была адчынена. Едучы далей, прасунуліся міма Острыянума, дзе Пётр навучаў і хрысціў. На світанні былі ў вільле Фаона.

Там вызвольнікі не хавалі ўжо перад ім, што пара памерці, дык загадаў капаць сабе яму і лёг на зямлі, каб знялі акуратную меру. Глядзеў на выкіда-

ны з ямы пясок і калаціўся ад страху. Наліты твар ягоны збялеў, пот выступіў на лбе, бы крапліны ранне расы. Ацягаўся. Мярэчыў трэмолавым акторскім голасам, што яшчэ пара не падаспела, дый зноў давай цытаваць. У канцы прасіў, каб яго спалілі. «Што за мастак гіне!» — бедаваў жахліва.

Прымеж таго, прыскочыў пасланец Фаона з дакладам, што сенат выдаў на забойцу бацькоў ужо прысуд, і што парыцыда¹ будзе ўкараны паводле даўняга звычаю.

— Што там за звычай? — спытаў збялелымі вуснамі Нэрон.

— Шыю ўшчэмяць у вілы і засцёбаюць, забіваюць цябе на смерць, а цела ўкінуць у Тыбр! — пагардліва адказаў Эпафродыт.

Давай ён тады расхіляць на грудзях вопратку.

— Ну дык пара! — кажа, узглянуўшы ў неба.

Ды йшчэ раз прыцвердзіўшы:

— Што за артысты гіне!

Нараз загрукацелі конскія капыты. Гэта цэнтурыён з аддзелам ваяроў прыязджаў па галаву Агенабарба.

— Не марудзь! — закрычалі вызвольнікі.

Нэрон прылажыў да шыі нож, але рука пачала дрыжаць, відаць было, што ніколі не адважыцца ўсадзіць яго. Тады Эпафродыт неспадзявана папхнуў ягоную руку, і нож схаваўся па самы тронак, аж зекры яму выперла наверх, страхотныя, вялізныя, жахлівыя.

— Прыношу табе жыццё! — адазваўся, уваходзячы, цэнтурыён.

— Запозна,— адказаў храплівым голасам Нэрон.

Пасля дадаў:

— Во гэта вернасць!

Смерць хутка пачала абнімаць голаў. Кроў з грубога карку аблюзгвала чорным раўчуком агародных кветкі. Нагамі рыў зямлю і — сканаў.

Верная Актэ абвіла яго назаўтра каштоўнымі тканінамі і спаліла на перапоўненым пахошчамі вогнішчы.

І так прамінуў Нэрон, як мінае ліхая бура, навальніца, пажар, вайна ці паморак. А базыліка Пятра валадарыць і дасюль з Ватыканскіх высяў над народам і светам.

Недалёка Капэнскае брамы стаіць і дасяння маленькая каплічка з прыцёртым крыху напісам: «Quo Vadis, Domine?»

¹ Забойца бацькоў (*лац.*).

КАМЕНТАРЫ

С. 13: *Нэрон* (37—68 гг. н. э.) — рымскі цэзар (ад 54 г.) з дынастыі Юліяў Клаўдыяў. *Олеотокіюм* — пакой для масажу ды націрання алеем. *Эфебы* — пляцоўкі для гімнастычных спаборніцтваў эфебаў (юнакоў 16—20 гадоў). *Сявера і Цэлер* — архітэктары, што пабудавалі «Залаты палац» Нэрона. *Ватыній Тытус* — шавец, якога Нэрон зрабіў прыдворным блазнам, наблізіўшы да сябе. *Люкан* — рымскі паэт I ст. н. э., аўтар паэмы «Фарсалія». *Сэнэцый Клаўдый* — набліжаная да Нэрона асоба, пазней быў удзельнікам змовы Пізона. *Бальнеатар* — нявольнік, што служыў пры лазні. *Бысс* — тонкая, ледзь не празрыстая тканіна з бавоўны, якая надта шанавалася ў часы Рымскай імперыі. *Ляконікум* — адзел гарачай лазні з вялікім, але неглыбокім басэйнам. *Альбанскія горы* — цяпер гэтая мяйсцовасць, дзе стаяў храм Ёвіша (*Юпітэра*), мае назву Монтэ-Кво, і гэта каля 30 км на паўднёвы ўсход ад Рыма. *Тэнідарыюм* — халаднейшая лазня. *Наменклатар* — паслугач, які вёў наменклатуру ўсёй світы дома, ягоных гасцей і нават гатуемых на кухні страваў. *Марк Вініцій* — консул з часоў цэзара Тыбэрыя, які ў сапраўднасці ажانیўся не з сястрою Пятронія, а з унучатай стрыечніцай таго цэзара. Даміцый *Карбулон* — таленавіты рымскі ваявода, які ва ўзросце 67 гадоў скончыў жыццё самагубствам па загаду Нэрона.

С. 14: *Парты* (парфяне) — супернікі рымлян за ўплыў на Блізкім Усходзе і ў Арменіі; магутная дзяржава партаў знаходзілася тады на тэрыторыі сучасных Ірака ды Ірана. *Асклепійс* — бог лекавання ў грэцкай міфалогіі, сын Апалона і Караніды (атоесамліваецца з рымскім *Эскулапам*). *Кіпрыда* — эпітэт Афродыты (*Венус, Венера*), які звязаны з міфам, што яна нарадзілася з марской пены ля берагоў Кіпра (*Цыпру*). *Бітынія* (*Віфінія*) — вобласць на паўночным захадзе Малой Азіі, якая стала правінцыяй Рымскай імперыі з 74 г. перад н. э. *Гераклея* (*Геракліён, Іракліён*) — горад і порт у Бітыніі (*Грэцыя*) на ўзбярэжжы Чорнага мора. *Калхіда* — вобласць на паўднёва-ўсходнім узбярэжжы Чорнага мора на тэрыторыі сучаснай Грузіі. *Валохэс* — маецца на ўвазе Валохэс I, лідэр дзяржавы партаў (каля 57—76 гг. н. э.). *Тырыдат* — брат Валохэса, узведзены на армянскі трон у 66 г. н. э. *Тыгрынэс* — Тыгран IV — галава Армянскай дзяржавы ў 60—62 гг. *Арулан* — Юні Арулан Рустын, філэзаф-стоік, у 66 г. быў народным трыбунам. *Пырон* (каля 360—270 г. перад н. э.) — грэцкі філэзаф, заснавальнік школы скептыкаў, якія адмаўлялі магчымасць асэнсавання сутнасці рэчаў ды заклікалі ўстрымлівацца ад выказвання меркаванняў, уважаючы кожнае з іх аднолькава далёкім ад ісціны. *Сысэн* — гістарычнасць гэтай асобы не вызначана. *Арсіноэ* — дачка валадара Месэны Леўкіпа. *Караніда* — німфа ў грэцкай міфалогіі.

С. 15: **Эпідайрус** — калябярэжны горад ў Аргалідзе (*вобласці на паўночным усходзе паўвострава Пелопанэс*), вядомы сваім храмам Асклепіяса. **Порта Капэна**, або Капэнская брама, — паўднёвы выезд з Рыму праз Апіеву дарогу на Капую (*галоўны горад правінцыі Кампанья, што ў 200 км ад Рыма*). **Інкубацыя** — начаванне ў храме дзеля прарочага сну. **Гіпокаўстэрыі** — памяшканне пад будынкам, дзе награвалася паветра і цераз сістэму трубаў абагравала дом. **Харыткі** — у грэцкай міфалогіі тры дачкі Зэўса і Эўрыномы (*Аглая, Эфрасіна і Талія*), багіні юнацтва, зграбнасці й прыгажосці; атосамліваюцца з рымскімі Грацыямі. **Эпілятары** — нявольнікі-масажысты, што займаліся ліквідацыяй валосся на целе. **Туніка** — хатняя штодзённая доўгая нацельная кашуля. **Лізыт** (*Лізыпас*) — выдатны грэцкі скульптар 2-й паловы IV ст. перад н. э. **Палатын** — палац на цэнтральным узгор'і Рыма, які ад часу Аўгуста зрабіўся цэзарскай рэзідэнцыяй. **Гера** — вярхоўная алімпійская багіня, якая атосамліваецца з рымскай Юно (*Юнонай*), сястра й сужонка Зэўса (*Евіша, Юнітэра*). **Агрыпа Марк Віпаній** (*62—12 гг. перад н.э.*) — буйны ваявода, зяць Аўгуста; слаўны яшчэ будаўніцтвам у Рыме вадацягаў і першых грамадскіх лазняў (*тэрмаў*). **Фабрыцый Вэент** — вядомы даказчык (*стукач*) таго часу, пра якога паведамляе Тацыт (*«Анналы», XIV, 50*). Пакінуў па сабе кнігу пад назвай «Запавет», дзе зганіў усіх сучаснікаў, што былі яму не даспадобы; ягоня паклёпы абуралі нат Нэрона, і той загадаў спаліць кнігу Вэента, а аўтара адправіў у выгнанне.

С. 16: **Сэнэка** Люцый Анэй — знакаміты філэзаф-стоік I ст. н. э., выхавальнік Нэрона. **Мусоні Руф** — вядомы філэзаф-стоік таго часу, сасланы ў сувязі з раскрышчём змовы Пізона. **Фрыгідарыюм** — ахалоджвальня ў лазні. **Рудабароды** (*лац. Ahenobarbus*) — мянушка роду Даміцыяў, з якога паходзіў і Нэрон, да таго ж сам цэзар знешне адпавядаў мянушцы дакладна. **Скаўр** — персанаж нельга назваць гістарычным, бо вядомы рэтор і паэт-трагік Эмілій Мамерк Скаўр скончыў самагабствам у 34 г. г. зн. перад падзеямі раману. Вініць **Руфін** — рымскі рыцар, які у 61 г. быў сасланы ў выгнанне за падробку дакументаў. **Трымалхіён** — персанаж з «Сатырыкона» Пятронія, тып багацея-самалюбцы.

С. 17: **Антыохія** — буйны горад у паўночнай Сірыі блізу ўзбярэжжа Міжземнага мора. **Унктуарыюм** — пакой у лазні для масажу і націрання пахнідламі. **Кос** — востраў блізу паўднёва-заходняга ўзбярэжжа Малое Азіі. **Вестыліка** — нявольніца, што сочыць за вопраткай. **Тода** — вопратка паўналетняга чалавека, якая складалася з кавалка тканіны, адмыслова ўкладзенага. **Фамілія** — тут: не толькі сям'я, але і ўвесь «дом», г. зн. нявольнікі, вызвольнікі і г.д.

С. 18: **Басс** Аўфідый — вядомы гісторык і філэзаф-эпікурэец, высока шанаваны Сэнэкам. **Аўл Плаўт** — вядомы ваявода, заваёўнік Брытаніі, дзе быў намеснікам у 43—47 г. С. 18: **Субякум** — вiлла Нэрона блізу так званых Сімбруінскіх азёраў, каля 60 км на паўднёвы ўсход ад Рыма. ... **тужыў той Сон... за Пейсытаю...** — паводле некаторых версій міфа ў Зэўса было

дачок-Харытак болей, чым тры, і Пейсыта — адна з іх, малодшая, якую Гера абяцала Сну (*Гінносу*) ва ўзнагароду за тое, што апануе Зэўса сном. **Гісторыя не надта даўгая...** — далей Сянкевіч вуснамі Вініція пераказвае, крыху перайначыўшы, фрагмент з Тацыта («*Анналы*», XII, 23—30) аб падзеі, што магла адбывацца ў 50 г. **Свевы** — зборная назва плямёнаў, што жылі на паўночным усходзе Германіі, этнічны субстрат якіх пазней захаваўся ў генетыцы прусаў і яцвягаў, а праз іх захаваў прыкметы і ў этнагенезе беларусаў; **Ванія** зрабіў каралём свеваў сын Тыбэрыя **Цэзар Друзус**-малодшы (13 г. перад н. э. — 23 г. н. э.). **Германдуры** — германскае племя, што жыло на тэрыторыі сучасных Баварыі й Цюрынгіі.

С. 19: **Языгі** — племя сарматаў, што жыло між Дунаем і Тысай. **Гістэр** — асоба гістарычная, гэта намеснік Паноніі, які камандаваў паддунайскай легіяй, але ў рэальнасці яго звалі не Атэлій, а Сэкст Палпэлій Гістэр. **Катты** — буйное германскае племя, што жыло ў вярхоўях ракі Везэр. **Гісперыйскі яблык** — паводле грэцкай міфалогіі, гэта яблык вечнай маладосці, якія Гера атрымала ў падарунак ад Геі (*Зямлі*), а назваю сваёю яны паходзяць ад німфаў, што іх ахоўвалі, гісперыд, — якія жылі на дальсвеце ля берагоў Акіяну. **Монс** — легендарны прадказальнік, сын прадказальніцы Манто. Гай **Пліній** Сэкунд-старэйшы (23—79 гг.) — рымскі дзяржаўны дзеяч, гісторык і навуковец-энцыклапедыст, які загінуў падчас вываржэння Везувія.

С. 20: **Саракт** — высокая гара ў паўднёвай Этрурыі на поўдзень ад Рыма. **Стола** — доўгая раскошная сукенка, якая лічылася прыкметай сталай рымскай матроны. **...на лузе, зарослым асфодэлямі...** — іншымі словамі, па краіне мёртвых. **Даміцыус Афэр** — здольны тагачасны прамоўца, але запляміў сваю рэпутацыю даказчыцтвам. **Ляры** — паводле рымскай міфалогіі гэта багі, што захоўвалі хатні агмень.

С. 21: **Калі «боскі» Аляксандр... чаго дзівіцца Гэлене** — па-грэцку імя Аляксандр абазначае «муж-абаронца»; такой мянушкай нараклі Парыса, сына траянскага ўладара Прыяма і Гекубы, які зачараваў сваёй прыгажосцю пекную Гэлену, дачку Зэўса й сужонку ўладара Менелая, і тая збегла з ім у Трою, з-за чаго й пачалася Траянская вайна.

С. 22: **Форум** — тут: цэнтральная плошча, поўная назва якой Форум Рамана (*Рымскі Форум*); у гэтым месцы на паўднёва-заходнім схіле Капіталінскага ўзгор'я засяроджвалася грамадскае й палітычнае жыццё Рыма. **Атрыюм** — памяшканне, у якое трапляеш адразу па ўваходзе ў дом. **Кубікулюм** — спальня. **Карынэ** — багаты арыстакратычны квартал у паўднёваўсходняй частцы гораду паміж Палатынскім і Эсквілінскім узгор'ямі. **Педысеквы** — нявольнікі, якія падбегам суправаджалі лектыку.

С. 23: **Ліціній Сталон** Кай — народны трыбун, у 367 г. перад н. э. разам з Люцыем Сэкстам Лятэранам дамогся заканадаўчых рашэнняў на карысць плебса і шэраговага сялянства. **Манілы** — баявыя аддзелы рымскага войска

па пары соцень чалавек, г. зн. па дзве цэнтуры; тры маніплы складалі кагорту, а дзесяць кагортаў — легію. **Була** — шыйны амулет у выглядзе шара або кола, які дзеці паўнапраўных грамадзянаў насілі да паўналецця. **Гамадрыяда** — лясное боства, німфа дрэва, якая з ім жа нараджаецца, жыве і памірае.

С. 24: **Апіць** — багацей і гурман часоў Аўгуста й Тыбэрыя, чьё імя пазначана на кнізе «Аб кулінарным штукарстве», паходжанне якой усё ж адносяць да больш позняга перыяду. **Архітраў** — ніжэйшая з трох частак перакрыцця (*антаблемент*); уяўляе сабою гарызантальную бэльку, што абапіраецца на капітэлі калюмнаў. **Трыгліфы** — элементы пліткавай аблямоўкі сярэдняй часткі перакрыцця. **Тымпан** — трохкутнае поле франтона (*верхняй часткі фасада*) без карніза вакол яго, дзе размяшчаліся розныя скульптуры ды іншыя рэльефныя ўпрыгожанні. **Кастар і Палукс** — у грэцкай міфалогіі так званыя Дыяскуры, браты-блізнюкі, сыны Зэўса, багі-ахоўнікі ваяроў і мараходаў. **Веста** — паводле рымскай міфалогіі багіня-ахоўніца хатняга агню й дзяржавы. **Ростры** — Растральная трыбуна, г. зн. упрыгожаная загнутымі насамі захопленых варожых караблёў. **Сістра** — трашчотка накшталт кастаньетаў. **Самбука** — музычны інструмент кшталту гарфы.

С. 25: **Квірыт** — паўнапраўны рымскі грамадзянін. **Жыхары Сэрыкума** — кітайцы. **Аронт** — галоўная рака Сірыі, якая ўпадала ў Міжземнае мора насупраць Антыохіі. **Нарбонская Галія** — паўднёва-ўсходняя частка сучаснай Францыі ля ўзбярэжжа Міжземнага мора. **Сэратіс** — сінкрэтычнае боства эліністычнага Ўсходу, якое атоесамліваецца адразу з егіпскім Азырысам, грэцкімі Зэўсам, Плутонам, Апалонам, Пасейдонам; гэтаму боству падпарадкоўваліся ўсе стыхіі прыроды. **Ізыда** — у егіпскай міфалогіі багіня ўрадлівасці, вады й ветру, апякунка мараходаў. **Кібелля** — фрыгійскае боства ўрадлівасці, «Маці богоў»; оргіястычны культ Кібеллі распаўсюдзіўся ў Рыме з II ст. перад н. э. **Субура** — ажыўлены раён Рыма ў нізінах між узгор’ямі Эсквілін, Квірынал і Вімінал, на поўнач ад Карынэ, дзе на аднайменнай вуліцы было шмат забягалавак і прытонаў. **Пэданій Сэкунд** — рэальная асоба, колішні прэфект Рыма (61 г.).

С. 26: **Пандатарыя** — востраў ля ўзбярэжжа Кампані, куды ссылалі асуджаных у часы імперыі. **Рэбелій Плаўт** — нашчадак Аўгуста па жаночай лініі; прадчуваючы ад яго канкурэнцыю свайму самаўладству, у 59 або 60 г. Нэрон загадаў выслаць яго з Рыма. **Мора** — папулярная гульня, дзе адзін раптоўна выкідвае пальцы, а другі вокамгненна павінен адгадаць іхнюю колькасць. **Святыня Ёвіша Статара** — храм, які размяшчаўся на схіле Палатынскага ўзгор’я, дзе, паводле падання, заснавальнік гораду Ромул маліўся да Ёвіша, каб спыніў уцёкі рымскіх ваяроў ад ворага (*Статар з лаціны і абазначае «Спыняльнік»*).

С. 27: **Крыспініла** Кальвія — багатая матрона, што ладзіла для Нэрона оргіі. **Норыкум** — рымская правінцыя на тэрыторыі сучаснай Аўстрыі. **Таблінум** — галярэя, крытая тэраса.

С. 28: *Арфей* — у грэцкай міфалогіі знакаміты спявак і музыка, які зачароўваў сваім мастацтвам нат жывёлы й расліны. *Прэнэста* — старажытны горад Лацыя, 30 км на ўсход ад Рыма. *Прахадны Дом* — назва Нэроновага палаца на Палатыне й Эсквіліне перад пажарам; сваімі памерамі палац гэты быў падобны хутчэй на невялікі горад.

С. 29: *Перыстыль* — унутраны двор, абнесены калюмнадаю. Анній *Паліён* — сябра Клаўдыя Сэнэцыё.

С. 30: *Наўзікая* — у грэцкай міфалогіі дачка караля феакаў Алкіноя, якая дапамагла Адысею, калі таго бурай выкінула на востраў феакаў.

С. 31: *...танагрскіх кштатаў...* — г. Танагра ва ўсходняй частцы Грэцыі славіўся вырабам тэракотавых статуэтак, якія вызначаліся надзвычайнай пластыкай. *Псыхэ* — у антычнай міфалогіі увасабляла захопленую каханнем чалавечую душу; адлюстроўвалася ў выглядзе матылька або дзяўчынкі з крыльцамі. У мастацтве гэты вобраз знайшоў развіццё ў саюзе Псыхэ з богам кахання Эрасам (*Амурам*). *Анакрэонт* — грэцкі паэт 2-й паловы VI ст. перад н. э., які апяваў каханне й застольную весялосць. *Гарацый* Флак Квінт (65—08 гг. перад н. э.) — выдатны рымскі паэт.

С. 32: *Берэніка* — сястра жыдоўскага караля Ірада Агрыпы II, якую пакахаў сын цэзара Веспасыяна Тытус. *Янікульскае ўзгор’е* — прасцей называлася Янікул, знаходзілася на правым беразе Тыбру за мяжой гораду. *Лібтына* — рымская багіня мёртвых, смерці й паховінаў.

С. 34: *Сакрат* — старажытны грэцкі філёзаф (каля 470—399 гг. перад н. э.), настаўнік Платона. Адкрыў уласны метаф філязафавання праз дыялогі або гутаркі некалькіх сумоўцаў, у працэсе якіх і выяўлялася сутнасць; тут пад дыялектыкай маецца на ўвазе майстэрства весці аргументаваную гутарку. *Корнут* Луцый Аннэй — філёзаф-стоік, вызвольнік Сэнэкі, настаўнік паэтаў Люкана і Пэрсія, выгнаны Нэронам у 68 г. *Ксэнафонэс* (каля 570—478 гг. перад н. э.) з горада Калафона, што на заходнім узбярэжжы Малое Азіі. *Пармэнід* (каля 540—480 гг. перад н. э.) і *Зэнон* (каля 490—430 гг. перад н. э.) з г. Элеі ў Паўднёвай Італіі, абодва — прадстаўнікі так званай Элейскай школы старажытнагрэцкай філязофіі, якія меркавалі, што сутнасць нельга адчуць, а толькі асэнсаваць; яны сыходзілі з атоесамлівання істэветнага з разумовым. *Кімэрыіскія краіны* — паводле старажытных уяўленняў гэта вобласць на дальсвеце, дзе ў поўным змроку жыўе казачны народ кімэрыяцаў. «*Заранка з ружовымі пальчыкамі*» — эпітэт багіні світанку Эос (у рымлян — *Аўроры*). *Гельвеццыя* — вобласць на тэрыторыі сучаснай Швейцарыі. *Сэлена* — у грэцкай міфалогіі увасабленне месяца. *Дыяна* — рымская багіня расліннасці; апякунка палявання, народзінаў, увасабленне месяца, атоесамліваецца з грэцкай Артэмідай. *Актэон* — міфалагічны паляўнічы, які выпадкова ўбачыў купанне Артэміды і быў ператвораны ёю ў аленя ды разарваны ўласнымі саба-

камі. *Іё* — паводле грэцкай міфалогіі гэта дачка аргоскага караля Інаха, якую пакахаў Зэўс і з’явіўся да яе воблакам, хмарай. *Даная* — дачка аргоскага караля Акрысія, якую таксама пакахаў Зэўс, але бацька, ведаючы ад аракула, што яму наканавана смерць ад рукі ўнука, схаваў дачку ў падземлі, куды і спусціўся Зэўс дажджом.

С. 35: *Нэрон не звянчаўся з Актэ, хоць яе называлі дачкою цэзара Атала.* — Актэ была наложніцаю Нэрона. Наважыўшыся ажаніцца з ёю, цэзар прымусіў шэраг сенатараў даць ілжывую клятву, нібыта яна паходзіць з пэргамскага цэзарскага роду Аталідаў. У Сянкевіча тут недакладнасць, калі імя Атал разглядаць як дакладнае, а не абагульненае: апошні цэзар дзяржавы Пэргам, што знаходзілася на паўночным захадзе Малое Азіі, які дакладна насіў імя Атал, уладарыў тут у 139—133 гг. перад н. э., пасля чаго сама дзяржава стала правінцыяй Рымскай імперыі. *Дэметра* — грэцкая багіня ўрадлівасці й земляробства, атосамліваецца з рымскай Цэрэрай.

С. 37: *Лярарыюм* — мейсца ў хаце з выявамі багоў-ляраў. *Віргіній прабіў грудзі свае дачкі, каб вызваліць яе з рук Апія...* — Як паведамляе Тытус Лівій (III, 44—60), Віргіній, прадстаўнік старажытнага плебскага роду, быў змушаны забіць сваю дачку, якую пажадаў зрабіць наложніцаю рымскі дзяржаўны дзеяч і заканадаўца сярэдзіны V ст. перад н. э. Апіій Клаўдый. *Лукрэцыя прыплаціла ганьбу жыццём.* — Паводле падання, сын апошняга рымскага цэзара Тарквінія Ганарлівага зганьбіў жонку свайго сваяка Лукрэцыю, якая скончыла самагубствам, і ейная смерць спрычыніла паўстанне, якое ўдарыла нават па вышэйшай уладзе ў Рыме (510/509 гг. перад н. э.).

С. 38: *Пеплюм* — шырокая сукенка з тонкай тканіны.

С. 40: *Пінакатэка* — карцінная галярэя.

С. 41: *Зэнон* (каля 336—264 гг. — перад н. э.) з *Цытыюма* (горада на Цыпры) — заснавальнік філязофскай школы стоікаў.

С. 42: *...застаўшы Пятронія пішучага, вырваў яму трасцінку з рукі...* — У той час пісалі кіёчкам па навошчанай дошцы, які яшчэ меў назву *стыль* і быў з аднаго боку завостраны (для пісання), а з другога закруглены (для выцірання).

С. 43: *Люпанарый* — публічны дом.

С. 44: *Лакуста* — знакамітая атручвальніца, якая сама гатавала смяротныя сумесі; з ейнай дапамогай Нэрон пазбавіўся Клаўдыя і Брытаніка. *Прапагор* з паўночнагрэцкага гораду Абдэр, *Продык* з Цэоса (вострава ля ўсходняга ўзбярэжжа Сярэдняй Грэцыі) і *Горгій* з паўднёваітальянскага гораду Лявантына (усе — V ст. перад н. э.) — заснавальнікі сафістыкі; прадстаўнікі гэтага накірунку ў сваіх разважаннях часта сягалі да лагічных парадксаў, «сафізмаў».

С. 45: *Арыстыд* (каля 540—468 гг. перад н. э.) — афінскі дзяржаўны дзеяч, які ўвайшоў у гісторыю як узор сумленнасці й непадкупнасці. *Міна* — грэцкая грашовая адзінка немалой вартасці. *Эргастулюм* — вязніца на мейсцы катаржных работ.

С. 47: *Эпиктэт* (каля 50—130 гг.) — папулярны філэзаф-стоік, які спачатку быў нявольнікам, потым вызвольнікам; згадванне яго тут не падпадрадкоўваецца храналогіі. Элій *Сэян* — фаварыт цэзара Тыбэрыя, якога пакаралі смерцю ў 31 г., выявіўшы ягоны ўдзел у змове; пра лёс Сэяна і ягоных дзяцей распавядае Тацыт («*Анналы*», V, 9).

С. 49: *Праксытэлес* — выдатны грэцкі скульптар сярэдзіны IV ст. перад н. э., майстар перадачы пластыкі рухаў.

С. 50: *Крыптапортык* — крытая галярэя. *Данаіды* — у грэцкай міфалогіі 50 дачок Даная, сына егіпскага караля Бэла; ратуючыся ад пераследу сваіх стрыечных братоў, яны разам з бацькам збеглі ў Аргос, горад на ўсходнім узбярэжжы паўвострава Пелапанэс, але іх злавілі й змусілі да шлюбу; закалоўшы нялюбых мужоў у першую ж ноч, яны напаткалі наступную кару: вечно напаянныя бяздонную ёмістасць у падземным свеце.

С. 51: *Друз* Юлій Цэзар (8—33 гг.) — прыёмны ўнук Тыбэрыя, якога цэзар, засцерагаючыся суперніцтва, замарыў голадам у падземеллі Палатынскага палацу. *Друз* Нэрон Цэзар (6—30 гг.) — старэйшы брат папярэдняга, у 29 г. быў сасланы на востраў Понтыя, што ля ўзбярэжжа Лацыя, і знішчаны голадам або атрутай. *Гэмэль* Тыбэры (19—37 гг.) — унук цэзара Тыбэрыя, забіты на загад Калігулы. *Германік* Юлій Цэзар (15 г. перад н. э. — 19 г. н. э.) — прыёмны сын Тыбэрыя, які меўся быць ягоным пераемнікам, здольны ваявода; атручаны са згоды Тыбэрыя.

С. 55: *...гатаў пайсці ў заклад з Туліем Сэнэцыем...* — Сянкевіч зблытаў імя Клаўдыя Сэнэцыё. *Вест*, або Атык Марк *Вестын* — консул 65 г., набліжаны да Нэрона; скончыў жыццё самагубствам пасля раскрыцця змовы Пізона. *Вясталкі* — жрыцы багіні Весты (*іх ішэць*), якія далі клятву бясшлюбнасці.

С. 57: *Анцыюм* — прыбярэжны горад у 50 км на поўдзень ад Рыма. *Лукрэцый* Кар (каля 96—55 гг. перад н. э.) — выдатны рымскі паэт і філэзаф-эпікुरеец, да Венеры звернута ягоная філізофская паэма «Аб сутнасці рэчаў». *Масыніса* (каля 238—149 гг. перад н. э.) — валадар Нумідыі, вобласці на паўночным узбярэжжы Афрыкі, спачатку вораг Рыма, а потым хаўруснік у барацьбе з горадам і дзяржавай Карфагенам, што была на тэрыторыі сучаснага Туніса.

С. 58: *Набліюм* — музычны інструмент з шэрагу гарфаў. *Фламін* — жрэц. *Парнас* — горны масіў у Фокідзе (*Сярэдняя Грэцыя*); у грэцкай міфалогіі мейсца, дзе жылі Апалон і музы. Ля падножжа Парнаса бруліся Кастальская крыніца — выток натхнення.

С. 60: *...калі сфэра Ксэнафонэса круглая...* — Сцвярджэнне Ксэнафонэса аб тым, што адзіная і тоесная будова свету грунтуецца на шары (*грэч. «сфэрос»*), трэба разумець не ў літаральным, а ў філізофскім сэнсе. Мэмі *Рэгул* Кай — консул 63 г.

С. 61: *Videant consules...* — пачатак пастановы, якая апавяшчала ўвядзенне надзвычайнага становішча й наданне консулам экстраардынарных паўна-

моцтваў. **Ахілес праўду казаў** — гл. «Адысея», XI, 488—491. **Баі** — знакамітае курортнае мястэчка ў Кампані на захад ад Неапаля, аблюбованае для адпачынку тагачасным рымскім бамондам. **Баўлі** — мястэчка няўздалеч Баяў.

С. 62: **Лемуралій** — дзень памінаання духаў памерлых, якія зваліся лемурамі; адзначаўся 9 траўня.

С. 73: **Гадэс** — тое самае, што Аід (*грэч. Hades*), бог смерці або цалкам крайна мёртвых; клятва «На Гадэса!» лічылася непарушнай. **Апалоній з Тыяны** — філэзаф-піфагорац I ст. н. э., які праславіўся магіяй і прадказаннямі; на падставе легендаў вакол ягонай біяграфіі грэцкі пісьменнік III ст. н. э. Флавій Філастрат напісаў вялікі раман «Жыццё Апалонія з Тыяны»; Тыяна — горад у Малой Азіі.

С. 74: **Лямпадарый** — нявольнік, што нясе паходню або іншае асвятленне. **Трыбун** — дзяржаўная асоба, якой належыць абараняць інтарэсы плебеяў у сенате, дзе яна мае права вето; крыху іншы сэнс у паняцці «вайсковы трыбун», дзе маецца на ўвазе адзін з шасці вышэйшых ваяводаў легіі, кім і быў Вініць.

С. 78: **Эрэб** — персанізаванае ўвасабленне змроку ў грэцкай міфалогіі, сын Хаоса і брат Ночы. **Геката** — боства паходжання з Малое Азіі. У грэкаў сімвалізавала змрок, начныя крозы і чарадзеіствы ды выяўлялася ў выглядзе постаці са змеямі ў валасах і факелам у руках, у рымлян атоесамлівалася з Трызіяй — багіняй трох шляхоў, выяву якое ў выглядзе трох фігураў часам усталёўвалі на скрыжаваннях.

С. 81: **Ізыс** — у грэцкай міфалогіі ўвасабляла вясёлку, вэшчальніцу багоў.

С. 84: **Валатэр і Цэрэ** — старажытныя гарады ў Этрурыі, адпаведна ў 200 і 40 км на паўночны захад ад Рыма.

С. 86: **Фантэй Капітон** — консул 59 г., намеснік Ніжняй Германіі, дзе загінуў у 68 г. **Клазамены** — горад на заходнім узбярэжжы Малое Азіі. **Скопнас** — вядомы грэцкі скульптар і архітэктар 1-й паловы IV ст. перад н. э. з вострава Парос.

С. 89: **Прэтор** — вышэйшая дзяржаўная асоба ў галіне суда і юрысдыкцыі; спярша прэтораў было двое (*на справах грамадзянаў і іншаземцаў*), але пры Нэране іх колькасць павялічылася да васемнаццаці.

С. 90: **Тэрэнт** — у Гомэра («Іліяда», II, 212—270) невядомы ваяр у лагеры ахейцаў, вораг Ахіла і Адысея, які фігуруе тут у якасці сварлівага дэмагога. **Уліс** — лацінская форма імя Адысей. **Элізэйскія прасторы** — вобласць у Гадэсе (*Аідзе*), дзе нібыта размяшчаліся душы герояў і сумленных людзей.

С. 91: **Цынік** — паслядоўнік папулярнай грэцкай філязофскай школы цынікаў (*кінікаў*), што ўзнікла ў IV ст. перад н. э. і дэманстравалі адмаўляла агульнапрынятыя сацыяльныя і маральныя нормы, прапаведваючы максімальную спрощанасць ва ўсім. **Стоік** — паслядоўнік стоіцызму, аднаго з самых уплывовых філязофскіх накірункаў антычнасці, дзе вылучаецца тып мудраца трывалага, стойкага, незалежнага ад знешніх абставінаў. **Парыпатэтык** — паслядоўнік школы Арыстотэля, назва якой пахо-

дзіць ад грэцкага слова «парыпатос», г. зн. «крытая галярэя», дзе адбываліся найчасцей заняткі такой школы. **Геракліт** — адзін з найпапулярнейшых ва ўсе часіны грэцкіх філэзафаў VI—V ст. перад н. э. родам з г. Эфеса на заходнім узбярэжжы Малой Азіі; ягоная канцэпцыя, якую можна рэканструяваць паводле захаваных фрагментаў, грунтуецца на ідэі бесперапыннага абнаўлення («*двойчы ў адну раку не ўвойдзеш*», «*усё плыве — усё змяняецца*»); канцэпцыя ўбірае таксама ідэю вечнай барацьбы процілегласцяў ды існавання схаванай «гармоніі» ў космасе. **Дыягенэс з Апалоніі** (*гораду ў Малой Азіі або на Крыце*) — грэцкі натурфілэзаф 2-й паловы V ст. перад н. э., блізкі да традыцый Геракліта.

С. 92: **Тэлезыя** — горад у вобласці Самній каля 180 км на паўднёвы ўсход ад Рыма. Понт **Эўксын** — грэцкая назва Чорнага мора. **Мезэмбрыя** — горад у Фракіі на паўднёва-заходнім узбярэжжы Чорнага мора. **Путэолі** — прыморскі курортны горад у Кампані, дзе месціліся віллы Калігулы, Нэрона ды інш. **Ланісты** — утрымальнікі гладыятарскіх школ. **Арэнарый** — пясчаныя кар’еры, дзе збіраліся хрысціяне, хаваючыся ад пераследу.

С. 96: **Ніоба** — у грэцкай міфалогіі дачка караля Тантала, сужонка фіванскага караля Амфіёна; маючы шмат дзяцей, Ніоба заганарылася перад маці Апалона і Артэміды багіняй Лета (*Латонай*); у знак помсты Апалон і Артэміда знішчылі ўсіх дзяцей Ніобы, і тая ад гора скамянела. **Геліёс** — бог сонца ў грэкаў.

С. 97: **...прыбыццё Тырыдата, караля Арменіі...** — Паводле мірнай дамовы Тырыдат павінен быў атрымаць атрыбуты ўлады з рук Нэрона. **Эпрый Марцэль Тытус Клаўдый** — вядомы даказчык з набліжаных да Нэрона асобаў; скончыў самагубствам у 79 г., калі яго абвінавацілі ў змове супраць Веспасіяна.

С. 98: **Атлант** — у грэцкай міфалогіі тытан, волат, брат Праметэя; пасля паразы тытанаў у барацьбе з алімпійскімі багамі Атлант змушаны быў падтрымліваць небасхіл на крайнім захадзе, ля саду Гесперыд. **...ад стаўноў Геркулеса аж на граніцы Аршацыдаў...** — г. зн. ад Гібралтара да дзяржавы партаў; паводле падання, **Гераклавыя слупы** — гэта дзве каменныя стэлы, якія Геракл усталяваў на беразе праліва Гібралтар, што аддзяляе Еўропу ад Афрыкі; **Аршацыды** — партаўская дынастыя.

С. 99: **Вось дзеля чаго рыба сталася меткай хрысціян...** — Слова «рыба» (*грэц. ichthys*) складалася з пачатковых літар грэцкіх словаў I[ĕsoys], Ch[rīstos], Th[ēou], Nu[ios], S[ōtēr], што абазначае Езус Хрыстус Бог Святы Дух і Сын. Выява рыбы была найбольш уживаным крыптаграфічным знакам ранніх хрысціянаў.

С. 100: **Празэрніна** — рымская багіня краіны мёртвых, дачка Цэрэры, атэосамліваецца з грэцкай Пэрсэфонай, дачкой Дэметры. **Мэркуры** — рымскі бог гандлю, ахоўнік падарожнікаў, тоесны грэцкаму Гэрмесу.

С. 101: **...вызвольнік вялікага Пансы...** — Тут недакладнасць: гаворка ідзе яўна пра Кая Вібія Пансу, сябрука Цэзара, консула 43 г. перад н. э., які і загінуў у тым жа годзе, г. зн. больш як за 100 гадоў перад апісанымі падзеямі.

С. 103: *...чым воўчая наць, засяляючая ўзбярэжжа Тыбру* — г. зн. рымляне; паводле падання, заснавальнікі Рыма — Ромул і Рэм — былі выкармлены ваўчыцаю; на знак гэтага ў пачатку V ст. перад н. э. на Капітолі была ўсталявана бронзавая выява ваўчыцы, якая захавалася да нашага часу. *Пампея, Стаб'і* — гарады ў Кампані ля Везувія, якія загінулі падчас ягонага вывяржэння ў 79 г. *Ахайя* — гістарычная вобласць на поўначы вострава Пелапанэс; гэтак называлася і ўся Грэцыя, калі была правінцыяй Рымскай імперыі. *Амфітрыта* — багіня мора й сужонка Пасейдона ў грэцкай міфалогіі. *Торкват Сылан... ёсць праўнукам боскага Аўгуста.* — Як паведамляе Тацыт («*Анналы*», XV, 35), Дэцым Юній Торкват Сылан, консул 53 г., даводзіўся Аўгусту прапраўнукам; скончыў самагубствам у 64 г., калі яго абвінавацілі ў змове.

С. 104: *Пампей (106—48 гг. перад н. э.)* — выдатны дзяржаўны дзеяч, знакаміты ваявода. У 67 г. перад н. э. атрымаў надзвычайныя паўнамоцтвы для барацьбы з піратамі, між якімі права карыстання дзяржаўнай казнай, прыбыткамі правінцый ды прызначэння намеснікаў. *Гістрыён Алітурус* — актор, камедыянт. *Эдып* — у грэцкай міфалогіі сын фіванскага караля Лая. Гісторыя Эдыпа, якому Дэльфійскі аракул прадказаў забойства свайго бацькі і жанітва з маці, якую звалі Іёкаста, была папулярным сюжэтам грэцкай трагедыі.

С. 108: *...смела глядзеў ёй у вочы, бы Сакрат...* — Як паведамляе Плятон («*Файдон*» з цыкла «*Выбраныя дыялогі*» ў беларускім перакладзе Яна Пятроўскага, Гэйнсвіл, 1987), Сакрат атруціўся ядам у турме згодна наканаванаму прысуду і спаткаў смерць з самапэўным спакоем.

С. 110: *Цыркус Максімус* — так званы Вялікі Цырк, пабудаваны, як сведчыць легенда, яшчэ Тарквінам Ганарлівым, быў размешчаны між Палатынам і Авентынам.

С. 114: *...між дарогамі Саларыя і Намэнтана...* — Першая, назва якой перакладаецца як Салаяная дарога, вяла на паўночны ўсход, да берагу Адрыятычнага мора; другая йшла паралельна ёй і, праходзячы праз невялікі горад Намэнтан у 30 км ад Рыма (*чаму і звалася Намэнтанскай*), лучылася неўзабаве з Салаянай дарогай.

С. 116: *...яго мучыць Фурыя... ролю Орэста...* — У грэцкай міфалогіі Орэст — сын ахейскага караля Агамемнона і Клітэмнаэстры; даведаўшыся ад аракула, што маці забіла ягонага бацьку, а сыну наканавана адпомсціць, Орэст забівае маці, за што і пераследуюць яго Эрыніі, якія атоесамліваюцца з рымскімі Фурыямі, багінямі помсты.

С. 117: *Бэнэвэнт* — горад у вобласці Самній, 40 км на ўсход ад Капуі. *...пад апекай боскіх братоў Алены...* — г. зн. Кастара і Палукса. *Озырыс* — егіпскі бог вытворных сілаў прыроды, уладар таго свету. *Бааль* — боства семіцкага паходжання; часцей за ўсё шанаваўся як бог урадлівасці і бог сонца. *Лекан і Ліцыйні* — консулы 64 г. Кай Лекан Бас і Марк Ліцыйні Крас. *Мірэнская чара* — белая чара з плавіковага шпату з тых, што завозіліся ў Рым з Усходу і лічыліся надзвычайнай рэдкасцю.

С. 118: *...маці твайго крывічэснага продка Энэя...*— Сын Венеры Энэй уважаўся за радаводцу рымскага народу і заснавальніка роду Юліяў, да якога павінен быў належаць Вініць па жаночай лініі. *...боскі сын Майі...*— г. зн. Гэрмес (*Мэркуры*), які нарадзіўся ад саюза Зэўса і німфы гор Майі.

С. 121: *Тэсалійцы* — жыхары Тэсаліі, вобласці на ўсходзе паўночнае Грэцыі.

С. 122: *Аргабойца* — забойца Аргуса, г. зн. Гэрмес. У грэцкім міфе Гера паставіла шматвокага вялігура Аргуса вартаваць Зэўсаву каханку Іё, а Гэрмес, граючы на жалейцы, нагнаў сон на Аргуса і забіў яго.

С. 123: *Какус* — у рымскай міфалогіі вялігур, сын вулкана. *...моў калабрыійскія ваўкі...*— Калабрыя — крайняя паўднёва-ўсходняя вобласць Італіі.

С. 124: *Вімінал* — адзін з сямі ўзгоркаў Рыма, размешчаны на паўночным усходзе гораду, паміж Эсквілінам і Квірыналам. *Дыаклецыян* (284—305 гг.) — адзін з рымскіх цэзараў, які праславіўся грандыёзнымі тэрмамі, пабудаванымі пры ім і захаванымі да нашага часу. *Сэрвій Тулій* (каля 573—534 гг. перад н. э.) — перадапошні рымскі кароль; рэшткі мура, пра які ідзе гаворка, захаваліся да нашых дзён, але іхні час паходжання вызначаецца тут памылкова: мур вакол Рыма быў узведзены гадоў праз 300 пасля Тулія.

С. 128: *Дэміорг* (грэц.) — вытанчаны майстар, стваральнік (*у тым ліку і свету*); гэты тэрмін ужываўся у грэцкай філзафскай літаратуры.

С. 129: *Марыя з Магдалі* — паводле хрысціянскага падання, жанчына з прыбрэжнай вобласці паўночнай Палестыны — Галілеі; стала паслядоўніцай Хрыста пасля таго, як Ён засцярог яе ад апанавання злымі духамі.

С. 130: *Клеофас* — адзін з вучняў Хрыста. *Эмаўс* — мястэчка блізу Ерузаліма. *Тамаш Дыдымус* — адзін з 12 апосталаў Хрыста; ён адмаўляўся верыць ва ўваскрэсенне Хрыста, пакуль сам не пабачыў ягоных ран ды не памацаў іх уласнымі пальцамі.

С. 132: *«Маран-ата!»* — «Госпад ідзе!» (*сірыйск.*).

С. 133; *Букэнтум* — приморскі горад на заходнім узбярэжжы Паўночнай Італіі. *Луцій Сатурнін* Гета — камандзір прэторыянаў у часы Клаўдыя.

С. 134: *Стыкс* — рака забыцця ў краіне мёртвых. *...як Арыстотэль да Аляксандра Македонскага...*— Арыстотэль, старажытнагрэцкі філэзаф і навуковец-энцыклапедыст, з 343 г. перад н. э. быў выхавальнікам Аляксандра і карыстаўся ў ягоных вачох вялікім аўтарытэтам. *Тэзэй* — у грэцкай міфалогіі герой, сын караля Эгэя; сярод шматлікіх ягоных подзвігаў — забойства жahlівага чалавека-быка Мінатаўра; Тэзэя ўважалі за заснавальніка Афінскай дзяржавы.

С. 135: *...узляў бы прыклад з Энэя...*— Паданне сцвярджае, што ў ноч знішчэння Троі Энэй на плячох вынес свайго бацьку Анхіза з палаючага места. *Мамэртынская вязніца* — пабудавана на ўсходнім схіле Капіталінскага ўзгор'я, бадай, яшчэ ў перадцэзарскую эпоху; пад ёй месцілася круглая падземная камора, так званы Туліяnum, нібыта ў гонар ініцыятара будаўніцтва

Сэрвія Тулія, але спярша яна служыла як ёмістасць для вады. ...**дыету кафалонскага віна**...— Назву Кафалонія мела група астравоў ля заходніх берагоў Грэцыі каля в. Ітакі, сярод якіх Зам, Закінф, Дуліхій.

С. 136: **Мітра** — старажытнаіранскі бог сонца.

С. 140: **Цэрбер** — у грэцкай міфалогіі жудасны шматгаловы сабака, што ахоўвае ўваход у Аід.

С. 146: **...ёсць між хрысціянамі нейкаю Сыбілаю**...— Сыбіламі называлі богамнатхнёных прадказальніц усіх часоў і народаў; скажам, найбольш вядомаю была так званая Сыбіла Кумская, што прадказвала яшчэ Энэю.

С. 151: **...як небарака жонка Зэтаса з жалю на Ітылю**...— Як гаворыцца ў міфе, Аэдонна, жонка фіванскага героя Зэтаса, ад зайздрасці спрабавала забіць старэйшага сына сваёй нявесткі Ніобы, але памылкова забіла ўласнага сына Ітыля; з літасці над жалем Аэдонны багі ператварылі яе ў салаўя.

С. 154: **Калікрат, брытанскі кароль** — тут недакладнасць: брытанскага ўладара, якога ўзяў у палон ў 52 г. Клаўдый, а потым злітаваўся з яго, звалі Каратак.

С. 159: **Сэмноны і маркоманы** — адгалінаванні германскага племені свеваў.

С. 160: **Вандалы** — германскае племя, што спярша жыло на ўзбярэжжы Балтыйскага мора. **Квады** — племя, што жыло на паўднёвым усходзе Германіі.

С. 161: **Бестыярый** — удзельнік цыrkовых баруканняў, які выступаў супраць звяроў (*наёмнік — са зброяй, асуджаны — без зброі*).

С. 166: **Кампедытус** — нявольнік, закаваны па нагах.

С. 167: **...эпоха... калі не Ёвіш, а Сатурн кіраваў светам**...— Сатурн, атоесамліваны з грэцкім Кронасам,— бацька Ёвіша (*Зэўса*); калі яго паканаў уласны сын, як сведчыць паданне, Сатурн узяў лейцы кіравання Лацыяй, распачаўшы перыяд, які потым назвалі «залатым».

С. 170: **Кана** — паселішча ў Галілеі. **...падчас каменавання Сцяпана**...— паводле падання, у маладосці Павал удзельнічаў у збіцці каменнямі дзякана Сцяпана.

С. 171: **«Veni, vidi, vici»** — гэтая фраза складала пасланне Юлія Цэзара сенату, дзе ён паведамляў аб перамозе (*увесну 47 г. перад н. э.*) над басфорскім уладаром Фарнакам; Басфорская дзяржава з сталіцай у г. Пантыкапэй (*цяпер Керч*) займала тэрыторыю Керчанскага і Таманскага паўвостраваў. **...бы каледонскі сабака... ў гарах Гіберніі**...— Каледоніяй называлася паўночна-заходняя частка Шатландыі, а Гіберніяй — Ірландыя.

С. 173: **...як бы іх чуў ад пыты ў Дэльфах**...— Пытыямі называліся жрыцы-прадказальніцы з святыні Апалона ў Дэльфах, горадзе блізу паўночнага ўзбярэжжа Карынфскай затокі; аракула зазвычай пыталіся ў найважнейшых выпадках, а адказы пыты, якую нібыта натхняў сам Апалон, вызначаліся туманнасю і двухсэнсоўнасцю.

С. 174: **Тразьмэнскае возера** — вялікае, больш за 15 км даўжынёю, возера ў 150 км на поўнач ад Рыма.

С. 175: *Цырцэя* — легендарная чараўніца, дачка бога сонца Геліёса, што жыла на востраве Эя; Цырцэя ператварала ў разнастайных жывёлаў усіх, хто трапляў на востраў, але Адысей апынуўся адзіным, хто здолеў не паддацца ейным чарам.

С. 176: *Мізэnum* — мыс і горад у Кампаніі блізу Байя.

С. 177: *Арыцэя* — горад у 30 км на паўднёвы захад ад Рыма. *Марсавіе поле* — плошча на беразе Тыбру ў паўночна-заходняй частцы Рыма, месца сходаў, шпацыраў і забаў. *Лянавіом* — старажытны горад няўдалеч Альбанскіх гораў.

С. 178: *...выліў ёй на голаў коўш фалерну...* — маецца на ўвазе адзін з лепшых гатункаў італьянскага віна, выраблянага ў калябярэжнай вобласці Фалерн на поўначы Кампаніі.

С. 179: *...на боскую валадарку пафійскіх гаёў...* — г. зн. на Афрадыту, бо сярод пафійскіх гаёў на востраве Крыт знаходзілася найзнакамітшая святыня Афрадыты.

С. 180: Кай *Вярэс* (*памёр у 43 г. перад н. э.*) славіўся вялікім скарбам, прыдбаным, аднак, шляхам бессаромнага рабавання Сіцыліі, якою кіраваў у 73—71 гг. перад н. э. *Праксытэлес, Мірон, Скопас, Лізынас* — знакамітыя грэцкія скульптары; напрыклад, Мірон (*V ст. перад н. э.*), славыты сваімі дасканалымі выявамі чалавечага цела ў руху. *...ці на Паросе, Пантэліконе існуе надобны мрамур...* — Востраў Парос у Эгейскім моры і гара Пантэлікон у Атыцы (*на паўночны захад ад Афін*) славіліся радовішчамі мармуру.

С. 182: *Радос* — вялікі востраў ля паўднёва-заходняга ўзбярэжжа Малое Азіі з аднайменным галоўным горадам, дзе знаходзіўся так званы Калос Радоскі, якога старажытныя людзі ўважалі за адно з сямі цудаў свету, бо гэта была гіганцкая бронзавая статуя бога Геліёса вышыняй звыш 30 м, узведзеная ў пачатку III ст. перад н. э. ля ўваходу ў гарадскую гавань. *Панона* — горад у Факідзе, вобласці на паўночным узбярэжжы Карынфскай затокі, дзе яшчэ ў II ст. н. э. паказвалі астаткі гліны, з якой Праметэй нібыта вяляпіў першых людзей. *Леда* — згодна міфу, жонка спартанскага караля Тындарэя, якую пакахаў Зэўс і з'яўляўся да яе ў выглядзе лебедзя, пасля чаго Леда знесла яйка (*а ў некаторых версіях міфа гаворыцца аб некалькіх яйках*), адкуль вылупілася Гэлена-Прыгажуня; шкарлупіне таго яйка паказвалі ў Спарце яшчэ ў II ст. н. э. *Панцыр сармацкі* — племя сарматаў, або саўраматаў, жыло у наваколлі Мэатыйскага возера (*цяпер — Азоўскае мора*), а вышэйназваны панцыр захоўваўся ў святыні Асклепіёса ў Афінах і сапраўды быў зроблены з конскіх капытоў шляхам наразання тонкіх пластаў і змацоўвання іх паміжсобой. *Эўбея* — вялікі востраў ля ўсходняга ўзбярэжжа Сярэдняй Грэцыі. *Александрыя* — маецца на ўвазе горад на востраве Фарос, ля якога знаходзіўся знакаміты маяк (*больш за 100 м вышыняю*), пабудаваны ў пачатку III ст. перад н. э., адно з сямі цудаў свету. *Мэмфіс* — сталіца Старажытнага Егіпту (*на поўдзень ад сучаснага Каіра*), знакамітая праз свае святыні. *Волац Ізыды* — калі мужа Ізыды, Озырыса, забіў ягоны брат Сэт, жанчына сабрала ка-

валкі парэзанага цела і пахавала іх; пазней Озырыс уваскрос з ейнай дапамогаю ды заўладарыў у падземным свеце. **Мемнон** — у грэцкай міфалогіі валадар Этыёпіі, хаўруснік траянцаў; лічылася, што велізарная фігура, узвездзеная ў Егіпце за часамі фараона Аменхатэпа III (2-я палова XV ст. перад н. э.), увасабляла менавіта Мемнона; пашкоджаная землятрусам, статуя вывяргала на досвітку гук, пра які казалі, што гэта Мемнон вітае сваю матку, багіню Эос; статуя Мемнона была таксама адным з цудаў свету.

С. 184: **Апіс** — егіпскі бог урадлівасці.

С. 185: **Арэс** — бог вайны ў грэкаў, атоесамліваны з рымскім Марсам.

С. 186: **Сажалка Агрыпы** — мяркуюць, што яна размяшчалася на так званым Полі Агрыпы, крыху на ўсход ад Марсавага поля. **Дыяна Эфеская** — горад Эфес славіўся сваёю святыняю Артэміды (**Дыяны**).

С. 194: **Афрыканскі Сэкст** — неправамоцна дапушчаны пераклад імя аўтарам беларускага тэксту; маецца на ўвазе Сэкстый Афрыкан, знакаміты сенатар, консул 59 г. **Рэгул Аквілін** — вядомы даказчык і абвінаваўца. **Сулій Нэрулін** — тут недакладнасць: гаворка павінна весціся не пра консула 50 г. Сулія Нэруліна, а пра зводнага брата Карбулона, вядомага даказчыка Публія Сулія Руфа.

С. 196: **На Пасінуцкую Цыбулу!** — Горад Пасінунт у цэнтральнай частцы Малое Азіі блізу Дындымэнскае гары быў цэнтрам культу Кібулы.

С. 199: **Атэ** — у грэцкай міфалогіі ўвасабленне неўтаймоўнага гневу, раз'юшанасці. **Фрэгле** — горад у Лашыі, 90 км на паўднёвы ўсход ад Рыма.

С. 203: **Паркі** — у рымскай міфалогіі багіні лёсу, атоесамліваюцца з грэцкімі Мойрамі.

С. 205: **Пэрсый Флак Аўл (34—62)** — рымскі паэт-сатырык. **...выданне эклогаў Віргілія...** — «Эклогі», або «Буколікі» — зборнік твораў рымскага паэта Публія Віргілія Марона (70—19 гг. перад н. э.).

С. 208: **Флора** — рымская багіня раслін, кветак і садоў. **Працэй** — у грэцкай міфалогіі сын Пасейдона, марское боства, здольнае пераўвасабляцца ў разнастайныя істоты.

С. 209: **Карнэліюсы** — старадаўні і знакаміты патрыцыянскі род. **...На сына Леты** — г. зн. на Апалона. **Перыяданіцэс** — заўсёдны пераможца ў спаборніцтвах. **...ў Гармадыёса й Арыстагітана след...** — Гармадыёс і Арыстагітан у 514 г. перад н. э. забілі Гіпарха, брата афінскага тырана Гіпіюса; іхнія імёны сталі мяноўнымі для ўсіх змагароў супраць тыраніі.

С. 211: **...Брыяр мучыў соннага Сатурна...** — Брыяр у грэцкай міфалогіі быў адным з так званых сотнярукаў, як менавалі сыноў бога неба Урана і багіні зямлі Геі, бо ў гэтай жудаснай істоты было пяцьдзесят галоў і сотня рук; Брыяр дапамагаў Зэўсу ў барацьбе супраць тытанаў і Хронаса, якога паводле адной з рэдкіх версій міфа ён захапіў сонным на адным з астравоў Брытанскага мора. **...аб краіх гіпербарэйскіх...** — У антычныя часы міфічную краіну гіпербарэяў уяўлялі недзе на Поўначы, «за Барэем».

С. 212: **Формінга** — ліра, гарфа.

С. 213: **...шэсьць белых ідумыйскіх... вогіраў...** — вобласць Ідумья на поўдні Палестыны славілася сваімі коньмі. **...калісь нат самому Юлію Цэзару крычала пры трыумфальным уездзе ў Рым...** — Гэты эпізод меў месца ў 46 г. перад н. э., калі Цэзар адзначаў свой гальскі трыумф; звычай рытуальнага асмейвання зухватых ваяводаў быў даволі распаўсюджаны і ў войску, і ў народзе. **Алкмеон** — у грэцкай міфалогіі герой, які забіў сваю матку Эрыфілу за тое, што яна калісьці здрадзіла ягонага бацьку Амфіарая.

С. 214: **Лицьніян Пізон** Кай Кальпурній — радавіты патрыцый, прыхільнік строгай маралі; быў усыноўлены цэзарам Гальбо і загінуў разам з ім у 69 г. **Нэрва** Марк Кокцэй (нар. у 32 г.) — рымскі цэзар (96—98 гг.). **Анній Юній Галлён** — брат Сэнэкі, здольны прамоўца, скончыў самагубствам у 65 г. **Квінтыян Афраній** — сенатар, катаваны за ўдзел у змове Пізона.

С. 216: **Вэлябр** — гандлёвы квартал між Капітолем і Палатаынам. **Лаўрэн-тум** — горад у Лацыі між Остыяй і Анцыюмам.

С. 217: **Остыя** — партовы горад блізу сутокі Тыбру, 25 км ад Рыму.

С. 226: **Авідый** Назон Публій (43 перад н. э. — 18 н. э.) — выдатны рымскі паэт.

С. 227: **Эсхілос** (525—456 гг. перад н. э.) — вялікі грэцкі драматург, заснавальнік класічнай грэцкай драматургіі. **Пракуратар** — у часіны імперыі дзяржаўная асоба, што кіравала правінцыяй. **Арэонаг** — сход старэйшын, гарадская рада.

С. 228: **...будзем, бы той Дэмакрыт...** — Як паведамляюць антычныя аўтары, грэцкі філэзаф-атаміст Дэмакрыт (460—371 гг. перад н. э.) не мог без смеху глядзець на розныя дробязі, што гэтак клапоцяць і вабяць людзей. **...бы Амонскі Ёвіш...** — У часіны імперыі егіпскі бог сонца Амон часта атое-самліваўся з Ёвішам і шанаваўся сукупна з ім.

С. 233: **...закаханы, як Троіл у Крэсыдзе...** — У грэцкай міфалогіі Троіл быў траянскім прынцам, сынам Прыяма (або Апалона); сюжэт пра каханне Троіла і Крэсыды з'явіўся толькі ў сярэднявеччы, а ў антычнай літаратуры не сустракаецца; тут Сянкевіч дапускае анахранізм.

С. 234: **Эўтэрпа** — муза лірычнай паэзіі.

С. 235: **Ардэя** — калябярэжны горад у 40 км на поўдзень ад Рыма. **Бовіла і Устрынум** — мястэчкі на Апійскай дарозе блізу Рыма.

С. 237: **Сабінскія горы** — горны масіў на паўночны ўсход ад Рыма.

С. 239: **...ад часаў Брэнна...** — Брэнн верхаводзіў галамі, якія ў 390 або 387 г. перад н. э. захапілі й спалілі Рым.

С. 241: **Порта Трыгенія** — Трыгенійская брама ля паўднёвага схіла Авентына. **Бонэ Дэа** — Добрая Багіня, старажытнае рымскае боства ўрадлівасці й дастатку. **Ручай Мэркура** — на Апійскай дарозе крынічка перад Капэнскай брамаю.

С. 242: **Што ж горшае мог зрабіць для Рыму Мітрыдат...** — Маецца на ўвазе Мітрыдат VI Еўпатор (111—63 гг. перад н. э.), валадар Понта, дзяржавы на паўднёва-ўсходнім узбярэжжы Чорнага мора, непрымірымы вораг Рыма.

С. 243: *Наўмахія Аўгуста* — штучнае возера за Тыбрам, зладжанае на загад Аўгуста для «вялікай гульні ў марскі бой». *Уся атака ў агні!* — так званы востраў (*атака*) Эскулапа на Тыбры, насупраць Капітолю; месца, дзе знаходзілася святыня Эскулапа (*Асклепіёса*), спалучалася з берагамі Тыбру праз масты Фабрыцыя і Цэста, якія захаваліся да нашага часу.

С. 244: *Катэхумен* — чалавек, які рыхтуецца да прыняцця хросту. *Ватыканскі ўзгорак* — за Тыбрам, на паўночны захад ад Рыма.

С. 245: *Кадэтанскае поле* — за Тыбрам, ля Ватыканскага ўзгорка. *...бы сарочка Нэсусава...* — Як распавядае міф, кентаўр Нэсус, вядомы сваёй падступнасцю, паквапіўся на жонку Геракла Дзяніру і... напароўся на мужыка. Каб адпомсціць Гераклу, перад смерцю Нэсус прапаноўвае Дзяніры сваю кроў, якая нібыта дапаможа жанчыне захаваць каханне Геракла. Пазней Дзяніра скарыстала парадку Нэсуса і прасычыла ягонай крывёю Гераклаў хітон; калі кроў та я ператварылася ў атруту, Геракл спазнаў жудасныя пакуты, а потым і смерць.

С. 246: *...багаты будзеш, як Мідас...* — Міфічны ўладар Фрыгіі Мідас атрымаў ад Дыяніса здольнасць пераўтвараць у золата ўсё, чаго даткнецца.

С. 247: *...Рым...азараў усю Кампанью...* — Тут недакладнасць: пажар Рыма, пэўна, добра было відаць у самім Лацыі, але не ў Кампані, якая знаходзілася ад Рыма як найменш у 140 км.

С. 248: *Амфітэатр Флавіяна* — так званы Калізеі, будаўніцтва якога завершана ў 80 г., даваў мейсцы звыш 50 тысячам чалавек. *Лівія* — жонка цэзара Аўгуста. *Люцына* — рымская багіня нараджэння дзяцей, падчас атоесамлівалася з Юнонай. *Егова* (*вытворн. ад Яхвэ*) — госпад (*старажытнагабрэйск.*), табуіраванае імя вышэйшага боства ў юдаізме.

С. 250: *Трыумфальная дарога* — выходзіла з гораду ў паўночна-заходнім накірунку ў бок Ватыканскага ўзгорка. *Пінцыюс* — так званы Садовы ўзгорак, размешчаны ў паўночнай частцы Рыма, на схілах якога знаходзіліся агароды Пампея, Лікула, Салюстыя, Ацыліяў, Даміцыяў ды іншых. *Лікул* Люцый Ліцыній (117—57 гг. перад н. э.) — рымскі дзяржаўны дзеяч і ваявода, быў казачна багатым. Кай *Салюстый* Крысп (86—35 гг. перад н. э.) — рымскі палітычны дзеяч і гісторык. *Ацылій* — старажытны плебскі род.

С. 252: *Амэр'ёла* — горад у Сабінскай вобласці на паўночны ўсход ад Рыма.

С. 256: *Аква Апія* — найстаражытнейшы рымскі вадацяг, пабудаваны ў 312 г. перад н. э. выдатным дзяржаўным дзеячом Апіем Клаўдыем; цягнуўся па паўднёва-ўсходняй і паўднёвай частцы гораду.

С. 258: *Іда* — горны ланцуг у Малой Азіі, дзе, паводле міфу, бралі свяшчэнны шлюбо Зэўс і Гера. *Эўандар* — у рымскай міфалогіі герой, сын Мэркурага; яму прыпісвалі ўвядзенне ў Італію культу Гераклеса. *Нуна Памілій* — як сведчыць паданне, гэта другі рымскі кароль, што жыў у канцы VIII ст. перад н. э. *Пенаты* — багі-ахоўнікі хатняга агменю, спрыяльнікі грамадству й дзяржаве.

С. 259: *Шырма* — тут: доўгая вопратка з шлейфам, характэрная для трагічных актараў. *Ніобіды* — дзеці Ніобы.

С. 261: *Паркі Мецэната* — ля заходняга схіла Эсквілінскага ўзгорку; імя такое атрымалі на памятку аб Каю Цыльнію Мецэнату (*памёр у 8 г. перад н. э.*), сябру цэзара Аўгуста і знакамітым апякуне паэтаў, прозвішча якога стала мяноўным. *Эніліма* — гатунак таннай вохнасі з моцным пахам.

С. 270: *Понцій Пілат* — пракуратар Юдэі ў 26—36 гг.

С. 271: *Тартар* — у грэцкай міфалогіі найбольш цёмная і глыбокая частка Аіда. ...«*кывавыя тунікі*» — тунікі, прасычаныя ўспыхлівым сызборам, часцей смалою, якія апраналі на тых, каму вынеслі прысуд спалення. *Кліо* — муза гісторыі.

С. 272: ...*у імя дзевяці Лібетрыд...*— Маюцца на ўвазе німфы, якім была прысвечана крыніца дзевяці музаў, што праславіла горад Лібетры ў Фесаліі.

С. 273: *Кай Цэзар быў звераваты...*— згадка на пераслед жыдоў за часамі Калігулы.

С. 274: *Александрыйскі Сэрапеум* — святыня Сэрапіса ў г. Александрыя.

С. 275: *Сафокл* (*каля 496—406 гг. перад н. э.*) — вялікі грэцкі драматург.

С. 277: ...*да Хронаса, пажыраючага собскія дзеці...*— Адзін з сэнсатвораў, які звязвае грэцкае слова «час» з міфічным богам таго ж наймення, бацькам Зэўса, якога часам дзеля адрознення запісваюць Кронасам. Паводле падання Кронаса павінен быў пазбавіць улады ягоны ўласны сын, таму бацька сваіх дзяцей глытаў адразу па нараджэнні, як той жа час глытае дні, месяцы, гады; такога лёсу пазбегнуў толькі Зэўс, якога Рэя, маці, прыхавала й выгадавала ў пячоры на Крыце.

С. 279: *Коская вопратка* — такі назоў мелі дарагія, дыхтоўныя жаночыя сукенкі, што вырабляліся на востраве Кос з вырабляных там жа тканін (*вісону і інш.*).

С. 285: *Мірмілон* — адна з гладыятарскіх роляў на спаборніцтвах, якая абазначала па сутнасці аб'ект палявання, хоць часам і больш нагрувашчаны зброяй, чым праціўнік. Кажучы «Мірмілон ты», мелі на ўвазе «Не напрошвайся на непрыемнасці».

С. 287: ...*Львы з Атласу...*— маюцца на ўвазе Атласкія горы, горны хрыбет у Маўрытаніі. *Эпір* — вобласць у заходняй частцы Паўночнай Грэцыі.

С. 288: *Флавій Клемент* — консул 95 г. *Даміцыла* — жонка Флавія Клемента, унучка Флавія Веспасіяна; аб прыналежнасці гэтых сужонкаў да хрысціянства паведамляюць старажытныя гісторыкі рэлігіі. *Карнэль Пудэнс* — асоба з наваколя Тыгэліна, толькі Сянкевіч памылкова падае імя: не Карнэль, а Мэвій.

С. 290: *Кунікулом* — памяшканне пад арэнаю.

С. 291: *Літанія* — частка богаслужэння.

С. 293: *Галгофа* — узгорак за гарадскім мурам Ерузаліма, дзе быў укрыжаваны Езус Хрыстус.

С. 294: **Сыён** — узгорак у паўднёва-заходняй, найбольш старажытнай частцы Ерузаліма; у біблейскіх прарокаў назва «Сыён» распасціраецца на ўсю жыдоўскую дзяржаву Юдэю, а часам гэтак называюць і валадарства божае. **Госанна!** — малітоўны вокліч, які са старажытнажыдоўскай мовы перакладаецца як «Ратуй!»; ужываецца на набажэнствах і святах.

С. 297: **Пілеолус** — круглая шапка малых памераў.

С. 300: **Сполярьюм** — мейсца, дзе дабівалі цяжкапараненых ды распраналі забітых гладыятараў.

С. 301: **Virgo Magna** — тытул старэйшай вьсталкі; у вьсталак было права літасці над асуджанымі, што спатыкаліся на іхнім шляху.

С. 304: **Харон** — у грэцкай міфалогіі перавозчык памерлых цераз рэкі Аіда. **Лікторы** — ганаровая варта вышэйшых магістратаў, якая насіла так званыя фісцыі (*пучкі пруткоў з сякеркай пасярэдзіне*) як знакі падкрэслівання годнасці тых, каго яны суправаджалі.

С. 311: **Лігурья** — вобласць заходняй часткі Паўночнай Італіі. **...ты брыда меоцкая!** — Наваколле Меатыды (*Азоўскага мора*) старажытныя людзі ўважалі за логава заразы.

С. 313: **...падобных да ваўкоў кундлаў з Гіберніі...**— Тут перакладчыцкая недакладнасць: у гэтым выпадку Сянкевіч меў на ўвазе не Гібернію (*Ірландыю*), а Гіберыю (*Іспанію*). Хоць, зрэшты, само сугучча гэтых назваў, а разам і Гівэрыі (*Грузіі*) сведчыць пра адзін і той жа народ, расселены ў розных мяйсцох зямлі.

С. 317: **...Уладару Тэнэду, Кіллы, Хрызы...**— эпітэты Апалона, што сустракаюцца ў Гомэра. Тэнэдос — невялікі востраў блізу Троады, на якім хаваліся ахейцы, нібыта збегшы з Троі, але пакінуўшы засаду ў драўляным кані. Кілла — востраў або горад каля Троі. Хрыза — міфічны востраў, прысвечаны Апалону. **Смінтэй** — культавы эпітэт Апалона як уладара мышэй.

С. 319: **...разам з Акратам і Сэкундам Карынам...**— Вызвольнік Нэрона Акрат і Сэкунд Карынат (*не Карын*), пра якіх Тацыт адгукнуўся з асаблівай непавагаю, былі насланыя цэзарам з мэтай канфіскацыі каштоўнасцяў у святыхнях на правінцы, у прыватнасці ў Ахайі і Азіі. **Ібэрыіскія нервы Сэнэкі...**— знакаміты філэзаф нарадзіўся ў г. Кардубы (*цяпер Кардова*).

С. 322: **Карыёлі** — старажытны горад Лацыя на паўднёвы ўсход ад Рыму.

С. 323: **...ідыліі Тэокрыта...**— Тэокрыт з Сыракузаў (*1-я палова III ст. перад н. э.*) — заснавальнік жанру буколічнай паэзіі. Ідылія тут уяўляла сабою невялікі верх пераважна на пастушковую (*буколічную*) тэму. **...снеўнай дарыйскай гаворкай...**— мова твораў Тэокрыта патварэ распаўсюджанаму ў Паўднёвай Італіі й Сіцыліі дарыйскаму дыялекту грэцкай мовы.

С. 328: **...Геркулеса ў жывым полімі на гары Эта...**— У адной з версій міфа Геркулес, каб пазбегнуць пакутаў, спавадаваных атручаным хітонам, пайшоў на гару Эта і аддаўся там вогнішчу; калі полімя ахапіла Геркулеса, з неба спушцілася хмара і панесла яго на Алімп.

С. 329: *...смерць Дэдала й Ікара...*— Унук афінскага ўладара Эрэхтэя, дыхтоўны майстар, архітэктар і скульптар Дэдал, як сведчыць міф, каб уратавацца ад караля Мінаса, вырабіў крылы з пёраў, змацаваных воскам, і разам з сынам паляцеў з Крыта. Падчас палёту Ікар узняўся занадта высока, сонца растапіла воск, і Ікар зваліўся ў мора; Дэдалу ж (*паводле адной з самых распаўсюджаных версій міфа*) удалося даляцець да Сіцыліі. *Дырцэ* — у грэцкай міфалогіі жонка фіванскага ўладара Ліка, якая шмат гадоў прыгнятала Зэўсаву каханку Антыопу; калі сыны Зэўса і Антыопы, якіх звалі Зэт і Амфіон, выраслі ды захапілі Фівы, яны катавалі Дырцэ, прывязаўшы яе да рагоў дзікага быка. *Пасыфэ* — дачка бога Геліёса, жонка крыцкага караля Мінаса; за тое, што Мінас парушыў сваё абяцанне ахвяраваць Пасейдону велізарнага быка, Пасейдон начараваў, каб Пасыфэ пакахала тую жывёліну, у выніку чаго нарадзіўся жудасны чалавек-бык Мінатаўр. *Муцыюс Сцэвола* — легендарны рымскі герой, які, паводле падання, узяўся забіць варажага Рыму этрускага караля Парсэну (*нач. V ст. перад н. э.*), але быў схоплены; на допыце Муцыюс сам паклаў сваю правую руку на вагністае вуголле ахвярніка, захапіўшы сваёй мужнасцю Парсэну, які адразу ж паспяшаўся заключыць з Рымам мірную дамову. *Прандыюм* — другі сняданак, ланч, які падаваўся апоўдні.

С. 335: *Ніс абдера!* — фразеялагізм бярэ крыніцай іранічнае стаўленне да жыхароў тракійскіх Абдэраў, іхняе найменне ў лаціне было сугучна з словам «дурань», якімі іх тады й лічылі.

С. 343: *Сэмаксы* — літаральна гэтае слова мае сэнс «напалову катаванья». Агулам тут хаваецца сэнс жорсткасці й цынізму большасці, якая не асягае разуменнем меншасць. Большасць лічыла «паўкатаваннем» нават спальванне першых хрысціянаў на слупах, абкладзеных хмызняком.

С. 350: *«Аўрэолюс»* — п'еса Катула, дзе галоўны персанаж, разбойнік Аўрэолюс (*катаваны за часамі Калігулы*), быў укрыжаваны й на крыжы аддадзены дзікім звяром. Далейшы эпізод раману базуецца на рэальным выпадку: цэзар Даміцыян (*81—96 гг.*), малодшы сын Веспасыяна, аднойчы катаваў злачынцу, прымусіўшы яго сапраўды сыграць ролю Аўрэолюса. *Антыст Вэрус* — консул 55 г., скончыў самагабствам у 65 г.

С. 355: *Сцэвінус Флавін* — сенатар, удзельнік змовы Пізона. Як паведамляе Тацыт, Пятронію інкрымінавалі сяброўства з гэтым сенатарам (*«Анналы», XVI, 18*). *Феніюс Руф* — другі прэфект прэторыя (*поруч з Тыгэлінам*), удзельнік змовы Пізона, катаваны ў 65 г.

С. 356: *Плаўцый Лятэранус* — пляменнік заваёўніка Брытаніі Аўла Плаўцыя; Лятэранусу адводзілася выключная роля ў змове Пізона — забойства Нэрона. *Наталіс Антоніюс* — рымскі рыцар, удзельнік тае ж змовы; схоплены адным з першых, ён выдаў астатніх, таму над ім злітаваліся. *Субрыій Флавій* — трыбун кагорты прэторыянаў, спярга душою адданы Нэрону, але пасля — адзін з самых актыўных у змове, катаваны ў 65 г. *Сульпіцый Аспэр* — цэнтурыён кагорты прэторыянаў, катаваны ў 65 г.

С. 364: Асторый *Скапула* — намеснік Брытаніі з 47 да 52 г., скончыў самагубствам у 66 г. *Ветус* Павал — цэнтурыён прэторыянаў, удзельнік змовы Пізона. *Крыспін* Руфрый — сенатар, прэфект прэторыі за часамі Клаўдыя, першы муж Папеі Сабіны, скончыў самагубствам у 66 г. *Мінуцій Тэрмус* — прэтор, катаваны ў 66 г.

С. 367: *...як Эол спаткаў Адысея, калі вярнуўся прасіць яго другі раз...* — Як піша Гомэр («Адысея», X, 1—75), бог вятроў Эол панаваў на востраве Эолія, да якога прыстаў мараплаў Адысея, і прыхільна сустрэў госьця, прэзентаваўшы нават мех з вятрамі, запакаванымі ў ім; аднак спадарожнікі Адысея развязалі мех, і карабель зноў прынесла да Эоліі. Але тут ужо Эол не толькі адмовіўся дапамагаць Адысею, але й прагнаў яго.

С. 375: *Сэнта Юлія* — будынкі на паўночным схіле Капітоля, прызначаныя для галасавання.

С. 378: *Флавій* Сабін Тытус — старэйшы сын Веспасыяна. *...і Прокул, і Арарык, і Аўгурын, і Гратус, і Сілан, і Проксімус...* — маюцца на ўвазе ўдзельнікі змовы Пізона, дзе сярод названых усе рыцары, за выключэннем апошняга, які быў прэторыянскім трыбунам. *Пампей, Карнэль, Мартыяліс, Флавіюс Нэпос і Статыюс Даміцый* — прэторыянскія трыбуны.

С. 391: *Базыліка Пятра* — сабор Святога Пятра, які будаваўся пры ўдзе-ле Мікелянджэла.

В. Мартыненка

Г. Сянкевіч Quo Vadis
Пераклад з польскай мовы ксяндза П. Татарыновіча

Рэдактар — Вітаўт Мартыненка.
Карэктар — Наталля Кучмель.
Дызайн вокладкі — Віктар Іваноў.
Вёрстка — Кастусь Елісееў.
Тэхнічная рэдакцыя — Кастусь Елісееў, Віктар Іваноў.

Адказны за выпуск — Ларыса Андросік.

Звярстана на камп'ютарах Apple Macintosh асацыяцыі Limas^{z.p}

Падпісана да друку хх.хх.02. Фармац 60×90/16. Папера афсетная.
Др. арк. хх,00. Наклад 1000. Зам. № ххх.

Надрукавана .
Ліцэнзія ЛП №хх ад хх.хх.хх.
РБ, г. ,вул. -хх.